

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2021/I-3.
VOL. 17. NO. 1-3.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Magyar Nemzeti Bank támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Dr. Kása Richárd

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

75 éves a forint – Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Fenntarthatóság, regionális versenyképesség</i>	
Lukovics Miklós – Nádas Nikoletta – A térségi versenyképesség és a felelősségteljes innováció kapcsolatrendszere	15
Filep Bálint – Lukács Eszter – A Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítése a világjárvány előtt és után	30
Dömötör Mihály – Tradíció és fenntarthatóság, szakralitás és gazdálkodás: Admont és Tihany Bencés apátsága a fenntartható területfejlesztés tükrében	50
Keller Veronika – Printz-Markó Erzsébet – Belföldi utazási kedv járványidőszakban a fiatalok körében	64
Borzán Anita – Szekeres Bernadett – A hazai fenntartható turizmus támogatási formái	78
Noszkay Erzsébet – Vállalati, vállalkozói válaszok, aktivitások a COVID-19 járvány fenyegető kihívásainak idején	95
Víg István – Az értékláncok és a növekedési modellek szerepe a gazdasági növekedésben	117
Kenesei Zsófia – Pataki László – Tóth Róbert – A banki szabályozói követelmények szigorításának hatása az Európai Unió bankszektorának jövedelmezőségére és a nemteljesítő hitelek arányára	137
<i>Tudásipar-innováció, nemzetközi kitekintés</i>	
Hegyesné Görgényi Éva – Robert Jeyakumar Nathan – Chin Xin Yi – Vijay Victor – Gonda György – Farkasné Fekete Mária – A tudás- és innovációmenedzsment hatása a szervezeti teljesítményre	152
Prugberger Tamás – Szöllös Andrea – Foglalkoztatás az informatika felhasználásával	167
Lukovics Miklós – Gábor Brigitta – Az önzetű autók és a magyar nők	178
Tózsá István – O sancta simplicitas!	194
Jiandong Shi – Foreign Direct Investment in China and the Sino-US Trade Imbalance	208
<i>Társadalompolitika, történelem</i>	
Hamza Gábor – Emlékezés James Bryce-ra (1838-1922), a kiemelkedő államférfira és a római jog jeles művelőjére	227
Jenei György – Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás II. Az állami szuverenitás és az etnikai identitás trendjei; a külső hatások szerepe	231
Koncz Katalin – Gender, hatalom és nemzet: eltávolodás a normalitás világától	250
Buzás Zsuzsa – Csóka Tamás – Maródi Ágnes – Médiaműveltség és zenetanulás. A hagyományostól a modern módszerekig	266
Sárai-Szabó Kelemen – Fekete Dávid – A győri bencés gimnázium működése a II. világháború végétől 1949-ig	280

Barkó Gábor Ágoston – „Puha” és „kemény” diktatúra – a Kádár-korszak szakaszai és a győri bencés gimnázium diáksága az 1970-es években. „Senkit hátrány nem érhet amiatt, hogy egyházi iskolába jár, vagy gyermekét oda járatja.”	295
Vincze János – A Nobel-díjas nemes Hevesy György munkatílusa	313
 <i>Fiatal kutatók tollából kutatók és PhD-hallgatók írásai</i>	
Tőreki Milán – Az európai gazdasági integráció rendszere. Recenzió Halmi Péter akadémikus új könyvéről	330
Hrečka-Kovács Renáta – Szociális biztonság a nemzetközi és a hazai közszolgálatban	338
Horváth Klaudia Gabriella – Az innovációs ökoszisztéma folyamatok fejlesztésének lehetőségei. Egy online innovációs fórum koncepciója	348
Legárd Ildikó – Játék a jövőért	358
Kupi Marcell – Tóthné Kardos Krisztina – Target Audience Differentiation through 3 Rivers, 1 Island Total Art Happening in Győr	374
Diana Kucherenko – Olena Martyniuk – The European Green Deal: Challenges for Ukraine in Implementing the Circular Economy Model	390
Balogh Fruzsina – Oktatás a mindennapokban a rákosi-, és a kádár-korszak idején	399

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – The Hungarian Currency is 75 Years Old – Welcome by the Editor-in-Chief	11
<i>Sustainability, regional competitiveness</i>	
Miklós Lukovics – Nikoletta Nádas – The Relationships between Regional Competitiveness and Responsible Innovation	15
Bálint Filep – Eszter Lukács – Internationalisation of Széchenyi István University before and after the Pandemic	30
Mihály Dömötör – Tradition and Sustainability, Sacredness and Management: Benedictine Abbey of Admont and Tihany in the Light of Sustainable Regional Development	50
Veronika Keller – Erzsébet Printz-Markó – Domestic Travel Intentions among Youth in times of Pandemic	64
Anita Borzán – Bernadett Szekeres – Forms of Support for Sustainable Tourism in Hungary	78
Erzsébet Noszkay – Corporate and Entrepreneurial Reactions, Activities during the Threatening Challenges of the COVID-19 Pandemic	95
István Víg – The Role of Value Chains and Growth Models in Economic Growth	117
Zsófia Kenesey – László Pataki – Róbert Tóth – Impact of the Tightening of Banking Regulatory Requirements on the Profitability of the European Union's Banking Sector and the Ratio of Non-performing Loans	137
<i>Knowledge industry innovation, international perspective</i>	
Éva Hegyesné Görgényi – Robert Jeyakumar Nathan – Chin Xin Yi – Vijay Victor – György Gonda – Mária Farkasné Fekete – Impacts of Certain Dimensions of Knowledge and Innovation Management on Corporate Performance	152
Tamás Prugberger – Andrea Szöllős – Employment Using Information Technology	167
Miklós Lukovics – Brigitta Gábor – Self-driving Cars and Hungarian Women	178
István Tózsza – O sancta simplicitas!	194
Jiandong Shi – Foreign Direct Investment in China and the Sino-US Trade Imbalance	208
<i>Social policy, history</i>	
Gábor Hamza – Remembering James Bryce (1838-1922), the Outstanding Statesman and Renowned Scholar of Roman Law	227
György Jenei – Hungarian Ethnic Identity and Hungary's State Sovereignty II. Trends in State Sovereignty and in Ethnical Identity; the Role of External Influence	231

Katalin Koncz – Gender, Power and Nation: Estrangement from the Normal World	250
Zsuzsa Buzás – Tamás Csóka – Ágnes Maródi – Media Literacy and Music Education. From Traditional to Modern Methods	266
Kelemen Sárai-Szabó – Dávid Fekete – The Operation of the Benedictine Secondary Grammar School in Győr from the End of World War II to 1949	280
Gábor Ágoston Barkó – “Soft” and “Hard” Dictatorship – The Phases of the Kádár Era and the Student Community of the Benedictine Grammar School in Győr in the 1970s. “No one should be disadvantaged for attending a church school or sending their child to it.”	295
János Vincze – The Work Style of Nobel Laureate George de Hevesy	313
<i>Studies by Junior Researchers and PhD Students</i>	
Milán Tőreki – The System of the European Economic Integration. Book Review about Professor Peter Halmi's New Book	330
Renáta Hrecska-Kovács – Social Security in International and Domestic Public Service	338
Gabriella Klaudia Horváth – Opportunities of Developing Processes of Innovation Ecosystems. The Concept of an Online Innovation Forum	348
Ildikó Legárd – A Game for the Future	358
Marcell Kupi – Krisztina Tóthné Kardos – Target Audience Differentiation through 3 Rivers, 1 Island Total Art Happening in Győr	374
Diana Kucherenko – Olena Martyniuk – The European Green Deal: Challenges for Ukraine in Implementing the Circular Economy Model	390
Fruzsina Balogh – Everyday Education of the Rákosi and Kádár Era	399

75 éves a forint

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: pénzügy- és társadalompolitika, nemzeti valuta, Covid-19, Magyarország

A független államiság és az önálló pénzrendszer egymástól elválaszthatatlan kategóriák. Egy nemzet függetlenségét már önmagában is kifejezi, hogy annak uralkodója pénzt veret, vagy parlamentjének felhatalmazása által a központi bank pénzt bocsát ki, amelynek elfogadását a kereskedelmi forgalomban törvény garantálja. Igazodva a nemzetközi pénzügyi gyakorlathoz, évszázadokon át mi magyarok is nemesfém pénzeket használtunk, majd áttértünk a papírosalapú pénzre, amelynek kezdetben még aranyfedezete, később pedig már jobbára az árufedezete dominált. A magyar történelem egyik dicsőséges színfoltja az 1848-49-es szabadságharc, s a felállított új kormány egyik első dolga volt, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot felruházta a születő új államalakulat pénzének kibocsátásával.¹ Ezzel az ország pénzügyi függetlenségét – hozzá téve a költségvetési jog kinyilvánítását, vagyis az önálló költségvetés megalkotásának jogát –, az önálló állampénzügyek alapját teremtették meg. A Kiegyezés után az osztrák-magyar forint lett a Monarchia törvényes, ezüstalapú pénzneme, amelyet 1892-ben váltott fel az aranyalapú korona. Az I. világháború elvesztését követően megalakuló önálló Magyar Királyság, a Monarchia felbomló alapjain létrehozta a magyar koronát, amelyet súlyos hiperinfláció után fokozatosan stabilizáltak, majd 1927-ben bevezették a magyar pengőt. A magyar pénztörténet ugyancsak lényeges momentuma, hogy az I. világháború után a magyar pénzügypolitika fölött már az 1924. június 24-én létrehozott Magyar Nemzeti Bank, illetve közvetlen – de nem teljes jogú – jogelődje, az Állami Jegyintézet funkcionált, kifejezve az állam pénzügyi önállóságát. Az 1946 augusztusában bevezetett forint a II. világháború utáni stabilizáció egyik fontos eszköze volt, amely hetvenöt éve töretlen bizalomnak örvend. Kifejezi a nemzet önállóságát, a független nemzeti karaktert.

A jegybanktörvény értelmében a Magyar Nemzeti Bank a pénzkibocsátás kizárólagos jogosultjaként végzi a készpénz előállításával és forgalomba hozatalával kapcsolatos teendőket. A forint a 75 évvel ezelőtti kibocsátásakor is stabilizációt teremtett. Hozzájárult az infláció letöréséhez, hozzájárult a II. világháború utáni gazdasági újjáépítéshez. A szocialista tervgazdasági rendszer ideje alatt a pénz szerepe – más szocialista országokhoz hasonlóan – ugyan némileg háttérbe szorult, ám az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmus, majd az 1980-as évektől elindított piacgazdasági átmenet újra felértékelte a szerepét.² A forint rendelkezik a pénz valamennyi közgazdasági funkciójával. 2010 után, a széleskörű adópolitikai reformok és a

2013 után bekövetkezett monetáris politikai rendszerváltozás hatására a nemzeti fizetőeszköz mögött egy stabil, dinamikusan növekvő gazdaság áll,³ amelynek fundamentumait a Covid-19 okozta járványválság sem volt képes megrengetni. Ám „divatos világunk” és a korszellem egyesek által elvárt trendjei alapján időről-időre megjelenik a nemzeti fizetőeszközünk euróra való lecserélésére vonatkozó szándék.

2021. augusztus 1-jével a forint bevezetésének 75. évfordulóját ünnepeltük. A Magyar Nemzeti Bank e jeles történelmi alkalom méltó megünneplése céljából – az egész éves ünnepsorozat részeként – konferenciát szervezett a székházában. A rendezvényen a magyar fizetőeszköz múltjáról, jelenéről és jövőjéről esett szó, különös tekintettel a közelmúltbeli Covid-járvány alatt és után betöltött szerepéről, illetve az euró jövőbeli bevezetése kapcsán cseréltek véleményt a résztvevők.⁴ A nyitó előadást Matolcsy György, a Nemzeti Bank elnöke tartotta. Expozójában ismertette a Magyar Nemzeti Bank 12 pontos – az euró sikeres és biztonságos bevezetésével kapcsolatos – kiáltványát. Kifejtette, hogy a magyar gazdaságpolitika elsődleges feladata a magyar gazdaság fenntartható felzárkózásának biztosítása, s így az euró bevezetése nem lehet öncélú lépés, sőt, a bevezetés kulcsa a megfelelő időzítés és az euróérettség elérése. Elmondta, hogy az euró bevezetéséről és annak időzítéséről egy higgadt, mindenre kiterjedő költség-haszon elemzés alapján kell dönten. Továbbá szükséges a sikeres és biztonságos eurócsatlakozás feltételeit egy új, széles körű kritérium-rendszer alapján értékelni (Maastricht 2.0). Matolcsy György alaptézise, hogy a sikeres bevezetés feltétele a megfelelő reálgazdasági érettség, a fenntartható felzárkózás alapja pedig egy átfogó, az euró bevezetésén túlmutató versenyképességi reformterv kialakítása és végrehajtása. Jelen viszonyainkra utalva kifejtésre került, hogy az euróövezeti csatlakozás előtt elengedhetetlen az árstabilitás újbóli helyreállítása és az inflációs várakozások megfelelő horgonyozása. Kiemelt fontosságú a növekedés és az egyensúly (újbóli) egyidejű megteremtése, amelyhez nélkülözhetetlen az megfelelő fiskális politikai mozgástér elérése. Matolcsy György úgy ítéli meg, hogy a gazdasági egyensúlytalanságok kialakulásának elkerülése miatt az euróövezettel szinkronizált üzleti és pénzügyi ciklusokra van szükség, amely utóbbiak szabályozásában a továbbra is hatékony prudenciális politikát kell folytatni. A sikeres folyamatmenedzsment érdekében a pénzügyi és bankrendszer mélyítése, versenyképességének javítása megköveteli a digitalizáció gyorsítását, a digitális és környezeti feltételekkel összhangban lévő fenntarthatósági fordulatot,⁵ amit már az euró bevezetése előtt meg kell kezdeni.

A Magyar Nemzeti Bank elkötelezett – a szakmai háttérrel alátámasztott koncepció, és az abban megjelölt feltételek mentén – az euró sikeres és biztonságos bevezetése mellett – áll az MNB Kiáltványában.

Az euróbevezetés kapcsán (is) tényszerű, hogy Magyarország töretlenül kiáll az európai értékek mellett. Ezregyszáz éve lakjuk be Európa közepét. Az 1526-os mohácsi csatavesztést követő évszázadokon át idegen hatalmak alatt sínylódtunk, de jó egy évtizede önálló pénzügypolitikát viszünk, önállóan szabjuk meg a költségvetésünket, s a Magyar Nemzeti Bank pedig törvényi mandátuma szerint végzi a pénz kibocsátását, a fenntartható gazdasági növekedés támogatását, a pénzügyi stabilitás elősegítését és a pénz vásárlóértékének védelmét. Ám kétségtelen, hogy fejlődési szempontból még feltörekvő szakaszban vagyunk, vagyis nem vagyunk még elég fejlettek, s jött a járványválság is. Így minden okunk meg van arra,

hogy önálló pénzt, nemzeti valutát, vagyis önálló monetáris politikát alkalmazzunk, és még ne rendeljük alá magunkat az Európai Központi Bank normatív döntéseinek. Mert bizony azok az országok, amelyek az eurót bevezetik, elveszítik a pénzkibocsátás jogát, elveszítik az önálló jegybanki politika alakításának privilégiumát is, az önálló jegybanki intézményrendszert. Mi még nem értünk meg arra, hogy a frankfurti székhelyű Európai Központi Bank szabályainak alá vessük magunkat. Az euró nyilván jó a németeknek, jó a hollandoknak és más fejlett országoknak, de nem arra találták ki az euróövezetet, hogy teljesen jó legyen a görögöknek, olaszoknak is, s főleg a kelet-európai szegény rokonoknak. Az euróövezetbe akkor érdemes majd belépni, ha a magyar bérek vásárlóértéke és a magyar vállalatok teljesítménye is hasonló lesz, mint a németeké és a hollandoké. Másrészt pedig elég gyenge lábakon áll az Európai Unió, de maga az euróövezet is. Veszít a versenyképességéből mind Kínával, mind az Egyesült Államokkal szemben. A belső problémái sem elhanyagolhatók. Mi pedig amennyire európai, annyira ázsiai nép is vagyunk. Mi sem természetesebb, mint független országnak, hogy távol-keleti és szláv barátainkkal is kereskedjünk, jó kapcsolatokat ápoljunk. Az a jó stratégia a XXI. században is, amely nem tesz fel mindent egy lapra. Mi pedig igyekszünk jó stratégiák lenni.

Ám most a legfőbb feladat az erős beruházási multiplikátor és a jövedelmek dinamikus növekedésének körütekintő hasznosítása, legfőképpen pedig a fiskális politika által generált emelkedő költségvetési hiány, és az általa gerjesztett növekvő infláció megállítása, és ezáltal a forint mögé újra erős, reziliens nemzetgazdaság építése.⁶ A monetáris politikai szándék és eszköztár ehhez rendelkezésre áll, ám hamarabb érnénk el eredményt, ha a fiskális politika idomulna a jegybank gazdaságújraépítési metodikájához, és felvenné azt a „viselkedési módot”,⁷ amelynek a nemzetközi térben is egyre nagyobb az elterjedtsége.

Igyekszik is a Polgári Szemle mögött álló polgári értékrendű kutatói közösség a gazdaság konszolidációjához alapos helyzetértékelést és megoldási módokat bemutatni.

Érdemes Polgári Szemlét olvasni!

Budapest, 2021. augusztus 20.

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

JEGYZETEK

- ¹ Az áprilisi törvényekből ugyan kimaradt, de az 1848. március 15-én kihirdetett 12 pont 9. pontja a Magyar Nemzeti Bank felállítását indítványozta. Az idő és az események sodrása következtében erre akkor nem került sor. A korszakról bővebben: Lentner Csaba (2019): A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig. Kelettől nyugatra, Nyugattól keletre. L'Harmattan Kiadó, (2. fejezet).
- ² A forint gazdaságtörténetéről részletesen: Huszti Ernő (2011): Egy valuta története... A forint forgalma a stabilizációtól az euró előszobájáig. L'Harmattan Kiadó. Huszti Ernő (2021): A forint gazdaságtörténete (Pecunia regit mundum). Magánkiadás.
- ³ Az adópolitikai és monetáris rendszerváltozás eredményeit lásd: Matolcsy György (2020): Egyensúly és növekedés 2010-2019. Sereghajtóból újra éllovas. Magyar Nemzeti Bank
- ⁴ A konferencia részleteiről lásd a Magyar Nemzeti Bank hivatalos közleményét: <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozloemenyek/2021-evi-sajtokozloemenyek/a-forint-75-szuletesnapjat-unnepli-a-jegybank> Az előadások megtekinthetők: <https://www.youtube.com/watch?v=Bo4Ngligvps>
- ⁵ Lásd bővebben: Egy új kor hajnalán - Pénz a XXI. században. A Magyar Nemzeti Bank tanulmánykötete a digitális jegybankpénzről
- ⁶ A forint mögött álló „árufedezet” mellett fontos, hogy 2017-től az országnak újra jelentős aranytartaléka lett. A Magyar Nemzeti Bank 3,1 tonnáról 94,5 tonnára növelte a nemesfém tartalékot, és ezzel a közép-európai régióban az egy főre jutó aranytartalék Magyarországon a legmagasabb. Az arany a mai világban biztonsági és stratégia szempontból is fontos. Elmondhatjuk, hogy a forintnak jelentős aranyfedezete is van a folyamatosan bővülő GDP mellett.
- ⁷ Borio, Claudio – Disyatat, Piti (2021): Monetary and Fiscal Policy: Privileged Powers, Entwined Responsibilities. SUERF Policy Note, Issue No 238, May 2021 (p. 12)

The Hungarian Currency is 75 Years Old

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: monetary and social policy, national currency, COVID-19, Hungary

Independent statehood and an independent monetary system are inseparable categories. The independence of a nation is expressed by the fact that its ruler has its own money minted or its central bank, authorized by the parliament, issues money, the acceptance of which in commerce is guaranteed by law. In line with international monetary practice, also we, Hungarians used precious metal coins and then switched to paper money; initially, the gold standard and later mostly its commodity standard dominated. One of the glorious spots in Hungarian history is the War of Independence of 1848–1849, and one of the first tasks of the newly-formed government was to commission the Hungarian Commercial Bank of Pest to issue the currency of the forming national government.¹ The monetary independence of the country – adding the declaration of the budgetary right, that is, the right to create an independent budget –, the fundamentals of independent public finances were laid down. After the Compromise, the Austro-Hungarian forint became the legal, silver-based currency of the Monarchy and was replaced by the gold-based korona in 1892. The independent Kingdom of Hungary, established after World War I, created the Hungarian korona on the disintegrating foundations of the Monarchy, which was gradually stabilised following a serious hyperinflation, and then, in 1927, the Hungarian pengő was introduced. It is an important moment in the Hungarian monetary history that after World War I, monetary policy was conducted by the National Bank of Hungary, established on 24th June, 1924, and its direct – although not fully competent – predecessor, the State Note Institute, expressing the monetary independence of the state. The forint, introduced in August, 1946 was one of the instruments of stabilisation after World War II, and has been enjoying unbroken trust for seventy-five years. It expresses the sovereignty of the nation and an independent national character.

Under the Central Bank Act, the National Bank of Hungary, having exclusive power and authority to issue the national currency, undertakes the activities related to the production and circulation of cash. Even when it was first issued 75 years ago, the forint ensured stabilisation. It contributed to beating inflation and to the economic reconstruction after World War II. During the times of the socialist planned economy system, the role of money – like in

other socialist countries – was somewhat pushed into the background, but the New Economic Mechanism of 1968 and the market economy transition launched in the 1980s contributed greater value to its role again.² The forint has all economic functions of money. As a result of wide-ranging tax policy reforms after 2010 and the monetary policy regime change implemented in 2013 there has been a stable, dynamically growing economy behind the national currency,³ the fundamentals of which could not be shaken by even the pandemic crisis caused by COVID-19. However, based on the trends of our “fashionable world” and the zeitgeist, expected by certain people, the intention to replace our national currency with the euro appears from time to time.

On 1st of August, 2021 we celebrated the 75th anniversary of the introduction of the forint. In order to celebrate this milestone in our history suitably, the Central Bank of Hungary organised a conference in its headquarters as part of a series of celebrations throughout this year. The event was about the past, present and future of the Hungarian currency, with special regard to its role fulfilled during and after the COVID pandemic, and the participants exchanged opinions in relation to the future introduction of the euro.⁴ The keynote presentation was delivered by György Matolcsy, governor of the Central Bank of Hungary. In his exposé he presented a 12-point manifesto of the Central Bank of Hungary on the successful and safe introduction of the euro. He pointed out that the primary task of the Hungarian economic policy is to ensure the sustainable convergence of the Hungarian economy, therefore the introduction of the euro cannot be a self-serving step; the key to its introduction is proper timing and the achievement of the euro maturity. He said that the decision on the introduction of the euro and its timing must be based on a considerate, comprehensive cost-benefit analysis. Furthermore, the conditions of a successful and safe euro-accession must be evaluated on the basis of a new, wide-ranging set of criteria (Maastricht 2.0). György Matolcsy's main thesis is that the sufficient maturity of the real economy is a condition for a successful introduction and sustainable convergence is based on the development and execution of a comprehensive competitiveness reform plan, going beyond the introduction of the euro. With reference to our present circumstances, it has been set out that prior to the accession to the eurozone it is essential to restore price stability again and adequately anchor inflation expectations. Creating growth and balance simultaneously (again) is a top priority, for which achieving adequate room for manoeuvre in fiscal policy is crucial. György Matolcsy considers that in order to avoid the emergence of economic imbalances it is necessary to have business and financial cycles which are synchronised with the euro area, and in the regulation of the latter ones a still effective prudential policy should be pursued. In order for successful process management, the deepening of the monetary and banking system, the improvement of its competitiveness require the acceleration of digitalisation, a sustainability turnaround being in line with digital and environmental conditions,⁵ which should be started before the introduction of the euro.

The Central Bank of Hungary is committed to the successful and safe introduction of the euro, along the concept supported by the professional background and the conditions specified therein, the Manifesto of the Central Bank of Hungary claims.

In relation to the introduction of the euro (as well) it is factual that Hungary is committed

to European values. We have been dwelling the middle of Europe for one thousand one hundred years. Throughout the centuries after losing the battle of Mohács in 1526 we languished under foreign powers, but for just over a decade we have been pursuing an independent fiscal policy, we have been setting our budget independently, and the Central Bank of Hungary has been issuing money, supporting sustainable economic growth, promoting financial stability and protecting the purchasing power of the money according to its statutory mandate. However, undoubtedly, we are in an emerging stage in terms of development, that is, we are not developed enough, and the pandemic crisis has also arisen. Therefore, we have every reason to apply independent money, an independent national currency, that is, an independent monetary policy, and not to submit ourselves to the normative decisions of the European Central Bank yet. The countries which introduce the euro lose their right to issue money, and also lose the privilege to develop an independent monetary policy and the independent system of central banking institutions. We are not yet mature enough to submit ourselves to the rules of the Frankfurt-based European Central Bank. The euro is obviously good for the Germans, good for the Dutch and other developed countries, but the euro area has not been invented to be completely good for the Greeks and the Italians, and especially not for the poor relatives from Eastern Europe. It will be worth joining the euro area if the purchasing power of Hungarian wages and the performance of Hungarian companies is similar to that of the Germans and the Dutch. On the other hand, the European Union and the euro area itself as well are on a rather shaky footing. They are losing competitiveness against both China and the United States. Their internal problems are not negligible, either. And we are as much of a European so much of an Asian people. As an independent country we most naturally conduct trade and foster good relationships also with our Far Eastern and Slavic friends. A good strategy, also in the 21st century, does not stake all upon a single cast. And we seek to be good strategists.

However, now the main task is to ensure the careful use of a strong investment multiplier and the dynamic growth of incomes, and most importantly, to halt the increasing government deficit, generated by the fiscal policy, and the increasing inflation triggered by it, and thereby to build a strong, resilient national economy behind the forint again.⁶ For this, the monetary policy intention and toolkit are available, but we would achieve results sooner if fiscal policy adapted to the Central Bank's methodology of economic reconstruction and assume the "behaviour"⁷ which is increasingly prevalent also internationally.

The research community, holding a set of civic values, behind *Polgári Szemle* seeks to present a thorough assessment of the situation and ways of solution for the consolidation of the economy.

It is worth reading *Polgári Szemle*!

Budapest, 20th August, 2021

Dr. Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

NOTES

- ¹ Although it was left out of the April Laws, Point 9 of the 12 Points, declared on 15th March, 1848, initiated the establishment of the National Bank of Hungary. In those turbulent times and events, it did not happen then. For further details about this period, see LENTNER, Csaba (2019): *East of Europe, West of Asia – Evolution of Public Finances in Hungary from the Age of Dualism to the Present Day*. L'Harmattan Publishing, Paris, (Chapter 2).
- ² On the economic history of the forint in detail see: HUSZTI, Ernő (2011): *Egy valuta története... A forint forgalma a stabilizációtól az euró előszobájáig*. (The history of a currency.... The circulation of the forint from stabilisation to the anteroom to the euro). L'Harmattan Kiadó. Huszti Ernő (2021): *A forint gazdaságtörténete* [The economic history of the forint (Pecunia regit mundum)]. Self-published.
- ³ For the results and achievements of the tax policy and monetary regime change see: MATOLCSY, György (2020): *Egyensúly és növekedés 2010-2019. Sereghajtóból újra éllovas*. (Equilibrium and growth. From bringing up the rear to vanguard again). Magyar Nemzeti Bank (Central Bank of Hungary)
- ⁴ For the details of the conference see the official press release by the Central Bank of Hungary: <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/a-forint-75-szuletesnapjat-unnepli-a-jegy-bank> The presentations can be viewed here: <https://www.youtube.com/watch?v=Bo4NGligvps>
- ⁵ For details see: *Egy új kor hajnalán - Pénz a XXI. Században* (At the dawn of a new age – Money in the 21st century by the Central Bank of Hungary) A Magyar Nemzeti Bank tanulmánykötete a digitális jegybankpénzről (A volume of essays on digital currency by the Central Bank of Hungary)
- ⁶ In addition to the “commodity standard” behind the forint it is also an important fact that since the country has had significant gold reserves 2011/7. The National Bank of Hungary increased its precious metal reserves from 3.1 tons to 94.5 tons, making Hungary the leader in the region's gold reserves per capita. In today's world, gold is important in terms of both security and strategy. We can conclude that the forint has a significant gold standard in addition to a continuously expanding GDP.
- ⁷ BORIO, Claudio – DISYATAT, Piti (2021): *Monetary and Fiscal Policy: Privileged Powers, Entwined Responsibilities*. SUERF Policy Note, Issue No 238, May 2021 (p. 12)

Lukovics Miklós – Nádas Nikoletta

A térségi versenyképesség és a felelősségteljes innováció kapcsolatrendszer

The Relationships between Regional Competitiveness and Responsible Innovation

Összefoglalás

A kutatás-fejlesztés és innováció (K+F+I), valamint a regionális versenyképesség között pozitív irányú kapcsolat régóta közismert. A felgyorsult technológiai folyamatok és az egyre erősödő innovációs kényszer ugyanakkor egyre több esetben vezet olyan innovációs eredményekhez, amelyek közép vagy hosszú távon nem szándékolt negatív mellékhatásokkal járnak. Ez a globális megatrend vezetett a felelősségteljes innováció¹ fogalmának felértékelődéséhez, melynek célja – leegyszerűsítve – az innovációs outputok nem szándékolt negatív mellékhatásainak minimalizálása. Amennyiben ezt a megközelítést beemelve az ismert versenyképességi modellekbe, és a hagyományos K+F+I fogalomrendszere helyett a felelősségteljes innováció logikáját alkalmazzuk, akkor a korábbiakhoz képest egy komplexebb képhez juthatunk. Jelen tanulmány célja annak koncepcionális átgondolása, hogy a K+F+I és a regionális versenyképesség közötti közismert pozitív kapcsolatot milyen módon befolyásolja az, ha a kutatás-fejlesztés és innováció a felelősségteljes innováció fogalomrendszerében történik. Azt találtuk, hogy rövid távon a felelősségteljes innovációs modell relatív csökkenést, közép vagy hosszú távon viszont relatív növekedést eredményez a térségi versenyképességben az általános K+F+I modellhez viszonyítva.

DR. HABIL. LUKOVICS MIKLÓS PhD, közgazdász, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (lukovicsmiklos@gmail.com), NÁDAS NIKOLETTA, közgazdász, PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (nadas.nikoletta@gmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O18, O32, O33, O35, O47

Kulcsszavak: felelősségteljes innováció, versenyképesség, regionális versenyképesség

Summary

In the technology-driven global processes of the fourth industrial revolution, the role played in regional competition is gaining even more prominence. In this context, the competitiveness of companies and regions is increasingly defined by their ability to create, acquire and adapt knowledge and information, thus the positive correlation between research, development and innovation (R&D&I) and regional competitiveness has long been widely known. At the same time, the accelerated technological processes and the intensifying pressure to innovate are increasingly leading to innovation results which may have unintended negative side effects in the medium or long term. This global megatrend has led to the revaluation of the concept of responsible innovation, which aims, in simple terms, to minimise the unintended negative side effects of innovation outputs. If we incorporate this approach into the well-known competitiveness models and apply the logic of responsible innovation instead of the traditional concepts of R&D&I, we may get a more complex picture than before.

This paper aims to conceptually consider how the well-known positive relationship between R&D&I and regional competitiveness is influenced if the R&D&I takes place according to the concept of responsible innovation. We found that the responsible innovation model causes a relative decrease in the short term but a relative increase in the medium and long term in regional competitiveness compared to the traditional R&D&I model.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, O32, O33, O35, O47

Keywords: responsible innovation, competitiveness, regional competitiveness

BEVEZETÉS

Empirikusan igazolást nyert, hogy a K+F+I és a térségi versenyképesség között pozitív kapcsolat mutatható ki (Huang, 2011; Bayarcelik – Taşel, 2012; Petrakis et al., 2015), hiszen a magas szintű teljesítmény és versenyképesség fenntartása érdekében a gazdaságoknak innovációra van szükségük (Buzás, 2002; Huang, 2011; Bayarcelik – Taşel, 2012; Huggins et al., 2013; Petrakis, 2014; Petrakis et al., 2015; Ciocanel – Pavelescu, 2015). Napjainkban a kutatás-fejlesztés és innováció szükségszerűsége megkérdőjelezhetetlen: eredményeiknek köszönhetően nagymértékű változások történnek az élet szinte minden területén. A XXI. században a K+F+I-hez kapcsolódó legfontosabb kérdés már nem az, hogy szükség van-e innovációra, sokkal inkább az, hogy abban a megváltozott környezetben, ahol szinte minden szektor új problémákkal kerül szembe, hogyan lehet innovációs tevékenységet folytatni (Inzelt – Csonka, 2014).

Egyre inkább a figyelem középpontjába kerül a K+F+I tevékenység nem szándékolt negatív mellékhatásainak témaköre. Ezek olyan, a későbbi tömeges használat során felmerülő

negatív következmények, melyek az innovátor eredeti szándékától eltérnek². Ez a probléma helyezte előtérbe hozta napjaink egyik aktuális tudományos és egyben gyakorlati témáját, a felelősségteljes innováció gondolatát, mely – leegyszerűsítve – annyiban jelent többet a K+F+I-nél, hogy a kutatás, fejlesztési és innovációs tevékenységek lehetséges jövőbeni hatásaira is kiemelt figyelmet fordít, és lépéseket tesz az esetleges nem szándékolt negatív mellékhatások minimalizálására.

Mindezek eredményeképpen nagyon izgalmas kérdést vet fel, hogy a K+F+I és a térségi versenyképesség között meglévő pozitív irányú kapcsolatot eltérítheti-e, ha a befolyásoló tényezők között szereplő K+F+I helyett a felelősségteljes innovációt helyeznénk a modellbe?

A kérdés megválaszolásához először áttekintjük a regionális versenyképesség igen jelentős szakirodalmának legfontosabb eredményeit, majd összefoglaljuk a K+F+I és a regionális versenyképesség kapcsolatát meghatározó legfontosabb kutatási eredményeket. Ezt követően bemutatjuk a felelősségteljes innováció azon logikai összefüggéseit, melyek témánk szempontjából fontosak. Végül ismertetjük a felelősségteljes innováció és a térségi versenyképesség kapcsolatrendszerét.

A REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉGRŐL

Napjainkban egyre inkább elfogadottá válik, hogy nem csak a vállalatok, hanem a területi egységek is versenyeznek egymással. A regionális versenyképesség fogalmi lehatárolására többféle megközelítés is született (Camagni, 2002; Gardiner et al., 2004; Fenyővári – Lukovics, 2008; Lukovics, 2008; Lengyel, 2012; Huggins et al., 2013). A versenyképességnek közismert, különféle megközelítései közül kutatásunkban a legszélesebb konszenzuson alapuló egységes versenyképességi definíciójára támaszkodunk: „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve” (EC, 1999:75., Lengyel, 2000:974.).

A térségek, régiók között is fokozódik a versenyhelyzet. A globális piacon versenyző vállalatok számára világossá vált, hogy versenyelőnyeik forrásai leginkább térben koncentrálnak, így ebből következik, hogy helyben kell lépéseket tenni ezen források megerősítése érdekében (Lengyel, 2016a). Ez a felismerés helyezte előtérbe hozta a régiók, területi egységek gazdasági versenyben betöltött szerepét (Lengyel, 2016a). Egyes kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy a régiók versenyképessége az ott lévő vállalatok versenyképességétől függenek, azok versenyképességének összességéként értelmezhető (Lengyel 2003).

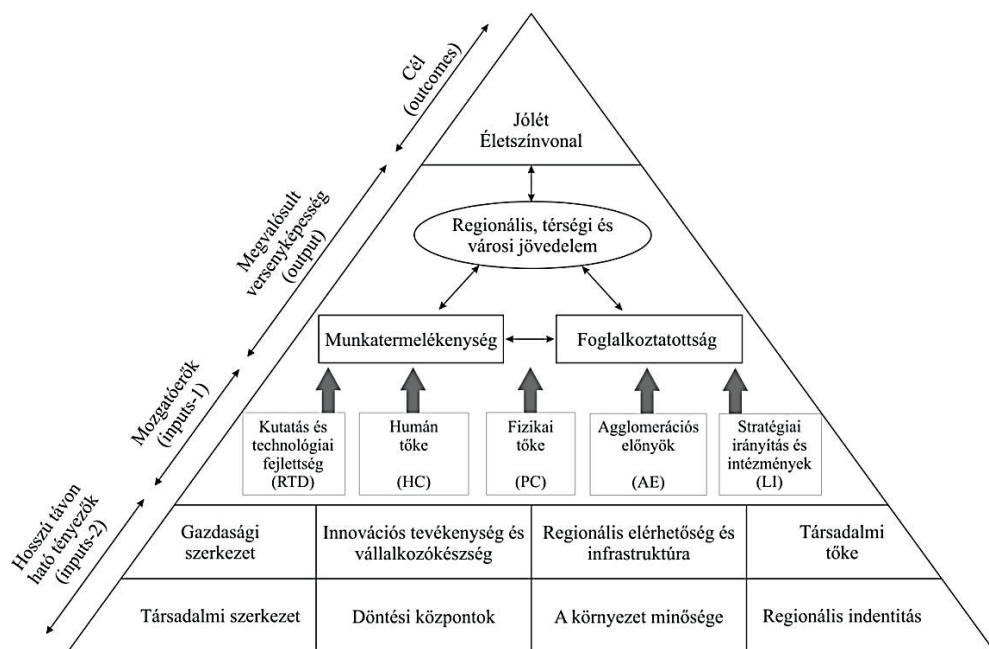
A regionális versenyképességet elengedhetetlen megkülönböztetni a verseny fogalmától (Huggins – Thompson, 2017). A régiók versenyképessége általában olyan körülmények jelenlétére utal, amelyek egyrészt biztosítják a vállalatok számára a választott piacokon való versenyt, másrészt pedig lehetővé teszik, hogy ezek a cégek egy adott régióban értéket teremthessenek (Begg, 1999; Huggins, 2003). A területi egységek közötti verseny „egy olyan folyamat, amely a területi egységek között zajlik és célja a régióban, városban élők jólétének növelése a regionális, helyi gazdaság fejlődésének elősegítésével, amely fejlődést bizonyos csoportok a helyi politikákon keresztül más térségekkel versengve, rivalizálva próbálnak befolyásolni exp-

licit vagy gyakran implicit módon” (Lengyel, 2003:153). A regionális versenyképesség meghatározható úgy, mint egy „olyan helyalapú gazdasági növekedés, amely egyaránt származik a munkatermelékenység javulásából és a foglalkoztatás magas szintjéből, és amely növekedés hozzájárul a régió lakosai jólétének, életszínvonalának javulásához” (Lengyel, 2016b:74). Jelen kutatás során erre a definícióra támaszkodunk.

Kutatásunk szempontjából kiemelten fontos, hogy a regionális versenyképesség fogalmán túlmenően rálássunk arra is, hogy melyek a regionális versenyképességet befolyásoló legfontosabb tényezők, valamint, hogy ezek milyen hatásmechanizmusokon keresztül befolyásolják a versenyképességet. Ezen tényezők közül kiemelt figyelmet fordítunk a K+F+I szerepére.

Erre a célra megfelelő keretet nyújthat a piramis-modell, mely az egységes versenyképesség méréséhez elengedhetetlen mutatókat, valamint azok javításához szükséges tényezőket összegzi (1. ábra) (Lengyel, 2000; Lengyel, 2003; Gardiner et. al., 2004; Lukovics, 2008). A modell a versenyképesség mérésére szolgáló mutatókon túl gazdaságfejlesztési javaslatokra is javaslatot tesz (Lengyel, 2006). A térségek versenyképességének javításának a célja a piramis modell értelmezésében a jólét, az életszínvonal növelésének a megteremtése (Lengyel, 2006).

1. ábra: A térségek versenyképességének megújult piramismodellje

Forrás: Lengyel, 2016a:149

A megújult piramismodellben az eredeti változathoz képest a változók és az egyes szintek megnevezése is módosult (Lengyel, 2016a). A modell felépítését tekintve logikailag négy egymásra épülő szintjét mutatja be a régiók versenyképességének (Lengyel – Szakálné Kanó,

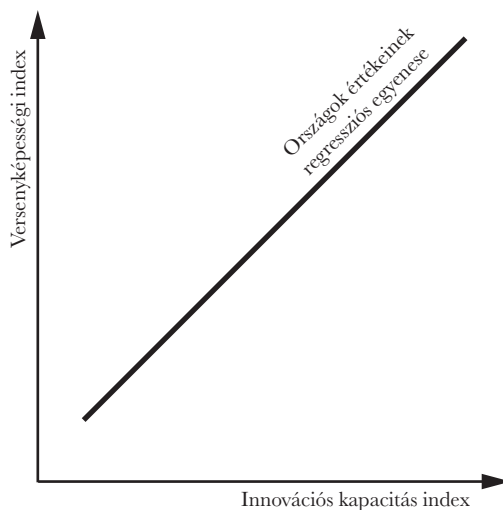
2012; Lengyel, 2016b):

- Cél: jólét, életszínvonal növelése.
- Megvalósult versenyképesség (korábban alapkategóriák): A piramismodell ezen szintjén olyan mutatók találhatók, amelyek a versenyképesség mérését teszik lehetővé. Ezek a mutatók a jövedelem, a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság.
- Mozgatóerők (korábban alaptényezők): az itt felsorolt gazdasági tényezők (Kutatás és technológiai fejlettség, humán tőke, fizikai tőke, agglomerációs előnyök, stratégiai irányítás) közvetlenül befolyásolják a megvalósult versenyképességet.
- Hosszú távon ható tényezők (korábban sikerességi faktorok): Olyan gazdaságon kívüli tényezők, amelyek hosszú távon, közvetve hatnak a megvalósult versenyképesség és a mozgatóerők alakulására. Az innovációs tevékenység hatása egy adott régió versenyképességére kiemelt fontosságú tényezőként jelenik meg.

A K+F+I ÉS A REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉG KAPCSOLATA

A versenyképességi fogalom a sorok között már tartalmazta az innováció és kutatásfejlesztés versenyképességre gyakorolt hatását. Lengyel (2003) levezetése alapján ugyanis, ha egy gazdaságban a bérek nem csökkennek és nem is alacsonyok, és a termékek versenyképesek, azaz nem drágábbak a többi terméknél és piacképesek is, akkor mindez csak úgy valósítható meg, ha folyamatos innováció, technológiai váltás van a gazdaságban. Így az újítások által nő a termelékenység. Ennek pedig elengedhetetlen feltétele a kutatás-fejlesztési tevékenység és a tudásáramlás.

2. ábra: A térségek versenyképességének megújult piramismodellje

Forrás: Porter-Stern, 2001 alapján saját szerkesztés

Napjainkban nyilvánvalóvá vált, hogy az adott térség versenyképességét jelentős mértékben befolyásolja a térség innovációs teljesítménye, innovációs potenciálja (Huang, 2011; Bayarcelik – Taşel, 2012; Petrakis et al., 2015; Ciocanel – Pavelescu, 2015). A régiók innovációs képessége a versenyképesség legfontosabb dinamikus tényezőjeként említhető meg (Nelson, 1993).

Kutatásunk szempontjából kiemelten lényeges Porter és Stern 2001-es kutatása. A két szerző ugyanis az innováció és a versenyképesség kapcsolatának számszerűsítésére vállalkozik többváltozós adatelemzési módszerek segítségével. Mindez módszertanilag úgy történik, hogy a kutatás négy alindex alapján egy Innovációs Kapacitás Indexet számol ki, amit országonként összevet a WEF versenyképességi indexével. Mindebből regressziós és korrelációs kapcsolatot számszerűsít (2. ábra). Az, hogy a két index közötti regressziós egyenes mentén helyezkedik el az országok jelentős hányada, azt mutatja, hogy minél innovatívabb az ország, annál versenyképesebb. (az R^2 mutató ráadásul igen erős kapcsolatról árulkodik: $R^2=0,9028$).

Lederman és Maloney (2003) azt vizsgálta, hogy hogyan lehet számszerűsíteni a K+F kiadások GDP-növekedésre gyakorolt hatását. Kutatásaiban regresszió számításokat végeztek 53 ország alapadatai alapján. A regressziószámítások elvégzéséhez az egyes évek esetleges kiugró adatainak kisimítása céljából 5 éves átlagokat használtak, mégpedig az 1975 és 2000 közötti időszakra. A kutatás legfőbb eredménye annak a kapcsolatnak a számszerűsítése, mely szerint a GDP arányos K+F kiadások 1% ponttal történő növelése 0.78 % pontnyi növekedést okoz a GDP növekedési ütemében. Eredményük kutatásunk szempontjából kiemelten lényeges, hiszen azt mutatja, hogy az innovációs potenciál egy kiemelt mutatója, a GDP arányos K+F kiadás a versenyképesség egyik kiemelt mutatójával, a GDP-vel (pontosabban annak növekedési ütemével) számszerűsíthető, és szoros kapcsolatban áll.

Hasonló eredményre jut az OECD is: elemzésük szerint, ha az üzleti szférában 1%-kal nő a K+F beruházások volumene, az 0,1%-kal növeli a gazdasági termelékenységet, míg az állami szektorban bekövetkező 1%-os K+F beruházás növekedése a termelékenységet 0,17%-kal növeli (Guellec, De La Potterie 2002).

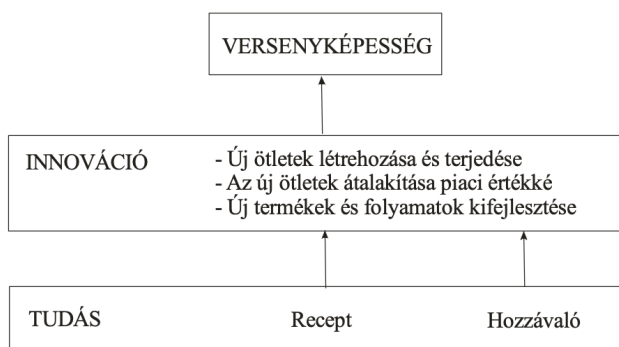
Gocer (2013) 11 fejlődő ázsiai ország kutatási és fejlesztési kiadásainak a csúcstechnológia-exportra, az infokommunikációs technológia-exportra, az összes exportra és a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását elemezte az 1996-2012-es időszakra vonatkozó adatok felhasználásával, paneladatok elemzésével. Az elemzés eredményeként megállapítást nyert, hogy a K+F ráfordítások 1%-os növekedése 6,5% -kal növelte a csúcstechnológia exportját, 0,6%-kal az infokommunikációs technológia kivitelét és 0,43%-kal a gazdasági növekedést.

A versenyben való helytállás megköveteli az alkalmazkodásra való képességet, amely az esetek túlnyomó részében innováció nélkül nem valósulhat meg. Ezzel párhuzamosan az innováció és a versenyképesség közötti kapcsolat korrelatívnak mondható, hiszen a versenykörnyezet is befolyásolja az innovációt (Bayarcelik – Taşel, 2012). Az innováció kulcsfontosságú, ha hosszú távon szeretnénk fenntartani a versenyképességet, hiszen a termelékenység növelését célozza meg azáltal, hogy a munkaerő, az erőforrások és a tőke hatékonyabb felhasználása lehetővé válik az innováció révén.

Huggins és szerzőtársai (2013) megállapítása is összecseng a fentiekkel, ugyanis szerintük a tudás, az innováció és a versenyképesség szoros összefüggésben áll egymással, mégpedig úgy,

hogy a tudásból kiindulva az innováción keresztül valósul meg a versenyképesség. A tudást, hozzávalóként, receptként említik. Az innováció nem más, mint új termékek és folyamatok kialakulása, az új ötletek kereskedelmi értékűvé formálása, valamint új ötletek kreálása és disztribúciója. És ezen két folyamat eredményeképpen javul a versenyképesség (3. ábra).

3. ábra: A versenyképesség, az innováció és a tudás modellje

Forrás: Huggins et al., 2013:159 alapján saját szerkesztés

Ciocanel és Pavelescu (2015) kutatása szintén a K+F kiadások oldaláról vizsgálta a versenyképesség növekedését. Munkájuk során 29 európai ország versenyképességének elemzése során arra a következtésre jutottak, hogy az innovációs teljesítmény fokozásával a versenyképesség javítható. A kutatás során panel típusú adatelemzést végeztek az IMD Versenyképességi Évkönyvének adatait alapul véve. Az eredmények rámutattak, hogy az innovációs teljesítmény javulása a nemzeti versenyképesség fokozódásához vezet. Az Innovatív Unió eredménytáblája szerint az innovációs teljesítmény 5%-kal történő javulása az országos versenyképesség 2,32 ponttal történő növekedéséhez vezet, továbbá, ha az innovációs teljesítmény 10%-kal növekszik, az a nemzeti versenyképesség 4,63 ponttal történő növekedéséhez vezethet. A termelékenység növekedése egyben a versenyképesség növekedését is jelenti (Ciocanel – Pavelescu, 2015).

Jelen fejezetben a szakirodalmi források egyértelműen rávilágítottak arra, hogy a K+F+I mind az országok, vállalatok és régiók versenyképességét pozitív irányba mozdíthatja el. Ebben a fejezetben feltárt összefüggések megfelelő alapját képezhetik a felelősségteljes innováció és a regionális versenyképesség között meglévő kapcsolat feltárásához. Ahhoz, hogy ezt bemutathassuk, fontos megismerni a felelősségteljes innováció főbb összefüggéseit.

A FELELŐSSÉGTELJES INNOVÁCIÓRÓL

Anank ellenére, hogy a K+F+I kiemelt fontossága megkérdőjelezhetetlen, a felgyorsult technológiai folyamatok egyre több esetben vezetnek olyan innovációs eredményekhez, amelyek közép vagy hosszú távon nem szándékolt negatív mellékhatásokkal járnak. Ezek egy idő után gazdasági, környezeti, társadalmi károkat okozhatnak. Közös érdekünk ezen károk elkerülése,

ebből adódóan egyre inkább nem a K+F+I megléte és mennyisége, hanem annak minősége és hatása válik elsődleges szemponttá. A nem szándékolt negatív mellékhatások utólagos kezelése sokkal több költséggel járhat, mint a preventív intézkedések, így elsődleges cél a megelőzés.

Ez a globális megatrend vezetett a felelősségteljes innováció fogalmának felértékelődéséhez, mely az Amerikai Egyesült Államokban jelent meg először a 2000-es évek elején a felelősségteljes kutatás és felelősségteljes fejlődés fogalmaival együtt (Owen et al., 2012). Az Európai Unióba egy évtizeddel később szivárgott be ez a gondolatkör, annak ellenére, hogy az EU a környezet megőrzése mellett a társadalmi igényekre való reagálást mindig is fontosnak tartotta (EC, 2013). Az, hogy a kutatás-fejlesztési és innovációs folyamatok során a társadalmi és etikai igényeket is figyelembe vegyék a kutatók, a 2009-es Lund Nyilatkozatban, valamint a 2010-es, az Európai Tanács „Európai Kutatási Tér társadalmi dimenziója” c. közleménye óta kap kiemelt figyelmet (EC, 2013), olyannyira, hogy a felelősségteljes innováció a Horizon 2020 kutatási program meghatározó elemévé nőtte ki magát.

A felelősségteljes innováció gyökerei a menedzsment és egyéb tudományos kutatásokban is megtalálhatóak (Owen et al., 2012; Inzelt-Csonka, 2014), így meghatározására több tudományos definíció is született, utalva a koncepció inter- és multidiszciplináris voltára (Buzás – Lukovics, 2015; Sutcliffe, 2013; Chorus et al., 2012; Tihon – Ingham, 2011; Rip, 2005; Owen et al., 2012). E definíciók közös pontja a társadalmi felelősség hangsúlyozása, viszont a környezeti és etikai felelősséget eltérő módon emelik ki, és csak néhány meghatározásban jelenik meg a kutatási és innovációs nyitottságának és átláthatóságának fontossága (Buzás – Lukovics, 2015).

E sokféleség ellenére azt tapasztaltuk, hogy a tudományos közösségben Von Schomberg (2013:60) meghatározása a legelfogadottabb, így kutatásunkban e fogalomra támaszkodunk. E szerint a felelősségteljes innováció „transzparens és interaktív folyamat, amelyben a társadalmi szereplők és az innovátorok kölcsönös felelősséget vállalnak az innovációs folyamat és eredményei etikai elfogadhatósága, fenntarthatósága és társadalmi kívánatossága iránt (annak érdekében, hogy a tudományos és technológiai fejlődés beépülhessen a társadalomba)”. A felelősségteljes innováció tehát fontos szerepet szán az innováció szereplői közötti együttműködésnek, melynek érvényre jutását jól szemlélteti a „jobb innováció a jobb társadalomért” szlogen (Fisher et al., 2006). Ez érzékelteti, hogy az innováció környezete megváltozott, és a társadalom számára fontos értékek figyelembevétele elengedhetetlen.

Pavie és Carthy (2014) kiemelte, hogy a felelősségteljes innováció egy stratégiai eszközként is szolgálhat, amely során a felelősségteljes gondolkodás a K+F+I folyamatokban történő integrálása történik meg, annak érdekében, hogy olyan eljárások és végtermékek jölessenek létre, amelyek kiemelten kezelik a társadalmi és környezeti szempontokat is (Nádas, 2018).

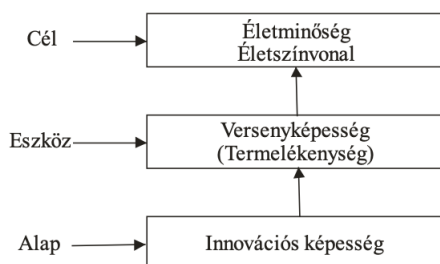
Az elmúlt években a felelősségteljes innováció gyakorlatban történő bevezetésén van a hangsúly. Gyakorlati szempontból jelentős mérföldkő volt, hogy az Európai Bizottság egy 2011-es jelentésében meghatározta a felelősségteljes innováció hat kulcselemét (EC, 2013; Buzás – Lukovics, 2015): társadalom bevonása, tudományos nevelés, nemek közötti esélyegyenlőség, szabad hozzáférhetőség, etika, valamint irányítás. E kulcselemek megfogalmazásával a gyakorlati alkalmazás elősegítése a cél, és az EU is azon van, hogy a felelősségteljes

innovációt integrálja a kutatóhelyek napi működésébe (Arnaldi et al., 2015; Forsberg et al., 2015).

Az elmúlt években több tudományos projekt is született a felelősségteljes innováció gyakorlati alkalmazására vonatkozóan: vizsgálták különböző kutatócsoportokban (pl. Fisher, 2007; Schuurbiers, 2011; Flipse et al., 2013); valamilyen iparágban vagy szervezetben (pl. Deák – Lukovics, 2014; Kimmel et al., 2016; Panzda – Ellwood, 2013; Pavie – Carthy, 2014; Ravesteijn et al., 2015); a közvéleményben (pl. Arentshorst et al., 2016; Inzelt – Csonka, 2014) vagy az oktatásban (pl. Imreh-Tóth, 2014; Okada, 2016). E kutatások rávilágítottak arra, hogy amennyiben az innováció általános megközelítését felelősségteljes innovációra cseréljük a versenyképességi modellekben, úgy bonyolult interdiszciplináris hatásmechanizmusok indulnak el a rendszerben. Ezek közül témánk szempontjából a legfontosabb következmény az, hogy a felelősségteljes innovációs modellben nem kerülnek piaci bevezetésre olyan K+F+I eredmények, amelyek nem szándékolt negatív mellékhatásait időben felismerik. Ezen K+F+I eredmények azonban bevezetésre kerülnének akkor, ha felelősségteljes innováció helyett általános innováció szerepelne a versenyképességi modellben. A felelősségteljes innováció döntései tehát az általános innovációs modell döntési szempontjai mellett a társadalmi összhaszon szempontjából is optimalizálnak.

Lukovics és szerzőtársai (2019) megállapították, hogy ha az innovátorok az általános innovációs modell szerinti profit kritériumok szerint cselekszenek, és azokat a költségeket és hasznokat veszik figyelembe, amelyeket magukra nézve relevánsnak tartanak, és emellett figyelmen kívül hagyják mások költségeit és hasznait, akkor: (a) olyan innovációt valósítanak meg, vagy olyan funkciókat hoznak létre, amelyeket az összes érintett (a társadalom egésze) szempontjait figyelembe véve nem lenne szabad, vagy (b) nem valósít meg olyan innovációt, vagy nem hoz létre olyan funkciókat, amelyeket társadalmi szempontból meg kellene megvalósítani.

4. ábra: A regionális gazdaságfejlesztés logikai szerkezete

Forrás: Lengyel, 2002

A REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉG ÉS A FELELŐSSÉGTELJES INNOVÁCIÓ

Hogy mindez hogyan hat a regionális versenyképességre, a regionális gazdaságfejlesztés logikai szerkezetén keresztül lehet nyomon követni (4. ábra). A modell szerint a helyi gazdaságfejlesztés célja a helyben élők jólétének növelése (Malizia – Feser, 1999), eszköze a versenykép-

pesség javítása, alapja pedig az innovációs képesség (Lengyel, 2000). *Ebben a modellben nagyon fontos az életszínvonal, életminőség jelenléte, mely a felelősségteljes innováció gondolkörének fókuszában áll.*

Ehhez a logikához még hozzá kell vennünk azt, hogy az egységes versenyképességi definícióból kiinduló piramis-modell logikája értelmében az innováció kétféleképpen hat egy térség jólétére: egyrészt a kutatás és technológiai fejlesztés erősítése közvetlenül javítja egy térség versenyképességét, míg az innovációs kultúra megléte mindehhez közvetetten járul hozzá (Lengyel, 2000). Szintén fontos, hogy a piramis-modell csúcsában is a jólét, életminőség áll.

Amennyiben tehát az innováció általános megközelítését felelősségteljes innovációra cseréljük a versenyképességi modellekben, úgy nem kerülnek piaci bevezetésre olyan K+F+I eredmények, amelyek nem szándékolt negatív mellékhatásait időben felismerik. Ezzel szemben ugyanezen K+F+I eredmények bevezetésre kerülnek akkor, ha az innováció általános megközelítését alkalmazzuk. A regionális gazdaságfejlesztés logikái szerkezetére mindez kétféleképpen hat:

1. A felelősségteljes innováció döntési mechanizmusai miatt piacra nem vitt K+F+I eredmény értelemszerűen nem jelenik meg az innovator szervezet (és a régió) innovációs outputjai között. Jelentős K+F+I költségeivel szemben bevételeket nem realizál, versenyképessége is alacsonyabb szinten realizálódik azon állapothoz képest, amikor ugyanezt a K+F+I eredményt a felelősségteljes innováció befolyásolása nélkül piacra vitte volna. *Rövid távon tehát a felelősségteljes innovációs modell relatív csökkenést eredményez a térségi versenyképességben az általános K+F+I modellhez viszonyítva* (5. ábra).
2. Egy idő után azonban a fel nem ismert, nem szándékolt negatív mellékhatások elkezdik kifejteni negatív hatásukat a régióban, és idővel, lassan csökkentik a helyben élők jólétét. Ennek oka, hogy ezen lehetséges hatásokat a felelősségteljes innovációt nélkülöző általános innovációs modellben sajnos nem ismerték fel időben, így az innovációs eredményt piacra vitték. Ezzel szemben a felelősségteljes innovációs modellben ugyanekkor már kizárólag a helyben élők jólétét növelő K+F+I eredmények vannak a társadalomban. *Közép vagy hosszú távon tehát a felelősségteljes innovációs modell relatív növekedést eredményez a térségi versenyképességben az általános K+F+I modellhez viszonyítva.*

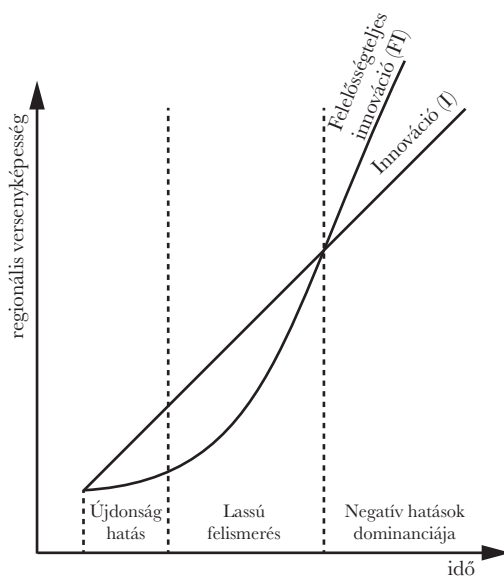
Látszik tehát, hogy az általános innovációs modell és a térségi versenyképesség kapcsolatát leíró megközelítőleg lineáris függvényt (I) (Porter – Stern, 2001) a felelősségteljes innováció (FI) aspektusa eltéríti. A kapcsolatrendszer három fázisát különíthetjük el:

1. *Újdonság hatás:* Egy ideig az FI függvény az I függvény alatt halad és távolodik tőle, hiszen az általános innovációs modell szerint piacra vitt K+F+I output egyre nagyobb piaci sikereket ér el. Az emberek használják, és élvezik az újdonság pozitív tulajdonságait, növelve a bevételt és a versenyképességet mikro mezo és makro szinten. Ugyanez a pozitív eredmény értelemszerűen a felelősségteljes innováció okozta döntés miatt nem realizálódik.
2. *Lassú felismerés:* a két függvény közötti távolság növekedése addig tart, ameddig az általános innovációs modellben fel nem ismert negatív, káros hatások el nem kezdenek megjelenni a társadalomban, a környezetben vagy a gazdaságban. Ekkor ugyanis az FI függvény – és ezáltal a felelősségteljes innovációs modellt alkalmazó térség versenyképessége – meredeken elkezd közelíteni az I függvény felé, de egészen addig

alatta lesz, ameddig az innovációs output jólét növelő hatása meghaladja a káros hatásait. Ebben a fázisban érzékelik ugyan az emberek, hogy vannak káros hatásai annak, amit használnak, de mivel az eszköz jelentősen megkönnyíti mindennapjaikat, így negligálják vagy bagatelizálják. Az idő előrehaladtával egyre inkább felismeri a társadalom az újdonság káros hatásait, de annak hasznosságát – bár csökkenő mértékben, de – még mindig többre értékeli, mint káros hatásait, egészen a két függvény metszéspontjáig.

3. *Negatív hatások dominanciája:* A két függvény metszéspontját követően sajnos már nagyon tisztán érzékelhetőek az újdonság esetleges káros hatásai, és egyre markánsabban meghaladják annak hasznát. Jelentős költségek is felmerülhetnek ezen problémák kezelésére. Ezzel szemben a felelősségteljes innovációs modellben ilyen problémák nem (vagy csak jóval kisebb eséllyel) merülnek fel, hiszen a térségben csak (döntő többségében) olyan innovációs outputok vannak jelen, amelyek nem jelentenek veszélyt sem a társadalomra, sem a környezetre, sem a gazdaságra.

5. ábra: A regionális versenyképesség és a felelősségteljes innováció kapcsolatrendszere

Forrás: saját szerkesztés

A fenti logika egyenes következménye az, hogy az innovátorok profitmaximalizálási célja az általános innovációs modellt, míg a társadalom életminőség maximalizáló célja a felelősségteljes innovációs modellt részesíti előnyben. A racionális innovátorok ilyen feltételek mellett nem fogják a felelősségteljes innovációs modellt választani – döntésük rövid távon javítja, de hosszú távon rontja a térség versenyképességét.

A közgazdasági elmélet azonban néhány lehetséges megoldást kínál annak érdekében, hogy a profitmaximalizálást összhangba hozzuk a társadalmilag kívánatos kimenetekkel: pél-

dául hogy az extern hatások árát a piac vagy a kormány határozza meg. Esetünkben mindez úgy ölthet testet, hogy a felelősségteljes innovációs modell alkalmazásának többletköltségét (és/vagy elmaradt bevételét) valamely szereplő megtéríti az innovátornak. Ezáltal profitmaximalizáló magatartása nem sérül, és nincs rákényszerítve arra, hogy az innovációs eredményét mindenképpen bevezesse a piacra.

A többletköltséget (és/vagy elmaradt bevételét) megtérítő piaci szereplő szerencsés esetben maga a vevő, aki olyan terméket részesít előnyben vásárlásainál, amelyről tudja, hogy felelősségteljes innovációs modell alkalmazásba mellett jött létre. A vevő segítségével lehetnek a különféle árujelzők. Minél fejlettebb egy társadalom, annál realisabb egy ilyen elképzelés.

Több szakirodalom is alátámasztja, hogy a felelősségteljes innováció főbb szempontjainak gyakorlati alkalmazása versenyelőnyök forrásként tekinthető (Lees – Lees, 2017; Scholten – Van der Duin, 2015; Zadek, 2006). Egyes értelmezések szerint a fogyasztók és a stakeholderek együttműködési képességét jelentősen befolyásolja a vállalatok által tanúsított fenntartható, etikus és társadalmilag elfogadott működése. Az együttműködés által lehetővé válik, hogy a cég termékeit a fogyasztók és az érdekeltek értékesebbnek tartsák (Nádas, 2018).

ÖSSZEGZÉS

A kutatás során a fő célunk annak a vizsgálata volt, hogy vajon a $K+F+I$ és a térségi versenyképesség között meglévő pozitív irányú kapcsolatot eltérítheti-e, ha a $K+F+I$ a felelősségteljes innováció iránymutatásai szerint megy végbe. Kutatásunk motivációját az adta, hogy a térségi versenyképesség és a $K+F+I$ közötti pozitív irányú kapcsolatot több tudományos munka is kimutatta, azonban kevés információval rendelkezünk a felelősségteljes innováció és a regionális versenyképesség kapcsolatrendszeréről.

Mivel napjainkban a negyedik ipari forradalom keretfeltételei a korábbinál jelentősebb mértékben felgyorsították a globális folyamatokat, az innovációs kényszer egyre nagyobb a gazdasági szereplőkön. Mindez egyre több esetben eredményezi azt, hogy az innovációs outputok később nem szándékolt negatív mellékhatásokat mutatnak. Ezeket elkerülendő ma már egyre inkább felelősségteljes innovációról kell beszélnünk a korábbi általános innovációs modell helyett.

A tanulmány első részében az elérhető szakirodalmakat tekintettük át, amely során a térségi versenyképesség főbb összefüggéseiről, a térségi versenyképesség innovációval való kapcsolatáról adtunk áttekintést. Ezt a felelősségteljes innováció és a felelősségteljes innováció versenyképességgel való lehetséges kapcsolatával folytattuk.

A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy abban az esetben, ha egy adott régióban az ott működő intézmények, vállalatok és kutatólaborok a felelősségteljes innováció alapelvei szerint végzik a kutatásaikat, a hagyományos $K+F+I$ helyett – valószínűsíthető, hogy rövid távon ez eltérítheti az innováció és a versenyképesség között meglévő pozitív irányú kapcsolatot, azonban hosszútávon feltételezhetően megtérül a befektetett pénz és idő, így megmarad, vagy esetlegesen tovább erősödhet a versenyképesség.

Tekintve, hogy a témával ezidáig kevesen foglalkoztak, így eredményeinknek vannak korlátai. Egyrészt a témában elérhető szakirodalmak forrása meglehetősen korlátozott, másrészt

tudomásunk szerint hasonló kutatást még nem folytattak le, így az eredmények összehasonlítására sem volt lehetőségünk. A felelősségteljes innovációt ezidáig meglehetősen kevés helyen alkalmazták a gyakorlatban, így kutatásunk leginkább elméleti szinten értelmezhető, a felelősségteljes innováció gyakorlatban betöltött szerepéről még csak pilot kutatások elérhetőek. A téma újdonsága miatt még rengeteg feltáratlan területet tartogat, így a közeli és távoli jövő számára is számtalan kutatási élményt rejt.

Jelen tanulmány megjelenését az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, EU társfinanszírozású projekt támogatta.

JEGYZETEK

- ¹ Bár felelősségteljes innováció fogalma sokszor felelősségteljes kutatás és innováció (Responsible Research and Innovation, RRI) formában jelenik meg a szakirodalomban, praktikus okokból számos esetben csak a felelősségteljes innováció fogalmát használjuk, beleértve természetesen a koncepció kutatási folyamatoknál meglévő relevanciáját is.
- ² Ilyen például a Pokemon-Go alkalmazás használóinak halálesetei, a Boing 737 MAX esete, az okostelefonok negatív pszichológiai hatásai, az Agent Orange növényvédőszer hatására született torzszülött csecsemők esete, a DDT rovarirtó, vagy a freon környezetkárosító hatásai stb.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arentshorst, M. E. – de Cock Buning, T. – Broerse, J. E. W. (2016): Exploring responsible innovation: Dutch public perceptions of the future of medical neuroimaging technology. *Technology in Society*, 45, 8-18. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2016.01.003>
- Arnaldi, S. – Quaglio, G. – Ladikas, M. – O’Kane, H. – Karapiperis, T. – Srinivas, K. R. – Zhao, Y. (2015): Responsible governance in science and technology policy: Reflections from Europe, China and India. *Technology in Society*, 42, 81-92. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2015.03.006>
- Bayarcelik, E. B. – Taşel, F. (2012): Research and development: source of economic growth. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 744-753. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.1052>
- Begg, I. (1999): Cities and competitiveness. *Urban Studies*, 36, 5–6, 795–810. <https://doi.org/10.1080/0042098993222>
- Buzás Norbert (2002): Technológiatranszfer-szervezetek és szerepük az innovációs eredmények terjedésében. In Buzás Norbert, Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. SZTE GTK, JATEPRESS, Szeged. 93-108.
- Buzás Norbert – Lukovics Miklós (2015): A felelősségteljes innovációról. *Közgazdasági Szemle*, 4, 438-456.
- Camagni, R. (2002): On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading? *Urban studies*. 39, 13, 2395-2411. <https://doi.org/10.1080/0042098022000027022>
- Chorus, C. – van Wee, B. – Zwart, S. (2012): *TPM Catalogue. Concepts, Theories, Methods*. Delft University of Technology, Delft.
- Ciocanel, A. B. – Pavelescu, F. M. (2015): Innovation and competitiveness in European context. *Procedia Economics and Finance*, 32, 728-737. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01455-0](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01455-0)
- Deák István – Lukovics Miklós (2014): Responsible innovation and R&D&I controlling. In Buzás, N. - Lukovics, M. (eds.): *Responsible Innovation*. JATEPRESS, Szeged, 101-120.
- EC (1999): *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2013): *Responsible Research and Innovation (RRI)*, Science and Technology. Special Eurobarometer 401. European Com-

- mission, Brüsszel, ec.europa.eu/public_opinion/ archives/ebs/ebs_401_en.pdf. Letöltve: 2016.06.14.
- Fenyővári Zsolt – Lukovics Miklós (2008): A regionális versenyképesség és a területi különbségek kölcsönhatásai. *Tér és Társadalom*, 2, 1-20. <https://doi.org/10.17649/TET.22.2.1167>
- Fisher, E. (2007): *Integrating Science and Society in the Laboratory*. Presentation. Center for Integrated Nanotechnologies. Los Alamos National Laboratory. Los Alamos, NM.
- Fisher, E. – Mahajan, R. L. – Mitcham, C. (2006): Midstream Modulation of Technology: Governance from Within. *Bulletin of Science, Technology and Society*. 26 6, 485-496. <https://doi.org/10.1177/0270467606295402>
- Flipse, S. M. – van der Sanden, M.C.A., Osseweijer, P. (2013): Midstream modulation in biotechnology industry: Redefining what is 'part of the job' of researchers in industry. *Science and Engineering Ethics*, 19, 3, 1141-1164. <https://doi.org/10.1007/s11948-012-9411-6>
- Forsberg, E-M. – Quaglio, G. – O’Kane, H. – Karapiperis, T. – Woensel, L. von, Arnaldi, S. (2015): Assessment of science and technologies: Advising for and with responsibility. *Technology in Society*, 42, (August 2015), 21-27. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2014.12.004>
- Gardiner, B. – Martin, R. – Tyler, P. (2004): Competitiveness, productivity and economic growth across the European regions. *Regional Studies*, 9, 1045–1068. <https://doi.org/10.4324/9780203607046>
- Gocer, I. (2013): *Effects of R&D expenditures on high technology exports, balance of foreign trade and economic growth*. Maliye Dergisi, 165, 215-240.
- Guellec, D. – De La Potterie, B. V. P. (2002): R&D and productivity growth. *OECD Economic Studie*. 2001, 2, 103-126. https://doi.org/10.1787/eco_studies-v2001-art12-en
- Huang, K.F. (2011): Technology competencies in competitive environment. *Journal of Business Research*. 64, 2, 172–179. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2010.02.003>
- Huggins, R. (2003): Creating a UK competitiveness index: regional and local benchmarking. *Regional Studies*, 37,1, 89–96. <https://doi.org/10.1080/0034340022000033420>
- Huggins, R. – Izushi, H. – Thompson, P. (2013): Regional competitiveness: Theories and methodologies for empirical analysis. *Journal of CENTRUM Cathedra*, 2, 155–172. <https://doi.org/10.7835/jcc-berj-2013-0086>
- Huggins, R. – Thompson, P. (2017): Introducing regional competitiveness and development: contemporary theories and perspectives. In Huggins, R., Thompson, P.: *Handbook of Regions and Competitiveness: Contemporary Theories and Perspectives on Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar, 1-31. <https://doi.org/10.4337/9781783475018.00005>
- Imreh-Tóth Mónika – Imreh Szabolcs (2014): Entrepreneurship Education for responsible innovation. In Buzás N. – Lukovics M. (eds.): *Responsible innovation*. JATEPress, Szeged, 73-84.
- Inzelt Annamária – Csonka László (2014): Responsible Science in Societies. In Buzás, N., Lukovics, M. (eds.): *Responsible innovation*. JATEPress, Szeged, 57-72.
- Kimmel, S. C. – Toohey, N. M. – Delborne, J. A. (2016): Roadblocks to responsible innovation: Exploring technology assessment and adoption in U.S. public highway construction. *Technology in Society*, 44, 66-77. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2015.12.002>
- Lederman, D. – Maloney, W. F. (2003): *R&D and Development*. Policy Research Working Paper, 3024, World Bank, Washington.
- Lees, N. – Lees, I. (2017): Competitive advantage through responsible innovation in the New Zealand sheep dairy industry. *International Food and Agribusiness Management Review*, 1-20. <https://doi.org/10.22434/IFAMR2017.0013>
- Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, 962-987.
- Lengyel Imre (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel Imre (2006): A regionális versenyképesség értelmezése és piramismoddellje. *Területi statisztika*, 9, 131-147.
- Lengyel Imre (2012): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z., Lengyel I., Málovics Gy. (szerk.) (2012): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 151-174.
- Lengyel Imre – Szakálné Kanó Izabella (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Regional Statistics*, 52, 2, 27–44. <http://dx.doi.org/10.15196/RS02103>
- Lengyel Imre (2016a): A megyék versenyképességének néhány összefüggése a megújult piramismoddell alapján. In Lengyel I., Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*. JATEPress, Szeged,

143–161.

- Lengyel Imre (2016b): A kutatás-fejlesztés és a versenyképesség térbeli összefüggései a visegrádi országokban. *Tér és Társadalom*, 30, 4, 71–87. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.30.4.2808>
- Lukovics Miklós (2008): *A térbeli különbségek alakulásának komplex vizsgálati módszere kistérségek példáján*. In Lengyel I., Lukovics M. (szerk.): Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. JATEPress, Szeged, 248–263.
- Lukovics Miklós – Nagy Benedek – Buzás Norbert (2019): Understanding the Economic Principles of Responsible Research and Innovation. In von Schomberg, R., Hankins, J. (eds.): *International Handbook of Responsible Innovation – a Global Resource*. Edward Elgar Publishing, 134–149. <https://doi.org/10.4337/9781784718862>
- Malizia, E. E. – Feser, E. J. (1999): *Understanding local economic development*. New, Brunswick, N, J: Center for Urban Policy Research.
- Nádas Nikolett (2018): *Gondolatok a térségi versenyképesség és a felelősségteljes innováció lehetséges kapcsolatáról*. In Lengyel I. (szerk.): Térségek növekedése és fejlődése. JATEPress, Szeged, 223–242.
- Nelson, R. (1993): *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*, Oxford, UK and New York, NY, USA: Oxford University Press.
- Okada, A. (2016): *Responsible research and innovation in science education report*. Milton Keynes: The Open University – UK.
- Owen R. – Macnaghten P. – Stilgoe J. (2012): Responsible research and innovation: from science in society to science for society, with society. *Science and Public Policy*, 39, 6, 751–760. <https://doi.org/10.1093/scipol/scs093>
- Panzda, K. – Ellwood, P. (2013): Strategic and Ethical Foundations for Responsible Innovation. *Research Policy*, 42, 5, 1112–1125. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.02.007>
- Pavie, X. – Carthy, D. (2014): Addressing the wicked problem of responsible innovation through Design Thinking. In Buzás N., Lukovics M. (eds.): *Responsible Innovation*. JATEPress, Szeged 13–28. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2441935>
- Petrakis, P. E. (2014): *Culture, growth and economic policy*. New York and Heidelberg. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-41440-4>
- Petrakis, P. E. – Kostis, P. C. – Valsamis, D. G. (2015): Innovation and competitiveness: Culture as a long-term strategic instrument during the European Great Recession. *Journal of Business Research*, 68, 7, 1436–1438. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.01.029>
- Porter, M. E. – Stern, S. (2001): National Innovative Capacity. In *The Global Competitiveness Report 2001–2002*. Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.2307/20033186>
- Ravesteijn, W. – Liu, Y. – Yan, P. (2015): Responsible innovation in port development: the Rotterdam Maasvlakte 2 and the Dalian Dayao Bay extension projects. *Water Science & Technology*, 72, 5, 665–677. <https://doi.org/10.2166/wst.2015.272>
- Rip, A. (2005): *Technology Assessment as Part of the Co-Evolution of Nanotechnology and Society: the Thrust of the TA Programme in NanoNed*. Paper presented to the Conference on Nanotechnology in Science, Economy and Society, Marburg, Germany.
- Scholten, V. – P. van der Duin (2015): Responsible innovation among academic spin-offs: how responsible practices help developing absorptive capacity. *Journal on Chain and Network Science*. 15, 2, 165–179. <https://doi.org/10.3920/JCNS2015.x005>
- Schomberg, R. von (2013): A Vision for Responsible Research and Innovation. In Owen, R., Bessant, J., Heintz, M. (eds.): *Responsible Innovation*. John Wiley, London, 51–74. <https://doi.org/10.1002/9781118551424.ch3>
- Schuurbiers, D. (2011): What Happens in the Lab: Applying Midstream Modulation to Enhance Critical Reflection in the Laboratory. *Science and Engineering Ethics*, 17, 4, 769–788. <https://doi.org/10.1007/s11948-011-9317-8>
- Sutcliffe, H. (2013): *A Report on Responsible Research and Innovation*. Matter, London.
- Tihon, A. – Ingham, M. (2011): The societal system and responsible innovations: Freeing sustainable development from a deadlock. *Journal of Innovation Economics*, 2, 8, 11–31. <https://doi.org/10.3917/jie.008.0011>
- Zadek, S. (2006): Responsible competitiveness: Reshaping global markets through responsible business practices. *Corporate Governance: The international journal of business in society*. 6, 4, 334–348. <https://doi.org/10.1108/14720700610689469>

Filep Bálint – Lukács Eszter

A Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítése a világjárvány előtt és után

**Internationalisation of Széchenyi István
University before and after the Pandemic**

Összefoglalás

A tanulmány fő célja a Széchenyi István Egyetem példáján keresztül bemutatni, hogy milyen prioritásokat érdemes szem előtt tartania a hazai felsőoktatási intézményeknek – különösen a nem fővárosi, orvostudományi karral és kialakult nemzetközi hallgatói közösséggel (kolóniával) nem rendelkező egyetemeknek – a nemzetköziesítési folyamatuk során. A hazai felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési stratégiájuk megfogalmazásakor a világgazdasági trendekkel összhangban a „keleti nyitás” gazdaságpolitikájához alkalmazkodtak, azaz angol nyelvű képzéseiken elsősorban az ázsiai – főként kínai – hallgatók toborzására összpontosítottak. Az ázsiai/kínai hallgatók megszerzéséért folyó verseny erősödése (többek között az ázsiai felsőoktatási intézmények látványos fejlődése miatt) és az Ázsiából/Kínából származó hallgatók számának pandémia utáni anticipált csökkenése – a nemzetköziesítési folyamataikban – kihívások elé állítja a hazai felsőoktatási intézményeket, különösen azok fentebb említett csoportját, amelybe a Széchenyi István Egyetem is tartozik. A győri Egyetem a nemzetközi felsőoktatási rangsorokon történő megjelenés és feljebb jutás, a branding (kiemelkedő ipari kapcsolatok), a képzések nemzetközi akkreditációja és impozáns, grandiózus infrastrukturális beruházások révén törekszik a kihívásokra választ adni.

DR. FILEP BÁLINT PHD, elnök, Széchenyi István Egyetem, Győr (filep.balint@sze.hu), DR. LUKÁCS ESZTER PHD, oktatási rektorhelyettes, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Győr (lukacs.eszter@sze.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I21, I23

Kulcsszavak: nemzetközi hallgatói mobilitás, ázsiai/kínai hallgatók, magyar felsőoktatás nemzetköziesítése, Széchenyi István Egyetem, Győr

Summary

The main aim of the study is to present, through the example of Széchenyi István University, the priorities that Hungarian higher education institutions – especially universities based outside the capital without a medical faculty and an established international student community – should keep in mind during their internationalization process. In the formulation of their internationalization strategies, in line with global economic trends, Hungarian higher education institutions have adapted to the economic policy “Opening to the East”, that is they have focussed primarily on the recruitment of Asian – primarily Chinese – students to their English-taught programmes. The intensification of competition to recruit Asian/Chinese students (due in part to the spectacular development of Asian higher education institutions) and the anticipated decline in the number of Asian/Chinese students following the pandemic pose challenges for Hungarian higher education institutions – especially the above-mentioned group, to which Széchenyi István University also belongs – in their internationalization processes. The University of Győr strives to meet such challenges through its presence and advancement on international higher education rankings, via branding (outstanding industrial relations), the international accreditation of its academic programmes and impressive and ambitious infrastructure investments.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I21, I23

Keywords: international student mobility, Asian/Chinese students, internationalisation of Hungarian higher education, Széchenyi István University, Győr

BEVEZETÉS

A tekintélyes angol hetilap, a *The Economist* 2020 augusztusában megjelent cikke („A hiányzó hallgató”) a jelenlegi Covid-19 járvány (angolszász) egyetemekre gyakorolt negatív hatásával foglalkozik, ugyanakkor azt is felveti, hogy a pandémia régóta szükséges változásokat is magával hozhat az egyetemek életében. A világjárvány megállította a tanulmányi célú migrációt és a külföldi hallgatók kiesése miatt az egyetemek jelentős bevételtől estek el, valamint működésük teljeskörű átszervezésére kényszerültek. Ugyanakkor a cikk a világjárvány pozitív következményeként szól arról a lehetőségről, hogy az egyetemek a kormányok által támogatott kritériumoknak (megfelelő oktatás és kutatás, amely a piaci elvárásokat figyelembe veszi, hozzájárul a termelékenység növeléséhez) a jövőben jobban igyekeznek megfelelni, mivel a válság miatt nőni fog a kormányzattól való függőségük. Azon egyetemek, amelyek nem felelnek meg a kormányok kritériumainak, azaz nem kínálnak megfelelő oktatást, kutatást és nem járulnak hozzá a közösségük jólétéhez, bukásra vannak ítélve. A túlélő egyetemeknek pedig le

kell vonniuk a pandémiás időszak tanulságait és ezekre reagálva kell meghozniuk a szükséges változásokat (The Economist, 2020).

Jelen tanulmány a nemzetköziesítés útjára viszonylag későn lépő magyar egyetem, a győri Széchenyi István Egyetem világjárvány utáni nemzetköziesítési prioritásaival foglalkozik. A Széchenyi István Egyetem a hagyományos képzési és tudományos területei mellett kiemelt fókuszba helyezte a nemzetközi terület komplex fejlesztését. A világjárvány előtt és alatt az angol nyelvű képzések száma harmincnégyre növekedett, a nemzetközi hallgatói létszám pedig megötszöröződött. Az egyetem vezetése a nemzetköziesítésre, azaz az angol nyelven történő oktatási és kutatási tevékenységre a globális láthatóság eszközeként tekint, amelyek kiegészítik a szintén világgazdasági környezetben is egyedülállóan sikeres harmadik missziós tevékenységét. Az egyetem a válság után megváltozott környezetben nagyságrendileg 25.300 felsőoktatási intézménnyel versenyez a magyar és nemzetközi hallgatókért. Utóbbiak a diplomára és a külföldön való felsőfokú tanulmányok folytatására megtérülő befektetésként tekintenek, így az egyetemek azokat a küldő országokat célozzák meg hallgató toborzó tevékenységükkel, ahol a felsőoktatásba történő befektetésre a legnagyobb hajlandóság mutatkozik, amivel párhuzamosan azt igyekeznek feltárni, hogy milyen motivációk mentén választják a nemzetközi mobilitásban résztvevő hallgatók (és családjaik) az egyes egyetemeket. Mivel az elmúlt évtized világgazdasági növekményének felét Kelet-, Délkelet- és Dél-Ázsia országai mutatták fel, így szinte minden nemzetköziesítéssel foglalkozó felsőoktatási intézmény rendelkezik „Ázsia-, ezen belül specifikusan Kína-stratégiával.” Tanulmányunk fő célja a Széchenyi István Egyetem pandémia utáni, gyorsan változó felsőoktatási környezetben való nemzetköziesítési prioritásainak ismertetése.

A tanulmány első részében röviden felvázoljuk az egyetem modellváltását és a globális trendekhez igazodó, 2016 és 2020 közötti nemzetköziesítési folyamatát. A második rész foglalkozik a világ legnagyobb nemzetközi hallgató kibocsátó régiójával és országával, Ázsiával, illetve Kínával. Vizsgáljuk az ázsiai/kínai hallgatók mobilitását és az arra ható, toló- és húzó-tényezőket. Kiemelt figyelmet fordítunk az ázsiai/kínai hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben való megjelenésére, illetve az ázsiai/kínai hallgatók vonzásáért folytatott globális verseny erősödésére és a kínai hallgatók pandémia utáni intézményi választásaira. A harmadik részben bemutatjuk, hogy hogyan és milyen válaszokat kíván adni a Széchenyi István Egyetem a nemzetköziesítés folyamatában a második fejezetben bemutatott ázsiai/kínai hallgatók vonzásában megmutatkozó kihívásokra. Végül a tanulmányunkat összegzéssel zárjuk.

A SZÉCHENYI ISTVÁN EGYETEM NEMZETKÖZIESÍTÉSI FOLYAMATAI

A modellváltás

Nyugat-Európában, az 1990-es években jelentős változások kezdődtek a felsőoktatás-irányításban és ezzel összefüggésben az egyetemi kormányzásban is. A felsőoktatás-irányításban az állami kontroll csökkenésével párhuzamosan az egyetemi kormányzásban a tradicionális kollegiális vezetést felváltotta a menedzserizmus, és az utóbbi időben pedig – ebben a vonatkozásban – inkább útkeresésről, illetve finomhangolásról lehet beszélni (Keczer, 2020). „Az

útkeresés a felsőoktatás-irányításban (rendszerszinten) többek között kiterjed az intézmények státusára (például alapítványi forma), finanszírozására (a gazdálkodási önállóság növelése, illetve csökkentése), a szabályozás diverzifikációjára (bizonyos intézmények kiemelt státusa), az egyetemi alkalmazottak foglalkoztatására (közalkalmazotti státus megszüntetése), és az akkreditációra (intézményi akkreditáció, nemzetközi auditorok)” (Keczer 2020:60). Az egyetemi kormányzás legújabb trendjeiről Pruvot és Estermann (2018) 20 európai országban végzett vizsgálata alapján a következőket állapította meg: Az egyetemi kormányzás két modellje különíthető el: unitárius és duális. Ez utóbbin belül megkülönböztethető a tradicionális és aszimmetrikus kormányzási modell. Az unitárius modell olyan kormányzási struktúra, amelyben csak egy irányító testületnek van döntési jogköre, amely szenátus vagy igazgatótanács (board) jellegű lehet. A vizsgált 20 országból 9 ország egyetemi irányítására jellemző az unitárius modell, amelyből 6 esetben board jellegű testület hozza a döntéseket. A duális modell olyan kormányzási struktúra, amelyben a szenátus és board típusú testületek megosztják egymás között a döntési jogköröket. A tradicionális duális modellben mindkét testületnek megkülönböztetett, de egyformán fontos kötelezettségeik vannak. Mindazonáltal ugyanazon kérdésekben együtt dönthetnek. Az aszimmetrikus duális modellben jelen van a szenátus és a board típusú testület is, de közülük az egyiknek központi szerepe van a döntéshozatali folyamatban. Jellemzően a board típusú testületek dominánsak ebben a modellben. Összességében Pruvot és Estermann (2018) megállapítják, hogy az európai egyetemek kormányzásában a board típusú testületek egyre elterjedtebbek és befolyásuk a döntési folyamatokban növekvő.

A magyar felsőoktatás közelmúltban bekövetkezett és jelenleg is folyamatban lévő változása, vagyis „a kancellári és konzisztórium rendszer bevezetése, az állami intézmények közalapítványi formába történő átszervezése és magánintézménnyé alakítása (modellváltás) mind a működés professzionalizálásának, a hatékonyság, a teljesítmény, a kiválóság, a versenyképesség, a szolgáltató szemlélet javításának jegyében történik. Ezek pontosan azok a célok, amelyek mentén a felsőoktatás átszervezése Angliában, Hollandiában és más nyugati országokban is zajlott” (Kováts 2020:5), amelynek finomhangolása – a fentebb leírtak alapján – jelenleg is folyamatban van.

A magyar kormány 2014-ben elfogadott „Fokozatváltás a felsőoktatásban” című stratégiájában megfogalmazott célja a felsőoktatás új, fenntartható pályára állítása, a meglévő szabályozási és működési keretek átalakításával. A Széchenyi István Egyetem az elmúlt évtizedekben a térség és Magyarország egyik meghatározó felsőoktatási intézményévé vált, számottevően növelte hallgatói létszámát és saját bevételeit, fejlesztette infrastruktúráját, kiemelkedő likviditása pedig stabilitást nyújtott. Mindezek biztos alapot jelentenek ahhoz, hogy az Egyetem a modellváltás által kínált megújulási lehetőség nyertese lehessen. 2020. augusztus 1-jén a Széchenyi István Egyetem fenntartói jogait az államtól a Széchenyi István Egyetemért Alapítvány vette át. Az Alapítvány, mint fenntartó feladata és felelőssége a Kuratórium tagjaival és az egyetemi közösséggel karöltve az eddiginél is rugalmasabb, kiszámíthatóbb, tervezhetőbb működési környezet megteremtése, az Egyetem nemzetközi versenyképességének erősítése.

Az állam által elismert vagyonkezelői alapítvány a fenntartói lehetőségek széles körét nyitotta meg. Az oktatói-kutatói-tudományos autonómia megmaradt. A történelmi magyaror-

szági folyamat alapján, változatlanul a rendszerváltás óta. Új lehetőségek nyíltak viszont a fenntarthatóság és gazdálkodás területén, amely valósabb függetlenséget jelent az egyetemi közösségek számára, biztos anyagi hátteret, új funkciókat és éven túli gazdálkodást. A fenntartóváltástól a Széchenyi István Egyetem hatékonyabb és rugalmasabb működést, újabb fejlesztéseket, a partnerkapcsolatok és szolgáltatóképességének erősödését várja. A modellváltást követően az Egyetem célja, hogy az új működési-gazdálkodási feltételek között képessé váljon önálló stratégia alapján a céljai eléréséhez szükséges forrásokat megteremteni és hatékonyan felhasználni. A rugalmasabb gazdasági körülmények lehetővé teszik, hogy az egyetem nagyobb gazdasági önállósággal, tágabb mozgástérben fogalmazza és valósítsa meg célkitűzéseit, feladatait (Széchenyi István Egyetem, 2020a).

A Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítésének helyzetértékelése

A Széchenyi István Egyetemért Alapítvány Kuratóriuma a 2020. december 10-i ülésén fogadta el a felsőoktatási intézmény nemzetköziesítési helyzetértékelését és globális láthatósági stratégiájára vonatkozó irányelveit. Az Egyetem a nemzetköziesítés, ezen belül a nemzetközi oktatás területén a minőségi felsőoktatás megvalósítására törekszik, a világ nagyságrendileg 25.300 egyeteme között versenyez egymással és a hallgatókért. A Széchenyi István Egyetem 2020-ig, a „Fokozatváltás a felsőoktatásban” elnevezésű felsőoktatási stratégiához illeszkedve a tudásnégyyszög (quadruple helix) modelljében végezte tevékenységét. A tudásnégyyszög, azaz egyetem-ipar-kormányzat-civil szféra/egyházak/média kapcsolatrendszer a Széchenyi István Egyetemet fenntartó alapítvány kuratóriumának összetételében is megmutatkozik. A kuratórium tagjai:

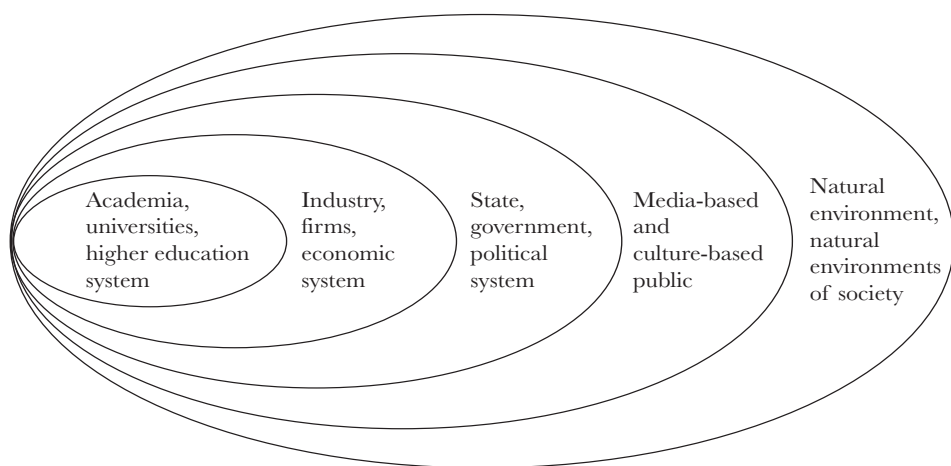
- Knáb Erzsébet, kuratóriumi elnök, az Audi Hungaria Zrt. személyügyért és szervezetért felelős igazgatósági tagja,
- Szijjártó Péter, külgazdasági és külügyminiszter,
- Dézsi Csaba András, Győr Megyei Jogú Város polgármestere,
- Bokor József, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az egyetem Járműipari Kutatóközpontjának elnöke
- Sári-Szabó Tamás Kelemen, a győri Szent Mór Bencés Perjelség perjele.

Új, a 2021-es évtől megvalósításra váró globális láthatósági stratégiájában a felsőoktatási intézmény már a tudásötszög (quintuple innovation helix) modelljére épít, amiben a felsorolt négy szöget kiegészíti, a természeti környezettel való harmóniában való együttélést, a fenntartható fejlődés szempontjait veszi figyelembe. Ez utóbbi megmutatkozik az Innovációs és Technológiai Minisztérium (ITM) 2030-ig felvázolt gazdaságstratégiájában, amihez a Széchenyi István Egyetem 2021-ben megfogalmazásra kerülő új Intézményfejlesztési Terve is illeszkedik, továbbá a fenntarthatóság alapelveinek integrálását a két monopolhelyzetben lévő minősítő intézmény egyike, a Times Higher Education (THE) az Impact Rankings elnevezésű listáján, az ENSZ tizenhét Fenntartható Fejlődési Célja mentén is méri.

Carayannis et al. (2012) amellet foglaltak állást, hogy a 21. században az innováció hajtóereje a globális felmelegedés lesz, így a társadalom öt alrendszere (az oktatási rendszer, a gazdasági rendszer, a természeti környezet, a médiára és kultúrára épülő civil társadalom,

illetve a politikai rendszer) együttműködésben kell, hogy megoldásokat találjon.

1. ábra: A Quintuple Helix modell alrendszerei

Forrás: Carayannis et al. (2012:6)

A Széchenyi István Egyetem, a 2016-2020 között hatályban lévő Intézményfejlesztési Tervében a Fokozatváltás a felsőoktatásban szakpolitikai stratégiával összhangban

- az angol nyelvű képzések bevezetését,
- a nemzetközi hallgatók vonzását,
- az Erasmus+ programban résztvevő hallgatók számának növelését,
- a külföldi oktatók nemzetközi képzési programokba történő bevonását és
- az oktatók, valamint az adminisztratív munkatársak angol nyelvi kompetenciáinak fejlesztését tűzte ki elsődleges nemzetköziesítési céljaiként.

2016-ban az Intézményfejlesztési Terv megfogalmazásakor az egyetem két angol nyelvű programmal rendelkezett, amit további négygel, összesen hatra tervezett emelni. Az angol nyelven oktatott szakok számára és a nemzetközi hallgatói létszámra vonatkozóan az Egyetem az 1. táblázat szerinti eredményeket érte el.

Nemzetközi hallgatók és angol nyelvű képzések számának növekedése

A nemzetközi hallgatók jelenleg a teljes hallgatói létszám 4,55 százalékát teszik ki. Cél, hogy ez az arány 10-15 százalékra emelkedjen. A hallgatói létszám növelése elképzelhetetlen az angol nyelvű képzési kínálat növelése nélkül. 2020-ra mind a műszaki (elsősorban járműmérnöki) és gazdasági képzések területén megvalósult a teljes képzési vertikum, azaz a nemzetközi (és angolul tanulni kívánó magyar) hallgatók az alapképzésektől a doktori fokozatszerzésig,

egymásra épülő képzési programokon tudták tanulmányaikat folytatni.

1. táblázat: A nemzetközi hallgatók és angol nyelvű szakok száma

Mutató/tanév	2013 /14	2014 /15	2015 /16	2016 /17	2017 /18	2018 /19	2019 /20	2020 /21
Teljes hallgatói létszám	10668	10540	10429	12743	12281	12189	13821	13482
Nappali tagozatos hallgatók	7355	7217	6953	8198	7774	7616	8277	8135
Nemzetközi hallgatók (beleértve a magyar nemzetiséggel rendelkezőket)	399	337	336	409	440	475	558	614
Nemzetközi hallgatók	33	52	64	58	142	199	283	335
Angol nyelvű programok	0	0	2	5	5	7	24	34

Forrás: Lukács (2020)

A Széchenyi István Egyetem a 2020/21-es tanévet összesen 13.482 hallgatóval kezdte meg, akik közül 8.135-en iratkoztak be nappali képzésre. A nem magyar állampolgárságú, de magyar nemzetiségű hallgatókat figyelembe véve a teljes nemzetközi hallgatói létszám 614 fő volt, a nem magyar állampolgárságú és nem magyar nemzetiségű hallgatói létszám pedig 335 fő volt. Utóbbi hallgatók a 133 angol nyelvű képzésre felvett magyar állampolgárságú és magyar nemzetiségű hallgatóval együtt 34 képzés közül választhattak. (Az egyetem által kínált magyar nyelvű programok száma 205 volt.)

A világ felsőoktatási intézményei a nemzetközi hallgatók jelenlétére több oknál fogva építenek. A nemzetközi hallgatók sokszor jelentős bevételeket jelentenek az egyetemek számára, másrészt a fejlett országok kedvezőtlen demográfiai trendjeit is hivatottak kompenzálni, nem utolsósorban pedig a világ- és regionális rangsorok összeállításánál mindkét prominens minősítő intézmény (a Times Higher Education (THE) és a Quacquarelli Symonds (QS)) figyelembe veszi a nemzetközi hallgatók teljes intézményes hallgatói létszámra vetített arányát.

A fent felsorolt szempontok közül az utolsót a Széchenyi István Egyetem is szem előtt tartja, a nemzetközi hallgató toborzási folyamat során azonban sem a bevételek megszerzése, sem a demográfiai csökkenés nem tartozik az elsődleges motivációk közé. Mint minden felsőoktatási intézmény, különösen a modellváltó egyetemek, a Széchenyi István Egyetem is törekszik a különböző forrásokból való bevételek maximalizálására, ugyanakkor a nemzetközi hallgatók önköltségei vagy az államilag támogatott külföldi hallgatók képzéséből származó források az egyetem teljes költségvetését sokkal inkább kiegészítik, mint alapjaiban meghatározzák azt.

A Széchenyi István Egyetem esetében a nemzetközi hallgatók fogadása, ennek előfeltételeként az angol nyelvű képzési programok számának növelése, a minőségi felsőoktatás záloga. Az angol nyelven történő oktatási tevékenység további előfeltételként követeli meg a szintén idegen (elsősorban angol) nyelven véghezvitt kutatási folyamatokat, ill. az eredmények publikációját. A nemzetköziesítés (nemzetközi hallgatók toborzása és angol nyelvű képzési

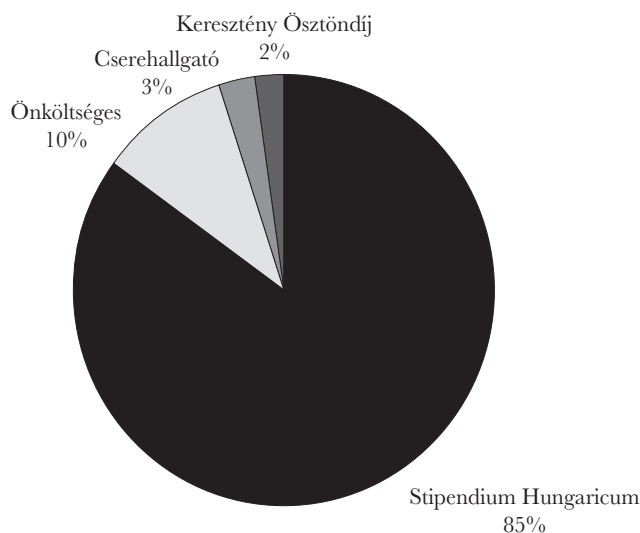
programok indítása) tehát „kvázi rákényszeríti” az egyetemeket, hogy első két missziójukat, az oktatást és a kutatást globális térben, nemzetközi szintéren megmérettetve folytassák. A gazdasági tevékenységek folytatása, az iparral (multinacionális vállalatokkal, globális értékláncokkal) való kapcsolattartás, azaz a harmadik missziós feladatkörök a Széchenyi István Egyetem esetében tovább támogatják a nemzetköziesítés folyamatát.

Fentiek alapján belátható, hogy a nemzetköziesítés folyamata a globális láthatóság megteremtésének eszköze. Szintén a fentiekből fakad az a kérdés, hogy honnan és hogyan toboroznak az egyetemek nemzetközi hallgatókat? Mik a földrajzi prioritások? Milyen tényezők támogatják, ill. akadályozzák a külföldi hallgatók vonzását? Lukács et al. (2020) megállapítják, hogy a világ legnagyobb nemzetközi hallgató kibocsátó régiói Kelet-, Dél- és Délkelet-Ázsia, ezeken belül pedig Kína, India és a magas HDI-vel rendelkező ASEAN országok jelentik a teljes idős képzésekre érkező nemzetközi hallgatók legjelentősebb forrását. Szintén megállapítják, hogy a magyar „keleti nyitás gazdaságpolitikája” keretében elindított, jelenleg már közel 80 országgal fenntartott, bilaterális, de reciprocitás nélküli felsőoktatási program (Stipendium Hungaricum, SH), amelynek keretében Magyarország Kormánya átvállalja a támogatott hallgatók képzési önköltségét, nagyban támogatja a fenti régiókból érkező hallgatók létszámának növekedését, különösen a nem fővárosi, orvostudományi karral és kialakult nemzetközi hallgatói közösséggel (kolóniával) nem rendelkező egyetemeken. Az SH program általánosan is rendkívüli ösztönző hatást gyakorol a magyar felsőoktatás nemzetköziesítésének egészére, hiszen Magyarországon az angol nem hivatalos és nem anyanyelv, a nemzetközi hallgatók fele pedig angol anyanyelvű célországot választ. További megállapításuk, hogy a nemzetközi hallgatókra az őket befogadó városok imázsa is nagymértékben hat, a külföldi hallgatók egyetemválasztási toplistájának felét rendszerint fővárosok uralják.

Fentiek alapján belátható továbbá, hogy a Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítése a 2015/16-os tanévben két SH által támogatott képzési programmal indult, ami a 2020/21-es tanévre összesen 34 képzésre bővült, amik közül 25 élvezte az SH támogatását. A nemzetközi hallgatók összetétele is visszatükrözi a fenti folyamatokat: az egyetem 335 hallgatójának 85 százaléka SH támogatott, további 2 százalék szintén a Magyarország Kormánya által kezdeményezett bilaterális, viszonyosság nélküli támogatási rendszer, az Ösztöndíjprogram Keresztény Fiataloknak keretében érkezett.

A Széchenyi István Egyetem nemzetközi hallgatói összlétszáma (beleértve a magyar nemzetiségű, de nem magyar állampolgárságú hallgatókat) a fentebb említett 614 fő. A nemzetközi hallgatók 55 küldő országból érkeznek, hozzávetőlegesen 40 százalékuuk felvidéki magyar, ugyanakkor az SH programnak köszönhetően más országokból is kezdenek kialakulni hallgatói közösségek, csoportok, amik közül a legnagyobb számosságúak az alábbiak: Szíria, Jordánia, Laosz, Azerbajdzsán, Kazahsztán, India, Kína. A Széchenyi Egyetem hallgatói létszámban mért SH rangsora szinte teljes átfedésben van az országos adatokkal, azzal a különbséggel, hogy az összesített magyar adatokat áttekintve, a küldő országok listáján Mongólia és Tunézia hátrébb szorítják Kazahsztánt.

2. ábra: Nemzetközi hallgatók megoszlása a finanszírozás szerint

Forrás: Lukács (2020)

A Széchenyi István Egyetemen a Stipendium Hungaricum Program alapján 2015/16-ban bevezetett, két képzési programra épített nemzetköziesítési folyamat gyors bővülésnek indult. A fent leírtak alapján, az SH új pályázati köreiben a szakfelelősök kezdeményezték az általuk gondozott képzési programok SH program általi támogatását, így az SH támogatott szakok száma 2015 és 2020 között 2-ről 5-re, 21-re, majd 25-re bővült. A nemzetköziesítés folyamata 2018-ban kapott új lendületet, amikor az SH programra történő további erőteljes építés mellett a győri Egyetem elkezdett önköltséges hallgatókat toborozni.

Az önköltséges hallgatók toborzását az egyetemi webfelületeken túl 39 toborzó ügynök segítségével végzi az egyetem, melyek közül 7 kínai, 6 pedig indiai vállalkozás. Az ügynökök toborzási tevékenységének eredményeként a Széchenyi István Egyetem 18 országból vonzott sikeresen önköltséges hallgatókat, akik 2020-ban a nemzetközi hallgatói állomány 10 százalékát tették ki. Az SH program sikere (multiplikatív hatása) itt is „visszaköszön”, 8,9 SH-s hallgató már három év után „generál” egy SH származási országból felvett önköltséges hallgatót.

A világgazdasági növekedési trendeket továbbra is figyelembe véve a Széchenyi István Egyetem fő toborzási világrégiói Kelet-, Dél-, Délkelet-Ázsia, ezeken belül pedig Kína, India és az ASEAN országok, továbbá fentiekkel részben átfedésben a BRICS nemzetek.

A 21. század második évtizedében annak ellenére nem lesz könnyű feladat az ezekből a világrégiókból, regionális integrációkból, országcsoportokból való hallgatók toborzása, hogy elviekben és tényszerűen, a számok szintjén is a világ legnagyobb hallgatói migrációs kibocsátó térségei közé tartoznak.

ÁZSIAI (KÍNAI) HALLGATÓK MOBILITÁSA

Az ázsiai hallgatókra ható mobilitási toló- és húzóerők

Annak megértéséhez, hogy mi okozza a világiárvány után a nemzetközi hallgatói mobilitásban résztvevő ázsiai, elsősorban kínai hallgatók létszámának potenciális csökkenését, illetve azt, hogy ezt a nem várt, de anticipált csökkenést miként lehet ellensúlyozni, röviden szükséges áttekinteni a hallgatók intézményválasztási motivációit.

Gong és Huybers (2015) a nemzetközi mobilitás mellett döntő hallgatókra, közöttük elsősorban a kínai hallgatókra vonatkoztatva megállapítják, hogy a nemzetközi hallgatói migrációra egyaránt hatnak toló- és húzó erők. Értelmezésükben a toló erők olyan a hallgató anyaországában felmerülő, a felsőoktatást érintő körülmények, amik a jelentkezőt a külföldi intézményválasztásra sarkallják, ezekre ennél fogva a hallgatót befogadni szándékozó országok nemigen tudnak hatást gyakorolni. Ezzel szemben a húzó faktorokat intézmény- és országspecifikus csoportokra osztják. Az Ausztráliában tanulmányokat folytató kelet-ázsiai, kifejezetten kínai hallgatók vonatkozásában azt állapítják meg, hogy amíg az intézményi „húzóerő”, egyértelműen az egyetemi rangsorokon való megjelenés, addig az országválasztásban a biztonság, a brit egyetemekhez viszonyított alacsonyabb tandíjak és a relatíve gyors és akadálymentes vízumügyintézés voltak a döntő tényezők.

Egy 2015-ben 28 éve az Egyesült Királyságban élő, a Cambridge Egyetemen diplomát szerzett kínai hallgatótoborzó ügynök (Susan Fang), akit a British Council 2003-ban az év legjobb toborzó ügynökének szavazott, azt a tanácsot adta a kínai hallgatókat befogadni kívánó egyetemeknek, hogy

1. a kínai szülők a felsőoktatást megtérülő befektetésnek tekintik. A befektetés tárgya lehet tárgyasult, azaz a kínai szülők szeretik, ha gyermekeik grandiózus, modern campusokon, kiemelkedő infrastrukturális körülmények között, kényelmes szállásokon élnek. A befektetés nem materiális oldalának a presztízsbé, az imázsba történő befektetést tekintik;
2. az egyetem nevét (brandjét) helyesen válasszák meg. A kínai szülők szeretik a nagyvárosi környezetet, ezért érdemes a városról vagy olyan értéket képviselő brandről elnevezni az egyetemet, ami az „amerikai/nyugati álmot” közvetíti a szülők felé;
3. amíg a külföldi diplomaszerzés fő motivációja a jövedelemszerzés, a magasabb társadalmi pozíció megszerzése, addig a kínai hallgatók, a pénzügy, gazdálkodás és menedzsment, marketing, stb. jellegű gazdasági szakokat fogják választani. A jövedelemszint emelkedésével azonban a nem-materiális célok elérése is megfogalmazódik majd, így a felsőoktatási intézményeknek érdemes lesz a „puhább”, pl. design, kreatív vállalkozásfejlesztés, nemzetközi fejlesztés, stb. szakokat is indítaniuk;
4. a rangsorokon való megjelenés elengedhetetlen. A rangsoroknak való „tisztelgés” a Han-dinasztia korára (i.e. 206 – i.sz. 220) vezethető vissza, ahol a birodalmi szolgálati vizsgarendszer a kínai ember intellektuális, társadalmi és politikai pozícióját egy életre meghatározta (Fang, 2015).

Bodycott és Lai (2012) megállapítják, hogy a kínai hallgatók esetében a külföldön tanulásról szóló döntést nagymértékben a szülők hozzák, legalábbis a végső elhatározás családi konszenzuson alapul. 2012-ben a kínai családok még úgy látták, hogy az ország által kínált felsőoktatási lehetőségek korlátozottak, a külföldi diplomaszerzés által a gyerekek idegennyelv tudásra, valamint az anyaországba való visszatérés során jól fizető állások betöltéséhez szükséges kapcsolati hálóra tesznek szert. A külföldön tanult kínai hallgatók képzettségéről és társadalmi pozíciójáról kialakult kép kedvezőbb volt, mint a Kínában diplomát szerettek megítélése. Fentieket az is erősítette, hogy a kínai diploma nemzetközi megítélését kedvezőtlenebbnek látták, mint a külföldiét. A kutatási mintába bevont kínai hallgatók válaszai alapján, további megállapításuk az, hogy a hallgatók 65 százalékának esetében az országválasztásról a hallgató döntött, magáról az egyetemről és a képzési programról, pedig a szülők.

Egy Hollandiába kínai hallgatókat toborzó ügynökség arra hívja fel a figyelmet, hogy Kínában az internetes keresőmotorok eltérnek az európai platformokról, ezért kiemelten fontos, hogy mandarin nyelven, a keresések 70 százalékát magáénak tudó Baidu-n keresztül hirdessenek az egyetemek. Megjegyzik, hogy a legelterjedtebb kínai közösségi portál a WeChat, így a 900 millió kínai felhasználó eléréséhez a legmegfelelőbb eszköznek tartják. Megjegyzik még, hogy a kínai hallgatótoborzásban a „branding” a kulcsszó, azaz a kínai családok kizárólag a presztízsért, az értékért hajlandók pénzt áldozni, ezért a felsőoktatási intézmények minden áron presztízst kell, hogy közvetítsenek (Verot, 2020).

Ghazarian (2016) megállapítja, hogy a kínai családok számára a presztízs, az országimázs kiemelkedő, így az Amerikai Egyesült Államokban tanulni kívánó fiatalok esetében ez a legfontosabb döntő tényező. Amikor azonban egy ország (pl. Japán) a kínai hallgatók megítélése alapján nem képvisel Kínánál lényegesen magasabb imázst, akkor az olyan tényezők, mint a vízumszerzés lehetősége, földrajzi közelség, tandíjak mértéke és megélhetési költségek, valamint a célországban lévő családi és baráti kapcsolatok jóval nagyobb szerepet játszanak a döntésben.

Austin és Shen (2016) eredményei megerősítik a fentieket, ugyanakkor kutatásaik szerint – a kínai hallgatók megítélése alapján – az amerikai egyetemek pozitív percepciója komplexebb a jó országimáznál: az amerikai felsőoktatási intézményekről kialakult kedvező kép, a család támogatása, az Amerikai Egyesült Államok egyetemeinek rangsorokon betöltött pozíciója, az amerikai egyetemeken való tanulás által szerezhető versenyelőnyök, az amerikai munka- és letelepedés lehetősége együttesen befolyásolják az Amerikában folytatott felsőfokú tanulmányokról szóló döntést. Ugyanakkor valóban, a megkérdezett kínai hallgatók az Amerikai Egyesült Államokra a szabadság, a lehetőségek és a jólét országaként tekintenek.

Ping et al. (2020) az Amerikai Egyesült Államokban tanuló kínai hallgatókkal kapcsolatban megállapítják, hogy 20 százalékuk matematikát és informatikát, 19 százalékuk gazdálkodás és menedzsmentet, 18 százalékuk pedig egyéb műszaki tudományi területen való képzést választ. Kimondják, hogy ezek a hallgatók magas jövedelemszinttel rendelkező családokból származnak, megfeleltek a kínai egyetemi felvételi kritériumoknak, mégis Amerikában tanulnak tovább, aminek fő okát abban látják, hogy ezeken a területeken lehet Kínában magas béreket biztosító állásokat betölteni, ugyanakkor az amerikai képzések egyértelműen jobbak.

Fentieket erősítik meg a kínai Oktatási Minisztérium (Ministry of Education PRC, 2018)

publikációi: felmérésük szerint a külföldön diplomát szerzett kínai hallgatók közel 84 százaléka hazatér.

2019-ben a QS Rankings is kiadott az egyetemek számára egy kínai hallgató toborzást segítő kiadványt, amiben felhívják a figyelmet arra, hogy a jelenleg külföldön tanuló 928.000 kínai hallgató sorrendben az Amerikai Egyesült Államokat, Ausztráliát, az Egyesült Királyságot, Kanadát és Új-Zélandot választja, felméréseik alapján azonban a sorrend a közeljövőben megváltozik: Ausztrália megelőzi majd az USA-t, Kína pedig Új-Zélandot. A QS megállapításai szerint a felsőoktatási intézmény brandje, reputációja és a kínai webfelületek és közösségi portálok megfelelő alkalmazása a sikeres toborzás titka (QS, 2019).

Az elmúlt néhány (világjárvány előtti) években világhosszá vált, hogy a kínai hallgatókért versenyző nem kínai egyetemek két alapvető oknál fogva egyre szorosabb versenyben állnak egymással: egyrészt növekszik a „piacra belépők száma”, másrészt maguk a kínai egyetemek is egyre nagyobb presztízszt képviselnek, egyre magasabbra jutnak a világranglistákon. A Study International (2020) szerzői megjegyzik, hogy amíg a THE TOP10-es világranglistáját szinte megdönthetetlenül nyolc amerikai és két brit egyetem vezeti, a 2020-as év igazi nyertesei a kínai egyetemek voltak: a TOP100-ban háromról hatra kétszereződött a kínai egyetemek száma, összesen 20 kínai egyetem került a világ 1.500 legjobb egyetemét felsorakoztató listára, amik közül 19 javított az előző évhez viszonyított pozícióján, a Tsinghua Egyetem pedig „bejutott” a világ 20 legjobb felsőoktatási intézménye közé.

Kuroda et al. (2018) szerint a kínai egyetemek egyre rangosabbá válása nem a véletlen műve: Ázsiában a kilencvenes évek eleje óta szisztematikusan fejlesztik az oktatási rendszereket, aminek eredményei most kezdenek beérni. A felsőoktatás vonatkozásában úgy fogalmaznak, hogy Ázsia „elázsiaiiasodik” vagy Kelet-Ázsia „elkeletázsiaiiasodik”.

Kínai hallgatók Közép-Európában

Li (2020) megjegyzi, hogy az EU tizenegy országának az összes felsőoktatási intézménye rendelkezik nemzetköziesítési, nemzetközi mobilitási stratégiával, ami az EU 2012-es 13-as felhívására adott válasz, amiben az akadémiai autonómia elismerése és tiszteletben tartása mellett az Európai Felsőoktatási Térség országait komprehenzív nemzetköziesítési stratégia kidolgozására ösztönzik. Az Európai Bizottság kutatását idézve állapítja meg, hogy Magyarországot a nemzetközi hallgatók a felsőoktatás magas színvonala, a más kultúrák megismerésének motivációja, és az alacsony ön- és megélhetőségi költségek mentén választják. Elismeri Magyarország Kormányának Kína-barát törekvéseit, valamint a Stipendium Hungaricum program erőfeszítéseit, amit a magyar felsőoktatási intézmények nemzetköziesítésének alapjának tart. Másodelemzésekre hivatkozva megállapítja, hogy a Magyarországra érkező kínai hallgatók motivációi és háttérük alapján feltételezhetően hasonlítanak az Oroszországot választó kínai hallgatókra, akik alacsony jövedelmű, első generációs családok kevésbé jó tanuló gyermekei, akiknek angol nyelvismerete szintén nem magas színvonalú.

A kínai hallgatók világjárvány utáni választásai

Xiong et al. (2020) kínai és hongkong-i hallgatókat kérdeztek meg a pandémia utáni intézményválasztási döntéseikről. Megállapítják, hogy a világjárvány előtt a „hagyományos” toló és húzó erők hatottak a hallgatókra. A toló erők között a minőségi felsőoktatás hiányát, a versenyképesség növelésének nehézségeit, illetve a gazdasági és társadalmi viszonyokat emelték ki; a húzó erők között, pedig

1. a célországban megszerezhető diploma elismertségét,
2. a barátok-ismerősök és különösen a szülők referenciáit,
3. a költségeket, amik nemcsak a tandíjakat és a megélhetési költségeket, hanem a biztonság költségét is tartalmazták,
4. a környezeti tényezőket (beleértve az éghajlati viszonyokat),
5. a Kínához való fizikai közelséget, ill. azt, hogy
6. a célterületen lakik-e már ismerős vagy családtag.

A 2.312 fős minta alapján azt a következtetést vonták le, hogy a hallgatók 84 százaléka nem kíván külföldön tanulni a Covid-19 után. (A megkérdezettek 71 százaléka 18-25 éves, első diploma megszerzése előtt álló kínai hallgató volt.) Az általuk felvett minta alapján a legnépszerűbb célországok is megváltoznak majd: az Amerikai Egyesült Államokat Hongkong, az Egyesült Királyság, Japán és Tajvan követi majd. Legkiemelkedőbb megállapításuk az, hogy a Kínából (Hongkongból) külföldön tanulni kívánó hallgatók egyharmada a térségben marad majd. A kutatásnak nemcsak az az egyik érdekessége, hogy Ausztrália, Kanada és Új-Zéland, három angol anyanyelvű ország kiesett a hallgatók TOP5 preferenciája közül, hanem az is, hogy Franciaország, Korea, Olaszország, Malajzia és Makaó a legkevésbé népszerű országokká váltak. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a térségből kiáramló hallgatói mobilitás nem csökken, de irányt vált, a hallgatók a régió „biztonságos” országaiban maradnak, megállapítják továbbá, hogy az ázsiai-csendes-óceáni térség új felsőoktatási „normája” az együttműködés, a regionalizmus lesz.

Az Economist Intelligence Unit (2020) felmérései hasonló következtetésekre jutnak. Megállapítják, hogy a világjárvány következtében, rövidtávon valószínűleg csökkenni fog a kínai hallgatók külföldön való továbbtanulás iránti érdeklődése. A mobilitást egyrészt az utazási korlátozások fogják akadályozni, másrészt a vírustól való félelem, a személyes biztonság érzetének hiánya is. Ez a csökkenés azonban a külföldi diplomák magas presztízse miatt inkább halasztást, mint érdekfogyást okoz. Eredményeik szerint a kínai jelentkezők létszámát illetően az USA és Ausztrália veszíteni fognak, míg néhány európai és ázsiai ország nyertesen kerülhet ki a helyzetből. Megállapításaik szerint a csökkenő költségek és a növekvő bizonytalanság miatt az on-line módon, távoktatási formában szerzett diplomák kerülnek majd előtérbe. 2020-ban a kínai egyetemek külföldi felsőoktatási intézményekkel 2.300 közös képzési programot működtettek, a szerzők feltételezik, hogy ezek népszerűsége azért növekszik majd, mert a több egyetemre egyszerre beiratkozott hallgató azt reméli, hogy a járvány ellenére hozzájut okleveléhez. Japán és Szingapúr valószínűleg nyertese lesz az Egyesült Államok és Ausztrália iránti érdeklődés visszaesésének. Az amerikai-kínai konfliktusból a brit egyetemek 2017 óta egyértelműen nyertesen kerültek ki, részben azért, hogy egyrészt a végzett hallgatók számá-

ra munkavállalási vízumot vezettek be, másrészt számos egy éves mesterképzést indítottak. A szerzők megállapítják, hogy a kínai hallgatókért nagy „harc” indul a világ felsőoktatási intézményei között. Azokban az országokban, ahol a járványt nem tudták megállítani, a felsőoktatási intézmények különös kedvezményeket kell, hogy biztosítsanak. A szerzők javasolják az önköltségek és a felvételi követelmények csökkentését, a képzések „testre szabását”, illetve a kínai gazdaságpolitika prioritásait figyelembe vevő szakok (informatika, mikroelektronika) indítását.

Nemzetközi (kínai) hallgatók Magyarországon

Hazánkban jelenleg a nemzetközi hallgatók származási országokénti TOP10 listáját a német hallgatók vezetik, őket követi a kínai, a román állampolgárságú, az iráni, a szerb és szlovák állampolgárságú, valamint az ukrán állampolgárságú, a török, a nigériai valamint a norvég hallgatói közösség. A fent felsoroltak közül a legnagyobb nemzetközi hallgatói országcsoporthoz (német) 3.500 fő feletti létszámot, a legkisebb (norvég) nagyságrendileg 1.000 főt képvisel (Oktatási Hivatal, 2018).

Fentiekből megállapítható, hogy nemcsak az egyes intézmények szintjén, hanem a hazai felsőoktatás egészére igaz, hogy a határon túli (erdélyi, partiumi, újvidéki, felvidéki, kárpátaljai) magyarok az anyaország nemzetköziesítésében kiemelt hallgatói létszámokat képviselnek.

A nemzetközi hallgatók Magyarországon elsősorban az orvos-, a fogorvos- és állatorvos képzéseket választják (Eduline.hu, 2017). A 2019/20-as tanévben, hazánkban tanuló 38.422 nemzetközi hallgató többsége Budapesten, Debrecenben, Szegeden és Pécsen tanult (HR-portal.hu, 2020).

A magyarországi egyetemvárosok mindent megtesznek az egyes prioritást élvező küldő országokból való hallgatói közösségek kialakítása érdekében. A Kína melletti elkötelezettség egyik eszköze a Konfuciusz Intézetek (KI) létrehozása, amelyek közül az első 2006-ban az ELTE-n (Budapest) nyitotta meg kapuit, amit a Szegedi Tudományegyetemen (2012), a Miskolci Egyetemen (2013) és a Pécsi Tudományegyetemen (2015) nyílt intézetek követték (Tarrósy és Vörös, 2020). Budapesten 2004 óta kéttannyelvű kínai-magyar általános és középiskola (Magyar-Kínai Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola és Gimnázium) is működik.

A budapesti kéttannyelvű általános és középiskola elődje a szintén Budapesten 1998-ban alapított Guang Hua nyelviskola volt (Ázsiamánia, 2020), amit a harbini származású, 1991-ben Magyarországon letelepedett Zhang Quingbin hozott létre, aki a Hagyományos Kínai Orvoslás Magyarországi Egyesületének elnöke, aki a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Karának Családorvosi Tanszékének is előadója (Hagyományos Kínai Orvoslás Egyesülete, 2021; Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Családorvosi Tanszék, 2021).

A budapesti Semmelweis Egyetem (SE) Egészségtudományi Kara 2009 óta tart fenn kapcsolatokat a Heilongjiang Kínai Orvostudományi Egyetemen. A hagyományos kínai gyógyászat BSc képzés egyedülálló hazánkban, mert a hallgatók az első 4 év során Budapesten, az utolsó évben pedig Harbinban, a Heilongjiang Kínai Orvostudományi Egyetemen sajátítják el a kínai gyógyászat tudományát. A programot sikeresen elvégzők a harbini egyetem BSc

diplomáját kapják kézhez, amelyet Magyarországon honosíthatnak (Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, 2021). A Pécsen 2015-ben megalakított Konfuciusz Intézet szintén a hagyományos kínai orvoslásra fókuszál, az Egészségtudományi Kar keretei között törekszik a tradicionális kínai medicina megismertetésére és oktatására (Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, 2021).

2019 óta a Budapesti Corvinus Egyetem (BCA) is rendelkezik egy olyan kettős MBA-képzéssel, melyet - a Magyar Nemzeti Bank támogatásával - a sanghaji Fudan Egyetemmél hoztak létre (Budapesti Corvinus Egyetem, 2019). A nagy presztízsű intézmény, ami a QS világrangsorán a 34., a THE listáján pedig a 70. helyet tölti be, szintén a Magyar Nemzeti Bank támogatásával, az Innovációs és Technológiai Minisztériummal 2019 decemberében új budapesti campus létrehozásáról döntött, ill. kötött együttműködési megállapodást (Fudan University, 2019). A várhatóan 2024-re megvalósuló új campus felépüléséig négy budapesti egyetemmél (BCE, BME, ELTE, SE) hoz létre további kettős képzési programokat a sanghaji intézmény (Növekedés.hu, 2020).

Nehéz megbecsülni a Magyarországon élő kínaiak pontos számát, a Bevándorlási és Munkaügyi Hivatal (BMH) 2019-es adatközlése alapján a 2013 és 2017 között kibocsátott letelepedési kötvénnyel 59 ország 19.838 polgára érkezett, akik közül 15.751-en, azaz több mint 80 százalékban voltak kínaiak (Wiedemann, 2019). A KSH adatszolgáltatása alapján 2020-ban 28.779 ázsiai állampolgár tartózkodott hazánkban, akik közül 9.909-en rendelkeztek kínai állampolgársággal (KSH, 2021). 2020-as becslések alapján egy 30.000 főből álló kínai közösség él Budapesten, Kőbányán, a környéket a magyar főváros kínai negyedének is nevezik, ami Közép-Európában a legnagyobb lélekszámúnak számít. A közösség 50.000 fővel a kilencvenes években élte fénykorát, mivel 1989-1992 között kínai állampolgároknak nem volt vízumra szükségük a Magyarországra történő beutazáshoz. Azóta sokan hazatértek, vagy Nyugat-Európa országaiba települtek (Offbeat, 2021). A budapesti kínai negyed (Monori Center) becslései megerősítik a kínai közösség jelenlegi 30.000 fős létszámát, megjegyzi, hogy a hazánkban tartózkodó kínaiak döntő többsége Budapesten él (Monori Center, 2021).

NEMZETKÖZIESÍTÉS, ÁZSIAI/KÍNAI HALLGATÓI KÖZÖSSÉGÉPÍTÉS GYŐRBEN

Fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy milyen eszközökkel toboroz egy nem fővárosi egyetem olyan ázsiai, elsősorban kínai hallgatókat, akik számára a fogadó országban jelenlévő anyaországból származó közösség (családi, baráti kötelékek) kiemelten fontosak?

Mivel a közösséghez tartozáson kívül a presztízs az, ami az egyetemválasztáskor a kínai családokat leginkább befolyásolja, a Széchenyi István Egyetem az alábbi kiemelt eszközökkel törekszik a nemzetközi hallgató felé presztízsertékű, minőségi képzéseit közvetíteni:

- Rangsorokon történő megjelenés;
- Branding (kiemelkedő ipari kapcsolatok, különösen az Audi Hungária Motor Zrt.-vel);
- Képzések nemzetközi akkreditációja;
- Impozáns, grandiózus infrastrukturális fejlesztések.

Fentieket figyelembe véve, a Széchenyi István Egyetem 2018 februárjában regisztrálta magát, hogy megmérettessen a QS World University Rankings (WUR) rangsorában, majd 2018 októberében, a 2019-es regionális listák publikálásakor, az EECA regionális csoport 201-250. helyei között jelent meg. A QS EECA University Rankings 2020-as listáján az egyetem a 201-210. helyen, 2020-ban pedig a 2021-re vonatkozó adatok megjelenésekor 28 helyet lépett előre, a 173. helyen rangsorolt.

A Széchenyi István Egyetem 2020-ban a Times Higher Education (THE) által 2019-ben létrehozott listán, az Impact Ranking-en is megmérettette magát. A rangsor a felsőoktatási intézmények tudásöszög (quintuple helix) modelljében való megfelelését, a társadalmi és gazdasági szerepvállalását méri, a mérőszámokat az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljaihoz (United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs)) köti. A 17. cél minden regisztráló felsőoktatási intézmény számára kötelező elem, másik három fenntarthatósági cél pedig kötelezően választandó.

A Széchenyi István Egyetem a következő négy kategóriát választotta:

- SDG 4 – Oktatás minősége;
- SDG 8 – Tisztességes munka és munkavégzés, gazdasági növekedés;
- SDG 9 – Ipar, Innováció, Infrastruktúra;
- SDG 17 – Partnerség a célok megvalósítására.

Összességében 600+ helyezést elérve, a Tisztességes munka és munkavégzés, gazdasági növekedés kategóriában (SDG8) a világ kétszáz legjobb felsőoktatási intézménye közé sorolták.

A Széchenyi István Egyetem már a nemzetközi hallgatók fogadását megelőzően is – az akadémiai oldalon végbement curriculum reformmal párhuzamosan – óriási erőfeszítéseket fordított az infrastrukturális fejlesztésekhez szükséges források bevonására, a létesítmények megvalósítására. Ezek keretében épültek kollégiumi épületek, a Közgazdaságtudományi Kart és a Menedzsment Campus Kompetencia Központot befogadó tanulmányi és vállalkozásfejlesztési egység, sportpályák és egyéb szabadidős létesítmények, vendéglátóipari egységek. Fenti fejlesztések eredményeként 2019-ben kétszer annyi szavazattal, mint a második helyen szereplő felsőoktatási intézmény, az egyetem elnyerte a Magyarország legszebb campusa címet (EduLine.hu, 2019).

Az Audi Hungaria Zrt.-vel fenntartott ipari kapcsolatok a vállalat győri letelepülése, azaz 1993 óta meghatározóak az egyetem számára. Az Audival való közel harminc éves, minden területre kiterjedő, szerves együttműködést leginkább a nemzetközi hallgatók 2020-as minőségbiztosítási kérdéseire adott egyik válasz foglalja össze leginkább, ami szerint a hallgatók büszkéek arra, hogy olyan városban és egyetemen tanulhatnak, ahol „mindenütt megjelenik a négy karika”.

A nemzetközi hallgatók toborzását a Széchenyi István Egyetem közel ezer vállalattal fenntartott, gyakornoki pozíciókat is felajánló kapcsolati hálója támogatja. A kínai hallgatók toborzása szempontjából kiemelten fontos a felsőoktatási intézménynek Kína egyik technológiai óriásvállalatával 2015-ben kötött együttműködése, aminek értelmében a Huawei labor- és eszközfejlesztéssel támogatta az egyetemet, s az együttműködés emellett hallgatók, oktatók bevonására és közös kutatás-fejlesztési programokra is kiterjedt. 2020-ban a válla-

lat 20 éves európai és 15 éves magyarországi jelenlétének jubileumán a felek kibővítették a megállapodást, aminek keretében a Huawei ingyenesen elérhetővé teszi angol nyelvű képzési programjait az egyetem magyar és nemzetközi hallgatói számára, akik a vállalat által biztosított infrastruktúrát használva speciális, világszínvonalú tudást szerezhetnek (Széchenyi István Egyetem, 2020b).

A szakok nemzetközi akkreditációja további presztízs értéket közvetít a nemzetközi hallgatók számára. 2020-ban a Széchenyi István Egyetem angol nyelvű MBA programja, a Magyar Nemzeti Bank támogatásával kettős képzésben indult el a University of Rhode Island (Kingston, Amerikai Egyesült Államok) felsőoktatási intézményével. A képzés AACSB akkreditált. Az amerikai minősítő intézményt 1916-ban hozták létre, 2019-ben 800 felsőoktatási intézmény alap- és mesterszintű üzleti képzése rendelkezett a világ legszigorúbb és legismertebb akkreditációs intézményének engedélyével. A minősített programok 75 százaléka az Amerikai Egyesült Államokban, a fennmaradó 25 százalék döntő többsége pedig az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Kanadában indult, ezért a Széchenyi István Egyetem és az URI kettős képzése nem csak közép-európai szttenderdek mentén mérve számít egyedinek (U2B Staff, 2020).

A Széchenyi István Egyetem legújabb és legkiemelkedőbb vállalása az egyetemi campus-tól 500 méterre a 3,6 hektáros területen épülő Technológiai és Innovációs Parkja (Science Park). A park összekapcsolja az infrastruktúrafejlesztési, a képzési, a vállalati kapcsolattartási, nemzetközi szolgáltató központi (éttermek, professzori vendégszállások, Campus 2) és az innovációs tevékenységet, integrálja mindazt, amit a felsőoktatási intézmény presztízserkével hoz létre, és a nemzetközi hallgató toborzó tevékenysége során is alkalmaz.

A Széchenyi István Egyetemre beiratkozó nemzetközi hallgatók, közöttük a kínai hallgatók is, nemcsak turisztikai céllal és eszközökkel érik el Európát: a felsőoktatási intézmény az Európai Bizottság által 2019-ben első alkalommal kiírt, közös európai campus létrehozását célzó pályázathoz 2020-ban az alábbi partnerintézményekkel csatlakozott: IP Leiria (Portugália), IPCA (Portugália), Athlone University of Technology (Írország), University of Limerick (Írország), Håme University of Applied Sciences (Finnország), NHL Stenden (Hollandia), FH University of Voralberg (Ausztria).

A RUN (Regional University Network) elnevezésű nyertes hálózat fő céljai a közös képzési programok megvalósítása, a hallgatói és oktatói mobilitás, valamint a kutatási tevékenység ösztönzése. A Széchenyi István Egyetem a Leuveni Nyilatkozatban megfogalmazott céloknak megfelelően a külföldi részképzésben, vagy szakmai gyakorlaton legalább három hónapig résztvevő hallgatók teljes hallgatói létszámon belüli arányát kívánja 20 százalékra emelni, aminek eredményeként nemcsak a magyar, de az intézmény nemzetközi hallgatói is lehetőséget kapnak a nyolc felsőoktatási intézmény képzéseiben való részvételre, európai mobilitásra.

KÖVETKEZTETÉSEK

A hazai felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési stratégiájuk megfogalmazásakor a világ-gazdasági trendekkel összhangban, a „keleti nyitás” gazdaságpolitikájához alkalmazkodtak, azaz angol nyelvű képzéseiken elsősorban az ázsiai – főként kínai – hallgatók toborzására összpontosítottak. A kínai hallgatók az orvos, fogorvos és állatorvos képzéseken koncentrálnak, a német hallgatók mellett a második legnagyobb nemzetközi hallgatói közösséget jelentik Magyarországon, azonban a járvány után egyrészt az ázsiai, ezen belül a kínai felsőoktatási rendszerek látványos fejlődése, valamint az egyes ázsiai gazdaságok igen fegyelmezett járványkezelésének következtében az ebből a térségből származó hallgatók megnyeréséért egyre nagyobb erőfeszítéseket szükséges tenniük a felsőoktatási intézményeknek. Az angol anyanyelvű országok, illetve a nem angol anyanyelvű országok fővárosai, illetve nagy nemzetközi hallgatói közösséggel rendelkező nem fővárosi egyetemei által teremtett versenyben az egyes intézményeknek szükséges megtalálniuk saját nemzetköziesítési modelljüket, azt a kínálatot, ami a mobilitásban résztvevő hallgató és családja szerint presztízsértékkel bír. A Széchenyi István Egyetem válság utáni „eszköztára” a nemzetközi rangsorokon való egyre inkább javuló pozíciójára, a felsőoktatási intézmény – 1993 óta Győrben jelenlévő Audi Hungaria Zrt. által is meghatározott – brandjére, angol nyelvű képzéseinek nemzetközi akkreditációjára, valamint impozáns, grandiózus infrastrukturális beruházásaira épít, melyek közül legújabb vállalkozása a Technológiai és Innovációs Parkja. Ezen törekvése nemcsak a felsőoktatási intézmény három misszióját (oktatás, kutatás, ipari-társadalmi kapcsolatok) egyesíti, hanem szimbolizálja azt is, hogy a huszonegyedik századi felsőoktatási intézményekben végzett hallgatóknak a globális értékláncok által teremtett munkaerőpiaci környezetben szükséges helytállniuk, illetve a közép-kelet-európai gazdaságok gerincét adó kis- és középvállalkozásoknak is lehetőségük van a világvállalatok által dominált gazdasági környezetbe bekapcsolódniuk. Az Egyetem egyszerre funkcionál nemzetközi vállalati, kutatási és felsőoktatási egységként, és mint ilyen, vonzó lehet a legfejlettebb nemzetgazdasági környezetből érkező hallgatók számára is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Austin, Larry – Libi Shen (2016): Factors Influencing Chinese Students’ Decisions to Study in the United States, *Journal of International Students*, Vol. 6, No. 3, p. 722-739, <https://www.ojed.org/index.php/jis/article/view/353>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Ázsiamánia (2020): Budapest Guang Hua Kínai Nyelvű Iskola, <https://asiamania.hu/ceg-adatlap/18>, Letöltés: 2021.01.16.
- Bodycott, Peter – Ada Lai (2012): The role of Chinese parents in decisions about overseas study, *University World News*, 5 August 2012, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20120731122209685>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Budapesti Corvinus Egyetem (2019): Együttműködés a Fudan Egyetemmel, <https://www.uni-corvinus.hu/hir/egyuttmukodes-a-fudan-egyetemmel/>
- Carayannis, Elías G. – Thorsten D. Barth – David F.J. Campbell (2012): The Quintuple Helix innovation model: global warming as a challenge and driver for innovation, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, Vol. 1, No. 2, pp. 1-12, <https://doi.org/10.1186/2192-5372-1-2>, Letöltés: 2021. 01. 01.
- Economist Intelligence Unit (2020): How will the coronavirus affect outbound Chinese students?, <https://www.eiu.com>

- com/n/how-will-the-coronavirus-affect-outbound-chinese-students/, Letöltés: 2021. 01. 03.
- EduLine.hu (2017): Ezekre a magyar egyetemekre érzékel a legtöbb külföldi hallgató, 2017. október 4., https://eduline.hu/felsooktatasi/kulfoldi_hallgato_k_szama_no_HV2BU4, Letöltés: 2021. 01. 10.
- EduLine.hu (2019): Melyik az ország legszebb campusa? A második körben a győri egyetem kapta a legtöbb szavazatot, 2019. április 1., https://eduline.hu/campus_life/20190401_legszebb_egyetemi_campus_szavazas_vegeredmenye, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Fang, Susan (2015): How to attract Chinese students: four tips for overseas universities, The PIE Blog, 11 December 2015, <https://blog.thepienews.com/2015/12/how-to-attract-chinese-students-four-tips-for-overseas-universities/>, Letöltés: 2021. 01. 02.
- Fudan University (2019): Fudan signs MOU to establish new campus in Budapest, <https://www.fudan.edu.cn/en/2019/1224/c1092a103653/page.htm>
- Ghazarian, Peter G. (2016): Country Image and the Study Abroad Destination Choice of Students from Mainland China, *Journal of International Students*, Vol. 6, No. 3, pp. 700-711, <https://www.ojed.org/index.php/jis/article/view/350>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Gong, Xue – Twan Huybers (2015): Chinese students and higher education destinations: Findings from a choice experiment, *Australian Journal of Education*, Vol. 59, No. 2, pp. 196-218, <https://doi.org/10.1177/0004944115584482>, Letöltés: 2021. 01. 02.
- Hagyományos Kínai Orvoslás Magyarországi Egyesülete (2021): Vezetőség, <https://www.hkome.hu/vezetseg>, Letöltés: 2021. 01. 16.
- HRportal.hu (2020): Több ezer munkahelyet teremt hazánkban a külföldi hallgatók jelenléte, 2020. október 2., <https://www.hrportal.hu/hr/tobb-ezer-munkahelyet-teremt-hazankban-a-kulfoldi-hallgato-k-jelenlete-20201002.html>, Letöltés: 2021. 01. 10.
- Keczer Gabriella (2020): Felsőoktatási-irányítási és egyetemi kormányzási trendek Európában, *Educatio*, Vol. 29, No. 1, pp. 48-63, <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.1.4>, Letöltés: 2021. 01. 31.
- Kováts Gergely (2020): Menedzserizmus a felsőoktatásban: érvek, ellenérvek, alternatívák, *Educatio*, Vol. 29, No. 1, pp. 3-18, <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.1.1>, Letöltés: 2021. 01. 31.
- KSH (2021): Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint, január 1. (1995–), https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wvnv001b.html, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Kuroda, Kazuo – Miki Sugimura – Yuto Kitamura – Sarah Asada (2018): *Internationalization of Higher Education and Student Mobility in Japan and Asia*. Paper commissioned for the 2019 Global Education Monitoring Report, Migration, displacement and education: Building bridges, not walls, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266196>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Li, Xueyan (2020): Chinese Students Choosing Hungarian Tertiary Education: a Systematic Review, *East Asia: An International Quarterly*, Vol. 37, No. 4, pp. 317-330, <https://doi.org/10.1007/s12140-020-09333-y>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Lukács Eszter – Kovács Zoltán – Völgyi Katalin – Filep Bálint (2020): A „keleti nyitás” politika szerepe a magyar felsőoktatásban és a Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítésében, *Külgügyi Szemle*, Vol. 19, No. 1, pp. 80-104.
- Ministry of Education PRC (2018): 2017 sees increase in Chinese students studying abroad and returning after overseas studies, http://en.moe.gov.cn/News/Top_News/201804/t20180404_332354.html, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Monori Center (2021): Chinatown Budapest – Kínai Negyed, <https://monoricenter.hu/monori-center/>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Növekedés.hu (2020): A sanghaji Fudan Egyetem első Kínán kívüli campusa már 2024-ben megnyílna Budapesten, 2020. szeptember 16., <https://novekedes.hu/hirek/a-sanghaji-fudan-egyetem-első-kinán-kívüli-campus-a-mar-2024-ben-megnyílna-budapesten>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Offbeat (2021): The Chinese Community in Budapest, <https://www.offbeatbudapest.com/budapest-city-guide/chinatown-budapest-restaurants/>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Oktatási Hivatal (2018): Felsőoktatási statisztikák, https://www.oktatas.hu/felsooktatasi/kozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozvetetele/felsooktatasi_statistikak, Letöltés: 2021. 01. 10.
- Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar (2021): Hagományos Kínai Orvoslás Konfuciusz Intézete, <http://konfuciusz.etk.pte.hu/>, Letöltés: 2021. 01. 16.

- Ping, Yanni – Chiang-nan Chao – Yingchuan Wang – Frankie Changli Wang (2020): The Chinese Students' Motivations for their Higher Education in the U.S., *Journal of Administrative Sciences and Policy Studies*, Vol. 8, No. 1, pp. 1-9, <https://doi.org/10.15640/jasps.v8n1a1>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Pruvot, E. Bennetot – Thomas Estermann (2018): *University Governance: Autonomy, Structures and Inclusiveness*. In: Curaj, Adrian - Ligia, Deca - Remus, Pricopie (eds.): *European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies*. pp. 619-638, Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77407-7_37
- QS (2019): Recruiting Chinese Students: A Guide for International Student Recruitment, <http://info.qs.com/rs/335-VIN-535/images/Recruiting-Chinese-Students.pdf>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar (2021): Hagyományos Kínai Gyógyász (BSc), <https://semmelweis.hu/etk/oktatas/hagyomanyos-kinali-gyogyaszat/>, Letöltés: 2021. 01. 16.
- Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Családorvosi Tanszék (2021): Előadók, <https://semmelweis.hu/csot/oktatas/integrativ-medicina/eloadasok-2/posztgradualis-hagyomanyos-kinali-orvoslas-kepzes/eloadok/>, Letöltés: 2021. 01. 16.
- Study International (2020): More Chinese universities climb up world university rankings, <https://www.studyinternational.com/news/chinese-universities-world-university-rankings/>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Széchenyi István Egyetem (2020a): Megtartotta alakuló ülését a Széchenyi István Egyetemért Alapítvány Kuratóriuma, 2020. július 23., <https://uni.sze.hu/megtartotta-alakulo-uleset-a-szechenyi-istvan-egyetemert-alapitvany-kuratoriuma>, Letöltés: 2021. január 1.
- Széchenyi István Egyetem (2020b): A techóriás Huawei a Széchenyi István Egyetem szoros partnere, 2020. október 29., <https://uni.sze.hu/a-techorias-huawei-a-szechenyi-istvan-egyetem-szoros-partnere>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Tarrósy István – Vörös Zoltán (2019): *Kínai-magyar együttműködés a felsőoktatásban és a kutatásban: Hetven év áttekintése a kétoldali diplomáciai kapcsolatok fényében*, In: Goreczky Péter (szerk.): *Magyarország és Kína: 70 éves kapcsolat a változó világban*, Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest, pp. 196-213, https://kki.hu/wp-content/uploads/2020/01/K%C3%ADna_Magyarorsz%C3%A1g_70_online_HU.pdf, Letöltés: 2021. 01. 16.
- The Economist (2020): The absent student, 8 August 2020, <https://www.economist.com/leaders/2020/08/08/covid-19-will-be-painful-for-universities-but-also-bring-change>, Letöltés: 2021. 01. 31.
- U2B Staff (2020): AACSB accredited MBAs: Are they worth the cost?, 24 June 2020, <https://u2b.com/2020/06/24/aacsb-accredited-mbas-are-they-worth-the-cost/>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Verot, Olivier (2020): Social Media Strategies to Attract Chinese Students, <https://nealschaffer.com/attract-students-from-china-social-media-strategies/>, Letöltés: 2021. 01. 03.
- Wiedemann Tamás (2019): 59 országból jött Magyarországra a húszezer letelepedési kötvényes, 2019. január 16., <https://g7.hu/kozelet/20190116/59-orszagbol-jott-magyarorszagra-a-huszezer-letelepedesi-kotvenyes/>, Letöltés: 2021. 01. 17.
- Xiong, Weian – Ka Ho Mok – Guoguo Ke – Joyce Oi Wun Cheung (2020): *Impact of COVID-19 Pandemic on International Higher Education and Student Mobility: Student Perspectives from Mainland China and Hong Kong*, Centre for Global Higher Education working paper series, Working paper No. 54, September 2020, <https://www.researchcghe.org/perch/resources/publications/wp54to-publish.pdf>, Letöltés: 2021. 01. 03.

Dömötör Mihály

Tradíció és fenntarthatóság, szakralitás és gazdálkodás: Admont és Tihany Bencés apátsága a fenntartható területfejlesztés tükrében

Tradition and Sustainability, Sacredness and Management: Benedictine Abbey of Admont and Tihany in the Light of Sustainable Regional Development

Összefoglalás

A helyi gazdaságfejlesztés, mint a fenntartható gazdálkodás egyik megnyilvánulási formája, valamint egy bencés apátság közötti kapcsolat vizsgálata első szemlevételezésre irreleváns témának tűnhet, azonban, ha alaposabban megvizsgáljuk a kérdést, már láthatjuk az összefüggések erőteljes meglétét, a fontos kapcsolódási pontokat. Egy bencés apátság - felépítéséből és működéséből következően - összetett intézmény, mely amellett, hogy fontos kulturális – szakrális központként funkcionál, gazdálkodása révén katalizátorként tud jelen lenni szűkebb régiója társadalmi – gazdasági életében is. Évszázadok alatt fejlődött az a gazdálkodási és kormányzási rendszer, mely mai napig meghatározza ezen ősi intézmények életét, és így a felhalmozott tudás és tapasztalat a jelenkor számára is pozitív gazdálkodási példákkal, jó fej-

DÖMÖTÖR MIHÁLY, PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (domotor.mihaly@sze.hu).

lesztési gyakorlatokkal szolgálhat. A hosszú távú történelmükből fakadó évszázados beágyazódottságuk lehetővé teszi számukra, hogy térségük társadalmi – gazdasági mechanizmusaiiban komplex módon részt vegyenek. Az iménti tanulmányban két konkrét példán – az admonti és a tihanyi bencés apátság – vizsgálom egy bencés apátság gazdálkodását, annak fenntarthatósági paramétereit, valamint térségi, társadalmi – gazdasági hatásait. Két, eltérő történelmi fejlődésű és politikai környezetben működő, de korát és alapvető működési mechanizmusait tekintve sok hasonlóságot mutató apátság jó példaként szolgálhat azok térségfejlesztő tevékenységének bemutatására, elemzésére. Milyen helyi gazdaságfejlesztési eszközökkel és programokkal rendelkezik a két vizsgált apátság? Ezek miként hatnak településükön és szűkebb régiójukban? Milyen mértékben veszik figyelembe a fenntarthatósági és környezeti paramétereket? A gazdasági tevékenység miként hat a helyi társadalom, a helyi közösségek mindennapjaira, emeli-e az adott térség életszínvonalát, hozzá járul-e a közjó növekedéséhez? E kérdések mentén, két konkrét példán mutatom be a bencés apátságok lehetséges térségi társadalmi – gazdasági hatásait.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M14, N30, N34, N54, N94, O18, Q56

Kulcsszavak: helyi gazdaságfejlesztés, bencés apátság, tradíció, fenntarthatóság, regionalitás, társadalmi – gazdasági hálózatok

Summary

Examining the relationship between local economic development as a manifestation of sustainable farming and a Benedictine abbey may seem irrelevant at first glance, but if we examine the issue more closely, the strong existence of connections and important links become visible. Due to its structure and operation, a Benedictine abbey is a complex institution, which, in addition to functioning as an important cultural and sacral centre, can also be a catalyst in the socio-economic life of its narrower region through its management. The management and governance system, still defining the life of these ancient institutions, has developed over the centuries, and thus the accumulated knowledge and experience can provide positive management examples and good development practices for the present. Their centuries-old embeddedness in their long history allows them to participate in a complex way in the socio-economic mechanisms of their regions. In this study, I am examining the management of a Benedictine abbey, its sustainability parameters, and its regional, socio-economic effects through two specific examples: the Benedictine abbeys in Admont and Tihany. Two abbeys with different historical development and operating in different political environments, but showing many similarities in terms of age and basic operating mechanisms, can serve as good examples for presenting and analysing their regional development activities. What local economic development tools and programmes do the two abbeys surveyed have? How do these affect their municipalities and narrower regions? To what extent are sustainability and environmental parameters considered? How does economic activity affect the everyday life of the local society and local communities, does it raise the standard of living of the given area, does

it contribute to the growth of the public good? I am presenting the possible regional socio-economic effects of Benedictine abbeys along these issues through two concrete examples.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M14, N30, N34, N54, N94, O18, Q56

Keywords: local economic development, Benedictine abbey, tradition, sustainability, regionalism, socio-economic networks

BEVEZETÉS

Első hallásra talán irreleváns témának tűnhet egy bencés apátságnak a fenntartható gazdálkodás, illetve az alternatív gazdaság kiépítésére irányuló törekvéseinek elemzése, tanulmányozása. A széles közönség tudatában az egyes szerzetesközösségek és kolostorok, mint szakrális-kulturális intézmények szerepelnek, melyek ily módon kevés kompetenciával bírnának a gazdálkodás, főként a fenntartható gazdálkodás témakörét illetően. Egy bencés monostor azonban – amellet, hogy meghatározó szakrális helyszín – több szegmensből álló összetett intézmény, melynek életében a gazdálkodás, a gazdasági jellegű tevékenységek végzése meghatározó jelentőséggel bír. Összetett intézményi formájukból következik, hogy fenntartásukhoz, valamint a hívő lakosság kiszolgálásához nélkülözhetetlen az anyagi javakat megteremtő gazdálkodási tevékenység (Szent Benedek Regulája, 2015).

A fizikai-szellemi munkavégzés és gazdaság fenntartása már ősidők óta fontos részét képezi az egyes kolostorok, így a bencés közösségek életének is, mely a 6-7. századtól kezdve erőteljesen hozzájárult a keresztény Európa társadalmának és gazdaságának kialakulásához, majd évszázadokon át tartó fejlődéséhez (Jonveaux, 2019). Az egyes bencés apátságokra a világ különböző régióiban és országaiban úgy tekintenek, mint hosszú életű, gazdaságilag stabil és sikeres intézményekre (Keplinger et. al., 2016). Az a kormányzási, irányítási modell, amely az egyes bencés kolostorok vezetésében nyilvánul meg, úttörő volt a szervezeti tervezés kialakításában és ezáltal nagy hatással bírt a nyugat-európai jog és gazdaság fejlődésére is (Inauen et. al., 2012).

Történelmi beágyazódottságuk és sikeres fejlődési pályájuk miatt a bencés közösségek nagy érdeklődést váltanak ki nem csak a széles közönség, hanem a különböző tudományágak képviselői körében is. Hosszú történelmükre irányuló vizsgálatok mellett, számos kutatás (Keplinger et. at., 2016, Jonveaux, 2019, Feldbauer-Durstmüller, 2019) foglalkozik a bencés apátságok kormányzásának és irányítási szervezésének szerkezetével, azok sikerességének tényezőivel, okaival. Ellenben viszonylag kevés empirikus kutatás született ez idáig az egyes szerzetesközösségek társadalmi beágyazódottságáról (Fekete, 2020), illetve gazdálkodásuk – a manapság oly „népszerű” és minden bizonnyal lényeges – fenntarthatóságának, fenntarthatósági peramétereit számba vevő, elemző kutatásokra (Freyer et. al., 2018).

A bencés apátságok gazdálkodásának fenntarthatósági vizsgálatában fontos szempont – vallási intézmények lévén –, hogy a jövő iránti elkötelezettség és felelősség tudat a bencés kö-

zösségek prioritásai között szerepel. A fenntarthatóság a környezeti értelmezhetőség mellett vallási kérdés is, hiszen a Földön minden vallás a saját jövőjébe, a jövő generációiba „fektet be”. Az ökológiai fenntarthatóság tehát vallási értelmet is nyer, sőt bizonyos mértékig a két szempont feltételezi is egymást (Gottlieb, 2008).

A tanulmány eme összefüggésrendszerben – kicsit hiánypótló szándékkal is – vizsgálja az admonti és tihanyi bencés apátság gazdálkodásának és mindennapi működésének fenntarthatósági aspektusait, külön hangsúlyt fektetve azok vidék- és térségfejlesztési paramétereire is. Milyen fenntartható, jó gyakorlatok alkalmazására kerül sor az apátságok gazdasági életében? Mik azok az értéktöbbletek, melyek segítségével a szerzetesközösségek képesek az ökológiai fenntarthatóság érdekében cselekedni, annak fontosságát a prioritások között tartani? Hoszszú történelmi múltjukból adódó kulturális szerepvállalásuk miként segíti elő a társadalmi fenntarthatóságot, a települési közösségek fejlődésének folyamatát? Gazdasági tevékenységeik által hozzájárulnak-e településük és térségük társadalmi-gazdasági fejlődéséhez, az ott élő emberek jobb életminőségéhez, a társadalmi közjó szinten tartásához?

Ez a pár kérdés csupán néhány a sok közül, de rávilágítanak a bencés monostorok szeretőgazó és sokrétű társadalmi – gazdasági szerepvállalására, az abban felmerülő és ez idáig részint feltáratlan kérdéskörökre, összefüggésrendszerekre, melyekre a tanulmány is próbál válaszokat adni, megállapításokat tenni. A kérdéskör sokrétűsége és bonyolultsága végett érdemes leszögezni, hogy a tanulmány elsősorban a monostori gazdálkodás fenntarthatósági jellemzőit vizsgálja két konkrét helyszíni példán, amely témához az apátságok térségfejlesztési hatásainak vizsgálata is szorosan kapcsolódik, azonban a bencés közösségek más aspektusainak vizsgálatára a tanulmány nem tér ki.

FENNTARTHATÓSÁG ÉS A BENCÉS GAZDÁLKODÁSI MODELL

Gazdag és hosszútávra visszatekintő történelmük miatt az egyes bencés apátságok gazdasági tevékenysége meglehetősen diverzifikált, szerkezetét tekintve sokrétű. Az egyes gazdálkodási típusokon belül meghatározó a mező- és erdőgazdálkodás, az idegenforgalom, a kiskereskedelem, a szakrális jellegű szolgáltatások (plébániai, zarándok etc.), illetve a különböző ingatlanulajdonok hasznosítása (Payer et.al., 2013). A monostori gazdálkodásnak azonban nagy kihívása, hogy megtalálja a szükséges egyensúlyt a vallási élet nyújtotta erkölcsi normák és a gazdaság támasztotta igények között (Jonveaux, 2019). A fenntarthatóság kérdése tehát az egyes bencés apátságok tekintetében két módon nyer relevanciát, melyet egy „gyakorlati” és egy „szellemi, etikai” síkon érdemes és lehet vizsgálni. A gyakorlati szempont az apátságok gazdaságainak számbavétele, annak fejlesztése, fenntartása szempontjából nyer értelmet, mely gazdálkodási rendszer a fenntarthatósági kritériumok erősítésével minden bizonnyal versenyképesebb és ellenállóbb lesz, így sikeresebben vesz részt a regionális gazdasági folyamatokban is. A szellemi - etikai összetevő pedig a keresztény vallásosságból származó erkölcsi normákat jelenti, amely elsősorban a természeti környezet, a teremtetett világ felé való felelősségtudatban nyilvánul meg.

A környezeti fenntarthatóság diskurzusa Európában két kiemelkedő irányt vett fel az elmúlt évtizedekben. Az egyik – amely talán közelebb áll az „intézményesített környezetvédelemhez” – technokrata, jogi, tudományos, politikaorientált alapokra támaszkodik, a másik irány esetében pedig egy etikai orientációról beszélhetünk, amelynek etikai, vallási, szellemi alapjai vannak (Smith – Pulver, 2009). Az egyes kolostorok talán az utóbbi diskurzushoz kapcsolódnak a környezeti fenntarthatóságot illetően. A fenntarthatóság és az életminőség közötti összefüggés vizsgálatára több kutatás is született elsősorban Nyugat-Európa országában, melyből Martine Vonk (2011) következtetéseit tekintem át. Vonk négy alapelvet határoz meg, amely a megfelelő életminőség eléréséhez szükséges és melynek részét képezik a fenntarthatósági kritériumok is: 1. vallásos világnézet (következetes és világos), 2. erős társadalmi tőke, 3. reflektív változás képessége meghatározott értékrend alapján, 4. erős vezetés és megfelelő döntéshozatali folyamat (Vonc, 2011, id. Freyer et al., 2016). A különböző szerzetesközösségek életminőségét ezek a tényezők alapozzák meg, tehát az egyes bencés közösségek is ötvözik a spiritualitásból származó életstílust a gazdasági feladatokkal, ezáltal példát szolgáltatnak arra, hogy miként lehet legyőzni a szellemi/lelki tevékenységek és a gazdaság nyújtotta feladatok közötti feszültséget (Feldbauer – Durstmüller, 2012, id., Keplinger et. al., 2016). A monostori vezetés alapelvei között szerepel a közös jövőkép, amelyhez közös célok és értékek párosulnak és amelyek messze túlmutatnak a pillanatnyi legnagyobb haszon elvén és célján (Inauen et. al., 2010). Ez a kormányzási – gazdálkodási rendszer, melyet bencés governance néven is megjelölhetünk, lényegéből és szerkezetéből következően lehetővé teszi, sőt bizonyos mértékig predesztinálja is a fenntarthatósági kritériumok meglétét, az ökológiai tudatosság irányába való fejlődést. Mielőtt a fenntarthatósági törekvések jellegét és módszereit konkrét szerzetesközösségekben megvizsgálnánk, több alapfogalom definiálására is szükség lesz.

FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS, FENNTARTHATÓ GAZDASÁG

Az első fogalom maga a fenntarthatósághoz kapcsolódó fenntartható fejlődés, melynek koncepciója az 1970-es évektől datálható és használata az 1980-as évektől vált közhasználatúvá (Szörényiné, 2005). Ennek egyik „alapidokumentuma” az 1987-ben elfogadott un. Brundtland jelentés, melyben a környezetvédelem mellett a fenntarthatóság is előtérbe került, még pedig úgy, hogy a fenntarthatóság a gazdasági és környezeti érdekek összehangolását jelentette. A jelentés definíciójában a fenntartható fejlődés: „a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől” (Közös Jövők, 1988:68; id. Szörényiné, 2005:111). Maga a fenntartható fejlődés globális léptékű, az egész bolygóra kiterjedő folyamat, melyet a 2002-es johannesburgi ENSZ Világcsúcs fejtett ki teljes egészében. A fenntarthatóság – mely fogalom a tanulmány szempontjából is prioritást élvez – olyan, helyben megvalósuló társadalmi - gazdasági/termelési módszerek jellemzésére alkalmas, melyek a fenntartható fejlődés irányába mutatnak, alkalmazásukból és működésükből származó környezeti terhelés a fenntartható fejlődés keretértékein belül mozog. A fenntartható fejlődés tehát egy interaktív fogalom, mely magában foglalja a gazdasági, társadalmi és ökológiai fenntarthatóságot (Szörényiné, 2005).

Ennek megfelelően az utóbbi években előtérbe került a természet, a gazdaság és a társadalom közötti kapcsolatrendszer, a közöttük lévő összefüggések és kölcsönhatások vizsgálata.

A fenntarthatóság, a fenntartható gazdálkodás szempontjából nagyon fontos a helyi szint, a fenntartható település, melynek középpontjában a helyi lakosok, az ott élők életkörülményeinek, életszínvonalának, környezetének javítása áll, a fenntarthatóságot szem előtt tartó megoldások segítségével. Tehát a fenntartható fejlődés mechanizmusának alapvető célja az életkörülmények, az életminőség javítása. A növekedés-orientált stratégiákhoz képest az egyik fő különbséget a gazdasági fejlődés megítélése jelenti. A cél nem maga a gazdasági növekedés, hanem a fejlődés, a magasabb minőség elérése, s ehhez a gazdaság a megvalósítás eszközéül szolgál (Csete, 2006). A fenntarthatóság gondolatmenetében lényeges, hogy a környezeti aggályok mellett alapvető érv a jólét, szoros összefüggésben a különböző generációk közötti egyenlőséggel, tehát nem csak a környezet belső értékeinek védelmével kell foglalkoznunk, hanem a különböző erőforrások megőrzésével is (Kuhlman-Farrington, 2010). A fenntartható gazdálkodás két kiemelt eszköze, mind nemzetállami, mind regionális – lokális szinten a terület- illetve a vidékfejlesztés (Csete, 2004). A terület- és vidékfejlesztés céljai gyakran egybeesnek és emiatt néha nehéz is szétválasztani a két kategóriát. A területfejlesztés esetén gazdasági, műszaki és pénzügyi eszközök a meghatározók, a vidékfejlesztésnél pedig a helyi közösségek, a természeti és kulturális értékek kerülnek előtérbe. Az egyes bencés apátságok vizsgálatánál fontos a vidékfejlesztés eszközrendszere, hiszen azok túlnyomó többsége rurális jellemzőkkel bíró térségekben helyezkedik el. A fenntartható vidékfejlesztéstől várható, hogy a vidéki térségek versenyképessége javul és ami csak a fenntarthatóság kritériumainak érvényesítése mellett lehetséges (Csete, 2006). A vidékfejlesztés intézményei tehát kevésbé a kormányzati, illetve különböző hatósági szervek, sokkal inkább azok a magán és közösségi jellegű intézmények, melyek konkrét szervezőmunkájuk során emelik az adott régió társadalmi – gazdasági színvonalát, erősítik a térség területi tőkéjét. A fejlesztési beavatkozások a helyi emberek részvételével történnek, a helyben élők érdekében (Farkas, 2002). E meglehetősen széles palettájú intézményi csoportkörbe tartoznak működésük révén az egyes bencés közösségek is.

A bencés apátságok gazdag és hosszú távra visszatekintő történelmük során felhalmozták azokat a tudásokat és technológiákat, amelyek a sikeres és nagyfokú ellenállósággal rendelkező gazdálkodás és vezetés – irányítás kialakulását lehetővé tették (Payer et.al., 2013). A monostorokban a napi gyakorlatot a vallási erkölcsiségből származó szellemiség vezérli, ami magában foglalja azt a reflexív folyamatot is, hogy a szellemi életet a gyakorlati tevékenységekkel összeegyeztesse (Hisch, 2011). A bencés életstílus szabályrendszere keretet nyújt a szellemiség és a környezeti magatartás szoros kapcsolatához (Freyer et. al., 2018). A bencés közösségek esetében fontos szempont továbbá, hogy életüket meghatározza a helyhez kötöttség, a stabilitás, amely előtérbe helyezi a környezeti értékeket, illetve az örökölt „hely” (loci) iránti felelősséget is, beleértve annak minden tulajdonát (termőföld, infrastruktúra, anyagi javak stb.). A Regula által előírt időhöz és térhez való viszony ilyen formán a fenntarthatóság elősegítőjeként is felfogható (Rosenberg, 2011; id. Freyer et. al., 2018).

Amiként az ENSZ ökoszisztémáról és az emberi jólétről szóló jelentése rámutat: a környezet fenntartható használatához olyan hatékony és eredményes intézményekre van szükség, amelyek képesek biztosítani azokat a mechanizmusokat, amik révén a szabadság, az igazság-

gosság, a méltányosság szabályozzák az egyes ökoszisztéma-szolgáltatásokhoz való hozzáférést és azok igénybevételét (Sen, 2010). Az ökoszisztéma-szolgáltatásokat a természet, a gazdasági rendszer és az emberi élet számára nyújtja a biodiverzitás által fenntartott ökológiai folyamatokon (ökoszisztéma-folyamatok) keresztül (Ekins et. al., 2003, id. Málovics – Ván, 2008). Az ENSZ által meghatározott intézmények közé sorolhatók be az egyes bencés monastorok is, hiszen mindennapi működésük során érvényesítik azokat a kritériumokat, amelyek révén a tulajdonukban álló természeti és épített környezetet fenntartható módon veszik igénybe, így nem csak a fenntarthatóság felé, hanem a regionális gazdaságfejlesztés irányába is hatékonyan tudnak cselekedni. Az egyes bencés apátságok tehát kiválóan ötvözik a térségfejlesztés alapelveit, céljait, melyek a méltányosság, a hatékonyság és a fenntarthatóság fogalmak köré rendeződnek (Lengyel, 2010). Méltányosság a társadalom irányába, hatékonyság a saját gazdálkodásuk működtetésében, erősítve ezáltal az alulról szerveződő (bottom-up) gazdaságfejlesztést, és – a tanulmány szempontjából lényeges – fenntarthatóság környezeti, illetve ökológiai szemszögből, amely a bencés governance szempontjából a jövő egyik fő fejlődési iránya lesz.

MÓDSZERTAN

A fenntarthatóság és a bencés gazdálkodási modell közötti kapcsolat jellemzése, illetve a fenntarthatóság témakörének rövid áttekintését követően rátérek a konkrét vizsgálat bemutatására, a kapott eredmények értékelésére. Az elméleti megalapozást ily formán gyakorlati síkra tudjuk emelni, amihez két bencés apátság gazdasági tevékenységének és társadalmi beágyazódottságának áttekintése nyújt vizsgálati alapot.

A kutatás elsősorban szakirodalmi- és adatelemzésen nyugszik, melyekhez több forráslehetőséget is választottam. A fenntarthatóság témakörét illetően különböző nemzetközi és hazai – a témában releváns és meghatározó - folyóiratokban megjelent szakcikk, tanulmány felhasználásával készítettem áttekintő elemzést, húztam párhuzamot a témakör és a bencés gazdálkodás két releváns példája között. Az egyes apátságok gazdaságának bemutatáshoz, térségükre gyakorolt társadalmi – gazdasági hatásaiknak elemzéséhez internetes forrásokat használtam fel, elsősorban saját honlapjaik és azokról elérhető összesítő és adatközlő weboldalak segítségével. Személyes megkeresésen alapuló mélyinterjúk készítésére sajnos a járványhelyzet miatt a közelmúltban nem volt lehetőség, de a kutatás további menetét ez a feltárási munka fogja jelenteni, amely minden bizonnyal mélyebb és sokrétűbb információkat fog nyújtani a vizsgált kérdéskörökkel kapcsolatban is.

BENCÉS APÁTSÁGOK, MINT A FENNTARTHATÓ TÉRSÉGFEJLESZTÉS HELYSZÍNEI

A fenntartható gazdálkodás, illetve a bencés közösségek közötti kapcsolatok, kapcsolati hálók áttekintését követően két konkrét példán vizsgálom meg egy bencés apátság gazdaságának szerkezetét, annak fenntarthatósági paramétereit. A két mintavételi helyszín a magyarországi Tihany és az ausztriai Stájerországban található Admont apátsága. A két mintavételi helyszín

mérete, gazdálkodási lehetősége és típusai az eltérő történelmi fejlődés miatt különböznek egymástól, azonban pont eme differenciának köszönhető, hogy releváns és érdemes célkitűzés gazdaságuk fenntarthatósági kritériumainak vizsgálata, statisztikai számbavétele. Mindkét közösség törekszik az önellátás minél nagyobb fokát elérni, amihez rendelkeznek megfelelő gazdasági termelőegységekkel és infrastrukturális lehetőségekkel. Fontos, hogy mind két apátság rurális jellegű, de turisztikai szempontból kiemelkedő térségben működik, emiatt jövedelemtermelő kapacitásai, illetve gazdálkodási lehetőségeik hasonlóságokat mutatnak. Itt érdemes megjegyezni, hogy Európában a rurális terek egyre inkább új funkciókkal rendelkeznek és jellemző a folyamatos változás, differenciálódás (Ilbery, 1998, id. Szörényiné, 2005). Európa rurális tereiben jelentős változások történtek az elmúlt évtizedekben:

- csökken a mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatottságban,
- nő a jelentősége a pluriaktivitásnak,
- jellemző a folyamatos erdősítés,
- nő a kis- és középvállalkozások és a szolgáltatóipar szerepe a foglalkoztatásban,
- jellemző a rurális terek újfajta hasznosítása (kiskereskedelem, turizmus, rekreáció etc.), egyes rurális térségek újranépesednek (Szörényiné, 2005).

A két apátságnak ezekhez a térségi folyamatokhoz mindenképpen alkalmazkodniuk kell még pedig úgy, hogy közben a fenntarthatósági kritériumok nem szenvednek hátrányt. Az Európai Unió a közösségeken alapuló integrált vidékfejlesztési modellt követi, melyet – összetett jellege miatt – a két szerzetesi intézmény teljes mértékben alkalmazni tud, hiszen ennél a gyakorlatnál a fejlesztés a társadalom, a gazdaság és a környezet együttes kezelésén alapul. Emellett nagyon fontos, hogy a fejlesztésben a „bottom-up” politika érvényesül, amelyből a helyben élők is kiveszik részüket saját forrásaikkal (Szörényiné, 2005). A fenntartható vidék megvalósításában a természeti erőforrások fenntartható hasznosítása, az élıhetőség erősítése, az idegenforgalom és fenntartható mezőgazdasági termelés nyújt reális alapokat (Csete, 2006:71).

A két mintavételi helyszínt gazdasági desztinációik alapján tekintem át kiemelve a fenntarthatósági, ökológiai paramétereket. Az eltérő történelmi fejlődés miatt a két apátság anyagi és gazdálkodási lehetőségei között nagyságrendi különbségek jelentkeznek, de saját környezetiükhöz mérve hasonló arányokról beszélhetünk.

Admont apátsága Ausztria Stájerország tartományának északi részén, az Enns folyó völgyében a Gesause Nemzeti Park területén fekszik. Admont Stájerország egyik legrégebben alapított, ma is létező települése, jelenlegi népessége 5.010 fő, tehát egy kisvárosi léptékű település (statistik. at, 2020). Magát az apátságot 1074-ben Gebhard salzburgi érsek alapította és ezzel Stájerország legrégebben létező és működő kolostora (stiftadmont.at, 2020).

Tihany települése Közép-Európa legnagyobb kiterjedésű félszigetén fekszik a Balaton északi partvonalán, Veszprém megyében. A félsziget és a Balaton nyújtotta természeti környezet predesztinálja a település és a helyi lakosság által végezhető gazdálkodási típusokat. A falu jelenlegi lakossága 1.369 főt számlál (ksh.hu, 2021). Magát az apátságot 1055-ben I. András király alapította, így a Magyarországon létező szerzetesközösségek közül az egyik legősibb. Fontos szempont, hogy a két apátság kora kis eltéréssel szinte megegyezik.

Ma az admonti szerzetesközösség 21 főt számlál és a közösség tagjai meglehetősen sokrétű

feladatkört látnak el. Admont mellett további 28 település lelkipásztori feladatait, valamint egy Grazban lévő pasztorációs központ fenntartását a közösség tagjai végzik. A pasztorációs feladatok mellett az apátság szociális téren is fontos feladatokat lát el. Fenntartásában működik egy 36 főnek otthont adó idősek otthona, ahol 30 magasan képzett szakszemély látja el a feladatokat. 2020 tavaszán az Apátság, Admont városa és Stájerország összefogásával megépült egy egészségügyi alapellátási központ, mely az apátság fenntartásában működik és ezáltal ellátja a környék több ezer rászorulóját. Ezen kívül az admonti gimnáziumot és egy grazi diákokotthont is fenntart az apátság erősítve így a település oktatási – kulturális színvonalát és fokozza a fiatalok helyben maradási lehetőségeit (Stiftadmont, 2020).

A Tihanyi Apátság szerzetesközössége jelenleg 10 főt számlál és a közösség tagjai ugyancsak fontos társadalmi szolgáltatásokat látnak el. Tihany – mely országos jelentőségű szakrális központnak számít – mellett további hat Balaton-parti település lelkipásztori szolgálatát látják el, valamint az apátság fenntartásában működik a tihanyi általános iskola is. Ezek összességében mind fontos tevékenységek. A vidéken élők jobb életminőségét biztosító stratégia társadalmi pillérében, azon belül a magas minőségű közszolgáltatások biztosítása a népességmegtartás képességért célcsoportban. Társadalmilag és gazdaságilag fenntarthatóvá egy vidéki térség csak a népességmegtartó képesség fokozásával válhat, az ökológiai fenntarthatóságnak pedig záloga a társadalmi – gazdasági fenntarthatóság (Szörényiné, 2005).

Mielőtt a két bencés közösség gazdálkodását áttekintjük fontos megjegyezni, hogy a történelmi hatások itt éreztetik leginkább magukat, ugyanis míg Admont esetében egy szinte folyamatos és harmonikus fejlődésről beszélhetünk, addig Tihany esetében az államszocializmus négy évtizedében bekövetkezett retorziók és államosítások miatt egy „újjaszületési időszak” tanúi vagyunk. A tihanyi közösség 40 év kényszerű szétszórattatást követően az 1990-es évek elején kezdte újra szervezni és kiépíteni a működéséhez szükséges egzisztenciális és gazdálkodási alapokat.

Admont gazdálkodása meglehetősen diverzifikált, ahogy ők fogalmazzák: az apátság egy regionális gazdasági motor, melynek fő feladata a regionális, térségi fejlesztés (stiftadmont.at, 2021). Gazdálkodásuk alapját a kiterjedt mező- és erdőgazdasági területek adják, melyek nagysága 245, illetve 17.800 hektár. Az alpesi típusú legelő állattartás keretében 380 szarvasmarhát tenyésztenek. Az erdőbirtokokból évente összesen 40.000 m³ fát termelnek ki, melynél nagy hangsúlyt kap a fenntartható erdőművelés és kíméletes gazdálkodás. A kitermelt fát az Admonter Holzindustrie AG dolgozza fel, ahol természetes fa padlókat, paneleket és faburkolatokat gyártanak. Fontos az apátság virágkertészete és szőlészete is, ahol ugyancsak kemizálás nélküli biotermelés folyik. A szőlőterületek jelentős része Szlovéniában található és feldolgozásra is az ott üzemelő apátsági pincészetben kerül sor (stiftadmont.at, 2021). Az apátság nagy hangsúlyt fektet a körforgásos gazdálkodás kiépítésére is, melynek során az apátságban keletkezett hulladékok újból hasznosítható nyersanyaggá alakulnak. Ennek érdekében hozták létre az ENVESTA energiatermelő egységet, ahol a megújuló energiaforrások használata mellett a Holzindustrie üzemben keletkezett melléktermékekből és a kertészetből származó hulladékokból keletkezett biomasszát hasznosítják. Emellett az apátság a vízgazdálkodást is körforgásos rendszerben igyekszik hasznosítani (stiftadmont.at, 2021).

A Tihanyi Apátság gazdálkodása – történelmi okok miatt – természetesen szerényebb

mértéket ölt, de az elmúlt évek során történt fejlesztési és diverzifikációs törekvések már szép eredményeket értek el. Az apátság tevékenységei összhangban vannak a balatoni térség fejlesztési elveivel, melyek egyik fő célkitűzése a táji, természeti, kulturális örökségi értékek megőrzése és az értékekhez kapcsolódóan a fenntartható fejlődés szempontjai mentén történő fejlesztések megvalósulása (BFT., 2020:9). A Balaton jelenléte, mint idegenforgalmi környezetből egyértelműen adódik, hogy az Apátság legjelentősebb gazdasági tevékenysége a turizmus. Ennek szerkezete és jellemzői az elmúlt évtizedekben erőteljes változáson mentek keresztül. A strandolás prioritása mellett egyre több érdeklődés mutatkozik a kulturális többletet adó, magasabb szellemi hozzáadott értékkel bíró programok, illetve az ősi hagyományokat képviselő helyszínek irányába. Az Apátság alkalmazkodik a megváltozott turisztikai igényekhez, sőt mondhatni, hogy az idegenforgalmi fejlesztések terén a térség úttörőjének számít (Barkó, 2019).

A turizmus számára is alapvető érdek a fenntarthatóság térnyerése, s azok a települések, térségek juthatnak előnyhöz, amelyek ezt időben felismerik. Ennek mellőzésével a turizmus bevételi forrásai folyamatos csökkenő tendenciába esnek, majd kiapadnak. A fenntartható turizmus igényeinek kielégítése harmonizál a természeti erőforrások és más természeti értékek megkímélésével és a környezeti terhelés elviselhető mértékével (Csete, 2006). A fenntartható turizmus kiépítése - amely a legkisebb környezeti terhelési szintet jelenti – a Balaton-térség számára is első rendű feladat, melyet a Balaton Kiemelt Fejlesztési Program is erőteljesen hangsúlyoz. E folyamat Tihany és az egész Balaton-térség számára prioritást jelent, hiszen a turizmusnak, mint fő jövedelemtermelő gazdasági ágazatnak hosszú távú megléte nélkülözhetetlen a helyi lakosság helyben tartása szempontjából. Emellett a folyamat a Balaton természeti környezetének megóvása miatt is lényeges, amely egyúttal a turizmus alapját is nyújtja, de jellegénél fogva egy roppant sérülékeny entitás (BFT., 2020).

A fenntartható turizmushoz kapcsolódik és a fenntartható gazdálkodás szempontjából is lényeges az Apátság 7 hektáros földterülete, mely a falu határában a Belső-tó partján található. Ez a földterület – az alapító – I. András király adományában már szerepelt, tehát a legősibb birtokok egyikéről van szó, szimbolizálva az örökölt „hely” természeti környezetéért és továbbadásáért érzett felelősségvállalást is egyben.

A területen 40.000 fő levendula és 15.000 fő különféle gyógynövény került elültetésre, melyeknek gondozása, ápolása teljes mértékben vegyszermentesen, biogazdálkodás keretein belül történik (Barkó, 2019). A földterület jó példa a fenntartható környezet- és tájhasználat gyakorlatára, mely során egy beruházás figyelemmel van a természeti értékek, illetve az ökoszisztémák védelmére. A termelt gyógynövények helybeni feldolgozása (gyógynövényteák, levendulaolaj stb.) pedig a helyben előállított és feldolgozott élelmiszeripari termékekre nyújt megfelelő térségi példát. Mindkét szempont részét képezi a térség horizontális fejlesztési célrendszerének is (BFT., 2020). Tervezés alatt áll egy majorság építése, ahol a feldolgozottság mértékét és sokszínűségét növelni lehetne, mely a helyi gazdaságfejlesztés szempontjából egy fontos előrelépést jelentene és növelné a termékek hozzáadott értékét is. A helyi gazdaságfejlesztés a jövő vidékének zálogát jelenti, mely a térség fenntarthatóságát is erőteljesen növeli. A lokalitás felértékelődése, a helyi hálózatok erősítése a fenntarthatóság egyik fő kritériuma (Bajmóczy, 2011). Az Apátság fenntartásában működő Apátsági Rege Cukrászda is sok helyi

alapanyag felhasználásával készít gasztronómiai különlegességeket az évi több ezer vendég számára. Admont jó példát nyújthat a jövőben a Tihanyi Apátság számára is a körforgásos gazdálkodás bevezetésére és a megújuló energia nagyobb arányú hasznosítására is. Bár erre az anyagi források és a hazai jogszabályi környezet kevésbé ad lehetőséget, de a hosszú távú önfenntartás és az ökológiai fenntarthatóság szempontjából lényeges és előremutató fejlesztés lenne.

1. táblázat: Az Admonti és a Tihanyi Bencés Apátság működési szegmensei

Apátság	Admont	Tihany
Ország (Tartomány /Megye)	Ausztria (Stájerország)	Magyarország (Veszprém megye)
Közösség (fő)	21	10
Föld (hektár)	245 (legelő)	7
Erdő (hektár)	17.800	-
Szőlészet/borászat (hektár)	73	-
Plébánia (település)	28	7
Szociális intézmény	1. Pasztorációs központ - Graz 2. Idősek otthona - Frauenburg 3. Ételszállítás, Egészségügyi alapellátási központ - Admont	-
Oktatási intézmény	1. Stiftgymnasium - Admont 2. Diákkotthon - Graz	1. Tihanyi Bencés Apátság 2. Illyés Gyula Általános és Alapfokú Művészeti Iskolája
Turizmus	1. Apátsági könyvtár 2. Apátsági levéltár 3. Múzeum 4. Kaiserau Tourismus GmbH. 5. Stiftskeller Hotel Spirodom	1. Tihanyi Bencés 2. Apátsági Múzeum 3. Porta Pacis Látogatóközpont 4. Szent Kristóf Vendégház 5. Apátsági Rege Cukrászda
Gazdaság	mezőgazdálkodás erdőgazdálkodás vadászati és horgászati tevékenység bérbe adva szőlőtermesztés/ borászat Admonter Holzindustrie AG - Virágkertészet ENVESTA	levendula- és gyógynövénytermesztés és feldolgozás Apátsági Rege Cukrászda Szent Flórián Gyertyaöntő Műhely

Forrás: saját szerkesztés

Mindkét apátság működésénél fontos szempont, hogy a foglalkoztatottak körében magas arányban képviselteti magát a helyi lakosság. A gazdálkodás diverzitásából fakadóan a foglalkoztatottság is rétegzett, hiszen a kétkezi munkától, a szakrális jellegű tevékenységen

keresztül, a magasabb szellemi munkát igénylő feladatokig szükség van munkavállalókra. Ez egyfelől támogatja a helyben maradást és „javítja” a környék munkaerőpiaci mérlegét is. Gazdálkodásuk révén az apátságok erősítik a területi multiplikátor hatást, illetve a térségszervezés terén ezáltal bizonyos katalizátor szereppel bírnak (Fekete, 2020).

ÖSSZEGRÉS

Amint az áttekintett két mintavételi helyszínből is jól tükröződik, hogy az egyes szerzetesi intézmények, így a bencés apátságok is törekednek a fenntarthatóság, a fenntartható gazdálkodás irányába történő elmozdulásra. Az apátságok számára, mint vallási intézmények ösztönzőleg hat a racionális, pénzügyi, jogi érvek mellett a teremtett világ iránti erkölcsi felelősségtudat is. A generációk közötti felelősségtudat és igazságosság, amit Sen a következőképpen fogalmaz meg: a fenntarthatóság egy követelmény a következő generációk érdekében, hogy ők is olyan jó életszínvonalat legyenek képesek elérni, mint mi magunk, tehát mostani életfeltételeinket óvni, őrizni kell utódaink számára (Sen, 2010). Ezt a morális alapot az egyes bencés közösségek is magukévá tették és így a fenntarthatósági paramétereket minden bizonynyal egyre inkább képesek lesznek saját gazdálkodásukba beépíteni.

Fontos, hogy a bencés közösségek – társadalmi szolgálatuk révén – az ökológiai fenntarthatóság mellett nagy munkát végeznek a társadalmi és ezáltal a gazdasági fenntarthatóság területén is. Amint láttuk egy vidék, vagy egy régió társadalmilag – gazdaságilag fenntarthatóvá csak a népességmegtartó képesség és a jövedelemtermelés fokozásával válhat. Ahol tehát nincs fenntartható társadalom, valamint működő és fenntartható gazdaság, ott fenntarthatatlan folyamatok indulnak el a környezetet illetően is. A versenyképesség és a fenntarthatóság egymást erősítő és nem egymást kizáró fogalmak (Szörényiné, 2005:128)

A fenntartható vidékfejlesztés eme logikai folyamatába kapcsolódik bele a két vizsgált bencés intézmény is a maguk környezetében, a maguk anyagi, infrastrukturális és humán erőforrásaival. Admont talán a kedvezőbb és támogatóbb történelmi – politikai környezetnek köszönhetően nagyobb mértékben és diverzebb formában tud részt venni térsége társadalmi – gazdasági folyamataiban. Admont apátsága – anyagi lehetőségeinek révén – már erőteljesen elmozdította gazdaságát a fenntarthatóság irányába, amelyet főként a körforgásos gazdálkodási rendszer kiépítésével tudott megtenni. Az admonti apátság jó példaként szolgálhat minden társadalmi – gazdasági intézmény számára a fenntartható gazdálkodás kiépítésében.

A Tihanyi Apátság közössége fiatal kora és szerényebb anyagi lehetőségei miatt csak fokozatosan tudja kiépíteni önellátó, ily módon fenntartható gazdálkodását, amely téren már mutatkoznak szép eredmények. Az Apátság tevékenysége révén fontos lépéseket tett a helyi gazdaság erősítéséért is, mely a Balaton-térség egyik fő fejlesztési prioritása és amely a fenntartható gazdálkodási gyakorlatok egyik iskolapéldája. A közeljövő fejlesztéseinek mindenképpen összhangban kell lenniük a fenntartható fejlődés paramétereivel, melyből Tihany esetében a társadalmi és környezeti fenntarthatóság biztosítása élvez prioritást. Mindkét apátság felelősséggel tartozik társadalmi és ökológiai környezete épségéért, hiszen hosszú távon csakis a környezeti, ökológiai fenntarthatóság tudja biztosítani a gazdasági és társadalmi fenntarthatóságot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amarty Sen (2010): The Ends and Means of Sustainability, *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 14., No. 1., pp. 6-20.
- Angela Smith – Simone Pulver (2009): Ethics – Based Environmentalism in Practice: Religious-Environmental Organizations in the United States, *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, Brill, Vol. 13., No. 2., pp. 145-179.
- Balaton Kiemelt Térség Fejlesztési Programja I., II., III., kötet (2014,2020). Balaton Fejlesztési Tanács
- Bajmócy Zoltán (2011): Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe. JATEPress, p. 216.
- Barkó Gábor Ágoston (2019): *Gazdaságfejlesztés Tihanyban*, In.: Városfejlődés és agrárinnováció a Kárpátmedencében (szerk.: Fekete Dávid), Gróf Bethlen István Kutatóközpont, Győr, pp. 49-58.
- Bernhard Freyer – Valentina Aversano-Dearborn – Georg Winkler – Sina Leipold – Harald Haidl – Karl Werner-Brand – Michael Rosenberger – Thomas Wallnig (2018): Is there a Relation Between Ecological Practices and Spirituality? The Case of Benedictine Monasteries. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, No. 31. pp. 559-582.
- Brigit Feldbauer – Durstmüller (2019): *Sustainability for Centuries: Monastic Governance of Austrian Benedictine Abbeys*. In.: Leadership in the Context of Religious Institutions (eds.: Günter Müller – Stewens, Notker Wolf), Spingler, Cham pp. 35-50.
- Csete Mária (2006): A fenntarthatóság helyi megvalósítása. *Gazdálkodás*, 50. évf., 16. különdíj, pp. 68-76.
- Ekins, P. – Folke, C. – De Groot, R. (2003): Identifying critical natural capital – editorial. *Ecological Economics*, 1-3. évf., pp. 159-163.
- Emil Inauen – Bruno S. Frey – Katja Rost – Margit Osterloh (2012): *Benedictine Tradition and Good Governance*. In.: The Charismatic Principle in Social Life Rotledge Frontiers of Political Economy (eds.: Luigino Bruni, Barbara Sena), pp. 83-99.
- Farkas Tibor (2002): Vidékfejlesztés a fejlődéstudományok és a fejlesztési koncepciók tükrében, *Tér és Társadalom*, 16. évf., 1. sz., pp. 41-57.
- Fekete Dávid (2020): Szerzetesrendek szerepe a 21. században a társadalmi elvárások alapján. Egy magyar esettanulmány tanulságai. (The Role of Monastic Orders in the 21st Century Based on Social Expectations from a Hungarian Case Study). *Polgári Szemle*, 16. évf., 1-3. sz., pp. 254-273.
- Hisch, J. (2011). *Bildung für Nachhaltige Entwicklung und Spiritualität*. Rabs - Verband katholischer Religionslehrer an berufsbildenden Schulen (VKR), 1, 22-23.
- Ilbery, B. (1998): *The Geography in Rural Change*, Longman, Essex,
- Isabelle Jonveaux (2019): *Klosterwirtschaft als Modell alternativer Wirtschaft für die Gesellschaft?* In.: Unternehmen und Klöster (eds.: Birgit Feldbauer-Durstmüller Tanja, Wolf Maximilian Neuling OSB), Springer Gabler, Wiesbaden, pp. 97-111.
- Ksenia Keplinger – Birgit Feldbauer-Durstmüller – Simon Sandberger – Maximilian Neuling (2016): Entrepreneurial activities of Benedictine monasteries – a special form of family business? *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, Vol. 8., No. 4.
- Közös Jövőnk (szerk.: Persányi M.) (1988): *A Környezet és fejlesztés Világbiztonság Jelentése*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- ksh.hu (2021): A Balaton Üdülőkörzet Társadalmi Helyzetkép <http://www.ksh.hu/docs/hun/xfpf/idoszaki/regi-ok/balatontarsadalmi.pdf> (Letöltve: 2021. január 15.)
- Lengyel Imre (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Málovics György – Ván Hajnalka (2008): Az ökológiai fenntarthatóság és a regionális versenyképesség összefüggései, *Tér és Társadalom*, 22. évf., 2. sz., pp. 21-40.
- Payer – Langthaler, S. – Hiebl, M. R. W. (2013): Towards a definition of performance for religious organizations and beyond: A case of Benedictine abbeys. *Qualitative Research in Accounting & Management*, Vol. 10., No. 3/4, pp. 213-233.

- Roger Gottlieb (2008): You gonna be here long? Religion and sustainability. *Worldviews*, Vol. 12. pp. 163-178.
- Rosenberger, M. (2011). *Es sollte genügen* (RB 39,1; 40,3; 55,4). Elemente eines nachhaltigen Lebensstils in der Regel Benedikts LiWiRei
- statistik.at (2020): https://www.statistik.at/web_de/statistiken/index.html (Letöltve: 2021. január 10.)
- stiftadmont.at (2020): Kloster. <https://www.stiftadmont.at/kloster> (Letöltve: 2020. november 5.)
- stiftadmont.at (2021): Betriebe & Einrichtungen. <https://www.stiftadmont.at/einrichtungen> (Letöltve: 2021. január 15.)
- stiftadmont.at (2020): Aussenanlagen <https://www.stiftadmont.at/aussenanlagen> (Letöltve: 2020. november 5.)
- Szent Benedek Regulája. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2015, p.171.
- Szörényiné Kukorelli Irén (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. *Tér és Társadalom*, 19. évf., 3-4. sz., pp. 111-137.
- Tom Kuhlman – John Farrington (2010): What is Sustainability? *Sustainability*, Vol. 2., No. 11., pp. 3436-3448.
- Vonk, M. E. (2011). *Sustainability and quality of life*. Amsterdam, NE: Buijten & Schipperheijn.

Keller Veronika – Printz-Markó Erzsébet

Belföldi utazási kedv járványidőszakban a fiatalok körében

Domestic Travel Intentions among Youth in Times of Pandemic

Összefoglalás

Magyarországon a turizmus meghatározó gazdasági ágazatot képvisel. A 2020-as COVID-19 pandémia azonban mindent megváltoztatott. Tanulmányunk célja a koronavírus belföldi turizmusra gyakorolt hatásának feltérképezése szekunder és primer adatok által. Kvalitatív kutatás (online mélyinterjúk) alapján feltártuk, hogy a koronavírus nem szegte a fiatalok kedvét a szabadidős célú utazástól és az áremelkedés ellenére sem akarnak lemondani a kikapcsolódás ezen formájáról. Kvantitatív kutatásunk segítségével elvégeztük a fiatalok szegmentálását. A VLQ alapján 9 érték került vizsgálatra, amit két faktorba különítettünk el: az önmegvalósítás és a család. Ennek alapján 3 fogyasztói csoportot azonosítottunk: családcentrikusak, semlegesek, valamint az önmegvalósítók. A belföldi utazási szándék leginkább az önmegvalósítókra jellemző. A többség a 10% alatti áremelkedést tartja reálisnak, a drágulás ellenére a megkérdezettek fele utazna belföldön a korlátozások feloldása után. Kutatásunk eredményei kiemelten hasznosak lehetnek a turizmus, vendéglátás iparágban működő vállalkozások számára.

DR. KELLER VERONIKA PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Marketing és Menedzsment Tanszék (kellerv@sze.hu), DR. PRINTZ-MARKÓ ERZSÉBET PhD, egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Turizmus Tanszék (printz-marko.erzsebet@sze.hu)

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, Z32

Kulcsszavak: belföldi turizmus, járványidőszak, utazási hajlandóság, Y generáció

Summary

In Hungary, tourism represents a key economic sector. However, the COVID-19 pandemic of 2020 has changed everything. The objective of our study is to discover the impact of the coronavirus on domestic tourism through secondary and primary data. Based on a qualitative research (online in-depth interviews) we revealed that the coronavirus had discouraged the youth from leisure travels and despite rising prices they would not want to abandon this form of recreation. The segmentation of the youth was done by our quantitative research. Based on VLQ, 9 values were investigated, which were separated into 2 factors: personal fulfilment and family. According to this, we identified 3 consumer groups: family friendlies, neutrals and personal fulfillers. Domestic travel intention is the most typical of personal fulfillers. The majority considers a price increase of less than 10% reasonable, half of the respondents would travel inland despite the rise in prices after the lifting of the restrictions. The results of our research may be particularly useful for enterprises operating in the field of tourism and catering.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L83, Z32

Keywords: inland tourism, pandemic period, travel intentions', generation Y

BEVEZETÉS

Magyarországon a turizmus egy meghatározó gazdasági ágazatot képvisel, a GDP 7%-a származik ebből az iparágból. A 2020-as COVID-19 pandémia azonban mindent megváltoztatott. A kapcsolódó korlátozások következtében 2020 tavaszán és őszén a legtöbb szolgáltatónak (vendéglátóhelyek, szállodák, wellness létesítmények) be kellett zárniuk, amely komoly kihívások elé állította az ágazatot. A 2020. nyári újra nyitások némi lendületet adtak a turizmusnak, azonban a gazdasági tartalékok kimerülöben vannak és a korlátozások feloldásának bizonytalan időpontja 2021-ben is nehéz helyzet elé állítja a turizmus iparágát. A pandémia okozta válság komoly próbára teszi a piaci szereplőket (Lentner, 2020). A globalizálódott világunk számára is új típusú válságról van szó (Csath et al., 2020). A visszaesés minden eddigi krízisnél nagyobb. Alapjaiban átírja a fogyasztást, a vásárlási döntéseket és ezekből adódóan a jövő turizmusát is (Kundi, 2021).

A 2020-as év első negyedében a beérkező turistaforgalom 22%-kal csökkent a 2019-es évhez képest. Ez a szám 2020 márciusra már 57%-ra növekedett annak a következtében, hogy számos ország lezárta határait és utazási korlátozásokat rendeltek el (UNWTO, 2020). A turizmus összeomlása Európát is megviselte. A vendégszámok visszaesése következtében az összes többi mutatószám és a bevételek is hanyatlásnak indultak (Albert Tóth, 2021). Az idegenforgalmi költségek 68,4%-kal estek vissza a 2019-es évhez képest. A szálláshelyek bruttó

árbevétele 55%-kal csökkent az előző évhez képest, és 137 milliárd forintban realizálódott (KSH, 2020). A 2020-as év első negyedévében a belföldi utazás 6,6%-ot tett ki, ami jóval meghaladta a 2019-es adatokat, ugyanakkor a második negyedévben a koronavírus járvány miatt a belföldi utazások száma -95%-ig esett vissza. A Turisztikai Világszervezet (UNWTO) is úgy nyilatkozott, hogy a belföldi utazások segíthetnek helyreállítani azokat a gazdasági károkat, melyeket a koronavírus okozott. A harmadik negyedév folyamán a belföldi szigorítások enyhítésével fellendült a turizmus és a kiesett árbevétel miatt az árak nagyot emelkedtek (KSH, 2020). Legfőbb utazási célok között kell megemlíteni a rokon, barát, ismerős meglátogatását, a szórakozást, a pihenést, a hobbi jellegű munkavégzést, valamint az egészségmegőrzést és wellnesst.

Ahogy az utazással kapcsolatos korlátozások globálisan enyhülni kezdtek, az úti célok szerte a világban az egyre növekvő belföldi turizmus felé irányultak. Hazánkban a Magyar Turisztikai Ügynökség (MTÜ) 2020. június 1-jén kampányt indított, hogy a belföldi utazásra biztassa a magyar lakosokat. A kampány mottója: „Együtt, itthon, szabadon – Magyarországra visszavár.” Célja pedig a hazai turizmus újraindítása és az üdülési szezon támogatása (ORIGO, 2020). 2020-ban a belföldi vendégek száma összesen 758 ezer volt, akik 2,1 millió éjszakát töltöttek különböző szálláshelyeken, leginkább szállodákban. A Nemzeti Turisztikai Adatszolgáltató Központ (NTAK) adatai szerint az 5,4 millió vendégéjszakából 4,4 milliót belföldi vendégek töltöttek el. A legnépszerűbb régió a Balaton volt, illetve a Mátra és a Bükk (INDEX, 2020).

Tanulmányunk célja, hogy a bemutatott adatok tükrében feltérképezzük a koronavírus belföldi turizmusra gyakorolt hatását. A szekunder adatgyűjtés során hazai statisztikai adatok elemzését tűztük ki célul, míg a primer kutatás során a fiatal célcsoport utazási kedvének megismerését kvalitatív és kvantitatív módszerekkel. Kutatásunk 2020 őszén, szeptember és október hónapokban zajlottak, amikor még nem történtek meg az újabb szigorítások, vagyis a szállodák és vendéglátóhelyek bezárása.

SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÓ

Kreiner és Ram (2020) elemezték a belföldi turizmus stratégiákat a világ több országában és arra a következtetésre jutottak, hogy a felülről jövő kezdeményezések helyett az alulról jövők kerülnek előtérbe. A válságkezelés mellett az újraindításra és a jövőre kell koncentrálni. Gössling és szerzőtársai (2021) a fenntartható turizmust emelik ki, hiszen a pandémia olyan társadalmi, gazdasági változásokat indított el, ami a turizmusra is rányomja a bélyegét. Az aktív és ökoturizmus kerül előtérbe, aminek környezeti hatásai jóval kedvezőbbek. Kourgian-takis és társai (2021) Krétán végeztek nagymintás online kutatást 2020 áprilisában az utazási szándékokról. A belföldi turizmus fontosságára, valamint a higiéniai és biztonsági előírások betartására hívták fel a figyelmet. Perić és társai (2021) azonosították a külföldi utazások észlelt kockázatait a járványhelyzetben: egészségügyi, pszichológiai, anyagi, utazási, és desztinációs kockázat. A járványhelyzet miatt kialakult félelem azonban nemcsak a külföldi utazási kedvet, hanem a belföldit is jócskán visszaveti (Agyeiwaah et al., 2021). Isaac és Keijzer (2021) elemezték a holland szabadidős turisták utazási kedvét belföldi és külföldi viszonylatban. Az

egyéni értékek, a félelemek és a kockázatok nagyban befolyásolják az utazással kapcsolatos döntéseiket. Sánchez-Pérez et al. (2021) magatartás alapú szegmentációt (egészségügyi kockázat és a turisták viselkedése alapján) javasolnak a spanyol turisták számára. Megváltoztak az utasok igényei és elvárásai, nagyobb hangsúly helyeződött az egyéni utakra, a biztosításokra, a rugalmas időpontokra, valamint a biztonságos, érintésmentes megoldásokra, pl. a tömegközlekedés és az automaták kerülése.

Hazai viszonylatban is több reprezentatív kutatás készült, aminek fókuszában a koronavírus alatti utazási szokások álltak (PÉNZCENTRUM, 2020; ROADSTER, 2020). A Lounge Group készített a Magyar Turisztikai Ügynökség részére egy átfogó kutatást, amiből kiderült, hogy a magyarok fele a családjával szokott utazni, közel harmaduk pedig párjával. A 2020-as kijárási korlátozás feloldása óta a válaszadók fele részt vett valamilyen turisztikai célú utazáson, és a biztonság volt számukra az elsődleges szempont. Az úti cél kiválasztása során az ár mellett meghatározó tényezővé vált a szállás minősége, elhelyezkedése, járványügyi szempontból való megbízhatósága, a környéken található látnivalók listája, illetve a már megszállt vendégek által megosztott fotók és értékelések. A 2020-as nyár kedvezett hazánk rejtett kincseinek, amelyek kevésbé voltak zsúfoltak. Emellett a városlátogatások, a kiránduló élménypontok, a gyógyfürdők és az aktív kikapcsolódás volt a jellemző, sokan keresték fel hazánk kerékpár útvonalait, tekerték körbe a Tisza-, a Velencei tavat, vagy éppen a Balatont. Összességében elmondható, hogy a pandémiás helyzet felértékelte a biztonságosabb belföldi utazást, és sokan fedezték fel Magyarország csodás élménypontjait, fürdőit, tavait és városait (PÉNZCENTRUM, 2020). Hasonló eredményekre jutott a NaturMed Hotel Carbona kutatása is (ROADSTER, 2020). A turisták számára fontossá vált, hogy a szálláshely garantálni tudja a higiénikus feltételeket és a biztonságos távolságtartást.

Darabos (2021) kutatási eredményei hangsúlyozzák a szelíd, vidéki turizmus iránti igényt. Hazánkban a járvány egyénekre gyakorolt hatásainak feltérképezése érdekében a Pécsi Tudományegyetemen külön kutatócsoport alakult. Raffay (2020) vizsgálta a COVID-19 járvány hatását a turisták fogyasztói magatartásának változására. Úgy találta, hogy 2020-ban a válság teljes mértékben felülírta a turisták utazási terveit, akik kénytelenek voltak az utazási döntéseiket az aktuális járványügyi helyzet ismeretében meghozni, legrosszabb esetben teljesen lemondani az utazásról.

A szolgáltatási szektor átalakulásában meghatározó a modern, elektronikus szolgáltatások (e-kereskedelem, digitális szórakozás) növekedése (Matolcsy, 2020).

Végi és társai (2020) az új koronavírus magyarországi megjelenésének kezdetekor vizsgálták a magyar fogyasztók turisztikai magatartását. Empirikus kutatásuk során úgy találták, hogy felértékelődnek a belső (hazai) értékek, a közeli helyek, vagyis a belföldi turizmus. Fokozódó igény mutatkozik a biztonság iránt, mely megmutatkozik majd a higiénia vonatkozásában, a fizikai távolságtartásban és az egyéni vagy kis csoportos utazásszervezés terén is. Véleményük szerint az elkövetkező időszakban megerősödik a virtuális turizmus azon ága, ahol az utazást teljes mértékben pótolja a virtuális élmény (múzeumok, tárlatok, parkok, állatkertek virtuális „bejárása”).

MÓDSZERTAN

A tanulmány empirikus részében a kutatás céljaul tűztük ki annak feltérképezését, hogy milyen hatással volt a koronavírus a belföldi turizmusra:

- A jelenlegi vírushelyzetben mit gondolnak a fiatalok a belföldi utazásról?
- Milyen típusú utakat preferálnak szervezés, előre tervezés ideje, időtartam és desztináció alapján?
- Milyen tényezők fontosak az úti cél kiválasztásakor?
- Hogyan viszonyulnak a megemelkedett árakhoz?

A koronavírus hatása a belföldi turizmusra egy kvalitatív kutatás tapasztalatai alapján

A kutatás első lépéseként – a koronavírus teremtette helyzet hatásának feltérképezése, illetve a fogyasztói magatartás változásának megértése érdekében – feltáró kutatást végeztünk. A belföldi utazási szokások megismerése érdekében mélyinterjúkat készítettünk. Itt elsősorban a nyári utazásokat, nyaralásokat, a koronavírustól való félelmet, illetve a jövőbeli terveket vizsgáltuk. A mélyinterjú vázlat négy szakaszra tagolódott: (1) bevezetés, ráhangolódás, ismerkedés, (2) tapogató rész, az utazással és a koronavírussal kapcsolatos vélemények, (3) a főtéma, vagyis a belföldi utazás, nyaralás, végül pedig (4) a zárás.

Hat egyéni interjút (4 nő és 2 férfi) és egy páros interjút (fiatal házaspár 1 éves gyerekkel) készítettünk, 40 év alatti fiatalok részvételével. Az interjúk az online térben kerültek lebonyolításra, egy-egy interjú időtartama 40-45 perc volt. A kutatás 2020. szeptember utolsó hetében zajlott, a novemberi szigorítások bevezetése előtt. Így a kutatásunk eredményei a vírus terjedésének második hulláma előtti helyzetre vonatkoznak.

Mindegyik interjúalany dolgozik, kivétel a kisgyerekes anyuka, aki jelenleg gyermekét neveli otthon. A szabadidejüket szívesen töltik el aktívan, akár sporttal, kirándulással, ház körüli teendőkkel, vagy gasztronómiával.

Nyaralás 2020-ban

A kutatásban résztvevők mindegyike szokott utazni, legalább egyszer egy évben, mind külföldre, mind belföldre. A desztinációt illetően elsősorban a család és a baráti társaságuk, valamint költségvetésük és szabadságuk időtartama alapján döntenek. Idén a koronavírus miatt a többség a belföldi nyaralást választotta, csupán két alany utazott el külföldre is. A legnépszerűbb célpont a Balaton, de mindegyik alany kiemelte, hogy Magyarország nagyon gazdag látványokban, így érdemes hazánkban belül utazni. Az alanyok fele egy évben többször is szokott belföldön utazni kikapcsolódás céljából. Vannak, akik rendszeresen visszatérnek ugyanoda (Balaton és környéke, Budapest és környéke), de emellett mindegyik alany szívesen fedez fel új helyeket. Az utazást kizárólag autóval tervezik, a fiatalabbak inkább baráti társasággal, az idősebbek pedig a családdal mennek. Az utazásaikat mind előre tervezik nem jellemző rájuk, hogy spontán hoznának döntést. A pandémiás helyzet az idei éves terveiket teljesen átírta a résztvevőknek, ezért is döntöttek a belföldi nyaralás mellett. Két fő, illetve a kisgyerekes család

állította, hogy a belföldi utazást egyértelműen biztonságosabbnak tartják a külföldihez képest. A programokat illetően többfajta tervezési opció is előfordult: saját szervezés, közös családi döntéshozás, baráti társaság által történő döntés követése. Idén még mindegyik megkérdezett tervez utazást belföldön, az őszi időszakban wellnesselni, illetve télen a téli sportok űzésére alkalmas helyre terveznek látogatni. A jövővel kapcsolatban a többség optimista és csupán két ember véli úgy, hogy a vírus még 2021 nyarán is éreztetni fogja hatását.

Az utazás körülményei

A preferált szállás a hotel és az apartman attól függően, hogy milyen társaságban utaznak. A családostok inkább a szállodát, a baráti társaságok pedig az apartmant választják. A tájékoztató elsődleges forrása az internet, mégpedig a Booking és a Trivago. Azt, hogy mennyivel korábban foglalnak szállást függ az akcióktól, belföldi utazás esetén 3 hónap a legkorábbi foglalási időpont. A szállás elhelyezkedésében fontos szempontok az elhelyezkedés (nyugodt, csendes környék), a parkolási lehetőség, illetve a patika és a bolt közelsége. A kialakult vírushelyzet következtében az alanyok többsége jóval kevesebb programon vett részt, mint általában és csupán ketten említették, hogy kihasználták a lehetőségeket. Egy több napos előre tervezett nyaraláson a kiadások a szállásköltséget leszámítva 80 000 és 200 000 Ft között alakulnak. Az akciós ajánlatok mindenki számára érdekesek és inkább kártyával fizetnek nem feltétlenül biztonsági, hanem kényelmi szempontokat szem előtt tartva. 2020 nyarán a koronavírus miatt hatan kevesebbet költöttek nyaralásra ketten viszont többet, de ők kiemelték, hogy a több pénz ellenében kevesebb napot is nyaraltak. A jövő évi drágulással egyetértenek, ugyanakkor azt gondolják, hogy ez nem fogja őket eltántorítani az utazásoktól.

A kvalitatív kutatás alapján sikerült feltérképeznünk a fiatalok véleményét a belföldi utazásról, viszont fontosnak tartottuk a kvantitatív kutatás lefolytatását. Kutatásunk alapkonceptiója az volt, hogy az eltérő értékrenddel bíró fiatalok eltérően vélekednek az utazásról. Az értékrend vizsgálatához a VLQ (Valued Living Questionnaire, élet értékei kérdőív) került használatra. Mivel a fiatal (35 év alatti) célcsoportot vizsgáltuk, ezért a 10 érték helyett 9 került vizsgálat alá, a gyermeknevelést kihagytuk a kérdőívből (Wilson et al., 2010). Egy leíró kutatásban kívántuk felmérni, hogy milyen utazási terveik vannak a fiataloknak ebben a pandémiás időszakban, milyen tényezők alapján választanak úti célt, illetve miként viszonyulnak a megemelkedett árakhoz.

A koronavírus hatása a belföldi turizmusra egy kvantitatív kutatás tapasztalatai alapján

A kvantitatív kutatás során főként nem metrikus és metrikus skálákat használtunk:

- 9 értéket vizsgáltunk: (1) család (kivételesen házasság és gyermeknevelés), (2) házasság és párkapcsolat, (3) barátok, (4) társadalmi élet, (5) szakmai karrier, (6) tudományos élet, (7) pihenés és szabadidő, (8) spiritualitás és (9) közösségi élet, sport (testtel való törődés). A skála értékelése az 1: egyáltalán nem fontos – 10: teljes mértékben fontos végpontokkal intervallum skálán került mérésre.
- A szocio-demográfiai ismérvek (nem, lakóhely típusa, gazdasági aktivitás, anyagi

helyzet) nominális skálán mért változók.

- A koronavírus idején az utazási szokásokat (utazási szándék, előre tervezés ideje, időtartam, desztináció) nominális skálán mértük.
- Az úti cél kiválasztásakor fontos tényezők (városnézés, wellness, szórakozás, fürdőzés, túrázás, múzeumlátogatás, vásárlás) intervallumskálán mérték.
- A megemelkedett árakhoz való viszonyulás (drágulás ellenére történő utazás és az elfogadott áremelkedés mértéke) nominális skálán mért változók.

A kutatási kérdések megválaszolásához a primer kutatási módszerek közül az egyszeri keresztmetszeti kutatást választottuk. A tervezett mintanagyság 200 fő volt. Az empirikus kutatás 2020 októberében zajlott online önkitöltős kérdőív formájában. A lekérdezésben egyetemi hallgatók, illetve a szerzők vettek részt, akik egy hét alatt gyűjtötték be a válaszokat a Facebook közösségi médium segítségével. Végezetül 154 főt sikerült elérni, 38,9%-ban férfiakat, 61,1%-ban nőket. A kutatásban a fiatal korosztályra koncentráltunk, vagyis a 18 és 35 év közöttiekre. A válaszadók átlagéletkora 25,2 év, a szórás meglehetősen nagy (6,8 év), a módusz 21 év, a medián pedig 24 év. A további demográfiai ismérvek alapján a minta az alábbi eloszlást szemlélteti (1. táblázat).

1. táblázat: A minta demográfiai összetétele (n=154 fő)

Lakóhely:	falu 27,8%	kisváros 18,5%	nagyváros 14,8%	megyeszékhely 18,5%	főváros 20,4%
Gazdasági aktivitás:	aktív szellemi 31,5%	aktív fizikai 11,1%	tanuló 42,6%	eltartott 7,4%	egyéb 7,4%
Anyagi helyzet:	anyagi gondokkal küzd 5,6%	éppen csak megél a fizetéséből 9,3%	nem panaszkodik 35,2%	még spórolni is tud 29,5%	jó anyagi körülmények között él 20,4%

Forrás: Saját szerkesztés

Az eredmények bemutatása előtt fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a minta nem reprezentatív, nem veszi számba a fiatalokat, a huszonéves korosztály és az egyetemisták felülreprezentáltak. A kutatási kérdések megválaszolásához többváltozós statisztikai módszereket használtunk. Első lépésben faktorelemzést hajtottunk végre, vagyis elvégeztük a fő értékek összevonását. A második lépésben klaszterelemzés segítségével azonosítottuk a fiatalok értékek alapján kirajzolódó csoportjait. Elvégeztük a demográfiai profilozásukat. A harmadik lépésben keresztábra elemzéssel, illetve varianciaelemzéssel vizsgáltuk a vírus ideje alatti utazási szokásokat, az úti cél kiválasztásakor fontos tényezőket és a megemelkedett árakhoz való viszonyulást.

EREDMÉNYEK

A fiatalok értékrend alapján történő szegmentálása

A fiatalok értékrend alapján történő szegmentálása érdekében először a 9 vizsgált érték faktorelemzését végeztük el. A skála megbízhatóságát igazoló Cronbach-féle alfa értéke 0,822, amely alapján a skálánk konzisztens. A faktorelemzés helyességét igazoló mutatók értéke megfelelő (KMO: 0,747, Bartlett: 1248,467, Sig. 0,000). A faktorok számát Scree-teszt alapján kettőben határoztuk meg, és az így kialakult két faktor a teljes variancia 59,9%-át magyarázza. Az első faktor által magyarázott variancia: 38,8%, a második faktor által magyarázott variancia: 21,1%. A skála megbízhatóságát igazoló Cronbach-féle alfa értéke 0,734 és 0,768, amely alapján a skálánk konzisztens.

Az első faktor elemei:

- É9: közösségi élet, sport (testtel való törődés);
- É4: társadalmi élet;
- É8: spiritualitás;
- É3: barátok;
- É7: pihenés és szabadidő;
- É6: tudományos élet;
- É5: szakmai karrier.

A második faktorba kettő érték került:

- É2: házasság és párkapcsolat;
- É1: család (kivételesen házasság és gyermeknevelés).

Az első faktor az önmegvalósítás nevet kapta, hiszen ide tartoznak azok az értékek, amelyek elsősorban az egyéni célokat tömörítik, úgymint a közösségi és társadalmi élet, a spiritualitás, barátok, pihenés, tudományos élet és szakmai karrier. A második faktor a család nevet kapta, hiszen a házasság, párkapcsolat és a család, mint értékeket foglalja össze.

A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy az értékek alapján milyen fogyasztói szegmensek léteznek a válaszadók körében. A klaszterelemzés során elsőként a hierarchikus elemzésekhez tartozó Ward-módszert alkalmaztuk, távolsági mértékként a négyzetes euklideszi mértéket használva. A klasztercentroidok összehasonlítása és a klaszterméret alapján a háromklaszteres megoldás mellett döntöttünk. A három klaszter az alábbiak szerint alakult:

1. Családcentrikusak (55,6%): a minta legnagyobb részét adja, a válaszadók több mint fele tartozik ebbe a kategóriába, vagyis számukra az önmegvalósítás nem lényeges, viszont a család igen.
2. Semlegesek (11,1%): a minta legkisebb részét adja, a válaszadók mintegy tizede tartozik ebbe a kategóriába, vagyis sem az önmegvalósítás, sem a család nem fontos értékek számukra.
3. Önmegvalósítók (33,3%): a minta mintegy harmadát adja, akiknek egyértelműen az önmegvalósítás – sport, közösségi és társadalmi élet, karrier – a legfontosabb (2. táblázat).

2. táblázat: A hierarchikus klaszterelemzés eredményei (n=154 fő)

Hierarchikus klaszterelemzés 3 klaszteres megoldás		Önmegvalósítás	Család
1. klaszter: családcentrikusak; 55,6%	Átlag	-0,654	0,263
	N	86	86
	Szórás	0,659	0,549
2. klaszter: semlegesek; 11,1%	Átlag	-0,074	-2,211
	N	17	17
	Szórás	0,881	0,985
3. klaszter: önmegvalósítók; 33,3%	Átlag	1,116	0,297
	N	51	51
	Szórás	0,261	0,610
Összesen	Átlag	0,000	0,000
	N	154	154
	Szórás	1,000	1,000

Forrás: Saját szerkesztés

Az egyes klaszterek profilozását a szocio-demográfiai változók - a válaszadó neme, lakhelye, gazdasági aktivitása és anyagi helyzete – mentén végeztük el. A kapcsolatokat kereszttábla elemzés lefuttatásával teszteltük és figyelembe vettük a változók nominális mérési szintjét, illetve a cellagyakorisági feltételeket. Gazdasági aktivitás ($\chi^2=31,814$; $p=0,000$) alapján találunk szignifikáns összefüggést. A kapcsolat erőssége közepesen erős (Cramer $V=0,543$).

1. Családcentrikusak: 36,7%-uk aktív szellemi, 53,3%-uk tanuló, 3,3%-uk eltartott, 6,7%-uk egyéb foglalkozású.
2. Semlegesek: 16,7%-uk aktív szellemi, 33,3%-uk tanuló, 33,3%-uk eltartott és 16,7% egyéb foglalkozású.
3. Önmegvalósítók: 27,8%-uk aktív szellemi, 33,3%-uk aktív fizikai, 27,8%-uk tanuló, 5,6%-uk eltartott, 5,6%-uk egyéb foglalkozású.

A korrigált standardizált reziduumok értékei ($> +2$) alapján megállapítható, hogy a semlegesek csoportjában nagyobb arányban vannak eltartottak, míg az önmegvalósítók köréből kerülnek ki az aktív fizikai dolgozók (3. táblázat).

3. táblázat: A klaszterek és a demográfiai változók összefüggései

Demográfiai változók	Korrigált standardizált reziduum			Szignifikáns összefüggés klaszter
Gazdasági aktivitás	család-centrikusak	semlegeselek	önmegvalósítók	
aktív szellemi	0,5	-0,6	-0,3	-
aktív fizikai	-1,8	-0,8	2,8	önmegvalósítók
tanuló	0,9	-0,3	-1,0	-
eltartott	-1,1	3,8	-0,8	semlegeselek
egyéb	-0,1	0,8	-0,3	-

Forrás: Saját kutatás

Utazási szokások a koronavírus idején

Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e összefüggés az utazási szándék és a klasztertagság között. A χ^2 statisztika értelmében nincs szignifikáns kapcsolat a változók között. A családcentrikusak 10%-a nem tervez utazást a vírus miatt, 23,3%-uk spórolna egy jövőbeli külföldi útra, 43,3%-uk rövid időre tervez utazást belföldön, 23,4%-uk többször rövidebb utazást tervez belföldön. A semlegeselek 16,7%-a nem tervez utazást a vírus miatt, 50%-a spórolna egy jövőbeli külföldi útra, 33,3%-uk rövidebb időre utazna belföldön. Az önmegvalósítók már bátrabbak, csupán 5,6%-at tántorította el a vírus. 22,2%-uk spórolna egy külföldi útra, 55,6%-uk rövidebb időre utazna el belföldön és 16,6%-uk többszöri rövidebb idejű utazást tervez hazánkban.

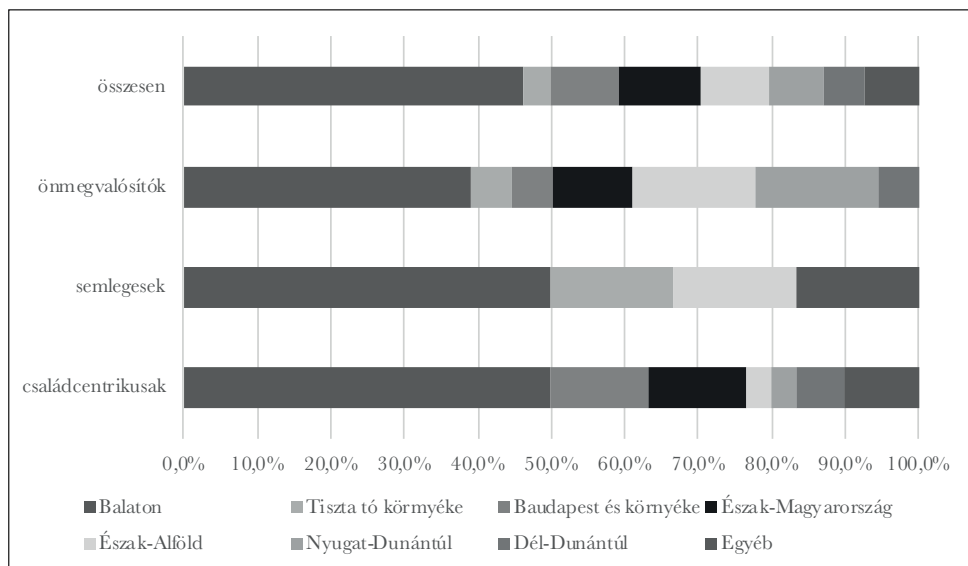
Az utazás szervezését a válaszadók 38,9%-ban saját maguk végzik el, 51,9%-uk inkább utazási irodára bízna és 9,2%-ban valaki mást (barátot, családtagot) kérnének meg rá. Klasztertagság alapján itt sem találtunk szignifikáns kapcsolatot. A semlegeselek kétharmada saját maga szervezné meg az utazást, egyharmada viszont szervezett útra menne.

A megkérdezettek 13%-a spontán utazna, nem tervezné meg előre a kirándulást, 35,2% bizonytalan, nem tudja megmondani, hogy mennyi idővel előbb kezdené el az utazás megszervezését, különösen igaz ez az önmegvalósítókra (44,4%). 11,1% az utazás előtt egy héttel kezdené meg a szervezést, főként a semlegeselek (33,3%). 16,7% 2 héttel az indulás előtt állna neki a szervezésnek, és 24% már hónapokkal előtte. Az utazás szervezésének ideje és a klasztertagság között nincs szignifikáns kapcsolat.

Az utazás időtartama és a klasztertagság között sincs szignifikáns összefüggés. A családcentrikusak 20%-a 3 éjszakánál kevesebb, 63,3%-uk 3-5 napra, 13,3%-uk 6-9 éjszakára, 3,4%-uk 2 hétre utazna el belföldön. A semlegeselek 16,7%-a 3 éjszakánál kevesebb, 50%-a 3-5 napra, 33,3%-a 6-9 éjszakára tervez hazai utazást. Az önmegvalósítók 33,3%-a csak néhány napra, 55,6%-a 3-5 napra, 11,1%-a 6-9 éjszakára tervez belföldi utazást.

A választott desztinációk közül a Balaton a legnépszerűbb, a megkérdezettek 46,3%-a tervez balatoni utazást. 11,1% Észak-Magyarországra, 9,3%-uk Budapest és környékére, illetve az Észak-Alföldre tervez szállásfoglalást a közeljövőben (1. ábra).

1. ábra: A választott úticélok

Forrás: Saját kutatás

Az úti cél kiválasztásakor fontos tényezők

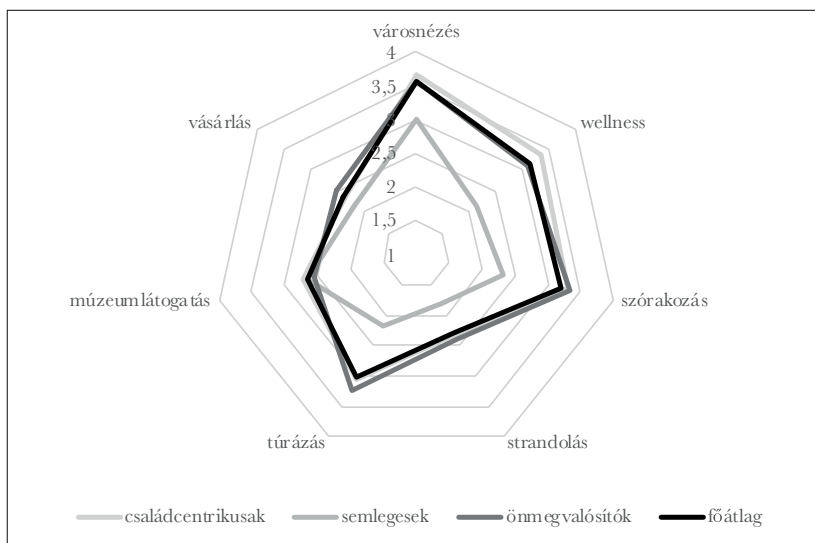
A következőkben az úti cél kiválasztásakor fontos tényezőket vizsgáltuk klasztertagság alapján. A válaszadók számára 5 fokozatú Likert-skálán mérve a városnézés (3,55) a legfontosabb. Közepesen fontos a fiatalok számára a szórakozás (3,20), a wellness szolgáltatások (3,14) és a túrázási lehetőségek (3,01), valamint a múzeumlátogatás (2,66). Érdekes módon a fiatalok számára nem fontos a vásárlás (2,38) és a strandolás (2,29). Egyedül a wellness esetében van szignifikáns eltérés az egyes fogyasztói csoportok véleménye között ($F=3,20$, $p=0,04$, $\eta^2=0,11$). A wellness szolgáltatások megléte a családcentrikusok számára a legfontosabb (3,35), az önmegvalósítóknak közepesen fontos (3,11), a semlegesek számára pedig nem fontos (2,16) (2. ábra).

A megemelkedett árakhoz való viszonyulás

Végezetül a megemelkedett árakhoz való viszonyulást elemeztük klasztertagság alapján. A χ^2 statisztika értelmében nincs szignifikáns kapcsolat a változók között. A családcentrikusak 43,3%-a 5%-os áremelkedést lenne hajlandó megfizetni, 43,3%-a 6-10%-os drágulást is elfogadna. A semlegesek kétharmada 10% alatti áremelkedést fogadna el, egyharmaduk pedig a 16% fölötti drágulást is elfogadná. Az önmegvalósítók kivétel nélkül a 10% alatti áremelkedést lennének hajlandók megfizetni, kétharmaduk az 5% alattit, egyharmaduk pedig a 6-10%-os áremelkedést. Összességében a többség (89,9%) a 10% alatti áremelkedést tartja reálisnak.

A drágulás ellenére a megkérdezettek 57,4%-a utazna belföldön, viszont 42,6% mondja, hogy a túl nagy mértékű áremelkedés miatt nem utazna belföldön. A családcentrikusak 56,7%-a, a semlegesek 50%-a és az önmegvalósítók 61,1%-a vállalna be belföldi utazást az áremelkedés ellenére is. Leginkább az önmegvalósítók azok, akik elgondolkodnak az utazáson.

2. ábra: Az úti cél kiválasztásakor fontos tényezők

Forrás: Saját kutatás

KÖVETKEZTETÉSEK

A Covid-19 járvány jelentősen átalakította a turizmus iparágat. 2020 nyarán a belföldi turizmus felélénkült, a balatoni térség soha nem látott vendégforgalmat bonyolított le. Kvalitatív kutatás segítségével megismertük az Y generációhoz tartozó belföldi turisták motivációit, véleményüket a kialakult helyzetről. Ők azok, akik családdal és baráti társasággal is szívesen utaznak és elsősorban a szállodát, vagy az apartmant részesítik előnyben. A hazai és a nemzetközi szakirodalom során feltárt biztonság kiemelten fontos a hazai utazóközönség számára is. Az árak emelkedését egyértelműen tapasztalják, de a nyaralásról, kikapcsolódásról nem akarnak lemondani, inkább rövidebb idejű utazást terveznek. Kvantitatív kutatásunk segítségével elvégeztük a fiatalok szegmentálását az értékek alapján. A VLQ alapján 9 érték (közösségi élet, sport, társadalmi élet, spiritualitás, barátok, pihenés és szabadidő, tudományos élet, szakmai karrier, házasság és párkapcsolat, család) került vizsgálatra, amit két faktorba különítettünk el: az önmegvalósítás és a család. Ennek alapján 3 fogyasztói csoportot azonosítottunk: (1) családcentrikusak (55,6%), akiknek a család a legfontosabb, (2) semlegesek (11,1%), akiknek sem az önmegvalósítás, sem a család nem fontos, valamint az (3) önmegvalósítók (33,3%),

akiknek egyértelműen az önmegvalósítás a legfontosabb. Az önmegvalósítók jellemzően aktív fizikai munkát végzők, míg a semlegesek inkább eltartottak. A belföldi utazási szándék leginkább az önmegvalósítókra jellemző, de viszonylag mindegyik csoportban magas azok aránya, akik már külföldre utaznának. A saját maguk által történő szervezés és a 3-5 napos utak a legnépszerűbbek, valamint a Balaton. Attrakciók közül a városnézés, a szórakozás, a wellness szolgáltatások és a túrázási lehetőségek a leglényegesebbek. A wellness szolgáltatások megléte a családcentrikusok számára a legfontosabb. A többség a 10% alatti áremelkedést tartja reálisnak, a drágulás ellenére a megkérdezettek fele utazna belföldön, leginkább az önmegvalósítók.

Kutatásunk eredményei kiemelten hasznosak lehetnek a turizmus, vendéglátás iparágban működő vállalkozások számára. Érdemes kiemelten kezelni az azonosított fogyasztói csoportokat és a kommunikációban az értékeket is hangsúlyozni, hiszen a 2021-es május végi újraindulást követően a belföldi turizmus várhatóan újra növekedni fog. A családosok számára érdemes hangsúlyozni a biztonságot, a higiéniai szabályok betartását, ahol feltöltődhetnek az emberek. Emellett a wellness és az egészségmegőrzés is fontos számukra, így a szállásadók, wellness létesítmények, fürdők közösségi média kommunikációjában kiemelt szerepet kaphat a család és a biztonság. A semlegesek esetében az árak kommunikálása válik fontossá, hiszen ők azok, akik kevésbé fogadják el az áremelkedést. Az önmegvalósítók esetében az élmény, a kaland, az új és a felfedezés kerülhet középpontba. A közösségi médiakampányok lehetővé teszik a hirdetések minél pontosabb célzását, így úgy gondoljuk, hogy a szektor vállalatai számára a gyakorlatban is hasznosítható eredményekhez jutottunk.

Kutatásunk korlátjaként szeretnénk kiemelni a viszonylag kis mintaelemszámot és a kutatás nem reprezentatív jellegét, hiszen az Y generációhoz tartozó egyéneket a saját ismerősi körünkből értük el. A jövőben szeretnénk lefolytatni a kutatást a Covid félelmek tükrében, hiszen több nemzetközi kutatás is rávilágított a kockázatok észlelésének szerepére. A vírus terjedésének, újabb és újabb hullámainak köszönhetően érdemes lenne longitudinális kutatást is lefolytatni, illetve további generációkra kiterjeszteni, valamint a külföldi utazási kedvet elemezni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agyeiwaah, Elizabeth – Issahaku, Adam – Frederick, Dayour – Frank, Badu-Baiden (2021): Perceived impacts of COVID-19 on risk perceptions, emotions, and travel intentions: evidence from Macau higher educational institutions, *Tourism Recreation Research*, DOI: 10.1080/02508281.2021.1872263
- Albert Tóth Attila (2021): A koronavírus helyzet hatásai a szállodaiparban. in Albert Tóth Attila – Happ Éva – Printz-Markó Erzsébet (szerk.): „Változó világ, változó turizmus”, XI. Nemzetközi Turizmus Konferencia Tanulmánykötet. Széchenyi István Egyetem: Győr. ISBN 978-615-5837-87-6, 123-135.
- Csath Magdolna – Lentner Csaba – Halmi Péter (2020): Koronavírus VS Gazdaság: Szőőr Ádám főszerkesztő interjúja. *Bonum Publicum*, 8, 18-20.
- Darabos Ferenc (2021): A rurális terek szerepe hazánk átalakuló turizmusában. in Albert Tóth Attila – Happ Éva – Printz-Markó Erzsébet (szerk.): „Változó világ, változó turizmus”, XI. Nemzetközi Turizmus Konferencia Tanulmánykötet. . Széchenyi István Egyetem: Győr. ISBN 978-615-5837-87-6, 90-100.
- INDEX (2020): A belföldi vendégek menthetik meg a turizmust. https://index.hu/gazdasag/2020/09/16/a_belfoldi_idegenforgalom_hatarozhatja_meg_a_jovoben_a_szallashelypiacot/ (Letöltés: 2019.09.20.)

- Isaac, Rami K. – Keijzer, Jessica (2021): „Leisure travel intention following a period of COVID-19 crisis: a case study of the Dutch market”, *International Journal of Tourism Cities*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJTC-08-2020-0158>
- Gössling, Stefan – Scott, Daniel – Hall, C. Michael (2021): Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19, *Journal of Sustainable Tourism*, 29:1, 1-20, DOI: 10.1080/09669582.2020.1758708
- Kourgiantakis, Markos – Alexandros, Apostolakis – Irini Dimou (2021): COVID-19 and holiday intentions: the case of Crete, Greece, *Anatolia*, 32:1, 148-151, DOI: 10.1080/13032917.2020.1781221
- Kreiner, Noiga Collins – Ram, Yael (2020): *National tourism strategies during the Covid-19 pandemic* [published online ahead of print, 2020 Oct 19]. *Ann Tour Res.* 2020;103076. doi:10.1016/j.annals.2020.103076
- KSH (2020): *Gyorstájékoztató. Kereskedelmi szálláshelyek forgalma 2020 július*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xfjp/gyor/ksz/ksz2007.html?utm_source=kshhu&utm_medium=banner&utm_campaign=theme-turizmus-vendeglatas (Letöltés:2019.09.20.)
- Kundi Viktória (2021): *A Koronavírus-járvány árnyékában - Hosszú távú alternatíva-e a belföldi turizmus?* In Albert Tóth Attila – Happ Éva – Printz-Markó Erzsébet (szerk.): „Változó világ, változó turizmus”, XI. Nemzetközi Turizmus Konferencia Tanulmánykötet. Széchenyi István Egyetem: Győr. ISBN 978-615-5837-87-6, 112-122.
- Lentner Csaba (2020): A piaccgazdaság diszkrét bája. *Polgári Szemle*, 16. évf. 4-6. szám, 2020, 7–10., DOI: 10.24307/psz.2020.1001
- Matolcsy György (2020): Quo vadis Hungaria? – Arcra egy új világ felé. *Polgári Szemle*, 16. évf., 1-3.szám., 13-35, DOI: 10.24307/psz.2020.0703
- ORIGO (2020): *Magyarországviisszavár. Elindult a belföldi turisztikai kampány*. <https://www.origo.hu/utazas/20200602-magyarorszag-visszavár-elindult-a-belfoldi-turisztikai-kampany.html> (Letöltés:2020.09.19.)
- Perić, Goran – Dramićanin, Sandra – Conić, Momčilo (2021): The impact of Serbian tourists' risk perception on their travel intentions during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Tourism Research*, 27, 2705. Retrieved from <https://ejtr.vumk.eu/index.php/about/article/view/2125>
- PÉNZCENTRUM (2020): *Így nyaraltak a magyarok 2020-ban: megszerette a járvány az otthonnyaralást*. <https://www.penzcentrum.hu/utazas/igy-nyaraltak-a-magyarok-2020-ban-megszerette-a-jarvany-az-otthonnyaralast.1101726.html> (Letöltés: 2021.06.04.)
- Raffay Zoltán (2020): A COVID-19 járvány hatása a turisták fogyasztói magatartásának változására. in Ercsey Ida (szerk.): *Marketing a digitalizáció korában*. Széchenyi István Egyetem: Győr. ISBN: 978-615-5837, 347–356.
- ROADSTER (2020): *Így alakultak át a magyarok utazási szokásai a koronavírus miatt*. <https://roadster.hu/igy-alakultak-at-a-magyarok-utazasi-szokasai-a-koronavirus-miatt/> (Letöltés: 2021.06.04.)
- Sánchez-Pérez, Manuel – Eduardo Terán-Yépez – María Belén Marín-Carrillo – Gema María Marín-Carrillo – María D. Illescas-Manzano (2021): The impact of the COVID-19 health crisis on tourist evaluation and behavioural intentions in Spain: implications for market segmentation analysis, *Current Issues in Tourism*, 24:7, 919-933, DOI: 10.1080/13683500.2021.1889481
- UNWTO (2020): *International tourist numbers could fall 60-80% in 2020, UNWTO Reports*. <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020> (Letöltés: 2020.09.19.)
- Végi Szabina – Csapó János – Töröcsik Mária (2020): Az új koronavírus (COVID-19) megjelenésének hatása a magyar lakosság turisztikai fogyasztói szokásaira - egy online felmérés elsődleges eredményei. in Ercsey Ida (szerk.): *Marketing a digitalizáció korában*. Széchenyi István Egyetem: Győr. ISBN: 978-615-5837- pp. 357–368.
- Wilson, Kelly G. – Sandoz, Emily K. – Kitchens, Jennifer – Roberts, Miguel (2010): The Valued Living Questionnaire: Defining and measuring valued action within a behavioral framework. *The Psychological Record*, 60(2), 249–272. <https://doi.org/10.1007/BF03395706>

Borzán Anita – Szekeres Bernadett

A hazai fenntartható turizmus támogatási formái

Forms of Support for Sustainable Tourism in Hungary

Összefoglalás

A természetvédelmi területekhez kapcsolódó fenntartható turizmus kereslete és kínálata jelentősen kiszélesedett az elmúlt évtizedekben, de a koronavírus megjelenése súlyos, világméretű gazdasági károkat okoz ebben a szektorban is. Magyarország ökoturisztikai kínálata igen változatos, természetalapú turisztikai célterületnek egyrészt nemzeti parkjaink, másrészt az önkéntes, civil szervezetek által fenntartott tájegységek, natúrparkok, geoparkok számítanak. Az ökoturizmus fontos szerepet tölt be a belföldi turizmusban, és a nemzeti parkok látogatói forgalma, bevétele és kiadása alapján jelentősége minden területen növekedett 2019-ig. A turizmus fejlesztésében a támogatási programok lényeges anyagi erőforrásokat jelentenek. Magyarországon számos támogatási formát ismerünk, amelyek különböző területek fejlesztéséhez járulnak hozzá. Kutatásunk a turizmusfejlesztési támogatások jelentőségét, csoportosíthatóságát, valamint számviteli elszámolásait vizsgálja.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q57, O52, Z32

Kulcsszavak: turizmus, Európai Unió támogatások, számviteli elszámolás

Summary

In recent decades, the demand and supply of sustainable tourism related to nature reserves have been significantly extended, but the emergence of the coronavirus is causing severe worldwide economic damage in this sector as well. The eco-tourist offer of Hungary is very

DR. BORZÁN ANITA, PhD, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem (borzan.anita@uni-bge.hu), DR. SZEKERES BERNADETT, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem (szekeres.bernadett@gti.elte.hu).

diverse, the nature-based tourist destinations include, on the one hand, our national parks, and, on the other hand, the geographical regions, nature parks and geoparks maintained by voluntary non-governmental institutions. Eco-tourism plays an important role in domestic tourism, and based on the revenues, expenditures and visitor turnover of natural parks, its importance increased in all areas until 2019. Support programmes represent vital financial means in the development of tourism. Several forms of support exist in Hungary, which contribute to the improvement of different areas. Our research is examining the importance, classification and accounting of public subsidies for developing tourism.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q57, O52, Z32

Keywords: tourism, European Union subsidies, accounting

A MAGYARORSZÁGI ÖKOTURIZMUSRÓL DIÓHÉJBAN

„Turizmus fogalma alatt egyrészt az ember állandó életvitelén és munkarendjén kívüli valamennyi helyváltoztatást és tevékenységet értjük, bármi legyen azok konkrét indítéka, időtartama és célterülete. A turizmus másrészt az ezzel kapcsolatos igények kielégítésére létrehozott anyagi-technikai és szervezeti feltételek, valamint szolgáltatások együttese” (Lengyel, 2004:79). A turizmus jelenlegi tendenciái alapján határozottan kijelenthető, hogy napjainkra a védett természeti értékekhez rendelhető fenntartható turizmus kereslete látványosan növekedett. „Az ökoturizmus a környezetért felelősséget vállaló utazás és látogatás a viszonylag zavartalan természeti területeken, azok természeti, valamint kulturális értékeinek élvezete és értékelése céljából, kímélve azokat a látogatás hatásainak mérséklésével, valamint a helyi népesség társadalmi, gazdasági előnyökhöz való juttatásával” (Országos ökoturizmus fejlesztési Stratégia, 2008:12). Hazánk ökoturisztikai vonzereje széles spektrumú, elegendő a nemzeti parkokat, a tájvédelmi körzeteket (1. ábra), a natúrparkokat, a geoparkokat, a látogatóközpontokat, a tanösvényeket és a vezetett túraútvonalakat kiemelni. A magyar természeti értékek nemzetközi elismerését jelzi, hogy nemzeti parkjai közül a Hortobágyi, az Aggteleki Nemzeti Park és a Fertő-Hanság Kultúrtáj UNESCO Világörökségi címmel is rendelkezik.

Hazánk a Bükk, a Duna-Ipoly és a Balaton-felvidéki Nemzeti Parkon belül Európa Diplomás természeti kincsekkel is büszkélkedhet. Az Európa Diploma az Európa Tanács döntése alapján azokat a természetvédelmi területeket illeti meg, amelyeknek kiemelkedő természeti, kulturális, tudományos vagy esztétikai értékeik vannak, illetve az oltalom alatt álló értékeiket példásan kezelik. Európa Diplomás a Tihanyi-félsziget vulkáni utóműködésre utaló formakincs, a Szénás hegyek, mint a pilisi len természetes élőhelye és az Ipolytarnóci Óslénypark (2. ábra).

Az ökoturisztikai területek közös feladata a természeti értékek megismertetése, a természet megóvására nevelés és az ökoturizmus feltételeinek a kialakítása. Az ökoturizmus szerepének fokozódását jelzi, hogy a látogatói forgalom, illetve az általa generált bevétel is jelentősen nő. Utóbbiak viszont állandó fejlesztést is megkövetelnek, melynek a megvalósításához szükséges

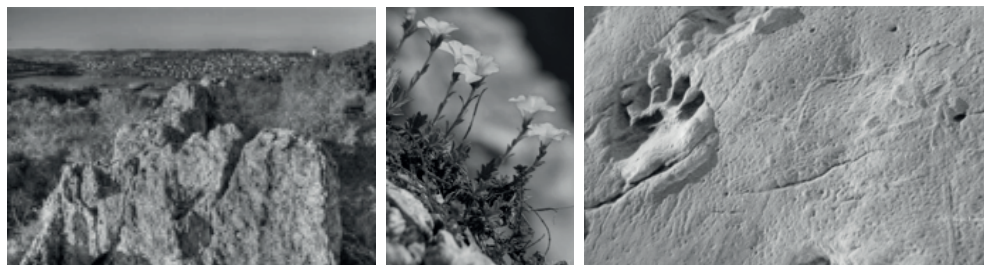
tőket gyakran vegyes pénzügyi forrásból, általában támogatások lehívásával teremtik elő az ökoturizmusban érintett gazdálkodók.

1. ábra: Nemzeti parkok és tájvédelmi körzetek Magyarországon

Forrás: https://enfo.hu/sites/default/files/nemzeti%20parkok_0.jpg

2. ábra: Magyarország Európa Diplomás területei

1.

2.

3.

(1-Tihanyi gejzirkúpok, 2-pilisi len, 3-Ipolytarnóci Ősmeradványok)

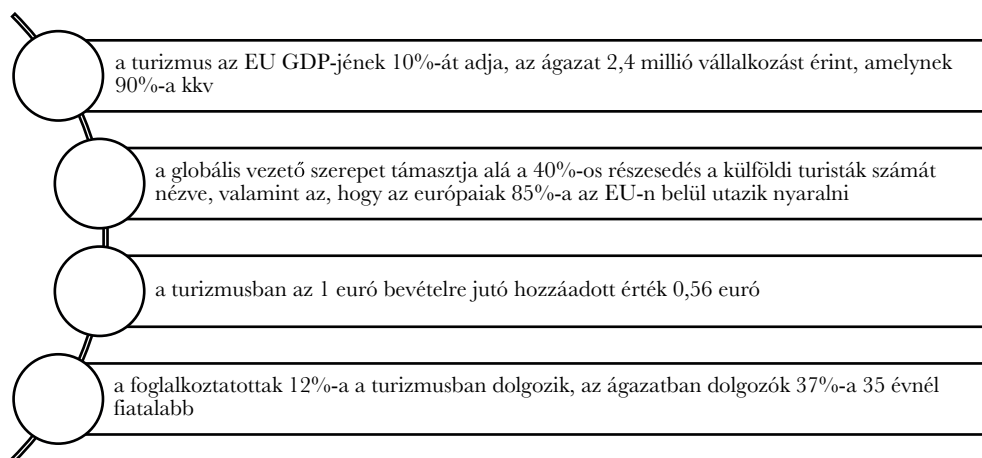
Forrás: saját szerkesztés

A TURIZMUS SZEREPE ÉS TÁMOGATÁSI RENDSZERE AZ EU-BAN ÉS HAZÁNKBAN

Európa a világ elsőszámú turisztikai célpontja. A turizmus jelentős mértékben hozzájárul a jóléthez és a munkahelyteremtéshez. Tanulmányunkban a turizmus fogalmi áttekintése után a szektor jelentőségét, a támogatások szabályozását és sokszínűségét mutatjuk be. Kutatásunk

során a támogatások fajtáinak és számviteli elszámolásának megértéséhez első lépésként az ágazat szerepét, az uniós és a magyar előírások háttérét tekintjük át. Az uniós turizmus gazdasági jelentőségét számos tényező támasztja alá (3. ábra), de a koronavírus-járvány soha nem látott nyomás alá helyezi az EU idegenforgalmi ágazatát. A járvány miatt a belföldi és külföldi utazások túlnyomó részét felfüggesztették, ezért az összes idegenforgalmi szereplő bevétele jelentősen csökkent, ami likviditási problémákat okozott számukra. Az utazók és a vállalkozások egyaránt bizonytalan kilátásokkal néznek szembe.

3. ábra: A turizmus gazdasági jelentősége az EU-ban

Forrás: saját szerkesztés a https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/travel-during-coronavirus-pandemic-0/eu-helps-reboot-europes-tourism_hu#az-idegenforgalom-jelentsge-eurpban-adatai-alapjan

Az uniós turisztikai ágazat különböző típusú vállalkozásokat: utazásközvetítőket és utazásszervezőket, szálláshely-szolgáltatókat, desztinációmenedzsment-szervezeteket, látványosságokat és személyszállítást végző vállalkozásokat foglal magában. Ebben a szektorban nagy multinacionális vállalatok és kkv-k működnek egymás mellett. A koronavírus-járvány hatásaként az uniós turizmus területén jelentős foglaláscsökkenés, munkahelymegszűnés és bevételkiesés várható. A EU célja, hogy a mostani válsághelyzetet követően a turisztikai ágazatot ellenállóbbá tegye, és lendületet adjon a fenntartható turizmus fellendüléséhez.

A támogatások szabályozása az Unióban

Az Európai Unió költségvetésében kiemelt szerepe van a fejlesztési célú forrásoknak. Az EU hétéves tervezési ciklusokban határozza meg a kohéziós politika fejlesztési irányait, és ezekhez rendeli hozzá a forrásokat. Az Unió közvetlen, központi és közvetett vagy másnéven kohéziós finanszírozási programokat működtet. Addig, amíg a közvetlen finanszírozás esetében az uniós intézmények döntenek a rendelkezésre álló források felhasználásáról, addig a közvetett

finanszírozásnál a döntés a tagállamok hatáskörébe tartozik. Így a fejlesztési célú kiadások egy részét decentralizált – tagállami hatáskör – döntési mechanizmus keretében, másik részét az Európai Bizottság központosított eljárás keretében, közvetlenül Brüsszelben osztja el.

A regionális politika megvalósítása az alábbi fő pillérekre támaszkodik:

- Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA): elsődleges célja a régiók közti egyenlőtlenségek enyhítése, csökkentése, ezáltal a gazdasági, társadalmi kohézió erősítése. Fő prioritása az innováció és kutatás, információ és kommunikációs technológia (IKT), kis- és középvállalkozások (KKV-k) támogatása, alacsony széndioxid-kibocsátású gazdaság. Az ERFA regionális és helyi szinten támogatja a turizmus versenyképességét, fenntarthatóságát és minőségét.
- Európai Szociális Alap (ESZA): Az oktatás és foglalkoztatás fejlesztése a fő irányelve, ezen belül is az embereket szolgálja, célja a több szempontból nehéz helyzetben lévő emberek helyzetének javítása. Minden régió részesülhet belőle. Fő területei a mobilitás elősegítése, a foglalkoztatás fejlesztése, oktatás és szakképzés szintjének emelése, intézmények és közigazgatás hatékonyságának növelése, és a szegénység elleni harc és társadalmi befogadás.
- Kohéziós Alap (KA): A legszegényebb tagállamok közötti társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésére irányul elsődlegesen. Fő felhasználási területei az infrastruktúrális projektek és a környezetvédelem.
- Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA): A vidéki térségeknek nyújt segítséget a gazdasági, társadalmi és környezeti kihívások kezelésében. Hat prioritást fogalmaz meg, a mezőgazdaságban, erdőszetben történő tudásátadást, innováció, az agrártechnológiák támogatását, mezőgazdaság versenyképességét, az élelmiszer-ellátási lánc megszervezését, az ökoszisztéma megőrzését, erősítését, és az erőforrás-hatékonyság, alacsony széndioxid-kibocsátást, továbbá a társadalmi befogadást, a vidék társadalmi fejlődését helyezi előtérbe.
- Európai Tengerügyi és Halászati Alap (ETHA): A halállomány megőrzésére és a halászati flották irányítására vonatkozik, a halászat és akvakultúra fenntarthatóságára irányul gazdasági, környezetvédelmi és társadalmi szempontból egyaránt. A forrás felhasználása a fenntartható halászattal, a partmenti közösségek gazdasági kockázatkezelésével és új munkahelyek teremtésével függ össze.

Magyarország a kohéziós politikába tartozó támogatások által jut a legtöbb EU-forráshoz, a központi uniós programok keretében elnyert források nagysága csekély. Az EU kohéziós politikájának stratégiai tervezéséről szóló iránymutatásokat a 2007–2013-as időszakra a Közöségi Stratégiai Iránymutatások című dokumentum ezt követően a 2014–2020-as időszakban a Közös Stratégiai Keret tartalmazza. Az Európai Unió regionális politikája a 2014–2020-as költségvetési időszakra 11 tematikus célt jelöl ki (4. ábra), amelyek elérését Magyarország operatív programjainak is támogatniuk kellett.

Az EU 2021–2027-es időszakra vonatkozó pénzügyi megállapodása kezeli a kohéziós alapok finanszírozására szolgáló többéves pénzügyi keretet (Multiannual Financing Facility, MFF) és a COVID-19 járvány hatásaira hivatott Next Generation EU (NGEU) forrásait. A 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keret középpontjában öt beruházási

prioritás áll, melynél az alábbi célkitűzéseket fogalmazták meg:

- versenyképesebb és okosabb Európa: az innováció, a digitalizálás, a gazdasági átalakulás, valamint a kis- és középvállalkozások támogatása;
- zöldebb, karbonszegény és ellenálló Európa: tiszta energiaforrásokra való átállás, megújuló energiaforrások, az éghajlatváltozás elleni küzdelem és tiszta üzemű városi közlekedés;
- jobban összekapcsolt Európa: közlekedési és digitális a klímapolitikai célokat is szem előtt tartó transzeurópai hálózatok;
- szociálisabb Európa: minőségi foglalkoztatás, oktatás, társadalmi befogadás és az egészségügyi ellátáshoz való egyenlő hozzáférés;
- polgárokhoz közelebb álló Európa: a városi és vidéki térségek fenntartható és integrált fejlesztése.

4. ábra: A kohéziós politika 11 tematikus célkitűzése

1. A kutatás, a technológiai fejlesztés és az innováció erősítése
2. Az információs és kommunikációs technológiák hozzáférhetőségének és használatának terjesztése, minőségük javítása
3. A kkv-k versenyképességének fejlesztése
4. Az alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdasági modellre való áttérés támogatása
5. Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás, a kockázatmegelőzés és -kezelés előmozdítása
6. A környezetvédelem és az erőforrás-felhasználás hatékonyságának előmozdítása
7. A fenntartható közlekedés előmozdítása és a hálózati infrastruktúrák javítása
8. A fenntartható és minőségi foglalkoztatás előmozdítása és a munkacsoport mobilitásának támogatása
9. A társadalmi befogadás előmozdítása, a szegénység és a diszkrimináció elleni küzdelem
10. Befektetés az oktatásba, a képzésbe és az élethosszig tartó tanulásba
11. A közigazgatás hatékonyságának javítása

Forrás: Saját szerkesztés

A koronavírus okozta idegenforgalomban tapasztalt válság gazdasági hatása miatt a turizmus védelme érdekében az uniónak közösen kell kialakítani egy olyan mechanizmust, amelynek segítségével a vállalkozások életben tarthatók, a munkahelyek megmenthetők. Ennek érdekében az EU már számos intézkedést hozott, például enyhítette az állami támogatások folyósításának szabályait, új támogatási forrásokat keresett. Ezek az uniós intézkedések kiegészítik és támogatják a tagállamok nemzeti rendelkezéseit az ágazat támogatásáért.

Az uniós támogatások hazai előírásai

A strukturális alapok felhasználására vonatkozó nemzeti szabályozást törvények és rendeletek alkotják. A tagállami források elosztásának legmagasabb szintű tervezési dokumentuma: a 2007–2013-as időszakban a Nemzeti Stratégiai Referenciakeret (NSRK), a 2014–2020 és 2021–2027 között pedig a Partnerségi Megállapodás (PM). Az Európai Unió 2014–2020 közötti időszakban Magyarországon történő fejlesztési szakasza Széchenyi 2020 nevet kapta, illeszkedve az Európa 2020 stratégiához.

A megállapodás a tagállam által a partnerek bevonásával készített dokumentum, amely a tagállamnak az ESB-alapok eredményes és hatékony felhasználására vonatkozó stratégiáját, prioritásait és intézkedéseit határozza meg. A dokumentum a megnevezett hétéves időszakokra a tagállam fejlesztési szükségleteit jelöli ki, valamint a kohéziós források felhasználásának céljait, az egyes fejlesztési területeket lefedő operatív programokat és az azok közti forrásmegosztást tartalmazza. Az operatív programok (OP) az egész hétéves pénzügyi ciklusra szóló, tagállamok által elkészített és a bizottság által jóváhagyott stratégiai dokumentumok, amelyek további akciótervekre bonthatók.

A 2021–2027 közötti időszakban Magyarország a Partnerségi Megállapodás alapján nyolc operatív programmal (OP) tervez, alapvetően megőrizve az előző fejlesztéspolitikai ciklusban létrejött struktúrát:

- Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program Plusz (GINOP Plusz)
- Környezeti és Energiahatékonysági Operatív Program Plusz (KEHOP Plusz)
- Integrált Közlekedésfejlesztési Operatív Program Plusz (IKOP Plusz)
- Versenyképes Magyarország Operatív Program (VMOP),
- Végrehajtás Operatív Program Plusz (VOP Plusz)
- Humánfejlesztési Operatív Program (HOP)
- Digitális Megújulás Operatív Program (DIMOP)
- Magyar Halgazdálkodási Operatív Program Plusz (MAHOP Plusz).

Magyarország hosszútávú célkitűzése a gazdasági és társadalmi versenyképesség növelése, a kedvezőtlen helyzetű térségek fejlesztése. Versenyképesség kulcsát egyrészt a kutatási és innovációs ökoszisztéma fejlesztése, másrészt a mikro-, kis- és középvállalkozások termelékenységének javítása, harmadrészt a közszolgáltatások digitalizálása jelenti.

A TURIZMUSFEJLESZTÉSI TÁMOGATÁSOK AZ EGYES PROGRAMOZÁSI IDŐSZAKOK TÜKRÉBEN

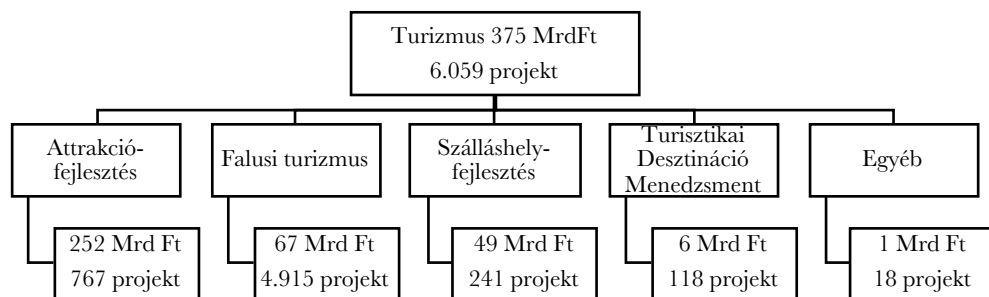
Hazánkban a COVID-19 megjelenése előtt az idegenforgalmi szektor folyamatos megerősödésének szemtanúi lehettünk. A turizmus gazdasági-társadalmi szerepe fokozódott és az egyes turisztikai termékek: egészségturizmus, fesztiválturizmus, bor- és gasztronómia, aktív turizmus szerepe növekedett. Magyarországon a turizmus támogatása minden egyes programozási időszakban meghatározó szerepet tölt be. A magyar turizmus GDP-hez való közvetlen és közvetett hozzájárulásának növelése, a kereskedelmi szálláshelyeken töltött a vendégéjszák számának növelése számos projekten keresztül valósul meg. Ezekhez a fejlesztésekhez a

Kormány minden eddiginél nagyobb mértékű forrást biztosít.

A 2007-2013-as időszak támogatásai számokban

A 2007-2013-as programozási időszakban a turizmus beavatkozási területen összesen 375 Mrd forintnyi támogatási összegből 6.059 projektet valósítottak meg. Ebből az összegből 308 Mrd Ft a regionális operatív programok (ROP) keretében került kihelyezésre. A ROP keretében kihelyezett források különböző célokat szolgáltak (5. ábra).

5. ábra: Turisztikai termékek bontása kifizetések alapján (2007-2015)

Forrás: Saját szerkesztés a KPMG (2016), az EMIR és az IIER adatai alapján

A turisztikai fejlesztések attrakciófejlesztéseinek tagolása az 1. táblázat szerinti.

1. táblázat: Turisztikai termékek további bontása kifizetések alapján (2007-2015)

Terméktípus	Kifizetések, Mrd Ft
Örökségturizmus	115
Egészségturizmus	49
Aktívturizmus	49
Ökoturizmus	22
Eseményturizmus	9
Bor és gasztronómiai turizmus	7
Egyéb	1

Forrás: Saját szerkesztés a KPMG (2016), az EMIR és az IIER adatai alapján

A téma szempontjából kiemelték az ökoturizmus területén megvalósuló fejlesztések, amelyek legnagyobb projektje a Tisza-tavi Ökocentrum, valamint a kategória egyik sikerprojektje a Nyíregyházi Állatpark.

A 2014–2020-as időszak kiemelt turizmus fejlesztési területei

A 2014–2020-as tervezési ciklus átfogó nemzeti fejlesztési célja a fenntartható, magas hozzáadott értékű termelésre és a foglalkoztatás bővítésére épülő gazdasági növekedés volt. Annak érdekében, hogy a fejlesztések valóban a jelentős változásokhoz vezessenek, öt fő nemzeti fejlesztési (támogatási) prioritás kapcsolódik, amelyek átfogják a fejlesztéspolitika egészét, beleértve a vidékfejlesztési célkitűzéseket és hozzájárulást is.

- A gazdasági szereplők versenyképességének javítása és nemzetközi szerepvállalásuk fokozása.
- A foglalkoztatás növelése (a gazdaságfejlesztési, a foglalkoztatási, oktatási, társadalmi felzárkózási szakpolitikák által, tekintettel a területi különbségekre).
- Az energia- és erőforrás-hatékonyság növelése.
- A társadalmi felzárkózási és népesedési kihívások kezelése.
- A gazdasági növekedést segítő helyi és térségi fejlesztések megvalósítása.

Magyarország gazdaságának egyik jelentős ágazata a turizmus, amely nagymértékben épül a KKV-szektorra és foglalkoztatási szempontból is kiemelt terület. A turizmusban foglalkoztatottak aránya nemzetközi szinten is jelentős és a kistelepüléseken is domináns foglalkoztató. Mindezek alapján a turisztikai ágazat attrakciófejlesztései foglalkoztatási szempontból fontos fejlesztési irányok. A turizmus az Európai Unió alábbi tematikus céljaiban tölt be kiemelten fontos szerepet:

- A harmadik tematikus célkitűzés – a kis- és középvállalkozások, a mezőgazdasági, a halászati és akvakultúra-ágazat versenyképességének javítása – a turizmus, vendéglátás, a környezetvédelmi szolgáltatások számos fejlesztése támogathatja a halgazdálkodási operatív programot. Így a Halászati Operatív Program jelentősen hozzájárulhat a helyi munkahelyteremtéshez és a turizmus előmozdításához, valamint a halastavakon kívül a természetes vizeken is nő a horgászturizmus szerepe. A halgazdálkodási szektor a foglalkoztatottak kis részét képviseli, de munkaerőigényes ágazat. A halgazdálkodás azonban közvetve alapot szolgáltathat a turizmus vagy a tájgazdálkodás foglalkoztatás-bővítéséhez is.
- A hatodik tematikus célkitűzés – a környezetvédelem és az erőforrás-felhasználás hatékonyságának előmozdítása – értelmében az örökségek is védendő és fejlesztési erőforrások. Magyarországnak kiemelkedő jelentőségű világörökségi helyszínei vannak. A nemzeti parkok, a minősített gyógyhelyek és számos épített világi és egyházi örökségi emlék védelme, bemutathatósága és hasznosíthatósága komoly fejlesztési potenciál. Az örökségek ismertsége, látogatottsága hálózatba szerveződéssel növelhető. Magyarországon a települések nagy részén található kulturális érték, amelynek megővése és hasznosítása mind városi, mind falusi fejlesztésekhez kapcsolódhat.
- A hetedik tematikus célkitűzés – a fenntartható közlekedés előmozdítása és a szűk keresztmetszetek megszüntetése a főbb hálózati infrastruktúrák esetében – a Duna folyosó fejlesztése a hajózhatóság, a turizmus, az ivóvíz miatt is különös jelentőségű, makrorégiális szinten is kiemelt terület.
- A nyolcadik tematikus célkitűzés – fenntartható és minőségi foglalkoztatás, valamint

a munkavállalói mobilitás támogatása – megvalósításához elsősorban gazdaságfejlesztési eszközök szükségesek. Ehhez egyrészt a KKV szektor foglalkoztatási kapacitásainak erősítése, másrészt a munkaerő-igényes gazdasági ágazatok fejlesztése, harmadrészt a társadalmi célú gazdaság kiépítése járulhat hozzá. A vidékfejlesztésben kiemelkedő a tanyabusz program és a vidéki turizmusfejlesztés kiegészítő foglalkoztatási hatása.

Az egyes operatív programok esetében azok a tématerületek, amelyek különböző alapokból vagy programokból nyerhetnek támogatást, különös integrációs igényű tématerületként azonosíthatók. Ilyen tématerületet jelent a turizmus is, amelynek különböző támogatásai eltérő kedvezményezetti kört, eljárásrendet, módszertant, célokat, földrajzi hatályt, támogatható tevékenységet, projektnagyságot céloznak, vagy különböző időpontokban jelennek meg. Így körültekintő szakmai koordinációt igényel a támogatások felhasználása, nyomon követése és értékelése. A GINOP 7 különböző tematikus célt támogat, ezek lefedik a K+F, az IKT, a KKV, az alacsony CO₂ kibocsátású gazdaság, a turizmus, a foglalkoztatás, a képzések, illetve a felnőtt- és szakképzés területeit. A GINOP-ot a Strukturális Alapokból az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap támogatja (2. táblázat).

2. táblázat: Az operatív program forrásmegoszlása a prioritás-tengelyek között

Prioritás	Név	Tematikus cél	Forrás aránya %	Forrás összege €
GINOP 1.	KKV	3	18,05	1 581 970 695
GINOP 2.	Kutatás, technológiai fejlesztés és innováció	1	19,26	1 687 617 126
GINOP 3.	IKT	2	5,19	454 794 075
GINOP 4.	Energia	4	2,57	225 555 211
GINOP 5.	Foglalkoztatás	8	18,97	1 662 839 216
GINOP 6.	Versenyképes munkaerő	10	4,99	437 236 313
GINOP 7.	Turizmus	6	4,11	360 532 093
GINOP 8.	Pénzügyi eszközök	1,2,3,4,8	26,86	2 352 885 426
Összesen			100	8 763 430 155

Forrás: Saját szerkesztés a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program alapján

A 2021-2027-es időszak tervei

Hazánk a 2021-2027-es programozási időszakra vonatkozó megállapodás alapján az EU által meghatározott öt beruházási célkitűzés mindegyike esetében tervez beavatkozásokat. Az ötödik célkitűzés – a polgárokhoz közelebb álló Európa – a Gazdaságfejlesztési és Innováci-

ős Operatív Program Plusz keretein belül támogatja a turizmust. Hazánkban a turizmus a gazdaság egyik meghatározó ágazata. A szolgáltatás-külkereskedelmen belül a legnagyobb többlet 2019-ben a turizmusban keletkezett, a koronavírus-járvány következtében azonban ma ez egyik leginkább hátrányosan érintett ágazat. Magyarország lehetőségei jók egyrészt az örökségturizmus, másrészt a gyógyhelyek, gyógyfürdők területén. A helyi és a kistérségi turisztikai fejlesztések jelentősen hozzájárulnak az adott térség gazdaságának erősítéséhez, a helyi foglalkoztatási szint fenntartásához, bővítéséhez.

Miközben 2020 elején, a turizmus területén a szakértők még további növekedést jósoltak és kiemelkedő eredményeket vártak, addig 2020. márciustól a hazánkban is rohamosan terjedő koronavírus jelentős változásokat okozott. A megváltozott körülmények között a legfontosabb cél a vállalkozások életben tartása, a munkahelyek megmentése volt. A kormányzati támogatásoknak köszönhető, hogy a foglalkoztatottak száma nem csökkent drasztikusan, és a 2020-as nyári szezont sokan töltötték az inkább biztonságosnak tekintett belföldi szálláshelyeken, az eddigi külföldi utazások helyett. A Magyar Kormány turizmust érintő támogatása 2020-ban kimagasló, összességében meghaladta a 800 milliárd forintot.

Partnerségi Megállapodás célkitűzésével összhangban és az előző időszak tapasztalatainak figyelembevételével a GINOP Plusz 1.0 fő célja a gazdálkodók által előállított hozzáadott érték növekedése, a munkaerőpiaci mutatók javítása. Ennek megfelelően az operatív program több szakpolitikai terület fejlesztéseit foglalja magában, többek között a turizmust, örökségvédelmet, azon belül is a turisztikai szolgáltatások minőségének fejlesztését. A COVID-19-et megelőző időszakban a nemzetközi trendeket nézve megállapítható, hogy hazánkban komoly lehetőségei vannak a kereslet növekedésére elsősorban az örökségturizmus, másodsorban az egészségturizmus területén. A kulturális turisztikai termék tekintetében hazánkban a legnagyobb volumenű kereslet a várak és kastélyok irányában realizálódik, míg az egészségturizmus piacon a gyógyfürdők képezik az első számú vonzerőt.

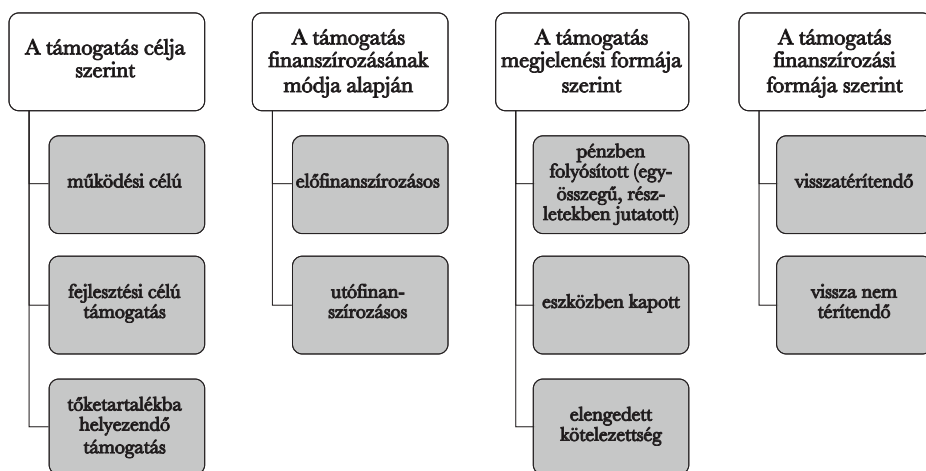
A GINOP program egyik szakpolitikai célkitűzése: a polgárokhoz közelebb álló Európa a városi, vidéki és part menti térségek fenntartható és integrált fejlesztésének elősegítése és helyi kezdeményezések révén. Ezen belül a program egyedi célkitűzése az integrált helyi társadalmi, gazdasági és környezetvédelmi fejlődés, kulturális örökség és biztonság előmozdítása, többek között vidéki és part menti területeken, közösség vezérelt helyi fejlesztés révén is. A fejlesztéseket az indokolja, hogy csak megfelelő mennyiségű és minőségű, komplex turisztikai projektek megvalósításával növelhető a vendégéjszakák száma, illetve a turisztikai bevételek nagysága. Továbbá valódi látogatói élmény és magas szolgáltatási színvonalú kínálat kialakítása a cél. Ennek elérése érdekében a szolgáltatások és az infrastruktúra fejlesztése egyaránt szükséges, beleértve a turisztikai attrakció megközelíthetőségét is. A 2021-2027-es időszak kiemelt célja a turisztikai vonzerővel rendelkező gyógyfürdők és környezetük fejlesztése, mert ez hozzájárul a krízishelyzetből történő gyors kilábaláshoz, a versenyképesség növeléséhez.

Véleményünk szerint Magyarország releváns forrásokkal gyarapszik az uniós támogatások kapcsán, amelyek a gazdasági, társadalmi felzárkóztatást szolgálják. A közös prioritási kereten belül tagállami mozgástér van arra nézve, hogy a felhasználható források olyan intézkedésekre, területekre kerüljenek, ahol arra valóban szükség van.

A TÁMOGATÁSOK CSOPORTOSÍTÁSA, A LEGJELLEMZŐBB ESEMÉNYEK SZÁMVITELI ELSZÁMOLÁSA

Hazánkban a támogatásokat nagyon sokféleképpen csoportosíthatjuk (6. ábra), számviteli elszámolásuk alapját az összemérés elve biztosítja. A számviteli törvény 15 § (7) értelmében „az adott időszak eredményének meghatározásakor a tevékenységek adott időszaki teljesítéseinek elismert bevételeit és a bevételeknek megfelelő költségeit kell számításba venni, függetlenül a pénzügyi teljesítéstől. A bevételeknek és a költségeknek ahhoz az időszakhoz kell kapcsolódniuk, amikor azok gazdaságilag felmerültek” (2000. évi C. törvény a számvitelről).

6. ábra: A támogatások csoportosítása

Forrás: Saját szerkesztés

Számviteli elszámolás szempontjából a támogatások célja szerinti csoportosítást vizsgáljuk meg részletesen, mert eltérő módszertannal számoljuk el a költségek/ráfordítások ellentételezésére visszafizetési kötelezettség nélkül kapott, a fejlesztési célra visszafizetési kötelezettség nélkül kapott, valamint a tőketartalékba helyezendő támogatásokat.

Költségek/ráfordítások ellentételezésére kapott támogatások

A működési célra kapott támogatások a piaci körülmények között nem rentábilis tevékenységek vagy állami, önkormányzati feladatok kiszervezésének támogatása. A számviteli törvény a költségek/ráfordítások ellentételezésére kapott támogatások elszámolása tekintetében két megoldást ismer.

- A jogszabály alapján járó (igényelt) támogatások esetében az előírások alapján egyéb bevételként kell elszámolni a költségek/ráfordítások ellentételezésére igényelt, járó támogatás juttatás összegét. Így a támogatásnak az a része, amelyet a vállalkozás

az adott üzleti évhez kapcsolódóan a mérlegkészítés időpontjáig jogszabály alapján igényelt egyéb bevételként kerül elszámolásra. Ebben az esetben a bevétel elszámolásnak nem feltétele a pénzügyi rendezés. Ha a támogatáshoz kapcsolódó költségek/ráfordítások nem merültek fel, akkor a bevételként elszámolt támogatást időbeli elhatárolással szemben ki kell vezetni. Az elhatárolt összeget a költségek/ráfordítások felmerülésével egyidőben kell feloldani.

- Az előző ponthoz nem tartozó egyéb támogatások esetén az előírások alapján az egyéb bevételek között akkor mutatható ki a támogatás összege, ha az üzleti évhez kapcsolódik és a mérlegkészítés időpontjáig pénzügyileg rendezték.

A működési célra kapott támogatások legjellemzőbb számviteli elszámolását a 3. táblázat foglalja össze:

3. táblázat: A tevékenységhez kapott támogatások elszámolása

Gazdasági esemény	Tartozik számla	Követel számla
Támogatási előleg	3. Pénzeszközök	4. Rövid lejáratú kötelezettségek
Előleg átvezetése	4. Rövid lejáratú kötelezettségek	9. Egyéb bevételek
Tárgyévben a mérlegkészítésig igényelt támogatás	3. Egyéb követelés	9. Egyéb bevételek
Elszámolt, de költséggel/ráfordítással nem fedezett bevétel elhatárolása	9. Egyéb bevételek	4. Passzív időbeli elhatárolás
Tárgyévben kapott támogatás visszafizetése	9. Egyéb bevételek	3. Pénzeszközök
Tárgyévet megelőző években kapott támogatás visszafizetése	8. Egyéb ráfordítások	3. Pénzeszközök
A támogatott teljesíteni fogja a feltételeket és a támogatást meg fogja kapni	3. Aktív időbeli elhatárolások	9. Egyéb bevételek

Forrás: Saját szerkesztés

Az elmúlt években komoly problémát okozott a számviteli szakemberek számára, hogy a projektek megvalósítása során felmerülő költségek és a hozzá tartozó kiadások folyamatosan jelentkeznek, míg az elnyert pályázatokhoz tartozó kifizetések jellemzően a megvalósulás után, vagy később történnek meg. Ebből következik, hogy a bevételek és a költségek eltérő üzleti évben kerülnek elszámolásra. A számviteli törvény módosítása azonban megteremtette az összhangot az összemérés elvével. Ennek értelmében az utófinanszírozás keretében várható, még el nem számolt kapott támogatás összegét is el lehet határolni az egyéb bevétellel szemben, ha a vállalkozó bizonyítani tudja, hogy teljesíteni fogja a támogatáshoz kapcsolódó feltételeket és valószínű, hogy a támogatást meg fogja kapni. Ebben az esetben a vállalkozónak kell bizonyítani, hogy az időbeli elhatárolás feltételei fennállnak, azt a tényt, hogy a támo-

gatási szerződésben vállalt kötelezettségét maradéktalanul teljesítette, vagy teljesíteni tudja.

Fejlesztésre kapott támogatások

A fejlesztési célra kapott támogatások a vállalkozások hosszú távú fejlődését segítik elő. Az állami vagy egyéb forrásból kapott támogatásokra Magyarországon az utófinanszírozás a jellemző. Az összemérés elve biztosított a fejlesztési célra visszafizetési kötelezettség nélkül kapott támogatások esetében, mert a bevételek könyvelése csak a pénzmozgással egy időben történhet meg, amelyet halasztott bevételként el is kell határolni. Ennek az elhatárolásnak a megszüntetése, a bevétel kimutatása a költségek (ráfordítások) megjelenésével egy időben történik meg. Ebből következik, hogy bevételként csak a mérlegfordulónapig befolyt támogatások számolhatók el. A támogatásként kapott előleg nem mutatható ki bevételként, azt kötelezettségként kell elkönyvelni addig, amíg nem válik véglegessé. A tárgyi eszközök és immateriális javak beszerzésére kapott támogatás számviteli elszámolását a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat: A fejlesztéshez kapott támogatások elszámolása

Gazdasági esemény	Tartozik számla	Követel számla
Fejlesztési célra kapott támogatás	3. Pénzeszközök	9. Egyéb bevételek
Kapott támogatás időbeli elhatárolása	9. Egyéb bevételek	4. Passzív időbeli elhatárolás
Fejlesztési célra kapott támogatási előleg	3. Pénzeszközök	4. Rövid lejáratú kötelezettségek
Elszámolás elfogadása esetén az arányos rész visszavezetése	4. Rövid lejáratú kötelezettségek	9. Egyéb bevételek
Elhatárolás feloldása	4. Passzív időbeli elhatárolás	9. Egyéb bevételek
Tárgyévben kapott támogatás visszafizetése	9. Egyéb bevételek	3. Pénzeszközök
Tárgyévvel megelőző években kapott támogatás visszafizetése	8. Egyéb ráfordítás	3. Pénzeszközök

Forrás: Saját szerkesztés

Tőketartalékként elszámolt támogatások

A tőketartalék javára történő támogatások viszonylag szűk kört érintenek. A kizárólag jogszabályi előírás alapján kapott támogatások elszámolása akkor történhet a tőketartalék javára, ha a támogatási szerződés erről kifejezetten rendelkezik. Ezeket a támogatásokat a pénzmozgással egy időben kell saját tőke elemként a tőketartalék javára elszámolni, és az elszámolással egy időben – a jogszabály által előírt feltételek teljesüléséig – lekötött tartalékba kell helyezni. Ezeket a támogatásokat bevételként nem lehet elszámolni. A támogatás folyósítása feltételek-

hez között, a lekötött tartalékot úgy és olyan ütemben kell megszüntetni, amilyen ütemben a támogatás megvalósul. Ha a jogszabályban előírt feltételek megvalósultak, akkor a támogatás felszabadul, így az visszavezethető a tőketartalékba és a vállalkozás szabadon rendelkezhet vele. A támogatás számviteli elszámolást az 5. táblázat részletezi.

5. táblázat: A tőketartalék javára kapott támogatások elszámolása

Gazdasági esemény	Tartozik számla	Követel számla
Fejlesztési célra kapott tőketartalékba könyvelendő támogatás	3. Pénzeszközök	4. Tőketartalék
Feltételhez kötött támogatás lekötött tartalékba történő átvezetése	4. Tőketartalék	4. Lekötött tartalék
Lekötött tartalék feloldása, a feltételek teljesülése esetén	4. Lekötött tartalék	4. Tőketartalék
Tárgyévben visszafizetendő támogatás visszavezetése	4. Lekötött tartalék	4. Tőketartalék
Visszafizetett fejlesztési támogatás	4. Tőketartalék	3. Pénzeszközök

Forrás: Saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

A turizmus hazánk egyik legfontosabb ágazata, ezért a magyar fejlesztéspolitika kiemelt területe. A 2014-2020-as uniós költségvetési időszakban több operatív program is teret adott a turisztikai fejlesztéseknek. Az Európai Unió támogatásai látogatóközpontok, tanösvények interaktív, élményszerű fejlesztését finanszírozzák. Támogatások hívhatók le közel százezer hektárnyi élőhely, állattartó telep és a természetvédelmi őrszolgálat megújításához. Viszsa nem térítendő támogatás pályázható a nemzeti parkok komplex turisztikai fejlesztésére, attrakciófejlesztésre, illetve azon fogadási feltételek javítására, amelyek jelentősen növelhetik a látogatószámot. Alapvető célkitűzés a fenntartható és a kulturális értékekkel rendelkező turisztikai fejlesztések ösztönzése. A kulturális és természeti értékek fenntartása az örökségek bemutatására épülő turisztikai kínálat fejlesztésével, illetve a turisztikai bevételek növekedésével teremthető meg. A turisztikai fejlesztések összhangban állnak az Európa 2020 Stratégiában megjelenő – az európai turisztikai ágazat versenyképességének javítása – célkitűzéssel.

Napjainkban egyre szélesebb spektrumú a támogatási lehetőség, az aktualitásokhoz igazodó támogatások egyre határozottabb jogi keretek mellett pályázhatók, ezzel egyidőben egy szigorúbb és mindenre kiterjedő szabályozási rendszer, ellenőrzési folyamat is kialakításra került. Az Európai Unió strukturális alapjainak céljai a versenyképességgel, a társadalmi és gazdasági kohézióval, az innovációval, az információs és kommunikációs technológiák fejlesztésével, a foglalkoztatás és az oktatás színvonalának javításával, valamint az egyenlőtlenségek

enyhítésével és a fenntartható növekedéssel hozhatók összefüggésbe. Ezeknek a céloknak a megvalósítására kínál a költségvetés legnagyobb összegekben esélyt, figyelembe véve mind-ezek környezetkímélő és megóvó lehetőségeit. A 2020-ban lezárult és a 2021-ben kezdődő programozási időszak is ezeket az értékeket szem előtt tartva fogalmazta meg szakpolitikai célkitűzéseit, melyek köré épülnek hazánkban az Európai Bizottság által elfogadott operatív programok is.

Számviteli megközelítéssel három támogatási formához kapcsolódó gazdasági események elszámolását vontuk be tanulmányunkba. A költségek, ráfordítások ellentételezésére visszafizetési kötelezettség nélkül kapott támogatás vonatkozásában a gazdálkodó elszámolt költségei, ráfordításai rontják az eredményt, a támogatási összeget az egyéb bevételek között már nemcsak pénzmozgáshoz, illetve elszámoláshoz kötöten lehet kimutatni, hanem abban az esetben is, ha a támogatást elnyerő bizonyítja, hogy teljesíti a támogatás feltételeit és valószínű, hogy a támogatást meg is fogja kapni, ezzel már teljesül az összemérés elve. A fejlesztési célú támogatások esetében csak a véglegesen átvett összegek mutathatók ki egyéb bevételként. Ezen források problémás területe a pályázati előleg elszámolása, mert addig, amíg nem válik véglegessé, a rövid lejáratú kötelezettségek között kell kimutatni. A megvalósítási szakasz elszámolásának elfogadását követően a pályázati összeg arányos része a rövid lejáratú kötelezettségek közül átvezetésre kerül az egyéb bevételek közé. A fejlesztési célú pályázatok révén általában tárgyi eszközt vagy immateriális jószágot hoz létre a vállalkozás, amelynek értékcsökkenési leírásával arányosan forgatható vissza az elhatárolt bevétel. A tőketartalék javára kapott támogatásokat a pénzmozgással egyidejűleg könyveljük és a tőketartalékból átvezetésre kerülnek a lekötött tartalékba, mert ezen összegekkel összefüggésben a jogszabályban, illetve a szerződésben rögzített feltételek nem teljesítése esetén visszafizetési kötelezettség keletkezik. A szerződések kelléke a figyelési idő, aminek lejártakor a lekötött tartalék felszabadítására sor kerül, tehát az összeget vissza kell könyvelni a tőketartalékba.

Meglátásunk szerint számos lehetőség van a támogatások felhasználásában, melyek mellett, hogy innovatív fejlesztésekre is alkalmat adnak, elősegítik a turizmus fejlődését is, tehát lehetőséget biztosítanak a fejlettségbeli különbségek mérséklésére. A támogatások felhasználásának tartós hatásaival is tervezni szükséges, ugyanis, ha egy pályázaton beruházási forráshoz jut a gazdálkodó, jelentős finanszírozási előnyhöz juthat, de ezzel a vegyes forrással finanszírozott beruházással vagy fejlesztéssel kapcsolatban járulékos költségei is keletkezhetnek, ezért a hosszú távú fenntartással összefüggő ráfordításokkal is számolni kell.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A magyarországi európai uniós források felhasználásának és hatásainak elemzése, http://adko.hu/01_files/adotanyulmanyok/2017/KPMG-eu-elemzes.pdf, letöltve: 2021.02.17.
- Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program, <https://www.palyazat.gov.hu/doc/4380>, letöltve: 2021.02.17.
- Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program Plusz, https://www.palyazat.gov.hu/gazdasagfejlesztesi_es_innovacios_operativ_program_plusz, letöltve: 2021.04.30.
- Lengyel Márton (2004): *A turizmus általános elmélete*. Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest
- Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra, https://www.palyazat.gov.hu/szechenyi_2020, letöltve: 2021.02.17.
- Pannon Egyetem (2008): *Országos ökoturizmus fejlesztési stratégia*. Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Turisztikai Szakállamtitkárságának megbízásából, Veszprém – Budapest
- https://enfo.hu/sites/default/files/nemzeti%20parkok_0.jpg, letöltve: 2021.04.30.
- <https://info.ntak.hu/hirek/mtu-turisztikai-trendriport-2020-atalakulo-turisztikai-piac-a-belfold-az-uj-kulfold> letöltve: 2021.02.17.
- https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/travel-during-coronavirus-pandemic-0/eu-helps-reboot-europes-tourism_hu#az-idegenforgalom-jelentsge-eurpban, letöltve: 2021.04.30.
2000. évi C. törvény a számvitelről

Noszka Erzsébet

Vállalati, vállalkozói válaszok, aktivitások a COVID-19 járvány fenyegető kihívásainak idején

**Corporate and Entrepreneurial Reactions,
Activities during the Threatening Challenges
of the COVID-19 Pandemic**

Összefoglalás

A COVID-19 szinte egyik pillanatról a másikra mindenki életét megváltoztatta. Az egész világ felbolydult, hirtelen zárultak le a határok, szűntek meg légi-, és egyéb közlekedési eszközök járatai, alakultak ki karanténos helyzetek, zártak be üzletek, álltak le termelő-, és szolgáltató vállalatok, jutottak a teljes ellehetetlenülés helyzetébe eddig virágzó ágazatok. Becsukódtak a képzési intézmények ajtai – a bölcsődéktől a felsőoktatásig –, az egészségügyi – és segítő rendszerek leterheltsége az elviselhetetlenség határait súrolta, családok, emberek életét hozta nehéz helyzetekbe, beszűkítve – minden tekintetben – életterüket, létezésük hétköznapi feltételrendszerét.

Ez a katasztrófahatás kvázi „gordiuszi csomót” jelent a cégeknek. A megváltozott helyzetben új stratégiák születtek, értékke vált a kreativitás, az intuíció, a sokszor kényszer szülte igényből fakadó diszruptív innováció, a közösség és a család. Jelen munkám egy olyan, a járvány első hónapjaitól megkezdett (2020 decemberével lezárt) kutatás eredményeiről szól, amely során azt vettük górcső alá, hogy szorongatott helyzeteikben a cégek milyen válaszokat adtak a kihí-

PROF. DR. NOSZKAY ERZSÉBET, CSc, egyetemi magántanár, professor emerita,
Budapesti Metropolisz Egyetem Üzleti Tudományok Intézete (enoszkay@metropolitan.hu, nomenb@t-online.hu).

vásokra, miképp formálódott a szervezeti magatartásuk, és ki, hogyan és milyen stratégiákkal igyekeztek védekezni, felszínen maradni.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M21, D80, E10, E30

Kulcsszavak: új stratégiák, értékteremtő tudás, pandémia, diszruptív innovációk

Summary

The COVID-19 pandemic has changed our life from one moment to the next. The entire world has been upset, borders have been suddenly closed, passenger airways and other mass transportation routines have been terminated, quarantined areas have been designated, businesses have been closed, manufacturing and service provider firms have been suspended and previously prosperous sectors have been facing complete impossibility. The gates of educational institutions have been closed – from day nurseries to higher education – healthcare and social assistance systems have been under unbearable pressure, people and families have found themselves in a difficult situation narrowing, in all aspects, their living spaces and the general conditions of their existence.

This catastrophic situation represents a “Gordian knot” to companies. In this changed reality, new strategies have been developed, creativity, intuition, demand-driven disruptive innovation often born out of necessity, the family and the community have become a value. This paper is about the results of a research, started in the beginning of the pandemic (and closed in December of 2020) during which we examined companies’ answers to the challenges, how their organizational behavior changed, and the strategies they had chosen to defend and keep themselves afloat, in the distressed situation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M21, D80, E10, E30

Keywords: new strategies, value-creating knowledge, pandemic, disruptive innovations

BEVEZETÉS

Megrendítő – szinte a legsúlyosabb természeti katasztrófahatással, világháborúval ért fel – az egész világra kiterjedő esemény a COVID-19 okozta pandémia. Ez a rettenetes világjárvány teljesen felfordította földrészek, országok, régiók teljes lakosságát, megrendítette a világgazdaságot, merőben új és szokatlan helyzetek tömegét zúdította a mindennapi életbe. Szinte egyik pillanatról a másikra zárultak le a határok, szüntek meg légi-, és egyéb közlekedési járatok, alakultak ki karanténos helyzetek, zártak be üzletek, álltak le termelő-, és szolgáltató vállalatok, jutottak a teljes ellehetetlenülés helyzetébe eddig virágzó ágazatok (Deloitte, 2020). Becsukódtak a képzési intézmények ajtai – a bölcsődéktől a felsőoktatásig –, az egészségügyi-, és segítő rendszerek leterheltsége az elviselhetetlenség határait súrolta, családok, emberek életét hozta nehéz helyzetekbe, beszűkítve – minden tekintetben – életterületüket, létezésük hétköznapi feltételrendszeit (Noszkay, 2020).

Egy ilyen rendkívüli helyzetet, egész életünket sújtó katasztrófát lehetetlen megkerülni. Hiszen minden és mindenki számára olyan új helyzeteket produkált, ami a járvány előtti világból – egyik percről a másikba átbillenő – sajnálatos eseményekben, ám annál eseménydúsabb időszakként, sokszor különös történeteket, s tapasztalatokat is hozott, hisz az előző világválsággal való összehasonlításában teljesen másnak bizonyul (Strauss, 2020). Mind erről nem tudomást venni lehetetlennek bizonyult bárki számára, - de egy kutató számára különösképp!

Ezért félretéve a járvány előtti aktuális témám kutatását, 2020. március közepén elhatároztam, hogy a COVID-19 járvány, és annak hazánkat is érintő elterjedésének hatására életbelépő, rendkívüli kormányintézkedések nyomán kialakuló és a cégeket is keményen érintő helyzetekkel foglalkozom. Az első megrendülést követően 2020 tavaszán még részhelyzeteket feltáró felmérések sem igen voltak. Sőt a magam részéről úgy vélem, hogy talán még egy-két járvány utáni (de mindenképp lecsengő járvány-szakaszban lévő) évet követően remélhetőek ún. komplex, egy-egy ágazatot, vállalkozói kört, gazdasági- és egyéb szereplőt teljes és/vagy reprezentatív módon minden feltételrendszerében feltáró, a gazdaság egészét érintő empirikus kutatások.

Nem tekinthetünk el attól sem, hogy már az első hetektől, hónapoktól voltak nagyon is jól érzékelhető, sokszor meglepő jelenségek, váratlan fordulatok, s – önnön karanténos helyzetem dacára – markánsnak megélt, saját, a járvány alatt megszerzett tanácsadói tapasztalataim, amelyek arra készítettek, hogy kezdetben egy kisebb vállalkozási körben esetfeltáró, gyors feldolgozást kezdeményezzek munkatársaim és hallgatóim bevonásával.

Így, mindent egybevetve vállaltam annak a kockázatát, hogy az újonnan szerzett megfigyeléseknek és tapasztalatoknak gyorsan összegezzem az eredményeit. A meglepő megfigyelési eredmények arra készítettek, hogy folytassuk a munkát és így lett az első megfigyelések, tapasztalások készítésére egy évig tartó esetpéldákra építő felmérés, amely félig strukturált interjúk módszerével készült. (Az interjúk többségét végzős mester szakos, ill. EMBA szakirányú továbbképzésben résztvevő hallgatóim végezték. Jelentős támogatást jelentett a Változás- és Válságmenedzserek Országos Egyesülete (VOE) tagjainak aktuális tanácsadói projektjeinek (beleértve a saját tanácsadói projektjeimet is) feldolgozása is. Talán nem elhanyagolható tény, hogy – a járvány veszélyeinek dacára – az interjúk egy része személyes találkozók során valósult meg, leszámítva azt a néhány esetet, amikor az interjú alanya, vagy az esetfeldolgozásra alkalmas projekt vezetője – a járvány szempontjából kockázatos – veszélyeztetett körűnek számított. (Ez esetben telefonon és írásban, e-mailben zajlott az interjú lefolytatása.)

ELŐZMÉNYEK

A COVID-19 előtti idők

Mielőtt a járványnak a vállalkozások, vállalkozók, menedzserek magatartásváltozásaira, új stratégiáinak vizsgálatára vállalkoztam volna, úgy tűnt, hogy a soron következő időszak egyik legjelentékenyebb vállalatmenedzsment kihívása az lesz – különösen a családi cégek esetében (Bogdány et. al, 2019) – hogy a rendszerváltás után tulajdonossá, ill. vezetőkké vált nemzedék

tömegesen érte és éri el a nyugdíjas kort. Ezzel összefüggésben fontos kutatási terület az is, hogy miként lehetne minél kisebb veszteséggel megoldani a generációk közötti váltást, hiszen a munkavállalók több, mint kétharmada az érintett cégek keretei között tevékenykedik, így nem mindegy kivel, mi lesz. Különös tekintettel arra, hogy e vállalkozások között nem csak kisebb cégek vannak, hanem a többszáz millió forint, illetve a feletti éves árbevétellel bíró vállalkozások is, amelyeknek több mint felét, összesen 12 ezer vállalkozást érint a probléma.

Az előttünk járó, fejlett piacgazdaságok tapasztalatai sorra mind azt mutatták, hogy a generációváltás, és az azt megelőző utódlási folyamat nem egy pillanat alatt végbemenő változás – azaz nem egy konkrét esemény. Hisz az utódlás nem csak egyszerűen a következő vezető kiválasztását jelenti, hanem ennél sokkal összetettebb folyamatot. Így, többek között, annak a tudásnak (szakmai - mérnöki tapasztalati tudás) az átadását is, ami az alapítók fejében és kapcsolatrendszerében (különböző partnerek, vevők, szállítók stb.) van, mint létező érték. Ide sorolható továbbá az is, ahogyan működtetik a teljes céget. Ez összességében az a láthatatlan tőketényező (intangible assets), amely a vállalkozások innovatív tevékenységének alapját képezi, és nem csak a versenyképességet növelő termék-, és technológiafejlesztést jelentenek, hanem a társadalmi lehetőségek kihasználásának, a közösségi problémák megoldásának egyik meghatározója is.

Ehhez azonban, kevés, hogy a bevált üzleti szokásokat egyszerűen továbbadják (Hermann et. al, 2019). Ráadásul az is meglehet, hogy ami az egyik generációnál jól működött, nem biztos, hogy a másikonál is jól fog. Így a fontos tudásokat úgy célszerű megőrizni, hogy azok a korszerű digitális megoldások „tégelyébe” kerülve, akár már további innovációs fejlesztési irányok meghatározóivá is válhatnak. Ebbe, a tulajdonosi és menedzsment generációs összetársadalmi problémába hasított bele a COVID-19 okozta járvány (FMG, 2020) és mindaz, ami ezzel járt, megszakítva a hétköznapi rutinját, kilököve mindenkit a saját komfortzónájából, kvázi a „gordiuszi csomó” megoldására kényszerítve a cégeket.

Innentől fogva már teljesen más lett a helyzet. Ez a katasztrófa-hatás merőben új körülményeket teremtve, rendkívüli alkalmazkodásra kényszerítette a cégeket (pl. a kijárási korlátozás, a szociális távolságtartás, bizonyos cégek bezárása, az idős emberek különleges védelme mind felerősítette nem csak a magánemberek, de a cégek között, sőt a cégeken belül is a kapcsolattartás különféle formáit). Szinte egyetlen hét alatt nem csak „bevezetette” az olyan munkahelyeken a home office-t – ahol eddig még a részleges és kivételes munkakörökben a távmunkát is teljesen elképzelhetetlennek tartották – de általános és kiterjesztett megoldássá „tette” azt.

Amikor kitört hazánkban is a járvány

A járvány sokkhatása „megtette a magáét”. Nem volt olyan ember vagy szervezet, amelyet ne töltött volna el, legalábbis kezdetekben a zavarodottság, bizonytalanság, sőt vérmérséklettől függően a félelem, a kétségbeesés. Mielőtt a COVID-19 járvány hatásainak effektív kutatásába fogtam volna, nagyon elgondolkodtatott, hogy egy ilyen – szinte minden szervezetet és embert érintő – „tömeghatással” bíró helyzetben nem lenne-e célszerűbb (hisz nagyobb cégvolumen lehetne vele elérni) egy reprezentatív kutatás megvalósítása, így a különösképp népszerű kérdőíves felméréssel történő helyzetfelmérés.

Arra jutottam azonban, hogy egy ekkora robbanásszerű hatást gyakorló, mindenkit érintő probléma kapcsán a nagyobb kutatóintézetek és érdekszövetségek jelentős felmérési kapacitásaikkal és rutinjukkal biztosan ezt az utat fogják választani, s így maradtam a részleteket (annak emberi vonatkozásait is) mélyebben feltáró esetfelmérésnél és -feldolgozásnál. Annál is inkább, mert azt az általam kitűzött kutatási célt és a kutatás fókuszát jelentő – bizonyos kritériumok alapján kiválasztható – vállalkozói kört, egy korlátozott mozgásterű (kijárási korlátozások, személyes találkozások kockázatai stb.) helyzetben nagyon nehéz lett volna megtalálni.

Mindent figyelembe véve a kutatás céljaként az került meghatározásra, hogy vajon egy ilyen, mindent felforgató sokkhatásra, és vélhetően nem rövid idő alatt elhárítható, igen nehezen kezelhető helyzetre, milyen stratégiákkal, attitűdökkel reagálnak a hazai KKV-k.

Hipotézisek

- Az egyik feltételezésem szerint a kisebb mikro cégek bénultsága olyan hosszú ideig fog tartani, hogy utána már nehéz lesz megfelelő életben maradási stratégiát találni.
- Azon kis cégek között, amelyek mégis időben képesek reagálni, valószínűsíthető, hogy kevés lesz arányaiban a családi cég, hiszen nem elég, hogy általában „konzervatívak”, de épp napjainkban a többségük még generációváltással is küzd. Mivel a járvány inkább az idősebbeket veszélyezteti, így az átadás előtt, vagy éppen az átadási folyamatban lévő – mozgásukban inkább korlátozott és a digitális technikákban kevésbé jártas – idős alapítók cégei, a járvány okozta „beszorítottságuk” okán nehezen, vagy éppen csak a „vegetálás” szintjén maradnak fenn.
- A kreatívabb, innovatívabb megoldásokkal bíró, a gyorsabb reagálású cégek zöme a tőketényezőkkel jobban ellátott középcégek körében lesznek inkább fellelhetők.

A vizsgálati módszert tekintve az esetfeldolgozás megoldását választottam, mélyinterjúk segítségével (2020. első félévben 35 cég és 2020. második félévben 30 cég bevonásával).

Cégek kiválasztásának kritériumai:

- különösen veszélyeztetett ágazatba tartozók,
- új megoldásokat/innovatív/kreatív kiutakat választó cégek,
- tudás és tudástőke tényezőikre fokozottabban támaszkodó cégek.

A felmérés félig strukturált interjú módszerével történt. A vonatkozó felmérések célzottan (nem véletlenszerűen) kiválasztott cégekre irányultak, az előbbieken megjelölt kritériumok szerint. (Noha nem tekinthető a felmérésben szereplő cégek köre reprezentatívnak, előnye mégis az, hogy az ország legkülönbözőbb régióiból kerültek ki a feldolgozott esetek, így tulajdonképp valamiféle országos keresztmetszetet láttatnak.). A felmérés a második félévben már többségében – a járványra való tekintettel – nem személyes találkozás útján, hanem valamilyen online csatorna (pl. kisebb esetben telefonon, többségükben Zoom, Microsoft Teams, Skype, stb.) segítségével történt.

2020 márciusától 2020 decemberéig tartó COVID-19 időszakot három szakaszra lehet bontani. A szakaszok, ha időben nem is konkrét „dátumhoz” köthetők, elég jól elhatárolhatóak, bizonyos jellegzetességek alapján. A harmadik időszak után úgy tűnik érdemes volt tovább folytatnunk a felmérést, hiszen a járvány még most is velünk van. Így 2021. januárjában

újából folytattuk – és még most sem hagytuk abba az érdekesebb esetek felkutatását –, erre tekintettel a 2021 első félévnek esetei egy-két kivétellel még nem kerültek, nem is kerülhettek, feldolgozásra. A továbbiakban a 2020 évet – a COVID-19 „jegyében” – elsősorban e jellegzetességek bővebb kifejtése mellett fogom végig járni, a viszonylag jól elhatárolható szakaszok mentén.

ELSŐ SZAKASZ (COVID-19 – MAGA A SOKKHATÁS)

Ki korán kapcsolt, ki később... – de előbb, vagy utóbb mindenkinek, egyéneknek, családoknak, hivataloknak, oktatási rendszereknek, cégeknek rá kellett ébredniük, ahogy eddig volt, már nem lehet úgy (lehet, hogy többé soha.) tovább. A cégeknek a súlyos hatású járványra, annak minden sokkoló hatására célszerű volt felkészülni (PWC, 2020). A komfortzónájukból kibillentve volt, akinél ez hosszabb ideig teljes bénultságot okozott, másokat egyfajta reagálásra készítetett. Elgondolkodtató kérdéskörként veti fel ezen időszak kapcsán Mihályi – Szelényi szerzőpáros, akik a bénultság háttereként tételezik, hogy ez akár egyfajta morális pánikreakciónak is értelmezhető (Szelényi et. al, 2020).

Az is figyelemre méltó, hogy a teljes megrendülést követően viszonylag rövid idő alatt, alig egy-két hét után új jelenségeknek is lehettünk szemtanúi. Ezek nyomán nem csak azt figyelhettük meg, hogy az emberi szolidaritás és összefogás mekkora erővel bír, hogy a segítő és gyógyító hivatások különösképp felértékelődnek, az oktatási rendszernek mekkora szerepe van, de azt is, hogy az emberi leleményesség és kreativitás, ha előhívja a szükség, akár csodákra képes. Természetesen a különféle ágazatba tartozó, eltérő nagyságrendű – meghatározóan a hazai KKV körbe tartozó – cégek igencsak eltérő reagálásait tapasztalhattuk. Arra minden cég kénytelen volt – tulajdonosának vagy menedzsmentjének vérmérséklete szerint ki előbb, ki utóbb – rádöbbeni, hogy ahogy eddig mentek a cég dolgai, annak a járvány alatt vége.

Az előző évben elkészített üzleti terveivel (már aki készített ilyet), üzleti számaival nem megy immár semmire, mivel az új, soktényezős, ismeretlen és szokatlan változások és változók mindent felülírtak (Zsoldos, 2020). Teljes újratervezés, az adott helyzetnek megfelelő végig gondolása a várható jövőbeli dolgoknak (Micic et. al, 2020) – ez vált szükségessé. Így olyan akcióterveket/válság-forgatókönyveket kellett kidolgozni, amelyek néhány szempontot semmi szín alatt nem hagyhattak figyelmen kívül:

- a szinte naponta módosuló és sok esetben ismeretlen változókat és változásokat (s ezeket próbálni mind inkább előre látni, de legalább „meglátni”);
- a járvány miatti és a védekezést szolgáló kormányzati intézkedéseket;
- a különféle külső és belső érintettekkel történő kommunikáció folytonosságát biztosító megoldásokat (ez utóbbihoz sok KKV számára új, eddig nem biztos, hogy használt kommunikációs eszközöket és módszereket is be kellett vetni). Ez utóbbi sok cégen belül olyan komoly kihívást jelentett, amely sokuk eddigi versenyhelyzetét is felülírta. Azok a cégek, amelyek ezeknek a digitális és informatikai tudásoknak, eszközöknek és technikáknak a birtokában voltak – és használatuk hozzátartozott megelőzőleg is a hétköznapijaikhoz –, könnyebben ment mindez, mint azoknak, akik éppen ebben a szituációban kapkodva kezdték el megvásárolni, illetve használni. Különösképp gon-

dot tudott okozni ez utóbbi a digitális világgal későn ismerkedőknek, a home office megszervezése, valamint az abba való betanulás.

Az első szakasz, amely leginkább a különféle, sokszor kapkodásba fulladt pánikreakciókkal volt jellemezhető, meglepő, de viszonylag rövid időre okozott „bénultságot”. Egy relatíve rövid, néhány hét (márc. 15. és kb. május első napjai közötti időszak) után a cégreakciókból/cégstratégiákból olyan izgalmas minták rajzolódtak ki, amelyek bizonyos kérdéseket az előző, járvány előtti helyzethez képest teljesen új megvilágításba helyeznek, árnyaltabbá tesznek. A továbbiakban (ld. ún. 2. szakaszt) azt kísérlem meg bemutatni, hogy melyek azok, a többé-kevésbé beazonosítható stratégiák, amelyek a megfigyelt/megkérdezett cégek eseteiből – mint kvázi tipikusak – kirajzolódni látszódtak.

VÍRUS OKOZTA 2. SZAKASZ - A „HÁBORÚS” SOKKHAVÁSRA VÁLASZ: „HADMŰVELETI” CÉGSTRATÉGIÁK

A cégreakciók – amelyeket sikerült megismernünk – igen eltérőek voltak. Rendkívül meglepő volt, hogy alig néhány cégnél volt tapasztalható hosszabban tartó bénultság. Igaz, az első hetek szinte minden céget és embert megdormesztettek, utána azonban a többségénél elemi erővel volt tapasztalható az „életösztön”, az életben maradásra való törekvés. Az más kérdés, hogy maguk a járványkörülmények egyáltalán melyik cégnek, és munkatársainak, vezetőinek milyen mozgásteret hagytak¹. Hiszen, voltak olyan ágazatok, ahol maga a személyek és logisztikai műveletek mozgáskorlátozása – legalábbis a járvány kitörésének kezdeti idejében – teljes ellehetetlenülést okozott az ágazat szereplői számára. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara április közepén (egy hónappal a járvány kitörése után) a budapesti cégek körében végzett reprezentatív felmérése (BKIK, 2020) szerint: „A válság a vállalkozások túlnyomó többségére negatív hatással volt. A legsúlyosabban érintett gazdasági ágazatok a szállás/turizmus², a személyszállítás/taxi, a ruha-, textil-, bőripari és művészi kézműves osztály, a szépségipar, a szórakoztatás, kultúra, sport, szabadidő és a gépipar voltak.” (Trend International Kft., 2020:5). E felmérés szerint a mintában szereplő budapesti cégek (3440 cég vett részt) összességében 93%-a mondta azt, hogy a járvány okozta válság súlyosan érintette a működésüket. Nem mindegy azonban, hogy kit milyen mértékben: a válaszadók 20%-a szerint nagyon súlyos, szinte visszafordíthatatlan károkat okozott, 48%-a súlyos károkat ítélt meg a cég életében, míg 25%-a mérsékelt károkról tett említést. A visszafordíthatatlan károkról a szállás, turizmus és vendéglátásban, az egészségügyi szolgáltatásokban, a szépségiparban, a művészeti, sport és szórakoztató ipari cégek, a járműiparhoz kapcsolódó szolgáltatások, a közlekedés, személyszállítás, és taxis vállalkozások, a bőr, textil és egyéb művészi kézműves cégek, és a gyakorlattal összefüggő szakképzéssel foglalkozó cégek számoltak be.

Az említett felmérés eredményei nagyon figyelemre méltóak. Látható, hogy gyakorlatilag a főváros területén egyetlen cég sem maradt ki a negatív hatásokból. Vélhetően vidéken is legalább ilyen kedvezőtlen, ha nem rosszabb hatást váltott ki a járvány. Ez az eredmény is nyomatékossította a kutatási célunkat, miszerint érdemes közelebbről megvizsgálni, milyen túlélési stratégiákkal próbálnak operálni a KKV körbe tartozó cégek.

Amint már az előbbieken is említettem, felméréseink esetszámát tekintve nem tekinthe-

tő reprezentatívnak, azonban az figyelemre méltó, (mivel felméréseink az ország különböző térségeiből származnak) hogy így is, háromféle tipikus reagálási stratégiát figyelhattunk meg. Ezek érdekessége, hogy a hadi tudományok területéről ismert „klasszikus” hadműveleti rajzolatokkal jellemezhetők leginkább. Ezek egyszerű kifejezésekkel élve:

- visszavonulás,
- állóháború és kitörés, ill.
- ezek kombinációi.

Hozzá kell tennem, hogy csak azokról a cégekről van szó, amelyek nem az abszolút passzivitást választották (az első félévben megcélzott 40 cégesetből e passzív magatartás miatt esett ki 5 cég). Ez utóbbiak közül három, egyszerűen szüneteltette a gazdasági tevékenységét, elküldték az érdemi munkatársaikat szabadságra, jó, ha a 2-3 fő kulcsembert csökkentett javadalmazással (50 – 60% szinten) megtartották. A többi munkavállalónak felmondtak, abban bizakodva, hogy a normál élet visszatértekor majd folytatják a tevékenységüket, és addig a cég tartalékaival kihúzzák a járvány időszakot. Volt 2 olyan cég, amelynek sem tartaléka, sem ötlete, de akarata sem volt, kvázi „megadták” magukat, vagyis semmilyen szándékot nem mutatva a cselekvésre, megszüntették (és/vagy felszámolták) a tevékenységüket.

Sorra véve az aktív, cselekvő stratégiákat, a jellegüket tekintve az alábbiakat azonosítottuk:

- „visszavonulás” – akik a régi tevékenységüket átváltották (részben, vagy egészében) másra, és az új tevékenységnek az érdekében erőforrásait átcsoportosították;
- „álló háborút” folytatók (ez utóbbi cégek körében a megrendelések visszaesése, a nemzetközi értékláncok logisztikai hátterének akadályoztatása, pl. az anyagbeszerzés akadályai okozták a piaci lehetőségek átmenetinek ítéltető nehézségeit);
- „kitörési stratégiát” folytatók (ez utóbbi körbe azok az innovatív cégek sorolhatók, akik olyan magas szinten felkészült, fejlesztő szakembereket alkalmaztak, hogy képesek voltak diszruptív innovációval reagálni – teljesen új kihívásként kezelve a katasztrófa okozta igényeket és helyzetet.

A továbbiakban az érdekesebb cégesetekből mutatok be néhányat az említett cégstratégiákból választva. A rendkívüli helyzet okozta körülmények között a túlélési „ösztön” a cégekben is munkált. Az alábbiakban nézzük meg az összegyűjtött eseteken keresztül, hogy miként. Azt azonban mindenképp fontos hangsúlyozni, hogy a pandémia miatt beálló rendkívüli intézkedések nagyon, és rendkívüli módon behatárolták a cégek mozgásterét.

Külön nehézséget jelentett az is, hogy a generációváltásban érintett cégek alapító tulajdonosai/vezetői koruknál fogva a járvány által fokozottan veszélyeztetettként még inkább mozgásukban korlátozottak voltak, mint a más korosztályba tartozó cégvezetők/tulajdonosok. Emiatt a veszélyeztetett cégvezetők/tulajdonosok közül, sokan arra kényszerültek, hogy olyan kompetenciákat, amelyeket eddig „abszolút” nem, vagy nem szívesen adtak ki a kezükből, jelen körülmények között a potenciális örökösre, vagy cégük régi és megbízható munkatársára bíznanak. Ennek következményeképp az átörökítési folyamatban elindult egy olyan „hallgatólagos” átadási folyamat, amelyet a generációváltási folyamatban az üzleti szocializációként szoktunk emlegetni, és amely az átörökítés egyik lényeges mozzanata. Az igazán izgalmas jelenség ebben az, hogy a „békeidőben” ez utóbbit szokták a cégpартnerek

a legkevésbé tolerálni, de most a beszűkült feltételek miatt inkább segítő, mintsem hátráltató módon próbáltak együttműködni. Persze, egy ilyen jelenség kapcsán ne legyenek illúzióink, itt is a szükség a fő motivációs erő, hiszen az ilyen „megértő” együttműködő, elfogadó magatartás mögött a tovább működés, sokszor egyetlen lehetősége állt, akár beszállítói, akár vevői körök megtartásáról, vagy valamilyen bevételi lehetőségről is legyen szó. Bár a szóban forgó helyzeteket a kényszer szülte, de a közös érdek olyan „kötőanyagnak” bizonyult, amiben az egyik fontos értékteremtő tényezőt sikerült átmenteni (persze egyfajta kölcsönös tanulási folyamat során). Ez utóbbi a láthatatlan tényezők közül az egyik értékes komponens az ún. ügyféltoke, ill. az azzal való gazdálkodás – sokszor a digitalizációs technika – (bizonyos, eddig a hagyományos megoldásokhoz ragaszkodó cégek szempontjából „forradalmi” megoldásaival is gazdagítottan). Nem véletlen, hogy a járvány kitörése után „lőugrás”-szerűen megnőtt, nem csak a számítógépek, de az olyan támogató internetes megoldások, szoftverek iránt is a kereslet, amelyek eddig – különösen a kisebb cégek esetében – nem sok érdeklődésre tarthattak számot. Ez nem véletlen, hiszen gyakran a kliensekkel való kapcsolattartásban, tárgyalások folytatásában, a kereskedésben a digitalizációra támaszkodva olyan lehetőségek nyíltak meg, amelyek a hagyományos megoldások mentén lehetetlen lett volna³.

Nem véletlen, hogy a webáruházaknak nem csak a száma, de a forgalma is megnövekedett. Újfajta „divattá” vált a házhoz szállítás, még olyan cégek és termékek tekintetében is, amelyekkel előzőleg csak elvétve találkozhattunk. Így pl. élelmiszer kistermelők kezdtek el mind nagyobb számban arra vállalkozni, hogy a közösségi média felületeken (pl. a Facebookon) kínálják, eddig csak maximum a helyi piacon árusított termékeiket. Míg az így létrejövő direkt kapcsolatokon keresztül, sokszor távolabbi megrendelőiket is egyénileg láthatták el termékeikkel. Persze ezzel együtt megnőtt a cégek céljait szolgáló Social média szerepe és használatának népszerűsége. Az eddig konzervatívnak bizonyuló, kétkedő alapítók örömmel vették tudomásul, hogy ilyen kompetenciákkal felruházott potenciális örököseik, sokszor ifjú unokáik aktív részvételével nem maradtak nyakukon a termékeik. Sőt egy-egy ügyes internetes megoldással, Social média fogással, még eddig ismeretlen homályban működő cégük hirtelen népszerűvé, sőt sokszor ismertté, akár elismertté is vált! E téren különösen a családi cégek jeleskedtek, ahol tapasztalhatóan felértékelődtek a családi kapcsolatok. A korosztályi és testvérek közötti, rivalizáló ellentéteket – a bajban – felváltotta a szolidaritás, a megértés.

A visszavonulás stratégiájára meghatározóan azok a cégek kényszerültek, amelyeknek az adott, profil szerinti tevékenységüket részben vagy egészben szüneteltetnie kellett. Így pl. turizmus, vendéglátás, a kliensek jelenlétét is igénylő szolgáltatások jelentős része, vagy bizonyos kereskedelmi tevékenységeket végző boltok is. Ebben a mozgásterükben erősen korlátozott cégek vagy megpróbálkoztak másfajta tevékenységgel is, vagy kénytelek voltak teljesen leállni. Nagyon sok KKV a kényszerszülte helyzetben más tevékenységgel próbálkozott. Csak néhány érdekesebb esetet kiemelve a sok közül:

- Az egyik kisvárosban egy magán taxis tevékenysége gyakorlatilag kiüresedett. Ekkor jött egy egészen új ötlet: két vendéglőnek felajánlva szolgálatait, kezdett el dolgozni, csak épp most nem személyeket szállított, hanem a kisváros különböző pontjaira a helyi vendéglőktől megrendelt ételt. A leleményes megoldásban külön érdekesség, hogy a kiszállítási útvonalainak megtervezéséhez informatikus fia egy olyan, ingyen

letölthető logisztikai útvonaltervező programot töltött le neki és segített a felhasználás mikéntjében, amivel nem csak takarékosabban, de gyorsabban is el tudta érni a megrendelőket. Tekintve, hogy a határok a járvány miatt lezárultak, a fiatalember az itthon töltött szabadsága után már nem tudott németországi munkahelyére visszatérni, így kezdett el az apját segítve dolgozni. Ez az eset egyik jó példája annak, hogy a családokon belüli generációk szükség szülte együttműködése olyan digitális fejlesztéseket hozhat, ami egy-egy vállalkozás/vállalkozó életében eddig elképzelhetetlen volt. Később a fiatalember „beleszeretett” a logisztikai jellegű programozásba, elkezdte apja cégét fejleszteni, sőt új üzletágban gondolkodni. Nem ment vissza a német céghez dolgozni, amint már lehetett volna, ellenben németországi munkavállalásából származó megtakarításait – némi hitel felvételével kiegészítve – befektette két Opel Vivaro Cargo haszonjármű vásárlásába. Üzletet kötött olyan, közepes webáruházakkal, amelyeknek megrendelői kiszállítmányozását kezdte elvégezni. (Ők egyébként azon kivételes cég voltak, ahol sikerült felmérés után, ún. követést is végeznünk még decemberben. Elmondható, hogy a cég ma már – a 2020. márciusban még egyszemélyes KATA-s taxis szolgáltató cégből – kinőtte magát egy komplex webshop logisztikát szolgáltató kis céggé, amely szemlátomást azon igyekszik, hogy mielőbb középmezőnyűvé váljon.)

- Következő esetpélda egy vidéki varroda, aminek üzemeltetője több, de főként németországi bébi-, és gyermekruha bolt beszállítójaként – a járvánnyal kapcsolatos előírások okán, ill. a ruhaüzletek bezárásával – megrendelés nélkül maradt. Ekkor erőforrásait átcsoportosítva, azonnal védőmaszkok és speciális anyagból készülő védőkesztyűk varrására állt át. Kiszámolták, hogy mekkora volumennél érik el a fedezeti pontot, és az azon túl mutató mennyiséget a környékbeli településen munkálkodó egészségügyi (mentősök, orvosi ügyelet, kórházi intézmények stb.), és szociális intézményeknek, rendfenntartó- és biztonsági szervezeteknek, valamint élelmiszerboltok dolgozói számára jótékonyági céllal ajánlották fel. A megváltoztatott tevékenységükkel nem csak a cég folyamatos működését tudták fenntartani, de munkatársaiktól sem kellett megválniuk, hanem jótékonyáguknak köszönhetően a városban az eddig alig ismert cég ismertségében és népszerűségében is óriásit lépett előre. Az önkormányzat felajánlott nekik egy helységet kedvezményes bérleti díjjal, és így tudtak egy mintaboltot nyitni. Ma már elsősorban nem „beszállítók”, hanem hamarosan önálló kereskedelmi tevékenységet is folytatók. Hosszútávú céljaik között szerepel, hogy saját márkát szeretnének kifejleszteni!
- Érdekesnek található egy – szintén vidéki településen – bezárni kényszerülő virágüzlet példája. A bolt családi tulajdonban működött és hirtelen megingott volna a család költségvetése, ha egy jó ötlettől vezérelve a házuk mögötti kertben lévő melegházat nem alakítják át zöldségpalánták nevelésére. Ez utóbbiakat a környékbelieknek nem csak megrendelésre kezdték szállítani, de felajánlották azon idősebb emberek számára is, akik koruk miatt már elhanyagolták konyhakertjüket, annak újra megművelését. Ez utóbbit úgy vállalták fel, hogy csupán a munkadíjat számolták fel, de a palántákat ingyen szállították. Miután a környékben több más ember is munka nélkül maradt,

a kertek művelésére, a növekvő igény okán őket is alkalmazni tudták. 2021 tavaszától tevékenységüket úgy próbálják kibővíteni, hogy ezt a kiskert-megmunkáló tevékenységüket megtartják, bővítik a palántanevelésre alkalmas melegeházat, és így a további piaci igényeket ki tudják elégíteni, miközben a kertmegmunkáló szolgáltatásait is megtartják. Sőt az egyes, általuk megmunkált kertekben – az adott idő emberek számára fogyasztási szükségleteik szempontjából feleslegesnek ítélt – a zöldségféléket értékesítésre átvesszik, és az újranyitó virágüzletük helyett zöldség és gyümölcs üzletet nyitnak, - a helyben termesztett árúkra alapozva.

„Állóháború” stratégiára álltak be a legtöbben a közép vállalkozások köréből. Ez a stratégia azokra a cégekre jellemző, amelyeknél a járvány okozta elakadás miatt a megrendelések teljesítésében a logisztika valamilyen fokú akadályoztatása volt a fő ok. Vagyis vannak, voltak megrendeléseik, de nem elegendőek, mivel akadályokba ütközött az országok közötti logisztikai ellátottság, (pl. anyagok beszerzése terén), ugyanakkor e cégek többsége elég tartalékkal rendelkezett ahhoz, hogy a járvány miatti részleges, vagy csaknem teljes kapacitáskihasználás okán bekövetkezett veszteségeket elviselje. Több cég komolyan törekedett arra, hogy ne kelljen a működésüket szüneteltetni, sokan pl. ún. válságterveket dolgoztak ki, tették mindezt azért, hogy az eddig foglalkoztatott munkaerőt megtartsák (Zsiborás, 2020.) A válságtervekben és azok végrehajtásában a gyakoribb megoldások között megtalálhatók:

- az elbocsátások helyett a jövedelmek csökkentése;
- a munkavégzés folyamatosságának fenntartására való törekvés (pl. olyan munkák, tevékenységek végzése, amelyek belülről voltak megszervezhetőek: gépek karbantartása, üzemegek felújítása, takarítás, stb.)
- irodai dolgozók számára Home office biztosítása,
- a járvány megszűnésének időszakára való felkészülés jegyében olyan szervezési és korszerűsítési megoldások bevezetése, amelyek a cég költséghatékonyságát és a folyamatok megszervezésével, dokumentálásával a szabályozottabb és ésszerűbb működést szolgálják,
- a családi cégek körében megerősödött a helyettesíthetőség kérdése is. Annak a felismerésnek nyomán, hogy még egy rövidebb betegségi folyamat is akár a cég teljes működésképtelenségét okozhatja, és veszélyeztetheti a család eddigi megélhetését, életszínvonalát.

A járvány sokkhatására igény ébredt az alapító és a családtagok körében is a cégműködés szabályozására, a menedzsment funkcióik – a családtagok munkamegosztásával megvalósuló – intézményesítésére, a cégben rejtőző tudások rögzítésére (technológiák, tudások, eljárások, vevőkkel, szállítókkal, egyéb partnerekkel való együttműködések, szerződések áttekintésére, rendbetételére stb.). Ebben a folyamatban nagyon nagy előrelépést és segítséget jelentett mindenekelőtt a digitális megoldásokra való fokozottabb támaszkodás. Ezeket gyakran a család X vagy Z generációhoz tartozó tagjai szorgalmazták (pl. partnerekkel való kommunikáció) és vették a kezükbe azzal, hogy alkalmazásuk révén növekszik a működési megbízhatóság és a hatékonyság, valamint jobban nyomon követhetővé válnak a szervezeten belüli folyamatok is.

Ezzel nem csak afféle „lóugrás-jellegű” fejlődést értek el a digitalizáció terén, de a generációváltási folyamatot is előre vitte. A cégalapítók számára bizonyosságot nyert egyfelől az,

hogy az információtechnológia nélkül manapság nem mennek sokra, de a téren is, hogy nem kell minden kompetenciát mindenképp a kezükbe tartaniuk ahhoz, hogy a cégük a következő generációk számára fennmaradjon.

Az egyik figyelemre méltó eset – amivel bizonyos értelemben nyerteseivé váltak a járványnak – ismertetése elég érdekes lehet:

- Az egyik városban egy helyi serfőzde, amely megrendelésre is dolgozott, ill. készítményei helyi fogyasztására ízléses sörbárt üzemeltetett. Ez a helység minden este tele volt vendégekkel, otthonos, baráti kiszolgálása, meghittsége és kiváló minőségű sörrei miatt. A járvány véget vetett a törzsvendégek helyi fogyasztásának. Sőt, néhány környékbeli vendéglő, mint megrendelő is, hasonló okok miatt egyetlen perc alatt megszűnt rendszeres megrendelőjük lenni. Az első kétségbeesés után a családi céget működtető apa németországi munkavállalásból hazalátogató, de járvány miatt itthon rekedt, Social médiában jártas lánya gyorsan kialakított egy céges honlapot, ahonnan hirdetéssel, továbbá hírlevél küldésével tudatták a törzsvendégek és a további vevők számára, hogy online megrendeléssel eddigi kedvenc termékeiket házhoz szállítva, ki tudják elégíteni vevői igényüket. Ezzel a serüzemben ugyan a prémium termékeket is meghagyhatták – de csökkentett üzemmódban – és a gyártósorokon felszabadult kapacitást olyan termékváltozattal töltötték ki, aminek előállítása alacsonyabb áron megoldható. Így a járványhelyzethez illeszkedő, kedvezőbb árral rendelkező termékeket kínálták mindenek előtt a helybélieknek, és azoknak a környező élelmiszer boltoknak is, amelyek egy ilyen árérzékeny szituációban vonzóbbak lehettek vásárlóik számára. A termeléshez felülvizsgálták a beszerzést és az előállítási költségeket, hogy az hatékonyabb és profitábilis legyen.
- Egy másik, gépkocsik pickup átalakításával foglalkozó cég, miután a határzár miatt az import beszállításai ellehetetlenültek, a vállalkozás teljesítései is elakadtak. Így a cég, a karbantartáson és rendbetételén (takarítás, festés, üzemszervezés, TMK munkálatait előre hozó tevékenységein) túl, az autófestésnek, autófényezésnek és polírozásnak helyet biztosító műhelyében, a helyi, regionális, magán, illetve céges gépkocsikkal kapcsolatosan végezte a fenti tevékenységeket – kiegészítve mindezt a karosszéria javítással. Ezzel hidalták át a hazai és külhoni teljesítések ellehetetlenüléséből fakadó bevételkiesést és a munkaerő elbocsátását is.

A „kitörési” stratégiákat választók merőben új, sok esetben épp a járvánnyal kapcsolatos korlátozások (pl. szociális távolságtartás miatt célszerűen Home office-ban dolgozókat segítő megoldások), vagy épp sürgős igények (védekezés, gyógyítás stb.), vagy más országokból való megrendelések nehézségei, esetleg a véges mennyiségi lehetőségeknek felmerülésével fejlesztettek ki új terméket, esetleg üzletágot.

A legismertebb fejlesztéseket a média is szenzációs eredményekként tálalta a közvélemény felé, pl. 3D nyomtatóval készült arcvédő plexi maszkok gyártását, magyar kifejlesztésű lélegeztetőgépet, technológiák átalakításával gyártásra kerülő kézfertőtlenítőket, és nem utolsósorban olyan fejlesztéseket, amelyek járványban megbetegedettek gyógyulását (pl. vérplazma), vagy COVID-19 elleni védőoltások kifejlesztését szolgálták.

A fizikai kapcsolatok kockázatát mentesítő távmunka megszervezésének igényével a digi-

tális szolgáltatókat exponenciális mértékben vették igénybe a cégek. Nagy volt a kereslet az elektronikus aláírás és okoszerződések, valamint a távoli elérhetőséget biztosító, ugyanakkor biztonságos adatmegosztást támogató rendszerek, a „felhőalapú” adattárolási megoldások, üzleti adatok védelmére specializálódó kiberbiztonsági megoldások alkalmazásfejlesztései iránt.

Meglódultak az agráriumban is a digitális alkalmazások (az utóbbi időben leginkább az ún. innovatív középirtokoknál). A munkaerő-ellátottság nehézségei egyre több közepméretű birtokot késztetett arra, hogy megoldja az automatizált öntözési rendszerek kiépítését, a drónokkal történő permetezést, a precíziós talajművelést stb.

- Érdemes kiemelni azt a 250 hektáros innovatív birtoktulajdonos esetét, aki az utóbbi időben bővítette és erősítette meg a digitális technikával szabályozó melegeházi zöldségtermesztését. A kecskefarmja már régebb óta, gyakorlatilag márkaként emlegetett népszerű tejtermékeivel összekötöten, kifejlesztette a járvány alatt a megrendelhető házhoz szállítást (a primőr zöldségeket és kecsketejből készült termékeit). A változatos összeállítású, ún. „alapkosár” mixet sok megrendelő megkedvelte és heti rendszere-séggel, házhozszállítással igényelte.
- Egy másik élelmiszeripari (húskészítmény előállító és -értékesítő; a járvány előtt még 9,6 milliárd árbevételű; napjainkra már 50%-kal nagyobb forgalmat realizáló) családi cég, amely úgy tette ismertté magát a régióban, hogy webáruházat nyitott, de annak teljes logisztikáját egy fulfillment⁴ szolgáltatóval oldotta meg. Így viszonylag gyorsan tudott olyan korszerű házhozszállítási megoldásokat kínálni, amellyel az egyéni fogyasztókat is el tudta érni. Mindezt megtoldották egy olyan kiváló marketing rendszerrel, amellyel az egyébként kiváló húsaikat és termékeiket sikerült igen gyorsan ismertté tenni. Jelenleg épp a saját márká kiépítésén gondolkodnak, valamint azon, hogy megkeresik a régió legismertebb húskészítményeit előállító kistermelőket, és az ő áruikkal is kiegészítik majd webáruházuk kínálatát – tekintve, hogy nem a húsfeldolgozás tömegtermelésében látják a további növekedésük lehetőségét, hanem a minőségi, egyedi ízvilágú termékkínálatban.

A VÍRUS OKOZTA 3. SZAKASZ

A harmadik szakasz – amely a 2020 nyara után, szeptember végétől, október utánra tehető – már teljesen más jellemzőkkel írható le. Véget ért a sokkhatás és mindinkább köztudottá vált a kijózanító, rideg tény: a vírus hosszabb távon is velünk marad! Igaz, lehetett már hallani a biztató híreket a járvány elleni vakcináról, amely az év végével, nagy eséllyel már nálunk is elkezdődhet. Azonban az is nyilvánvaló, hogy arra még sokat kell várni, hogy a megfelelő átoltottság – akár hazánkban is – elérhető lehessen. Így a cégek egy jól érzékelhető körében – de különösen azok esetében, akik az első két szakaszban nem csak „túléltek”, ill. „túlélésre” játszottak, hanem igyekeztek erőforrásaikat és tőketényezőiket (különösképp az ún. láthatatlan tőketényezőiket) összpontosítani, azokra támaszkodva, új lehetőségeket is találni – kezdett visszatérni, ill. újból tetten érhetően megjelenni az ún. menedzsmenttudatosság. Ezek közül a legizgalmasabbakat kívánom a továbbiakban összefoglalni.

Szcenáriók, tervvariációk születnek

Az általános bizonytalanságra jellemző, hogy azok az iparági vezető cégek, akiket eddig követek és mutatták a trendet, aktuálisan ők sem tudják mit hoz a jövő, meddig tart a vészhelyzet, lesz e harmadik hullám, ha igen meddig tart. Kérdéses volt továbbá az is, hogy a frissen felfedezett vírusvariáns mutációk, milyen új kihívásokat teremtenek. Régi, tapasztalt kereskedők, vendéglátósok ilyen helyzettel még nem találkoztak, ezért vannak, akik még mindig kívárnak, és próbálják, ezt a pandémiás időszakot a legkevesebb veszteséggel túlélni. Alapvetően azok járnak jobban, akik nem a kivárára játszanak, hanem új lehetőségeket, megoldásokat, utakat keresnek. A reakciókra adott válasz gyorsasága és az alkalmazkodás az, amely a célszerű magatartás. Tény viszont, hogy van egy komoly nehezítő tényező: az „egyenletben” még mindig sok (ha nem több mint 2020 elején) a változó tényező.

Szerencsére ezt a nem mindennapi körülményt szeptemberre sokan felismerték, s mind több cégnél tapasztaltuk (különösen, megint érdekes módon jobbára a családi cégek esetében!), hogy egy újfajta tervezési megközelítéssel próbálkoztak. Hagel és szerzőtársai (2018) a „Zoom in, Zoom Out” c. tanulmányukban olyan tervezési módszert javasoltak, elsősorban a családi cégek számára, amelyet a Deloitte Private tanácsadó cég közép-európai régiójának vezető partnere, dr. Kóka Gábor⁵ mint széles látószögű, de közeli fókuszú megközelítés-módszerének nevez. Azonban felmérésünkben több családi cég újfajta tervezésében kétségtelenül fellelhető (valószínű azért is, mivel a sikeresebb családi cégek nem egy generációban gondolkodnak, tehát céljaik gyakorta akár 10-15 évre is előretekintőek) ez a tudatosan átgondolt távlati fókusz-közelítésű, de közelre tekintően, több verziót felvonultató megfontolás. Ezek igaz, inkább víziók, távlatokat célzó scenáriók, aminek kulcsfontosságú alapfeltételezéseiben előfordul, hogy külső szakember segítségére is támaszkodnak, illetve az adott ágazat elemzési anyagaira támaszkodva próbálják ellenőrizni a scenárióikat. Ugyanakkor a COVID-19 belekényszerítette őket, hogy mind rövidebb távra is értelmezhetővé tegyék a hosszabb távú céljaikat. Így az egy-két évre való előre tervezés szinte csaknem háttérbe szorult. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a távoli – sokszor inkább csak a családi értékrend adta keretekben megellelhető – vízióhoz illeszkedően határozzák meg azokat az aktuális fókuszokat, amelyek mentén a célhoz vezető út kijelölhető. Méghozzá reálisan! Ezzel próbálnak teret biztosítani a proaktivitásnak, miközben a sürgető kényszerek miatt a hangsúly rögtön az azonnali cselekvési tervek kidolgozására helyeződik át. Ezek sok esetben inkább projekt-variánsok képét öltik, amelyeknek az aktuális megvalósítása azon múlik, hogy melyik feltétel (tényező) éppen miképp változik, hogyan alakul. Így a szóban forgó modell szerint működő cég az operativitásban a kvázi agilis módszer-megoldások mintázatát követi.

Érdekes példa egy építészeti tervezőiroda esete (családi cég). A tervezést a tervező szoftver segítségével végzik, a munkavégzés, azaz a tervezés alapvető feltétele a megfelelő informatikai háttér biztosítása. Ez praktikusán annyit jelent, hogy a tervezőknek a munkavégzés helyszínén szükségük van nagy teljesítményű PC-re ahhoz, hogy tudjanak kapcsolódni a vállalati szerverhez és az otthoni munkaállomás képes legyen a tervezői szoftver futtatására, azaz a tervezés otthoni infrastruktúrája megvalósítható legyen. Ennek a logisztikai nehézségnek a megoldása időigényes volt, mert tavasszal még ilyen léptékű IT-s infrastruktúrával otthon szinte egyik

munkatárs sem rendelkezett. A tulajdonosok szándéka az volt, hogy lehetőség szerint ne kelljen senkit elbocsájtani. Ehhez beruházásokra volt szükség. Mindenekelőtt le kellett cserélni az internetszolgáltatót, mert ha mindenki otthonról dolgozik, úgy nem érte el az intranet hálózatot – külső szolgáltató hálózatára volt szükség. Ehhez át kellett szerződnie a cégnek. Külön illesztő programokat is kellett feltelepíteni az egyes gépekre, hogy a tervező programot (ARCHICAD) és a Teamworks-öt lehessen használni, mert ezek másképp működnek intranetről, mint internetről. Szükség volt egy olyan programra is, amiről mindenki ráláthat a központi szerverre. Teamworks-ön viszont nem működött, így a Raidrive felületre esett a választás. A jól olajozott cég home office működéséhez megfelelő felületeket is kellett találni a gyakori virtuális találkozásokhoz. Így külön választották, ill. meghatározták, hogy milyen felületeken tartsák az online értekezleteket (Go-to-meetingre esett a választás), míg a rövid egyeztetésekhez már más felületet határoztak meg (a Discord-ot). Miután szinte naponta változó helyzetek (pl. több megrendelést is visszamondtak, többek közt nagy bevétellel kecsegtető irodaház tervezési munkálatait is) miatt az újragondolt és átbeszélést igénylő projekthelyzetek állandó igazodást, újratervezést igényeltek a cégtől, a tervezőiroda a gyűléseket havi rendszeresség helyett gyakrabban, heti rendszerességgel tartotta. A 2 heti board értekezletek helyett átálltak a heti alkalmakra. Szükség lett szinte „naponta” a megváltozott rendelésállományhoz is igazodniuk. Az erős és összetartó (80%-uk a családi cégben dolgozó, 20%-uk 2-3 éve a tulajdonosok megbecsüléseképp némi tulajdonrészszel bíró kulcsemberekből álló) szakmai board ugyanakkor mindvégig szem előtt tartja a családi cég hosszútávú (kb. 10 év távlatot átfogó) céljait is. A tervezési tevékenységük portfólióját nem aprózzák el, ún. kis résztervekre bontják azt. A jövőben inkább közepes-, vagy kis panziókat, lakóépületeket, lakóparkokat, de főképp családi házakat szeretnének tervezni. A másik hosszútávú cél, hogy jól bevált munkatársait megtartsák. Így most, még ebben a nagyon nehéz helyzetben sem bocsátottak el senkit, viszont megegyeztek a munkatársakkal, hogy az egyébként évenkénti fizetésemelésről ebben az évben inkább lemondanak. Mivel a Home office rendszerét – több fázisban történően – beruházásokkal mondhatni kifogástalanul megoldották, így az eddigi irodabérlményük több mint a felét felmondták, és csak néhány helységet tartanak meg, azzal, hogy a kényszerű helyzetben kiépített rendszerből erényt kovácsoltak. Közben a board megerősítette a marketing és PR tevékenységét, és így sikerült mégis 3 nagy irodaház projektjéhez is hozzájutni, ami összesen 180 000 m² felületet jelent. Növekedésükre esélyt a lakáspiacban látják, mivel az ÁFA 27%-ról 5%-ra csökkent. Ez 2022-ig megkapott építési engedélyekre vonatkozik, és várhatóan felpezsdíti majd az ingatlanpiacot, amely megrendelésekkel tovább konszolidálhatja a cég helyzetét és jövő építésének az útját.

Plusz üzletágak kifejlesztése

Tulajdonképp bizonyos szempontból a tudatosság és tervvariációk következményképp is értékelhető, hogy még az eddig eléggé konzervatívan (sokszor „görcsösen”) az eredeti profiljukhoz ragaszkodó cégek esetében is mind gyakrabban megfigyelhető, hogy adott esetben számukra akár „profil idegen”, új üzletágat fejlesztenek ki. Ennek oka, hogy úgy látják, hogy a járvány tartósabban marad az életünk része, mint ahogyan reménykedtek. Sok cégnek az adott rea-

litások mentén a COVID-19 előtti forgalomra, jövedelemre semmi esélye sincs. A kivárás az ilyen adottságú és profilú cégnek, ma már az „állóháború” stratégiája, maga a biztos halál. Új megélhetés után kell nézni, olyan üzletágot kifejleszteni, ami ma már kevésbé átmenetinek tekinthető (hisz az új üzleti év sem „ígért” mást, mint amit már megtapasztaltak).

- A következőkben egy mikro cég példáját tekintem át. Az esetpélda alanya egy Bt., ami a szépségiparhoz tartozik. Tulajdonosa képzőművész, diplomája megszerzése után mégsem ragadt bele egyetlen iparágba: megtanulta a divattervezést, sőt a kozmetikus szakmát is. Így kéthelyes kis műhelyében egy alkalmazott munkatársával kozmetikai szalont üzemeltettek, de emellett a tulajdonos divattervezőként is dolgozott. Tehetségének köszönhetően hamar felfedezte őt a színházi szakma is, így gyakran jelmeztervezési munkát is kapott. Képzőművészként az ékszertervezésbe is belekóstolt. A járvány alatt azonban minden ilyen irányú megrendelése elapadt és a kozmetikai tevékenységük is bajba került. Két dologgal kezdett el próbálkozni: az egyik a kozmetikai online továbbképzés (sajnos ez iránt nem volt akkora érdeklődés, hogy a munkatársát is fizetni tudja). Ezen felül olyan termékekben kezdett gondolkodni, amelynek a befektetési összege alacsony és fokozatosan is elegendő beszerezni az újabb profilhoz szükséges, ráadásul alacsony kockázattal is járó eszközöket. A szóban forgó új termék az ún. pontozásos rajztechnikát felhasználva, egyfajta könnyen megvalósítható kreatív tevékenység, amelyet tetszetős dobozban értékesítenek (ami tartalmazza a használati leírást, a rajzeszközöket, fóliát, papírlapokat és sablonokat. Mindez egy-egy ízléses kép elkészítéséhez használhatóak fel. Közben a munkatársa segítségével – akivel aktív Facebook és Instagram felhasználóként, és immár hirdetőként is – a karácsonyi időszakban elkezdtek hirdetni a dobozos termékeiket, professzionális reklámvideók segítségével kibővítve. Ezen kívül csatlakoztak a „vegyél hazait” Facebook csoporthoz, amely felület a válság idején bajba jutott kis- és egyéni vállalkozók termékeinek és szolgáltatásainak népszerűsítésére jött létre. Aktuálisan egy webshopot kívánnak létrehozni, mely minden eddigi dobozos terméküket tartalmazza, ugyanakkor termékpaletta bővítésén is munkálkodnak, amelyben különböző, újabb, szezonális és tematikus ajánlatokkal fogják jelenlegi és bővülő vevőköriüket megcélózni.
- Egy másik eset, kis panzióval és jól felszerelt konyhával működő turisztikai és vendéglátó ipari cég, amely, 2019 évben még 200 millió Ft árbevétellel rendelkezett. 2020 végére, 2021 év első felére már azt tervezték, hogy a város peremrészében álló lakodalmas ház alkalmi bérletével és esküvők szervezésével az árbevételük elérheti akár a 300 millió forintot is. Így 2020 nyarán bele is fogtak tevékenységük bővítésébe és beszereztek egy hidegküdős fertőtlenítő gépet. Mikor az ősszel az esküvők szervezése megint a járvány fellángolásával ellehetetlenült, a fertőtlenítő gépet kihasználni igyekeztek. Felkeresték a cég stabil partnereit és készítették egy igényfelmérést irodafertőtlenítésre. Az első megrendelésük egy 13 ezer négyzetméteres irodaház rendszeres fertőtlenítésére szólt, amit másik két kisebb szolgáltatási rendelés követett. A befektetett összeg az első teljesítés után megtért és azóta is stabil bevételt jelent a vállalkozás számára. Igaz, nem annyit, hogy domináns tevékenységgé váljon a vállalkozás port-

fóliójában, de segített abban, hogy ne zárják veszteségesen a 2020-as évet, valamint abban, hogy egyfajta stabilitást biztosítson a jelenlegi helyzetben. Az alkalmazottakat betanították a gép kezelésére és minden más szabályra, amit a fertőtlenítési folyamat megkövetel, garantálva ezzel további alkalmazásukat is. A tevékenység bevezetésére való felkészülés másfél hónapot vett igénybe.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a járvány következő hullámai várhatóak, a tulajdonos eldöntötte, hogy túllép a hagyományos portfóliójához illesztett célkitűzésén, amitől már az évi 300 millió forintos forgalmat remélték és megpróbálja több lábra helyezni vállalkozását. Ennek okán még 2020 augusztusában beszállt egy másik vállalkozásba, aminek fő profilja egy termelő cég konyhai, étkeztetési üzemeltetése. Közben ehhez még megrendelőként csatlakozott a helyi önkormányzat is. Így igaz, hogy a vállalkozás az eredeti profilját nem tudja működtetni, de ha megszűnnek a járvány okozta korlátozások, azt is be tudják majd indítani, hiszen egyetlen embert sem kellett elküldeniük, köszönhetően a profilbővítésének, ill. módosításának. Sőt úgy tűnik, hogy a kedvező referenciáiknak köszönhetően egy újabb irodaház üzemi konyhája és étterme lesz 2021 őszétől a megrendelőjük, aminek önálló főzési kapacitását a szóban forgó cég munkatársai fogják ellátni. Így tulajdonképpen új munkaerő felvételének szükségességére is kell gondolniuk. Az irodaház 700 dolgozójának ellátása mellett a tulajdonos tervezi kibővíteni ezt a tevékenységet házhozzállítással is, amiben a frekventált helyen való elhelyezkedése és a környéken található számos irodaház miatt szintén jók az esélyeik. Igaz, kissé távlatibb tervek között, de szerepel még egy cukrász műhely üzembe helyezése is, ami azonban az előbbi lehetőségek konkrét megvalósulásától függ.

Új együttműködési formák jelennek meg

Bizonyos ágazatok és bizonyos cégek esetében a gyakran akadozó megrendelések, a járvány miatt sokszor logisztikai nehézségekbe ütköző anyagihiányok, a betegség miatt kieső munkaerő miatt a cégek régi–új együttműködési formákhoz nyúltak. Több szakmabeli cég fordult a hálózatos megoldások felé, olykor még a barter is előfordult.

- A leggyakoribb – és ugyanakkor újabb – megoldásként jelentek meg a praxisközösségek, főképp a körzeti orvosok, egészségügyi szolgáltatók, rendelők összekapcsolódásával. A praxisközösség nem azonos a csoportpraxissal, mivel van köztük egy jelentős különbség, mégpedig az, hogy a praxisközösségekben azonos tudású, azonos feladatú, kompetenciájú orvosok (házi orvosok) dolgoznak együtt közös szakmai, egészségügyi háttértámogatással (pl. gyógytornász, dietetikus, egészségfejlesztő stb.). A betegnek itt a „saját orvosa” a körzet szerinti házi orvosa. A csoportpraxisban ezzel szemben eltérő szakképesítésű orvosok együtt adnak egy magasabb szintű, komplexebb ellátást, ahol az ún. praxistagok feladata nem azonos. A betegnek a csoport a „házi orvosa”, bár célszerű kijelölni valakit, aki a személyes kapcsolattartást végzi (ún. egészségmenedzser). Magyarországon egyelőre inkább a praxisközösségek alakulására láthatunk példákat (igaz, hogy erre a közösségi megoldásra már 2021-ben Kormányrendelet is jelent

meg). Bár akad figyelemre méltó példa is. Az egyik gyógyfürdő melletti háziorvosi rendelő orvosai fogtak össze és alakítottak praxisközösséget. Tekintve, hogy bizonyos gyógyászati kezelések a járvány dacára megmaradtak (pl. izsappakolás, ultrahang kezelés, víz alatti sugármassázs stb.), így a megalakuló praxisközösségükbe bevonták a fürdő 2 reumatológus orvosát, a masszőröket, a gyógytornászokat, valamint az egyik háziorvos kitanulta a dietetikus szakmát. Később egy klinikai pszichológus is csatlakozott ehhez a közösséghez, miután a közeli városból visszaköltözött a szüleihez, akik közül az apa háziorvos lévén, épp a praxisközösség egyik megalapítója. Jelenleg épp egy új gyógyterápiás team kialakításán dolgoznak. Az ilyen tünetekkel küszködő poszttraumás terápiák még nem kikísérletezettek, viszont az igény, a jelen szituáció szerint egyre növekvő, így abban reménykednek, hogy valami pályázati pénzalap is megnyílik a speciális kezelések professzionális kialakítása és működtetése érdekében.

- Szintén újszerű megoldásként jelentkezett az ún. pro bono szolgáltatás. Ezek jobbra bizonyos vállalkozások, vállalkozók (pl. ún. újrakezdő vállalkozók, női vállalkozók, generációváltó vállalkozók és vállalkozások) köréhez köthető ún. mentori programok. Ezek többségét különféle szervezetek (pl. IFKA, kamarák) és alapítványok (pl. SEED) pályázati pénzalapokból szakértőkkel és pro bono mentorokkal működtetik, de a járvány kitörése után kisebb-nagyobb tanácsadó cégek, tanácsadói érdekszövetségek (pl. VOE, SZMT, stb), de coachok vagy épp egyéni pszichológusok is felajánlották alkalmi vagy rendszeres segítségüket bajba jutott cégeknek vagy cégvezetőknek, cégtulajdonosoknak. Sőt egy-egy gesztusként rendszeresen találkozhattunk olyan felajánlásokkal, önkéntes segítségekkel, amelyeket cégek (pl. vendéglők, amelyek egy-egy kórháznak, vagy mentőszolgálat munkatársainak rendszeresen vagy alkalmi módon ételt szállított stb.) nyújtottak, vagy nyelvtanárok, akik középiskolai diákok nyelvvizsgára való felkészítésére vállalkoztak, illetve egyéb önkormányzati önkéntesek, akik pl. idősebb személyeknek segítettek a bevásárlásban stb.

Digitalizálás – a rugalmasabb cégszerkezet érdekében

A COVID-19 egyik pozitív hatása az a jelentős fordulat, amit a cégek életében a digitalizáció területén tapasztalhatunk. Már a járvány első szakaszában minden kétséget kizáróan fel kellett ismerni, hogy azok tudnak jobb eséllyel túlélni, akik képesek lesznek gyors reakciókra, rugalmas üzletmenetre. Mindez támogató digitalizációs folyamatok szükségességét hozta magával.

A KKV-k körében napjainkban leginkább három nagy területen tapasztalható a digitalizációs törekvés és fejlesztés. Az ügyfélfolyamatok kezelése, a munkafolyamatok digitalizációja és a kommunikáció terén. Az első két járványszakasz sokszor kapkodó megoldáskeresései mellett mind inkább előtérbe helyeződtek olyan területek is, mint az adatvédelem (különösen a Home Office kiterjesztése mentén) vagy az ún. titkosítási rendszerek kiépítése.

Több cég arra is kezdett ráébredni, hogy ha az architektúra a kisebb, üzleti folyamatok mentén ún. szétbontott elemekből épül fel, akkor könnyebben megvalósíthatók a szükséges megoldások. A munkafolyamatok digitalizációja persze nélkülözhetetlenné teszi – amennyi-

ben el szeretnék érni a teljes értéklánc tekintetében a nagyobb hatékonyságot –, hogy a vállalkozásoknak belső, vertikális szinten jobban kell integrálniuk folyamataikat és adatkezelési tevékenységüket, a termékfejlesztéstől és beszerzéstől, a gyártáson át a szállítási logisztikáig. Sőt fontossá válik a horizontális hálózatszerű kiépítés is a főbb beszállítókkal, a vevőkkel és más partnerekkel. Az így kiépített digitális megoldások révén már van esély, az ún. felhő alapú szolgáltatások bevezetésére is. Hiszen az adatelemzés lehetővé teszi a hatékony termékfejlesztést, az ügyfelek igényeire mind inkább rá szabott ajánlatok készítését és ez által az ún. „ügyfélélmény” biztosítását.

A munkafolyamatok digitalizációja terén igaz, hogy nem túl sok, de néhány felmért közép-vállalkozás tett ilyen lépéseket a sikeresebbé válás érdekében. Tény, hogy a szóban forgó időszak kevés még, hogy ezeknél is a teljes megvalósulásról beszélhessünk. Az ilyen fejlesztésekhez ennél több időre van szükség. A megkezdett fejlesztések azonban az ígéretesebb jövőt engedik vizionálni ezeknél a meghatározóan gépipari szektorhoz tartozó cégeknél. Ezek a korszerű közép-vállalkozások⁶ méretüknek és reakcióidejüknek köszönhetően – úgy tűnik –, hogy képesek a megújulásra.

Az egyik hazai gépipari cég (640 000 millió Ft árbevétel) egy bizonyos logisztikai berendezés típus javításával és késztermékek értékesítésével, ill. beszerelésével foglalkozik. Tekintettel arra, hogy a portfólió egyik terméktípusa nagy mértékben az alkatrészek esetében főképp olasz importra hagyatkozik, a járvány idején komoly gondba került. Így egyre inkább előtérbe került a vonatkozó import, részben hazai beszerzésű gyártók, de nagyobb részt saját cégen belüli gyártásának kérdése. A helyzetet nehezítően a járvány okán, akár néhány fő munkaerő kiesésével is kellett számolniuk. Így rövid- és középtávon az ERP rendszer bevezetése és az ehhez kapcsolódó digitalizáció előbbre hozása történik, amely a vírushelyzetből eredő korlátozások miatt nem történt volna meg ebben az időtávban (eredetileg 5 éves tervben szerepelt a rendszerfejlesztés).

Ezen felül folyamatban volt egy VEKOP pályázaton való indulással elért gépbeszerzés is, amely szintén a COVID-19 okán vált időszerűvé. (Hisz maga a pályázat kiírása is a vírus hatására történt.) Ennek a beruházásnak köszönhetően (amely intelligens megoldással működő rendszer) egy darabig akár import nélkül is elvégezhetővé vált sok minden. A pályázat útján vásárolt gép által megvalósítható további lehetőségek nyíltak meg a cég előtt, miszerint házon belülre tudják hozni eddig további beszállítók által biztosított alvállalkozói munkafolyamatokat is. Cél, hogy minél kisebb mértékben legyenek kiszolgáltatva egyéb szolgáltatóknak. Figyelemre méltó, hogy cégfelvásárlásban is gondolkodnak, ami 2021 évben már megvalósulási fázisba került. Így is igyekeznek belülről megvalósítani olyan gyártási láncszemet, az ellátási láncukat kiegészítve, hogy egy új üzletággal még több oldalról biztosíthassák a cég létét.

Megítélésük szerint a további digitalizációs lépések és a vállalatirányítási rendszer megtervezése, bevezetése és megtanulása nagyban hatást fog gyakorolni a cég egészének működésére. Emellett a humán erőforrás-kérdés tekintetében is előrelépést jelent, mivel a járvány visszaszorulásával újból munkaerőhiány is várható. A cég alapvetően stabilan, és mind jobban beágyazódva működik az iparágába, és a stratégiai céljainak megvalósulása a számok alapján jól halad. A vírust eddig a saját szintjükön jól kezelték, sőt a cég menedzsmentje szerint még profitáltak is belőle.

ÖSSZEFOGLALÁS

A COVID - 19 járvány olyan extrém helyzetek elé állította a cégeket, amelyek ellentétes hatásokat váltottak ki. Egyfelől a járvány maga, másfelől a terjedését lassító szigorú előírások erősen bekorlátozták a mozgásterüket, rendkívüli fegyelmet követeltek, másfelől a mindezzel együtt járó fenyegetettség minden eddiginél fokozottabban új nézőpontú megközelítéseket, valódi, turnaround fordulatokat igényelve, találékonyságra, sőt innovatív megoldásokra készítettek. A különféle cégek eseteinek tanulmányozása arra a merész következtetésre vitte, hogy ezt a drámai helyzetet előidéző járvány – az igen sok, s komoly áldozattal járó következményével együtt – új paradigmák megszületését is előjelzi. Igaz, az új paradigmák megszületésénél a helyzet hozta kényszer és nehézségek „bábáskodtak”, bár nehezen bukkantak elő, de formálódásuk már vissza nem fordítható. Melyek ezek:

- A cégek működésbeli jövője szorosan összefonódik a digitalizációs/tudásintegráló alkalmazásokkal (Angyal, 2020). A tapasztalatok azt mutatják, hogy ebben a gyorsan változó környezetben azok a KKV-vezetők tudják majd hosszabb távon is mozgásban tartani a cégüket, akik integrálják a technológiai lehetőségeket. Így új, digitális megoldásokkal nyitnak az ügyfelekkel történő kapcsolattartásban, mi több vezetnek be automatizált ügyfélkezelést (CRM), és alkalmaznak ügyfélszolgáltató-, ill. egyéb marketing szoftvereket. Úgy tűnik különösképp három kulcsfontosságú digitalizálendő területet céloznak meg legtöbben. Az előbbiekben már említett ügyfélkezelést, a belső kommunikációt és a különféle munkafolyamatokat. Mindinkább érzékelhetővé válik a cégek számára, hogy a digitalizációval hatalmas távlatok nyílhatnak meg a marketing tevékenységek terén is. Sok szakember szerint a marketing területén véggezhető tevékenységek akár 60% felett is „automatizálhatóak” lehetnének. Annyi biztosan állítható, hogy akik a többi céggel szemben előbb teszik meg a szóban forgó lépéseket a digitális átszervezésben, azok mind előnybe fognak kerülni a versenytársaikkal szemben.
- Az értékesítési láncok rövidülése, mint a cégbiztonság része. Mind több cég tapasztalta meg a járvány alatt, hogy minél távolabbi országból rendelik meg a működésükhöz szükséges különféle import beszerzéseiket, annál nagyobb bajba kerülhetnek egy olyan helyzetben, mint ami a COVID-19 pandémia okán keletkezett.
- Részben az előbbiek szerves folyamánaképp került fókuszba, hogy a helyi (régióon belüli) értékesítési lehetőségek könnyebben és biztonságosabban elérhetők. Különösképp az élelmiszergazdaság, az élelmiszerkereskedelem és az élelmiszerfogyasztási ágártermékek területén került előtérbe a „válaszd a helyit” jelszó meghonosodása. Ennek következményeképp a hazai önellátás súlya mindenképp emelkedik, értéktényezővé válik.
- A scenáriók és a variálható tervek szerepének felértékelődése. Különösképp azok, amelyek nem annyira a középtávot célozzák, hanem az operativitás terén a sok és gyorsan változatható „mini” stratégiákat helyezve mind inkább az agilitás módszertan előterébe. Ennek az oka nem más, mint a szinte naponta változó élethelyzetek, amelyekre szinte csak épp az aktuális helyzet mérlegelésével lehet megfelelően felké-

szülni. Ugyanakkor a cégek (leginkább a családi cégek), miután több generációban gondolkodnak, olyan távlati célokat is kell, hogy kövessenek (legalább irányítúként kijelölve), amelyek esélyessé teszik őket a hosszabb távon való fennmaradásra. Mindenképp bizonyosságot nyer – ahogy más válságok idején úgy most is, a pandémia idején is –, hogy a családi cégek sokkal kedvezőbb túlélési esélyekkel bírnak.

- Fokozott értéké válik a tudástőke és a verzatilis munkaerő, hiszen a hosszútávú fennmaradás záloga a cég innovációs és minőségi fejlesztése. A jelen tanulmány cégesetei is szinte mind azt bizonyították, hogy egy nehéz helyzetben a túlélés nem mindig a legtökeerősebb cégek „privilegiuma”, sokszor egy jó időben meghozott és jó ötletre alapozott innovatív megoldás jó esélyt kínálhat, akár egy piaci beszűkülés estén is arra, hogy az illető cég felszálló ágba kerülhessen.

Tény, hogy körülöttünk a járvány néhány hónapja alatt szinte mindent megváltoztatott. Van, ami eddig fontos és elsődleges volt, lehet, napjainkra háttérbe szorul, s fordítva más dolgok jelentékenyvé váltak. A struktúrák és viszonyok átalakulóban vannak, az biztosan állítható, hogy az együttműködésre és kooperációra épülő hálózatok megerősödni látszanak. Nem minden látható ma még tisztán. Számomra – épp a legutóbbi évben, hónapokban végzett saját, és munkatársaim tanácsadói, valamint mentori és szakértői munkáink alapján – úgy tűnik, hogy akár egy olyan meghatározó és aktuális kérdéskört, mint a generációváltási folyamatot, (ami gazdaságunk még 2019-ben sürgető problémája volt) a járvány kegyetlen kényszerhelyzeteinek való megfelelés következményeképp, egyetlen perc alatt háttérbe szorított, illetve a paradigmaváltásba „csomagolva” jelenít meg. Miközben épp a generációk egymásra utaltságánál (ld. pl. kijárási korlátozás, bizonyos, digitális megoldásokra való áttérés kényszere stb.) fogva, az esetleges generációs ellentéteket háttérbe szorította, együttműködésre „kényszerítve” a különféle érdekelteket, feleket. Persze az még a jövő igen nagy kérése, hogy következő hónapok mennyire hoznak még előbbre, vagy küldenek háttérbe a még igazán meg sem értett, vagy teljesen le nem zárt probléma megoldását, s hoznak előtérbe sürgető újabbakat.

JEGYZETEK

- ¹ Nagyon érdekes tanulmány szól arról, hogy mennyire komoly hatást gyakorol a USA- ra is a Kínából kiindult járvány, s milyen javaslatok kerülhetnek szóba KKV körére nézve. (Bouey et al., 2020).
- ² Az ágazat helyzetét részleteiben taglalja (Baranyai, 2020).
- ³ Az IVSZ „A járvány hatásai a digitális gazdaságban” Kutatási gyorsjelentésébe foglalt, felmérési eredményeit közlő című munkájukban azt mutatták ki, hogy a felmérésükben részt vett cégek 93%-a jelezte, hogy már megteremtette a távmunka technikai feltételeit. Sőt csak nem 80%-uk be is vezette a távmunkát, - a cég alkalmazottainak 80%-ára nézve. Így a Home Office-ban dolgozó munkavállalók aránya a felmérésben résztvevőknek átlagosan 81,79% érintett (IVSZ, 2021).
- ⁴ A fulfillment szolgáltatás, mint egy nagyon modern megoldás megkönnyíti az online kereskedelmi vállalkozások életét, hisz az e - kereskedelemben a logisztika az egyik legösszetettebb és legtöbb hibalehetőséget rejtő terület, ráadásul a cégek fix költségének a jelentős részét teszi ki. A gyártó cégek, ha portfóliójukat e-kereskedelemmel is kívánják bővíteni egyik ilyen kiváló lehetőség a számukra a vonatkozó logisztikai rendszer kiszervezése.
- ⁵ A “Zoom out/Zoom in” megközelítés bármely vállalkozás tekintetében alkalmazható, de talán a családi vállalkozások profitálhatnak belőle a leginkább. Ennek egyik oka lehet az, hogy sok családi vállalkozásban a vezetés hosszú ideig változatlan maradhat, - mondta dr. Kóka Gábor, a Deloitte Private közép-európai régiójának vezető

partnere.

- ⁶ Sajnálatos tény – bizonyos statisztikák szerint – hogy a magyar kis- és közepes vállalatok mindössze 13 százaléka tekinthető digitálisan fejlettnek és alig több mint egy százalékuk tartozik azok közé, az ún. igen fejlettek körébe, akik már integrált vállalatirányítási és ügyviteli rendszereket is használnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angyal Adrián (2020): A koronavírus felgyorsíthatja az ipari forradalmat PwC https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2020/04/23/a_koronavirus_felgyorsithatja_az_ipari_forradalmat/ (Letöltve: 2020-4-30)
- Baranyai Eszter (2020): *Koronavírus és túrizmus: mit mutat a múlt?* Economania. <https://economianiblog.hu/2020/03/13/koronavirus-es-turizmus-mit-mutat-a-mult/> (Letöltve: 2020-4-15)
- Bogdány Eszter – Szépfalvi Anita – Balogh Ágnes (2019): Hogyan tovább családi vállalkozások? – Családi vállalkozások utódlási jellemzői és nehézségei, *Vezetéstudomány/Budapest Management Review* L. évfolyam 2. szám 72-85.
- BKIK (2020): *A koronavírus hatása a budapesti vállalkozásokra*. Trend International
- Bouey J. – Doung L. (2020): *Public Mental Health crisis during COVID-19 Pandemic*, China Free PMC article DOI: 10.3201/eid2607.200407 (Letöltve:2021-02-19)
- Deloitte (2020): *Deloitte Economics' Coronavirus Impact Monitor*. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/dk/Documents/audit/Corona%20impact%20monitor_11%20May%202020.pdf (Letöltve:2020-07-10)
- John J.A. (2020): *Future scenarios in the corona crisis*, FMG, 2020 <https://www.futuremanagementgroup.com/en/solutions/corona-crisis/> (Letöltve: 2020- 05-10)
- Hagel J. – Brown J. S. (2018): *Zoom out/Zoom in* (an Alternative Approach to Strategy in a world that defies Prediction <https://documents.deloitte.com/insights/DeloitteReview23> (Letöltve:2021-03-10)
- Hermann Irén – Kocsis Krisztina (2019): *Az alapítók állnak a fejlődés újjában a családi cégeknél* https://index.hu/gazdasag/2019/01/12/csaladi_vallakozasok/?token=cf4bf2cac81622283f0099c581f6bc2e (Letöltve: 2020-01-20)
- IVSZ (2021): *A járvány hatásai a digitális gazdaságban*. Kutatási gyorsjelentés (<https://ivsz.hu/a-jarvany-hatasai-a-digitalis-gazdasagban>) (Letöltve: 2021- 02-16)
- Kóka Gábor (2021): *Egy módszer, amit minden családi vállalkozásnak érdemes megfontolnia*. <https://uzletem.hu/vallalkozo/egy-modszer-amit-minden-csaladi-vallalkozasnak-erdemes-megfontolnia> (Letöltve:2021-03-16.)
- Micić P. (2020): *Proyecto Millenium: Escenarios para la segunda ola COVID-19,ingeniería social*. <https://www.futuremanagementgroup.com/wp-content/uploads/200327-FMG-Micic-Corona-Strategy-Scenari.pdf> (Letöltve: 2020-06-12)
- Noszky Erzsébet (2020): „Menekülj vagy harcolj!“. *Vállalati, vállalkozói válaszok, aktivitások a Covid-19 járvány, fenyegető kihívásainak idején* p. 39. In.: 1.vállalkozáskutatási konferencia vállalatok helyzete és a jövő kihívásai – a járványhelyzetre adható válaszok. https://ifka.hu/medias/860/i_vallalkozaskutatasi_konferencia_absztraktkotet.pdf (letöltés dátuma: 2021.07.06).
- PWC COVID-19 (2020): *Amit a magyar vezetőknek tudni érdemes* <https://www.pwc.com/hu/hu/covid-19.html> (Letöltve:2020-07-20)
- Szelényi Iván – Mihályi Péter (2020): *A morális pánik természete (Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi és politikai válságok a 21. században*. *Mozgó Világ* 46. évf. 6. sz. /3-28 (Letöltve:2021 -01-30)
- Strauss- Khan M. O. (2020): *Can we compare the COVID 19 and 2008 crises?* Atlantic Cuoncile <https://www.atlantic-council.org/blogs/new-atlanticist/can-we-compare-the-covid-19-and-2008-crises/> (Letöltve: 2020-05-20)
- Zsoldos Ákos (2020): *Nem kíméli Magyarországot a koronavírus-válság: ott is nagyot üt, ahol nem gondolnánk*, Portfolio, <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200421/nem-kimeli-magyarorszagot-a-koronavirus-valsag-ott-is-nagyot-ut-ahol-nem-gondolnank-427460> (Letöltve: 2020- 05- 10)
- Zsiborás Gergő (2020): *Válságkezelés a cégeknél: bármekkora áldozat, mentsd először az alkalmazottaidat. Forbes*, <https://forbes.hu/uzlet/valsagkezeles-a-cegeknel-barmekkora-aldozat-mentsd-eloszor-az-alkalmazottaidat/> (Letöltve: 2020-04-20)

Víg István

Az értékláncok és a növekedési modellek szerepe a gazdasági növekedésben

The Role of Value Chains and Growth Models in Economic Growth

Összefoglalás

A tanulmány megállapítja, hogy a kibocsátást, a jövedelmeket és a gazdasági növekedést nemcsak a termelési tényezők (tőke, munka, emberi tudás, természeti erőforrások) hozzák létre és tartják fenn, hanem abban kulcsszerepe van a vállalkozások üzleti- és a nemzetgazdaságok támogató növekedési modelljeinek is. A vállalkozók és a gazdaságstratégiai döntéshozók értékalkotásban játszott szerepe az üzleti és növekedési modelleken keresztül érvényesül. Elméleti értelemben az üzleti és növekedési modellek az értékláncok alapján értelmezhetők, amelyeket a mikroökonómiában már a hetvenes évek óta alkalmaznak. A vállalkozói szektoron belül a gazdasági növekedés létrehozásában az élenjáró és a követő vállalkozásoknak egyaránt fontos szerepe van. Az élenjárók radikálisan átalakítják vállalkozásaik üzleti modelljeit, amíg a követők az élenjárók üzleti modelljeit saját túlélésük érdekében adaptálják és ezzel a növekedési hatást kiszélesítik és egyben el is mélyítik.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E61, F43, H54, L51, O11, O12

Kulcsszavak: gazdasági növekedés, értéklánc, üzleti modell, gazdasági növekedési modell

Summary

The study establishes that outcomes, incomes and economic growth are generated and sustained not only by economic resources (capital, labour, human knowledge, natural resources) but also the business models of enterprises and the supporting development models of national economies play a key role. The role of entrepreneurs and policy makers in value creation prevails through business and growth models. In theoretical sense, business and growth models can be interpreted on the basis of value-chains, which have been applied in microeconomics since the seventies. Within the enterprise sector, national economic growth is fueled by both leading and following entrepreneurs. The leaders radically transform their business models, and the followers adapt them for the sake of their own survival, expanding and enhancing the growth effects of these models.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E61, F43, H54, L51, O11, O12

Keywords: economic growth, value chain, business model, economic growth model

BEVEZETÉS

A hetvenes évektől a globális munkamegosztás jelentős átalakuláson ment keresztül. Ettől az évtizedtől kezdve az erőforrások felhasználásának optimalizációja globális szinten valósul meg és szélesedik ki. A globális üzleti folyamatok tevékenységeinek ellátása egyre több, adott esetben különböző országokban működő szereplő együttműködésével valósul meg. Ez a fajta munkamegosztás eltér az áruk és szolgáltatások kereskedelmére jellemző végtermék alapú munkamegosztástól. A korábbi egy, vagy néhány szereplős értékláncok helyett általánossá vált az outsourcing, legyen az nemzetgazdaságon belüli vagy kívüli, illetve a nemzetgazdaságok között a külföldi működtetőke kihelyező és befogadó, illetve relokációs üzleti modellek alkalmazása. A munkamegosztás új formájának létrejöttét a logisztikai-szállítási infrastruktúrák fejlődése és kiterjedése az olcsó globális anyagmozgatás biztosításával segíti elő, a globális vállalatirányítást pedig az információtechnológia fejlődése teszi lehetővé. A kormányzatok támogatják vállalataikat abban, hogy – az üzleti folyamatok különböző tevékenységeire specializálódva – globális értékláncaikat létrehozzák, megerősítsék, vagy azokhoz sikeresen kapcsolódjanak, továbbá hatékony üzleti modelleket alkalmazzanak.

TERMELÉSI TÉNYEZŐK, ÉRTÉKLÁNCOK, ÜZLETI ÉS NÖVEKEDÉSI MODELLEK

A munka, a tőke, a tudástőke, mint termelési tényezők nem elegendőek a kibocsátások, illetve a jövedelmek változásainak megértéséhez. Az új érték létrehozását az erőforrások mennyisége mellett jelentős súllyal meghatározzák a vállalati és a kormányzati gazdaságfejlesztési tevékenységek értékláncainak tulajdonságai, továbbá, hogy a vállalkozók mennyire hatékony üzleti modelleket képesek létrehozni és azt a kormányzatok gazdaságstratégiai tervezői menny-

nyire hatékony nemzetgazdasági modellekkel támogatják.

A közgazdaságtudomány az elmúlt évtizedekben a hagyományosan értelmezett termelési tényezők (munka, tőke, természeti erőforrások) közé bevonta a tudástőkét, mint a gazdasági növekedés forrását.¹ A vállalkozói tevékenységek termelési tényezők között való szerepeltetése azonban mindmáig csak elméleti értelemben történt meg. A vállalkozó értékalkotásban betöltött szerepét, a vállalkozói tevékenységet – az üzleti modell és annak értelmezési keretet adó értéklánc fogalmán keresztül – beemeljük az értékalkotó tényezők közé. Az üzleti modell és értéklánc vállalati szemléletű fogalmaival párhuzamosan a kormányzat gazdaságfejlesztési célú tevékenységére alkalmazzuk a növekedési modell és a nemzetgazdasági értelemben vett értéklánc fogalmát.

Az értékláncok az érték előállító tevékenységi struktúrákat jelentik, amelyek több lépésben és több tényező hatásaként mutatják be az üzleti-, szektorális- és nemzetgazdasági kibocsátások létrejöttének tényezőit. Az értékláncok legritkább esetben írhatók le úgy, mint egymást követő technológiai vagy üzleti folyamatok elemei – részben időben egymást követő, illetve egymással párhuzamosan hatást gyakorló elemei vannak. A lényeg azonban nem a struktúra időbeliségén vagy annak hiányán van, hanem azon, hogy minden tevékenység hozzájárul az értékalkotáshoz és az érték növeléséhez. Másképpen fogalmazva az értéklánc bármely elemének hiánya vagy nem kielégítő teljesítménye lehetetlenné teszi az érték létrejöttét vagy csökkenését annak mértékét. Az értéklánc az értékalkotó folyamatról, ebből adódóan az értékalkotás tényezőiről a termelési függvény munka, tőke és tudástőke elemeinél teljesebb, szélesebb körű képet mutat, mivel ez a tényező hangolja össze a termelési tényezők érvényesülését, ezért maga az értéklánc is értékalkotó tényező.

A vállalatok üzleti folyamatainak értékelésénél a nyolcvanas évektől az értéklánc vizsgálati elvet és módszert alkalmazzák (Porter, 1985). Az értéklánc fogalmát az eredetileg alkalmazott üzemi és üzemgazdasági célú felhasználásánál tágabban értelmezzük, például azáltal, hogy a vállalatfinanszírozást is beleértjük, továbbá a vállalati üzleti folyamatok mellett a kormányzat gazdaságfejlesztő tevékenységére is alkalmazzuk.

A tőke, mint termelési tényező vagy erőforrás, illetve a tőkefinanszírozás, mint tevékenység megkülönböztetendő fogalmak. A tőke azt az összeget, illetve hatáskifejtést jelenti, ami emelő hatást gyakorol a termelési és az eredmény mutatókra. A tőkével kapcsolatos finanszírozási tevékenység tartalma az adekvát finanszírozási eszközök kiválasztását, a megfelelő tőke volumenek meghatározását, a finanszírozás ütemezését, a kockázatok minimalizálását és még sok más kapcsolódó tevékenységet jelenti. Mindez a többi termelési tényezőre (munkaerő, tudás tőke) és az azokkal kapcsolatos tevékenységekre is vonatkozik.

Az értékláncok elemei különböző tulajdonságokkal rendelkeznek, ilyen tulajdonság a szolgáltatási színvonal, az értéklánc homogenitása és hosszúsága. A homogenitás azt jelenti, hogy az értéklánc elemeinek a tulajdonságai milyen mértékben térnek el egymástól. Az értéklánc hosszúsága az értéklánc elemei számát jelenti. Az értéklánc elemei szolgáltatási színvonalának, homogenitásának, az értékláncok hosszúságának, adott esetben a társadalmilag optimális hosszúságának, az elemek közötti átvitel hatékonyságának és különböző további jellemzőinek vizsgálata segíti a növekedési modellek gyenge pontjainak feltárását, hatékonyságának, kormányzati infrastruktúrákkal és szolgáltatásokkal történő javítását. A gazdasági folyamatok

értékelése során fontos annak megismerése, hogy a növekedési hatás mennyire képes terjedni a gazdaság más szektorai felé, milyen fékek és szigetszerűségek korlátozzák hatásait.

Két értéklánc átlagos szolgáltatási színvonala lehet azonos amellet, hogy homogenitásuk jelentősen eltér egymástól. A magasabb homogenitású értéklánc azonban értékesebb. Az üzleti és gazdaságfejlesztési folyamatokban azonban paradox módon folyamatos a törekvés a homogenitás elérésére és az élenjáró vállalkozásoknál annak megbontására.

Az értékláncok és az elemeinek szolgáltatási színvonala és tulajdonságai többféle eszközzel is fejleszthetők, ezért a vállalkozók és a gazdaságstratégiai döntéshozók alternatívák közül választhatnak. A választott alternatívák a vállalkozások esetében az üzleti modellt, a kormányzati tevékenység esetén a növekedési modellt jelentik. A modellek a gazdasági döntéshozók „termékei”, amelyek meghatározzák az értékláncot alkotó tevékenységek és egyben a felhasznált termelési tényezők, erőforrások hasznosulását, annak eredményességét és hatékonyságát.

Az értékláncok elemeit egyszerre több modell is meghatározhatja. A gazdasági szereplők céljaiknak és preferenciáiknak megfelelően a modelleket változatos módon kombinálják, az üzleti célú szakirodalom több száz üzleti modellt azonosít. Az üzleti szféra szereplői között az értékalkotás tekintetében megkülönböztetjük az élenjáró és a követő vállalkozásokat. A nemzetgazdaságok növekedési modelljei szerves kapcsolatban állnak a makrogazdaságot felépítő szektorális és vállalati üzleti modellekkel.

A vállalati jövedelem, illetve kibocsátás függvényét az alábbi leegyszerűsített, stilizált formában írhatjuk fel:

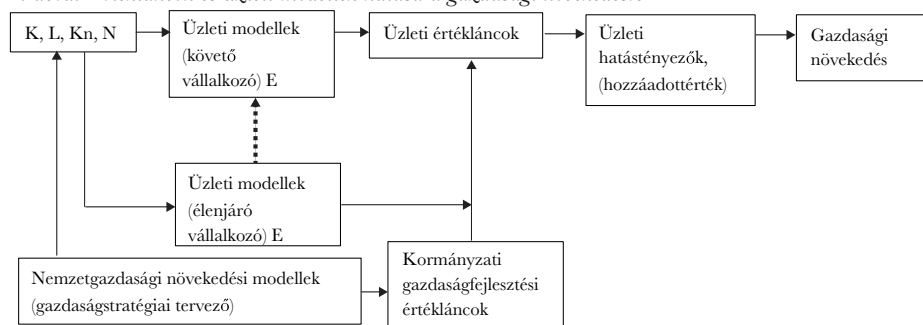
$$Y = f(K, L, Kn, N, E \text{ (üzleti modell)})^2$$

A nemzetgazdaságok szintjén – az üzleti döntésekhez hasonlóképpen – a gazdaságstratégiai döntéshozók döntéseikkel a nemzetgazdaság növekedési modelljét hozzák létre, illetve alakítják ki, ami alapján a nemzetgazdasági termelési/jövedelmi modell leegyszerűsítve az alábbi módon értelmezendő:

$$Y = f(K, L, Kn, N, E \text{ (növekedési modell)})$$

Az alábbi ábrán összefoglaljuk a fenti fogalmak kapcsolatait.

1. ábra: Értékláncok és üzleti modellek hatása a gazdasági növekedésre

Forrás: saját szerkesztés

ÜZLETI ÉRTÉKLÁNCOK, MINT AZ ÜZLETI MODELLEK ALAPJAI

Tevékenység transzferek és értékláncok

A vállalati tevékenységek kihelyezése, illetve más vállalatok tevékenységének bevonása a gazdasági szereplők saját tevékenységeibe tevékenység transzfert jelent. A transzferált tevékenységek egy szélesebb körű tevékenységi lánc, az üzleti értéklánc elemei.

Az üzleti értéklánc az oktatásban gyökerezik. Néhány felzárkózó gazdaság az új technológiák létrehozását az oktatás megfelelő átalakításával indította el, általában a műszaki és természettudományokra, illetve a matematikára koncentrálna. A magasabb szintű oktatásban megszerzett mérnöki, természettudományi, matematikai tudást azonban csak a jól működő technológiai gazdaság képes a kutatásba átvinni, a kutatás eredményeit technológiákba, termékekbe, majd a termékeket vállalkozásokba strukturálni. A vállalatok megtanulták, hogyan kell a még meg sem lévő, jövőbeni kereslet víziója révén új termékeket létrehozni, majd ezek bázisán vállalatokat alapítani. Az értéklánc azonban itt még nem ér véget. A vállalkozásoknak működő üzleti modelleket szükséges kidolgozniuk. A termékeket értékesíteni kell, ahhoz piaci koncepcióra és marketingre van szükség, miközben a vállalati gazdálkodást – üzemgazdasági értelemben – a veszteség zónából a profitzónába kell áthelyezni. A piac nyújtotta növekedési lehetőségek eléréséhez a cégek saját tőkeakkumulációja általában nem elégséges, ezért a cégek megfelelő tőkeellátását kell biztosítani, adott esetben a cégeket fel kell készíteni tőzsdei megjelenésre vagy akvizícióra. S végül az eredményes üzletmenet, a hozzáadott érték hozza létre a nemzetgazdaság növekedési elemeit, a vállalkozások bővülő munka és profit jövedelmeit.

Az üzleti értékláncok a legegyszerűbb formájukban három elem-csoportból állnak: az általános és az üzleti-technológiai célú oktatásból, a technológiafejlesztési és a vállalkozásfejlesztési tevékenységekből. Minden egyes elem tovább bontható. Az alábbi táblázatban egy kifejlett vállalati értékláncot és az értéklánc elemhez tartozó kormányzati promóciós tevékenységeket láthatjuk:

1. táblázat: Vállalati értékláncot alkotó tevékenységek

Értéklánc elemek (vektor)	Értéklánc elemek résztevékenységei (mátrix)					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Kutatás-fejlesztés	Insource vagy outsource tevékenység-elátás	Szervezet vagy megrendelés	Talentumok keresése, humán feltételek	Kutatási és termék portfólió	Kutatás-fejlesztési eszközök	Kutatás-fejlesztés minősítés
Beszerezés	Igényfelmérés, megrendelések elkészítése	Szállítók értékelése és kiválasztása	Árak és feltételek tárgyalása	Megrendelések kibocsátása	Áruk fogadása és ellenőrzése	Számlák jóváhagyása és fizetése, nyilvántartás

Értéklánc elemek (vektor)	Értéklánc elemek résztevékenységei (mátrix)					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Üzemi tevékenységek	Technológia tervezés	Termelésirányítás	Gyártórendszer irányítás	Minőségbiztosítás	Készletezés	0
Elosztási logisztika (disztribúció)	Betárolás a készáruraktárba	Csomagolás, egységgrakománypépzés	Kitárolás	Készletek nyilvántartása	0	0
Marketing	Piackutatás	Cél-szegmensek értékelése	Javaslatok azonosítása szegmensekre	Értékesítés és elosztás	Brandfejlesztés	Hirdetés és promóció, árazás
Értékesítés	Termékbemutatás, eladási programok	Üzletkötés, ügyfélkapcsolat menedzsment	Nyomonkövetés	Értékesítés finanszírozás	Értékesítési hálózat	Panaszkezelés
Értékesítés utáni szolgáltatások	Garancia feltételek, hálózat működtetése	Alkatrész ellátás	Avuláskezelés	Javítás, csere	Karbantartási szerződések	0
Humán kapcsolatok	Toborzás, talentumok keresése	Tréningek, teljesítményértékelés	Motiválás	Kompenzáció	Munka kapcsolatok fenntartása	Egészség, jólét és biztonság, munkajognak megfelelés
Finanszírozás	Kiadások és bevételek nyilvántartása és előrejelzése	Kockázat menedzsment	Cash positioning és cash-flow előrejelzés	Rövidlejáratú befektetés és finanszírozás	Kifizetések és készpénzgyűjtés	Beruházásfinanszírozás
Menedzsment	Területek irányításának összehangolása	Üzleti tervezés, irányítás, ellenőrzés	Operatív és fejlesztési döntések	Üzleti stratégia és üzleti modellek, döntések	Szervezetépítés	Stratégiai projektek, akciók menedzselése

Forrás: saját szerkesztés

Üzleti modellek és fejlődésük

Az értéklánc egy-egy elemét érintő tevékenység többféle modell, módszer, eszköz révén is megvalósítható. Az üzleti modell a vállalkozó által a tevékenység ellátás megvalósítási alternatívái, eszközei, módszerei közötti választást jelenti, amely az értéklánc egy-egy vagy több, akár annak összes elemét is érintheti. Az alternatívák egy részét a vállalkozó eleve kizárja, másokat mérlegel vagy más alternatív megoldási lehetőségekkel kombinálja. Fennáll annak a lehetősége is, hogy a vállalkozó valamely értéklánc elemet saját tevékenységgel helyett idegen tevékenységgel lát el (outsourcing).

A vállalkozó által az értéklánc egy-egy tevékenységének ellátására választott eszköz, módszer az üzleti modell eleme, ennek megfelelően beszélhetünk kutatás-fejlesztési, beszerzési,

értékesítési vagy finanszírozási modellről. Az összes tevékenységre vonatkozó üzleti modell elem adja magát az üzleti modell.

2. táblázat: Üzleti modell, elemi modell és választható alternatívák

Üzleti modell elemei, elemi modellek	1. alternatíva	2. alternatíva	3. alternatíva
Kutatás-fejlesztési modell	<u>Insource kutatás-fejlesztési tevékenység*</u>	Outsource kutatás-fejlesztési tevékenység (licence, akvizíció)	Reverse engineering, másolás, imitation, adaptálás
Beszerezési modell	Hagyományos beszerzési folyamat (igényfelmérés, szállítók kiválasztása, megrendelés)	<u>Egyedi kapcsolat az alkatrészellátókkal, termelési tervek megosztása</u>	0
Üzemi tevékenységek modell	<u>Vegyes (automatizált és manuális) gyártósorok, integrált termelés irányítás</u>	Egyedi előállítás	0
Marketing modell	Árazásra, minőségre optimalizált marketing eszközök	Nincs marketing, helyette PR tevékenység van	0
Értékesítési modell	<u>Saját értékesítési hálózat és kiskereskedelmi tevékenység ellátása</u>	Szerződött értékesítési hálózat (outsourcing)	<u>Direkt értékesítés (online)</u>
Értékesítés utáni szolgáltatások modell	Saját szolgáltatási hálózat	Franchise szervíz hálózat	0
Finanszírozási modell	Zárt részvénytársaság tőkeemelés, új partnerek bevonása	<u>Tőzsdei bevezetés, IPO</u>	Mezzanine finanszírozás (pl.: konverziós kötvény)

*Esetünkben az aláhúzott a választott alternatíva

Forrás: saját szerkesztés

Az elmúlt százötven év ipar- és szolgáltatásfejlődése meghatározó hatást gyakorolt az üzleti modellek fejlődésére. Ez az evolúció (Dallos, 2021) az 1900-as évek első felében a tömeggyártás megteremtésére, míg az ötvenes és a kilencvenes évek között az elosztás és a hatékony marketing fejlesztésére irányult. A kilencvenes évekkel az internet technológia adott lehetőséget az e-commerce modellek alkalmazására. Napjainkban a fogyasztó központú, adatbázisok irányította előrejelző modellek kerültek az üzleti modellalkotás középpontjába. Néhány meghatározó – sok esetben közismert – üzleti modellt az alábbiakban felsorolásszerűen ismertetünk:

- A tradicionális üzleti modellek (Maryville, 2021) közül a legismertebbek a termelés-értékesítés lánc gyártói, nagykereskedői és kiskereskedői üzleti modelljei.
- A franchise, mint értékesítési modell magában foglalhatja mindhárom fenti modellt, továbbá növekedési modellként is szolgál.
- A múlt század első felének meghatározója a tömegtermelés üzleti modell, amely a termékek előállítását nagy volumenben, szabványosított eljárásokon keresztül, az egység termékre jutó kiadások alacsony szintjén biztosítja. Az üzemi műveletek stan-

dardizáltak, részletes technológiai utasításokon alapulnak. A folyamatok nagyfokú automatizáltsága a dolgozók részéről nem igényel magas szakmai kvalifikációt, a „szaktudást a szerszám hordozza”.

- A múlt század második felének meghatározó modellje a fejlett logisztikán alapuló just-in-time gyártásszervezés, amelyet a hatvanas és a hetvenes években alapoztak meg. Az üzleti modell eredményeként az üzemi folyamatok válaszüldői a beszerzéstől az értékesítésig lecsökkentek, aminek következtében mérséklődött a készletszint és a raktárkapacitás igény, jelentősen javítva a beruházási hatékonyságot.
- A hatvanas évektől az értékesítés elősegítésére jött létre a legtöbb üzleti modell (Four-weekmba, 2021). Az internet technológia létrejötté gyökeresen alakította át a vállalatok fogyasztókkal való kapcsolatait, az e-commerce üzleti modellnek számos típusa ismert.
- Az aukció alapú modellek biztosítják, hogy a termék a legerősebb verseny mellett kerüljön értékesítésre. A modell régi múltat tekint vissza, azonban az internet technológia használati területét kiszélesítette.
- A technológiafejlesztés terén a legelterjedtebb modell, a vállalati alapú kutatás-fejlesztés mellett a néhány évtizedes múlttal rendelkező kockázati tőke-startup modell és az ún. „reverse engineering” említendő meg.
- A vállalat- és projektfinanszírozási modellek a tradicionális bankhiteltől, a tőzsdei finanszírozáson és a lízingen keresztül a különféle vegyes „mezzanine” technikáig széles palettán jelennek meg és igen differenciáltak. A szerves növekedést meghaladó gyors növekedés elérése egyrészt a növekedési modellek (M&A) sajátja, másrészt más tulajdonságra optimalizált modellek is biztosíthatják (FDI, franchise).

Az üzleti modellek hatáskifejtése

Az üzleti modellek egy részének hatása csak az értéklánc egy elemére irányul (például: a legtöbb értékesítési modell), a modellek kisebb száma sokszereplős összetettebb szisztémákat, szervezeti rendszereket alkot (például: startup-kockázati tőke, franchise, külföldi működőtőke kihelyező modellek), összetettebb hatásokkal. A vállalkozók üzleti céljaik megvalósítása érdekében a modelleket változatos módon kombinálják. Az üzleti modellek az értéklánc elemeken keresztül hatást gyakorolnak a vállalatok piaci, bevételi, költség, eredmény, tőkelekötési, likviditási és még számos egyéb pozíciójára, ezeken keresztül a hozzáadott értékre. A hatásoknak szűkebb és tágabb köre, illetve közvetlenebb és közvetettebb formái is lehetségesek. A sokszereplős összetettebb modelleket egész szektorok kormányzati növekedési modelljeiként is alkalmazzák.

Az alábbi táblázat az egyes üzleti modellek értéklánc elemekre irányuló hatásait mutatja be.

3. táblázat: Üzleti modellek hatásai az értéklánc elemekre

Üzleti modell	Kutatás-fejlesztés	Beszerezés	Üzemi tevékenységek	Elosztási logisztika (disztribúció)	Marketing	Értékesítés	Értékesítés utáni szolgáltatások	Humán kapcsolatok	Finanszírozás	Növekedés menedzsment
Gyártó	+	+	+	+			+	+	+	
Nagykereskedő					+	+				
Kiskereskedő					+	+				
Franchise szervezet	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Tömegtermelés		+	+	+						
Just in time		+	+	+						
Kockázati tőke - startup	+								+	
Reverse engineering	+									
Direkt értékesítés					+	+				
E-commerce						+				
Aukció						+				
Bankhitel									+	
Tőzsde									+	+
Lízing						+			+	

Forrás: saját szerkesztés

Élenjárók és követők, mint a gazdasági növekedés motorjai

Az üzleti modell innovációknak a termék és az előállítás technológiája, a termék nyereséges előállíthatósága, megtakarítások realizálása, illetve a maximális értékesítési potenciál elérése áll a középpontjában. Az üzleti modell adja meg a termék üzleti létezésének jogosultságát és súlyát, vele együtt az értékképző erejét a növekedési folyamatban.

Az új üzleti modelleket létrehozó vállalkozók – az élenjárók – innovációinak egy részét a követő vállalatok átveszik és alkalmazzák. Az adaptáció a gazdasági növekedés szempontjából alapvető fontosságú, mivel az hozza létre a hatások egész szektorokra kiterjedő érvényesülését, egyben a hatások megsokszorozódását. Az adaptáció a nemzetgazdasági GDP bővülésének feltétele, a gazdasági növekedés szélességét erősíti. A növekedés szélessége azt mutatja meg, hogy a gyors növekedés a GDP milyen százalékában nyilvánul meg.

Egy-egy szektor általában vett technológiai és tudás színvonalát a követő vállalatok technológiai és tudás státusza jeleníti meg, amely a követőket alkalmassá teszi az élenjáró üzleti modellek adaptációjára. A követő vállalkozók adaptációs képességéhez mérve az élenjáró vállalkozók képesség tőkéje alapozza meg a vállalkozásaik extra növekedését. Az élenjárók elő-

nyét a szabadalmi védelem ereje, a követők másolási-adaptálási nehézségei, illetve az élenjárók folyamatos innovációi tartósíthatják. A követők jelenítik meg az erőforrások, az élenjárók az erőforrások és az üzleti modelljük által determinált növekedési színvonalat.

Két ismert nagyvállalat esetében az alábbi módon történt meg új üzleti modelljeik létrehozása és ezzel elszakadásuk a szektorra jellemző üzleti modellektől.

- A Dell Computers sikereit az ellátási láncban és a gyártásban történt innovációinak köszönhetette (Case study: Dell). A vállalat direkt értékesítési stratégiát választott és először használt online értékesítő platformot. Ezzel szemben minden más személyi számítógép gyártó kereskedelmi értékesítési helyeken előre kiépített és összeszerelt termékeket értékesített. A Dell széleskörű rendszer kiépítési választékot ajánlott a vásárlóinak – az üzleti modelljéből származó megtakarításainak köszönhetően – igen kedvezményes áron. A direkt értékesítésnek köszönhetően a piaci adatok széles adatbázisát is létrehozta, amelyet a keresleti trendek előrejelzésére használt. Mivel saját alkatrészellátást nem épített ki, ezért az alkatrészgyártókkal termelési terveit és értékesítési előrejelzéseit megosztotta. Az alkatrészeket a gyártók az alacsony készlet szint érdekében „just-in-time” rendszerben szállították.
- A Tesla Inc. nem az elektromos autót találta fel, hanem annak nyereséggel történő gyártásának és értékesítésének üzleti modelljét. A modell jelentősen eltér a hagyományos autógyártók üzleti modelljétől. A vállalat direkt értékesítést folytat, ellentétben a hagyományos gyártókkal, amelyek az értékesítésre franchise partnereket bíznak meg. A Tesla az értékesítésre bemutatótermek és galériák nemzetközi hálózatát hozta létre, amelyen keresztül – a fogyasztó vásárlási magatartásának gyors és közvetlen megszerzésével – a termékfejlesztés gyorsaságát is elősegíti. A vásárló online módon is tesztre szabhat és megrendelhet egy gépkocsit. A Tesla világszerte többszáz ún. Service Plus központtal rendelkezik, amelyeknél az értékesítést kombinálja szerviz szolgáltatásaival. A mobil szerelők otthonról szolgálják ki a járműveket, bizonyos típusok adatait távéléréssel is vizsgálhatják és néhány problémát online javíthatnak. A vállalat versenytársaihoz képest több éves előnyben van a fejlesztésekhez szükséges adatok gyűjtésében. A Tesla korábban kelet-ázsiai gyártók akkumulátorait építette be autóikba, jelenleg a saját gyártást saját kutatás-fejlesztési bázisára helyezi át, továbbá célkitűzései között szerepel a teljesen automatizált termelés megteremtése. A vállalat technológiai előnye és felfutó termelése veszélyt jelent a legnagyobb autógyártók számára is.

KORMÁNYZATI ÉRTÉKLÁNCOK, MINT A NÖVEKEDÉSI MODELLEK ALAPJAI

Kormányzati gazdaságfejlesztési értékláncok

Az üzleti modellek működési feltételeinek biztosításában, a nemzetgazdasági vagy szektorális növekedési modellek létrehozásában, fejlesztésében a kormányzati vállalkozásfejlesztési tevékenységnek kulcsszerepe lehet. A növekedésre képes szektorok létrehozásához vagy azok működési feltételei javításához a nemzetgazdaságnak stratégiára, programokra és kormányzati intervenciókra, szabályozásra van szüksége. Az üzleti folyamatok stimulálása céljából a kor-

mányzatoknak fel kell ismerni, hogy az értékláncok mely szakaszaiban, milyen eszközökkel, mikor és milyen időtartamban van helye a kormányzati beavatkozásnak és azt a kormányzatnak milyen szerepkörben kell megtennie.

A kormányzati szerepvállalást a kormányzati támogató célú értékláncok segítik elő, amelyek részben a vállalati értékláncok elemeit ölelik fel, az oktatásra, a kutatás és vállalkozásfejlesztésre, a kormányzati infrastruktúrákra, továbbá a gazdasági, jogi, adó- és elszámolási szabályozásra irányulnak.

A húzóágazatok fejlesztése kiemelkedően fontos, mivel növekedésük többszörösen meghaladhatja a nemzetgazdaság egészének növekedését. Néhány üzleti modell egész szektorok növekedési modelljévé vált (startup-kockázati tőke, külföldi működőtőke kihelyező modellek). A globális tevékenységek optimalizációja következtében a nemzetgazdasági növekedési modellek makrogazdasági szerepre is szert tehetnek, emiatt a makrogazdasági jellemzők leírásához is nélkülözhetetlenné válhatnak (OECD, 2019).

Ne feledjük el azt, hogy a piac kontrollálta szektorokban kifejlesztett értékláncok bizonyos elemeit és technikáit – ha jelentős késéssel is – a kisebb üzleti cégeknél és az üzlettől távol eső területeken is, például a közszolgáltatásokban is adaptálják, javítva ezzel a gazdaság egészének növekedési lehetőségeit.

Nemzetgazdasági növekedési modellek

Az elmúlt évtizedekben sikeres felzárkózást végrehajtott gazdaságok által alkalmazott növekedési modellek és eljárások könnyebben megfejthető képet adnak a növekedés tényezőiről, mint a szervesen fejlett gazdaságok lassan lejátszódó evolutív folyamatai. Izrael, Finnország és Dél-Korea tudásintenzív, Írország és Szingapúr erőforrás-intenzív, külföldi működőtőke bevonó stratégiát alkalmazott. Kína intenzív fejlődésének periódusában megváltoztatta célmodelljét, a külföldi működőtőke bevonó erőforrás-intenzívről a tudásintenzív modellre váltott át.

A 4. sz. táblázat a növekedési modellek alkalmazott termelési tényező és tevékenység-struktúráját mutatja be.

Külföldi működőtőke kihelyező modell (autonóm gazdaságok): A külföldi működőtőke kihelyező gazdaságok jól ellátottak tőkével, tudástőkével, magas szintű munkaerővel, általában szűkében vannak az alacsonyabb szintű munkaerőnek, illetve természeti kincseknek. A saját technológiás tudásintenzív gazdaságok szereplői a kutatástól és termékfejlesztéstől, a termelésen, az értékesítésen és az értékesítést követő szolgáltatások biztosításán át a finanszírozásig az értéklánc összes tevékenységét irányítják, de azokat nem feltétlenül végzik is. A modell domináns gazdaságai a működőtőke meghatározó kihelyezői más fejlett, illetve feltörekvő gazdaságokba.

4. táblázat: Növekedési modellek termelési tényező és tevékenység szerkezete (tevékenység mintázat)

Növekedési modell típusok		Külföldi működőtő- ke kihelyező modell	Külföldi működőtő- ke befogadó modell	Külföldi portfóliótő- ke befogadó modell	„Reverse engine- ering” növekedési modell	Kockázati tőke be- fogadó technológiai modell
Termelési tényező szerkezet						
Jelölése		FDI ^{out}	FDI ⁱⁿ	FPI ⁱⁿ	RE	VC ⁱⁿ
Tőke (K)		X			X	
Tudástőke (Kn)		X		X		X
Munkaerő (L)		X	X	X	X	X
Vállalkozó (E)		X		X	X	X
Tevékenység szerkezet						
Középfokú oktatás	Okta- tás	+	+	+	+	+
Szakirányú felsőoktatás		+		+	+	+
Új technológiák létrehozása	„Early stage” szakasz					+
Termékek létrehozása						+
Technológiai piacon értékesítés/ vá- sárlás		+				+
Vállalati kutatás-fejlesztés	„Late stage” szakasz	+		+		
Beszerzés		+		+	+	
Üzemi tevékenységek		+	+			
Elosztás (disztribúció)		+		+	+	
Marketing		+		+	+	
Értékesítés		+		+	+	
Értékesítés utáni szolgáltatások		+		+	+	
Funkcionális tevékenységek (humán és pénzügy, stb.)		+	+	+	+	
Tőkekihelyezés (működő, portfólió)		+				
Tőkebevonás (működő, portfólió)			+	+		+
Belső finanszírozás					+	
Menedzsment		+		+	+	

FDI - Foreign Direct Investment, FPI - Foreign Portfolio Investment, RE - „Reverse engineering”, VC e.s. - Venture Capital early stage

Forrás: saját szerkesztés

A működőtőke kihelyező modellnél a tőke már nem független tényezőként, autonóm módon (például tőzsdei tőkeemelés formájában), hanem a technológiai-tudás komponensekkel, úgy is mondhatjuk „előregyártott, kapcsolt csomagok”-ban, a különböző üzleti-nemzetgazdasági modellek építőelemeiként áramlik.

Külföldi működőtőke befogadó modell: A működőtőke intenzív (FDI) befogadó modellnél az értéklánc egy szakaszát, mint munkaerőigényes tevékenységet egy másik országban végzik el, az ott jellemző alacsonyabb munkaerő költségek mellett vagy egy a kibocsátó gazdasághoz hasonlóan fejlett gazdaságban végzik el, az ország vagy a régió piacaihoz való hozzáférés elősegítése céljából. A tőkebefogadó gazdaság nem hoz létre új technológiát és terméket, a gazdaság munkaerejével kapcsolódik be a kibocsátó nagyvállalatok értékláncaiba. Ezt a modellt, ha magas szintű technológiai tevékenységre irányul, valójában a tevékenységek statisztikai besorolása alapján tekintjük technológiai modellnek – ténylegesen munkaerőgazdaság – alacsony kutatás-fejlesztési kiadásokkal.³ Az FDI befogadó modell az értéklánccokat irányító kihelyezőtől függő jellege miatt nem autonóm gazdasági modell. Írország a külföldi működőtőke befogadó modellt mint értéktűn és sikeresen alkalmazta, ennek eredményeként 1987 és 2000 között a legfejlettebb gazdaságok közé emelkedett (Ireland, 2014; Barry – O’Mahony, 2006; Barry – Görg – McDowell, 2001). A modellt a világ összes részén alkalmazzák, néhány esetben a technológiai gazdaságba történő átmenet modelljét jelenti.

Külföldi portfóliótőke befogadó modell: Egyes országoknak nincsen szükségük technológia bevonásra, mivel rendelkeznek vele. Szükségük van azonban a vállalatok növekedéséhez, terjeszkedéséhez pénzügyi forrásokra, amelyet elsősorban tőzsdei részvénykibocsátásra alapoznak. Finnország hagyományos ágazatok dominálta gazdaságát 1993 és 2000 között – a magas bér- és adókörnyezet fenntartása mellett – technológiai gazdaságba fordította át (Hirvonen, 2004; Kiander, 2004; Pajja, 2000). Az egy-vállalatos, egy-szektoros finn technológiai modell a tőkehiányt tőzsdei forrásszerzéssel oldotta fel, amelyet jellemzően a szervesen fejlett gazdaságok tőkepiacai biztosítottak.

„Reverse engineering” és belső finanszírozás alapú növekedési modell: Dél-Korea gyors növekedési szakaszának kezdetekor nem rendelkezett saját technológiával. A technológiai tudást külföldi működőtőke bevonása nélkül saját előállításra alapozta (Kim, 1997; Fakir, 2016). A vállalati tőkeakkumulációt kezdetben a külföldi támogatások (Faludi, 2005), később az alacsony munkabérek tették lehetővé. Az ország 1963 és 2002 között – alacsony bér- és adó környezetben – hagyományos, majd modern technológiai gazdaságot hozott létre (CIA, 1983). A modell sarokpontjai voltak a fejlesztéseket és export elvárásokat megfogalmazó és támogatásokat biztosító kormányzati gazdaságirányítás, a magántulajdonon alapuló chaebolok végrehajtó és vállalkozó szerepe, az állam és a vállalatok közötti közléptávú indikatív tervek, a bankok, mint a kedvezményes kormányzati hitelek közvetítői és a vállalati kontroll megvalósítói, késői fázisú termékfejlesztés, licenzvásárlás és „reverse engineering”⁴ formájában, az alacsony bérek. Az egyszerűbb termékeket lemásolták, az összetettebbeknél licenzeket vásároltak, illetve technológiával rendelkező főként külföldi, csődhelyzetben lévő cégeket vásároltak fel. Amennyiben licenz vásárlásra nem volt mód, visszatértek az egyedüli rendelkezésre álló eszközökhöz, a másoláshoz, más néven az ún. „reverse engineering”-hez (Kim – Westney, 1999). Ezt a módszert gazdasága felzárkóztatására jelenleg Kína alkalmazza.

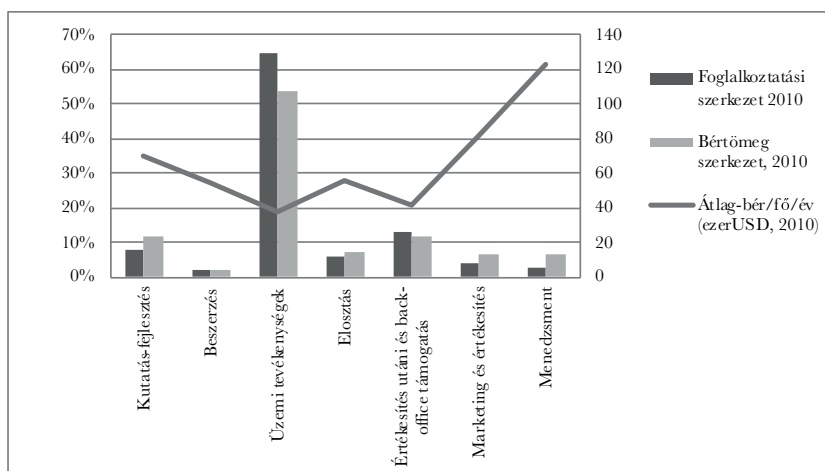
Kockázati tőke befogadó technológiai modell: Az „early stage”⁵⁵ technológiai fejlesztés (OECD, 2015) során a tevékenységek végső produktumai olyan kísérleti stádiumban lévő technológiák és termékek, amelyek piaci értelemben ígéretesek, de hogy bevételt hozó termék lesz-e belőlük, az további kockázatot hordoz magában. Az új termékeket, technológiákat legtöbbször induló vállalkozások (startupok) kereteiben fejlesztik, amelyeknek elkülönült piacuk van, részesedéseik értékesítésre kerülnek.

Izrael gazdasága ennek a modellnek egyik mintagazdasága (ITR, 2021; MAFR, 2020). Hazai technológiai cégei fejlesztésére főként az Egyesült Államokból származó kockázati tőkét von be és az értékesíthető termékeket hordozó cégeit elsősorban az Egyesült Államok technológiai nagyvállalatai vásárolják meg (KPMG Enterprise, 2017; Maune, 2017). A Yozma program (Avnimelech, 2009) keretében megvalósult gazdasági modell sarokpontjai a korai fázisú (early stage) technológiafejlesztés, a kockázati tőke hálózatok alapok-alapja („fund of funds”) jellegű felépítése, az alapok tulajdonosi hátterének felépítése során a külföldi menedzselési tapasztalatok becsatornázása, az Izraelbe áttelepült nagyszámú magasan képzett munkaerő hasznosítása. Izrael mellett – ugyan kevesebb sikerrel – Szingapúr (Völgyi, 2015) és Észtország is kísérletet tett a modell követésére, továbbá Kína és gazdag olaj alapú gazdaságok is kísérletet tesznek a modell meghonosítására.

Növekedési modellek néhány specifikus jellemzője

Jövedelem plafon: Különböző növekedési modellek az értékláncban eltérő arányban érintenek különböző jövedelemszintű tevékenységeket. Az alábbi grafikon az értéklánc, mint változó függvényében mutatja a foglalkoztatás, a bértömeg és az átlagos, éves munkabér alakulását.

2. ábra: Foglalkoztatási és bértömeg szerkezet az értéklánc elemeiben (Egyesült Államok, feldolgozóipar, 2010)

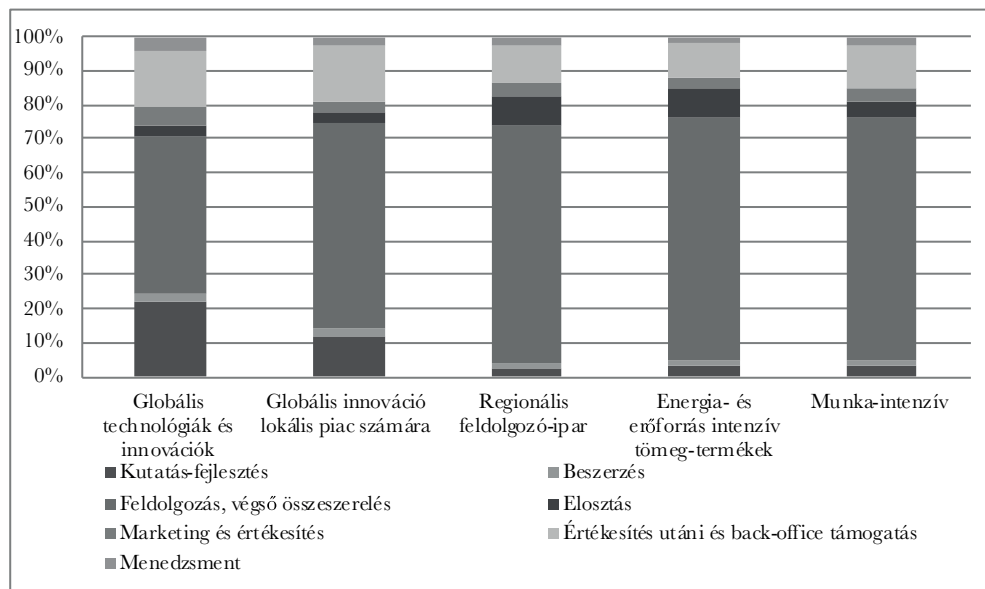

Forrás: McKinsey Global Institute, 2012

A külföldi működőtőke kibocsátó és befogadó modell tevékenységi szerkezetét az egyik legalacsonyabb jövedelmet (bért) biztosító értéklánc elem dominálja. Az operatív tevékenységek jövedelme a legalacsonyabb a forrásgazdaság jövedelem viszonyai alapján, és különösen alacsony a célgazdaság jövedelemszintjén. A tőke kibocsátóknak ez jelentős megtakarítást jelent. Ennek azonban van egy következménye a befogadó modellre nézve. A kibocsátó gazdaságnak csak addig érdemes tőkét kihelyezni, amíg a befogadó gazdaság munkaerő költségei a kibocsátó gazdaság azonos tevékenységére jellemző munkaerő költségeinél alacsonyabbak. Ebből azonban – modellszerűen – az is következik, hogy a befogadó gazdaság jövedelem szintjének szignifikánsan alacsonyabbnak kell lennie a kibocsátó gazdaság jövedelem szintjénél, mivel a kibocsátó gazdaság értékláncában az operatív tevékenységnél magasabb jövedelmet biztosító tevékenységek súlya magasabb.

A működőtőke befogadó gazdaság munkajövedelme – ha az Egyesült Államok feldolgozóiparának foglalkoztatási szerkezetét a tényleges bérekkel, illetve az üzemi tevékenységek béreivel súlyozzuk – 82%-a a kihelyező gazdaság munkajövedelmének. Ez a növekedési modellnek egyben a növekedési modell jövedelem plafonja. Hasonló jövedelem plafon becslést készíthetünk a kutatás-fejlesztési tevékenység által dominált gazdaságokra is, amelynél viszont a jövedelem korlát magasabb egy szervesen fejlett gazdaság átlagos jövedelem szintjénél.

3. ábra: Foglalkoztatás tevékenységi szerkezete a feldolgozóipari szektorokban (Egyesült Államok, 2010)

Forrás: McKinsey Global Institute, 2012

Beruházás-igényesség: A növekedési modellek különböző tőke eszköz igénye mellett tőkeigényének mértéke is jelentősen eltérhet. A növekedési ütem és az azokhoz kapcsolódó beruházási intenzitás között nem létezik és nem is létezhet „mechanikus” kapcsolat. A

beruházási intenzitás megfelelő szintje a növekedés szükséges feltétele, de magasabb beruházási arány nem feltétlenül jár együtt magasabb növekedési ütemmel. Ésszerűnek tűnik, hogy egy tudásintenzív növekedési modell – a technológiák és a termékek fejlesztése, továbbá a piacokra való belépés költségei miatt – nagyobb beruházásigényt táplál, mint a stabil háttérű, minimális kockázattal történő működőtőke befektetések által dominált növekedési stratégia. Dél-Korea a gyors növekedési periódus alatt a 7,8%-os átlagos növekedést átlagosan 30%-os, amíg a közel azonos ütemben növekedő Írország és a fékezettebb ütemet mutató Finnország 20%-os beruházási ráta mellett érte el.

Infrastruktúra igény: Az iparfejlesztés infrastruktúrái teljesen átfomálták a vállalati értékláncok beszerzéssel és elosztással kapcsolatos elemeit. Ennek az infrastruktúrának az alapját a közlekedés, hírközlés, villamosenergia-ellátás, a szakmai oktatás és az ipari parkok rendszere képezi. Ezzel szemben a technológiai gazdaság infrastruktúrái az oktatás és a kutatás-fejlesztés köré összpontosulnak.

A technológiai gazdaság alapjai a félvezető termékek és technológiák létrehozásáig vezethetők vissza, amelyek tovagyrúzó technológiai, üzleti és növekedési hatásokat váltottak ki a nemzetgazdaságokban. A hetvenes évek második felében megjelentek a technológia-hordozó kisvállalatok, amelyeket kezdetben garázscégeknek később startupoknak neveztek. A folyamat kormányzati és üzleti alapú támogatására létrehozták a technológiai inkubátorokat. A kutatás-fejlesztés új modelljét a bürokratikus konglomerátumok nem voltak képesek bekebelezni, ezért a kiépülő új struktúra új finanszírozási intézményeket igényelt. Kifejlődött a kockázati tőkefinanszírozás, létrejöttek a specializált technológiai tőzsdék, illetve tőzsdei szekciók. A technológiai gazdaság tovább fűtötte az outsourcing iránti igényt (külföldi működőtőke befektetés és relokáció), illetve az M&A tranzakciókat, mint az országok közötti technológia transzfer eszközeit. A sikeres országok a nemzeti adórendszereket is bevetették a technológiai gazdaság fejlesztésébe, főként a kockázati alapokba történő magánbefektetések elősegítésére. Az egyetemeken kiformálódtak az ún. STEM (science, technology, engineering, math) tantárgycsoportok. A nagyvárosok technológiai parkjai szoros versenyben állnak egymással. A szolgáltatások volumenének és minőségének értékelésére kidolgozták a technológia centrumok minősítési rendszerét. Az eszközrendszer jelenleg is fejlődik: a technológia transzfer új intézménye, az ún. akcelerator programok csak néhány éves múltra tekintenek vissza.

A FOGALMAK FORMALIZÁLT ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az értéklánc, az üzleti és növekedési modell, az adaptáció, illetve a jövedelem függvény fogalmi formalizálhatóak.

Az értékláncokat a legegyszerűbben mátrixként (esetleg vektorként) ábrázolhatjuk (lásd 1. sz. táblázat), mivel a mátrixok a leginkább alkalmasak a jelenségek tömör leírására. A mátrix soraiban az értéklánc elemei, oszlopaiban az értéklánc elemeit alkotó tevékenységek meghatározott specifikus tulajdonságai találhatók. Az értéklánc mátrix formalizált jelölése az alábbi:

$$\text{Él} \begin{matrix} \text{tulajdonság} \\ \text{gazdasági szereplő} \end{matrix}$$

A jobb felső index mutatja az értéklánc meghatározott specifikus tulajdonságát (tartalmát), például a tevékenységek szolgáltatási színvonalát, munkaigényét (bér, bértömeg), tőkeigényét (lekötött tőke állomány, értékcsökkenés), kutatás-fejlesztési kiadásait, stb. A jobb alsó indexben az értéklánc alanyiságáról találunk információt, például vállalat, szektor, nemzetgazdaság, élenjáró vállalat, követő vállalat, stb.

Az értéklánc homogenitási szintjét számos módon meghatározhatjuk. A homogenitási szint lehet az indikátorok átlagától való eltérés, minimum és maximum értékeinek eltérése, az értékek szórása, illetve alkalmazhatjuk a „leggyengébb láncszem elvét”, amikor az indikátorokat a legalacsonyabb értékével tekintjük azonosnak.

h gazdasági szereplő

Az értékláncok specifikus tulajdonságait korrigáljuk az értéklánc homogenitási értékével, amely magasabb homogenitási szintnél nagyobb, alacsonyabbnál kisebb szintet mutat.

Az értéklánc hosszúságát a nem nulla (gyakorlatban a meghatározott limit érték fölötti) értékkel rendelkező elemek száma mutatja meg a teljes értéklánc összes elemének arányában.

Az ún. átfordító értéklánc mátrix arra szolgál, hogy a különböző dimenziójú elemek tulajdonságai összehasonlíthatók legyenek. Ennek dimenziója lehet százalékos érték, illetve az annak megfelelő verbális minősítés: alacsony, közepes, magas, extra magas.

Az üzleti és növekedési modell az értéklánc elemek funkciói ellátására a lehetséges alternatívák közül kiválasztott modellek együttese. Matematikai értelemben az üzleti modell – a vállalkozó döntéseinek eredményeképpen – az alternatívák adta lehetőségek vagy kombinációk egy realizációja, amely megvalósítható és a vállalkozó szempontjai szerint a legelőnyösebb. Az üzleti és növekedési modell (lásd 2. sz. táblázat) jellemzői révén számszerűen is definiálható (például: növekedési jövedelem plafon, eltérő beruházás- és infrastruktúraigényesség).

M modell típusa
gazdasági szereplő

A növekedési modell a gazdaságra jellemző rendszer-változó, azonban egy gazdaságon belül szektoronként is eltérő lehet. A gazdasági modellek hatásai (lásd 3. sz. táblázat) azon változók összessége, amelyek változtatására a vállalkozó és a gazdaságstratégiai tervező üzleti és növekedési modelljei alkalmazásával törekszik. Ilyen változók lehetnek egy vállalat vagy nemzetgazdasági szektor piaci részesedése, árbevétele, költségei vagy likviditása.

Az értéklánc mátrixot az alkalmazott üzleti és növekedési modellek határozzák meg:

$$\text{Él}_{\text{gazdasági szereplő}}^{\text{tulajdonság}} = f(M_1, M_2, \dots, M_n)$$

Az üzleti szektorokban a követő vállalat bázis szintjét az élenjáró vállalat üzleti modelljének átvételével javítja. A követők új bázisa tulajdonság mátrixát a követők bázisa és az élenjárók üzleti modellje hatás index mátrixának Hadamard-szorzata⁶ adja.

$$\text{Él}_{\text{követő új bázis}}^{\text{tulajdonság}} = \text{Él}_{\text{követő bázis}}^{\text{tulajdonság}} \circ M_{\text{élenjáró}}^{\text{tulajdonság index}}$$

Ez a szorzat akkor képezhető, ha a két mátrix méretében és belső szerkezetében azonos felépítésű. Az azonos felépítés biztosítja, hogy a két mátrix megfelelő pozíciójú elemei kerüljenek összeszorzásra.

Az összes követő vállalat bázisa az élenjárók sorozatos innovációinak együttes hatását követően (d a szektor vállalatainak száma 1-től l-ig, t az idő 1-től k-ig):

$$\begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{követő szektor új bázis} \end{matrix} = \sum_{d=1}^l \begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{követő szektor bázis} \end{matrix} \prod_{t=1}^k \begin{matrix} \text{tulajdonság index} \\ \text{élenjáró (t)} \end{matrix}$$

A nemzetgazdaság adott értéklánc eleme tulajdonságainak változása az üzleti szektorok és a kormányzat tevékenységének hatásaiból tevődik össze.

$$\begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{nemzetgazdaság (t+1)} \end{matrix} = \begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{üzleti/kormányzat (t)} \end{matrix} \circ \left[\begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság index} \\ \text{üzlet} \end{matrix} \circ \begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság index} \\ \text{kormányzat} \end{matrix} \right]$$

A nemzetgazdasági jövedelmet (kibocsátást) meghatározó tényezők:

$$Y = f[K, L, K_n, N, E \left(\begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{üzlet} \end{matrix}, \begin{matrix} \text{Él} & \text{tulajdonság} \\ \text{kormányzat} \end{matrix}, h_{\text{üzleti/kormányzat}} \right)]$$

A nemzetgazdasági jövedelem akkor a legmagasabb, ha a kulcsszektorokban

- a növekedési modell erőforrás-ellátása (tőke, munka, tudás, természeti erőforrások) magas,
- az üzleti szektor – és az ahhoz kapcsolódó kormányzati támogatás együttes – szolgáltatási színvonala (olyan növekedési modellt alkalmaznak, amelynél annak jövedelem plafonja magas, illetve a fajlagos tőkeigény optimális), az értékláncok homogenitása magas.

ÖSSZEGZÉS

Az üzleti és az azt támogató növekedési modellek alapvetően befolyásolják a termelési tényezők hatáskifejtését, azok gazdasági növekedéshez való hozzájárulását. Az üzleti irodalom több száz üzleti modellt azonosított már, amelyet a vállalkozók gyakorlati célokra, az eredményesebb üzleti stratégiák létrehozása céljából dolgoznak ki és alkalmaznak. Az üzleti- és növekedési modelleknek azonban helye van a mikro- és a makrogazdaság növekedéssel kapcsolatos vizsgálódásaiban is. Ezért a modellek értelmezése, rendszerezése és formalizálása válik szükségessé. Az értelmezés egyik alapvető eszközét az értékláncok – több évtizedes múltta visszatekintő, szintén gyakorlat orientált – irodalma szolgáltatja.

JEGYZETEK

- ¹ A McKinsey Global Institute (2012) tanulmánya az Egyesült Államok feldolgozóiparát öt szektorra bontja (globális technológiák és innovációk, globális innováció lokális piac számára, regionális feldolgozóipar, energia- és erőforrás-intenzív tömeg-termékek, munka-intenzív termékek) és szektoronként bemutatja a termelési tényezők (technológia, a tőke- és munkaigény) hozzájárulásait a hozzáadott értékhez. (McKinsey Global Institute, 2012)
- ² K – (capital) tőke, L – (labour) munka, Kn (knowledge) - tudás, E (entrepreneurial capabilities) – vállalkozói képességek, N (natural resources) – természeti erőforrások
- ³ Kiemelendő, hogy kétféle munkaintenzív gazdaság létezik. Egyrészt a feldolgozóipar leginkább munkaerőigényes szegmensét nevezzük annak, másrészt a külföldi működőtőke bevonó gazdaságokat is, amelyek a tőke kihelyező vállalatok értékláncainak üzemi tevékenységeit látják el. Ezek a fogadó országok a magas hozzáadott érték forrásait létrehozó tevékenységekkel nem rendelkeznek, a tőkevonzás érdekében az üzemi tevékenységek munkaerő, oktatási, logisztikai hátterét biztosítják.
- ⁴ A „reverse engineering” a termékek jellemzőiből az azt létrehozó technológiai folyamat visszafejtése, amit a felzárkózások eszközeként elsősorban a kelet-ázsiai gazdaságok alkalmaztak és alkalmaznak ma is.
- ⁵ Az "early stage" a "seed" és a "later stage" között elhelyezkedő vállalkozásfejlesztési periódus. Ebben a szakaszban kezdődik el a termelés, illetve ekkor kezdenek realizálódni az első értékesítési eredmények. Ezt követi a "growth/expansion stage", amely már a tőzsdei bevezetésre való előkészületeket is magában foglalhatja.
- ⁶ A matematikában a Hadamard-szorzat – más néven Schur-szorzat, vagy elemenkénti szorzat – egy kétváltozós művelet, aminek tényezői ugyanolyan dimenziójú mátrixok. A szorzatban álló elemek a tényezők megfelelő elemeinek szorzatai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Avnimelech, Gil (2009): VC policy. *Yozma Program 15-Years perspective* (https://www.researchgate.net/publication/228921726_VC_Policy_Yozma_Program_15-Years_perspective)
- Barry, F – Görg, H. – McDowell, A. (2001): *Outward FDI and the Investment Development Path of a Late-Industrialising Economy: Evidence from Ireland* (<https://researchrepository.ucd.ie/bitstream/10197/1255/1/WP01.08.pdf>)
- Barry, F – O'Mahony, C. (2006): *Making Sense of the Data on Ireland's Inward FDI* (<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/72308/1/521069599.pdf>)
- Case study: *Dell - Distribution and supply chain innovation* (<https://learn.marsdd.com/article/case-study-dell-distribution-and-supply-chain-innovation/>)
- CIA (1983): *South Korea, Economic Decision Making in Transition*, CIA, Directorate of Intelligence. 1983. január
- Dallos, Michall (2021): *Busines Model Evolution* (<https://businessmodel.company/business-model-evolution/>)
- Fakir, A. E. (2016): *South Korean System of Innovation: From Imitation to Frontiers of Technology, Successes and Limitations*
- Faludi Péter (2005): *Pak Csong-Hi gazdasági programja – a modernizáció gazdaságpolitikája Dél-Koreában*, Kül-Világ 2005/4., 24.o.
- Fourweekmba (2021): What Is a Business Model? 54 Successful Types of Business Models You Need to Know (<https://fourweekmba.com/what-is-a-business-model/>)
- Hirvonen, T. (2004): *From Wood to Nokia: The Impact of the ICT Sector in the Finnish Economy*, ECFIN country focus (https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication_1417_en.pdf)
- Ireland, D.F. (2014): *Economic Impact of the Foreign-owned Sector in Ireland*, Department of Finance
- ITR (2021): *The Israeli Tech Review Q1 2021.*, Presented by IVC Research Center and Meiter Law Office (<https://www.ivc-online.com/LinkClick.aspx?fileticket=elxRgCjBtZw%3d&portalid=0&timestamp=1618166486915>)
- Kiander, J. (2004): *The evolution of the finnish model in the 1990s: From depression to high-tech boom* (<https://core.ac.uk/download/pdf/153491783.pdf>)
- Kim, L. (1997): *Imitation to Innovation, The Dynamics of Korea's Technological Learning*, Harvard Business School Press

- Kim, Westney (1999): *Technology and Korea's Business Systems in Action* (Revised 1999 -forthcoming in Continuity and Change in Asia's Business Systems), Linsu Kim, Korea University D.; Eleanor Westney, MIT Sloan School of Management
- KPMG Enterprise (2017): *Venture Pulse Q4 2016, Global analysis of venture funding* <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/01/venture-pulse-q4-2016-report.pdf>
- MAFR (2020): *Most Active Funds Report 2020*
- Maryville University (2021): *Traditional Types of Business Models* (<https://online.maryville.edu/business-degrees/traditional-types-business-models/>)
- Maune, A. (2017): *Developing Competitive advantage through startups and venture capital in emerging markets: A view from Israel*
- McKinsey Global Institute (2012): McKinsey Operations Practice. *Manufacturing the future. The next era of global growth and innovation.* 2012. november (<https://time.com/wp-content/uploads/2015/03/manufacturing-the-future.pdf>)
- OECD (2015): *Policy Lessons from Financing Young Innovative Firms* 2015. ([https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/IND\(2014\)5/FINAL&docLanguage=En](https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/IND(2014)5/FINAL&docLanguage=En))
- OECD (2019): *Global Value Chain Development Report 2019*, Technological Innovation, Supply Chain Trade, and Workers in a Globalized World (<https://www.oecd.org/dev/Global-Value-Chain-Development-Report-2019-Technological-Innovation-Supply-Chain-Trade-and-Workers-in-a-Globalized-World.pdf>)
- Paija, L. (2000): *ICT Cluster – The engine of knowledge-driven growth in Finland* (<https://www.etla.fi/wp-content/uploads/2012/09/dp733.pdf>)
- Porter, Michael E. (1985): *Competitive Advantage Creating and Sustaining Superior Performance* (<https://imarcai.com/wp-content/uploads/2019/04/Porter-1985-chapter-1.pdf>)
- Startup Genome (2019): *Global Startup Ecosystem Ranking 2015, 2017, 2019* (<https://startupgenome.com/reports/global-startup-ecosystem-report-2019>)
- Völgyi Katalin (2015): *A sikeres államkapitalizmus példája – Szingapúr*, 2015. december (<https://mek.oszk.hu/15900/15991/15991.pdf>)

Kenesei Zsófia – Pataki László – Tóth Róbert

A banki szabályozói követelmények szigorításának hatása az Európai Unió bankszektorának jövedelmezőségére és a nemteljesítő hitelek arányára

Impact of the Tightening of Banking Regulatory Requirements on the Profitability of the European Union's Banking Sector and the Ratio of Non-performing Loans

Összefoglalás

A bankrendszerek stabilitása minden nemzetgazdaság számára alapvetően fontos követelmény. A bankrendszerben fellépő instabilitás és a nyomukban járó esetleges bankcsődök fertőzőési láncan keresztül az egész gazdaság működésére veszélyt jelentenek. A 2008-2009-es válság is rávilágított a bankrendszerek sérülékenységre, s kiváltotta annak igényét, hogy a ko-

KENESEY ZSÓFIA, doktorjelölt, Soproni Egyetem, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola (zsofi890819@gmail.com), DR. PATAKI LÁSZLÓ PhD, egyetemi docens, Soproni Egyetem (pataki.laszlo@uni-sopron.hu), DR. TÓTH RÓBERT PhD, óraadó, Károli Gáspár Református Egyetem (toth.robert.nemet@gmail.com).

rábbiaknál is szigorúbb tőke- és likviditási előírások vonatkozzanak a bankokra. A szabályok szigorítása a „túlszabályozottság” veszélyét is magában hordozhatja, ami már a pénzüintézetek jövedelmezőségét is ronthatja. A tanulmány a 2008 és 2019 közötti időtávon vizsgálja az Európai Unió és hazánk bankrendszerének jövedelmezőségében végbement változásokat, valamint azt, hogy a szigorodó előírások milyen hatással voltak a nemteljesítő hitelek arányára.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G21, G28, H12

Kulcsszavak: bankszabályozás, jövedelmezőség, nemteljesítő hitelek

Summary

The stability of banking systems is a fundamental requirement for any national economy. Instability in the banking system and the consequent possible bank failures pose a threat to the functioning of the whole economy through a chain of infection. The crisis of 2008-2009 also highlighted the vulnerability of banking systems, creating the need for stricter capital and liquidity requirements for banks. Tightening the rules could also carry the risk of “over-regulation” in mega-markets, which might also worsen the profitability of financial institutions. The study examines the changes in the profitability of the banking system of the European Union and Hungary over the period between 2008 and 2019, as well as the impact of the tightening regulations on the ratio of non-performing loans.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G21, G28, H12

Keywords: banking regulation, profitability, non-performing loans

BEVEZETÉS

A hitelintézeti szektorra vonatkozó tőke- és likviditási követelmények – az elmúlt évtized(ek) re jellemző – szigorításának indokoltságát nem lehet kétségbe vonni. Felvetődik azonban a kérdés, hogy az egyre szigorodó elvárások hogyan befolyásolják a hitelintézeti rendszer működését, mennyiben érintik a szektor jövedelemtermelő képességét, illetve hogyan változott a nemteljesítő hitelek aránya, s ez hogyan hatott a hitelintézetek jövedelmi helyzetére? Tanulmányunkban – elsősorban az Európai Központi Bank adatbázisára támaszkodva – azt vizsgáltuk, hogy a szabályozottság jelenlegi szintje nem tekinthető-e már „túlszabályozottságnak”, vagyis nem rontja-e le jelentősen a hitelintézetek jövedelmezőségét, illetve, hogy sikerült-e a nemteljesítő hitelek arányát mérsékelni a szabályozók szigorítása révén? Kutatásunkat az Európai Unió országaira terjesztettük ki, a kutatás bizonyos részterületei kapcsán a magyarországi helyzetet is vizsgálat tárgyává tettük. Elemeztük, hogy a hazai jelenségek mennyiben illeszkednek az Európai Unió szintjén megjelenő tendenciákhoz. Vizsgálataink a 2008 és 2019 közötti időszakot ölelik fel. Egyes esetekben azt elemeztük, hogy a 2008-as „válság évhez” képest 2019-ben mennyiben változott a hitelintézetek helyzete, más esetekben pedig a vizsgált időtáv alatt megjelent tendenciák feltárására tettünk kísérletet.

SZAKIRODALMI HÁTTÉR

A bankok szabályozása alapvetően mindig egyfajta alkufolyamat az állam és a hitelintézetek között. A pénzintézeti szektor működésének stabilitása, az esetleges bankcsődök elkerülése nemzetgazdasági, s egyben állami érdek. A bankrendszerek egyik sajátossága, hogy bár sokrétű biztonsági háló (szigorú engedélyeztetési feltételek, különleges jogi, szabályozási környezet, bankközi intézmények, hatékony belső döntési és ellenőrzési rendszer) veszi körbe őket, a bankcsőd bekövetkezése így sem zárható ki, s egy bankcsődből – rossz esetben – akár egy fertőzési lánc indulhat el.

A bankok nemzetgazdaságban betöltött kiemelt szerepe miatt fontos, hogy nemcsak szabályok, de egy hagyományos értelemben vett vállalkozáshoz képest sokkal szigorúbb szabályok vonatkozzanak rájuk. A szabályokat az adott ország történelme, kultúrája is meghatározza. Teljesen más bankszabályok vannak érvényben az Egyesült Államokban és Európa különböző országaiban. Az USA-ban a kereskedelmi banki és befektetési banki tevékenység különválasztása már 1933-ban megtörtént a Glass-Steagall-törvény keretében (Pál, 2009), ezzel szemben Európában ilyen jellegű szabályozásról nem beszélhetünk. A banki dereguláció jegyében 1999-ben elfogadott Gramm-Leach-Bliley törvény lehetővé tette a banki szereplők koncentrálódását. Ennek eredményeképpen univerzális bankóriások jöttek létre, amelyek fokozott kockázatot hordoztak magukban. E szabályozásnak is szerepe volt a 2008-2009-es válság létrejöttében. Nem véletlen, hogy 2010-ben hatályba léptették a szakzsargonban csak Dodd-Frank törvényként emlegetett jogszabályt, amely szigorúbb prudenciális felügyeletet követelt meg.

A szakirodalmak feldolgozása alapján megállapítható, hogy különbséget tehetünk szűkebb és tágabb értelmezésű bankszabályozás között. A szűkebb értelmezésű szabályozási forma középpontjában az egyes intézmények prudens működésére vonatkozó szabályozás áll, míg a tágabb értelmezésű szabályozási forma ezen túl, a bankok működését meghatározó egyéb tényezőket, mint a szanalást, az állam végső hitelező funkcióját (LoLR¹) vagy a betétbiztosítást is figyelembe veszi (Erdős – Mérő, 2010).

Megfigyelhető, hogy a korábbi kockázatalapú szabályozás napjainkban szabályalapúvá vált és kiegészült a rendszerkockázatok szabályozásával (Mérő, 2018).

A bankszabályozás további két nagy csoportra osztható, a mikro- és makroprudenciális szabályozásra. A mikroprudenciális szabályozás nemzeti szinten felelős a szektor intézményeinek szabályos működéséért, a makroprudenciális szabályozás ezzel szemben a bankrendszer egészére fókuszál. Baker (2013) véleménye szerint a 2008-as válságot megelőzően a szabályozás csupán az egyes intézményekre, nem pedig a rendszer egészére vonatkozott, vagyis hiányzott a makroprudenciális szint. Magától értetődőnek tekintették a rendszerben a pénzügyi stabilitást, ebből adódóan a szabályozás eltérő állapotra vonatkozó előírásokat nem tartalmazott.

A 2008-2009-es válság alapján levonható volt az a következtetés, hogy az érvényben levő szabályozás nem képes a bankrendszer változását lekövetni, az addig biztonságosnak és stabilnak vélt bankrendszer, a szabályok ellenére, hatalmas veszteségeket szenvedett el (Dunay et al., 2018).

A vállalt kockázatokkal arányos tőkeszükségletet a tőke megfelelés alapján lehet megítélni, így a prudenciális előírások közül ennek a vizsgálata kiemelt jelentőséggel bír.

A tőke központi szerepét a pénzügyi szabályozásban az alábbi főbb érvekkel lehet alátámasztani:

- A megfelelő mennyiségű tőke csökkenti a kockázatát annak, hogy a bank jövedelmességének ingadozása csődhelyzetet eredményezzen.
- Pénzügyi problémák esetén a tőke szolgál első helyen a sok elnyelésére, így csökkenti a járulékos költségeket a többi érdekelt fél számára.
- A bankok tulajdonosainak óvatosságát növelik a prudenciális előírások, mivel nagyobb kockázatvállalás esetén arányosan több tőkét követelnek tőlük.
- A tőkeszabályok hozzájárulnak a kockázattal arányos árazás kialakításához, és segítene a megfelelő kockázatvállalási stratégia kialakításában.

Napjaink pénzügyi szabályozását a G10 országok központi bankjainak a vezetői által 1974-ben alapított Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság a Bazel III. megnevezésű intézkedéscsomagban rögzítette. A Bizottság első feladata az úgynevezett "early-warningsystem", vagyis egy hitelintézeti bukás jelző rendszer alapjainak, vizsgálati módszereinek kialakítása volt, de az azóta eltelt időben a feladatköre jóval szélesebbé vált. A Bizottság egyik elsődleges feladatának tekinti a bankfelügyelet nemzeti együtműködésének elősegítését. A jelenleg hatályos Bazel III. intézkedéscsomag új globális szabályozási sztenderdeket és ezekre vonatkozó végrehajtási tervet tartalmaz a bankok tőke megfelelésére és a likviditásra vonatkozóan. Az ezt megelőző – 2004-ben hatályba léptetett – szabályozó „csomag” a Bazel II., a bevezetését követően csak rövid ideig volt érvényben. A 2008-as válság olyan helyzetet teremtett, amely a korábbi szabályozás újragondolását igényelte (Andres, 2018).

2010-ben hoztak döntést a Bazel III. tőkeegyezmény megalkotásáról, amellyel mikro szinten, de leginkább a korábban hiányos makroprudenciális szinten is új szabályokat kívántak létrehozni. Jelenleg a bankokra vonatkozó tőkekövetelmény előírás három pillérből tevődik össze:

- minimum szabályozói tőkekövetelmény: a szavatoló tőke szintjeihez előírt minimum-értékek teljesítése,
- pótlólagos tőkekövetelmény: a bank és a felügyeleti hatóság által meghatározott tőke mértéke,
- addicionális tőkepufferek: váratlan események bekövetkezése esetén felhasználható tőkemennyiség (Kovács – Marsi, 2018).

A Bazel III. szabályozói csomag utolsó kiegészítésére 2017 decemberében került sor, első sorban a tőkekövetelmények szigorítása és a szabályok egységesítése miatt (Seregdi, 2019). A végleges javaslatcsomagra, a többszöri változtatás miatt, sokszor Bazel IV-ként is hivatkoznak. Az új szabályok bevezetésével, az előrejelzések szerint, a gazdasági növekedés és a hitelkihelyezés kezdeti csökkenésével kellett számolni, az így elkönnyvelt veszteség viszont még mindig kisebb, mint egy bekövetkező bankcsőd gazdasági és társadalmi hatásai (Baranyi et al., 2018).

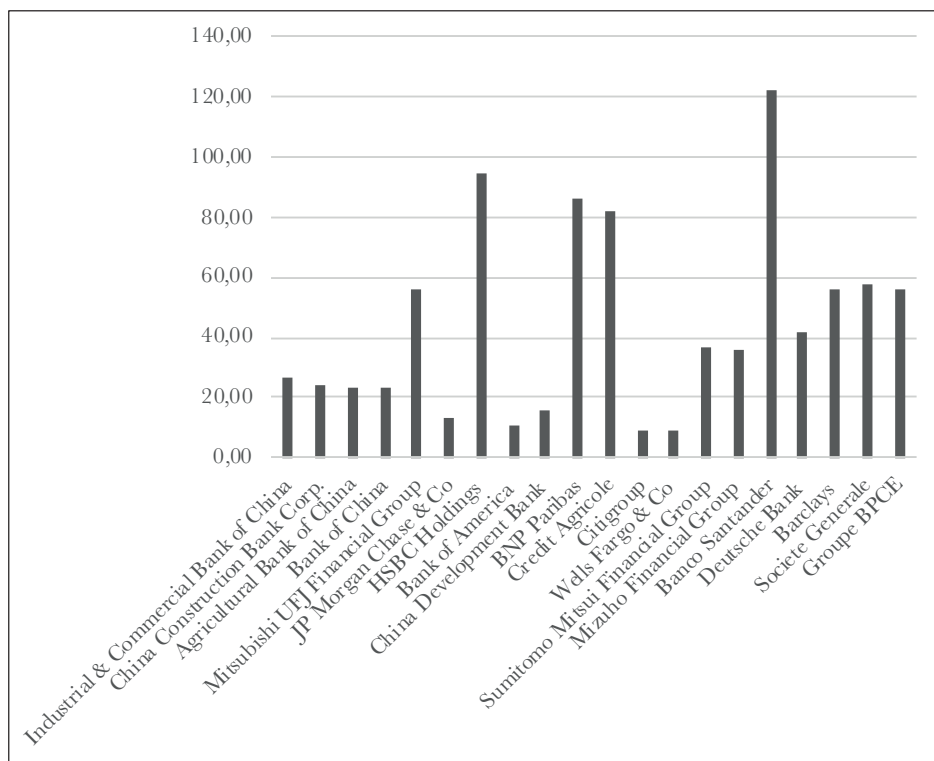
Demirgüç-Kunt és Huizinga (2010) elemzése alapján 2008-ban 30 olyan bankcsoport működött a világ 19 különböző országában, amelyeknek forrásállománya meghaladta a székhelyül szolgáló ország GDP-jének a felét. Ezen intézmények körében felmerül az erkölcsi koc-

kázat kérdése, hiszen ezen intézményeknek tisztában kell lenniük az általuk vállalt kockázat nagyságával, mégis tovább növelik befektetéseiket, probléma esetén az állam úgyis megmenti őket.

A 2008-as kimutatásban szereplő 30 rendszerkockázati bankcsoport csődje esetében viszont az országok nem lettek volna képesek mentőövet nyújtani, hiszen az intézmények gazdasági súlya jelentősebb volt az állam befolyásánál. Ezen okból napjainkban a "too big to fail" elv (TBTF²) mellett megjelent a "too big to save" (TBTS³) elnevezés, vagyis az, hogy egyes bankok mára olyan méreteket öltöttek, amelyek túl nagyok a megmentéshez (Mérő, 2012).

A globális gazdaság szempontjából is rendszerkockázati szempontból fontosnak számító bankok körének meghatározására a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság egy mennyiségi és minőségi ismérveket egyaránt tartalmazó, indikátoralapú megközelítést is kidolgozott (BCBS, 2011).

1. ábra: A világ 20 legnagyobb bankjának mérlegfőösszege az anyaország GDP-jéhez viszonyítva 2019. (%)

Forrás: Realbank (É.n.) és a Világbank (É.n.) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1. ábra 2019. évi adatok alapján igyekszik szemléltetni a világ 20 legnagyobb bankjának az anyaország GDP-jéhez mért eszközállomány arányát. A bankok méretének növekedé-

sével egyidőben megfigyelhető azok térbeli koncentrációja. A 20 legnagyobb bank közül 8 ázsiai (kínai és japán), 8 európai, 4 amerikai székhelyű volt. Az európai bankok közül 4 francia, 2 brit, 1 német és 1 spanyol bank. A spanyol Banco Santander a spanyol GDP 100%-át meghaladó eszközállománnyal rendelkezett, de az 50%-os GDP értéket 7 bank eszközállománya is meghaladta. Tóth és Zéman (2017) véleménye, hogy a bankrendszer koncentrátsági fokának meghatározása azért is fontos, mert a monopol helyzet időben történő feltárása csökkenti a negatív hatások bekövetkezésének valószínűségét, segíti az új szereplőket a piacra való belépés eldöntésében, illetve a már piacon levő szereplők számára lehetővé teszi a verseny meghatározását.

A JÖVEDELMEZŐSÉG ALAKULÁSA AZ EURÓPAI UNIÓ BANKRENDSZERÉN BELÜL

Ahogy azt korábban említettük, a szabályozás szigorítása az Európai Unió bankrendszerében is magasabb tőkekövetelmények betartását és megfelelő likviditási szint elérését tette kötelezővé. Feltételeztük, hogy az alacsonyabb hozamtermelő képességgel rendelkező, ugyanakkor nagyobb likviditású eszközök arányának növekedése, kiegészülve a szigorodó tőkekövetelményekkel az Európai Unió bankrendszerén belül alacsonyabb jövedelmezőség elérését teszi csak lehetővé. Feltételezésünket arra alapoztuk, hogy a kötelezően előírt és alkalmazandó tőkeszigorítások a bankok biztonságosabb működését segítették elérni, ugyanakkor ezzel egy időben a magasabb tőketartalékolási és likviditásbiztosítási előírások hozzájárultak ahhoz, hogy a bankok jövedelmezősége csökkent.

A bankok jövedelmezőségét – hasonlóan más gazdálkodó szervezetekhez – számos külső és belső tényező befolyásolja, mint például a gazdasági környezet, az állami szabályozók, a tulajdonosok hozamelvárása, a gazdasági aktivitás, stb. (Fenyves et al., 2020). A pénzintézetek jövedelemtermelő képességére természetesen számos speciális tényező is hatást gyakorol, többek között a pénzintézetek kockázatvállalási hajlandósága, vagy az ügyfelek minősége.

A jövedelmezőség a gazdálkodó szervezetek jövedelemtermelő képességét mutatja, lényegében azt, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel milyen eredmény elérésére képesek (Fenyves et al., 2019). A pénzintézetek speciális vállalkozásoknak tekinthetők. Annak érdekében, hogy a bankok tulajdonosai ne csak a saját profit igényüket tartsák szem előtt, hanem a betétesek érdekeit a saját érdekeik elé helyezték, fontos a banki jövedelmezőség szigorú szabályozása, amely gátat tud szabni a túlzott kockázatvállalásnak és a bank prudens működése révén, az ügyfelek betétjeiket biztonságban tudhatják (Lentner – Nagy, 2020).

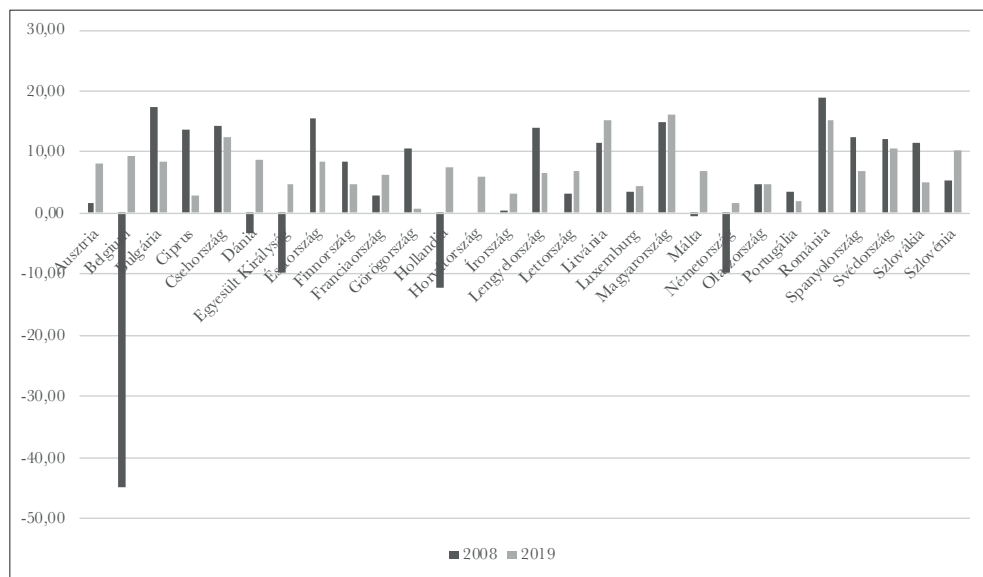
Kutatásunk első részében a 2008-2009-es válság óta eltelt időszak jövedelmezőségi mutatóinak elemzésén keresztül igyekeztünk az előzőekben ismertetett hipotézisünk valóságtartalmát alátámasztani. Az elemzéshez az Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa és az Európai Bankszövetség elemzései szolgáltatták az adatokat.

A TŐKEARÁNYOS JÖVEDELMEZŐSÉG VIZSGÁLATA

A jövedelmezőség mérésére számos mutató áll rendelkezésre, amelyek közös jellemzője, hogy mindig egy bizonyos eredménykategóriát viszonyítanak egy vetítési alaphoz (Becszy-Nagy – Fazekas, 2021).

Az egyik leggyakrabban alkalmazott jövedelmezőségi mutató a saját tőke arányos jövedelmezőség, vagyis a RoE (Return on Equity) mutató, amely a bank adózott eredményét viszonyítja a saját tőkéhez. Minél nagyobb az értéke, egységnyi saját tőke felhasználásával, annál több adózott eredményt realizált a pénzintézet. A magas jövedelmezőség azt jelzi, hogy a bankok kedvező helyzetben vannak ahhoz, hogy a közeljövőben – a visszatartott nyereség segítségével – növeljék a tőkepufferüket. A 2. ábra a 2008-as és a 2019-es adatok alapján szemlélteti az Európai Unió egyes tagállamaira vonatkozó átlagos értékeket.⁴

2. ábra: A RoE mutató átlag értékei az Európai Uniótagállamaiban 2008-ban és 2019-ben (%)

Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az unió tagállamai közül 2019-ben a legmagasabb RoE értékkel, 16%-kal Magyarország rendelkezett, öt követte Románia (15,20%), Litvánia (15,10%), Csehország (12,50%) és Svédország (10,60%). A magyar bankrendszer átlagos saját tőke arányos jövedelmezősége 2019-ben már a 2008-2009-es válság előtti – akkor is meglehetősen magas – értéket is meghaladta. A legnagyobb átlagos tőkearányos veszteséget a vizsgált 2008 és 2019 közötti időszakban, 2012-ben a ciprusi bankrendszer szenvedte el, (-100,83%), mivel bankrendszerének jelentős kitettségei voltak Görögországban, s a görög bankrendszer válsága magával rántotta a szigetország gazdaságát is. Ez a negatív esemény egészen a mai napig érezteti hatását mindkét

országban, olyannyira, hogy Görögország 2018-ban egyedülként negatív RoE értékkel rendelkezett (-0,36%), viszont 2019-ben ilyen ország már nem volt.

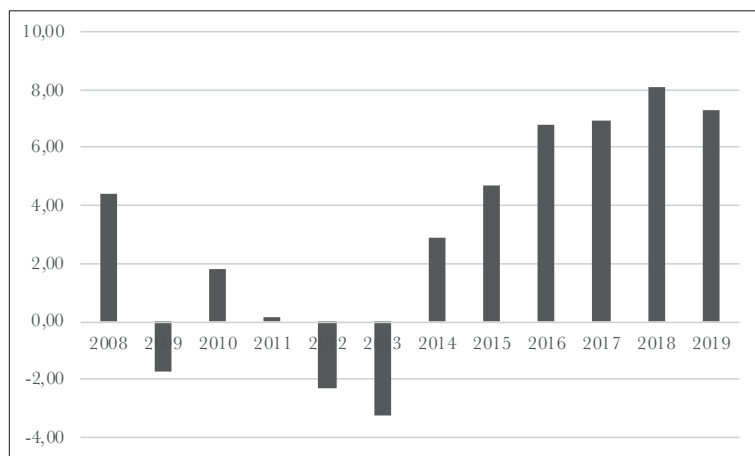
2019-ben tehát 6 olyan Európai Unió ország volt, ahol a RoE mutató értéke meghaladta a 10 százalékot. Az általunk vizsgált időtávon 7 olyan Európai Unió országot találunk, amelynek a bankrendszere minden évben pozitív előjelű RoE értéket tudott felmutatni (Bulgária, Csehország, Finnország, Lengyelország, Luxemburg, Svédország és Szlovákia).

Az adatok jelzik, hogy a válság a nyugat-európai országok bankrendszerét már a 2008 és 2009-es években elérte, addig a közép-kelet-európai országokban csak ezt követően érezte hatását.

A válság legnagyobb mértékben a Balti államok (Észtország, Lettország és Litvánia), valamint Írország bankrendszerének jövedelmezőségére gyakorolt negatív hatást.

A 3. ábra az Európai Unió tagállami adataiból számított RoE átlag értékeit szemlélteti a vizsgált időszakban.⁵ A 2013-as mélypontot követően a mutató értéke annak ellenére emelkedett, hogy a Bázeli III-as tőkeszabályok ezt követően kerültek bevezetésre.

3. ábra: A RoE mutató átlag értéke az Európai Unióban 2008-2019 (%)

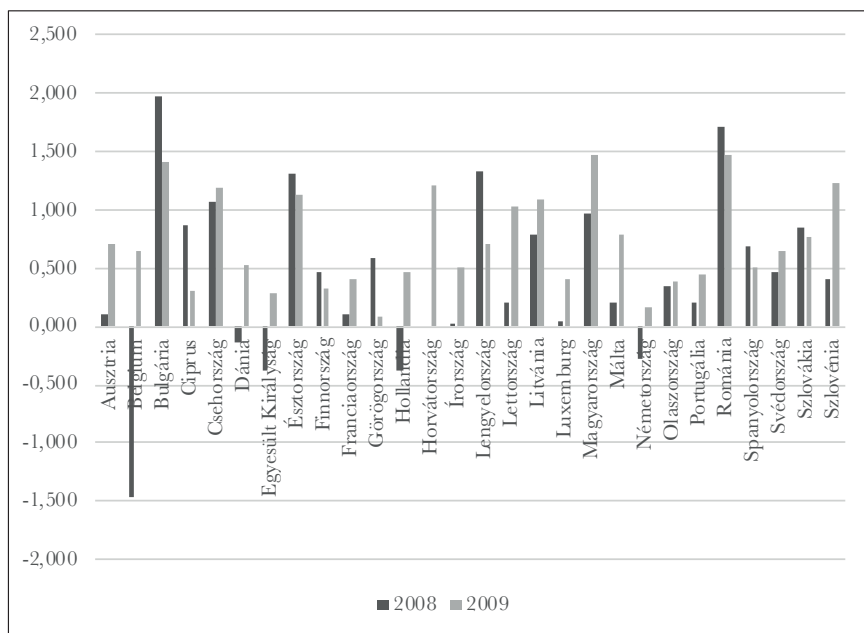
Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés és saját számítás

AZ ESZKÖZARÁNYOS JÖVEDELMEZŐSÉG VIZSGÁLATA

Az eszközarányos jövedelmezőség (Return on Assets, RoA) mutató a bank adózott eredményét viszonyítja a rendelkezésére álló összes átlagos eszközértékhez. Megmutatja, hogy a pénzüintézet a rendelkezésére álló eszközökkel mekkora eredményt tud elérni.

A 4. ábra szemlélteti, hogy a mutató értéke ugyan javult az elmúlt időszakban, viszont a szektort továbbra is jellemzi a relatíve alacsony jövedelmezőségi szint. Ebben számos hatófaktor együttes hatása tükröződik, például a banki mérlegfőösszegek növekedése, illetve a tőke és likviditási tartalékok felhalmozása, amely hatások csökkentik a pénzüintézetek eszközarányos jövedelmezőségét.

4. ábra: A RoA mutató átlag értéke az Európai Uniótagállamaiban 2008-ban és 2019-ben (%)

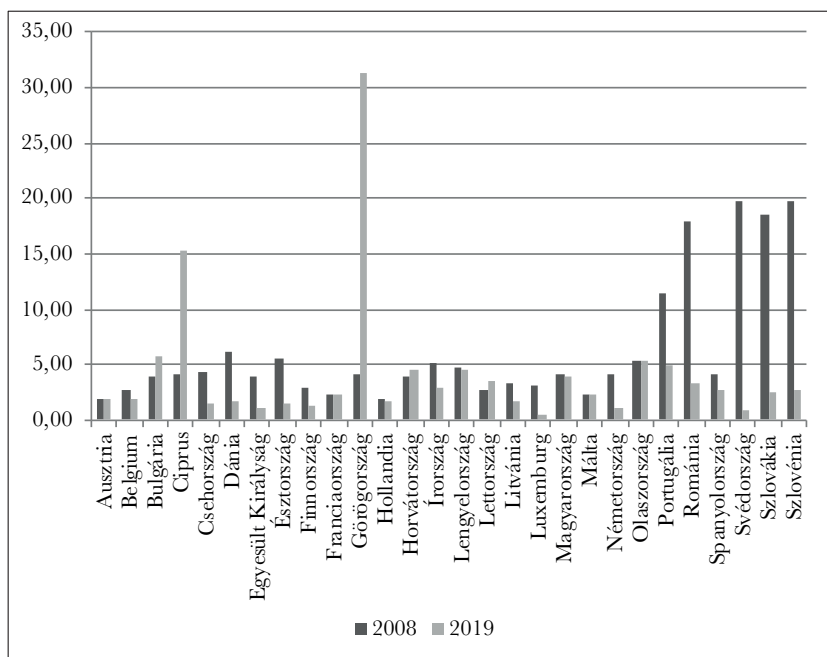
Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

A tagállamok RoA adatait vizsgálva megállapítható, hogy a 2008-as válságot követően az akkor még 27 tagállam mindegyikében visszaesett a mutató értéke. A legjelentősebb negatív irányú változás Ciprus, Észtország, Lettország, Litvánia, Belgium, Spanyolország és Szlovénia esetében volt megfigyelhető.⁶ 2019-ben viszont a mutató értéke mindegyik országban pozitív értéket vett fel. Ugyanakkor egyedül Észtországban volt kimutatható egy-egy évben 3 százalék, illetve 2 százalék fölötti RoA érték (2011-ben 3,14, illetve 2012-ben 2,01), más államokban a vizsgálati időtáv egyik évében sem érték el a 2,0-es értéket sem.

A NEMTELJESÍTŐ HITELEK ARÁNYÁNAK ÉRTÉKELESE

Az Európai Unió megfogalmazása szerint nemteljesítő hiteleknek (NPL⁷) tekintjük azokat a kinnlevőségeket, amelyek törlesztő részleteit több mint 90 napja nem fizetik. Minél nagyobb az arányuk a bank eszközállományán belül, annál nagyobb a rossz minőségű eszközök aránya, amelynek következtében nő a bank kinnlevőségeinek nagysága és romlik az eszközök jövedelemtermelő képessége. Az NPL magas aránya azért is káros, mert visszaveti a bankok hitelkihelyezését, amelynek hatására a gazdasági növekedés és jövedelmezőség csökken, a gazdasági stabilitás gyengül (Louri, 2017).

5. ábra: Az NPL mutató átlag értéke az Európai Uniótagállamaiban 2008-ban és 2019-ben (%)

Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az 5. ábra alapján a legmagasabb NPL aránnyal 2019-ben Görögország (31,29%) és Ciprus (15,36%) rendelkezett, bár a 2018-as évhez képest a mutató értéke csökkent. Észtország és Málta kivételével valamennyi ország esetében megfigyelhető a korábbi 2018-as évhez viszonyított mutató csökkenés. A legalacsonyabb értékekkel Luxemburg (0,50%), Svédország (0,90%), az Egyesült Királyság (1,03%) és Németország (1,14%) rendelkezett.

Kiugróan magas értékekkel találkozunk 2011-től kezdődően Cipruson és Görögországban. 2017-ben a görög bankrendszer hiteleinek több, mint 41 százaléka tartozott az NPL hitel kategóriájába.

Az általunk vizsgált több mint 10 éves időszakban a nemteljesítő hitelek arányának csökkenése a teljes hitelállományon belül tagállami és uniós szinten is megkezdődött. A tendencia egyértelműen kimutatható, hiszen a válságot követő években szinte mindenhol jelentősen emelkedett a nemteljesítő hitelállomány aránya, s az országok többségében 2012-2013-tól figyelhető meg javulás. Néhány országban (pl. Olaszország, Portugália, Szlovénia) az NPL hitelállomány leépülése jóval később (körülbelül 2016-tól) kezdődött meg. A „rossz hitelek” állományának leépüléséhez az is hozzájárult, hogy az országok úgynevezett rossz bankokat hozhattak létre, amelyekbe átcsoportosítják ezen tételeket, ezen kívül értékesíthetik is azokat a másodlagos piacokon értékpapírosított formában (Európai Bizottság, 2017).

A 2008-as válsághoz képest a jelenlegi (2020-2021-es COVID19 pandémia által kiváltott) válság sokkal kedvezőbb helyzetben érte a bankrendszert, tőke és likviditási helyzetük is sta-

bilabb volt, azonban ez a válság teljesen más a korábbiakhoz képest, erre nem lehetett felkészülni, hiszen a gazdaság valamennyi területét érinti és komoly egészségügyi kihívást jelent a világ minden országában.

A jelenlegi válság is klasszikus rendszerszintű válságnak tekinthető, viszont a hatása jelentősen nagyobb, mint amire a Bázeli III-as javaslatcsomagban megfogalmazott szabályokat létrehozták.

Az NPL hitelállomány a járvány megjelenését megelőzően a legtöbb uniós országban 1-3% körül alakult, kivételt – mint korábban említettük – Görögország és Ciprus jelentett. Jelenleg nagy a bizonytalanság, hiszen a nemteljesítő hitelek aránya nehezen mérhető, az ügyfelek valós fizetési képességét nehéz felmérni. A nemzetközi pénzügyi szervezetek, köztük a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (BCBS) és az Európai Bankhatóság (EBA) iránymutatást adott ki, amely szerint a fizetési moratóriumban résztvevő hitelek átsorolása nem szükséges a megnövekedett kockázatú hitelek közé, hiszen a moratóriumban való részvétel még nem jelenti egyből az ügyfél hitelkockázatának jelentős növekedését, sok esetben az adós csupán átmeneti likviditási problémáit kívánja mérsékelni vele. Mindezek miatt a moratóriumban való részvétel önmagában nem eredményez értékvesztésképzési követelményt. Mindezek ellenére az MNB rendelkezésére álló adataiból látható, hogy a bankok 2020-ban már megkezdték a jövőbeli potenciális veszteségek kezelésére való felkészülést. A megnövekedett munkanélküliség hatására az NPL ráta a jövőben valószínűleg növekedni fog, de ez a folyamat az egyes országokban alkalmazott hitelmoratóriumok hatására csak később fog megjelenni a bankok könyveiben.

A szakirodalomban megtalálható jelenlegi adatok és elemzések alapján a nemteljesítő hitelállomány nagysága 2022 végére az unióban elérheti az 1.400 milliárd eurót, amely meghaladja a 2015. évi 1.000 milliárd eurós csúcstérteket.

Lényeges különbség a 2008-as és a jelenlegi NPL hitelállomány között, hogy most sokkal nagyobb arányban vannak jelen a vállalati hitelek, hiszen míg a 2008-as válság főként a lakossági szektort érintette, addig a mostani válság valamennyi gazdasági szereplőre hatással volt. Főként a szolgáltató szektorban vannak olyan vállalkozások (éttermek, szállodák), amelyek ugyan működőképesek, viszont a járványügyi korlátozások miatt komoly fizetési nehézségekkel néznek szembe és meglévő adósságukat a jelenleg felvett hitelből finanszírozzák.

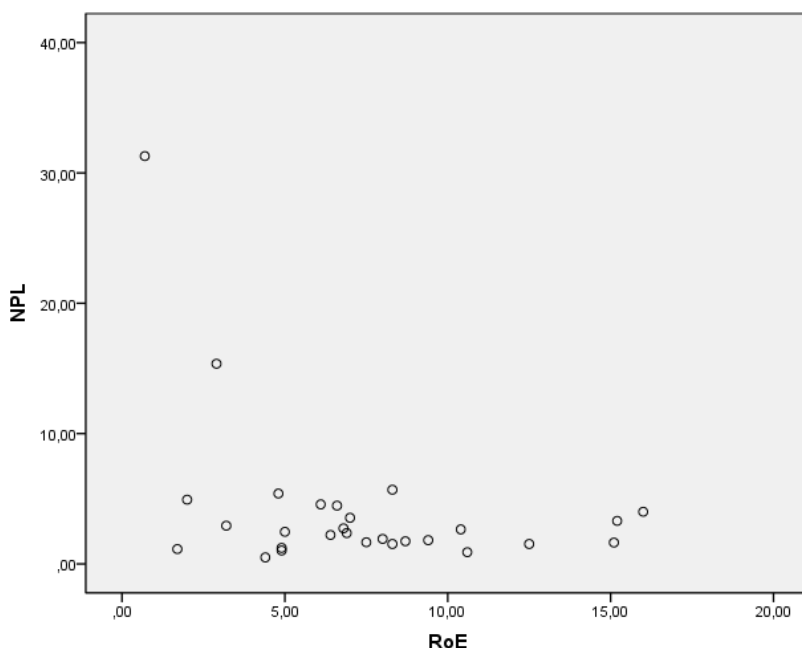
Az Európai Bizottság iránymutatásában az NPL hitelállomány kezelésére vonatkozóan elképzelés, hogy a tagállamok hozzanak létre eszközkezelőket, amelyek a bankok NPL állományát megvásárolják, így azoknak nem kell ezekkel a problémás eszközökkel foglalkozniuk, hanem koncentrálnak hitelezési tevékenységükre. A megoldás hasonló a hitelintézetek szanálási eszköztárában szereplő ún. rossz bankokhoz. Az Európai Bizottság elképzelése szerint a nemteljesítő hitelállomány értékpapírosítása megoldás lehet a jövőben. Jelenleg a bankok követeléskezelő cégeknek adják el ezeket a termékeket, amely kevésbé átláthatóvá teszi a folyamatot. A termékek értékpapírosítása viszont előhozza a 2008-as válság alapvető problémáját, vagyis a jelzáloghitelek másodlagos piacon történő értékesítését.

Az NPL mutató csökkenése és a jövedelmezőség növekedése közti kapcsolat elemzéséhez a nemteljesítő hitelek aránya és a RoE mutató 2019. évi tagállami adatait vetettük össze. Két tényező közti kapcsolat statisztikai elemzésére alkalmas a korrelációs számítás, amely két meny-

nyiségi ismérv közti kapcsolat szorosságát mutatja. Fontos kiemelni, hogy elemzésével csupán a kölcsönös kapcsolat vizsgálata lehetséges, ok-okozati kapcsolat meghatározására nem alkalmas (Sajtos – Mitev, 2007).

Az SPSS program segítségével elsőként a szórásvázlat elkészítése történt meg, amely szemlélteti, hogy a magasabb NPL ráta mellett a RoE jövedelmezőségi mutató értéke alacsonyabb. A 6. ábrán szereplő két kiugró érték Görögországot és Ciprust jelöli.

6. ábra: A nemteljesítő hitelek és a sajáttőke arányos jövedelmezőség közti kapcsolat az Európai Unió tagállamaiban 2019

Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

Mivel az elemzés érzékeny az extrém adatokra, ezért a továbbiakban a vizsgálatból a két ország (Görögország és Ciprus) adata kizárásra került.

A változók közti összefüggés erősségét korrelációs együttható segítségével vizsgáltuk, amely alapján az 1. táblázatban található eredményt kaptuk.

A korrelációs számítás Pearson-féle együtthatója alapján a két tényező között gyenge negatív irányú kapcsolat áll fenn. A negatív előjel azt jelzi, hogy a változók közti összefüggés ellentétes, vagyis minél kisebb a nemteljesítő hitelek aránya annál nagyobb a jövedelmezőség és fordítva is igaz, minél kisebb a jövedelmezőség annál nagyobb az NPL ráta értéke. A leírtakat a 7. ábra szemlélteti.

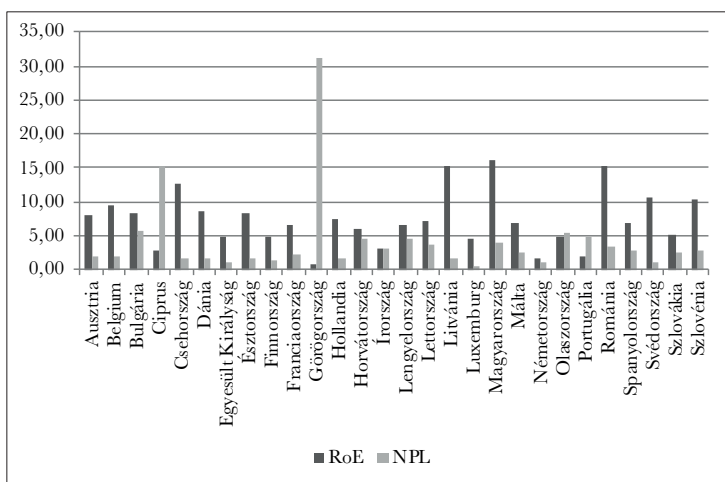
1. táblázat: Az NPL és RoE mutatók közti Pearson-féle korrelációs számítás eredménye

Correlations		NPL	RoE
NPL	PearsonCorrelation	1	-,036
	Sig. (2-tailed)		,860
	N	26	26
RoE	PearsonCorrelation	-,036	1
	Sig. (2-tailed)	,860	
	N	26	26

Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés és számítás

A 7. ábra alapján kijelenthető, hogy a két mutató teljesen ellentétes értéket vesz fel a 2019-es évben, ami igazolja a statisztikai számítás eredményét is. Egyedül Írország, Olaszország és Németország esetében figyelhető meg, hogy a mutató értékei közel helyezkednek el egymáshoz, vagyis a két tényező közti kapcsolat, a nemteljesítő hiteleknek a jövedelmezőségre gyakorolt hatása, ezekben az országokban a legkevésbé tetten érhető.

7. ábra: A RoE mutató és az NPL állomány átlagos értéke az Európai Unió tagállamaiban 2019 (%)

Forrás: Európai Központi Bank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

Kutatásunk alapján megállapítható, hogy a bankok jövedelmezősége a válság ideje alatt és az azt követő néhány évben tapasztalható visszaesést követően némileg javulni kezdett, a vizsgált mutatók alapján a válság előtti, vagy azt meghaladó szintre kezd visszatérni, de a változások üteme és tendenciája országonként jelentős különbségeket mutat. A nemteljesítő hitelek nagyságának csökkenése, a bankok hitelfortfóliójának tisztítása révén a pénzintézetek hitelkihelyező képessége javult, s a folyamat hozzájárult a bankok jövedelmezőségének növe-

kedéséhez is. Ezzel ellentétes hatást fejtenek ki a szigorodó tőke- és likviditási követelmények, de nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a Bázeli III. szabályozás bevezetése jelentősen visszavetette volna a bankok jövedelmezőségét, de ebben az elmúlt évtizedben tapasztalható kedvező világgazdasági környezet, s a jegybankok expanzív jellegű monetáris politikája is szerepet játszott. Az egyes országok bankrendszerének jövedelmezőségét a globális (vagy legalábbis országsoport szintű) szabályozáson túlmenően lokális intézkedések is jelentősen befolyásolták, mint például Magyarországon a deviza alapú hitelek leépítése érdekében tett intézkedések. Összességében alacsony eszközarányos jövedelmezőség jellemzi a szektort, mivel a tőke és likviditási követelmények teljesítése csökkenti a befektetésre felhasználható és ezzel profitot termelő tőke nagyságát. A banki jövedelmezőséget számos tényező befolyásolja, így az, hogy a mostani növekedés milyen mértékben tudható be a szabályozói változtatásoknak, egyértelműen nem határozható meg. Az viszont biztos, hogy a szigorítások hatására összességében kisebb mértékben tudott jövedelmezőség javulást elérni a szektor.

A mutatók révén ugyanakkor igazolásra került, hogy a bankok jövedelmezősége a vizsgált időszak utolsó éveiben – a tagállamok többségében – javult. A bankok nemteljesítő hitelállományának leépítése (hitelportfólió tisztítás) nagyban hozzájárult a jövedelmezőség növekedéséhez. Igazolásra került az is, hogy a nemteljesítő hitelek állománya és a bankok jövedelmezősége között negatív irányú kapcsolat áll fenn, vagyis az alacsonyabb NPL arány hatására a jövedelmezőség nő és ez a folyamat fordítottnak is igaz.

ÖSSZEGZÉS

Vizsgálataink alapján megállapítottuk, hogy a Bázeli III. szabályozórendszer bevezetését követően – az előzetes feltételezésünkkel némileg ellentétben – nem következett be drasztikus jövedelmezőség visszaesés az Európai Unió tagállamainak bankrendszerét illetően. A szigorodó tőke- és likviditási követelmények ugyan mérsékeltek a bankok jövedelemtermelő képességét, azonban egyéb hatások (leginkább a hitelportfólió minőségének egyértelmű javulása, illetve egyes nemzetállami hatáskörben meghozott intézkedések) összességében képesek voltak kompenzálni – a legtöbb országban – a szabályozói rendszer szigorodásának a jövedelmezőségre gyakorolt negatív hatását. Kijelenthető ugyanakkor a bankrendszerek jövedelmezősége (elsősorban az eszközarányos jövedelmezőség) folyamatosan alacsony szintű a vizsgált időszakban, amiben a banki mérlegfőösszegek növekedésnek is komoly szerepe van. A pandémia lezajlását követő években számítani lehet a nemteljesítő hitelállomány volumenének jelentősebb növekedésére, amely negatív irányban befolyásolja majd a hitelintézetek jövedelmezőségét.

JEGYZETEK

¹ LoLR: Lender of Last Resort – jegybank végső hitelezői funkciója

² TBTF: too big to fail – túl nagy a csődhöz

³ TBTS: too big to save – túl nagy a megmentéshez

⁴ Horvátország esetében az uniós csatlakozást megelőzően, 2008 és 2012 között nem álltak rendelkezésre adatok

⁵ A számítás során 2008 és 2012 között 27 tagállam, ezt követően, Horvátország csatlakozásával, 28 ország adatai

lettek figyelembe véve

- ⁶ Horvátország esetében az uniós csatlakozást megelőzően, 2008 és 2012 között nem álltak rendelkezésre adatok.
⁷ NPL: Non-performing loans – nem teljesítő hitelek

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andres, T. (2018): How the financial crisis changed banking, *Divided Decade*
- Baker, A. (2013): The new political economy of the Macroprudential Ideational Shift, *New Political Economy*, Vol. 18. No.1., 112-139. p.
- Baranyi Aranka – Faragó Csaba – Fekete Csilla – Széles Zsuzsanna (2018): The Bankruptcy Forecasting Model of Hungarian Enterprises. *Advances in Economics and Business* 6:3 pp. 179-189., 11 p.
- BCBS (2011): Global Systematically Important Banks: Assessment Methodology and the Additional Loss Absorbency Requirement. Rules text. Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, november, <http://www.bis.org/publ/bcbs207.pdf>.
- Becsky-Nagy Patrícia – Fazekas Balázs (2021): *Exercises and Case Studies from Corporate Finance I.* – Time value of money and the basics of securities valuation. Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
- Demirgüç-Kunt, A. – Huizinga, H. (2010): Are Banks Too Big to Fail or Too Big to Save? International Evidence from Equity Prices and CDS Spreads. *The World Bank*, Policy Research Working Paper, 5360. p.
- Dunay Anna – Illés B. Csaba – Vinogradov Szergej (2018): *Entrepreneurship attitudes to poverty and wealth*. In: Swadzba, U.: The economic awareness of the young generation of Visegrad countries: A comparative analysis. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego pp. 120-136.
- Erdős Mihály – Mérő Katalin (2010): *Pénzügyi közvetítő intézmények*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 292. p.
- Európai Bizottság (2017): *Bankszektor és pénzügyi stabilitás*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester-thematic-factsheet-banking-sector-financial-stability_hu.pdf. Letöltés dátuma: 2020. november 05.
- Fenyves Veronika – Böcskei Elvira – Bács Zoltán – Zéman Zoltán – Tarnóczy Tibor (2019): Analysis of the Notes to the Financial Statement Related to Balance Sheet in Case of Hungarian Information-technology Service Companies. *Scientific Annals of Economics and Business*. 66:1 pp. 27-39., 13 p.
- Fenyves Veronika – Pető Károly – Szenderák János - Harangi-Rákos Mónika (2020): The capital structure of agricultural enterprises in the Visegrad countries. *Agricultural Economics-Žemledelska Ekonomika*. 66:4 pp. 160-167.
- Igua, I. (2013): Analysis of the Banking System's concentration degree in EU countries, *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 15 (1), 2013, 184-193. p.
- Kovács Levente – Marsi Erika (2018): *Bankmenedzsment - Banküzemtan*. Budapest: Magyar Bankszövetség, 382. p.
- Lentner Csaba – Nagy Vitéz (2020): New dimensions of commercial banks' corporate social responsibility in the Visegrád Group countries. *Banks and Bank Systems*. 15:2 pp. 138-152., 15 p.
- Louri, H. (2017): A fourth pillar for Europe's banking union? The case for a pan-European asset management company in the Eurozone. *European Politics and Policy, London School of Economics*, 135-143. p.
- Mérő Katalin (2012): A bankszabályozás kihívásai és változásai a pénzügyi-gazdasági válság hatására. 129-166. p. In Valetiny P. – Kiss F. L. – Nagy Cs. I. (szerk.): *Verseny és szabályozás 2011*, Budapest, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet
- Mérő Katalin (2018): A kockázatalapú bankszabályozás előretörése és visszaszorulása – az ösztönzési struktúrák szerepe. *Közgazdasági Szemle*. 65. évfolyam, 10. szám, 981-1005. p.
- Sajtos László - Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó, 404. p.
- Seregdi László (2019): Mit várhat az Európai Unió a végleges Bazel III. alkalmazásától? *Gazdaság és Pénzügy*. 6. évf., 4. szám, 436-446. p.
- Tóth József - Zéman Zoltán (2017): Az Európai Unió bankrendszerének piaci koncentrációja. *Közgazdasági Szemle*. LXIV. évfolyam, 852-871. p.

*Hegyesné Görgényi Éva – Robert Jeyakumar Nathan – Chin
Xin Yi – Vijay Victor – Gonda György – Farkasné Fekete
Mária*

A tudás- és innovációmenedzsment hatása a szervezeti teljesítményre

Impacts of Certain Dimensions of Knowledge and Innovation Management on Corporate Performance

Összefoglalás

Az utóbbi évtizedekben a tudás nem csupán a vállalatok életében vált stratégiai erőforrássá, hanem mára már meghatározó szerepet tölt be az élet különböző területein, legyen szó oktatásról, innovációról, különböző fejlesztési folyamatokról és ezáltal magáról a gazdasági növekedésről. Habár a téma nemzetközi szinten már régen bekerült a köztudatba, jelentőségét és szükségességét még sok esetben hangsúlyozni kell. Jelen tanulmány fő célkitűzése,

HEGYESNÉ GÖRGÉNYI ÉVA, doktorjelölt, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő (gorgenyieva@gmail.com), ROBERT JEYAKUMAR NATHAN, Multimedia University, Malaysia (robert.jeyakumar@mmu.edu.my), CHIN XIN YI, Multimedia University, Malaysia, DR. VIJAY VICTOR PhD, Chirst University, Bangalore, India (vjvictor7@gmail.com), DR. GONDA GYÖRGY PhD, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő (gyorgy.gonda@gmail.com), DR. FARKASNÉ PROF. DR. FEKETE MÁRIA, egyetemi tanár, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő (farkasne.fekete.maria@uni-mate.hu).

hogyan bemutassa a tudás- és innovációmenedzsment azon dimenzióit és folyamatait, amelyek hatással vannak a vállalatok pénzügyi és nem pénzügyi teljesítményére. Az elemzés 300 Malajziában működő nagyvállalattól összegyűjtött adatokon alapul. Az eredmények igazolják, hogy a mintában szereplő vállalatok nagy arányban alkalmazzák a tanulmányban ismertetett folyamatokat, és ezek jelentős hatással vannak a szervezeti teljesítményre, akár a pénzügyi, akár a nem pénzügyi teljesítményt vizsgáljuk. Az eredmények emellett hozzájárulnak a szervezeti teljesítmény magasabb szintű megértéséhez és új kutatási irányok kijelöléséhez is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D22, O31, D83

Kulcsszavak: pénzügyi teljesítmény, nem pénzügyi teljesítmény, szervezeti teljesítmény, tudásmenedzsment, innovációmenedzsment, Malajzia

Summary

In recent decades, knowledge has not only become a strategic resource in the life of companies, but now plays a key role in various areas of life, such as education, innovation, various development processes and thus economic growth itself. Although the topic has long been in the public consciousness at the international level, its significance and necessity still need to be often emphasized. The main objective of this study is to present the different dimensions and processes of knowledge and innovation management that affect the financial and non-financial performance of companies. The analysis is based on data collected from 300 large companies operating in Malaysia. The results demonstrate that a large proportion of the companies in the sample use the processes described in the study, and these have a significant impact on organizational performance, whether we examine financial or non-financial performance. In addition, the results contribute to a higher level of understanding of organizational performance and the identification of new research directions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D22, O31, D83

Keywords: financial performance, non-financial performance, organisational performance, knowledge management, innovation management, Malaysia

BEVEZETÉS

Az elmúlt években a tudásmenedzsment alkalmazása az üzleti környezet egyik kulcsfontosságú sikertényezőjévé vált, a vállalatok azonban még gyakran kételkednek a bevezetés szükségességével és eredményességével kapcsolatban. A növekvő munkaerőhiány akár ki is merítheti egy vállalat innovációs erőforrásait, ezért egyre jellemzőbbek a tudásmenedzsment bevezetésével kapcsolatos erőfeszítések és kezdeményezések. A munkavállalók megtartása ráadásul napjaink egyik legfontosabb humán erőforrás menedzsment stratégiájává vált - hatékony megtartási tervvel a vállalatok csökkenthetik a folyamatos fluktuációból és munkaerőhiányból eredő hosszú távú veszteségeiket. Cloutier és szerzőtársai (2015) is hangsúlyozták, hogy a munkavál-

lálók megtartásának költségei alacsonyabbak, mint az új alkalmazottak felvételének, logisztikájának és betanításának költségei, ezért a megtartás a vállalatok költségeinek csökkentésére szolgáló eszköznek tekinthető. A releváns szakirodalmat áttekintve egyértelműen látszik, hogy sokan sokféleképpen értelmezik a tudás- és innovációmenedzsmentet, azonban a különböző szerzők és források által meghatározott definíciók és folyamatlépések nagyon hasonlóak, ami alapján kijelenthetjük, hogy a tudásmenedzsment nem a "mi", hanem a "hogyan" kérdés megválaszolására törekszik. A tudásmenedzsment tehát olyan folyamatok összessége, amelyek a tudás feltárását, összegyűjtését, létrehozását, számontartását, megtartását, elterjesztését, állandó gyarapítását és felhasználását foglalják magukban. Emellett olyan vezetési megközelítés, amely a tudás különböző formáit kezeli annak érdekében, hogy versenyelőnyt biztosítson egy adott szervezet számára. Yu és szerzőtársai (2019) legutóbbi tanulmányukban is hangsúlyozták a tudás- és innovációmenedzsmenttel kapcsolatos tevékenységeknek - mind a belső, mind a külső ismeretek megosztásának – a fontosságát a szervezetek általános teljesítményének javítása érdekében. A tudásmenedzsment eszközrendszere ugyanis megkönnyíti a szervezetek számára az egyes folyamatok megismerését, a legfontosabb tényezők közötti szinergiák kialakítását, ami az innováció hatalmas növekedését eredményezi elősegítve ezzel a hosszú távú vállalati sikert (Desouza és Raider, 2006). Li és társai (2020) a Strukturális Egyenlőségek Modelljén keresztül igazolták a tudásmenedzsment gyakorlatok pozitív és szignifikáns hatását a vállalati teljesítményre. Mindemellett további kutatások is igazolják, hogy azok a vállalatok, melyek működésük viszonylag korai szakaszában elkezdték alkalmazni a tudás- és innovációmenedzsment eszközeit és módszereit, nagymértékben tudták növelni versenyelőnyüket azokkal a szervezetekkel szemben, akik tartózkodtak ezektől a megoldásoktól (Chong és Chong, 2009). Ebben az összefüggésben a szervezetek, beleértve a multinacionális vállalatokat is, egyre inkább tudatában vannak a tudásmenedzsment fontosságának, és egyre inkább törekednek arra, hogy kiaknázzák a tudásból származó versenyelőnyöket. Gupta és Govindarian (2000) szerint a multinacionális vállalatok létezésének fő oka az, hogy sokkal hatékonyabb módon képesek az ismeretek átadására és kiaknázására a vállalaton belül, mint a piac többi szereplője, mivel ezek a multinacionális szervezetek rendelkeznek a legtöbb és legváltozatosabb tudással, aminek a felismerése és felhasználása hatalmas előnyhöz juttathatja őket a piacon. Ez részben abból fakad, hogy a munkavállalók eltérő helyeken laknak, ezért különböző gazdasági, társadalmi-politikai, demográfiai, kulturális csoportokhoz tartoznak, vagy például a termékterjesztéssel kapcsolatos ismereteik is nagyon különbözőek lehetnek (Alavi és Leidner, 2001; O'Sullivan, 2008). Ugyanakkor az eltérő háttérrel rendelkező munkaerő ismereteinek – a közös vállalati célkitűzések elérése érdekében tett – összehangolása hatalmas kihívás lehet mind az egyes alkalmazottak, mind a szervezet szempontjából. Az úgynevezett „lean menedzsment” megfelelő megoldást jelenthet a szervezetek számára, hogy képesek legyenek jelenlegi helyzetük feltárására és a folyamataik optimalizálására a későbbi hatékonyabb és eredményesebb működésük érdekében. Oláh és szerzőtársai (2017) tudományos kutatásukban is bemutatták a lean megközelítés gyakorlati alkalmazását.

Amennyiben a multinacionális vállalatok működését nézzük, a köztük lévő különbségek-ből fakadóan az anyavállalat és a leányvállalatok által igényelt tudás típusai várhatóan eltérőek lesznek, még akkor is, ha a teljes multinacionális szervezeten belül hasonló tudásfolyama-

tokat alakítanak ki és hajtanak végre (Singh, 2006). A különböző vezetési stílusok, szervezeti struktúrák és szervezeti kultúra ugyanis mind befolyásolja az adott szervezet számára szükséges tudás típusait. Abdullah és Liang (2013) tanulmánya szintén azt mutatja, hogy a felsővezetés kompenzációs rendszere, vállalaton belüli szerepe, valamint a kulturális különbségek is jelentős hatással vannak a tudásmegosztás szintjére mind az anyavállalat és leányvállalatok, mind pedig az alkalmazottak és vezetők viszonylatában. Hasonlóképpen, az Ahmad és Barner-Rasmussen (2019) által közzétett tanulmány a nyelvi sokféleség fontosságát írja le – azt, hogy hogyan befolyásolhatja a nyelv a tudásmegosztást a multinacionális szervezetekben. Ugyanakkor ma már kijelenthető, hogy nem csupán az imént említett demográfiai jellemzők és attitűdök vannak hatással a tudásmegosztás szintjére, hanem jelentős hatást gyakorolnak a munkavállalók digitális készségei, valamint az információs és kommunikációs technológiával kapcsolatos tudásának szintjei közötti különbségek is. Az új információs és kommunikációs technológiák, az Internet, illetve a különböző digitális megoldások megjelenése kétségtelenül új kihívásokat jelentett a gazdaság egyes szereplői számára, a tudástranszfer a nagyvállalati menedzsment számára is jelentős befolyásoló tényezővé vált. „A társadalom most egy olyan korszakba lép, ahol a jövőt alapvetően az emberek azon képessége határozza meg, milyen bölcsen tudják használni a tudást, egy olyan értékes és globális erőforrást, amely a szellemi tőke és technológia megtestesítője” (Mupa, Chabaya és Chiome, 2011), így ezek a kérdések az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet kapnak a kutatók körében is.

Mindezek ellenére a nagyvállalatoknál végzett empirikus kutatások elenyészőek. Számos elméleti tanulmány van a témában, de ezek szinte alig fókuszálnak a multinacionális vállalatokra (például Fahey és Prusak, 1998; Lindgren és Henfridsson, 2002; Newell et.al, 1999; Schultze és Bolland, 2000; Storey és Barnett, 2000). A tanulmányok nagy részét ráadásul a nyugati országokban végzik, kevés figyelmet fordítva a fejlődő országokban működő multinacionális vállalatokra vagy azok leányvállalataira. Forsgren, Holm és Johanson (2006) ragaszkodnak ahhoz, hogy a multinacionális vállalatok előtt álló, tudásmenedzsmenttel kapcsolatos kihívások megértéséhez a tudásmegosztás lehetőségeit leányvállalati szinten kell megvizsgálni. Ennek tükrében figyelembe kell venni azt a tényt, hogy mindegyik leányvállalat egy nagy szervezeten belüli különálló egységnek, szervezetnek tekinthető.

Mivel a multinacionális vállalatok különböző régiókban működnek, az is érdekes vizsgálati kérdést vet fel, hogy a tudásmenedzsment gyakorlatában vannak-e jelentős eltérések a regionális különbségekből fakadóan. A malajziai nagyvállalatok körében végzett, a tudás- és innovációmenedzsment gyakorlatát vizsgáló eddigi kutatások a cégek pénzügyi és nem pénzügyi teljesítményét vizsgálták. A témában folytatott további kutatások ezáltal előrevetíthetik a tudásmenedzsment alkalmazásának sikerességét a malajziai nagyvállalatok körében. Jelen tanulmány három fontos változó kombinálására irányul: (1) a tudás- és innovációmenedzsment dimenziói; (2) a tudás- és innovációmenedzsment folyamatai; és (3) a teljesítménymérés. A tanulmány további részében a releváns szakirodalom áttekintését követően bemutatásra kerül az alkalmazott módszertan, majd az eredmények és összefüggések ismertetésére, illetve a javaslatok megfogalmazására kerül sor.

A TUDÁS- ÉS INNOVÁCIÓMENEDZSMENT DIMENZIÓI

Az utóbbi két-három évtizedben a kognitív közgazdaságtan részeként az információgazdaság olyan részterületeivel kezdtek foglalkozni a tudósok, mint a tudás létrehozása, transzferálása és megosztása. Nemzetközi viszonylatban sincs semmi kétség afelől, hogy ez az új terület mekkora szerepet játszhat a vállalati teljesítményben, többek között az Európai Unióban is széleskörű egyetértés alakult ki arra vonatkozóan, hogy a tudás, a rendelkezésre álló szellemi tőke minősége kulcsfontosságú tényező a gazdasági fejlődés és versenyképesség szempontjából (Lisszaboni Szerződés, 2007). A tudás- és innovációmenedzsment dimenziói olyan vezetési területeket foglalnak magukban, amelyekre folyamatosan külön figyelmet kell fordítani a magas teljesítmény elérése érdekében (OuYang et al., 2010). Quinn, Anderson és Finkelstein (1996) szerint az alábbi dimenziók segítségével beazonosíthatóvá válnak azok az alapvető folyamatok egy vállalat működésében, amelyek kritikusak a tudásmenedzsment módszereinek sikeres alkalmazásához. Az 1. táblázatban található a szakirodalmi áttekintés eredménye, melyek segítségével azonosíthatók a tudás- és innovációmenedzsment fő dimenziói.

1. táblázat: A tudás- és innovációmenedzsment dimenziói

	Dimenziók	Forrás
1	Képzés	Ahn és Chang (2005), Chong (2006), Chong és Choi (2005), Dein és Seward (2005), Salleh és Goh (2002), Walczak (2006), Akhavan és társai (2014)
2	Alkalmazottak bevonása	Choi (2000); Chong és Choi (2005), Chua és Lam (2005), Davis és tsai. (2005), Hall, (2001), Lopez és tsai (2004), Ordóñez de Pablos (2004), Silos (1999)
3	Csapatmunka	Choi (2000), Chong (2006), Maier és Remus (2003), Nonaka (1994), Walczak (2006)
4	Felhatalmazás	Anahotu (1998), Chong (2006), Chong és Choi (2005), De Long és Fahey (2000), Lopez, és tsai (2004), S. Michailova & Nielson (2006), Ordóñez de Pablos (2004)
5	Vezetői elkötelezettség	Choi (2000), Chong (2006), Chong és Choi (2005), Chua és Lam (2005), Lin és Tseng, (2005), Lopez és tsai. (2004), Moffett, McAdam és Parkinson (2003), Nahm, Vonderembse és Koufteros (2004), Swan, Newell és Robertson (2000), Wiig (1997), Akhavan és tsai (2014), Davenport és Klahr (1998),
6	Információs rendszer infrastruktúrája	Chase (1997), Chong (2006), Davis és tsai. (2005), Maier és Remus (2003), Tsai (2001) Walczak (2006), Wiig (1997)
7	Teljesítménymérés	Ahn & Chang (2005), W. R. Bukowitz és Williams (2000), Carneiro (2001), Chong (2006), Gooijer (2000), Tiwana (2002), Walczak (2006)

	Dimenziók	Forrás
8	Tudásalapú szervezeti kultúra	Ahn és Chang (2005), Bukowitz és Williams (2000), Chong (2006), Chong és Choi (2005), Chua és Lam (2005), Ordóñez de Pablos (2004), Walczak (2006), Bučková (2015), Akhavan et al. (2014)
9	Benchmarking	Carpenter és Rudge (2003), Chong és Choi (2005), Cox és Thompson (1998), De Jager (1999), O'Dell (1996), Tiwana (2002)
10	Tudásszerkezet	Ahn és Chang (2005), Bukowitz és Williams (2000), Choi (2000), Chong (2006), Chong és Choi (2005), Davenport és Klahr (1998), Desouza és Raider (2006), S. Michailova és Nielson (2006), Ordóñez de Pablos (2004), Wiig (1997)
11	Szervezeti korlátok	Ahn és Chang (2005), Choi (2000), Chong, (2006), Chong & Choi (2005), Chua és Lam (2005), Davenport és Klahr (1998), Desouza és Raider (2006), Liebowitz (1999), Maier és Remus (2003), McCune (1999), McDermott és O'Rell (2001), Ordóñez de Pablos, (2004), Ruggles (1998)
12	Üzleti stratégia	Chong (2006), Lin és Tseng (2005), Nesbitt (2002), Wiig (1997)

Forrás: saját szerkesztés

A TUDÁS- ÉS INNOVÁCIÓMENEDZSMENT FOLYAMATAI

Az alábbiakban meghatározott folyamatok egyértelmű iránymutatásként szolgálhatnak a vállalatok számára a tudásmenedzsment eszközszerének sikeres alkalmazásához, bevezetéséhez. Sok kutató úgy véli, hogy a tudás- és innovációmenedzsment nem csupán az információk tárolása és kezelése, hanem egy olyan folyamat, amely a tudás létrehozásának és a szervezet egészében történő terjesztésének a felelősségét is magában hordozza (Marshall, Prusak és Shpilberg, 1996). A hatékonyság és versenyképesség fenntartása érdekében a szervezetek legfontosabb feladatai közé tartozik a szervezeti ismeretek és szakértelem létrehozása, összegyűjtése, szervezése, megosztása és alkalmazása (Albers és Brewer, 2003; Gottschalk, 2002; Liebowitz, 2000; Evans, Dalkir és Bidian, 2014; Rodriguez és Al-Ashaab, 2007). A 2. táblázat összefoglalja a releváns szakirodalomban megtalálható folyamatokat és azok rövid leírását.

2. táblázat: A tudás- és innovációmenedzsment folyamatai

	Folyamatok	Rövid leírás	Forrás
1	A tudás és innováció létrehozása	A szervezeti tudást és a vállalaton belüli innovációs ismereteket (különös tekintettel az új tudásra és ismeretekre) a munkavállalók és ügyfelek hozzájárulása a szocializáció, externalizáció, kombináció és internalizáció révén.	Beijerse (1999), Bergeron (2002), Kermally, (2002), Nonaka & Takeuchi (1995), Stapleton, (2003), Wiig (1997)

	Folyamatok	Rövid leírás	Forrás
2	A tudás és innovációs ismeretek összegyűjtése	A több országban működő nagyvállalatok több információt tudnak gyűjteni a leányvállalataikon keresztül, és minél több információforrása van egy vállalatnak, annál több lehetősége van arra, hogy versenylőnyre tegyen szert a többi vállalattal szemben.	Ahn & Chang (2005), Bloodgood & Salisbury, (2001), Chong (2006), Michailova & Nielson (2006), Ordonez de Pablos (2004), Stapleton, (2003), Syed-Ikhsan & Rowland (2004)
3	A tudás és innováció szervezése	Az alkalmazottak különböző csoportjaitól származó tudást és innovációs ismereteket a könnyű hozzáférhetőségnek megfelelően kell szervezni, melynek következtében az adott vállalat fel tudja ismerni, mi az a tudás, amivel nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan, de nem hasznosít.	Beijersev(1999), Call (2005), Chong (2006), Chua & Lam (2005), Davis, et al. (2005), Harvey, (2003) Wiig (1997)
4	A tudás és innovációs ismeretek terjesztése	A vállalatokban összegyűjtött ismereteket a hálózatokat és információs technológiát felhasználva, formális vagy informális csoportokon keresztül kell terjeszteni.	Chase (1997), Chua & Lam (2005), Maier & Remus (2003), Michailova & Nielson (2006), Nonaka & Konno (1998), Publishing (2002), Soliman & Spooner (2000), Stapleton (2003), Wiig (1997), Lu et al. (2019), Ahmad & Barner-Rasmussen (2019)
5	A tudás és innovációs ismeretek felhasználása	A munkavállalók mindennapi munkájuk során felhasználják, alkalmazzák a megszerzett ismereteket, azonban nem mindenkinek van szüksége minden ismeretre, meg kell határozni mely alkalmazottnak milyen ismeretekre van szüksége a mindennapi munkája során.	Ahn & Chang (2005), Chase (1997), Davis, et al. (2005), Lopez, et al. (2004), Maier & Remus (2003), Ordonez de Pablos (2004)

Forrás: saját szerkesztés

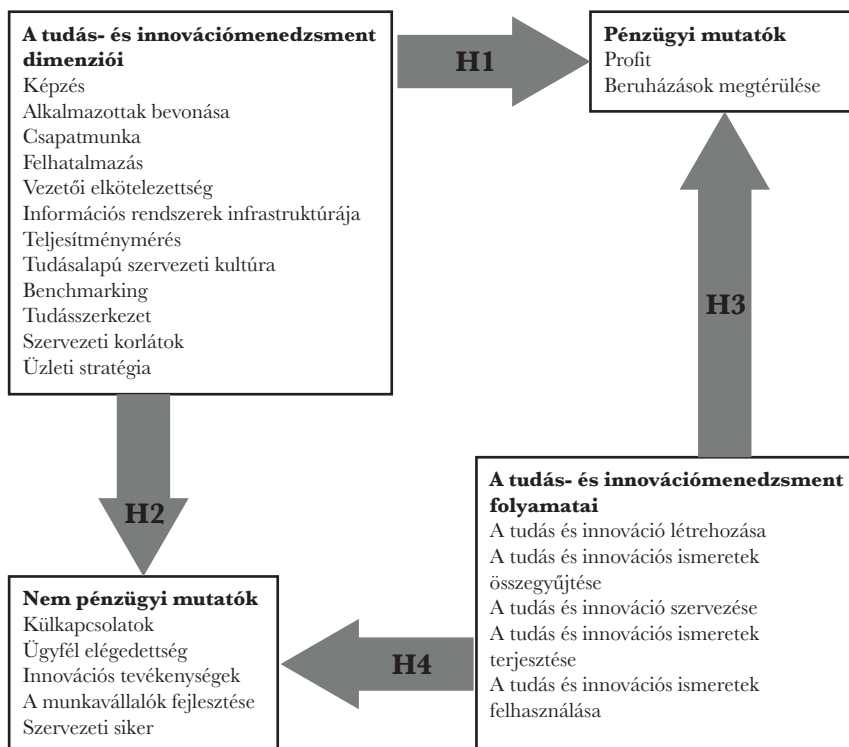
TELJESÍTMÉNYMÉRÉS

Általános az egyetértés abban a kérdésben, hogy a tudásmenedzsment módszereinek alkalmazása hatékonyságnövekedést eredményez, és lehetővé teszi a szervezetek számára, hogy a tudáshoz kapcsolódó erőforrásokból származó hozamot maximalizálják (Beijerse, 1999; Ordonez de Pablos, 2004; Wiig, 1997; Zaim és tsai, 2019). Ode és Ayavoo (2020), valamint Shujahat és társai (2019) kimutatták a két fogalom összefüggésrendszerét is PLS-SEM módszer segítségével – az eredményeik szerint a tudásmenedzsment gyakorlatok, mind közvetlenül,

mind közvetve hozzájárulnak a vállalatok innovációjához. A teljesítménymérés a tudás- és innovációmenedzsment kulcsfontosságú része – mérés nélkül (például KPI-k: kulcsfontosságú mutatók) a szervezetek nem tudnak helyes és megalapozott döntéseket hozni a további fejlesztésekkel kapcsolatban (Andone, 2009; Wong et al, 2015; Shannak, 2009).

A tudás- és innovációmenedzsment alkalmazása pénzügyi és nem pénzügyi mutatókon keresztül is mérhető, értékelhető. A hagyományos mérések elsősorban pénzügyi szempontból vizsgálják a teljesítményt, mivel feltételezhetjük, hogy azok a nagyvállalatok, melyek teljes körűen alkalmazzák a tudás- és innovációmenedzsment szemléletet, növelik a profitot és csökkentik a költségeket. Ezen túlmenően növelik piaci részesedésüket és méretüket, ami végül magasabb befektetési megtérülést eredményez. Vannak azonban olyan nem pénzügyi tényezők is, amelyek felhasználhatók a tudásmenedzsment teljesítményének kiértékelésére, mint például az alkalmazottak fejlesztése, az ügyfél elégedettség, a jó külkapcsolatok vagy a szervezeti működés sikere (Chong, Wong és Lin, 2006). Ezeket a tényezőket szintén figyelembe veszi jelen tanulmány. Az 1. ábra mutatja jelen tanulmány kutatási keretét. A tudás- és innovációmenedzsment dimenziói és folyamatai (független változók) fontos szerepet játszanak a tudás- és innovációmenedzsment teljesítményének eredményében (függő változók).

1. ábra: Kutatási modell

Forrás: saját szerkesztés

ANYAG ÉS MÓDSZER

Minta

A Malajziában működő nagyvállalatok átfogó listája a Malajziai Ipari Fejlesztési Hatóságtól (MIDA) származik. A listából összesen 300, túlnyomórészt malajziai és Malajziában működő külföldi nagyvállalat került kiválasztásra szisztematikus mintavételi módszer segítségével. A kutatásban részt vevő vállalatok számára postai úton kerültek kiküldésre az önbevallásos kérdőívek, melyekből 102 kérdőívet küldtek vissza a három hónapos adatgyűjtés során, így a válaszadási arány 34% volt.

Kérdőív

A kutatás során használt kérdőív 4 részre osztható. Az A) részben találhatók az egyéni és szervezeti demográfiai jellemzőkre irányuló kérdések, míg a B) rész a tudásmenedzsment alkalmazásának, megvalósításának mértékére vonatkozik, ahol egy 5 pontos Likert-skála segítségével kellett választ adni (1 = egyáltalán nem valósítottak meg 5 = széles körben megvalósítva, 3 semleges). A B) részben található kérdések megfogalmazásakor elsősorban a Chong tanulmányaiból (Chong, 2006) származó kérdések kerültek átvételre. A C) rész a vállalaton belüli tudás- és innovációmenedzsment folyamatainak, a D) rész pedig a teljesítmény kimeneteleinek mérésére szolgál. A válaszadóknak ebben az esetben egy 5 pontos Likert-skála segítségével kellett osztályoznia a tudásmenedzsment végrehajtásának hatását vállalkozásuk teljesítményére (1 = egyáltalán nincs hatása; 5-ig = nagy hatása van).

EREDMÉNYEK

A válaszadók körülbelül 81,4%-a férfi vezető volt. A megkérdezettek a multinacionális vállalatok különféle részlegeiben dolgoznak, de legnagyobb csoportjuk a pénzügyi részlegről érkezett (19,61%), ezt követi a marketing / értékesítés (17,65%) és a humánerőforrás osztály (16,67%). A legkisebb arányban a kutatási és fejlesztési részlegről, valamint a termelési osztályról vettek részt a kutatásban (mindkettő 1,96%). A megkérdezett nagyvállalatok többsége (98,04%) azt jelezte, hogy vagy már hajtottak végre tudásmenedzsmenttel kapcsolatos beruházásokat (58,8%), vagy a következő 4 évben tervezik azt. Ez igazolja azt a korábbi feltételezésünket is, miszerint sok multinacionális vállalat érzi úgy, hogy szüksége van a tudásmenedzsmentre, hogy nagyobb üzleti sikert tudjon elérni. Körülbelül 7,8%-uk szándékozik befektetni a tudás- és innovációmenedzsment kialakításába az elkövetkező egy évben, 9,8% -uk a következő 1-2 évben, és 21,6% -uk a következő 2-4 évben. Ha a különböző részlegeket nézzük, az 58,8%-ból (akik alkalmazzák a tudásmenedzsmentet) 28,4% alkalmazza azt a teljes vállalaton belül (minden részlegen). Körülbelül 22,6%-uk alkalmazza a tudásmenedzsmentet a marketing / értékesítési osztályán, 18,6%-uk az informatikai (IT) osztályon.

3. táblázat: Átlagok és szórások

Tudás-és innovációmenedzsment dimenziók			
No.		Mean	Std. Dev.
1.	Képzés	3.04	1.089
2.	Alkalmazottak bevonása	3.37	0.843
3.	Csapatmunka	3.72	0.763
4.	Felhatalmazás	3.35	1.011
5.	Vezetői elkötelezettség	3.58	0.789
6.	Információs rendszerek infrastruktúrája	3.54	0.852
7.	Teljesítménymérés	3.46	0.897
8.	Tudásalapú szervezeti kultúra	3.64	0.806
9.	Benchmarking	2.80	0.758
10.	Tudásszerkezet	3.62	0.797
11.	Szervezeti korlátok	3.21	0.813
12.	Üzleti stratégia	3.13	0.897
Tudás-és innovációmenedzsment folyamatok			
1.	A tudás és innováció létrehozása	3.95	0.50
2.	A tudás és innovációs ismeretek összegyűjtése	3.71	0.77
3.	A tudás és innováció szervezése	4.14	0.77
4.	A tudás és innovációs ismeretek terjesztése	3.79	0.55
5.	A tudás és innovációs ismeretek felhasználása	3.86	0.83
Nem pénzügyi mérési mutatók			
1.	Jó kapcsolatok	4.11	0.88
2.	Ügyfél elégedettség	3.86	0.75
3.	Szisztematikus tudásalapú tevékenység	3.87	0.73
4.	Munkavállalók fejlesztése	4.20	0.60
5.	Szervezeti siker	3.86	0.61
Pénzügyi mérési mutatók			
1.	Profit	4.08	0.68
2.	Beruházások megtérülése	3.86	0.76

Forrás: saját szerkesztés

A többi részleg (pénzügyi, gyártási, ügyfélszolgálati, kutatási és fejlesztési, mérnöki, gyártási, számviteli és adminisztrációs osztályok) esetében kisebb arányban alkalmazzák a tudás-menedzsment módszereit a gyárvállalatok.

A 3. táblázat a tudás- és innovációmenedzsment dimenzióinak, folyamatainak valamint

teljesítmény kimeneteleinek (eredményeinek) átlagát és szórását mutatja: a 12 dimenzió közül 5 esetben 3.50 feletti átlagértékek szerepeltek, ami azt jelenti, hogy a csapatmunka, a tudásalapú szervezeti kultúra, a tudásszerkezet, a vezetői elkötelezettség és az információs rendszerek infrastruktúrája valamilyen mértékben megvalósult. Szinte az összes tényező szórási értéke jóval 1 alatt van, kivéve a képzést és a felhatalmazást, ami a válaszadók konzisztenciájára utal. Úgy találtuk, hogy a benchmarking a legkevésbé megvalósított dimenzió, amelyet a képzés és üzleti stratégia követett.

A tudás- és innovációmenedzsment folyamatait tekintve sok megkérdezett azt válaszolta, hogy a tudás és innováció szervezése a leginkább megvalósított folyamat, amelyet a létrehozás, felhasználás, terjesztés és összegyűjtés követ. Az összes folyamat átlagértéke meghaladja a 3,50 értéket, azt jelezve, hogy bizonyos mértékig ezeket a folyamatokat végrehajtják a vizsgált nagyvállalatokban.

A legtöbb résztvevő egyetértett abban, hogy az eredmények szempontjából az alkalmazottak fejlesztése a legfontosabb tényező. Ezt követi a jó külső kapcsolat és a szisztematikus tudástevékenység. Az ügyfélelégedettség és a szervezeti siker esetében ugyanazok voltak az átlagértékek: 3,86. A pénzügyi teljesítmény szempontjából a profit jelentette a legnagyobb eredményt, amelyet a beruházások megtérülése követett. A 4. táblázat a fent említett dimenziók, folyamatok valamint eredmények (kimenetek) közötti kapcsolatot, a statisztikai következtetéseket mutatja.

4. táblázat: ANOVA teszt eredménye

Független változók	Függő változók (Szervezeti teljesítmény)	
	Pénzügyi	Nem pénzügyi
Tudás- és innovációmenedzsment dimenziói	F = 2.203 p = 0.018 Szignifikáns (H1)	F = 1.785 p = 0.063 Nem szignifikáns (H2)
Tudás- és innovációmenedzsment folyamatai	F = 4.746 p < 0.001 Szignifikáns (H3)	F = 12.136 p < 0.001 Szignifikáns (H4)

Forrás: saját szerkesztés

Az eredmények szignifikáns kapcsolatot mutatnak a tudás- és innovációmenedzsment dimenziói, valamint a vállalat pénzügyi teljesítménye között, míg ez a kapcsolat a nem pénzügyi mutatókkal nem jelentős. Ennek következtében a H1 hipotézis elfogadásra, viszont a H2 hipotézis elvetésre került. Az eredmények tehát hangsúlyozzák a tudás- és innovációmenedzsment dimenzióinak kulcsfontosságú szerepét a nagyvállalatok pénzügyi teljesítményében, amely összecseng azzal az irodalmi feldolgozásban is említett korábbi kutatással, miszerint a dimenziók pozitív hatással vannak a szervezet pénzügyi teljesítményére (OuYang és tsai., 2010).

Amennyiben a folyamatokat tekintjük, az eredmények mind a pénzügyi, mind a nem

pénzügyi teljesítménnyel szignifikáns összefüggést mutatnak, ezáltal a H3 és H4 hipotézis is elfogadásra került. Habár úgy tűnik, hogy a dimenziók statisztikailag nem okoznak jelentős növekedést a vállalat nem pénzügyi teljesítményében, azonban a tudásmenedzsmenthez kapcsolódó folyamatok mégis relevánsan befolyásolják azokat.

KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A kutatásunk fő célja az volt, hogy bemutassuk a tudás- és innovációmenedzsment legfontosabb dimenzióit, az azt alkalmazó, Malajziában működő nagyvállalatok vizsgálatán keresztül. Jelen tanulmány az empirikus kutatás leíró eredményeit tartalmazza.

A tudás- és innovációmenedzsment dimenziókról megállapítást nyert, hogy jelentősen befolyásolják a vállalatok pénzügyi teljesítményét. Ez a kutatás egyik legfontosabb eredménye, amely hangsúlyozza, hogy azok a nagyvállalatok, amelyek erőfeszítést tesznek a tudás- és innovációmenedzsment alkalmazása érdekében, komoly versenyelőnyre tehetnek szert a piacon. A tudásmenedzsmenttel kapcsolatos folyamatok, mint a tudás és innovációs ismeretek létrehozása, összegyűjtése, szervezése, terjesztése és felhasználása, jelentős mértékben befolyásolják a nagyvállalatok pénzügyi és nem pénzügyi teljesítményét is. A tanuló szervezetek számára ez egy létfontosságú megállapítás lehet, amely arra ösztönzi a vállalatokat, hogy folytassák kezdeményezéseiket a tudás- és innovációmenedzsment terén. A kutatás empirikus bizonyítékként szolgál a tudás- és innovációmenedzsment szisztematikus bevezetésének szükségességére, és betekintést nyújt annak kritikus szerepébe a szervezetekben.

Mint minden tanulmánynak, így jelen elemzésnek is vannak korlátai. Jelen tanulmány a malajziai nagyvállalatokra vonatkozik, ezáltal indokolt lehet hasonló vizsgálatok segítségével összehasonlítani az eredményeket a régióban működő más vállalatokkal, esetleg nemzetközi kitekintést tenni, hogy általánosítani lehessen a kutatás megállapításait. A kutatás folytatásaként a jelen tanulmányban nem vizsgált egyéb dimenziók (mint például a tervalapú gondolkodás és üzleti modellek) elemzését is tervezzük, amelyek agilisabb innovációs struktúrát eredményeznek a vállalaton belül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abdullah N.A.H.N. – Liang, L.Y. (2013): Knowledge Sharing between Multinational Corporation's Headquarters and Subsidiaries: the Impact of Manager's Role, Compensation System and Cultural Differences. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 5(10), 660-668.
- Ahmad, F. – Barner- Rasmussen, W. (2019): False foe? When and how code switching practices can support knowledge sharing in multinational corporations. *Journal of International Management*, 25:100671, 1-18.
- Akhavan, P. – Jafari, M. – Fathian, M. (2014): Critical Success Factors of Knowledge Management Systems: a Multi-Case Analysis. *European Business Review Journal*, 18(2), 97-113.
- Ahn, J. H. – Chang, S. K. (2005): Product and process knowledge in the performance-oriented knowledge management approach. *Journal of Knowledge Management*, 9(4), 114-132.
- Anahotu, N. D. (1998): Empowerment and production workers: A knowledge-based perspective. *Empowerment in Organizations*, 6(7), 177-186.

- Andone II. (2009): Measuring the performance of corporate knowledge management system. *Informatica Economica*, 13(4), 24-31.
- Beijerse, u. R. P. (1999): Questions in knowledge management: Defining and conceptualizing a phenomenon. *Journal of Knowledge Management*, 3(2), 94-109.
- Bergeron, B. (2002): *Essentials of CRM*. United States: Wiley.
- Bloodgood, J. M. – Salisbury, W. D. (2001). Understanding the influence of organizational change strategies on information technology and knowledge management strategies. *Decision Support Systems*, 31(1), 55-59.
- Bučková, J. (2015): Corporate culture as an important factor in the implementation of knowledge management. *Forum Scientiae Oeconomia*, 3, 51-61.
- Bukowitz, W. R. – Williams, R. L. (2000). *The knowledge management fieldbook* (Revised ed.). London: Prentice-Hall.
- Call, D. (2005): Knowledge management - not rocket science. *Journal of Knowledge Management*, 9(2), 19-30.
- Carneiro, A. (2001). The role of intelligent resources in knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 5(4), 358 - 367.
- Carpentier, S. – Rudge, S. (2003): A self-help approach to knowledge management benchmarking. *Journal of Knowledge Management*, 7(5), 82-95.
- Chase, R. L. (1997): The knowledge-based organisation: An international survey. *Journal of Knowledge Management*, 1(1), 83-92.
- Choi, Y. S. (2000): *An empirical study of factors affecting successful implementation of knowledge management* (Doctoral dissertation): University of Nebraska.
- Chong, S. C. (2006): KM critical success factors: A comparison of perceived importance versus implementation in Malaysian ICT companies. *The Learning Organisation*, 13(3), 230-256.
- Chong, S. C. – Choi, Y. S. (2005, June 2005): Critical factors in the successful implementation of knowledge management. *Journal of Knowledge Management Practice*, 132-140.
- Chong, S. C. – Chong, C. W. – Yeow, H. P. (2006): KM implementation in Malaysian telecommunication Industry: An empirical analysis. *Industrial Management & Data Systems*, 106(8), 1112-1132.
- Chong, C. W. – Chong, S. C. (2009): Knowledge management process effectiveness: measurement of preliminary knowledge management implementation. *Knowledge Management Research & Practice*, 7(2), 142-151.
- Chua, A. – Lam, W. (2005): The mismanagement if knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 57(5), 424-433.
- Cloutier O. – Felusiak L., Hill C. – Pemberton-Jones E. (2015): The importance of developing strategies for employee retention. *Journal of Leadership, Accountability and Ethics*, 12(2), 119-129.
- Cox, A. – Thompson, I. (1998): On the appropriateness of benchmarking. *Journal of General Management*, 23(3), 1-20.
- Davenport, T. – Klahr, P. (1998): Managing customer support knowledge. *California Management Review*, 40(3), 195 - 208.
- Davis, J. G. – Subrahmanian, E. – Westerberg, A. W. (2005): The “global” and the “local” in knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 9(1), 101-112.
- De Jager, M. (1999): *The kMAT: Benchmarking knowledge management*. *Library Management*, 20(7), 367 - 372.
- De Long, D. W. – Fahey, L. (2000): Diagnosing cultural barriers to knowledge management. *Academy of Management Executive*, 14(4), 113-127.
- Dein, T. – Seward, J. (2005): *Australian human resources management*. Australia: McGraw Hill.
- Desouza, K. C. – Raider, J. J. (2006): Cutting corners: CKOs and knowledge management. *Business Process Management Journal*, 12(2), 129-134.
- Evans, M. – Dalkir, K. – Bidian, C. (2014): A Holistic View of the Knowledge Life Cycle: The Knowledge Management Cycle (KMC) Model. *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 12(2), 85-97.
- Gooijer, J. (2000): Designing a knowledge management performance framework. *Journal of Knowledge Management*, 4(4), 303-310.
- Gupta, A. K. – Govindarajan, V. (2000): Knowledge flows within multinational corporations. *Strategic Management Journal*, 21(473-96).
- Hall, B. P. (2001): Values development and learning organisations. *Journal of Knowledge Management*, 5(1), 19-32.
- Harvey, S. (2003): Knowledge management: how do you do it? *Training Journal* (July), 11.

- Kermally, S. (2002): *Effective knowledge management*. England: John Wiley & Sons.
- Li, C. – Ashraf, S.F. – Shahzad, F. – Bashir, I. – Murad, M. – Syed, N. – Riaz, M. (2020): *Influence of Knowledge Management Practices on Entrepreneurial and Organizational Performance: A Mediated-Moderation Model*, *Frontiers in Psychology*, 11:577106
- Liebowitz, J. (1999): *Knowledge management handbook*. FL: CRC Press.
- Liebowitz, J. (2000): *Building Organizational Intelligence: A Knowledge Management Primer*. Boca Raton FL: CRC Press.
- Lin, C. – Tseng, S. M. (2005): The implementation gaps for the knowledge management system. *Industrial Management & Data Systems*, 105(2), 208-222.
- Lisszaboni Szerződés (2007): <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hu/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-lisbon> Letöltés ideje: 2020.10.12.
- Lopez, S. P. – Peon, J. M. – Ordas, C. J. (2004): Managing knowledge: The link between culture and organisational learning. *Journal of Knowledge Management*, 8(6), 93-104.
- Lu, X. – Zhou, H. – Chen, S. (2019): Facilitate Knowledge Sharing by Leading Ethically: the Role of Organizational Concern and Impression Management Climate. *Journal of Business and Psychology*, 34, 539-553.
- Maier, R. – Remus, U. (2003): Implementing process-oriented knowledge management strategies. *Journal of Knowledge Management*, 7(4), 62-74.
- McCune, J. (1999): Thirst for knowledge. *Management Review*, 88(4), 10-12.
- McDermott, R. – O'Rell, C. (2001): Overcoming cultural barriers to sharing knowledge. *Knowledge Management*, 5(1), 76-85.
- Michailova, S. – Nielson, B. B. (2006): MNCs and knowledge management: A typology and key features. *Journal of Knowledge Management*, 10(1), 44-54.
- Moffett, S. – McAdam, R. – Parkinson, S. (2003): An empirical analysis of knowledge management applications. *Journal of Industrial Management & Data*, 23(3), 6-26.
- Nahm, A. Y. – Vonderembse, M. A. – Koufteros, X. A. (2004): The impact of organisational culture on time-based manufacturing and performance. *Decision Sciences*, 35(4), 579-607.
- Nesbitt, K. (2002): Designing a knowledge management system Retrieved January 8, from <http://academic.edu:2081/products/faulknerlibrary/00018382.htm> Letöltés ideje: 2020.10.12.
- Nonaka, I. (1994): *A dynamic theory of organizational knowledge creation*. *Organization Science*, 5 (1), 14-37.
- Nonaka, I. – Konno, N. (1998): The concept of 'Ba': Building a Foundation for Knowledge Creation. *California Management Review*, 40 (3), 40-54.
- Nonaka, I. – Takeuchi, H. (1995): *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. USA: Oxford University Press.
- O'Dell, C. (1996): *A current review of knowledge management best practices*. London: Business Intelligence.
- Olah, J. – Szolnok, A. – Nagy, Gy. – Lengyel, P. – Popp, J. (2017): The Impact of Lean Thinking on Workforce Motivation: A Success Factor at LEGO Manufacturing Ltd., *Journal of Competitiveness*, 9(2), 93-109.
- Ordóñez de Pablos, P. (2004): Knowledge flow transfers in multinational corporations: knowledge properties and implications for management. *Journal of Knowledge Management*, 8(6), 105-116.
- OuYang, Y. – Yeh, J. – Lee, T. (2010): *The Critical Success Factors for Knowledge Management Adoption A Review Study*. 3rd International Symposium on Knowledge Acquisition and Modeling. 445-448.
- Publishing, P. (2002): *Perseus publishing business: The ultimate resource*. Cambridge, MA: Perseus.
- Ode, E. – Ayavoo, R. (2020): The mediating role of knowledge application in the relationship between knowledge management practices and firm innovation, *Journal of Innovation and Knowledge*, 5(3), 210-218.
- Quinn, J. – Anderson, P. – Finkelstein, S. (1996): *Managing professional intellect*. Boston, MA.
- Rodriguez, K. – Al-Ashaab, A. (2007): Knowledge Web-Based System to Support E-Manufacturing of Injection Moulded Products. *Int Journal of Manufacturing Technology*, 56, 125- 140.
- Ruggles, R. (1998): The State of the notion: Knowledge management in practice. *California Management Review*, 40(3), 80 - 90.
- Salleh, Y. – Goh, W. K. (2002): Managing human resources toward achieving knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 6(5), 457-468.

- Shannak R.O. (2009): Measuring Knowledge Management Performance. *European Journal of Scientific Research*, 35(2), 242-253.
- Shujahat, M. – Sousa, M.J. – Hussain, S. – Nawaz, F. – Wang, M. – Umer, M. (2019): *Translating the impact of knowledge management processes into knowledge-based innovation: The neglected and mediating role of knowledge-worker productivity*, *Journal of Business Research*, 94, 442-450.
- Silos, I. (1999): Employee involvement - a component of total quality management. *Production & Inventory Management Journal*, 40(1), 56-65.
- Soliman, F. – Spooner, K. (2000): Strategies for implementing knowledge management: role of human resource management. *Journal of Knowledge Management*, 4(4), 337-345.
- Stapleton, J.J. (2003): *Executive's guide to knowledge management*. New Jersey: Wiley.
- Swan, J. – Newell, S. – Robertson, M. (2000): *The diffusions, design, and social shaping of production management information systems in Europe*. *Information Technology and People*, 13(1), 27-45.
- Syed-Ikhsan, S. O. S. – Rowland, F. (2004): Knowledge Management in a public organisation: a study on the relationship between organisational elements and the performance of knowledge transfer. *Journal of Knowledge Management*, 8(2), 95-111.
- Tiwana, A. (2002): *The knowledge management toolkit: Orchestrating IT, strategy, and knowledge platforms* (2 ed.). New Jersey: Pearson Education.
- Tsai, W. (2001): Network transfer in intraorganizational networks: effects of network position and absorptive capacity on business unit innovation and performance. *Academy of Management Journal*, 44(5), 996-1004.
- Walczak, S. (2006): Organisational knowledge management structure. *Journal of Knowledge Management*, 12(41), 330-369.
- Wiig, K. M. (1997): *Knowledge management: Where did it come from and where will it go*. *Expert Systems with Application*, 13(1), 1-14.
- Wong, K.Y. – Tan L.P. – Lee, C.S. – Wong, W.P. (2015): Knowledge Management performance measurement: measures, approaches, trends and future directions. *Information Development*, 31(3), 239-257.
- Yu, H. – Shang, Y. – Wang N. – Ma Z. (2019): The Mediating Effect of Decision Quality on Knowledge Management and Firm Performance for Chinese Entrepreneurs: An Empirical Study. *Sustainability*, 11(13): 3660.
- Zaim, H. – Muhammed, S. – Tarim, M. (2019): Relationship between knowledge management processes and performance: critical role of knowledge utilization in organizations, *Knowledge Management Research & Practice*, 17(1), 24-38.

Prugberger Tamás – Szöllős Andrea

Foglalkoztatás az informatika felhasználásával

Vállalkozás, vagy munkavállalás?¹

Employment Using Information Technology

Self-employment or Employment?

Összefoglalás

A tanulmányban a szerzők kimutatják, hogy az informatika elterjedésével a munka világába is betört az elektronika és az elektronikával összefüggő digitális platformon keresztül számos új munkavégzési és vállalkozási forma alakult ki, amelyek a vállalkozás, az önfoglalkoztatás és a munkaviszony határán mozognak. A tanulmány azt elemzi, hogy e formák közül melyek inkább vállalkozások és melyek inkább munkaviszony jellegűek.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O32, O33, Q55

Kulcsszavak: önfoglalkoztatás függő munka, szabad munkavégzés, kötetlen munkavégzés, tartós vállalkozás/megbízás, atipikus munkaviszony, foglalkoztatói utasítás és ellenőrzés

Summary

In the study, the authors show that with the spread of informatics, electronics also entered the world of work, and many new forms of work and entrepreneurship, which move on the border of enterprise, self-employment and employment, have emerged and appeared in the world of work through digital platforms related to electronics. The study analyzes which of these forms are more of an entrepreneurial and which are more of an employment nature.

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS DSC, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, a
Professzorok Batthyány Körének tagja (prugberger.tamas@t-online.hu), DR.
SZÖLLŐS ANDREA, ügyvéd (drszollosiroda@drszollos.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O32, O33, Q55

Keywords: self-employment, dependent work, free work, casual work, long-term entrepreneurship / assignment, atypical employment, employer instruction and control

BEVEZETÉS

A munka világát, az eddigi foglalkoztatási és a vállalkozási, valamint a munkavállalási viszonyokat jelentősen átalakítja az informatika, valamint a robotika. A robotikával érezhető számú munkavállaló veszíti el munkáját, ugyanakkor az informatikával a foglalkoztatás és a munkavégzési lehetőségek száma növekedni tud (Hajdu, 2019; Gyulavári, 2019a). Minthogy a foglalkoztatás, a vállalkozás és a munkavégzés lehetőségének a hiánya, vagyis a munkanélküliség és az ezzel összefüggő jövedelem nélkül maradás egy meghatározott társadalmi méreteken túl komoly feszültségekhez vezethet, nem mindegy, hogy az állami foglalkoztatás és gazdaságpolitika eredményesen képes ezt a kérdést kezelni, vagy pedig nem. Úgy tűnik, hogy az informatika és az informatikai platform felhasználásával létrejövő új foglalkoztatási és vállalkozási, valamint foglalkozási formák felhasználásával ez a kérdés sikeresen kezelhető. Ezért indokolt a platform-vállalkozással és foglalkoztatással foglalkozni.

DIGITÁLIS PLATFORMOK A MUNKA VILÁGÁBAN

E foglalkoztatási és munkavégzési formánál, a feladatok elvégzésének és az ezeket igénylők kilétének a meghatározása, valamint a szolgáltatást igénylő fogyasztónak, vagyis a megrendelőnek a szolgáltatás teljesítésére kész jogalannyal történő összehozása, a közvetítés digitális platformon keresztül, online úton valósul meg, az informatika segítségével. A munkavégzés digitális úton, platformközvetítéssel történő létesítésének meglehetősen nagyszámú jogszociológiai és jogdogmatikai irodalma van külföldön és belföldön egyaránt. Az elsősorban angolszász eredetű külföldi irodalmat két átfogó részletes értekezés, Gyulavári Tamás kéziratban már meglévő, részleteiben azonban publikált akadémiai doktori értekezése, valamint Rácz Ildikónak „A digitalizáció hatása a munkajog egyes alapintézményeire” című sikeres műhelyvitan átesett PhD védés előtt álló monográfiája részletesen ismerteti és feldolgozza az ezzel összefüggő külföldi szakirodalmat (Gyulavári, 2019a; 2018a; 2019b; 2018b; 2018c; Rácz, 2020). Rajtuk kívül még néhány tanulmány foglalkozik rendszertani-dogmatikai szempontok szerint is az eredményorientált és szolgáltatást nyújtó digitális platformokon keresztül létesülő jogügyletekkel (Kun, 2018; Székhelyi, 2019:40-45). A külföldi jogirodalom átvételével az itt említett magyar irodalom e jogügyleteknek két válfaját különbözteti meg. Az egyik az ún. „crowdwork”, míg a másik az applikáció alapú munkavégzés.

A szerzők rámutatnak, hogy a „crowdwork” esetében a feladatok végrehajtása kizárólag online platformon keresztül történik. A platform, illetve annak működtetője kifizet egy feladatot és annak, aki azt megoldja – vagyis a platform részéről várt eredményt szolgáltatja

– azt díjazásban részesíti, amelynek összegét előre közli. A platform lehet, hogy csak egyet, a legjobban megoldót díjazza, de lehet, hogy több megoldót is díjazásban részesít. Ez nem más, mint munkatevékenységgel elérhető eredmény felmutatására irányuló pályázati jellegű egyoldalú jogügylet, amit az 1959. évi IV. tv-nyel megalkotott Ptk. hatályba lépése előtt a szokásjogon alapuló magyar magánjogi bírói gyakorlat és szakirodalom munkavégzéssel kapcsolatos egyoldalú jogügyletként kezelt. Ez a polgári jogunk kodifikálását követően díjkitűzésnek elnevezve került be mind az 1959. évi Ptk.-ba és az azt felváltott 2012. évi (Vinczenti, 1942:659-662).²

Ebből adódóan a magyar judikatúra a „crowdwork” típusú jogügyleteket a Ptk. 6:228. §-a szerinti díjkitűzésként kell, hogy kezelje.

Más a helyzet az applikáció alapú munkavégzés esetében. Az applikáció alapú munkavégzés egy olyan három oldalú jogügylet, ahol egy bizonyos szolgáltatás teljesítésére, elvégzésére igényt tartó megrendelő elektronikus úton megkeres egy online platformot abból a célból, hogy hozza össze olyan személlyel, aki az általa kívánt szolgáltatást elvégezni, teljesíteni tudja. E háromalanyú jogügyletben a platform az alkuszhoz hasonlóan közvetítő szerepet tölt be, amely az őt online úton megkereső, szolgáltatást igénylő megrendelő részére szintén online üzenetben olyan valakit szerez, aki a kívánt szolgáltatás teljesítését elvállalja. E háromszereplős „facere” típusú szerződés jogdogmatikailag nem más, mint alkuszi – az új Ptk. szóhasználatával élve közvetítői jogügylet –, ahol a platform, illetve annak üzemeltetője vállalja, hogy a megrendelőt összehozza olyan személlyel, aki a kívánt szolgáltatás teljesítésére képes. Nem feltétele ennek a hivatalos szakképesítéssel való rendelkezés. Bárki jelentkezhethet bármilyen közvetítéssel foglalkozó platformnál szolgáltatás teljesítésére történő kiközvetítés érdekében, aki laikussága ellenére valamilyen mesterséghez tartozó szolgáltatás elvégzésére képes és a szükséges kézi szerszámokkal, egyéb munkaeszközökkel, háztartási gépekkel, személy-, vagy teherszállításra alkalmas fuvarszerszámmal rendelkezik, de iparszerű tevékenységet folytató vállalkozóként azonban e tevékenységét illetően hatósági nyilvántartásban nem szerepel. Azok, akik az ilyen mellékjövedelem szerzés érdekében közvetítő platformtól nyilvántartásba vételüket kéri, részükre a megkeresett platform „nyilvántartási kaput” nyit. Ugyanis a platform a nyilvántartási kapukban szereplő „műkedvelő” vállalkozók közül közvetít kért feladat elvégzésére az őt megkereső megrendelők részére.

A megrendelésben szereplő feladatot elvégző személy, az „uber” az általa elvégzett munka után járó díjazást nem a megrendelőtől, hanem a kiközvetítő platformtól kapja, amely a saját költségeinek és hasznának a levonása után fizeti ki a „platform munkást”. Főszabályként a „platform munkás” vállalkozónak minősül, mert munkajogilag független a platformtól. Ugyanis nincs kötött munkaideje és mivel nincs a platformmal tartós lekötöztetett helyzetben, a platform részéről neki címzett munkakiközvetítést is visszamondhatja. Ha azonban ilyen visszamondásra gyakran kerül a részéről sor, vagy ha a saját gépén vagy mobiltelefonján a platform-megkeresésre sokszor nem reagál, fennáll a veszélye annak, hogy a platform üzemeltetője „deaktiválja” a kapuját, ami lényegében az együttműködési kapcsolat felmondását jelenti. Nincs kötött jogviszony-megszüntetés, ami az eddigiekből láthatóan vonatkozik a platform munkásra is.

A platform tevékenysége alapvetően díjazás ellenében fennálló közvetítői tevékenység, mégpedig a polgári jog szabályai szerint.³ Ezzel szemben a „platform munkás” főszabályként szintén a polgári jognak megfelelő önálló vállalkozó. Azonban annál fogva, hogy a platform munkára bármikor behívhatja, a „platform munkás” részéről fennáll, hogy saját érdekében a platformnak folyamatosan rendelkezésére álljon. Ez egyúttal a platform részéről informális elvárás is. Ez az együttműködési lekötelezettség egy lazább tartósan és folyamatosan ismétlődő polgári jogi vállalkozó kiközvetítési és elfogadási együttműködési kapcsolat, ami ahhoz hasonlít, ha valaki minden ügyével ugyanahhoz az ügyvédhez fordul, vagy mindig ugyanazzal a szabóval készítteti el a ruháját.

Ugyanakkor jelentkezik egy másik tendencia is, mivel a platformok a „platform munkásokkal” szemben egyre több elvárással lépnek fel. A szakirodalom ugyanis kimutatja, hogy a platformok megtöltik a „platform munkásoknak”, hogy közvetlen kapcsolatot építhessenek ki a megrendelővel, sőt, nem egyszer kikötik azt is, hogy a szolgáltatást végzőnek milyen magatartást kel tanúsítaniuk a megrendelő irányában, amit különösen a személyszállítást közvetítő platformok kötnek ki. A külföldi szerzők nyomán a magyar szakirodalom is utal rá, hogy a platformok gyakran előírják, hogy az „uber sofőrök” cukorkával és/vagy palackos ásványvízzel kötelesek kínálni az utast, valamint a gépkocsin feltüntetni a platform nevét és elérhetőségét, sőt egyes platformok még azt is előírják „uber sofőrjeik” részére, hogy milyen öltözkében teljesítsék a megrendelést. Mindennek teljesülését a platformok menet közben elektronikus úton ellenőrizni tudják és ellenőrzik is (Rácz, 2020:55-58).

E megkötöttségek következtében az „uber sofőröknek” és az egyéb platform munkásoknak az önállósága, illetve függetlensége jelentős mértékben korlátozódik. Bár a munkajogviszony-nal ellentétben a „platform munkás” a munka elvégzését korlátlan mértékben másra bízhatja, mégsem teszi, nehogy helyettese kiüsse őt és a helyére ő álljon be. Ennél fogva a legtöbb „de iure” önálló platform munkás, „de facto” nem önálló vállalkozó, hanem munkavállaló-hoz hasonló személy, vagyis önfoglalkoztató, akinek a tevékenységéből származó jövedelme – a szakirodalom tanúsága szerint – gyakran még a minimálbért sem éri el (Rácz, 2020:53). Ezen kívül teljesen kiszolgáltatottak a behívás tekintetében, a behívásra történő várakozási-, quasi állásidőt pedig a platform nem fizeti, de előírja, hogy másutt nem állhat rendelkezésre és nem is vállalhat másutt munkát. Ez egzisztenciális szempontból mindazokra különösen sérelmes, akiknek a fő jövedelemszerzését a platform munka biztosítja. Nem véletlen, hogy az „uber munkások” is igyekeznek maguk részére szakszervezeti és kollektív szerződésszerű védelmet biztosítani, amelyről Rácz (2020:54-55:95) monográfiája is szól, és amelynél a vezető alkalmazottak, kollektív munkajogi intézmények hasznosíthatók lennének (Prugberger, 2017d:207-214).

Mindezekből, amit eddig leírtunk, az tűnik ki, hogy az elektronikus közvetítésű valamilyen munkaeredmény felmutatására irányuló digitális platform-szerződések kiindulásukat és jogdogmatikai felépítésüket illetően inkább polgári jogi, mint munkajogi jellegűek. A díjkitűzéssel összefüggő pályázatiírás, a „crowdwork” egyértelműen polgári jogi tartalmú. Ezzel szemben a többi applikációs alapú munkavégzést átfogó „work on demand via apps” esetében a benne lévő platform-közvetítői tevékenység jogdogmatikailag a Ptk.-ban szabályozott közvetítési szerződéssel egyezik. Ugyanakkor a munkavégzésre történő behívás és a megrendelőhöz tör-

ténő irányítás a munkajogban ismert kirendeléssel, kiküldetéssel, egyszóval a delegálással és ezen keresztül a munkaerő-kölcsönzéssel mutat rokon vonásokat, amiből az következik, hogy jogvita esetén ezeket a különböző jogági elemeket figyelembe kell venni az elbírálás során. Ha erre csak jogágak közötti átnyúlással alkalmazott analogia legis-szel van lehetőség, ez minden nehézség nélkül megtehető, mert a polgári jog és a munkajog két egymáshoz hasonló jogág. Bár az volna a legjobb, ha az individuális és a kollektív munkajogi alapintézmények részét képeznék a polgári jognak, miként erre a korábbi Ptk. kodifikációk és a mostani legutóbbinál is történtek visszautasított kísérletek.⁴

A digitális platformon keresztül történő munkavégzés központi problémájaként az ilyen munkát végzők szociális és egzisztenciális érdekeinek a védelme egyre nagyobb mértékben kerül a figyelem előterébe. A „crowdwork”-nél is lényeges ez a szempont olyan értelemben, hogy a pályázat-díjkitűzés jellegű feladatmegoldásnál meg kellene követelni a pályázati feltételek pontos kiírását, mik a díjazás feltételei, hány díj és milyen összegben kerül a pályázati feltételeket teljesítők részére kifizetésre. Ha ez nem történik meg, vagy ha e kérdésekben nem egyértelmű a kiírás, a bíróságnak kell döntenie és a végzett munka nehézsége és időtartama arányában a piacon kialakult díjszabás szerint kell, hogy a platform mulasztását biztatási kárként elkönyvelve a kárkártérítés összegét megállapítsa.

A „work on demand via apps” esetében – tekintve, hogy munkavégzésre irányuló szerződésről van szó –, felmerülhet, hogy a polgári jogon túlmenően – ami lehet vállalkozás vagy megbízás (pl. ügyvitel) – munkajogi relevanciája is van. Gyulavári Tamás az „Uber és társai: munkavállalók vagy önfoglalkoztatók” c. tanulmányában a szerint sorolja a jogviszonyt a polgári jogi vállalkozás, vagy pedig a munkajogi jellegű munkavégzés területére, hogy a platform által munkafeladat elvégzésére közvetített „platform munkásnak” milyen mértékű a platformtól való függősége. Ha a platformtól való függősége a munkavállalónak a munkáltatótól való függőségéhez hasonló, akkor Gyulavári hajlik az atipikus munkaviszonynak megfelelő minősítésére, ha viszont a helyzete „szürke zóna” jellegűen az önfoglalkoztatói jegyeket viseli magán, a helyzetet inkább vállalkozásként kezeli (Gyulavári, 2019a:108-111). Ugyanakkor utal arra, hogy főleg Ausztráliában kialakult egy olyan gyakorlat, hogy a munkára jelentkezőket először az egyszerű foglalkoztatáshoz, illetve az alkalmi munkához hasonlóan foglalkoztatják, ha pedig ilyen foglalkoztatásra behívás alapján többször sor kerül és a behívó, a megrendelők visszajelzése alapján meg van elégedve a szolgáltatással, munkaviszonnyá alakulva állandósulhat az ugyanazon személynek adott megbízási sorozat (Gyulavári, 2018e:8-12).

Azokban az országokban, ahol a munkaerő kölcsönzés bevett forma, minden további nélkül ez a munkaviszonnyá alakulás a munkaerő kölcsönzés irányában valósulhat meg. Mindezek alapján azt is figyelembe véve, hogy Gyulavári az önfoglalkoztatói státuszt inkább a vállalkozáshoz, nem pedig a munkavállalóihoz hasonlóként kezeli, értelmezésünk szerint az uber munkást, ha a platformtól való függősége jelentéktelen, vagy polgári jogilag együttműködési jellegű, akkor a kapcsolat közvetítési szerződéssel kombinált vállalkozási, megbízási jellegű. Ugyanez a helyzet szerinte akkor is, ha a függőség nagyobb, de a platform munkás rendelkezik bizonyos mozgástérrel a platformmal szemben. Ha viszont a platformtól való függőség a függő munkaviszonyhoz hasonlóvá válik, abban az esetben Gyulavári (2018e) a „work on demand via apps”-ot az atipikus munkajogviszonyok közé sorolja. Hasonló állásponton van

Székhelyi B. Réka (2019:41-42) is.

Ettől annyiban különbözik Rácz Ildikó felfogása, hogy részletesen vizsgálva a platform munkásnak a platformtól való függetlenségének, illetve függőségének a fokát, a platform-jogviszony a polgári jogias vállalkozói—megbízotti és az atipikus jellegű munkajogviszony mellett „középen álló” munkavállalóhoz hasonló személynek a platformmal való kapcsolatát és a platform által kiközvetített munkavégzést is atipikus munkaviszonyként kezeli (2020:64-66). A magunk részéről mi is ezen az állásponton vagyunk, utalva arra, hogy az angolszász európai és transzatlanti – amit Gyulavári és Rácz egyaránt ismertet — a „platform munkások” részére a szakszervezetek és részben a bírói gyakorlat is hajlandó a platform munkavégzést munkajogviszonyként kezelni és a platform-munkások részére a szociális védelmet biztosítani. Eből a szemléletből kiindulva az USA-ban Kalifornia törvényhozási úton minősíti a platform munkavégzésre irányuló szerződést (Rácz, 2020:64-65).

Rácz Ildikó (2020:61) a PhD értekezésében a minősítésre a külföldi szakirodalom alapján négy megoldást vázol fel:

1. a vállalkozásnak történő minősítést,
2. a munkaszerződést „színlelő” megállapodásként kezelést (mintha munkaszerződés lenne, de nem az),
3. univerzális munkajogi biztosítékok adása minden esetben,
4. atipikus foglalkoztatási modellnek elismerése minden esetben, vagyis vállalkozásnál és önfoglalkoztatásnál egyaránt. Magunk részéről ez utóbbi mellett foglalunk állást azzal, hogy aki egy platformmal hosszabb időre, pl. egy fél éves időtartamra szerződést köt és havonta vagy hetente egy meghatározott számú munka elvégzését a platformja számára elvállal, a behívások közötti rendelkezésre állás idején legalább a munkanélküli segély felét kitevő minimális díjazásban részesüljön. Lényeges garanciát jelentene az atipikus munkaszerződéskénti minősítés amiatt is, mert ez esetben írásbeli munkaszerződés-kötési kötelezettség állna fenn a platform részéről. Prasl és Risak nyomán Székhelyi is hasonlóan vélekedik, ahol a munkáltató által ellátandó funkciók túlnyomó része munkáltató jellegű. Ez vezetett részükről a funkciók munkáltatói elmélet kialakításához, amelyet Székhelyi is elfogad (Székhelyi, 2019:47-48).

Most pedig nézzük meg, miként alakul a magyar gazdasági életben, a platform szerződések megjelenésének, kifejlődésének és alkalmazásának helyzete. Magyarország Ausztriához, Szlovákiához, Lengyelországhoz és Romániához hasonlóan elsősorban a taxi rendelések mintájára fejlesztette ki az ún. „Uber” személyfuvarozást, amely Magyarországon vállalkozási szerződésként jelent meg. Abban az esetben viszont, ha áru- vagy bűtorszállítást vállalt el platform közvetítésen keresztül a tehertaxival fuvarozó, digitális közvetítéssel fuvarozási szerződés jött létre. Munkaszerződéssé történő alakulására az idő rövidsége miatt nem került sor, tekintettel arra, hogy a taxivállalkozások egységesen fellépő tiltakozása miatt a Magyar Állam az Uber személy- és áruszállítást betiltotta. Ennélfogva arra már nem volt idő, hogy digitális jellegű szerződésközvetítések platformja közvetítési formában gazdasági társaságoknál kialakuljanak.

Kialakulásuk menete az alábbiak szerint foglalható össze. Nagyon sokan foglalkozásuknál fogva egyedül, saját kocsival utaznak szolgálati helyükre. Ez legtöbbször az anyagbeszerzőkre,

biztosítási és egyéb üzletkötőkre, valamint azokra jellemző, akik helyileg is változó munkakörben helyettesítési feladatokat látnak el munka-, vagy vállalkozási/megbízási jogviszonyban viszonyban, vagy esetleg szabad foglalkozásúként. Különösen olyankor kerül erre sor, amikor a megbízott az őt megbízó cégtől gépkocsi használati és utazási költségterítésben nem részesül. De ha részesül is, gyakran akkor is feltesz egy hirdetést az internetre, megjelölve az időpontot, hogy melyik napon hová utazik és hogy mikor indul, valamint, hogy meddig lehet nála ugyancsak az elektronikus hálón keresztül jelentkezni.⁵ Ez annyiban hasonlít a már tárgyalt Crowdwork-höz, hogy az illető feltesz a hálóra egy ajánlatot, amelynek tartama nem díjki-tűzési jellegű, hanem szolgáltatás teljesítésének felajánlására, meghirdetésére vonatkozik. Itt a digitális platform eszközének a birtokosa egy általa teljesítendő személyszállítási szolgáltatási, vagy árufuvarozási tevékenységébe történő beszállási lehetőséget hirdet meg. Azt hirdeti meg, hogy a saját áruján kívül lehetőség van egy vagy több személy árujának az elszállítására is.⁶ Ez utóbbi a szolgáltatás tárgyát és tartalmát illetően hasonlít a fekete fuvarhoz, annyiban azonban különbözik tőle, hogy míg a „fekete fuvar” teljesen illegális, mivel a fő fuvarozási, áruszállítási tevékenység szolgálati, illetve munkajogviszony keretében folyik. Elektronikus hálón ilyen tevékenységet ezért nem hirdetnek meg, mert szinte biztos a „lebukás” bekövetkezése. Az elektronikus hálón történő hirdetés ugyanis inkább előbb, mint utóbb a foglalkoztató munkáltató tudomására jut.⁷ Jogkövetkezményként pedig jogszerűen alkalmazhat azonnali elbocsátást, mivel ez súlyos szerződésszegésnek minősül. Ilyen esetben ugyanis fennáll a veszélye annak, hogy ha útközben baleset következik be, és azért a munka-szolgálati viszonyban álló gépkocsivezető a felelős, az, aki vele utazott, vagy az, akinek a javára a szürke fuvar történt, kártérítési igényt támaszthat a munkáltatóval szemben.

Ilyen probléma személyszállítás esetén is fennállhat akkor, ha a munkavállaló vagy közalkalmazott/köztisztviselő saját kocsiával olyan szolgálati úton van, amely munkaidőnek minősül, saját gépkocsi használatáért pedig a munkáltatótól, illetve az őt foglalkoztató közintézménytől használati díjat kap és amortizációs költségterítésben részesül, az utazás ideje pedig olyan munkaidőnek minősül, amelyért munkadíjazásban részesül. Ilyen esetekben digitális platformon keresztül saját jövedelemkiegészítés céljából általa meghirdetett személyszállítást csak a munkáltató tudtával és beleegyezésével vállalhat. Erre méltányosságból eddig azért került sor, mivel az ilyen utazásra gyakran a munka megkezdési helyének elérése miatt kerül sor, amit az Európai Törvényszék készenlétnek minősít, készenlét esetében pedig Magyarországon még ma is csak az alapmunkabér 20%-a jár annak ellenére, hogy az Európai Törvényszék három olyan ügyben, ahol a munkavállalók érdekvédelmi szervei pert indítottak a munkáltatók, illetve szövetségeikkel szemben, az Európai Curia kimondta, hogy az ügyeletet és a készenlétet rendes munkaidőnek kell tekinteni.⁸ Ennek megfelelően az e perekben érintett Spanyolország és Németország először a legfelső bírói döntési fórumon kimondott elvi iránymutató döntéssel, majd pedig jogszabály-módosítással meghozta azt a normatív előírást, miszerint készenlét és ügyelet esetén is teljes munkadíjazás jár a munkavállalóknak és a közszolgálatot tevőknek egyaránt. Lényegében ezzel az Európai Unió nyugati felében lévő régi gazdasági közösség tagállamok átvették az USA Portal-to-Portal Act megoldását, mely szerint a munkahely kapuján belépve a munkahely kapuján való kilépésig, vagyis az üzemben történő tartózkodás idejére a munkakörére vonatkozóan a teljes munkabér jár. Ezt a kollektív

munkaszerződés, valamint az üzemi megállapodással életbe léptetett vállalati-üzemi munkarend meghatározza, függetlenül attól, hogy az adott vállalatnál és/vagy közintézménynél dolgozó a munkahelyén ügyeletben vagy készenlétben a munkáltató üzembirtokos rendelkezése szerint készenlétben, ügyeletben van, vagy pedig munkát végez. Magyarországon ezzel szemben azonban még mindig az a helyzet, hogy készenlét és ügyelet esetén – köszönhetően a Legfelsőbb Bíróság munkaügyi kollégiuma korábbi elnöke részéről olyan értelmezést kapott – a kormány továbbra sem köteles megemelni a munkabéreket a „Portal-to-Portal Act”-re figyelemmel, mivel az Európai Törvényszék csak a munkaidő vonatkozásában mondta ki, hogy a készenlétet és az ügyeletet rendes munkaidőnek kell tekinteni, viszont a bérezésre nem tért ki (Radnay József, 2006:89-90). Így jogszerű a készenlétnél és az ügyeletnél a csekélyebb mértékű, vagyis az alaphér 20%-át, illetve 40%-át elérő díjazás. Hogy ez nem így van, arra utal Sipka Péter és Zaccaria Márton (2016) közös cikke a Jogtudományi Közönyben, továbbá Zaccaria Márton Leónak (2013) a Miskolci Jogi Szemlében és T. Fodor Gábor (2016) írása a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi kara elméleti folyóiratában. Ezt erősíti Prugberger (2017c:31-47) arról szóló tanulmánya, miszerint, ha a munkáltató megszüntette a cég vidékre kihelyezett kirendeltségeit – ahol a munkavállalók és a szolgálatot teljesítők most is laknak – és emiatt a munkavállalóknak és szolgálat tevőknek – ha a munka megkezdése előtt anyagokért, adatokért vagy eligazítás végett – be kell utazniuk a központba, az ezzel járó utazási időt készenlétnek kell tekinteni és a készenlétre korábban már előírt teljes munkabért az utazási időre meg kell fizetni. Ebből adódóan a visszajelzések azt mutatják, hogy munkavállalók és közalkalmazottak csak akkor hirdetnek digitális platformon keresztül társutaskénti személyszállítást szolgáltatási díjfizetés ellenében, ha az utazásukat a munkáltató nem fizeti. Ez legtöbbször a munkába menettel és a munkából jövetellel összefüggő saját gépkocsival történő utazás esetében áll fenn. Legtöbbször hasonló helyzetben vállalnak díjazás ellenében társutast önfoglalkoztatók is.

Lényegében ebből az alulról kialakult rendszerből, annak tovább építéséből fejlődött ki a digitális platformközvetítés rendszere. Egyes platformtulajdonosok fő- vagy mellékfoglalkozásként a digitális platformjuk segítségével elkezdtek közvetítői tevékenységet folytatni, főleg a személy- és teherszállítás vonalán. Hirdetéseket adtak fel ismeretségi körükből egyrészt olyanok részére címezve, akikről tudták, hogy van kocsijuk és hajlandók azzal személyszállítást vagy teherfuvarozást vállalni főtevékenységként vagy mellékfoglalkozásként. Ha egy ilyen személy-, és teherszállításra egy vállalkozási csoportot a platformtulajdonos meg tudott szervezni, hirdetni kezdte magát, hogy az ügyfelet összehozza a szolgáltatóval, vagyis az utast, vagy a fuvaroztatót a személyszállítóval, illetve a fuvarossal. Így jött létre Magyarországon is a személy- és áru fuvarozás terén az „uber” szolgáltatás. Az „uber” személyszállítási platformvállalkozások a nyugat-európai államokban egy egész szövetségi hálózatrendszerként tudtak kiépíteni, amelyre nagyon szükségük volt érdekeiknek, működési lehetőségeiknek a „taxi” vállalatokkal szemben történő megvédése érdekében. Ugyanis a taxisok és a „taxi” vállalatok/társaságok nem alaptalanul az „uber” személy- és áruszállításban konkurenciát látnak. A „taxi társaságok” ugyanis azokat a taxisofőröket, akik a taxivállalat kocsijával végzik a személy és/vagy áruszállítást, munkaviszonyban vagy önfoglalkoztatási jogviszonyban, esetleg tartós vállalkozási jogviszonyban, sokszor pedig alvállalkozóként alkalmazzák sofőrjeiket. Ez ese-

tekben a taxi társaság, vagy a „taxi vállalat” központja diszpécser szolgáltatást lát el. Felveszi a megrendeléseket és mindjárt kiközvetíti a gépkocsiját üzemeltető valamelyik sofőrjének. Ugyanezt teszi akkor is, ha a sofőrök önálló vállalkozókként taxiznak saját kocsijukkal. Ez esetben is azonban a fővállalkozói diszpécseri szolgálattól kapják a megbízást. Az veszi fel a rendeltetést és a diszpécseri szolgálat irányítja a megrendelőhöz az éppen szabadon lévő taxit. Lényegében ugyanezt teszi a személy- és kisebb tételű áruszállításokra specializálódott „uber” platform személy- és áruszállítást kiközvetítő digitális platformbirtokos a taxitársaságoknál jóval kedvezőbb szállítási-, fuvardíj ellenében.

Magyarországon is hihetetlen gyorsasággal kezdett elterjedni az „uber” személy- és teherszállítási rendszer. A személy- és áruszállítást vállaló cégek szinte minden esetben a saját kocsijukkal többnyire önfoglalkoztatási alapon végezték a platform megbízása alapján a személy- és áruszállításukat. A szolgáltatás díját a platformok közölték a szolgáltatások megrendelőivel. A magyar személy- és áruszállítást végző digitális platformláncolatok – a nyugat-európai és az amerikai „uber”-platform rendszerekkel szemben – nem alakultak ki, mert csak rövid ideig működtek, mivel a taxisok és taxitársaságok érdekvédelmi szervezetei el tudták érni a kormánytól az „uber” személy- és áruszállítások leállítását. Ezért a magyarországi digitális platform-közvetítői hálózat egy erőteljesebb mértékben kezdi lefedni az átmeneti jellegű gyermekfelügyeletet az olyan esetekben, amikor a szülők fél napos vagy több órás gyermekfelügyeletre szorulnak színházi vagy koncert előadásra vagy vendégségbe menetel miatt. Hasonlóképpen megjelent a digitális platform kiközvetítés a takarítás terén is a takarítást igénylő gazdasági cégek és a magán háztartások irányában, amelyek szintén egyre sűrűbben igényelnek a platformoktól hazánkban ilyen szolgáltatásokat. Minthogy ez a két terület, vagyis a gyermekfelügyelet és a takarítás, valamint a háztartások részére szükséges kisipari-javítási-szerelési igények nincsenek lefedve Magyarországon, a digitális platform közvetítési szerződések a személy- és áruszállítás területéről ezekre a területekre tér át, ugyanis ezeken a területeken „gazdasági” hézag mutatkozik. Részben hasonló a helyzet a nyugat-európai államokban is. Mindezt figyelembe véve a digitális platform-közvetítésnél az olyan fogyasztói igények kielégítésében játszanak szerepet, ahol hiány van legális, iparszerűen üzemeltetett szolgáltatások, valamint műszaki alkatrészek, szerszámok és egyéb hiánycikkek (pl. építőanyagok) terén.

JEGYZETEK

- ¹ Tanulmányt a NKEFJH alap támogatta (120158. témaszám)
- ² 1928. é. Magánjogi tv. jav. 1607-1611. §§+K. 457 E.H. (In: Térffy); 1959: IV. tv. 592. § (A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve, Normaszöveg és indokolás, Közgazdasági és Jogi K. Kiadó. Bp. 1959.), 2013: V. tv. (új Ptk.) 6: 588 §
- ³ Az 1928. évi Mtj (1602-1606. §) és Vincenzi (Előbbi jegyzet, 654-659.o.) alkuszi terminológiát használ
- ⁴ 1945 előtt a kollektív munkajog ipartörvény-tervezeti és polgári törvénykönyv-tervezeti bedolgozásával kapcsolatos viták ismertetését l. Berke Gyula: A kollektív szerződés a magyar munkajogban. Pécsi Munkajogi Közlemények, Monográfiák 2. 11-67. o.; 1990 után a 2013: V. tv. (új Ptk.) előkészületeinél az „individuális és kollektív munkaszerződési jognak” a Ptk-ba illesztése mellett érvelt: Zlinszky János: Javaslat a magánmunkáltatói szerződés szabályozására az új Ptk.-ban. In: Polgári jogi kodifikáció (Pjk.), 2008/1. sz.; Kiss György: Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni munkaszerződésre. Pjk. 2000/1. sz.: Prugberger/a/: Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni és a kollektív munkaszerződésre. Pjk. 2000/2.; Prugberger/b/: Észrevételek az új Ptk. egyes szerződéseket tartalmazó fejezetéhez a szolgálattal kapcsolatos egyes szerződéseket tartalmazó fejezetéhez a szolgálattal kapcsolatos szerződések hiánya miatt. Pjk. 2008/1.; Prugberger–Szalma József: A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk. Gazdaság és Jog. 10/2012.
- ⁵ Elektronikus hálóra feltett általunk észlelt hirdetések alapján
- ⁶ Szerző folyóirat főszerkesztőktől és újságíróktól kapott információja
- ⁷ Lásd az előző jegyzetet
- ⁸ Case C-303/98. Judgment of the Court of 3 October 2000 in the Case of Sindicato de Médicos de Asistencia Pública (Simap) v Conselleria de Sanidad y Consumo de la Generalidad Valenciana. (Simap Case) (ECLI:EU:C:2000:528); Case C-151/02. Judgment of the Court of 9 September 2003. Landeshauptstadt Kiel v Norbert Jaeger. (Jaeger Case) (ECLI:EU:C:2003:437)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berke Gyula (2014): A kollektív szerződés a magyar munkajogban. *Pécsi Munkajogi Közlemények*, Monográfiák 2. 11-67. p.
- Hajdú József (2019): A munkavégzés jövője. A robotika hatása a munkaerőpiacra. In: *Jog, információ, versenyképesség. Tanulmánygyűjtemény*, Szeged
- Gyulavári Tamás (2019a): Az über sofőrök és társaik: munkavállalók, vagy önfoglalkoztatók? *Jogtudományi Közlemény*, 2019/3. sz.
- Gyulavári Tamás (2019b): Hakni gazdaság a láthatáron. Az internetes munka fogalma és sajátosságai. In: *Justum aequum salutare*, 2019/1. sz.
- Gyulavári Tamás (2018a): Internetes munka a magyar jogban – Tiltás helyett szabályozás? *Pro Futuro* 2018/3. sz.
- Gyulavári Tamás (2018b): A munkavégzés alkalmivá válása és az alkalmi munka szabályozása. *Magyar Munkajog, E-folyóirat*, 2018/1.sz.
- Gyulavári Tamás (2018c): Az Európai Bíróság és a gordiuszi csomó: Az uber applikáció vagy taxitársaság? *Munkajog*, 2018. III. 9-12.
- Jeremias Prassl – Martin Risak (2016): Uber Task Rabbit & Co: Platform as Employee? Rethinking the Legal Analysis of Crowdwork Comparativ. *Labour Law of Policy Journal* 2016/3. 619. etc.
- Kun Attila (2018): Munkajogviszony és a digitalizáció – Rendszer szintű kihívások és a kezdetleges európai uniós reakciók. In: Pál L.–Petrovics Z. (szerk.): Visegrád 15.09. – *A magyar munkajogi konferencia szerkesztett előadásai*. Wolter Kluwers, Bp.
- Prugberger Tamás (2000): *Az új Ptk. (javaslat) és a munkajogi szabályozás*. In: *Polgári jogi kodifikáció*, 2000/2. sz.
- Prugberger Tamás (2008b): Észrevételek az új Ptk. (javaslat) egyes szerződéseket tartalmazó fejezetéhez a szolgálattal kapcsolatos szerződések hiánya miatt. In: *Polgári jogi kodifikáció*, 2008/1. sz.
- Prugberger Tamás – Szalma József (2012): A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk. *Gazdaság és jog*. 10/2012.

- Prugberger Tamás (2017c): A munkaidő és a szabadság új hazai szabályozásának megítélése a munkavállalói érdekek szempontjából. *Pro Futuro* 2017/2. sz.
- Prugberger Tamás (2017d): A vezető alkalmazott jogállása a fejlett tőkés államokban és Magyarországon a jogösszehasonlítás tükrében. In Pál L. (szerk.): *A vezető tisztségviselő jogállása és felelőssége*. HVG – ORAC, 2017.
- Rácz Ildikó (2020): *A digitalizáció hatása a munkajog egyes alapintézményeire*. Ph.D. értekezés műhelyvitára készített és elfogadott változat, (2020. V. hó.). Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) Állam-, és Jogtud. Kar Doktori Iskolája. Témavezető: Kun Attila.
- Radnay József (2006): Újabb külföldi döntés a heti 48 órát meghaladó munkaidő számítás tárgyában. *Munkaiügyi Szemle*, 2006/7-8. sz.
- Sipka Péter – Zaccaria Márton Leó (2016): Dolgozik és pihen? A munkaidő fogalmának bővítése az Európai Unió Bizottságának újabb ítélete nyomán, tekintettel a magyar bírói gyakorlatra *Jogtudományi Közöny*, 2016/5. sz.
- Székhelyi B. Réka: A digitális platformon keresztül nyújtott munka. *Munkajog*, 2019. III. sz.
- T. Fodor Gábor (2016): A Munka Törvénykönyve munka-, és pihenőidő szabályozásának uniós jogi megfelelőségéről. *Magyar Munkajog, E.-folyóirat*, 2016/2. sz.
- Vincenti Gusztáv (1942): A munka jogviszonyai. Munkabérleti és szolgálati szerződés. In: Szladits K. (főszerk.): *Magyar magánjog, IV. kötet*, Kötelmi jog különös része. Grill Károly könyvkiadó, Bp.
- Zaccaria Márton Leó (2013): Fogalmi változások a munkaidő kapcsán sz új Munka Törvény Könyvében. *Miskolci Jogi Szemle*, 2013/1. sz.

Lukovics Miklós – Gábor Brigitta

Az önvezető autók és a magyar nők

Self-driving Cars and Hungarian Women

Összefoglalás

Az önvezető autók jelenlegi ismereteink szerint extrém módon fogják felforgatni minden civilizációban élő ember napi életvitelét és több évtizedes megszokásait. Annak ellenére, hogy az önvezető autók technológiai fejlesztése már az utolsó teszt fázisban van, az emberiség felkészültsége a technológia fogadására ettől jelentősen elmarad. Ráadásul a társadalmi megítélés nemek szerint korántsem homogén: a fejlett országokban a nők szignifikánsan elutasítóbbak az önvezető autókkal kapcsolatban, ami lassíthatja vagy akár veszélyeztetheti az önvezető technológia piaci elterjedését. Tanulmányunk célja, hogy feltárja a magyar nők önvezető autókkal kapcsolatos attitűdjének tipikus mintázatait és azok mögöttes tendenciáit, valamint ezek ismeretében javaslatokat fogalmazzon meg. Eredményeink rámutatnak arra, hogy az önvezető autók innovációs folyamatába integrálni kell társadalomtudományi aspektusokat is, különös tekintettel a markáns jellegzetességet öltő szegmensek sajátosságaira.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O32, O33, Q55

Kulcsszavak: innováció, technológiamenedzsment, önvezető autók, netnográfia, érzelemkutatás

DR. HABIL. LUKOVICS MIKLÓS, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (miki@eco.u-szeged.hu), GÁBOR BRIGITTA, közgazdász, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (g.brigitta5@gmail.com).

Summary

To the best of our current knowledge, self-driving cars will revolutionize the daily lives and decades of habits of every person living in a civilization. Despite the fact that the technological development of self-driving cars is already in the final test phase, humanity's readiness to accept the technology lags far behind. Moreover, societal perceptions are far from homogeneous by gender: in developed countries, women are significantly more reluctant to drive self-driving cars, which can slow or even jeopardize the market penetration of self-driving technology.

The aim of our study is to explore the typical patterns of Hungarian women's attitudes towards self-driving cars and their underlying tendencies, and to formulate suggestions in the light of these. Our results show that social science aspects also need to be integrated into the innovation process of self-driving cars, especially with regard to the specifics of the segments with distinctive characteristics.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O32, O33, Q55

Keywords: innovation, technology management, self-driving cars, netnography, emotion research

BEVEZETÉS

Napjaink mobilitásában kiemelt szerepet tölt be az autó: az Eurostat felmérése szerint az Európai Unió lakosai az összes megtett utaskilométer 83%-át teszik meg autóval, mely arány az utóbbi évtizedben nem változott szignifikánsan (Eurostat, 2019). Kijelenthető, hogy minden civilizációban élő ember életét meghatározzák az autók: mind autóban utazva, mind a közlekedés egyéb szereplőjeként (gyalog, kerékpáron, közösségi közlekedést használva) kapcsolatba kerülünk velük.

A negyedik ipari forradalom egyik radikális innovációs áttörése az önvezető autó (EC, 2019), mely a fentiekből adódóan alapjaiban változtatja majd meg mindannyiunk életét. A technológiai fejlesztés nagyon előrehaladott állapotban van, ugyanakkor az önvezető autók társadalmi elfogadását vizsgáló kutatások alacsony társadalmi felkészültséget és elfogadást rögzítenek. Ez problémát jelenthet, ugyanis az innovációk elfogadása vagy éppen elutasítása, valamint azok térhódítása az emberek ítéletein, döntésein alapul. Az önvezető autók elterjedésének sikere nemcsak a technológia fejlettségétől függ, hanem a jogszabályoktól, az infrastruktúrától, illetve a társadalmi elfogadástól is (KPMG, 2018).

A társadalmi elfogadás alacsony szintje mellett annak heterogenitása is jelentős problémát rejthet annak ellenére, hogy ez utóbbiról igen kevés szó esik a nemzetközi szakirodalomban: bizonyos jól azonosítható társadalmi csoportok (nők, alacsonyabb iskolai végzettségűek, idősebbek, rurális térségben lakók stb.) szignifikánsan elutasítóbbak az önvezető autókkal kapcsolatban, ami lassíthatja vagy akár veszélyeztetheti az önvezető technológia piaci elterjedését. Kiemelten lényeges szempont, hogy az elutasítás úgy történik, hogy az önvezető járművekkel

kapcsolatos közvetlen élmények és tapasztalatok még csak a népesség egy nagyon szűk szegmensében (4-5%) jelentkeznek (Csizmadia, 2021).

Havlícková és szerzőtársai (2019) rávilágítanak arra a paradoxonra, hogy az önvezető autókat éppen azok utasítják el a legnagyobb mértékben, akiknek a legnagyobb előnye származhatna a használatukból. Az elutasítóbb társadalmi csoportok közül kiemelkednek a nők, akik részaránya az autóvezetők körében évről évre nő, és az USA-ban már át is lépte az 50%-ot (Sivak, 2013). Ha ehhez a statisztikához hozzá vesszük azt, hogy a felmérések szerint a nők egyébként sokkal inkább a tömegközlekedést részesítik előnyben az autóval szemben (OECD, 2019), könnyen belátható, hogy a két megoldást mixelő önvezető autó markáns célpiacát jelentik a nők.

Mindezek alapján kutatásunk célja, hogy megismerje az önvezető autókkal kapcsolatos vélemények tipikus mintázatait, és az információ véleményformáló szerepét a magyar nők körében, és ezekre építve alapgondolatokat fogalmazzon meg a nők önvezető autókkal kapcsolatos attitűdjének formálására. Tanulmányunk logikáját az önvezető autók jelentősége melletti érvelésből indítjuk, majd kitérünk a férfi és női véleményalkotás pszichológiai hátterének megismerésére, melynek segítségével könnyebben megérthetjük az egyes nemek önvezető technológiával kapcsolatos attitűdjének különbségeit. Primer felmérésünk során kérdőív, netnográfia és audiovizuális kísérlet az adatforrásunk, és ezek alapján fogalmazzuk meg megállapításainkat és javaslatainkat.

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓKRÓL

Az önvezető autók nem pusztán azért tekintendők radikális innovációnak, mert az autóinkból eltűnik a kormánykerék – minden egyéb változatlansága mellett ez még nem forgatná fel gyökeresen az emberiség mindennapjait (EC, 2019). Az önvezető autók azonban rendszerbe szervezve olyan gyökeresen új perspektívákat nyitnak meg a mobilitásban, amelynek következményei életünk szinte minden területét érintik majd: új utazási szokások, új üzleti modellek, új kapcsolati hálók, új városkép, új napi rutin stb. (KPMG 2018; Duarte – Ratti 2018; Lukovics et al., 2018).

Az önvezető autók rendszerbe szervezve a városi mobilitás új perspektíváját nyitják meg: MaaS, (Mobility as a Service) azaz a mobilitás, mint szolgáltatás gondolkörét. Ennek nagyon leegyszerűsítve az a lényege, hogy nem saját autóval közlekedünk a jövőben, hanem önvezető autókból álló flották segítenek majd eljutni úticélunkra (Utriainen, 2018). Az autómegosztáson alapuló modell kevesebb forgalmi dugót, gyorsabb közlekedést, kisebb környezetterhelést, kevesebb balesetet, átalakuló városképet vízionál: ebben a rendszerben parkolóhelyek is felszabadulnak, a helyükön park, játszótér, közösségi tér létesülhet (Duarte – Ratti, 2018). Az új modell jóval olcsóbb lesz, mint saját autót fenntartani (WEF-BCG, 2018), így a garázsok térhasználati lehetőségét is újra lehet gondolni. Látható tehát, hogy a rendszer magában rejtje a napi rutinjaink és évtizedes megszokásaink teljes átalakulását.

Az önvezető autókhoz köthető technológiai fejlesztések napjainkra nagyon felgyorsultak: jelenleg a világ közel 150 városában zajlanak utcai önvezető autó tesztek, ami egy év alatt megduplázódott. Azaz látszik, hogy egyre több fejlesztő jár a technológiai fejlesztés utolsó

szakaszában, közvetlenül a piaci bevezetés előtt.

Bár az önvezető autókkal kapcsolatos technológiai fejlődés gyors ütemben halad nemzetközi szinten, továbbra is jelentős kérdések merülnek fel az önvezető autók fejlesztésével és integrációjával, valamint a járművek és az infrastruktúra műszaki előírásaival kapcsolatos mobilitási szolgáltatásokkal, az adatok felhasználásával, biztonságával és védelmével, a járművek üzemeltetéséhez kapcsolódó kötelezettségekkel és felelősséggel, az etikával, a társadalmi elfogadottsággal, illetve az emberi ellenőrzésű és az automatizált járművek párhuzamos létezésével összefüggésben (EP, 2018). Majó és Huszár (2020) hasonlata szerint mindez egy jéghegyhez hasonlítható: jóval több van a mélyben, mint amit ebből a társadalom a felszín felett érzékelhet.

A problémát meglátásunk szerint egyrészt az okozza, hogy a fejlesztők igen kevés kivételtől eltekintve kizárólag a technológiai fejlesztésre fókuszálnak, másrészt pedig az, hogy a fentebb leírt drasztikus változás sokkal közelebb van, mint amire ennyi idő alatt társadalmi szinten reálisan fel lehetne készülni. Szükséges tehát a fejlesztési munka társadalomtudományi irányokba történő kiterjesztése, ezáltal a társadalmi adaptáció felgyorsítása annak érdekében, hogy az emberiség képes legyen a prognosztizált drasztikus változást feldolgozni.

A FÉRFI ÉS NŐI VÉLEMÉNYALKOTÁS PSZICHOLÓGIÁJA

Ahogy az előző fejezetekben láthattuk, a nők és a férfiak megközelítőleg azonos arányban vannak jelen az autóvezetők körében, azonban a nők jelentősen elutasítóbbak az önvezető autók iránt. A nagy létszámú elutasító csoportok attitűdjének befolyásolása bizonyos esetekben nem valósítható meg összevont stratégiákkal. Ez általában olyan esetekben igaz, amikor az egyes csoportok, szegmensek neurológiai-pszichológiai háttere egymástól szignifikánsan különbözik.

A férfi és a női agy anatómiai különbségei jól megalapozottak. A férfiak agya nagyobb, a nők viszont tömörebb és nagyobb részét használják, mint a férfiak (Kimura, 2004). Mivel az agy különböző területein, továbbá a szürke- és fehérállományban is találtak több szignifikáns különbséget, így ez arra ad magyarázatot, hogy a két nem általában eltérően viselkedik és gondolkodik. Mindehhez még magyarázatul szolgálnak a hormonális különbségek és az evolúció nyomai is (Brizendine, 2011).

A nők érzelmközpontúak: mind a pozitív, mind a negatív érzelmeiket erősebben élik meg, mint a férfiak. Ehhez kapcsolódóan bizonyított tény, hogy az érzelmeik által vezérelt egyszerűbb döntéseiket is gyorsabban hozzák meg férfitársaiknál (Gray, 1992). A köznapi szóhasználatban alkalmazott „női intuíció”, „női megérzés” is erre utal: kisebb volumenű kérdésekben megérzéseik alapján gyorsan döntenek. Továbbá egy-egy döntési helyzetben a személyes, emberi sorsokat érintő hatásokat is figyelembe veszik, általában átfogóbban érzékelik és az emberi kapcsolatok milyenségén keresztül értékelik a világot. Ezzel ellentétben a férfiak a döntéshozatalnak ezen aspektusait leginkább elhanyagolják, feleslegesnek érzik.

Van den Bos és munkatársai (2013) szerint a nők általában lassabban és nehezebben jutnak el a döntéshez, mint a férfiak. Több kérdés kíséretében, több információ birtokában és több tényezőt figyelembe véve alkotnak véleményt egy-egy nagyobb volumenű kérdésről

(Brizendine, 2011). Ebben az esetben a döntéshozatal folyamata hosszabb és bonyolultabb, a döntés maga viszont rendszerint átfogóbb, mint a férfiaké. Az információ begyűjtése miatt a döntéshozatal időben is hosszabb, mint a férfiak esetében, akik szinte mindenben a logikát keresik, racionálisabban gondolkodnak, továbbá a hosszabb távú hatásokat is megvizsgálják (Kaileigh - Darrell, 2015). Témánk szempontjából kiemelten fontos még, hogy Slovic (1997) kutatási eredményei szerint a nők hajlamosabbak a kockázatokat mélyebben megítélni, illetve a biztonságosság kérdésköre miatt nagyobb mértékű aggodalom jellemző rájuk.

Mindebből az következik, hogy ha kisebb, általános véleményalkotásról van szó, azaz nem vet fel kérdéseket, kételyeket, például „Mi a véleménye az önvezető autóról?”, akkor a nők egyszerű üzenetekből, első megérzéseikre támaszkodva mondják el álláspontjaikat. Ha azonban már valós és nagyobb horderejű döntéssel állnak szemben, azaz közelebb érzik magukat hozzá, például „Ha most kellene döntenie, milyen szempontokat mérlegelne, hogy az autóját önvezető autóra cserélje?”, akkor már több információra, részletre van szükségük a döntésük meghozatalához.

A NŐK VÉLEMÉNYE AZ ÖNVEZETŐ AUTÓKRÓL A FEJLETT ORSZÁGOKBAN

A technológia elfogadás vizsgálatára széles körben alkalmazott modellek állnak rendelkezésre, melyek közül az alább áttekintett kutatásokban leggyakrabban a technológiaelfogadási-modellt (TAM) (Davis, 1986) és a technológiaelfogadás és -használat egységesített elméletét (UTAUT) (Venkatesh et al., 2003) alkalmazzák.

Célzottan a nők attitűdjét a nemzetközi szakirodalomban tudomásunk szerint még nem vizsgálták, azonban a fejlett országokban lefolytatott legjelentősebb empirikus vizsgálatok demográfiai lehatárolása segítségével kigyűjthetők a nőkre vonatkozó adatok. Ily módon több nemzetközi kutatás megállapította, hogy a férfiak fontosabb szerepet tulajdonítanak az önvezető technológiáknak, mint a nők (Kyriakidis et al., 2014; Schoettle – Sivak, 2014). Ezzel szemben a Frost és Sullivan (2014) kutatása szerint néhány év elteltével inkább a nők fogják előnyben részesíteni a fejlett technológiájú járműveket, beleértve az önvezető járműveket is.

Schoettle – Sivak (2014) kutatópáros nemzetközi kutatásának (amerikai, angol és ausztrál), valamint Kyriakidis és szerzőtársainak (2014) eredményei érdekes különbségre világítottak rá: a nők elsősorban az önvezető autókkal kapcsolatos hátrányokat, bizonytalanságokat érzékelik, ezzel szemben a férfiak szerint egyértelműen az önvezető technológia előnyei a hangsúlyosabbak. A férfiak kétszer annyian gondolkodnak pozitívan az önvezető autókról, mint a nők (Liljamo et al., 2018). Ezzel összefüggően több kutatás is kimutatta, hogy a nők sokkal nyugtalanabbak az önvezető autókkal kapcsolatban, mint a férfiak (Nasr – Johnson, 2016; AAA, 2016; Smith – Anderson, 2017; Lienert, 2018). Lienert (2018) megállapította, hogy az amerikai nők nagy része kényelmetlenül érezné magát egy vezető nélküli autótú során, míg a férfiak kevésbé. A nők többsége megkérdőjelezi az önvezető autók biztonságát (Nasr – Johnson, 2016), míg a férfiak nagy része inkább a vezetés élményének eltűnése miatt érzi magát feszélyezve.

A nők továbbá kevésbé érdeklődők (Raue et al., 2019), és kevesebb információjuk is van az önvezető autókról (Smith – Anderson, 2017). Az autók kipróbálása, birtoklása kapcsán is a férfiak tűnnek érdeklődőbbnek (Nasr – Johnson, 2016; Smith – Anderson, 2017). A férfiak

az önvezető autóban történő utazás során dolgoznának, aludnának, vagy egyéb, az utazással nem összefüggő cselekvést végeznének, ezzel szemben a nők inkább az utat figyelnék a biztonság érdekében (Nasr –Johnson, 2016). A nők kétszer annyian érzik úgy, hogy a technológia használata túl bonyolult, ezért nem szeretnék, hogy a technológia elérhető legyen az autókban (AAA, 2016).

A fejlett országok eredményei alapján nagyon fontos következtetéseket lehet levonni: egyrészt megállapítható, hogy a női társadalom inkább megkérdőjelezi az önvezető technológiát, mintsem elfogadná. Másrészt kimutatható, hogy a nők kevesebb információval rendelkeznek és elutasítóbbak az önvezető autókkal kapcsolatban.

HOGYAN VÉLEKEDNEK AZ ÖNVEZETŐ AUTÓKRÓL A MAGYAR NŐK?

Mivel az önvezető járművekkel kapcsolatos közvetlen élmények és tapasztalatok még csak a népesség egy nagyon szűk szegmensében (4-5%) jelentkeznek (Csizmadia, 2021), ezért joggal merül fel a kérdés, hogy miként alakul a nők elutasító attitűdje akkor, ha növeljük a rendelkezésükre álló információkat. Ezen kihívásra reagálva a magyar nők önvezető autókkal kapcsolatos attitűdjét és azok okait három rétegű empirikus felméréssel kutattuk, mindegyik típusú felméréstől más és más válaszokat várva:

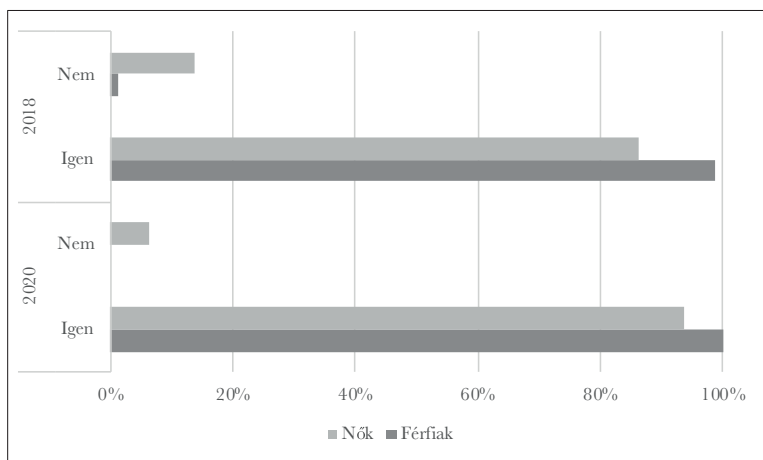
- 496 kitöltött kérdőív révén választ vártunk arra, hogy nemenként hogyan különbözik az önvezető autókról alkotott vélemény, és ez időben hogyan változik a bővülő információk hatására.
- Netnográfiai kutatástól a mögöttes attitűdök feltárását és kategorizálását vártuk.
- A mozgó képes érzelmekutatástól választ vártunk arra, hogy egy-egy attitűd mögött milyen okok állnak, ezek hogyan változnak saját konkrét tapasztalat hatására, és ezen tapasztalatok milyen érzelmeket váltanak ki.

Tendenciavizsgálat 2018-2020

Évről évre egyre több információ érhető el az önvezető autókról: tudományos cikkek, blog cikkek, közösségi média bejegyzések stb. egyre nagyobb számban érik el azokat is, akik kevésbé érdeklődnek a téma iránt. Az idő előrehaladtával tehát az önvezető autókkal kapcsolatos aktív és passzív információk mennyisége folyamatosan nő a társadalomban, ami felveti annak kérdését, hogy miképpen változik az önvezető autók megítélése az idő előrehaladtával és ezáltal az információ mennyiségének növekedésével.

2018 és 2020 elején összesen 496 válaszadót kérdeztünk meg online kérdőívvel. Mintánk nem reprezentatív. 2018-ban a kitöltők 44,9%-a nő, míg 2020-ban 48,6%-a. A férfiak 84%-a, míg a nők 58%-a érezte úgy, hogy az elmúlt két évben új információkhoz jutott az önvezető autókkal kapcsolatban. Mindez egyértelműen leképeződik az általános tájékozottság változásán: míg 2018-ban a válaszadó nők 13,7 százaléka nem hallott önvezető autókról, ez az érték 2020. évben 6,3%-ra csökkent. A férfiaknak csupán 1,3%-a nem hallott az önvezető autókról 2018-ban, míg 2020-ra azonban a mintában már nem volt olyan férfi, aki ne hallott volna a technológiáról (1. ábra).

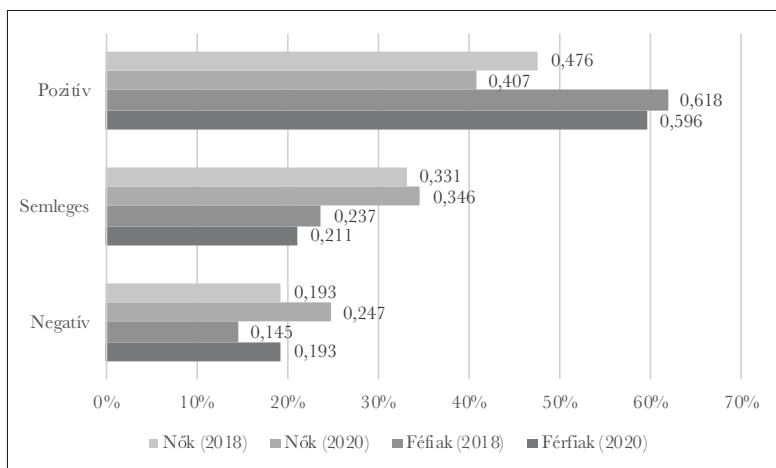
1. ábra: Tájékozottság az önvezető autókról nemenkénti bontásban, %

Forrás: saját szerkesztés

Az önvezető autók általános megítélése férfiak körében mindkét évben egyértelműen kedvezőbb. Figyelemre méltó ugyanakkor mindkét nem esetében egy relatíve jelentős (kb. 6 százalékpont) csökkenés a negatív vélemények hisztogramján és növekedés a semleges és a pozitív vélemények oszlopán (2. ábra).

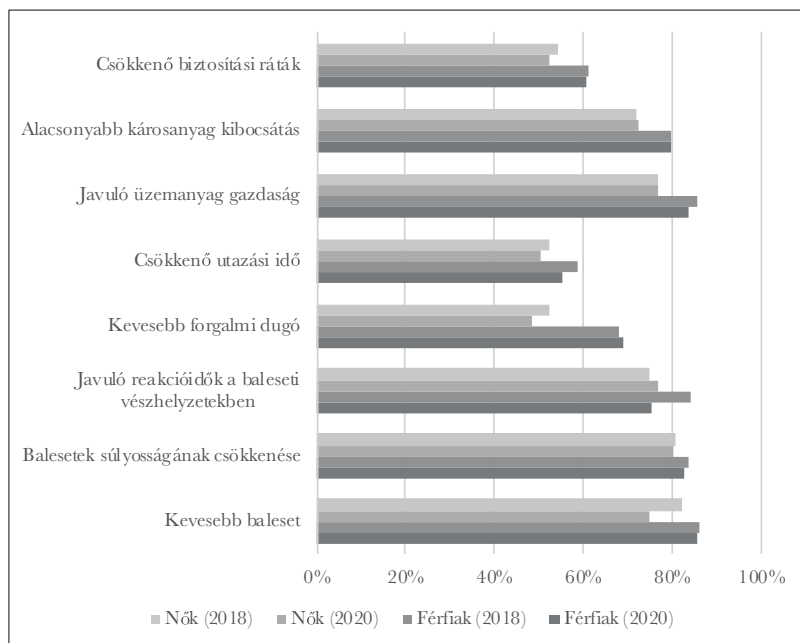
2. ábra: Az önvezető autókról formált általános vélemények nemek szerinti bontásban 2018. és 2020. években, %

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadóknak azt is meg kellett adniuk, hogy bizonyos pozitív kimenetelű események bekövetkezését mennyire tartják valószínűnek. Az eredmény rendkívül figyelemreméltó: a nők mindkét évben kivétel nélkül minden pozitív kimenetelű eseményt alacsonyabb valószínűséggel gondolják bekövetkezni, mint férfi társaik (a legnagyobb különbség 20,2 százalékpont). A nők ez esetben egyértelműen jelentősen pesszimistábbak, mint a férfiak (3. ábra).

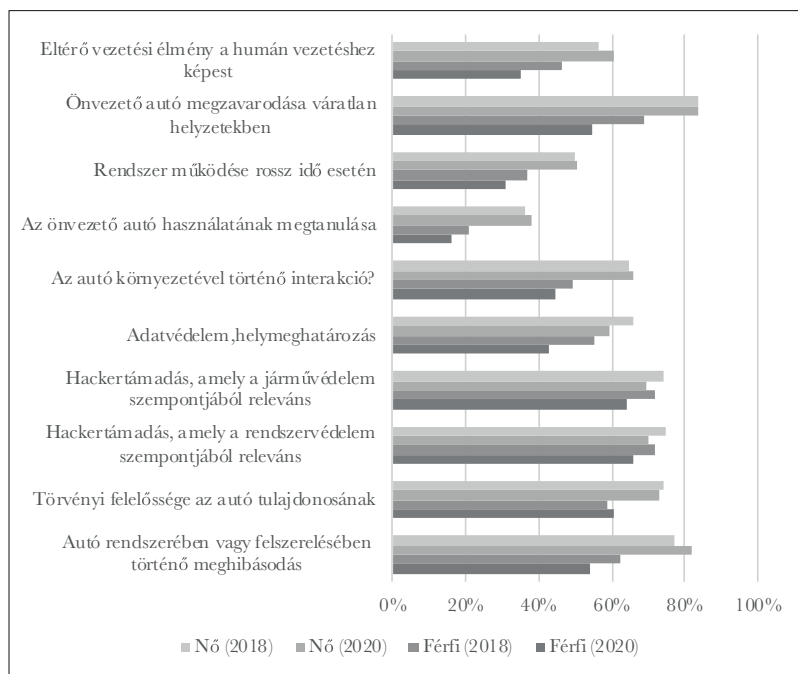
3. ábra: Pozitív események bekövetkezésének valószínűségei nemenkénti bontásban (2018., 2020., %)

Forrás: saját szerkesztés

Azokra a leggyakoribb aggályokra is rákérdeztünk, melyeket a nemzetközi szakirodalom az önvezető autókval kapcsolatban feltárt. Figyelemre méltó, hogy mindkét évben minden esetben a nők adtak meg nagyobb értékeket, azaz a nyugtalanító események a nők szerint magasabb valószínűséggel fognak bekövetkezni, mint a férfiak szerint (a legnagyobb különbség 29,1 százalékpont). A nők ez esetben is egyértelműen jelentősen pesszimistábbak, mint a férfiak. Mindez statisztikailag is szignifikáns a következők szerint 2020. évben: az autó rendszerében történő meghibásodás ($\chi^2=19,895$, sig=0,000), az autó tulajdonosának törvényi felelőssége ($\chi^2=3,888$, sig=0,049), adatvédelem ($\chi^2=6,276$ sig=0,012) a környezettel történő interakció ($\chi^2=10,07$, sig=0,002) az autó használatának megtanulása ($\chi^2=13,017$, sig=0,000), rendszer működése rossz idő esetén ($\chi^2=8,364$, sig=0,004), megzavarodása váratlan helyzetekben ($\chi^2=21,645$, sig=0,000), eltérő vezetési élmény ($\chi^2=14,077$, sig=0,000). A Cramer-együttható értékei több esetben közepes és erős kapcsolatot mutatnak.

4. ábra: Nyugtalanító események bekövetkezésének valószínűségei nemenkénti bontásban (2018., 2020., %)

Forrás: saját szerkesztés

Netnográfiai feltárás

A kérdőíves megkérdezéseket követően a mögöttes attitűdök mintáját szerettük volna feltárni, amelyekre a kérdőív nem adott választ. Erre netnográfiai vizsgálatot alkalmaztunk. A netnográfia leegyszerűsítve online etnográfiát takar, mely internetes hozzászólásokat elemez tudományos módszerekkel (Dörnyei – Mitev, 2010b). A netnográfiaiban az internetes felületeken létrejött interakciókat olyan kulturális reflexiókként értékelik, amelyek mély emberi megértést eredményeznek (Kozinets, 2010). Érzelemteljes és bizalmas hozzászólások is elérhetővé válnak a névtelenség lehetősége által (Puri, 2009), amelyek az etnográfiai kutatások esetében csak időigényes ráfordítások által alakulhatnak ki (Csordás et.al, 2018).

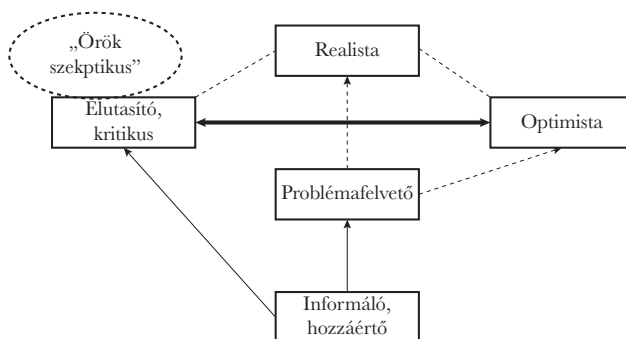
Az online felületen lévő közösség kiválasztásánál figyelembe vettük a netnográfiai te-repmunkára vonatkozó követelményeket (Kozinets, 2010), melyeknek a HVG Tech és Autó rovatai, az index.hu Tech rovata, az Origo Tech rovata, valamint a Totalcar felelt meg a leginkább. A három felületen egy évig visszamenőleg (2019. január 01. - 2020. január 01.) elemeztük az önvezető autókhoz köthető írásokat és az azokhoz kapcsolódó 1050 hozzászólást. Sok esetben igen intenzív volt az olvasók bevonódása, észlelhetők voltak a hozzászólók köreiből az ellentmondások, a kisebb összecsúszások. Az internetes közösségi felületeken megtalálható hozzászólók más-más értékeket képviselő csoportokba rendezhetők (Dörnyei –

Mitev, 2010a), esetünkben ez a következőképpen rajzolódott ki (5. ábra):

- *Elutasító, kritikus*: számos érvet sorakoztatnak fel, hogy kinyilvánítsák nemtetszésüket vagy akár felháborodásukat, és kritikus véleménnyel illessék az önzetű autókat. Az ő véleményük bizonyos esetben változik új információk hatására.
- *Örök szkeptikusok*: az elutasító, kritikus hozzászólók közül kiemelkednek. Ők azok, akik csak az árnyoldalait látják az önzetű autóknak, és teljes mértékben ellenük szólaloznak fel. Az esetek többségében semmiféle érv nem áll a véleményük mögött, az ő esetükben az elutasítás okát nehezen lehet feltárni.
- *Optimista*: pozitív, előnyöket felsorakoztató okokkal indokolták a technológia nagyszerűségét és jövőbeli potenciálját. Sokszor a teljesen eltérő attitűdöket mutatók egymás ellenérveire támaszkodva nyilvánították ki véleményeiket. A bizakodó véleményt formálókat nagyrészt mérsékelt affektivitás jellemezte.
- *Realisták*: látják a fennálló akadályokat és ezek mellett a potenciális lehetőségeket is.
- *Informálók, hozzáértők*: általában az elutasító és a problémafelvetők válaszaire reflektálnak. A kritikus véleményeket, az esetlegesen felmerülő kérdéseket próbálják meg alátámasztani saját, megalapozott tudásukkal, vagy akár külső forrásokkal.
- *Problémafelvetők*: további kérdéseket tesznek fel a téma kapcsán, valamint a közlekedés jövőjét illetően, illetve bizonyos esetekben hiányosnak érzik az adott cikket, vagy épp úgy ítélik meg, hogy nem feltétlenül a valóságot tükrözi a közölt adatok. Valamely esetekben az informálni kívánó hozzászólókra reflektálnak, és hozzájuk intézik kérdéseiket.

Igen szembetűnő, hogy a hozzászólók mindössze 7%-a volt nő. A hozzászóló nők 66,7 százaléka tartozott az elutasító, kritikus csoportba, 20 százalékuk volt, aki a realisták csoportját képviselte, míg 6,7-6,7 százalékuk volt sorolható az örök szkeptikus, illetve az informálók csoportjába. Feltűnő a kapott eredmények alapján, hogy a kommentelő nők között nem akadt olyan, aki csakis kizárólag a pozitív véleményét fejtette volna ki az önzetű autók téma kapcsán, illetve nem voltak problémafelvetők sem.

5. ábra: Hozzászólók attitűd típusai

Forrás: saját szerkesztés

A netnográfia során igen szembetűnően megmutatkozott, hogy a negatív kommentelők egyrészt hajlamosak véleményük megváltoztatására új információ hatására, másrészt pedig, hogy aggályaik konkrét témacsoportokhoz kapcsolódnak: technológia kiforrottsága, biztonság, balesetek, felelősség stb. Azaz csupa olyan téma, amelyről jóval több információt igényelnének a hozzászólók.

Mozgóképes érzelmekutatás

A tendenciavizsgálat és a netnográfiai kutatás révén nagyon fontos információkhoz jutottunk, ugyanakkor nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy egy-egy attitűd mögött milyen okok állnak, ezek hogyan változnak saját konkrét tapasztalat hatására, és ezen tapasztalatok milyen érzelmeket váltanak ki.

Ezen kérdések megválaszolására egy olyan speciális mélyinterjút definiáltunk, melynek során egy erre a célra összeállított kisfilmet vetítettünk le az alanyainknak, és közben a megélt érzelmeikre kérdeztünk rá. Audiovizuális anyagok az alapvető érzelmek előhívására az egyik legjobban alkalmazható és leginkább elfogadottabb technika, ugyanis a való élethez nagyon hasonló ingereket képes kiváltani az emberekből (Fernández et al., 2019; Siedlecka et al., 2019).

A kísérletben 34 fő vett részt, 17 férfi és 17 nő. A legfiatalabb résztvevő 20 éves, a legidősebb 66 éves volt. Az alanyok vezetési tapasztalata 0 év és 45 év között szóródott. Kis település, közepes és nagy város lakója egyaránt szerepelt a mintában. Kutatásunk ezen részének egyértelmű limitációját mutatja a kérdőíves adatfelvételhez képest relatíve alacsony elemszám, így eredményeinket ezen kontextusban kell értelmezni.

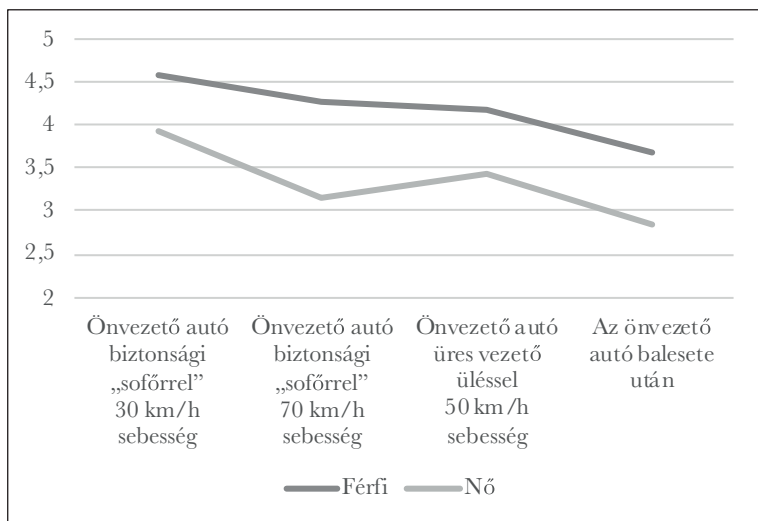
A kisfilmet tudatosan állítottuk össze úgy, hogy az alanyoknak mindig egy-egy új szituációt kellett átélnie a következő blokkok szerint:

- 1. blokk: önvezető autó biztonsági sofőrrel kis sebességgel
- 2. blokk: önvezető autó biztonsági sofőrrel nagy sebességgel
- 3. blokk: önvezető autó biztonsági sofőr nélkül
- 4. blokk: önvezető autó balesetet szenved és felborul

A videó minden blokkban egy autó volt látható belülről, és egyértelműen látható volt az önvezetés ténye. Minden esetben megkértük a válaszadókat arra, hogy jelöljék meg a saját biztonságérzetüket egy 1-6-ig terjedő skálán azzal a feltételezéssel, hogy a videóban látott autóban ülnek.

A kísérlet során egyértelműen kimutatható volt a férfi és női polarizáltság mind a biztonságérzet megítélésében, mind pedig a véleményalkotás folyamatában. Mind a négy szimulált helyzetben 17-34%-kal alacsonyabb biztonságérzetet éltek át a nők a kísérlet során, mint a férfiak (6. ábra). A legnagyobb különbség abban az esetben volt, amikor az önvezető autó még biztonsági „sofőrrel”, de nagyobb sebességgel közlekedett. A nők érzelmi alapú („sokkol, hogy nem ül senki a vezetőülésben”), a férfiak racionális indokokat („ez már egy kiforrott technológia, nem lehet baj”) sorakoztattak fel a biztonságérzetük (vagy éppen annak hiánya) mögött. A nők az alapérzelmek közül leginkább a meglepődést és a félelmet érezték.

6. ábra: A biztonságérzet átlagértékei vizsgált szituációként, nemenként (1-6 skálán)

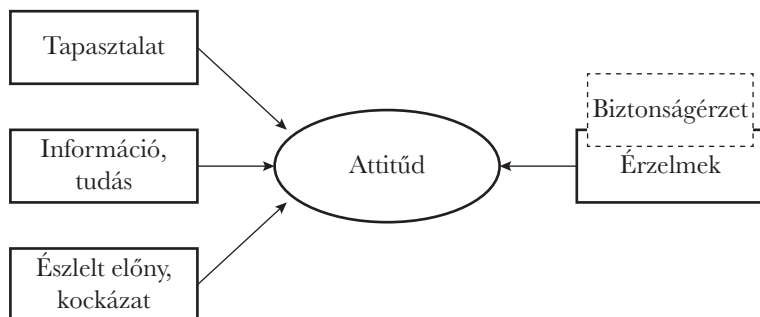
Forrás: saját szerkesztés

Fontos eredménye a mélyinterjú érzelmekutatásnak, hogy a nagy mintás kérdőíves vizsgálatok eredményei a markáns elutasító csoportokról csak részben igazolódnak vissza: a férfiak és a nők közötti szignifikáns különbség ez esetben is kimutatható volt, de nem ennyire egyértelmű az idősebbek és a kisebb településen élők elutasító magatartása. Utóbbi esetekben a demográfiai státusszal szemben sokkal fontosabbak a korábban átélt közlekedési és érzelmi szituációk, amelyeket a látott videó újra felszínre hozott. Azaz az érzelmekutatásnál nem azért volt elutasítóbb valaki, mert idősebb, vagy mert kisebb településen él, hanem azért, mert a kísérletben átélt szituációk korábbi negatív élethelyzetére emlékeztették. Ez fontos eredmény abból a szempontból, hogy a téma összetettsége miatt nagyon fontos a mögöttes okok feltárása is.

Azt is kimutattuk, hogy újabb információk az elutasító magatartást is elfogadóvá fordíthatják. Különösen érdekes eredménye volt a kísérletnek az, hogy a kísérletben részt vevők 40%-ánál a biztonságérzet a várakozásainkkal szemben nem csökkent, amikor a biztonsági sofőrt elvettük a képről. Ezen alanyok változatlan vagy növekvő biztonságérzetet jelöltek meg azzal az indokkal, hogy „már megszoktam ezt a helyzetet, már nem zavar, hogy nem vezeti senki”. Azaz egyértelműen kimutatható a növekvő informáltság és az elfogadás kapcsolata és az is, hogy miután már saját maga látja, tapasztalja, hogyan is működik a technológia, nő az elfogadása.

Eredményeink alapján úgy ítéltük meg, hogy az önvezető autók kapcsán formálódott attitűdökre nagy hatással vannak az azokról szerzett információk és tudásanyagok, bárminemű autós tapasztalat, az önvezető autók kapcsán észlelt előnyök és kockázatok, illetve az érzelmek, ahol domináns szereppel bír a biztonságérzet jelenléte (7. ábra).

7. ábra: Az önvezető autók kapcsán kialakult attitűdre ható tényezők

Forrás: saját szerkesztés

HOGYAN JAVÍTHATÓ A NŐK ÖNVEZETŐ AUTÓKRÓL FORMÁLT ATTITÚDJE?

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a nők szignifikánsan elutasítóbbak az önvezető autókkal szemben, mint a férfiak. Mivel a nők részaránya az autóvezetők körében évről évre nő, és az USA-ban már át is lépte az 50%-ot, így a nők az elutasítóknak olyan kritikus tömegét jelentik, akik képesek negatívan befolyásolni az önvezető technológia elterjedését. Szükséges tehát az önvezető technológia fejlesztőknek a társadalmi aspektusokra is fókuszálniuk, ezen belül a „női stratégiát” is átgondolniuk.

Tanulmányunk empirikus felmérésének egyértelmű következtetése volt, hogy az elfogadás a tájékozottsággal nő: minél tájékozottabb a válaszadó, annál valószínűbb, hogy elfogadóan nyilatkozik az önvezető autókról. Azt is kimutattuk, hogy újabb információk az elutasító magatartást is elfogadóvá fordíthatják.

Mindezekből az következik, hogy a nők önvezető autókkal kapcsolatos attitűdje egyértelműen javítható, ha újabb információkhoz juttatjuk őket. Ennek pontos mikéntje igen szerteágazó téma, amelynek részletes kidolgozása bővebb szakmai közösség feladata. Jelen kutatásunk keretei reálisan csak arra alkalmasak, hogy felvázoljuk azon alapgondolatokat, amelyek kutatásunk alapján fontos inputként szolgálhatnak a konkrét akciók kidolgozásához. Eredményeink alapján megállapítható, hogy az önvezető autókkal kapcsolatos női attitűd akkor befolyásolható eredményesen, ha a „női stratégia” minimálisan az alábbi szempontoknak megfelel:

1. *Speciálisan nőkre szabott üzenetek és tartalmak:* a női véleményformálás pszichológiai aspektusait figyelembe kell venni (érzelempözpontú, színes üzenetek stb.)
2. *Indirekt üzenetek:* mivel az autópálya nem tartozik a nők kiemelt érdeklődési területébe, ezért az üzeneteket olyan témákkal javasolt összekötni, amely a nők számára kiemelten fontosak (szépségipar, gyermekek, állatok, gasztronómia, utazás, szórakozás stb.)
3. *Gyors üzenetek:* a nők a nagyon gyorsan fogyasztható üzeneteket részesítik előnyben, amelyek a másodperc tört része alatt feldolgozhatóak: egy egyszerű mondat és hozzá kapcsolódó vizuális tartalom.
4. *Leegyszerűsített mondanivaló:* a nők a könnyen megérthető üzeneteket preferálják, ame-

lyet multitasking közben is fel tudnak dolgozni: infografikák, vizuálisan befogadható megoldások.

5. *Szórakoztató tartalom:* a nők előnyben részesítik a szórakoztató tartalmakat az ismeretterjesztő tartalommal szemben. Ez mind témára, mind a megjelenési formára igaz: könnyed téma lehetőleg mozgó (videó, gif) csomagolással a leghatékonyabb.
6. *„Női csatornák” kiválasztása:* kiemelten fontos, hogy az üzeneteket olyan csatornán juttassuk el a nők számára, amelyet ők napi szinten használnak. Például a Facebook és Instagram és TikTok felhasználók nagyobb része nő, de a Pinteresten 25%-kal nagyobb a női felhasználók aránya. Mindezek az influencer marketingnek is teret nyitnak.
7. *Chat-jellegű üzenetátadás:* a Messenger alkalmazás milliárdnyi nő által napi szinten használt felület. Érdekes lehet chatbot fejlesztéseket megvalósítani, amelyek egy kérdezz-felelek lehetőséget kínálva hatékony eszköz lehet a nők számára.
8. *Innovatív, figyelemfelkeltő megoldások:* hosszabb időre akkor lehet az önvezető autók témájával hatékonyan lekötni a nők figyelmét, ha azokat valamilyen izgalmas módon találjuk: VR élmény, önvezető autó kipróbálása stb.

Megítélésünk szerint a fenti főbb szempontokra alapozott stratégiák alkalmasak az első lépések megtételére ahhoz, hogy az önvezető autó fejlesztők figyelembe vegyék és kezeljék egy nagy létszámú elutasító csoport, a nők attitűdjét. Amennyiben kutatásunk azon eredményét globálisan érvényesnek tekintjük, mely szerint a tájékozottság növelésével az önvezető autók elutasítása csökken, javaslataink alkalmazása pozitívan befolyásolhatja a nők önvezető autók-kal kapcsolatos attitűdjét.

ÖSSZEZÉS

Tanulmányunkban rámutattunk arra, hogy az önvezető autók elterjedése milyen drasztikus változásokat hozhat minden civilizációban élő ember mindennapjaiba. Ezen változások alapjaiban változtathatják meg napi rutinjainkat és évtizedes szokásainkat, és hatással lehetnek utazási szokásainkra, a körülöttünk levő üzleti modellekre, kapcsolati hálókra, városunk képére. Megteremti a lehetőségét annak, hogy kevesebb forgalmi dugóban éljünk, gyorsabban közlekedjünk, kevésbé terheljük a környezetünket, kevesebb baleset legyen az utakon, vagy akár, hogy a mostani parkolók helyén zöld területek, közösségi terek legyenek, és hogy ne legyen a jövőben saját autónk.

Rávilágítottunk azon problémákra, hogy i) az önvezető autó fejlesztők igen kevés kivételtől eltekintve kizárólag a technológiai fejlesztésre fókuszálnak, ii) a prognosztizált drasztikus változás sokkal közelebb van, mint amire ennyi idő alatt társadalmi szinten reálisan fel lehetne készülni iii) az önvezető autókat éppen azok utasítják el a legnagyobb mértékben, akiknek a legnagyobb előnye származhatna a használatukból iv) nincs stratégia az elutasító csoportok attitűdjének formálására. Mivel a nők nagyságrendileg az autóvezetők felét teszik ki, így az ő elutasításuk negligálása az egész technológia sikeres bevezetését időben eltolhatja, vagy akár veszélyeztetheti is.

Tanulmányunk empirikus felmérésének egyértelmű következtetése volt, hogy az elfogadás

a tájékozottsággal nő: minél tájékozottabb a válaszadó, annál valószínűbb, hogy elfogadóan nyilatkozik az önvezető autókról. Azt is kimutattuk, hogy újabb információk az elutasító magatartást is elfogadóvá fordíthatják.

Szükséges tehát a fejlesztési munka társadalomtudományi irányokba történő kiterjesztése, speciális fókusszal az elutasító csoportokra (kiemelten nőkre), ezáltal a társadalmi adaptáció felgyorsítása annak érdekében, hogy az emberiség képes legyen a prognosztizált drasztikus változást feldolgozni.

Eredményeinkkel arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a téma interdiszciplináris megközelítést igényel, ugyanis nem elegendő a technológiai fejlesztés, hanem a társadalomtudományi aspektusokat is be kell vonni az innovációs folyamatokba, kiemelten fókuszálva a markánsan azonosítható szegumentumokra – ilyenek például a nők.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AAA (2016): *Vehicle Technology Survey, Automotive Engineering*. American Automobile Association, Washington.
- Brizendine, Louann (2011): *The Male Brain: A Breakthrough Understanding of How Men and Boys*. Harmony.
- Csizmadia Zoltán (2021): Az autonóm és önvezető járművekkel kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok és általános vélekedések. In Csizmadia Z. – Rechnitzer J. (szerk.): *Az önvezető járművek világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csordás Tamás – Markos-Kujbus Éva (2018): *Netnográfia – a pozitív és negatív online szájreklám tartalmi tulajdonságai*. Replika, (106-107), 185–198.
- Davis, Fred D. (1986): *A technology acceptance model for empirically testing new end-user information systems: Theory and results*. MA: Massachusetts Institute of Technology, Cambridge
- Dörnyei Krisztina – Mitev Ariel (2010a): Netnográfia: újradefiniált etnográfia a virtuális világban. in Dr. Csépe Andrea (szerk.): *„Új Marketing Világrend”*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola: Budapest. 880–890.
- Dörnyei Krisztina – Mitev Ariel (2010b): Netnográfia avagy online karosszék-etnográfia a marketingkutatásban *Vezetéstudomány*. 41(4). 55-68.
- Duarte, Fábio – Ratti, Carlo. (2018): The Impact of Autonomous Vehicles on Cities: A Review. *Journal of Urban Technology*. 25. 1-16.
- EC (2019): *100 Radical Innovation Breakthroughs for the future*. European Commission, Brussels.
- EP (2018): *Jelentés az önvezető gépjárművekről az európai közlekedésben (2018/2089(INI))*, Európai Parlament, Közlekedési és Idegenforgalmi Bizottság, Strasbourg.
- Eurostat (2019): *People on the Move: Statistics on Mobility in Europe*. Eurostat, Brussels.
- Fernández-Aguilar, Luz – Navarro-Bravo, Beatriz – Ricarte, Jorge – Ros, Laura – Latorre, Jose Miguel (2019): How effective are films in inducing positive and negative emotional states? A meta-analysis. *PLOS ONE*, 14(11), e0225040.
- Frost & Sullivan (2014): *Women in Cars - A Mega Trend for the Automotive Industry*. London
- Gray, John (1992): *Men are from Mars, women are from Venus: a practical guide for improving communication and getting what you want in your relationships*. New York, NY: Harper Collins
- Havlíčková, Darina – Gabrhel, Vít – Adamovská, Eva – Zámečník, Petr (2019): The role of gender and age in autonomous mobility: general attitude, awareness and media preference in the context of Czech Republic, *Transactions on Transport Sciences*. Peer-Reviewed Open Access Journal. ToTS. 10(2), 53–63.
- Kaileigh, A. Byrne – Darrell, A. Worthy (2015): Gender Differences in Reward Sensitivity and Information Processing during Decision-Making. *Journal of Risk and Uncertainty*. 50(1), 55-71.
- Kimura, Doreen (2004): Human sex differences in cognition, fact, not predicament. *Sexualities, Evolution & Gender*, 6(1), 45–53.
- Kozinets, Robert V. (2010): *Netnography: The Marketer's Secret Weapon, How Social Media Understanding Drives Innovation*, NetBase Solutions, Inc. New York.

- KPMG (2018): *Autonomous Vehicles Readiness Index. Assessing countries' openness and pre-paredness for autonomous vehicles*. KPMG International, Amstelveen.
- Kyriakidis, M. – Happee, Riender – de Winter, Joost (2014): Public Opinion on Automated Driving: Results of an International Questionnaire Among 5,000 Respondents. *SSRN Electronic Journal*.
- Lienert, Paul (2018): *Most Americans wary of self-driving cars*: Reuters/Ipsos poll. Technology News.
- Liljamo, Timo – Liimatainen, Heikki – Pöllänen, Markus (2018): Attitudes and concerns on automated vehicles. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 59, 24–44.
- Lukovics Miklós – Udvari Beáta – Zuti Bence – Kézy Béla (2018): Az önvezető autók és a felelősségteljes innováció. *Közgazdasági Szemle*, 65(9), 949-974.
- Majó-Petri Zoltán – Huszár Sándor (2020): Autonóm járművek, önvezető autók: mit gondol a közönség? *Közlekedéstudományi Szemle*, 70 (1), 66-75.
- Nasr, Amir – Johnson, Fawn (2016): *Voters Aren't Ready for Driverless Cars*, Poll Shows, Morning Consult, New York.
- OECD (2019): *Gender Equality and Sustainable Infrastructure*. OECD, Párizs.
- Puri, Anjali (2009): Conference Notes - Webnography: Its Evolution and Implications for Market Research. *International Journal of Market Research*, 51(2), 1–4.
- Raue, Martina – D'Ambrosio, Lisa A. – Ward, Carley – Lee, Chaiwoo – Jacquillat, Claire – Coughlin, Joseph F. (2019): The Influence of Feelings While Driving Regular Cars on the Perception and Acceptance of Self-Driving Cars. *Risk Analysis*, 39(2), 358–374.
- Schoettle, Brandon – Sivak, Michael (2014): *A survey of public opinion about connected vehicles in the U.S., the U.K., and Australia*. 2014 International Conference on Connected Vehicles and Expo (ICCVE).
- Siedlecka, Ewa – Denson, F. Thomas (2018): Experimental Methods for Inducing Basic Emotions: A Qualitative Review. *Emotion Review*, 11(1), 87–97.
- Sivak, Michael (2013): Female drivers in the United States, 1963–2010: from a minority to a majority? *Traffic Injury Prevention*. 2013.14(3), 259-260.
- Slovic, Paul (1997): Trust, Emotion, Sex, Politics, and Science: Surveying the Risk Assessment Battlefield, *University of Chicago Legal Forum* 1997.1(4), 59-99. <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1224&context=uclf> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 30.)
- Smith, Aaron – Anderson, Monica (2017): *Automation in Everyday Life - Americans express more worry than enthusiasm about coming developments in automation*. PEW Research Center, USA, Washington.
- Utriainen, Roni – Pöllänen, Markus (2018): Review on mobility as a service in scientific publications. *Research in Transportation Business & Management*, 27, 15–23.
- Van den Bos, Ruud – Homberg, Judith – de Visser, Leonie (2013): A critical review of sex differences in decision-making tasks: Focus on the Iowa Gambling Task. *Behavioural Brain Research*, 238, 95–108.
- Venkatesh, Viswanath – Morris, Michael G. - Davis, Gordon B. - Davis, Fred D. (2003): User acceptance of information technology: toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27, 3, pp. 425–478.
- WEF – BCG (2018): *Reshaping Urban Mobility with Autonomous Vehicles*. Lessons from the City of Boston. World Economic Forum and The Boston Consulting Group, Cologny – Boston.

Tózsá István

O sancta simplicitas!

Összefoglalás

2021-ben Magyarországon belpolitikai polémiahoz vezetett a kínai Fudan Egyetem tervezett magyarországi campusának ügye. Ennek kapcsán ez a kitekintés a következő kérdésekre keresi a választ: 2021-ben a világ különféle egyetemi rangsorait mely egyetemek vezetik?; Az egyes rangsorokat milyen szempontok alapján állítják össze? A magyar egyetemek milyen pozíciót foglalnak el ezeken a listákon – és milyen pozíciót foglal el a Fudan Egyetem –? Az egyetem-fejlesztési stratégiáknak milyen szempontokra célszerű helyezni a hangsúlyt, ha ezeken a listákon jobb helyezést szeretnének elérni? Ezt a kis áttekintést elolvasva mindenki – saját belátása szerint – állást foglalhat abban a kérdésben, hogy szüksége lehet-e a magyar felsőoktatásnak egyetem-importra.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, I24

Kulcsszavak: egyetemi rangsorok, egyetem-fejlesztési stratégiák

PROF. DR. TÓZSA ISTVÁN, egyetemi tanár, Nemzeti Közszerződési Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem, Neumann János Egyetemen, Településmarketing és Geostratégia Tudásközpont vezető (istvan.tozs@uni-corvinus.hu).

Summary

In 2021, the case of the planned Hungarian campus of the Chinese Fudan University in Hungary has led to domestic political controversy. The present outlook seeks to answer the following questions: in 2021, which universities lead the various university rankings in the world? What are the criteria on the basis of which each ranking is compiled? What positions do Hungarian universities occupy on these lists – and what position does the Fudan University occupy? Furthermore, what aspects should university development strategies focus on if they want to achieve better placements on these lists? After reading this short overview, everyone can decide and take a position on the question as to whether Hungarian higher education may need university imports or not.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, I24

Keywords: university rankings, university development strategies

EGYETEMI VILÁGRANGLISTÁK ÉS A MAGYAR EGYETEMEK – ÉRTÉKELÉSI
SZEMPONTOK

Ez az elemzés a világ legnagyobb négy egyetemi kiválósági rangsorát tekinti át a 2020, illetve a 2021. évre vonatkozóan. Az első tíz helyezett mellett megemlítsékre kerül a kínai Fudan Egyetem is, amelyre 2021-ben különös belpolitikai figyelem irányul Magyarországon, továbbá az összes magyar egyetem, amelyek ezeken a listákon szerepelnek – a világ legjobbjai között. Az áttekintés végén ajánlások találhatók, hogy a világranglisták indexelési módszereit tekintve milyen úton-módon nyílna lehetőség a magyar egyetemek pozícióinak az erősítésére, valamint, hogy mik lehetnének az egyetem-fejlesztési stratégiák lényeges elemei.

THE (Times Higher Education) World University Rankings

A THE (Times Higher Education) World University Ranking a világ felsőoktatási intézményeit (1) kutatás, (2) tudás-transzfer (impact) és (3) oktatás alapján rangsorolja.

- A kutatási szempont szerinti rangsorolást 2021-re például az Elsevier cég Scopus megnevezésű adatbázisában nyilvántartott 13,6 millió tudományos folyóiratban 2015-2019 között megjelent 86 milliónyi hivatkozás egyetemekhez rendelésével történt. Stratégiai szempontból a THE listán elért helyezés javítása érdekében egyszerű az irány megjelölése: az egyetem oktatóinak azt kell elérniük, hogy publikációikra minél nagyobb számban hivatkozzanak olyan folyóiratokban, amelyek szerepelnek a Scopus listán.
- A tudás-transzfer indikátort csak 2019-ben vezette be a THE. Lényege, hogy az ENSZ SDG (Sustainable Development Goals, azaz a fenntartható fejlődés célkitűzései) elveihez minél nagyobb mértékben illeszkedjenek az egyetem munkatársainak publikációi. Erre a THE minősítés részletes, 17 féle figyelőprogramot alkalmaz. Stra-

tégiai szempontból fontos, hogy az egyetem munkatársainak publikációiban, az (angol nyelvű) összefoglalásban, vagy (az angol nyelvű) címekben szerepeljen az SDG, vagy a „sustainable development” kifejezés.

- Az egyetemek oktatási szempont szerinti rangsorolásában fontos kritérium az egy oktatóra jutó hallgatók száma, ami úgy kedvezőbb, ha minél kisebb, valamint a nemzetközi hallgatók aránya, ami úgy kedvezőbb, minél magasabb. Ezen felül a női-férfi hallgatói létszám aránya is fontos, főként a magasabb női mutatóval.

A magyar egyetemek a THE listán – amely 2021-ben 1526 felsőoktatási intézményt tartalmaz – a középmezőnyben és az utolsó harmadban helyezkednek el, nyilván a hozzájuk köthető publikációk nemzetközi tekintetben és Scopus viszonylatban kevésbé versenyképesek. Oktatás szempontjából viszont nem állnak rosszul. Az 1. táblázatban, ha a világ 10 legjobb THE egyetemével (megemlítve a 2021-ben Magyarországon a belpolitikai figyelem központjába került kínai Fudan egyetemet is) összehasonlítjuk a listán szereplő 9 magyar egyetemet, megállapítható, hogy a stratégiai fejlesztésnek szinte mindenütt két elvárása mutatkozik: egyrészt az oktatói létszám növelése (az egy oktatóra jutó hallgatói létszám leszorítása), másrészt a külföldi hallgatók számának növelése. A hallgató/oktató arány egyedül a SOTE-n versenyképes. A nemzetközi hallgatók száma a SOTE-n kitűnő, Pécsen, Debrecenben és Szegeden elfogadható – ha a világ legjobbjaihoz mérjük. A „gender” arány Magyarországon minden egyetemen kivéve – érthető okokból – a BMKE-t, szintén kiváló.

1. táblázat: *THE World University Ranking, a THE egyetemi kiválósági rangsor 2021-ben*

Rangsor (Oktatás)	Egyetem	hallgatók száma	hallgató/ oktató	külföldi hallgatók	nő/férfi hallgató
1.	Oxford (UK)	20 774	11.1	41%	46:54
2.	Stanford (USA)	16 223	7.4	23%	44:56
3.	Harvard (USA)	21 261	9.3	25%	49:51
4.	Caltech (USA)	2 238	6.3	33%	36:64
5..	MTI (USA)	11 276	8.4	34%	39:61
6.	Cambridge (UK)	19 370	11.0	38%	47:53
7.	Berkeley (USA)	39 918	19.8	17%	51:49
8.	Yale (USA)	12 910	6.0	20%	50:50
9.	Princeton (USA)	8 091	8.0	23%	46:54
10.	Chicago (USA)	14 292	5.9	31%	46:54
... 70.	Fudan (Kína)	32 597	11,2	13%	52:48
...					

Rangsor (Oktatás)	Egyetem	hallgatók száma	hallgató/ oktató	külföldi hallgatók	nő/férfi hallgató
Etalon: a legjobb 10 átlaga:		16 635	9,3	28,5	45:55 (0,8)
401-500.	SOTE	10 945	9.4	32%	69:31 (2,2)
601-800.	ELTE	27199	14,8	10 %	63:37 (1,7)
601-800.	Pécs	16 798	11.7	24%	57:43 (1,3)
801-1000.	Debrecen	26 938	14.1	21%	55:45 (1,2)
801-1000.	Szeged	18 859	12.1	20%	56:44 (1,2)
1001 <	BMKE	19 415	17.7	11%	31:69 (0,4)
1001 <	SZIE	13 198	17.9	11%	48:52 (0,9)
1001 <	Corvinus	11 232	24.9	16%	53:47 (1,1)
1001 <	Miskolc	9 322	18.0	4%	n. a.
Összes: 1526	Stratégiai szempontok:	minél több	minél kevesebb	minél nagyobb	minél magasabb

Forrás: saját szerkesztés a www.timeshighereducation.com adatbázisból

QS World University Rankings

Jelenleg az egyik legnépszerűbb, legközismertebb egyetemi rangsor a QS (Ququarelli Symonds – a megalkotója nevéből) World University Rankings, amely 2004 óta működik. Ennek az indexnek az összetétele a következő tényezőkből adódik:

- 40% tudományos ismertség (academic reputation)
- 20% hallgatóság
- 20% idézettség a Scopus index alapján
- 10% munkaerőpiaci, munkaadói vélemény
- 5% a nemzetközi hallgatók aránya
- 5% nemzetközi kar.

Látható, hogy ebben az esetben az egyetemek nemzetközi tudományos elismertsége és aktivitása (40 + 20 %-kal) döntően befolyásolja a rangsort. A tudományos ismertséget 100 ezer akadémiai/egyetemi tudományos besorolású szakember által visszaküldött kérdőív alapján, míg a munkaadói véleményt (amely 10 %-ot nyom a latban) 50 ezer munkaadó cég képviselői által visszaküldött kérdőív alapján sorolják be. Objektív – tehát nem véleményeken alapuló – összetételei a rangsorolásnak a Scopus idézettség (20%) és a hallgatói adatok (10%), különös tekintettel a külföldi hallgatóság arányára (5+5%). Összességében tehát a QS rangsorolás 60-40%-ban szubjektív, illetve objektív adatokon alapul. A 2. táblázat mutatja a 2021-es rangsor főbb tételeit – magyar szempontból. Az első tíz legmagasabb presztízsű egyetem között 5 USA-beli, 4 angol és 1 svájci intézmény áll. A magyar szempontból érdekes, hogy a kínai Fudan is előkelő helyen szerepel. Végül azok az egyetemek következnek, amelyek a kelet-közép-európai régióban működnek, úgymint az osztrák, cseh és lengyel egyetemek, amelyek megelőzik az összes magyar egyetemet.

2. táblázat: QS World University Ranking, a QS egyetemi kiválósági rangsor 2021-ben

Rangsor	Egyetem	Index
1.	MIT – Massachusetts Institute of Technology (USA)	100
2.	Stanford (USA)	98,4
3.	Harvard (USA)	97,9
4.	Caltech – Californian Institute of Technology (USA)	97
5.	Oxford (UK)	96,7
6.	ETH (Svájc)	95
7.	Cambridge (UK)	94,3
8.	ICL – Imperial College London (UK)	93,6
9.	Chicago (USA)	93,1
10.	UCL – University College London (UK)	92,9
11-33: NUS (Szingapúr), Princeton (USA), Nanyang (Kína), EPFL (Svájc), Tsinghua (Kína), Pennsylvania (USA), Yale (USA), Cornell (USA), Columbia (USA), Edinburgj (UK), Michigan (USA), Hong Kong (Kína), Peking (Kína), Tokyo (Japán), John Hopkins (USA), Toronto (Kanada), Hong Kong SAR (Kína), Manchester (UK), Northwestern (USA), Berkeley (USA), Australian (Ausztrália), King's College (UK), McGill (Kanada)		
... 34.	Fudan (Kína)	79,9
...		
A magyar egyetemek előtt járó kelet-közép-európai „versenytársak”		
...150.	Bécsi Egyetem; és 191. TU Wien; (Ausztria)	50,3; 44,0
...260.	Károly Egyetem (Cseh) és 265. Innsbruck; és 275. Graz (Ausztria)	36,7; 36,2; 35,5
...321.	Varsói Egyetem; és 326. Jagelló Egyetem (Lengyelország)	32,3; 31,9
...342.	Vegyipari (Cseh); és 362. Kepler (Ausztria); és 432. Műszaki (Cseh)	31,5; 30,0; 26,4

Forrás: saját szerkesztés a www.topuniversities.com adatbázisból

A QS 2021-ben mintegy 5000 felsőfokúnak tekinthető oktatási intézményt vizsgált meg, és ebből 1186-ot szerepeltetett a világegyetem listáján. A magyar egyetemek ebben az évben is a középmezőnyben szerepelnek, köztük az első helyen áll az 500. és az 510. helyezés között a Szegedi Tudományegyetem. Érdekesség, hogy míg a THE felsőoktatási rangsor listán a SOTE szerepelt – a magyar egyetemek között a legjobbként –, 2021-ben kimaradt a QS lista első 1186 egyeteme közül. Az egyetemi QS elismertségi, reputációs index pontos értéke – amennyiben 20 alatti – sajnos már fel sincs tüntetve a QS rangsorban (Lásd: 3. táblázat).

3. táblázat: A magyar egyetemek a QS egyetemi kiválósági rangsorban 2021-ben

Rangsor	Egyetem	Index
501-510	Szeged	mind 20 alatti
521-530	Debrecen	
601-650	ELTE	
651-700	Pécs	
801-1000	BMKE	
801-1000	Corvinus	
801-1000	SZIE	
801-1000	Miskolc	
Összes rangsorolt egyetemek száma: 1186		

Forrás: saját szerkesztés a www.topuniversities.com adatbázisból

Stratégiai javaslat lehet ebben a helyzetben a magyar egyetemek részére, ha a külföldi hallgatói létszámot és az ezekhez kapcsolódó szolgáltatásokat tudják növelni (5+5%). A hallgatói index (20%) növelésére is lehetőség van a létszám és a hallgató/oktató arány növelésével, illetve javításával. Szintén lehet javítani a Scopus idézettséget – ahogy ez említésre került a THE rangsor esetében. A rangsorolás fele viszont (a kutatók és a munkáltató világközösségének összesített véleménye) már nehezen, vagy sehogy sem befolyásolható. Kérdés, hogy milyen kritériumok alapján kerül/t kiválasztásra a véleményt-formáló 100 ezer kutató és az 50 ezer munkaadó?

Természetesen a világ legjobb egyetemei között szerepelni, még ha 1200-ból a 801. helyen is – rangot jelent. (Az azerbajdzsáni Western Caspian University például a maga 601. helyezésével úgy hirdeti magát, hogy a világ legjobb egyetemei közül való – tehát nincs ezen mit szégyelleni egy ilyen erős mezőnyben.)

Academic Ranking of World Universities

Az ARWU (Academic Ranking of World Universities) a világ egyetemeit tudományos értékük alapján rangsorolja 2003-tól kezdve. Ezt a minősítést egy sanghaji egyetemen dolgozták ki, ezért „sanghaji rangsornak” (Shanghai Ranking) nevezik. Kétségtelenül ez az egyik leg-rangosabb lista, pusztán tudományos (tehát nem oktatási) szempontból. Ezek szerint 2020-ban a világ 10 legerősebb egyetemeinek sorrendje az alábbi amerikai hegemoniát tükrözi (www.shanghairanking.com alapján):

1. Harvard (USA) 100 pont. 2. Stanford (USA) 74,2 pont. 3. Cambridge (UK) 70,6 pont. 4. MIT – Massachusetts Institute of Technology (USA) 69,6 pont. 5. Berkeley (USA) 65,8 pont. 6. Princeton (USA) 61,1 pont. 7. Columbia (USA) 58,6 pont. 8. Caltech – Californian Institute of Technology (USA) 57,7 pont. 9. Oxford (UK) 57,2 pont. 10. Chicago (USA) 54,6 pont.¹

A pontszámokat az alábbi indexekből számítják:

- Alumni (10 %) és Award (20%): a Nobel díjasok, vagy más tudományterületeken nemzetközi díjat nyert, az egyetemhez köthető tudósok, kutatók száma. Összesen 30%;
- HiCi (highly cited), azaz magas idézettségű és impakt faktorú kutatók száma az egyetemen (20%);
- N&S, a Nature-ben, vagy a Science-ben publikált tanulmányok száma (20 %);
- PUB, azon publikációk száma, amelyek az SCI (Science Citation Index) és az SSCI (Social Science Citation Index) nyilvántartásában szereplő folyóiratokban jelennek meg (20 %);
- PCP (per capita performance), az egy főre jutó publikációk mennyisége az adott évben (10 %).

Az indexelési szempontokat tekintve nyilvánvaló, hogy az ARWU az angol nyelvterületen tevékenykedő egyetemi kutatóknak kedvez. Kínai, francia, német, orosz, spanyol, olasz, arab vagy netán magyar nyelven a mutató PCP 10%-os összetevőjét lehet jó eséllyel teljesíteni. Csak kiemelkedő tehetségű, angol nyelven alkotó tudósok, kutatók, professzorok „engedhetik meg” maguknak, hogy a PUB, esetleg az N&S 20-20%-os teljesítményét teljesítsék. Jól látszik ez az egyetemi rangsorban is. A 100 pontos Harvardot követő egyetemek közül a 2. helyezett már csak 74 pontos, az 5. már csak 65 pontos, a 10. csak 54 pontos. Tehát az 1000 egyetemet szerepeltető listán már az első tíz helyezett között 50 %-os a csökkenés mértéke. Ebben az erős mezőnyben a Fudan Egyetem a 100. helyezett volt 2020-ban, 25,5 ponttal és a többi 900 egyetem pontszáma 25-nél kevesebb, nem is publikálják, csak a sorrendet. Ezen a listán a magyar egyetemek közül 5 szerepelt 2020-ban (4. táblázat)

4. táblázat: a magyar egyetemek az ARWU egyetemi kiválósági rangsorban 2020-ban

Rangsor	Egyetem	Alumni	Award	HiCi	N&S	PUB	PCP
601-700.	ELTE	10,9	0	0	7,5	27,1	11,5
601-700.	Szeged	0	12,9	0	2,5	23,2	10,5
801-900.	BMKE	9,4	0	0	4,8	22,1	9,3
901-1000.	SOTE	0	0	0	6,3	22,5	9,2
901-1000.	Debrecen	0	0	0	3,4	23,1	9,2
100.	Fudan	0	0	21,0	22,4	70,6	22,0
Az ARWU top 10 átlaga:		63,6	82,1	53,3	52,2	53,4	60,7

Forrás: saját szerkesztés a www.shanghairanking.com adatbázisból

Megállapítható, hogy az ELTE és a BMKE „régii” Nobel díjazottjai kivételével, csak a Szegedi Tudományegyetem tud felmutatni nagyobb nemzetközi elismeréseket. A magas idézettségű munkatársak vagy kevesebb tanulmányt tudnak megjelentetni az SCI folyóiratokban, vagy tehetségük okán már külföldön, más egyetemek égisze alatt publikálnak.

Round University Ranking

Talán a legsokoldalúbb választási lehetőséget a RUR (Round University Ranking) lista nyújtja. Publikus része 1150 felsőoktatási intézményt tartalmaz, melyeket 2010-től folyamatosan rangsorol 4 küldetés (oktatás, kutatás, nemzetközi sokszínűség és pénzügyi fenntarthatóság) összesen 20 részletező indikátora szerint.

Az alábbi honlapon (<https://roundranking.com/ranking/world-university-rankings.html#world-2021>) 2010-től 2021-ig mind az 1150 egyetem helyezése látható összesen 20 féle részletezés szerint. 2021-ben ebben a rangsorban a világ első tíz legjobb egyeteme, illetve ugyanebben a rangsorban a magyar egyetemek helye a négyféle (egyenként 4 konkrét értékelést és listát tartalmazó: oktatás, kutatás, nemzetköziség, fenntarthatóság) szempont szerint értékelve az alábbi volt (5. táblázat)

5. táblázat: A RUR egyetemi kiválósági lista a TOP 10, a Fudan és a magyar egyetemek feltüntetésével 2021-ben

Oktatás	Kutatás	Nemzetköziség	Fenntarthatóság
1. Caltech (USA) 100	1. Harvard (USA) 100	1. Ecole PFL (Svájc) 100	1. Caltech (USA) 100
2. Harvard (USA) 99,242	2. NTU (Szingapúr) 98,748	2. ETH (Svájc) 99,544	2. Harvard (USA) 98,051
3. Stanford (USA) 98,421	3. Berkeley (USA) 97,6	3. ICL (UK) 98,618	3. Karolinska (Svéd) 96,367
4. MIT (USA) 98,278	4. ICL (UK) 97,592	4. UCL (UK) 96,875	4. Postech (D-Korea) 96,234
5. IIS (India) 97,797	5. Adelaide (Ausztrália) 96,822	5. Cambridge (UK) 96,356	5. IIS (India) 96,208
6. Yale (USA) 97,043	6. Sydney (Ausztrália) 96,788	6. Australian (Ausztr.) 96,214	6. Rockefeller (USA) 94,64
7. KAIST (D-Korea) 97,037	7. C Hong Kong (Kína) 96,479	7. NUS (Szingapúr) 95,402	7. Oxford (UK) 94,623
8. TUMS (Irán) 96,729	8. Australian (Ausztr.) 96,347	8. Oxford (UK) 94,953	8. ICL (UK) 94,607
9. Pennsylvania (USA) 96,365	9. RWTH (Német) 96,194	9. King's College (UK) 94,689	9. Istanbul TU (Török) 94,472
10. SNS Pisa (Olasz) 96,115	10. Karolinska (Svéd) 95,931	10. Genf (Svájc) 94,528	10. GIST (D-Korea) 94,394
...30. Fudan (Kína) 91,479	...175. Fudan (Kína) 77,594	...350. Fudan (Kína) 58,771	...39. Fudan (Kína) 90,191

Oktatás	Kutatás	Nemzetköziség	Fenntarthatóság
...72. Közép-Európai E. 83,735	...429. Közép-Európai 54,876	...40. Közép-Európai E. 89,287	...286. Közép-Európai 72,428
...133. Debrecen 74,957	...469. SOTE 49,754	...359. SOTE 58,112	...345. SOTE 68,259
...175. SOTE 69,74	...498. Szeged 47,629	...378. Debrecen 56,714	...479. Szeged 58,761
...275. Szeged 62,556	...501. ELTE 47,207	...379. ELTE 56,631	...505. Debrecen 56,44
...391. ELTE 54,961	...572. Debrecen 40,62	...419. Szeged 52,541	...531. ELTE 53,79
Összes rangsorolt egyetem: 1150			

Forrás: saját szerkesztés a www.roundranking.com adatbázisból

6. táblázat: Az összesített RUR rangsor 2021-ben

1. Harvard (USA) 100,000	2. Californian Inst. of Technology /Caltech (USA) 99,636
3. Stanford (USA) 97,050	4. Imperial College London (UK) 96,742
5. Karolinska Inst. (Svéd) 96,609	6. Massachusetts Institute of Technology /MIT (USA) 96,370
7. Oxford (UK) 96,167	8. ETH Zürich (Svájc) 94,629
9. Cambridge (UK) 94,383	10. Columbia (USA) 94,132
...59. Fudan (Kína) 84,455	Magyarok: ...182. Közép-Európai Egyetem 73,466
...339. SOTE 61,870	...377. Debrecen 59,065
...416. Szeged 56,548	...464. ELTE 53,184
Összes rangsorolt egyetem: 1150	

Forrás: saját szerkesztés a www.roundranking.com adatbázisból

Megjegyzendő, hogy a RUR listák szerint 2010-2016 között a Budapesti Corvinus Egyetem is szerepelt az első 1150 egyetem között:

- 2010-ben a 479. helyen,
- 2011-ben a 496. helyen,
- 2012-ben az 572. helyen,
- 2013-ban a 639. helyen,
- 2014-ben a 645. helyen,
- 2015-ben a 679. helyen és
- 2016-ban a 665. helyen.

2017-től viszont már egyáltalán nem szerepel az első 1150 egyetem között a RUR listán. Ennek az lehet az oka, hogy 2015-ben történt meg a Corvinus „profilváltása” az üzleti iskola,

a business school irányában. Ennek jegyében az akkori vezetés felszámolta, leépítette a környezettudományi vonalat, annak sokrétű nemzetközi kapcsolatával és a fenntarthatóságot az SDG (Sustainable Development Goals) mutatókat képviselő, magas szintű publikációs aktivitásával.²

Ennek tanulsága az egyetemi léttel járó universitas elvének a fenntartása. A minél sokszínűbb, minél több tudományterületet integráló oktatás és kutatás, illetve publikációk, a környezettudomány és a fenntarthatóság (SDG) témakörének a megjelenése.

ÖSSZEFOGLALÓ STRATÉGIAI IRÁNYELVEK A MAGYAR EGYETEMEK RÉSZÉRE

- A Scopus hivatkozásokkal rendelkező publikációk ösztönzése.
- A külföldi szakmai kapcsolatépítés ösztönzése, közös publikációk megjelentetése.
- A külföldi hallgatói és oktatói mobilitás lehetőség szerinti növelése.
- A nemzetközi konferenciákon való részvétel növelése.
- Nemzetközi konferenciák szervezése.
- A környezettudományi (földrajzi, gazdaságföldrajzi, geopolitikai, greostratégiai, várospolitikai, fenntarthatósági, környezetmenedzsment stb.) szakterületek erősítése – az adott egyetemi fő profiltól (pl. orvostudományi, gépgyártási, informatikai, jogi, közgazdasági, közigazgatási) függetlenül is.
- Az egy oktatóra jutó hallgatói létszám 10 alá történő csökkentése.
- Magasabb nemzetközi presztízsű egyetemekkel – mint akár a Fudan, vagy bármelyik más egyetem az első 100-ból – joint degree képzések indítása.
- Magasabb nemzetközi presztízsű egyetemekkel – mint akár a Fudan, vagy bármelyik más egyetem az első 100-ból – szoros együttműködés kialakítása, közös programok indítása.

A fentieket is tartalmazó egyetemfejlesztési stratégiákkal talán elősegíthető, hogy a legismertebb nemzetközi egyetemi kiválósági rangsorok középmezőnyébe kerülhessenek a hazai egyetemek, illetve az utolsó harmadába sorolt magyar egyetemek jobb minősítést érheszenek el. Azt is látni kell azonban, hogy a mezőny rendkívül erős. Nem csak a magyar egyetemek „küzdenek” a Scopus hivatkozásokért, a külföldi kapcsolatépítésért, hanem több száz egyetem szerte a világban, amelyek mind a magyar egyetemek előtt helyezkednek el az összes világanglistán. Rendkívül nehéz tehát előre jutni ezeken a listákon – szinte lehetetlen feladat, és ez nem pénz kérdése, nem az egyetemi épületek modern volta határozza meg a lehetőségeket, kivéve az orvostudományi, biotechnológiai, kémiai, fizikai és a műszaki vonal műszerellátottságát. De ha megnézzük az egyetemi rangsorolásokat, sehol sem fordul elő olyan szempont, ami a felszereltséget, a rendelkezésre álló eszközök és műszerek minőségét, árát „díjazná.” Tudással lehet előre jutni a listákon, vagy még inkább a tudás angolszász nyelvű és rendszerű menedzsmentjével – de itt hatalmas a verseny és a THE, QS, ARWU, RUR megnevezésű „versenypályákat” a győztesek adottságainak megfelelően alakították ki, elsősorban az USA egyetemi kutatóinak és oktatóinak nemzetközi kapcsolatrendszerét favorizálva.

KÍNAI „NAGYSÁRKÁNY” MAGYARORSZÁGON

Egy vizsgálat (Dobos et. al, 2021) kimutatta, hogy a kelet-közép-európai térségben a lengyel-cseh egyetemek megelőzik a magyarokat, akik szintén előzik a szlovákokat és a románokat, de még a legjobbak is az egyetemi rangsorok középmezőnyéig juthatnak el. Az egyik következtetés az, hogy a közép-európai egyetemi kutatók közül a tehetséges fiatalok angolszász és nyugat-európai egyetemekre kijutva – és ott is maradva – próbálnak tudományos vonalon sikereket elérni. A másik fontos megállapítás pedig az, hogy az itthon maradottak próbálnak olyan nyugat-európai és amerikai társszerzőkkel közösen publikálni, olyan szaklapokban, akiket, és amiket jegyez a nemzetközi mezőny. Van olyan elgondolás is, hogy a Scopus⁵ jelenlegi mennyiségi indikátorai mellett a minőségit is bevezessék (Csomós, 2017), mert így, ad absurdum, egy éles kritika is javíthatja egy szerző idézettségi indexét. Mindez azonban elég nehezen járható út arra, hogy a közép- és kelet-európai egyetemek valaha is felzárkózhassanak a nyugat-európai és az amerikai egyetemeknek kedvező ranglisták első harmadába. Erre csak olyan, dinamikusan növekvő gazdasági világhatalom képes, mint Kína.

Amikor tehát el kell fogadni azt a tényt, hogy a kelet-közép-európai egyetemek között a 37 magyar egyetem nem fog tudni olyan diplomát kiadni hallgatóinak, amelyet a világon a jelenleg működő egyetemi rangsorok legalább az első 100-ban indexelnek, a közös diplomák kiadása felértékelődik. Nem véletlen, hogy a magyarországi egyetem-fejlesztési stratégiái szempontok között kettő is arra ösztönöz, hogy egy olyan egyetemhez minél szorosabban csatlakozzanak intézmények, amely már benne van a legjobbak között. Így, a magyar egyetemeken végző külföldi és magyar hallgatók olyan diplomához jussanak – könnyebben, mintha erre külföldön kényszerülnének – amely a világon a legmagasabb szakmai elismerést jelenti. Meg kellene tehát becsülni azt a lehetőséget, amit a Fudan és a Közép-Európai Egyetem jelenthet, vagy jelentett a magyar felsőoktatásban, de minden olyan lehetőséget, amely legalább a legjobb 100 egyetem valamelyike kínálna Magyarországnak.

A Magyar Nemzeti Bank közreműködésével 2017-ben megállapodás született a kecskeméti Neumann János Egyetem és a kínai Fudan Egyetem között közös képzés indításáról. Végül, 2018-ban a Magyar Nemzeti Banknak a Budapesti Corvinus Egyetemen jelen lévő képzéséhez csatlakozva, megállapodás született az ún. joint degree, azaz közös diploma kiadását illetően, és egy MBA képzés – magyar hallgatóknak is elérhetően – 2019-ben el is indult. Ez nem jelenti azt, hogy a Corvinus ezzel előbbre lépett volna a világ-ranglistákon, de azt igen, hogy fudani diplomát adhatott ki, többek között olyan magyar hallgatóknak is, akiknek ehhez nem kellett Kínába utazniuk több évre. Ez nem jelentette azt, hogy a Fudan „kolonizálta” volna a Corvinust, vagy mérhető módon hallgatókat szívott volna el a többi magyar egyetemről. Ahogy egy kínai közmondás tartja: amikor a nagysárkány vidékre utazik, nem lesz ott erősebb, mint egy helyi gyík.

Amikor 2021-ben a belpolitikai csatározások fókuszába került a Fudan Egyetem budapesti campusának a létesítése, az ellenzéki politikusok fő érve a beruházás pénzügyi vonatkozásán túl az volt, hogy a kínai „nagysárkány,” a Fudan, majd elszívja a hallgatókat a magyar egyetemekről, vagy – finoman szólva – kínai gazdasági érdeket szolgál az itteni megjelenése.

E tanulmány Szerzője éppen a 2021. évi belpolitikai viták miatt döntött úgy, hogy elvállal-

ja – kíváncsiságból, politikai felhangoktól mentesen – egy Corvinus-Fudan relációban született angol nyelvű diplomamunka bírálatát. Tudni kell, hogy a Szerző 1980-ban állt munkába a Magyar Tudományos Akadémián, s 20 év kutatómunka után 2000-ben került a felsőoktatásba az egykori Államigazgatási Főiskolán át a volt Közgazdaságtudományi, azaz a későbbi Corvinus Egyetemre. Ott és 2016-tól a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen is tanszék- és intézetvezetőként több száz szakdolgozatot, diplomamunkát volt alkalma olvasni, bírálni 20 év alatt, 2001 és 2021 között. Kíváncsian olvasott tehát el egy olyan egyetemi kooperációban született szakdolgozatot, amely a világ egyik legjobb egyeteme oktatási rendszerének a kimeneti terméke. (A Fudan a több mint másfélezer, a listákra egyáltalán feljutott versenyző közül az egyes világranglistákon a 70., 34., 59. és 100. helyezéseket mondhatja magáénak 2021-ben.) E tanulmány Szerzője azt kell, hogy mondja, hogy szakdolgozatban, diplomamunkában, tehát BA vagy MA szakon az általa ismert társadalomtudományok terén messze ez volt a legjobb dolgozat, amit valaha olvasott. Kettő kínai és egy magyar egyetemi oktató témavezetése mellett készítette el egy magyar hallgató. (Emlékezzünk: a jó egyetemeken az egy oktatóra jutó hallgatók száma 10 alatt van; tehát az egyetem részéről teljesíthető, megengedhető a több konzulens.) Magyar viszonylatban – mivel több egyetem doktori iskoláiban is oktat a Szerző –, azt kell, hogy mondja, hogy ez a diplomamunka PhD, azaz doktori disszertáció színvonalat képviselt, és csak a diplomamunka műfaja miatti rövidebb terjedelme jelentett különbséget. Tehát, a fudani világszínvonal az oktatásban igenis „tetten érhető.”

A magyar felsőoktatás kimeneti eredményeit egészen biztosan javítja, ha bármelyik, a világranglisták élvonalában jegyzett egyetem hajlandó közös képzéseket indítani, s nem kell attól tartani, hogy az így beengedett kínai „nagysárcányok,” vagy éppen amerikai „nagyemő” bármilyen negatív hatást gyakorolnának a magyar egyetemekre – ahogy jelen fejezet címében idézett kínai közmondás is tartja.

Megfontolandó viszont – nem csak Kelet-Közép és Kelet-Európának, tehát a volt európai szocialista országoknak, hanem Kínának, vagy Oroszországnak is –, egy olyan, a világ felsőoktatási intézményeit rangsoroló versenypálya kialakítása, amely nem kifejezetten az angolszász világra van szabva. Az említett magyar egyetemek mellett, olyan kisebb egyetemek is, mint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, szintje ontják a publikációkat – elsősorban magyar nyelven, de még ha angolra fordítják is egy részüket, ezt a hatalmas kutatói aktivitást és az elért eredményeket egyáltalán nem jegyzi a világranglisták, a nemzeti nyelveken megjelenő publikációkat egyedül a kínai alapítású ARWU index veszi figyelembe a pontozásnál 10 % erejéig. Amennyiben elfogadjuk azokat a geostratégiai vizsgálatokat és előrejelzéseket, miszerint a világgazdaság súlypontja Eurázsia felé tolódik (Csizmadia, 2020), nem szerencsés megoldás sem a kínai, sem az orosz, sem a kelet-közép-európai gazdasági érdekek szempontjából, ha az egyéni tudományos siker érdekében a letehetősebb eurázsiai egyetemi kutatók és oktatók amerikai és nyugat-európai egyetemeket „gazdagítanak” azért, mert a Scopus kimutatásokra építkező világranglisták azokat mutatják ki legjobbaknak. A Scopus mérőrendszerben az eurázsiai egyetemi kutatóknak és oktatóknak „összekötözött lábbal” kell versenyt futniuk az angolszászokkal. Ezt a Szerző húsz év felsőoktatási tapasztalat birtokában kijelentheti, azzal együtt is, hogy angol nyelv- és irodalomszakos tanári diplomával is rendelkezve, számára soha nem okozott gondot angol nyelven publikálni.

Olyan makro-regionális, eurázsiai egyetemi ranglistát kell kialakítani, kínai, orosz és kelet-közép-európai egyetemminősítési alrendszerekkel, amelyek a nemzeti nyelveken nyújtott publikációs és fejlesztési eredményeket is erőteljesen figyelembe veszik az egyetemek esetében, mégpedig az oktatói és hallgatói létszámmal arányosan súlyozva, hogy a kisebb egyetemek se essenek ki ab ovo a verseny élvonalából. Az ilyen diplomák munkaerőpiaci elismertségét kormányközi egyezmények biztosíthatják.

Hogy egy ilyen „Visegrádi 4”, vagy kelet-európai, orosz, vagy kínai, illetve eurázsiai „university ranking” index milyen, országonként egységesen hozzáférhető, könnyen beszerezhető adatokra építhetne – egy másik tanulmány témája. A jelenlegi világranglisták, ahogy ez a tanulmány is bizonyítja, egyáltalán nem helyeznek hangsúlyt sem a szakterületi kiválóságra – például egy magyar Táncművészeti Egyetemre – sem a nemzeti, például a magyar nyelven történő kutatásra, vagy az oktatási színvonalára, sem például a Magyar Tudományos Művek Tárában nyilvántartott magyar nyelvű publikációkra. Ezt, a nemzeti nyelveken történő tudományos aktivitás teljes mellőzését támasztja alá egy részletes török felmérés is (Olçay – Bulu, 2017). Ennek és a már hivatkozott (Dobos et. al, 2021) magyar felmérésnek a tapasztalatával első lépésként elkerülhetetlen igény mutatkozik – a mi esetünkben – egy Visegrádi 4 egyetemi rangsorra, hacsak nem akar a világgazdaság két nagy erőterének a találkozási pontja, a „Visegrád 4” régió felsőoktatása továbbra is a világranglisták „futottak még” kategóriájába tartozni. Addig is, a magyar, illetve a „Visegrádi 4” egyetemek számára a közös-képzések jelentenek „diplomata-útlevelet” a világgazdaság legértékesebb munkaerőpiacaira. Mint például a fudani diploma.

O SANCTA SIMPLICITAS!

1415-ben a konstanzi zsinaton máglyán elégették a híres cseh egyháztudóst, Husz Jánost, aki a szegény nép érdekében ütközött össze a hivatalos egyházzal. Amikor már a máglyán állt, azt látta, hogy egy szegény öregasszony – egy azok közül, akikért ő a mártírságot vállalta – buzgón cipel egy köteg rőzsét a máglyához. Hiszen az öregasszony úgy tudta, nyilvánvalóan az akkori politikai állásfoglalás hatására, hogy egy eretneket, egy gonosztevőt égetnek el. Ekkor hangzott el Husz Jánostól a művelt európai világban attól fogva – remélhetőleg még mindig – mindenki által ismert latin szállóige: „ó szent együgyűség!” Amikor politikai indítatásból egy olyan egyetem ellenében tüntetnek a magyar fiatalok, amelyek tudományos hírneve, a világrangsorban elfoglalt helye révén olyan diplomát nyújt – elvileg nekik is – amit csak a világ élmezőnyében szerezhetnének meg, vagyis legtöbbszörük számára elérhetetlen lenne, akkor sajnós késztetés érezhető eme szállóige használatára. Ezért született meg ez az írás.

JEGYZETEK

- ¹ Fényesen igazolja ez a tudományos szempontból legerősebb ARWU rangsor azt a történelmi tényt, amit Matolcsy György részletez az „Amerikai birodalom” című könyvében (2015), hogy az USA világpolitikai szuperhatalommá válásában milyen nagy szerepet játszott az „agyelszívás” a tudás befogadására és gazdasági-politikai hasznosítására való fogékonyság.
- ² 2015-ben jelen cikk Szerzője volt a felszámolásra ítélt, Kerekes Sándor professzor által alapított, az akkori Gazdálkodástudományi Kar tudományos publikációinak 2015-ben 10 intézet közül egyedül 42 %-át nyújtó (Kocsis et al, 2017) Környezettudományi Intézet igazgatója.
- ³ A Scopus pontozás módszerét lásd: Elsevier (2019).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csizmadia Norbert (2020): *Geofusion 2.0 – Towards a Long Term Sustainable Eurasian Growth and The Power of Geography in the Economic and Geopolitical World Order* – Pallas Athéné Kiadó, Budapest
- Csomós György (2017): Visualizing Cities International Scientific Collaboration: A Spatial Scientometric Approach Based on Scopus Data, *Regional Statistics* 7.1. pp 225-228
- Dobos Imre – Michalkó Gábor – Sasvári Péter (2021): The Publication Performance of Hungarian Economics and management Researchers. A Comparison with the Visegrád 4 Countries and Romania, *Regional Statistics* 11.2. pp 165-182
- ELSEVIER (2019): Research Metric Guidebook. Letöltés: <https://www.elsevier.com/research-intelligence/resource-library/research-metrics-guidebook>
- Kocsis Tamás – Tózsza István – Korompai Attila (2017): Az egyetemi oktatás méretgazdaságosságáról pénzügyi megközelítésben a Budapesti Corvinus egyetem példáján keresztül, *Köz-Gazdaság* 12:5 pp 309-323
- Matolcsy György (2015): *Az amerikai birodalom* – Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány, Budapest, 383 p.
- Olcay, G. – Bulu, M. (2015): Is Measuring the Knowledge Creation of Universities Possible? A Review of University Rankings. *Technological Forecasting and Social Change* 123. pp 153-160.
- THE: <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2021>
- QS: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2021>
- ARWU: <http://www.shanghairanking.com/ARWU2020.html>
- RUR: <https://roundranking.com/ranking/world-university-rankings.html#world-2021>

A címdalalon lévő kép forrása: Московская центральная церковь 2021, lásd: <https://mbchurch.ru/publications>

Jiandong Shi

Foreign Direct Investment in China and the Sino-US Trade Imbalance

Summary

As economic globalization is deepening, a new international division of labor emerges, which is, to a large extent, realized in the form of FDI. Sino-US trade is in the state of fast development, and foreign direct investment in China also goes through large-scale expansion in the meantime. With its huge market potential, broad development prospects and increasingly improved investment environment, China has attracted an increasing number of foreign investors to invest in China, thus China is gradually becoming a great power utilizing foreign investment. Foreign-funded enterprises in China play a significant role in the import and export trade between China and the United States and the development of Sino-US trade. The rapid growth of China-US trade is largely benefited by the rapid development of foreign-funded enterprises in China. In the long run, foreign direct investment in China has a great impact on Sino-US import and export trade. In this paper, the correlation between the volumes of foreign investments in China during the period between 1983-2019 and the Sino-US import and export trade is analyzed, and based on the co-integration relationship between foreign direct investment in China and the Sino-US import and export trade, it comes to a conclusion that foreign direct investment in China plays a catalytic role in both import and export trade between China and the United States, that is, foreign direct investment has a stimulating effect on Sino-US import and export trade, resulting in China's ever-expanding trade surplus with the United States.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F10

Keywords: Foreign Direct Investment in China, Sino-US Trade, Balance of Trade

JIANDONG SHI, PhD student, National University of Public Service, Budapest
(shijiangdong1101@qq.com).

INTRODUCTION

The rapid advancement of the Sino-US economic relationship has always been regarded as one of the most striking features of economic globalization since China's accession to the WTO. Thus, policy makers and academic circles of the two countries have been paying close attention to this relationship. For quite a long time, American enterprises have been engaged in investing large amounts directly in China, while Chinese enterprises' investment in the United States has always been a weak point, that is, there is a significant asymmetry in the bilateral direct investment relationship between China and the United States. However, "investment is a big issue in the Sino-US relationship", which is "even more important than bilateral trade". This is not only because the relationship between bilateral direct investment and trade is mutually reinforcing, but also helps to alleviate the trade imbalance persisting in the bilateral trade relationship between China and the United States for a long time, as well as the trade conflicts arising from it. The China-US trade friction has appeared frequently since the 1990s, and the major cause is the China-US trade imbalance. In 2018, the total value of the China-US bilateral trade in imports and exports was US\$633.52 billion, and China's trade surplus with the US amounted to US\$323.32 billion (Phoenix Finance, 2019). The protectionism policies of selective investment adopted by the US government since the Trump administration, which are mainly aimed at Chinese enterprises, fully demonstrate the significance of conducting in-depth studies on the impact of foreign direct investment in China on the Sino-US trade imbalance.

There have been many scholars analyzing the Sino-US trade imbalance from the perspective of US direct investment in China, and it is generally believed that the direct investment of the United States in China is the main cause of the Sino-US trade imbalance, based on which the purpose of this paper is to propose measures to alleviate the Sino-US trade imbalance. Is there any relationship between investment by other countries and the Sino-US trade imbalance? The relevant research on this issue is not perfect. Therefore, this paper has conducted in-depth research on what has brought about such a large trade gap between China and the United States. Based on this, the paper further analyzes and explores the Sino-US trade imbalance in different ways from the perspective of foreign direct investment in China, so as to provide a factual basis for further understanding this issue.

The target groups of this paper are the readers and researchers who have interest in trade imbalance, the Sino-US trade and foreign direct investment, as well as government departments related to Sino-US trade and the employees of export businesses. This topic analyzes the Sino-US trade imbalance from the perspective of the foreign direct investment in China, identifies the most important reasons for the Sino-US trade imbalance, thereby providing some new research results for the related work of government administration and export enterprises, and contributing to the important practical significance of adjusting the Sino-US trade aggregate imbalance, dissolving the Sino-US trade friction, promoting the development of Sino-US trade and promoting the global economic balance.

The theoretical significance of this paper mainly lies in the fact that there are endless pieces of literature addressing the Sino-US trade imbalance, but most scholars make studies from the perspective of the RMB exchange rate, US direct investment in China and the control over US export to China. Chen (2006), Fu (2008 a,b) et al. argued that the Sino-US trade imbalance is, to a large extent, caused and expanded by US direct investment in China. Then Wang and others Qu (2006), Li (2006) Gao (2009) respectively used econometric analysis to show that the trade imbalance between China and the United States has no direct relationship with the RMB exchange rate, and came to the conclusion that the RMB appreciation can only alleviate the surplus to some extent in the short term, but has a weak effect in the long run. From the perspective of foreign direct investment in China, this topic discusses the influence of foreign direct investment in China on Sino-US trade, analyzes the root causes of the Sino-US trade imbalance, and provides a theoretical basis for the alleviation of the Sino-US trade imbalance and the formulation of Sino-US trade policies, so as to further carry forward the study of Sino-US trade. Meanwhile, the research perspective of this topic provides a good basis for the research of other related issues.

TRADE AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT

A substitution relationship lies between trade and direct investment, which is reflected in the fact that the international capital flow originates from the obstacles to international trade, while international trade arises from the obstacles to capital flow. R. A. Mundell was the first to study the substitution relationship between the two. Based on the analytical framework of trade theory H-O, he studied the substitution relationship between international trade and FDI by means of a standard model. Through research, R. A. Mundell (1957) found that if there are factors hindering free trade, such as international trade barriers, and assuming that corporations can always make transnational investments along the track of the Rybczynski line, such investment can make cost conversion with a relatively low factor or completely replace the transnational commodity trade in an efficient way, which is relatively optimum. Such alternative theory well explains the international FDI phenomenon represented by American investment in Japan and Europe before the Second World War, but in the 1960s, the alternative theory of investment and trade encountered great challenges. Since the global economic integration develops, new vicissitudes have occurred in the relationship between trade and investment. Substitution is no longer an inevitable relationship between the two, and the relationship between investment and trade has shown obvious complementary or simulative relationships. Professor Kiyoshi Kojima (2000) from Hitotsubashi University in Japan put forward the theory that there is mutual promotion between trade and investment, so as to explain the new phenomenon. By studying aggregate data, industry data and enterprise data, Lipsey and Weiss (2016) found that the export volume of a country has a significantly positive correlation with the sales volume of the subsidiary of its multinational corporation; that is, international direct investment and international trade are complementary. Wang and Xu (2003) tested the relationship of trade and investment between China and Japan by causality tests, signifying that there was a long-term complementary relationship between

en Japan's direct investment in China and Sino-Japan trade, and also a two-way causal relationship between FDI and the export of finished products, but FDI only had a one-way causal relationship for the import level. Moreover, they found that FDI and import trade had a short-term substitution effect. By studying the export share of American multinational corporations in different industries in the Canadian market and the production status of local subsidiaries, as well as tariff levels of different industries, Hurst in 1974 found that there was a substitution relationship between investment and trade, and he considered that tariff-led investment replaced trade, and the degree of substitution had a positive correlation with the tariff level of industries in this country.

SINO-US TRADE IMBALANCE AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT

Zhu (2010) analyzed the general situation and obstacles of bilateral direct investment, and argued that expanding bilateral direct investment was of great significance, was one of the most effective ways to solve economic imbalance, which could not only solve the structure imbalance encountered in the development of the domestic economy in both countries, but also correct the imbalance of payments between China and the United States in the two effective ways of capital flow and trade flow. Fu, Zhu, by means of co-integration test and the error correction model, analyzed US direct investment in China and the Sino-US trade data, and they believed that Sino-US trade imbalance was largely caused and expanded by US direct investment in China, which mainly occurred from the processing trade of US investment in China and the reselling of manufactured products to America. Meanwhile, they considered that US direct investment in China not only affected the Sino-US trade with regard to total volume, but also affected the trade structure of China. Zhao (2009) proved, from the perspective of trade and investment integration, that there was a two-way causal relationship between US direct investment in China and China's exports to the US, that is, mutual influence. Tian (2005), on the basis of the co-integration theory, studied the long-term and short-term equilibrium relationship between US direct investment in China and Sino-US import and export trade, and concluded that incremental US investment in China would promote the rapid advancement of Sino-US trade. Bruke (2000) confirmed that the rapidly growing trade surplus between China and the United States was directly related to the growth in investment and the operation of multinational corporations in China. Lim and Moon (2001) proved that when developed countries invest in underdeveloped countries and the investment is newly established or it is a sunset industry in the home country, there is a positive correlation between outward foreign direct investment and trade. Liu, Wang and Wei (2001) adopted the panel data of 19 countries and China, and made an investigation in the causal relationship between FDI flowing into China and trade, revealing that import triggers FDI, while FDI triggers export, and there lies a complementary relationship.

McKinnon (2001) described two international supply channels and backflow channels of the dollar under the circumstances of the dollar standard system, and the cycle derived from the distribution of trade channels and the backflow of financial channels. That is, by purchasing commodities and services from peripheral countries, a great deal of US dollars are ex-

ported, resulting in a huge trade deficit, and sending US dollars to the world. The peripheral countries then make US dollars flow back to the US by means of investment in US securities and FDI. The second form is financial channel distribution and trade channel backflow, that is, exporting US dollars by foreign investment by the United States, such as FDI, international credit and securities investment and other investment forms, or by means of foreign military assistance and gratuitous transfer payments; the United States makes US dollars flow back by exporting goods and services to peripheral countries. It is through these channels that the US trade deficit can exist for a long time.

Gourinchas and Rey (2014) constructed a long-term capital flow model to explain how the current "global imbalance" has been formed. The prediction of capital flow is divided into two parts in this model. First, the model demonstrates that capital would tend to flow from countries with lower self-sufficient earnings to countries with higher self-sufficient earnings. Second, the model identifies two determinants of a country's self-sufficient earnings: capital scarcity and long-term growth prospects, both of which are exogenous and country-specific. Based on the combination of both, the theory clearly indicates that developed economies are countries with a low self-sufficiency rate, and emerging economies are countries with a high self-sufficiency rate. Thus, capital should flow from better-off countries to "downstream" countries.

Jiwei Qian from the National University of Singapore argues that there are difficulties for China in the Sino-US trade war, such as a shock to the labor market, a high debt level and difficulty in gaining loans for private enterprises, the local debt-ridden situation, etc., which have made China launch a proactive fiscal and financial policy in 2018. Moreover, China has introduced the "Foreign Investment Law" to further open the market to foreign investors, improve the business environment and limit forced technology transfer, meanwhile "Made in China 2025" has been played down to a certain extent.

CORRELATION TEST OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN CHINA AND THE SINO-US TRADE IMBALANCE

This paper uses empirical analysis to test the relationship between foreign direct investment in China and the Sino-US import and export trade from the perspective of time series. The main method adopted is the co-integration analysis, and Eviews 8.0 is used to analyze the relationship between foreign direct investment in China and the Sino-US import and export trade. An empirical test is conducted to verify the impact of foreign direct investment in China on the Sino-US trade and its degree.

Data and variables

Considering the availability of data, this paper selects the annual time series data from 1983 to 2019. The data are mainly from Wind and the National Bureau of Statistics of China, and obtained through sorting.

The variables involved in the test are as follows: FDI represents foreign direct investment

in China, EX represents China's volume of exports to the US, IM represents China's volume of imports to the US, and TN represents the total volume of imports and exports between China and the US. To reduce the impact of heteroscedasticity fluctuations on the test, logarithmic transformation is performed on all the variables before the empirical test, and FDI, EX, IM and TN are respectively transformed into LNFDI, LNEX, LNIM and LNTN.

Empirical test

The test method used in this paper is the E-G two-step test. The specific steps are as follows: firstly, the Augmented Dickey-Fuller test (ADF) is used to determine the single integer order of variables. If the tested ADF absolute value is smaller than the absolute value of the critical value, then the variable is considered to be unstable, that is, there is a unit root. If the tested ADF absolute value is greater than the absolute value of the critical value, then the variable is considered to be stationary, that is, there is no unit root. If a group of time series has a long-term co-integration relationship, then the single order integers of all the variables should be identical. Then the ordinary least square (OLS) method is used to carry out co-integration regression of the variables. In the co-integration regression, it is necessary to test the error term of the model by a graphical method or the observation of the DW value to see whether there is auto-correlation. If there is auto-correlation, it should be corrected. Finally, the stationarity of the residual terms is tested, and the ADF test method is still used. If the residual sequence passes the ADF test, then there is a long-term stable relationship between the variables; if not, there is no long-term stable relationship between them.

All the tests involved in this paper are carried out in Eviews8.0.

Stationarity test of variables

The unit root test is generally used to test whether the sequence is stationary or not. There are three main test methods: the Augmented Dickey-Fuller test, the Dickey-Fuller Test with GLS test and the Philips-Perron test. The purpose of the stationary test is to avoid spurious regression. In this paper, the Augmented Dickey Fuller (ADF) unit root test is used to test the stationarity of each variable. The test principle is as follows:

In general, the following estimated regression equation is used to test whether the random sequence $\{y\}$ is stationary:

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \gamma_t + (\beta - 1)y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta y_{t-i} + \mu_t$$

When estimating the specific equation, if the test results of the constant term and trend term Y are not significant, they can be deleted; then the lag order can be determined by using the residual of the equation to meet the white-noise process, and the specific length of lag order can be determined by the AIC standard and the SC standard. In general, the lag order of the length in the optimal estimation equation should make the AIC and SC values mini-

mum, and whether the random sequence $\{yt\}$ is stationary is judged by the hypothesis test. The hypotheses are: $H_0: \beta=1$, $H_1: \beta<1$. The ADF value is the t test value of β in Equation 1. If the ADF value of β is greater than the critical value, hypothesis H_0 is rejected, indicating that the sequence does not have a unit root, that is, the original sequence is stationary; On the contrary, if the ADF value of β is smaller than the critical value, H_1 is rejected, that is, the sequence has a unit root and is non-stationary. The ADF test results of the variables are shown in Table 1.

Table 1: Unit Root Test Results of Variables

Variables	ADF Test Statistic	Test critical values			Type Test
		1% critical value	5% critical value	10% critical value	
LNFDI	-1.670437	-4.243644	-3.544284	-3.204699	(c,t,1)
Δ LNFDI	-3.253053	-3.632900	-2.948404	-2.612874	(c,0,0)
LNEX	0.432015	-4.234972	-3.540328	-3.202445	(c,t,0)
Δ LNEX	-3.823355	-3.632900	-2.948404	-2.612874	(c,0,0)
LNIM	-1.300880	-4.234972	-3.540328	-3.202445	(c,t,0)
Δ LNIM	-5.217963	-3.632900	-2.948404	-2.612874	(c,0,0)
LNTN	0.063250	-4.234972	-3.540328	-3.202445	(c,t,0)
Δ LNTN	-4.384112	-3.632900	-2.948404	-2.612874	(c,0,0)

Source: The author obtained by using Eviews8.0 software analysis

Note: The test form (c, t, k) represents the constant term, the trend term and the lag order in the ADF test.

According to the test results in Table 1, the ADF test values of LNFDI of foreign direct investment in China, LNEX of China's export volume to the US, LNIM of China's import volume from the US and LNTN of Sino-US total volume of imports and exports are respectively greater than 10%, 5% and 1%. Hence, the four variables are non-stationary and have a unit root. The ADF test values of the first-order difference sequence Δ LNFDI of the variables are less than 10% and 5%, and the ADF test values of Δ LNEX, Δ LNIM and Δ LNTN are respectively less than 10%, 5% and 1%, indicating that the four variables are first-order difference stationary and have no unit root. Hence, the conditions for the co-integration test are met and a co-integration test can be carried out.

Co-integration analysis

According to the ADF test above, LNFDI and LNEX, LNFDI and LNIM, LNFDI and LNTN are all single integer series of the same order, so the least square method (OLS) can be used to estimate the correlation between LNFDI and LNEX, between LNFDI and LNIM and between LNFDI and LNTN, and obtain the residual terms. Then a unit root test (ADF)

is carried out respectively on the residual terms. If the residual term is stationary, there is a co-integration relationship between foreign direct investment in China and Sino-US trade, that is, there is a long-term relationship between LNFDI and LNEX, between LNFDI and LNIM and between LNFDI and LNTN; if the residuals are non-stationary, there are no long-term co-integration relationships among the variables investigated.

Firstly, the model adopted in this paper is determined as follows:

$$LNEX = a_1 + \beta_1 LNFDI + \varepsilon_1$$

$$LNIM = a_2 + \beta_2 LNFDI + \varepsilon_2$$

$$LNTN = a_3 + \beta_3 LNFDI + \varepsilon_3$$

Secondly, the equation of each model is estimated. The estimated results of LNFDI and LNEX, LNFDI and LNIM, LNFDI and LNTN by the OLS method are as below:

$$\begin{aligned} LNEX &= -0.439076 + 1.166719 LNFDI \\ &\quad (-1.337441) \quad (20.90729) \\ R^2 &= 0.925866 \quad F = 437.1149 \quad D.W = 0.153323 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} LNIM &= 1.136860 + 0.789179 LNFDI \\ &\quad (3.661053) \quad (14.95104) \\ R^2 &= 0.864621 \quad F = 223.5335 \quad D.W = 0.153630 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} LNTN &= 0.966869 + 1.005911 LNFDI \\ &\quad (2.939528) \quad (17.99144) \\ R^2 &= 0.902423 \quad F = 323.6919 \quad D.W = 0.132052 \end{aligned}$$

When the OLS method is used to estimate the long-term relationship of the three groups of variables, it is detected that the frequency of the residual variance curves of the three groups of variables passing through the zero curve is small, and the DW value is relatively low, hence, it can be determined that the above models all have autocorrelation. In this paper, the Cochrane-Orcutt iterative method is used to correct the positive autocorrelation, and the new estimating equation obtained after the correction is as follows:

$$\begin{aligned} LNEX &= 9.535277 + 0.370906 LNFDI + 0.981622 AR(1) \\ &\quad (2.074618) \quad (3.66628) \quad (61.92663) \\ R^2 &= 0.996092 \quad F = 4205.346 \quad D.W = 1.642485 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} LNIM &= 6.887365 + 0.187364 LNFDI + 0.964490 AR(1) \\ &\quad (3.465971) \quad (1.428336) \quad (38.50376) \\ R^2 &= 0.986546 \quad F = 1209.938 \quad D.W = 1.670853 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{LNTN} &= 9.304115 + 0.293007 \text{LNFDI} + 0.978004 \text{AR} \quad (1) \\ &\quad (2.735174) \quad (2.843704) \quad (55.75281) \\ R^2 &= 0.994676 \quad F = 3082.929 \quad D.W = 1.542044 \end{aligned}$$

After the model correction, the frequency of the residual variance curves passing through the zero curves greatly increases, the D.W value becomes close to the reasonable range, and the autocorrelation is eliminated.

On this basis, a stationary test is conducted on the residual terms of the equation, including ε_1 , ε_2 and ε_3 . If the residual terms are stationary, then there is a co-integration relationship between the amount of foreign direct investment in China and China's value of import and export with the US, that is, the estimation of the above equation exists; if the residual term has a unit root and is non-stationary, then there is no long-term co-integration relationship between foreign direct investment in China and China's import and export trade with the US, namely, the estimation of the above equation is wrong. The test results of the residual terms are shown in Table 2.

Table 2: Stationary Tests of Residuals of the Equation

Variables	ADF Test Statistic	Test critical values			Stationarity	Type Test
		1% critical value	5% critical value	10% critical value		
ε_1	-4.783978	-2.632688	-1.950687	-1.611059	stationary	(0,0,0)
ε_2	-5.231943	-2.632688	-1.950687	-1.611059	stationary	(0,0,0)
ε_3	-4.674098	-2.632688	-1.950687	-1.611059	stationary	(0,0,0)

Source: The author obtained by using Eviews8.0 software analysis

It can be seen from Table 2 that at the significance level of 1%, the residual terms of the three models pass the stationary test. Therefore, it can be considered that the residual terms of the three models are stationary, and there are co-integration relations among the three groups of variables, that is, there is a long-term stationary equilibrium relationship between foreign direct investment in China and the volume of Sino-US imports and exports. The models (8), (9) and (10) respectively represent the equilibrium relationship between foreign direct investment in China and China's export trade to the US, import trade and total volume of imports and exports between China and the US.

Granger causality test

The above test process shows that there is a long-term equilibrium relationship between foreign direct investment in China and China's export volume to the US, and between China's import volume to the US and China's total volume of imports and exports to the US, but it

remains unclear whether this relationship can be called causality. Hence, the Granger causality test is carried out respectively on foreign direct investment in China, China's export volume to the US and China's total volume of imports and exports to the US, so as to test the existence of causality between the variables.

The following two regressions need to be carried out to do the Granger causality test:

$$Y_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^m \beta_i Y_{t-i} + \mu_{2t}$$

$$X_t = \sum_{i=1}^m \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \delta_i X_{t-i} + \mu_{1t}$$

The above two regressions are classified and discussed:

1. If the coefficient set with Y lagged term in (12) is statistically different from 0, and the coefficient set with X lagged term in (11) is statistically 0, then there is a one-way causal relationship from Y to X;
2. If the coefficient set with X lagged term in (11) is statistically different from 0, and the coefficient set with Y lagged term in (12) is statistically 0, then there is a one-way causal relationship from X to Y;
3. If the lagged coefficients of X and Y are statistically different from 0 in both regressions, then there is a two-way causal relationship between X and Y;
4. If the lagged coefficients of X and Y are statistically 0 in both regressions, then there is no causal relationship between X and Y.

The specific practice of the Granger causality test is to carry out constrained regression and unconstrained regression first, and then use the quadratic sum of the two residuals obtained to calculate the F-test statistic. The Granger causality test among foreign direct investment in China, Sino-US import and export volume and total trade volume is also conducted in Eviews8.0. The test results are shown in Table 3.

It can be concluded from the test results that, firstly, there is a one-way Granger causality between foreign direct investment in China and China's export trade with the US at the significance level of 10%, that is, the increase of foreign direct investment in China expands China's export volume to the US, but the growth of China's export trade to the US does not Granger-cause foreign direct investment in China. Secondly, there is no Granger causality between foreign direct investment in China and China's import trade with the US, that is, the increase of China's import trade is not caused by the increase of foreign direct investment in China, and the increase of foreign direct investment in China is not the cause of the expansion of Sino-US import trade. Finally, there is no Granger causality between foreign direct investment in China and total volume of import and export trade between China and the US.

Table 3: Granger Causality Test Results

Null hypothesis	F test statistic	P value	Conclusion
LNFDI does not Granger Cause LNEX	2.88537	0.0540	Rejected
LNEX does not Granger Cause LNFDI	0.21584	0.8845	Received
LNFDI does not Granger Cause LNIM	0.47702	0.7009	Received
LNIM does not Granger Cause LNFDI	1.17754	0.3367	Received
LNFDI does not Granger Cause LNTN	1.01617	0.4009	Received
LNTN does not Granger Cause LNFDI	0.45758	0.7142	Received

Source: The author obtained by using Eviews8.0 software analysis

Of course, the Granger causality test is not used to test causality in a real sense, but statistical causality. Therefore, the results of the Granger causality test can only support real causality but cannot be the most fundamental basis for affirming or denying the causality among variables.

Analysis of test results

Through the above test and analysis, it can be concluded that there is a long-term equilibrium relationship between foreign direct investment in China and the Sino-US import and export trade. Equations (8), (9) and (10) are co-integration equations which can respectively represent the relationship among foreign direct investment in China, the Sino-US import and export trade and total trade volume.

Co-integration equation (8) presents the regression results between foreign direct investment in China and China's export trade with the US. R² of the equation is 0.99, and the coefficient of foreign direct investment in China is positive and passes the significance test at 1%, indicating that the increase of foreign direct investment in China promotes the growth of China's export trade to the US. The coefficient of foreign direct investment in China is 0.37, which means that every 1% increase in foreign direct investment in China can lead to 0.37% increase in China's export trade to the US. The equation also shows that there is a complementary relationship between foreign direct investment in China and China's export trade to the US.

Co-integration equation (9) shows the regression results between foreign direct investment in China and China's import trade to the US. R² of the equation is 0.98, the coefficient of foreign direct investment in China is positive, but the coefficient did not pass the significance test, suggesting that the increase of foreign direct investment in China has no obvious impact on China's import trade with the US. The analysis of equations (8) and (9) shows that foreign

direct investment in China exerts a significantly positive impact on China's export trade to the US, but has a limited impact on China's import trade with the US, thereby increasing the trade surplus between China and the US.

Co-integration equation (10) presents the regression results between foreign direct investment in China and total import and export volume between China and the US. R² of the equation is 0.99; the coefficient of foreign direct investment in China is positive and passes the significance test at 1%, indicating that the increase of foreign direct investment in China promotes the development of Sino-US trade. The coefficient of foreign direct investment in China is 0.29, suggesting that for every 1% increase in foreign direct investment in China, the import and export volume between China and the US will increase by 0.29%, namely, the development of foreign direct investment in China plays a role in promoting the development of Sino-US trade.

The Granger causality test shows that there is a one-way Granger causality between the amount of foreign direct investment in China and China's export volume to the US at the 10% significance level. This indicates that the increase of foreign direct investment in China promotes the development of China's export trade to the US, thereby increasing China's trade surplus with the US.

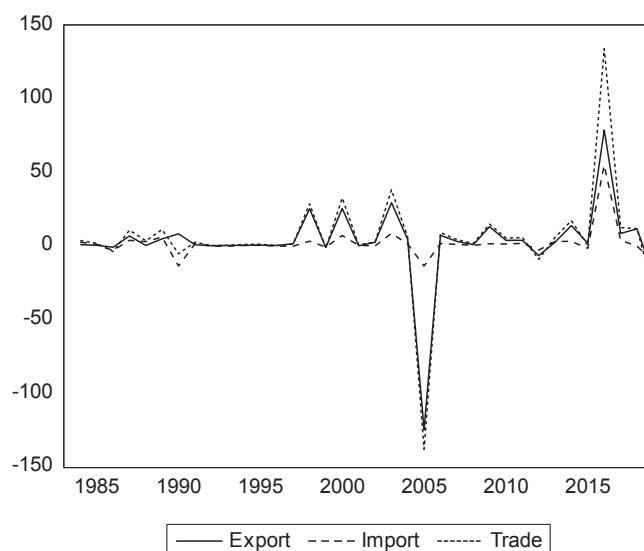
ELASTICITY ANALYSIS

To conduct a further study on the impact made on the Sino-US import and export trade by foreign direct investment in China, and also show a direct reflection of the impact that foreign direct investment in China exerts on Sino-US import and export trade, the paper expects to estimate the change in percentage of China's total volume of exports to the United States (Exp), China's total volume of imports to the United States (Imp), and the total volume of trade between China and the United States (Trade) when foreign direct investment in China (FDI) changes by 1%. The elastic sequence can be measured based on historical data (APPENDIX A):

$$\begin{aligned}\varepsilon_t^{Exp} &= \frac{(Exp_t - Exp_{t-1})/Exp_{t-1}}{(FDI_t - FDI_{t-1})/FDI_{t-1}} \\ \varepsilon_t^{Imp} &= \frac{(Imp_t - Imp_{t-1})/Imp_{t-1}}{(FDI_t - FDI_{t-1})/FDI_{t-1}} \\ \varepsilon_t^{Trade} &= \frac{(Trade_t - Trade_{t-1})/Trade_{t-1}}{(FDI_t - FDI_{t-1})/FDI_{t-1}}\end{aligned}$$

in which t represents time and $t=1, 2, \dots, T$, and the sample period lasts from 1983 to 2019.

Figure 1: Schematic diagram of elasticity coefficient sequences (%)

Source: The author obtained by using Eviews8.0 software analysis

The empirical analysis indicates that in the long run, foreign direct investment in China has a great impact on the Sino-US import and export trade.

NEW VICISSITUDES AND PROSPECT OF SINO-US TRADE RELATIONS

The Sino-US trade frictions starting in 2018 and the global pandemic that started in 2020 have had a certain impact on the development of transnational corporations in China. The Biden administration's trade policies with China have failed to bring a substantial improvement to the Sino-US trade relations.

Since 2019, the US Department of Commerce has added a number of Chinese corporations to the entity list for sanction, definitely restricting and blocking the development of Chinese corporations in the field of high technology. In 2020, the COVID-19 pandemic started to spread all over the world, and it may coexist with people for a long time in the future, which have subverted the production and lifestyle of global enterprises, institutions, organizations and individuals, and exerted a significantly adverse impact on the development of world economy and trade. The International Monetary Fund (IMF) also revised down the GDP growth rate of major economies in 2021, estimating that global foreign direct investment (FDI) will fall by 30%~40% from 2020 to 2021. (UNCTAD, 2020) Various uncertain factors in the international market are accelerating to reshape the new pattern of the world economy, and the strategic competition situation among major powers is becoming increasingly severe.

Since influenced by the COVID-19 pandemic, global foreign direct investment suffered from a year-on-year decline of 49% in the first half of 2020, with a year-on-year decline of 75% in foreign direct investment flowing to developed economies and a year-on-year decline of 16% in foreign direct investment flowing to developing economies. In the first half of the year, foreign direct investment flowing into China fell by only 4% year on year, while by the third quarter of 2020, there was a year-on-year increase of 2.5% in foreign direct investment stocks that China had attracted. (UNCTAD, 2020)

US exports to China have not declined significantly due to the COVID-19 pandemic, while the actual trade volumes of Chinese export companies have not been achieved on account of the optimism derived from Biden's election victory.

In November 2020, Biden won the presidential election. Being an initiator of fair trade, the Biden team has also promised to revise existing trade policies. Trade policies with China remain basically unchanged, and there is a return to the TPP and the United States-Mexico-Canada Agreement again. There is a tendency to suppress in collaboration with allies rather than imposing additional tariffs by a single country. The crackdown on unfair competition and the infringement of intellectual property rights has been intensified. Penalties are continued to be imposed on countries engaging in unfair dumping and illegal subsidies, including tariff penalties and anti-dumping investigations. The Biden team will reduce trade friction on the whole, but not loosen trade penalties.

The value of US exports to China reached 14.723 billion US dollars in October 2020, an increase of 27.6% over September. In November 2020, the value of US exports to China reached 15.712 billion US dollars, with an increase of 10.6% month on month. From September to November in 2020, with regard to the trade volume between China and the United States, the export volume of the United States continued to grow, while the export volume of China failed to have a sustained increase. (China Customs, 2020)

On the one hand, the United States is accelerating its policy of "Disengagement" from China, takes fields of high technology and areas with strong demand for security of supply and guarantee as the breakthrough points, and intervenes in the adjustment of the global value chain with various policies and initiatives, seeking to reduce the dependence of the global value chain on Chinese enterprises in an all-round way. In the future, suppressed by the political pressure of adjusting US policies for China, transnational corporations will inevitably restrain the level of investment, distribution and allocation in China while conducting a global deployment of advanced technologies and resources.

On the other hand, Chen Jiyong has considered that the attitude and measures of prevention and control when facing the COVID-19 pandemic have exacerbated the conflicts in the field of ideology. Based on the impact brought to the economy in the two countries by the pandemic, by analyzing the different measures and effects in the case of the pandemic, results have been concluded that affected by the overlapped influence brought by the Sino-US trade frictions and the pandemic, the subjective contradictions and objective differences between the United States and China, which are becoming constantly prominent, have led to the rebuilding of the bilateral economic and trade relations, and the bilateral strategic game is likely to further deepen.

In short the expectation of "Disengagement" from China by the United States and the long-term prevention and control of the COVID-19 pandemic will reduce the willingness of transnational corporations to invest in China. The Biden administration's trade policies with China will remain largely unchanged, which will perpetuate the tensions in Sino-US trade relations.

CONCLUSION

The rapid growth of the Sino-US trade largely profit from the rapid advancement of foreign-invested enterprises in China. Our empirical analysis has found that in the long run, foreign direct investment in China has a great impact on the Sino-US import and export trade. By examining the correlation between the volume of foreign investment in China during 1983-2019 and the Sino-US import and export trade, a co-integration relationship between foreign direct investment in China and the Sino-US import and export trade has been revealed. Foreign direct investment in China has accelerated both import and export trade between China and the United States, that is, foreign direct investment in China has productive effects on the Sino-US import and export trade, among which the stimulative effect of foreign direct investment in China on China's export trade to the United States is greater than that on China's import trade from the United States, resulting in the continuous expansion of China's trade surplus with the United States. From the analysis of this paper, we can conclude that foreign direct investment in China is an important factor which affects the Sino-US trade imbalance. Foreign direct investment in China affects Sino-US trade via the following ways: the number of foreign-funded enterprises is continuously increasing via foreign investment, and the large-scale import and export trade of foreign-funded enterprises results in the rapid expansion of China's import and export trade, while the United States is China's primary trading partner, thus it leads to a large-scale acceleration in Sino-US trade. Export trade grows faster than import trade, widening the gap between China and the United States. What needs attention is the fact that the expectation of "Disengagement" from China by the United States and the long-term prevention and control of the COVID-19 pandemic will reduce the willingness of transnational corporations to invest in China. The Biden administration's trade policies with China will remain largely unchanged, which will perpetuate the tensions in Sino-US trade relations.

REFERENCES

- Burke J U. (2000): *Investment in China worse trade deficit: U. S. firms Build export-oriented production base in China's low-wage, low labor-protection economy* (DB /OL).
- Chen Jiyong – Liu Wei (2006): A Study on the Issue of "Foreign Capital-Led Deficit" in US-China Trade, *World Economy*, 9
- Chen Jiyong –Yang Ge (2020): The COVID-19 Pandemic and the Rebuilding of Sino-US Economic and Trade Relations, *Journal of South China Normal University* (Social Science Edition), (5):1G9.
- Fu Qiang – Zhu Zhuying (2008a): The Influence of American Direct Investment in China on Sino-US Trade Imbalance, *International Trade Issues*, 7, 77-81

- Fu Qiang – Zhu Zhuying (2008b): The Influence of US Direct Investment in China on Sino-US Trade Imbalance, *International Trade Issues*, 7
- Gao Wenjuan (2009): Empirical analysis on the correlation between Sino-U.S. trade surplus and RMB exchange rate-Based on monthly data from 2005 to 2008, *Journal of Guang Xi University of economics and management*, (4), pp.106-111
- Gourinchas, P. O. – Rey, H. (2014): External adjustment global imbalances valuation effects, In *Handbook of International Economics*, Vol. 4, 585-645.
- Horstmann, I. J. – Markusen, J. R. (1987): Strategic investments and the development of multinationals [J]. *International Economic Review*, 28:109-121.
- Kiyoshi Kojima (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications, *Journal of Asian Economics*, 11:375-401.
- Li Daokui – Li Danning (2006): Sino-US trade surplus: What's the root cause, *International Economic Review*, (5), p.15-18.
- Lipsey, R.E – Weiss, M.Y (1981): Foreign production and exports in manufacturing industries, *Review of Economics and Statistics*, 63, 488-494
- Lipsey, R.E – Weiss, M.Y. (1984): Foreign production and exports of individual firms, *Review of Economics and Statistics*. vol. 66, issue 2, 304-08.
- Lim, Sung Hoon – Moon Hwy-Chang (2001): Effects of Outward Foreign Direct Investment on Home Country Exports; the Case of Korean Firms. *Multinational Business Review*, Vol. 9, No. 1, 2001, pp. 42-49
- McKinnon, R. (2001): The international dollar standard and the sustainability of the US current account deficit, *Brookings Papers on Economic Activity* 2001(1), 227-239.
- Mundell, R. A. (1957): International trade and factor mobility, *American Economic Review*, 47, (3):321-335.
- UNCTAD (2020): *Investment Trends Monitor: Impact of the COVID -19 Pandemic on Globe FDI and GVCs Updated Analysis* https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaeiainf2020d3_en
- UNCTAD (2020): *Global Foreign Direct Investment Falls 49% Outlook Remains Negative*, 27 October 2020 <https://unctad.org/news/global-foreign-direct-investment-falls-49-outlook-remains-negative>
- Phoenix Finance (2019): *In 2018, China's trade surplus with the United States increased by 17.2% years on year to US \$323.32 billion*, January 14. <https://finance.ifeng.com/c/7jS9DASs5X>
- Qian J. (2019): Chinese economy 2018: transforming economic structures and stabilizing growth, *East Asian Policy*, 11(1) World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., vol. 11(01), p. 14-32.
- Qu Xiaosheng (2006): Study on the relationship between the US trade deficit with China and RMB exchange rate, *Journal of south China university of technology* (Social science edition), (8), pp.38-40
- Tian Yinhua – Zhu Wenwei (2005): *A Co-integration Analysis on the Impact of American Direct Investment on Sino-US Trade* Contemporary Finance & Economics, 10.
- Wang Hongliang – Xu Xia (2003): A Study on the Relationship between Japan's Trade with China and the Direct Investment, *World Economy*, 8
- Website of China Statistics Bureau http://www.gov.cn/xinwen/2020-01/17/content_5470113.htm
- Wind- Economic Database, <https://www.wind.com.cn/NewSite/edb.html>
- Xianning Liu – Chengang Wang – Yingqi Wei (2001): Causal Links between Foreign Direct Investment and Trade in China, *China Economic Review*, (12):190-202.
- Xiang Weixing (2018): *The History of Sino-US Trade A Study on Sino-US Economic Interdependence and Its Asymmetry*, Beijing: Social Sciences Academic Press (China), Preface
- Zhu Caihua (2010): Sino-US Mutual Direct Investment: Current Situation, Obstacles and Policy Recommendations, *International Economic Cooperation*, (2):4-12.
- Zhao Beiwen (2009): The Impact of FDI on US-China Trade Deficit in the Context of Trade and Investment Integration: Theoretical Analysis and Empirical Test [J]. *International Trade Issues*, 10.

APPENDIX A

Amount of Foreign Direct Investment in China and the Sino-US Trade Volume from 1983 to 2019

Unit: US\$100 million

Year	Amount of foreign direct investment in China	China's export volume to the US	China's import volume from the US	Total Sino-US trade volume
1983	9.16	17.10	23.20	40.30
1984	14.19	23.00	36.60	59.60
1985	19.56	26.50	43.70	70.20
1986	22.44	24.70	35.30	60.00
1987	23.14	29.60	38.10	67.70
1988	31.94	33.80	66.30	100.10
1989	33.92	43.90	78.60	122.50
1990	34.87	51.90	65.80	117.70
1991	43.66	61.90	80.10	142.00
1992	110.08	85.04	89.01	174.05
1993	275.15	169.64	106.88	276.52
1994	337.67	214.61	138.94	353.55
1995	375.21	247.29	161.23	408.52
1996	417.26	267.08	161.79	428.87
1997	452.57	327.18	162.90	490.08
1998	454.63	379.65	169.97	549.62
1999	403.19	420.18	194.86	615.04
2000	407.15	521.42	223.65	745.07
2001	468.78	543.19	262.04	805.23
2002	527.43	699.59	272.28	971.87
2003	535.05	925.10	338.83	1263.93
2004	606.30	1249.73	446.53	1696.26
2005	603.25	1629.39	487.35	2116.74
2006	658.21	2035.16	592.23	2627.39
2007	747.68	2327.61	698.61	3026.22
2008	923.95	2523.27	814.97	3338.24
2009	900.33	2209.05	774.60	2983.65
2010	1057.35	2833.75	1020.60	3854.35
2011	1160.11	3245.65	1221.44	4467.09

Year	Amount of foreign direct investment in China	China's export volume to the US	China's import volume from the US	Total Sino-US trade volume
2012	1117.16	3520.00	1328.78	4848.78
2013	1175.86	3684.81	1525.52	5210.33
2014	1195.62	3961.47	1591.87	5553.35
2015	1262.67	4101.45	1497.81	5599.26
2016	1260.01	3891.13	1351.24	5242.37
2017	1310.35	4331.46	1551.77	5883.24
2018	1349.66	4798.12	1553.66	6351.77
2019	1381.35	4179.36	1223.39	5402.75

Note: The data is from Wind and the National Bureau of Statistics of China.

APPENDIX B

Logarithmic Values of the Figures in Appendix A

Year	Amount of foreign direct investment in China	China's export volume to the US	China's import volume from the US	Total Sino-US trade volume
1983	2.2148025	2.8390785	3.1441523	3.6963515
1984	2.6524318	3.1354942	3.6000482	4.0876556
1985	2.9734867	3.2771447	3.7773481	4.2513483
1986	3.1108451	3.2068032	3.563883	4.0943446
1987	3.1415627	3.3877744	3.6402143	4.2150862
1988	3.4638591	3.5204608	4.1941899	4.6061697
1989	3.5240048	3.7819143	4.3643717	4.808111
1990	3.5516269	3.9493188	4.1866198	4.768139
1991	3.7764324	4.1255202	4.3832759	4.9558271
1992	4.7012074	4.4431217	4.4887487	5.1593426
1993	5.6173164	5.1336785	4.6717067	5.6222832
1994	5.8220691	5.3688224	4.9340422	5.8680249
1995	5.9274859	5.5105513	5.0828298	6.0125337
1996	6.0337095	5.5875515	5.0862776	6.0611477
1997	6.1149424	5.7905221	5.0931113	6.194568
1998	6.1194839	5.9392491	5.1356187	6.3092256
1999	5.9994079	6.040685	5.2722976	6.4216937
2000	6.0091817	6.2565559	5.4100647	6.6134729

Year	Amount of foreign direct investment in China	China's export volume to the US	China's import volume from the US	Total Sino-US trade volume
2001	6.1501336	6.2974575	5.5684816	6.6911218
2002	6.2680162	6.5505002	5.6068273	6.8792252
2003	6.2823602	6.8299034	5.8254974	7.1419821
2004	6.4073749	7.1306864	6.101499	7.4361818
2005	6.4023317	7.3959593	6.1889821	7.657631
2006	6.489524	7.6183311	6.3838926	7.8737468
2007	6.6169751	7.7525987	6.5490866	8.0150693
2008	6.828658	7.833312	6.7031479	8.113199
2009	6.8027614	7.700317	6.652351	8.0009031
2010	6.9635211	7.9493557	6.9281504	8.2569585
2011	7.0562701	8.0850701	7.107789	8.4044927
2012	7.018545	8.1662159	7.1920187	8.4864828
2013	7.0697551	8.2119733	7.3300922	8.5583983
2014	7.0864202	8.2843715	7.3726666	8.6221561
2015	7.1409838	8.3190963	7.3117589	8.6303899
2016	7.1388749	8.2664537	7.2087801	8.5645286
2017	7.1780496	8.373661	7.3471533	8.6798625
2018	7.207608	8.4759787	7.3483678	8.7564896
2019	7.2308138	8.3379127	7.1093802	8.5946627

Note: The values are calculated by Excel, where LNFDI is the logarithm of foreign direct investment in China; LNEX is the logarithm of China's export volume to the US; LNIM is the logarithm of China's import volume from the US; LNTN is the logarithm of the total Sino-US trade volume.

Hamza Gábor

Emlékezés James Bryce-ra (1838-1922), a kiemelkedő államférfira és a római jog jeles művelőjére

**Remembering James Bryce (1838-1922),
the Outstanding Statesman and Renowned
Scholar of Roman Law**

Összefoglalás

Hamza Gábor a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja Polgári Szemlében közölt történelmi arcképcsarnokának újabb állomása James Bryce munkásságát veszi górcső alá.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O18, O32, O33, O35, O47

Summary

A new station of the historical facial hall of Hamza Gábor, full member of Hungarian Academy of Sciences, about James Bryce's work on pages of the Polgári Szemle.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, O32, O33, O35, O47

DR. IUR. DDR. H. C. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) rendes tagja, Állam- és Jogtudományi Kar, Eötvös Loránd Tudományegyetem (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

JAMES BRYCE

James Bryce 1838. május 10-én született Észak-Írország fővárosában, Belfastban. 1922. január 22-én, életének 84. évében hunyt el Londonban. Édesapja tanár (schoolmaster) volt Belfastban. Bryce alapfokú tanulmányait szülővárosában végezte, majd a Belfasti Királyi Akadémián (Belfast Royal Academy) tanult. Középiskolai tanulmányait a High School of Glasgow-ban végezte. Egyetemi tanulmányait a Glasgow University-n és Oxfordban a Trinity College-ban végezte kitűnő eredménnyel. Az Egyesült Királyságban, Angliában és Skóciában folytatott tanulmányai befejezését követően külföldön, Németországban, a heidelbergi egyetemen képezte magát tovább.

1864-ben jelent meg The Holy Roman Empire („A Szent Római Birodalom”) című műve, mely Európában és Európán kívül egyaránt a szakmai körök által igen nagyra értékelt munkának számított. James Bryce 1864-ben megjelent, The Holy Roman Empire („A Szent Római Birodalom”) című műve kapcsán összefoglaló jelleggel utalnunk kell arra, hogy történelmi vonatkozásban az „Első Birodalmat” (Erstes Reich) a Rómában XII. János pápa által 962-ben császárrá koronázott I. Ottó alapította Szent Római Birodalom¹ (Sacrum Romanum Imperium, Heiliges Römisches Reich, Holy Roman Empire, Saint-Empire Romain, Sacro Romano Impero, Sacro Romano Imperio stb.) jelenti (Sacrum Romanum Imperium), mely 1806-ig állt fenn.² A „Második Birodalom” (Zweites Reich) alapítására, pontosabban kikiáltására, 1871. január 18-án a versailles-i palota tükörtermében (salle des glaces) került sor és 1918 novemberéig állt fenn. Ilyen értelemben a weimari köztársaság (Weimarer Republik) jelenenéz az „intermezzót” – mint ún. Zwischenreich – a „Második Birodalom” és a „Harmadik Birodalom” között.³

Arthur Moeller van den Bruck szerint a német népet a Szent Római Birodalomhoz (Sacrum Romanum Imperium) szorosan kapcsolódó múltja (is) predesztinálja a vezető szerep betöltésére Európában. A német szerző megállapítja, hogy a Szent Római Birodalom története során soha nem volt képes kézzelfogható, valóságos politikai közösséggé (politische Gemeinschaft) válni.

A Szent Római Birodalomra a területi elv (territorialitas) szinte kizárólagos dominanciája jellemző, aminek következménye az évszázadokon át tartó területi széttagoltság (territoriale Zersplittertheit). Ez kétségtelenül gátat szab a német etnikum szabad, béklyóktól mentes fejlődésének azon felül, hogy a németiség identitástudatának is nem elhanyagolható zavaró eleme. Az 1871-ben létrejött, „Második Birodalom” (Zweites Reich, illetve das Bismarcksche Reich) – a politikai egység és az azzal együtt járó gazdasági és jogi egység megvalósulása ellenére – sem jelent változást ebben a vonatkozásban. Az állam továbbra is csak öncélú szervezet és „idegen testként” viszonyul a polgárokhoz (cives).

James Bryce 1870-ben visszatért Oxfordba, ahol 1870 és 1893 között, csaknem egy negyed századon át, mint Regius Professor of Civil Law oktatott római jogot (civil law) a nagy múltú, a XIV. században, II. Eduárd király uralkodása (1307-1327) idején, Adam de Brome kezdeményezése alapján, 1326-ban alapított Oriel College (Collegium Oriense)-ben.

Említést érdemel, hogy Lord Actonnal (John Dalberg-Acton, 1st Baron Acton) (1834–1902) 1885-ben jelentette meg a nagy tekintélynek örvendő *The English Historical Review*-t amely mindkettőjüket országszerte, sőt szinte az egész Brit Birodalomban ismertté és elismertté tette. James Bryce oxfordi egyetemi tanári működése idején lépett be a Liberális Pártba. 1880-tól 1907-ig a brit alsóház, a House of Commons képviselője, tagja volt. Később külügyi államtitkár, a Lancasteri hercegség (Duchy of Lancaster) kormányzója (Chancellor) és kereskedelmi miniszter volt William Ewart Gladstone (1809–1898) utolsó, negyedik kormányában („fourth premiership”), 1892 és 1894 között.

1894-ben James Bryce kezdeményezésének döntő szerepe volt a brit oktatásügyi minisztérium (Department of Education) létrehozásában. Bryce a második búr háborúnak (1899–1902) kezdettől fogva nyíltan vállalt ellenzője, kritikusa volt. Jórészt ennek köszönhetően Sir Henry Campbell-Bannerman miniszterelnöksége alatt (1905–1908), aki szintén a második búr háború kritizálóinak, nyílt ellenzőinek táborához tartozott, Chief Secretary of Ireland funkcióját betöltve a kormány tagja lett. Ennek a politikai szempontból is nagy jelentőséggel rendelkező tárcának csaknem két éven át, nagykövetté történő kinevezéséig volt birtokosa.

1907-ben az Egyesült Királyság nagykövetvé (ambassador) nevezték ki az Amerikai Egyesült Államokba (USA). Hivatali ideje alatt sokat tett az amerikai-kanadai kapcsolatok javítása érdekében. Érdemes megemlíteni, hogy tiszteletére egy hegycsúcsot neveztek el róla Kanadában, mely ma is az ő nevét viseli.

James Bryce öt évvel később, 1913 áprilisában tért vissza az Egyesült Királyságba. 1914. január 1-jén létrehozta a Bryce-i grófságot, amelynek első viscount-ja (Viscount Bryce of Dechmont) lett.

Még ebben az évben, 1914-ben választás alapján a Hágai Nemzetközi Bíróság bírāja lett. Az első világháborút követően Bryce részt vett a Német Birodalomra a versailles-i békeszerződés 231. szakasza (Kriegsschuldartikel) alapján kiszabott jóvátétel nagyságának megállapításában. Fontos utalnunk még arra, hogy James Bryce elkötelezett támogatója volt a Népszövetség (League of Nations, Societé des Nations, Società delle Nazioni) létrehozásának.

James Bryce-nak két munkája jelent meg magyar nyelven. Az első munka A római szent birodalom volt, melyet Balogh Ármin fordított és Marczali Henrik nézett át (Budapest, 1903.). A könyv a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg. Másik, magyar nyelven is kiadott munkája, Az Amerikai Egyesült Államok demokráciája, amely Braun Róbert fordításában (Budapest, 1922.), James Bryce halálának évében jelent meg.

E rövid áttekintés utolsó részében hangsúlyozni kívánjuk, hogy James Bryce Sir Henry Sumner Maine-t (1822–1888) követve a történeti módszert (historical method) nem csupán az archaikus jogokkal foglalkozó műveiben alkalmazza. A történeti metódus alkalmazását a demokrácia iránt nem minden alap nélkül bizonyos kételyeket tápláló, megfogalmazó James Bryce a modern kor, azaz alkotói korában, műveinek írása idején létező politikai intézmények elemzésénél is irányadónak tartja. A demokráciával – ennek szinonimája a popular government – foglalkozó tanulmánykötetet egyértelműen uralja a történeti szemlélet (historical view). A szerző – akinek politikai gondolkodását jellemezve Sir Ernest Barker kissé túlozva “melancholy conservatism”-ről ír – például az Amerikai Egyesült Államok (USA) alkotmányát vizsgálva hangsúlyozza azokat a sajátos történeti feltételeket, amelyek nélkül ez

az alkotmány a XVIII. század utolsó évtizedeiben nem születhetett volna meg.

Nem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni Bryce és a római jog kapcsolatának elemzése körében azt a szerepet, amelyet a római jog (civil law) Angliában játszik. Míg Németországban a Történeti jogi iskola (Historische Rechtsschule) képviselői számára a római jog – és a recepció következményeként a római jogi tradíció – a legszorosabb kapcsolatban áll a modern jogtudománnyal, addig James Bryce számára ez az aktualitás már korántsem jelentkezik ilyen mértékben.

Kétségtelen nézetünk szerint az, hogy James Bryce objektíve nem volt, nem lehetett abban a helyzetben, hogy a római jogi hagyománynak (pontosabban hagyományoknak) ugyanazt a jelentőséget, szerepet tulajdonítsa, mint például a Történeti Jogi Iskola (Historische Rechtsschule) legkiemelkedőbb képviselője, Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) Németország vonatkozásában. Ennek nem mond ellent nézetünk szerint az a nem tagadható tény, hogy az oxfordi Regius Professor-ra Friedrich Carl von Savigny kétségtelenül nagy hatással volt. Ugyanakkor tévedés volna ennek a hatásnak a vizsgálatánál teljes mértékben figyelmen kívül hagyni a római jog (civil law), vagy pontosabban a római jogi hagyomány angliai továbbélésének bizonyos – általában nem kellő figyelemmel kísért – sajátos vonásait.

JEGYZETEK

- ¹ A Sacrum Imperium történetfilozófiai és államelméleti vonatkozásaira nézve a középkorban és a reneszánsz idején ld. A. Dempf: Sacrum Imperium. Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance. Wien, 1929. A munka 3. kiadásban 1962-ben, még Dempf életében (1891-1982) jelent meg.
- ² A Szent Római Birodalom nemzetközi jogi státuszára vonatkozóan ld. Fr. Berber: Internationale Aspekte des Heiligen Römischen Reiches. In: Festschrift für Th. Maunz zum 80. Geburtstag. München, 1981. 17-25. o. A renovatio imperii ideája és a Szent Római Birodalom közötti összefüggésre nézve ld. Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. 24. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, 2020. 114 sk. o.
- ³ Ld. az újabb irodalomból R. Dufrasse: Le Troisième Reich. In: Les empires occidentaux de Rome à Berlin. Sous la direction de J. Tulard. Paris, 1997. 449 skk. o.

Jenei György

Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás II.

Az állami szuverenitás és az etnikai identitás trendjei; a külső hatások szerepe

Hungarian Ethnic Identity and Hungary's State Sovereignty II.

Trends in State Sovereignty and in Ethnical Identity; the Role of External Influence

Összefoglalás

Az Európai Unióban széleskörű vita folyik az állami szuverenitás jelenlegi szerepéről és jövőbeni fontosságáról. A kulcskérdés a nemzetállamok szerepe az interdependens szuverenitás további fejlesztésében. Ez a tanulmány kapcsolódik a vitához a magyar állami szuverenitás és a szuverenitás etnikai hátterének történeti áttekintésével, annak néhány összefüggésére összpontosítva az elemzést. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon az Európai Unióban folyó nemzetközi vitához a történeti adalékok elemző-értékelésével a magyar etnikai identitás és az állami szuverenitás történelmi trendjeiről és arról, hogy az európai hatalmak hogyan mutatják be a magyarságot és hogyan értékelik a magyar állam szuverenitását.

DR. JENEI GYÖRGY, az MTA Doktora, Professzor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem (gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H00, Z13

Kulcsszavak: a magyar államiság szuverenitása és annak etnikai háttere, külső hatások a magyar történeti folyamatokban, az etnikai identitás és az állami szuverenitás jelenlegi problémái Magyarországon és az Európai Unióban

Summary

There is a broad debate in the European Union on the present role of state sovereignty and its importance in the future. The key question is the role of nation states in the further development of interdependent sovereignty. This study joins the discussion by giving a historical overview of Hungarian state sovereignty and its ethnical background, focussing the analysis on some of the implications. The aim of this paper is to contribute to the current international discussion in the European Union by analysing and evaluating historical additions on the historical trends and ex-ternal views of European powers on Hungarian ethnicity and Hungary's state sovereignty.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H00, Z13

Keywords: sovereignty of the Hungarian state and its ethnical background, external influence in the Hungarian historical processes, current problems of the ethnical identity and state sovereignty in Hungary and in the European Union

MOTTÓ

„Az idők gyógyító lázában él a magyar... Nincs módunk kitérni a hűség elől... A hatalmak, melyek a maguk rendszerében élni jónak és helyesnek látják, adják meg nekünk a lehetőséget, hogy mi is a magunk emberi és nemzeti formánkban élhessünk. Ez a forma nem lesz más és nem is lesz más, mint a társadalmi demokrácia és a nemzeti függetlenség formája. Ezt a formát, kormányzás dolgában, egy nemzeti kormány tudná a nép akaratával megtölteni” (Tamási, 2001).

BEVEZETÉS

Tamási Áron 1956 októberi rádió beszédét napjainkban is érdemes elolvasni. Tanulmányunk központi kérdése, hogy érvényes-e manapság a beszédben megfogalmazott igény. Követelményként megfogalmazható-e, hogy a társadalmi demokrácia és a nemzeti függetlenség alapvető feltétele annak, hogy a magyarság a jelenlegi dinamikus változások közegében értékeit megőrizve és gyarapítva integrálódjon ebbe a világba, vagy pedig – sajátos érdekeit elhagyva – asszimilálódjon? Mi határozza meg a globalizálódó világban a magyarság értékelését? Ha saját értékeit gyarapítja és kész – más országokkal szövetkezve – ezen értékek ismertetésére és megosztására? Vagy, ha átveszi más országok értékeit és enged az erre irányuló külföldi nyomásnak és önértékelésének alapjává a külföldi értékelés válik? Egyértelmű, hogy ez az

alkalmazkodás két különböző változata. Egyértelmű a különbség a két változat között attól függően, hogy az integráció vagy az asszimiláció az alkalmazkodás domináns tényezője.

Természetesen Tamási Áronnál az asszimiláció szóba sem jöhetett, csak az integrációs alkalmazkodási változatnak volt realitása. Hiszen a „mohó sapiensek” működtette globális, szociális felelősség nélküli, globális profittermelő központok, Helmut Schmidt kifejezésével a „ragadozó kapitalizmus” erői (Schmidt, 2011,) még nem szerepeltek meghatározó tényezőként a világban.

Korábbi tanulmányunk végén a modern európai államot keletkezése óta ért kihívásokat soroltuk fel. Most célzatos történelmi áttekintésben – a XVIII. századtól napjainkig – a magyar állami szuverenitás és a magyar identitás alakulásának tanulságaira összpontosítunk európai tükröben. Az áttekintésben kitérünk a külső hatások következményeire is. Ezek a hatások lehetnek külföldi intézkedések közvetlen vagy közvetett eredményei és lehetnek a tömegkommunikációs erőterben jelentkező vélemények, amelyek a közvélekedést befolyásolják. Tudjuk, hogy számtalan alapos és tárgyilagos történelmi munka jelent meg Európában a magyarságról, minket azonban azok a vélemények érdekelnek, amelyek a közvélekedési sémákat befolyásolják. Napjainkban ennek jellegzetes példája az Európai Bizottság alelnökének, Vera Jourovának a véleménye, amely szerint „a magyar demokrácia beteg és ez egyben a magyarok éretlenségét bizonyítja, hogy ezt a beteg demokráciát eltűrik”. Ez – támogató és ellenkező jelleggel – a közvélekedés témája, miközben számtalan, alapos és tárgyilagos értékelést tartalmazó történettudományos munka eredménye a közvélemény számára nem ismeretes. A tanulmány nem történeti szakmunka, hanem a jelenlegi probléma világból visszapillantó történelmi tanulságokra irányul.

AZ EURÓPAI TÜKRÖ: TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK EURÓPÁBAN

Európában a modern szuverenitás történetileg változott a vesztfáliai szuverenitás óta és ez összefüggött azokkal a történelmi kihívásokkal, amelyek a modern, területi európai államokat az utóbbi évszázadokban egészen napjainkig érték. Az európai kihívások időbeli sorrendben a következők: a nemzeti-, a demokratikus-, a szociális-, és a jelenlegi komplex kihívás.

Az első kihívás a polgári nemzetté fejlődés, amelyre Európában a válasznak két változata alakult ki. Az államnemzeti változat kiindulópontja az új forradalmi úton létrejött állam volt, amely felülről lefelé homogenizálva új társadalmi struktúrát és egységes polgári kultúrát alakított ki (Franciaország, Nagy-Britannia). A másik változatban – ezt kultúrnemzetnek nevezik – először egységes polgárság jött létre, a társadalmi átrendeződés és új egységes kultúra kialakulása nyomán jön létre a polgári nemzetállam (Németország, Olaszország). Ez szünteti meg a városállami hatalmi képződményeket, a fejedelemségeket Németországban és a városállamokat Olaszországban. A nemzetté válás – akár államnemzeti, akár kultúrnemzeti úton ment végbe – olyan államalakulatokat eredményezett, amelyekben az állami szuverenitás bázisa és hajtóereje a polgárosodás volt, ezért ezeket az intézményeket nemzetállamoknak nevezzük. A nemzetállam ösztönző kereteket biztosított az ipari forradalom számára, azonban az egyes társadalmi rétegek viszonyában polarizálódó feszültségek érvényesültek és ugyanakkor a különböző ütemben kiemelkedő nemzetek közötti konfliktusok forrásává vált, és elnyomta a

kisebbségi jogok érvényesítésére irányuló törekvéseket.

A második kihívás a demokratikus kihívás volt, amelyre az európai állam a képviseleti demokrácia kifejlesztésével válaszolt. Ez az államiság a különböző társadalmi rétegek általános képviseletét intézményesítette, ugyanakkor nem tudta megfelelően kezelni a szociális különbségeket és feszültségeket. A társadalmi igények változtatták a képviseleti demokrácia kereteit és tartalmi feladatait, az állam felelősségi köre, fokról-fokra bővült. Schumpeter (1947) a következőképpen definiálta a közvetett demokrácia lényegét, mint írja: „a politikai döntéshozás olyan intézményes elrendezése, amelyben a hatalmi igényeket az emberek szavazataiért folytatott versengéssel érvényesítik” (Schumpeter, 1947:269). A XX. század végére a társadalmi csoportok igényei túlléptek az időszakos, rendszeres beleszóláson. Intézményes részvételt igényeltek a szavazások közötti döntéshozatalban is (Beer, 1965). Ez új szakaszt nyitott a modern polgári demokráciák történetében, amelyet részvételi vagy posztparlamentáris demokráciának neveznek (Jordan – Richardson, 1987).

A harmadik kihívás a szociális kihívás volt, amelyre az európai állam a XX. században a jóléti államok kiépítésével válaszolt. Jelentős társadalmi csoportok szegényedtek el, ami nem a részvételt, hanem az ellenállást váltotta ki.

A jóléti állam a méltányossági és/vagy az egyenlőségi értékek alapján a társadalmi jólét minimumsztenderdjeit biztosító közszolgáltatási rendszereket épített ki. Csíraformája Bismarck állama volt, amely mérsékelte a szociális feszültségeket az állami beavatkozás eszköztárával. Ez az egészségügy-társadalombiztosítás és az oktatás területén bontakozott ki (Jenei, 2008).

Az 1920-as években Svédország számos területre kiterjedő társadalompolitikát épített ki, amely a családpolitikától az egészségpolitikán, az oktatáspolitikán át a foglalkoztatáspolitikára is kiterjedt. Újszerűen szabályozta a családi segélyezést és a nőkérdést, Alva és Gunnar Myrdal 1934-ben megjelent rendkívüli hatású könyve („A népesedés válsága”) után (Myrdal, 1934).

Nagy-Britannia a II. világháború idején dolgozta ki az állam jóléti elkötelezettségét átfogóan érvényesítő programot. 1942-ben Lord William Beveridge vezette ezt a munkát és 1949-ben pedig Thomas Humphrey Marshall a „szociális állampolgárság elvét” is megfogalmazta (Marshall, 1949). A modern nemzetállamok körében a II. világháború után a jóléti államiság általánosan kibontakozó, kiteljesedő tendencia lett. Különböző típusok alakultak ki: az angolszász, a skandináv és a reziduális típus. Közös sajátosságuk volt, hogy a piaci és az állami redistribúcióban szociális egyensúlyt teremtettek. Az NSZK szociális piacgazdasági rendszere sajátos annyiban, hogy a társadalmi biztonság komplex, teljes körű rendszerét állítja fel, de ezt a rendszert egy működőképes piaci versenyrendszer alapján működteti.

A modern államiságot jelenleg komplex kihívás érte (negyedik kihívás), amelynek főbb összetevői a technológiai kihívás, a gazdasági kihívás, az ökológiai kihívás és a demográfiai kihívás. A technológiai kihívás két fő összetevője a nukleáris fegyverek terjedése, amely veszélyezteti a nemzetállamok védelmi funkcióját, a tömegkommunikációban pedig globális termelési stratégiákat fejlesztettek ki, amely a nemzetállam szabályozó funkcióját gyengítette (Strange, 1996). A gazdasági-pénzügyi kihívás pedig a pénzpiacok és a termelés globalizálódásában nyilvánult meg. Ez sebezhetővé tette az egyes állami valutákat és korlátozta az állam

gazdaságirányító szerepét (Stopford – Strange, 1991).

Az ökológiai kihívás az egyes nemzeteken túlnyúló problémákat tartalmaz, ugyanis a környezetszennyezésnek nincsenek nemzeti határai, sőt egyes veszélyek a bolygó egészére kiterjednek. Az egyes szuverén államok nem rendelkeznek kellő eszköztárral a problémák kezelésére (Goldblatt, 1997).

A demográfiai kihívás egyes régiókban a népesség elöregedéséből, más régiókban a népességrobbanásból származik. A következmény a menekültek (éhínség, politikai üldöztetés, emberi jogok megsértése) és a gazdasági migránsok növekvő száma (Agnew, 1994:70). Ez kölcsönös függőséget hoz létre az egyes nemzetállamok, mint migrációs célállamok között.

Az egyes nemzetállamok adekvát és hatékony választ csak akkor képesek adni, ha szuverenitásukat együttesen gyakorolják. Az állami szuverenitást új mozzanattal bővítették, mert az egyedül, izoláltan gyakorolt nemzetállami szuverenitás nem lehet eredményes, még erős nemzetállamok esetében sem. Az állami szuverenitás csak úgy őrizhető meg, ha az állami szuverenitásra interdependens szuverenitást építenek, ami csak a nemzetállamok konszenzusa alapján történhet. A felülről lefelé irányuló kezdeményezéseket is csak a nemzetállamok egyetértése hitelesítheti. Ezen az úton lehet kialakítani egyenrangú partnerséget a globális erőkkel és képességet a globális veszélyek kezelésére.

A MAGYAR ÁLLAMI SZUVERENITÁS ÉS A MAGYAR IDENTITÁS ALAKULÁSA

A magyar állami szuverenitás a török megszállás óta nem létezett és a Habsburg birodalom részeként még a magyar identitást is asszimilációs célzatú támadás érte. A magyarság így került a vesztfáliai szuverenitás világába. Innentől kezdve egészen napjainkig küzdelem zajlott a magyar állami szuverenitás megszerzéséért és a magyarság összefogását támogató identitás kialakításáért.

A nemzeti-, a demokratikus-, és a szociális kihívás

A reformkorral kezdődően a magyarok – a németekhez hasonlóan – olyan kultúrnemzeti utat választottak, amely a polgárosodás alapján törekedett magyar nemzetállam létesítésére. A németekhez hasonlóan ennek a folyamatnak heterogén volt a társadalmi bázisa. A magyar reformkorban a polgárság gyengébb volt, mint Nyugaton. A magyar kiindulópont azonban ezen kívül két ponton is eltért a német és olasz kultúrnemzeti mintától.

Az egyik a magyarság összefogását gátló rendi alkotmány rendszere, a másik a nemzeti függetlenség hiánya. Ugyanis a magyar kiindulópontban még létezett a nemzetté válást akadályozó rendi alkotmány, amely a többi európai nemzetté válásban már korábban – a feudális abszolutizmus folyamatában – eltűnt. Németországban például ez történt, és Poroszország a nemzetté fejlődés érdekében jelentős reformokat vezetett be – mint Szekfű Gyula írta: „a Stein-Hardenberg-Scharnhorst-féle reformok óta ott is megvan a néphadsereg kimeríthetetlen rezervoárja, a nemzeti autarkia, a nemzeti gazdaság – és vámpolitika támogatja, jobbjágyvédő és felszabadító törvényhozás kiterjeszti a nemzeti népesség alapjait, erősen nemzeti szellemű oktatás létrehozta a nemzeti gondolkodás egységét” (Szekfű, 1936:151). Poroszország a

többi német államhoz és a nyugat- és észak-európai államokhoz hasonlóan az abszolutizmus idején likvidálta a rendiséget, ami nálunk nem történt meg.

A szatmári béke következményei

Az eltérés azzal kezdődött, hogy a Habsburgok a törökök kiűzése után Magyarország katonai megszállására rendezkedtek be, amelynek eredményeként - mint Szekfű Gyula írta: „Súlyosabb helyzetben Árpád óta soha nem volt a magyar nemzet, mint most, számban megfogyatkozva, beköltözött, többnyire ellenséges idegenektől szorongatva, mikor pedig hivatott védelmi szervezete, politikai képviselte csak avult, rendi fegyvereket emelt és a külföldi abszolutizmussal szemben két-háromszáz éves ócska páncélja alig nyújtott többé védelmet” (Szekfű, 1935:241). Ez a külső hatás robbantotta ki a minden rétegében reménytelenségbe kergetett magyarokban a Rákóczi felkelést (1703-1711), mert csak a Habsburg birodalomból történő kiszakadásban (Ónodi országgyűlés; a Habsburg ház trónfosztása), a szuverén magyar államiság helyreállításában látták nemzeti fennmaradásuk előfeltételét. Megegyeztek abban, hogy mit elleneznek, de a nemeseknek, a polgárságnak és a jobbágynak érdekegyesítési programjuk nem volt.

A szatmári béke után a Habsburgok abszolutizmusát a nemesi rendek Magyarországon is elismerték. A rendek megerősítették lemondásukat az ellenállási záradékról, a szabad királyválasztásról és elismerték a Habsburgok örökös magyar királyi jogosultságát. A független magyar államiság illúziójának bizonyult. A Habsburgok viszont elismerték az érdekegyesítést, a polgárosodást akadályozó rendi alkotmányt, valamint a nemesség előjogait. Konzerválták az ország elmaradottságát, mert a jogokat nem terjesztették ki a polgárságra és a jobbágyok önkényeskedő kizsákmányolása is megmaradt. Az elmaradottságot erősítette a Habsburgok gazdaságpolitikája, amely az országot mezőgazdasági nyersanyagtermelésre korlátozta, és ezzel gyarmati függést teremtett (Szekfű, 1936:181).

Magyar identitások a XVIII. században

A kompromisszum, az elmaradottság fennmaradása a XVIII. században fennmaradt, viszont különböző magyar identitások alakultak ki. Az egyik a magyar birodalmi múlt illuzórikus szemléletébe menekült a nemzeti függetlenség hiánya, a gyarmati függés miatt. Mások viszont készen álltak a magyar öntudat elvetésére, a magyar identitás önfeladására, az elnémetesítésen át egészen egy Nyugat-Európai mintájú „Páneurópa” kiépítéséig, mert csak így látták megvalósíthatónak az érdekegyesítést, a polgárosodást, a jobbágyfelszabadítást. Kiemelkedő képviselőjükről, Berzeviczy Gergelyről, ezt írta Szekfű Gyula: „Széchenyi kritizáló és reformszellemének egy szikrája lobogott benne, s a nagy reformer fajszeretete nélkül” (Szekfű, 1936:161). A harmadik identitás a magyar nyelvi reform mozgalom volt, amely a nyelv művelésében és megújításában látta a magyar identitás erősítésének kulcskérdését.

A magyarságról alkotott külső, európai polgárosuló közvéleményre meghatározó, széleskörű hatást a német vélemények gyakoroltak. Ez a magyar identitást a maradi, rendi identitással azonosította és gúnyos fölényrel szemlélte. Ezt fejezi ki találoan Eckhardt Sándor, mint

írja: „a magyar dölyfös, semmittevő úr, aki csak élősködik a többi népből, melyet balsorsa alájavetett; minden kultúráját vagy a németektől, vagy a szlávoktól nyerte, mert a városi életre képtelen, csak faluján, birtokán vagy gőgös kastélyában érzi jól magát; igazi otthona a pusztá, a kietlen terméketlenség és műveletlenség szimbóluma, harciassága nem erény, hanem a zsarnoki hajlamok és primitívség járuléka. Nemcsak dölyfös, hanem kétszínű, zsákmányoló fajta” (Eckhardt, 1939:107-108).

A nemzeti függetlenség igénye és I. Ferenc abszolutizmusa

A magyar nyelvi reform mozgalom eredményeként az 1790. júniusában összehívott Országgyűlésen már a megnyitó beszédek magyarul mondták el. A magyar függetlenség igényének megnyilvánulása volt, hogy II. Lipóttól új hitellevelet igényeltek, amely szerint Mária Terézia és II. József megsértették az ország alaptörvényeit és ha ezt megismétlik, akkor a Habsburg ház uralma megszakad. A köznemesi mozgalom elérte a magyar országgyűlés nemzeti autarkiát jelentő törvényének meghozatalát, ugyanakkor konzerválta az országgyűlés nemesi-rendi dominanciáját, a magyar elmaradottságot. Az országgyűlés úgynevezett rendszeres bizottságokat küldött ki társadalmi reform javaslatok előterjesztésére, amelyet 1793-ban nem fogadtak el.

A magyar függetlenséget követelő országos méretű mozgalom alakult ki, ahol a társadalmi reformokat követelők is részt vettek. Összeesküvéseket szerveztek, amelyek a nemzeti függetlenséghez hozzákapsoltak reform törekvéseket. Az összeesküvéseket leleplezték, vezetőit kivégezték és börtönbüntetésre ítélték. Ez indokot szolgáltatott Mária Terézia és II. József abszolutizmusának megváltoztatásához és olyan abszolutizmus kiépítéséhez, amelyet I. Lipóthez hasonlóan önkényuralomnak is nevezhetünk, mint ezt Szekfű Gyula megállapítja: „...ezért ez az abszolutizmus nem a Józsefé vagy Mária Teréziáé, mely a rendiséget megtörni vagy megjavítani akarta, hanem a meglevőhöz görcsösen ragaszkodó, mozdulatlan és mindent kárhóztató egyeduralom, a hasonlóképp mozdulatlan rendi társadalomra támaszkodva. A társadalmi mozgalmaknak, a jobbágyság felemelkedésének kizárása a rendiségnek és a királyságnak egyaránt előnyös;” (Szekfű, 1936:95).

A kultúrnemzeti folyamat kibontakozása. Reformkor és nemzeti függetlenség

Az 1825-27-es országgyűlésen, a reformkor nyitányán sem a nemzeti függetlenség, sem a rendi alkotmány meghaladásának témája nem merült fel. Bécs az országgyűlés összehívásának célját – hogy kompromisszumot kössön a rendekkel – lényegében elérte. Haladást jelentett azonban, hogy „hazai” nyelvvel kívánták helyettesíteni a latint és megfogalmazták ennek menetrendjét. Az országgyűlés kiemelkedő eseménye volt, hogy Széchenyi István egy éves jövedelmét ajánlotta fel egy Magyar Tudományos Akadémia megalapítására.

A reformmozgalmat az indította el, hogy Széchenyi az 1830-ban megjelent „Hitel” című munkájában megbíráltta a Habsburg abszolutizmus és a rendi alkotmány – érdekegyesítéssel és a polgárosodással szembenálló – kompromisszumát. A rendi alkotmány megszüntetését követelte, mert ebben látta a jobbági nyomor és kiszolgáltatottság megszüntetésének előfelté-

telét. Rendi nacionalizmus helyett nemzeti nacionalizmusban gondolkodott. Világosan érzelte, hogy a magyar társadalom nem rendelkezik az elmaradottság mérséklését eredményező képességekkel. Szükségnek tartotta önmagunk megreformálását is azért, hogy képessé váljunk nemzeti reformokra. Széchenyi keresztény vallásossága mellett a rendi nacionalizmussal szembeforduló hazaszeretet és a nemzeti öntudat eredményezte, hogy a reformokat nem a rendiségre, hanem a „kiművelt emberfőkre” alapozta. Nem kívánta a Habsburg abszolutizmussal történő nyílt szembe fordulást, mert el akarta kerülni a francia és a brit forradalmi átalakulással együtt járó vérontást.

Az 1832-36-os országgyűlés fenntartotta a rendi alkotmány és a Habsburg abszolutizmus közötti kompromisszumot. A Habsburgokkal együttműködő reformpolitika álláspontján is kialakult magyar identitás és vezetőjük, Dessewffy Aurél – a kompromisszumos identitás nevében – illúzióknak tartotta Kossuth magyar nemzeti függetlenség kialakítására törekvő erőfeszítéseit – mint írta: „amíg az európai forradalom ki nem üt, addig Kossuthnak a nemzeti függetlenség kivívására nincs egyetlen eszköze” (Szekfi, 1936:323).

A magyar nyelv hivatalossá tételét a Habsburgok ellenezték. 1814-ben például kétezer-ötszáz magyar nyelvű könyvet tiltottak be és ítélték megsemmisítésre, amelyek 1790 és 1813 között jelentek meg. A magyar nyelv nemzeti nyelvvé válásának folyamatát ellenségesen követték. A híres német kiadó, a Corta cég pályázatot írt ki a következő címmel: „Alkalmas-e a magyar nyelv a közigazgatás, a kereskedelem, a kultúra, az ipar, a tudomány korszerű foglalkozásainak kifejezésére?”. A pályázók fele alkalmatlannak tartotta erre a magyar nyelvet, 5 viszont a magyar nyelvet ajánlotta. Természetesen a pályázat eredményét még így sem hirdették ki. A pályázók között volt Kazinczy Ferenc, aki ezután a magyar nyelvújítási mozgalom vezéralakja lett. A magyar nyelv erősödő szerepének lényeges állomása volt, amikor az 1840-es törvény a magyar nyelvet olyan államnyelv szintjére emelte, amelynek alkalmazását előírta a közigazgatásban, a bírósági eljárásokban, az egyházi szertartásoknál, a könyvek, nyilvántartások vezetésénél és természetesen az oktatásban is. A magyar nyelv nemcsak államnyelvvé, hanem olyan nemzeti nyelvvé is vált, amely a nemzeti reformmozgalom kibontakozásának ösztönzője és a nemzeti kultúra európai egyenrangúságának kialakítója volt.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc és következményei

Az 1848-as februári forradalom és annak európai hatása alapján a magyar reform erők nemzeti polgárosodási reform javaslatokat tettek, amelyeket április 11-én V. Ferdinánd ausztriai császár és magyar király szentesített. Ez Habsburg egyetértést jelentett a független magyar minisztérium, mint egyedüli végrehajtó hatalom felállításával, a magyar kormány tagjainak személyével, így Batthyány miniszterelnökségével. Egyetértett továbbá a népképviseléssel, a közteherviseléssel, az ősiség megszüntetésével, a vármegyei szerkezettel, az előzetes cenzúra eltörlésével, a gondolatszabadság deklarálásával, a nemzetőrség alapításával, amely a személyes és vagyon biztonságról gondoskodik, és az Unióval Erdélyel.

Bécs azonban a magyar függetlenséget nem fogadta el. Katonai támadásával kikényszerítette az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot, mert a magyarok a polgárosodást megalapozó reformokat csak fegyveres ellenállással őrizhették meg. Az érdekegyesítésen alapuló

forradalmat és a rövid ideig fennálló szuverén magyar államot a Habsburgok leverték és megsemmisítették orosz katonai támogatással.

A kegyetlen megtorlás után a Habsburg birodalom célul tűzte ki a magyar identitás megsemmisítését – mint ezt Schwarzenberg miniszterelnök megfogalmazta: „Was ist denn die ungarische Nation! Diese waren und sind immer Rebellen gewesen, die man vernichten, ja für immer inschädlich machen muss. (Nemeskürthy István fordításában: Ugyan kérem, mi az, hogy magyar nemzet? Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni; ezeket egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni.” (Nemeskürthy, 1981:10-11).

1850-ben Julian Chownitz, Bambergben „Handbuch für Auswanderer nach Ungarn” (Kézikönyv Magyarországra kívándorlók számára) címmel könyvet adott ki, amelyben Magyarország gyarmatosítását szükségesnek tartotta és ezt a következőképpen indokolta: „A magyarok minden jót a németektől kaptak; a kultúra áldásait is nekik köszönhetik; mikor a magyarok valahol a Dnyeszter vidékén kóboroltak, a mai Magyarország területén már német városok virágoztak. Ezért nem szabad a betelepülő németnek azt hinnie, hogy ő itt vendég; ezért nem szabad a magyarokat házigazdának tekinteni. A magyarok csupán elmaradott bennszülöttek, akik alig várják a német civilizáció áldásait” (Nemeskürthy, 1981:14-15).

A XIX. században a magyarság európai képe sematikus, néha előítéleteken alapuló. Természetesen születtek tényeken, személyes úti tapasztalatokat összegző művek is, de az európai sztereotípiákat inkább tipikus – tapasztalatokat nélkülöző – sémák alakították ki, amelynek összetevői: a Pusztá, a magyarok és a cigányok azonosítása, a gulyás, a ménes és a betyárok.

A sztereotípiák rokonszenvező és gyűlölettől motivált értelmezése egyaránt előfordul. A rokonszenvező álláspont a magyarság javára írja a magyarok védőbástya szerepét a kelet-ről jövő támadásokkal szemben, amelyet viszont azzal indokol, hogy a magyaroknak erre a szerepre az esélyt az adta, hogy maga is ázsiai barbár jövevény, vad hun-szittyá ősökkel. Ugyanakkor a magyarság lovagias, nemes arcélú nép, aki igazán otthon a pusztán érzi magát, amely sztyeppeire vándorlására emlékezteti. A gyűlölettől vezérelt vélemény viszont a sematikus mozzanatokból olyan összképet alkot, amelyben a magyarok eredeti természetük szerint elmaradott, sátorozó népként élnének, ha fennmaradásuk nem kényszerítette volna őket a kereszténység felvételére és a nyugati kultúra értékeinek átvételére.

Az államnemzeti fordulat; a kiegyezés és következményei

Az 1849-es alkotmányos alapokon álló illúziókat kergető és az 1847-es alkotmány alapján álló függetlenséget feladó szélsőségesek között „arany középúton” meghatározó többség alakult ki az 1861-es országgyűlés után Deák Ferenc körül a Felirati Pártban. Deák Ferenc 1849 után töretlenül és következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy békés megegyezés csak az 1848-as -egyébként az akkori osztrák császár és magyar király által elfogadott- törvények bázisán lehetséges. Az 1867-es kiegyezés megoldotta az 1526 óta fennálló közjogi problémákat. Törvénybe foglalta Magyarország alkotmányos közjogi és önkormányzati önállóságát, lemondott a Habsburg abszolutizmusról és alkotmányos parlamenti rendszert vezetett be.

Az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulása fordulatot jelentett annyiban, hogy a magyarság megosztott szuverenitáshoz jutott. Ez azonban nem nemzetállami, hanem államnem-

zeti részleges szuverenitás volt. Liberális demokrácia volt a domináns magyar identitás, amely a hatalmat birtokolta és nemcsak az 1848-as alkotmány átvételében nyilvánult meg. Az 1868. évi 44. törvénycikk széles körű jogokat biztosított a nemzetiségeknek – mint ezt Deák Ferenc megfogalmazásában a törvénycikk kifejezte: „ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarítsuk, hanem az, hogy velük a magyar viszonyokat megkedveltessük” (Nemeskürthy, 2001:387-388). Az általános szavazati jog elfogadását is szükségesnek tartották – mint ezt Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter 1883-ban megfogalmazta: „Most kezdődik egy új korszaka a demokráciának...mint ezt Stuart Mill is kifejti: mindenkinek legyen legalább egy szavazata” (Nemeskürthy, 2001:390). Széll Kálmán pénzügyminiszter pedig a gazdaságpolitika alapelveként 1875-ben a szociális sebezhetőség veszélyére hívta fel a figyelmet a képviselőházi beszédében: „...mert az anyagi jólét és fejlődés érdekei finom szálakkal vonják be az egész állami organizmust. Azon politika, mely ezeknek ápolásáról lemond, beléjük fog ütközni, mint hálóba” (Nemeskürthy, 2001:390-391).

A magyar történelemben páratlan ívű technikai-gazdasági fejlődés következett be, amelynek fonákján egyik oldalon a vagyon, a másik oldalon a szegénység növekedett. Élesedő társadalmi feszültségek keletkeztek. Ez ellenzéki identitás terjedését eredményezte, amely tömeges kivándorlásban, elégedetlenségben, parasztfelkelésekben nyilvánult meg. Véres erőszak jelent meg a különböző magyar identitások viszonyában.

A század végére mind a gazdaságpolitika, mind a nemzetiségi politika letért a kiegyezés vezetői által kijelölt irányoktól. Illuzórikus elfajulás, öntömjénezés és önelégültség állt az egykori magyar birodalom újjá alapításának gondolata és szándéka mögött. A Millenium után az uralmon levő magyar identitás szerint a magyar fejlődés csúcsra ért. Ez a csúcs valójában holtponthoz vezetett. Az identitás káros jellege több vonatkozásban meg nyilvánult. Egyfelől a Monarchiát gyengítette kicsinyes nemzeti szempontok felvetésével akkor, amikor egy nagy háború közeli jövőben várható kitörésére egyre inkább számítani lehetett. Ezt többen előre látták. Herczeg Ferenc 1904-ben készült el „Bizánc” című drámájával, amelynek cím választásáról 1939-ben ezt írta: „Talán felesleges elmondanom, mi indított éppen akkor arra, hogy megírjam Bizánc című szomorújátékomat. Az első változat szerint Mohács előtt lett volna a címe, a színmű II. Lajos korának önmagával tehetetlen, önmagát marcangoló magyar társadalmát mutatta volna be. Egy halálra ítélt nép klinikai kórképét. Írás közben azonban olyan ijesztő keserűség ömlött ki a tintatartómból, hogy jobbnak láttam szomorújátékomat egy képzeletbeli Bizáncba helyezni” (Herczeg Ferenc: A gótikus ház, 1939 című művének keletkezéséről. Nemeskürthy, 1996:84).

Másfelől elnyomta a nemzeti kisebbségeket. Kis részüket asszimilálni tudta ugyan, de nagyrészüket számára a birodalmi magyar állameszme elfogadhatatlan volt és felerősítette az elszakadási és az „anyanemzetükkel” történő egyesülés szándékát. Kivételt a zsidó és a német kisebbség alkotott, akik jelentősen hozzájárultak a gazdasági és kulturális értékek gyarapításához. További hiányosság volt, hogy a demokrácia irányába mutató lépések Magyarországon elmaradtak. Ausztriában például már 1907-ben bevezették az általános, egyenlő és titkos választójogot, Magyarországon viszont erre nem került sor. Ez szintén tömeges ellenzéki identitást generált. A magyar identitásban repedések keletkeztek, amelyek az I. világháború elejére hasadássá mélyültek.

Magyar szuverén államiság és magyar identitás a XX. században: megosztottság és véres erőszak

A világháború kezdetének tömeges lelkesedése a háború végére tömeges passzivitássá és zavardottsággá változott át. A történelem „az emberek feje felett” zajlott. Ellentétes identitással rendelkező kis csoportok bocsátkoztak hatalmi harcokba. Először olyan ellenzéki csoport jutott kormányra, amely a földosztással és a demokratikus hiányosságok megszüntetésével a világháború előtti gazdasági és politikai fogyatékoságok megszüntetését ígérte. (A politikai ellenfelet, Tisza István, volt miniszterelnököt meggyilkolták). Szándékukat egyértelműen megfogalmazta Bíró Lajos (1918 őszén külügyi államtitkár) „A Molitor- ház” című regényében – idézi a regény hőseit, akik ezt mondták:” Hatalmat kell szerezni, minden eszközzel. Meg kell ölni azokat, akiknek a konok rosszakarátát nem tudjuk legyőzni. A háborúból hazatérő katonákból ligát alakítok és mi vesszük kezünkbe az uralmat. Mi boldogabbá tesszük a világot” (Nemeskürthy, 2001:419). A hatalmi célokat nem tudták megvalósítani részben gyenge belső befolyásuk, részben a győztes hatalmak szándékainak tökéletes félreértése miatt. Tárgyalási készséget és békés szándékot mutattak az 1,2 milliós hadsereg leszerelésével és így tehetetlené tették a magyarságot a – francia katonai erők által támogatott – támadó cseh, román és szerb katonai alakulatok ellen. Ez az identitás illúzióvá szublimálódott. Tehetlenségét belátva lemondott és átadta a hatalmat egy másik kis csoportnak, a proletárdiktatúra híveinek. 1919 márciusában olyan identitás jutott hatalomra, amely diktatórikus módon homogenizálta a véleményeket. Tömeges terror volt az egyik eszköze, amely számos helyen lázadást váltott ki. Vezetői 133 nap után menekülésre kényszerültek, mert meggyűlölték őket, ahogyan ezt Böhm Vilmos népbiztos kifejezte július 5-én egy bizalmas értekezleten: „A front és a gyárak munkásai egyaránt, már nemcsak elégedetlenek, hanem gyűlölik ezt a rendszert” (Mályusz, 2006:13) A menekülés legfőbb okáról Kun Béla - a lemondását bejelentve- a munkástanács ülésén a következőket mondotta: „A proletariátus elégedetlen volt a mi kormányzatunkkal szemben és immár a gyárakban hangosan kiabálta minden agitáció ellenére, hogy: le a diktatúrával” (Mályusz, 2006:13).

Lemondásukat tisztavirágéletű kormányzatok követték a magyar társadalom többségének „feje felett”. Nem uralták a helyzetet, így nem akadályozták meg a leszámolás jellegű sorozatos terrorakciókat sem a proletárdiktatúra terrorista és nem terrorista híveivel szemben. (A vörös terror és a fehér terror áldozatainak száma nagyjából megegyezett mértékadó források szerint, azonban politikai célzattal egymástól eltérő számok is publikálásra kerültek).

Trianon után – 1526 óta tartó többszáz éves szünetet követően – egy feldarabolt, szétépett Magyarországon – amely a magyarok egy részét kisebbségi helyzetbe juttatta – újból szuverén magyar állam jött létre. Az államot belülről az 1920-as nemzetgyűlési választások legitímálták, amelyeket a legszélesebb körű választói jog alapján tartottak; külső irányból pedig a győztes antant hatalmak elismerése stabilizált. Ezt a hatalmat az 1920-as években konszolidálták. Társadalmi identitás bázisát a keresztény középrétegek, a polgárosodás erői és az egykori dzsentri réteg maradványai alkották.

Magyar identitású kis csoportok támadták őket, akik elvesztették itthoni befolyásukat és emigrációba kényszerültek. A hatalmat vissza akarták szerezni, ezért a magyar kormányzatot változatos eszköztárral támadták. A proletárdiktatúra hívei és a demokratikus köztársaság jel-

szavát hangoztató kétféle identitás megegyezett abban, hogy a Magyarországon konszolidált, többségi identitással rendelkező hatalmat fehérterroron alapuló hatalommá egyszerűsítették. Pedig a hatalmat többségi társadalmi támogatás konszolidálta, amely kezdetben nem volt mentes a terrortól sem.

A proletárdiktatúra hívei szerint a proletariátus gyengesége és felkészületlensége miatt buktak meg, mert mint ezt Rudas László Moszkvában megállapította: „A proletariátus maga mondott le diktatúrájáról. Nem harccal szerezte, nem volt hajlandó harcban megvédeni. A forradalmi nekilendülés rövid időszaka után nem tudta elviselni a szenvedést melyet minden forradalom okoz, nem tudta eltűnri a hibákat, nem tudta következetesen a forradalom nagy elveit szemmel tartani és elkedvetlenedett az apró hibákon, melyek minden forradalommal velejárnak” (Mályusz, 2006:20). Törekvéseiket és önbizalmukat a Szovjetunió támogatására és a világorradalom közeli kirobbanásának reményére alapozták. Kommunikációs hadjáratot indítottak, amely haza csempészett röpiratokból, Bécsben és Moszkvában, magyar és idegen nyelven megjelent újság- és folyóirat cikkekből és könyvekből, valamint az európai kommunista pártok sajtó termékeibe írott idegennyelvű cikkekből állt (Mályusz, 2006:18-22; 25-35). A gyűlölet és a megvetés beállítottsága általános tünet volt, amelyet Kunfi Zsigmond, a Világosság 1920. jún. 29-én megjelent cikkében is kifejez – mint írta: „A megvetés, az undor és felháborodás tarajos hullámai csapkodnak Magyarország körül. A gyűlölet drótsövénye zárja el Magyarországot az egész világtól. Minden erkölcsös és tisztaságra valamit adó ember befogja az orrát, ha a magyar nevet hallja. Annak a trágyadombnak dögletes bűze, amelyet kereszténykursusnak neveznek Magyarországon, az európai erkölcsi és politikai köztisztaságnak égető problémájává lett, és mindenki, nemcsak szocialisták, egyetért abban, hogy ezt a szemétdombot el kell hordani és ki kell füstölni azt az országot, ahol a rend fenntartói és a hatalom birtokosai ilyet művelnek” (Mályusz, 2006:36).

A demokratikus köztársaság jelszó köré tömörült ellenzék – hazai támogatás hiányában – szintén külső támogatást keresett, amelyet a Magyarországgal szomszédos államok, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kormányainál talált meg. A Bécsi Magyar Újság rendszeresen közölte a kis-antant kormányok vezetőinek nyilatkozatait. Az újság 1920. május 18-i számában a román politikust, Maniut értékelte. Eszerint: „A nemzeti és felekezeti kisebbségek sehol kiterjedtebb jogokban nem részesülnek, mint Romániában. A magyar hivatalos tényezők vádjai magyar tisztviselők és békés magyar polgárok elnyomásáról, bántalmazásáról, üldözéséről stb. nem felelnek meg a valóságnak. A valóság az, hogy Romániában, különösen Erdélyben és a Bánátban úgy a magyarok, mint minden nemzeti kisebbség, legteljesebb egyéni, kulturális, felekezeti és politikai szabadságot élveznek” (Mályusz, 2006:54). A kis-antant országok helyzetének idealizált bemutatásával párhuzamosan Magyarországot negatívan értékelik. Jászi Oszkár például azt írta, hogy az emigráció távoztával „Magyarország, ma Európa legsötétebb, legelmaradottabb országa. Az utolsó Balkán Európában, olyan korban, amikor a régi Balkán kezd Európává válni. Magyarország maradék nélkül átvette a régi Macedónia szerepét” (Mályusz, 2006:55). Az emigráció rendszeresen közölte más kis-antant országok vezetőinek véleményét is. A Bécsi Magyar Újság 1920. szeptember 3-i száma Benes értékelését közölte Magyarországról – mint írta: „Azt mondja Benes, hogy a mai magyar uralom veszedelem mindnyájunkra, de azt is mondja, hogy keresni kell az utat, amelyen a jövőben

Magyarországgal barátságos viszonyba juthatnánk. Hogyan lehetséges ez? Ugyebár ezzel az uralommal nem? Tehát elsősorban ezt az uralmat kell megdönteni.” (Mályusz, 2006:57). Jugoszláviával közös akciókig is eljutottak, amelynek kiemelkedő példája a Pécs-Baranyai Köztársaság, ahonnan csak 1921-ben vonult ki a délszláv katonaság (Az emigráció és a kis-antant országok együttműködéséről, lásd részletesen Mályusz, 2006:52-82).

Az emigrált ellenzék a sajtótámadásokon túl a magyar gazdaság működésének bénítását célzó akciókat is szervezett. Még európai szinten is szervezkedtek. A „Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség Magyarországot teljes gazdasági bojkottal fenyegette. Ezt 1920 június 20-tól el is rendelik. Pogány József, „A fehérterror Magyarországon” című röpiratában ehhez kapcsolódva a következőket írta: „A vasút álljon meg Magyarország határánál! A posta ne szállítson a fehér terror hazája felé! A telefon és távíró ne kapcsoljon Horthy uralmának! A világ proletariátusa tagadjon meg minden munkát, amely Horthy országának szolgál! Teljes gazdasági és politikai bojkott a fehér terror Magyarországaival szemben.” (Mályusz, 2006:38). A bojkott kezdeményezés kudarcot vallott. (Lásd erről részletesen Mályusz, 2006:37-45).

Ezután az emigrációs csoportok a politikai élet periferiájára szorulva és „belterjes” életet élve egymás nézeteltéréseivel foglalkozva álmodoztak és tervezgettek.

Trianon után a szomszédos országokban kisebbségi helyzetbe került több milliós magyar-ság sajátos veszélyhelyzetbe került. Sokszor választaniuk kellett a magyar identitás és az egzisztenciális érvényesülés között. A magyar identitás fenntartása nem egyszer életveszéllyel vagy éppen halállal járt. A magyarok szétdaraboltsága ellenére a politikai határoktól függetlenül létezett egy egységes magyar nyelvi és kulturális identitás.

Később hasonló helyzetbe került a magyar identitású és/vagy magyar állampolgárságú zsidó kisebbség, illetve német kisebbség az 1930-as években, illetve 1945 után. Mindkét esetben idegen befolyásnak engedelmességre hozták magyar törvényeket, amelyek alapján a két kisebbséget anyagi javaiktól megfosztották, kiszállították őket az országból, megfosztották őket szülőföldjüktől. Választási lehetőségük viszont nem volt. A zsidó kisebbség esetén kiszolgáltatották őket egy példátlan méretű tömeggyilkosságnak.

Az 1920-as évek magyar identitásában hiányzott a Trianonhoz vezető belső okok részletes, tárgyilagos elemzése a külső okok gyakori emlegetésén kívül. Ez az identitások áttekinthetetlen szövevényéhez vezetett. Számtalan megosztottság alakult ki. Ilyenek voltak a „mély”, „híg” és „jött” magyarság megkülönböztetése; a falukutató mozgalom és a nagybirtok védelmének ellentéte; a „törzsökös magyarság” elképzelésének szembenállása és az identitás növekvő heterogenitásával; a határ revizionizmus és a Duna-konföderáció vitája. Más identitások a szellemi honvédelmet, a fajvédelmi politikát, a nyugat-európai szolidaritást vagy egy „turáni-szláv paraszt állam” alapítását helyezték középpontba. Magyarországon a konszolidált hatalommal szemben évtizedekig létezett egy ellenzéki identitás is, amely legális volt, társadalmi támogatással és parlamenti képvisellel is rendelkezett. Az identitások közötti megosztottság és vita, valamint a Magyarországon halmozódó politikai és szociális problémák (például a földosztás elmaradása, a szegénység nagy mértéke) miatt az ország szociálisan az 1930-as években is sebezhető volt, amelyet a velünk határossá vált, expanzív hitleri birodalom ki is használt. A német befolyás először korlátozta a magyar állam szuverenitását és végül 1944-ben meg is szüntette azt.

A munkásosztály diktatúrája 1945 után

1945 után – a remények és várakozások ellenére – szuverén magyar állam nem jött létre. Az országos parlamenti választás megmutatta, hogy a többségi identitás társadalmi demokráciát és szuverén magyar államiséget tart kívánatosnak. Ez a remény illúzióknak bizonyult a megszálló szovjet katonaság és a vele együttműködő kisebb magyar csoportok kegyetlen, elnyomó intézkedései következtében. A magyar identitás hasadása olyan ellentété fajult, amelyben a hatalmon levő kisebbség véres erőszakot, tömeges gyilkosságokat követett el azokkal szemben, akik nem osztották a véleményüket. 1947-től ez a kisebbség hatalomra került és diktatúrát épített ki. A nemzeti függetlenség és a társadalmi demokrácia reménye köddé vált.

A kialakult rendszer lényegét Márai Sándor fejezte ki találóan, amikor ezt írta „Halotti Beszéd” című művében: „Az ország egy idegen hatalom szuronyainak rabsága alá jutott. Az idegen hatalom politikai kiküldöttjei puccsszerűen átvették a hatalmat Magyarországon, az alkotmányos élet megszűnt, a társadalmi, gazdasági, szellemi élet teljessége egy türelmetlen, igazságtalan, kegyetlen rendszer ellenőrzése alá került. Ez a rendszer igazságtévést és új világrendet hirdetett, de a valóságban ártatlan áldozatok tízezreit küldötte a vesztőhelyre és a börtönökbe, az igazságtévés helyett megkísérelte kifosztani, koldusbotra juttatni, gyarmati sorba taszítani az országot” (Márai, 1954). A magyar identitást dermedt passzivitás jellemezte, mások -lehetőségek hiányában- alkalmazkodtak a diktatúrához, kisebb csoportok a rendszer meggyőződéses hívei lettek és szép számmal voltak, akik illegálisan vagy legálisan külföldre távoztak.

Az 1956 őszi szabadságharc és forradalom a magyarság sértett identitását, végleges reménytelenségét fejezte ki. A magyarság megelégtelte azt, hogy másodrendű etnikumnak tekintették őket a Szovjet Birodalomban.

A szabadságharc leverése után Tamási Áron már 1956 decemberében kifejezte a magyarok többségének véleményét a Magyar Írók Szövetségének taggyűlésén. Az elfogadott határozati javaslat egyik részlete a következőket tartalmazta: „Itt állunk az októberi szabadságharc véres halmán, melyet egy nép reménye ostromolt. Ha egy évtizedre visszatekintünk erről a halomról, szenvedőnek és vágyakozónak látjuk a népet. Szenvedett, mert korának eszméit, melyeket tíz év előtt, idegen formában és zsarnoki módon akarták az életévé tenni. A hosszú kényszer alatt kiújultak természetesen a történelmi sebek, és nemzeti függetlenségét veszendőnek látta. Szenvedő és igaztalan sorsában gyógyulásra áhítva vágyakozott, s nemzetté lenni sóvárgott.

Ebben a vágyban és sóvárgásban van a forrás, mely október 23-án feltört a mélyből. Mint ennek a forrásnak neves tanúi, keserves szívvel kell megmondanunk, hogy a szovjet kormányzat történelmi tévedést követett el, amikor vérrel festette meg forrásunk vizét” (Tamási, 2001).

Az 1956-os szabadságharc világméretű szolidaritást és a menekültek befogadásában megmutatkozott segítőkészséget váltott ki az országok jelentős részében. Katonai segítség a felkelők számára a Jaltai egyezmény alapján nem érkezett, pedig a magyar felkelőknek volt ilyen illúziójuk. Azonban az illúziók elvesztek és a magyarok a tanulságot megvonták. A Párizsi Béke függelékének egyik kitétele lehetővé tette a Szovjetunióknak, hogy hivatalosan „ideiglenesen hazánkban tartózkodó szovjet katonaságot” telepítsen Magyarországra.

A magyar identitás meghasadása 1956 után folytatódott és az 1945 utáni évekhez hasonlóan a kisebbség véres és kegyetlen megtorló cselekedeteiben, tömeges kivégzésekben és börtönbüntetésekben nyilvánult meg, amelyet a megszálló szovjet csapatok jelenléte tett lehetővé. Ezt a szervezethez és a méreteket nem indokolta, hogy a felkelés káoszában előfordult néhány akasztás és véres erőszak is. A megtorlás elszenvedői közéleti passzivitásba szorultak és az identitás harmadik típusába tartoztak azok, akik a történelmi lecke tanulságait megvonva kiváltak a hatalom gyakorlásából.

A megtorlás évei után a szovjet vezetés úgy döntött, hogy világbirodalmi törekvéseit nem terheli egy újabb erőszakos összezapás veszélyével Magyarországon, a magyarok többsége pedig belátta, hogy a birodalomból történő erőszakos kiszakadásra nincs esély. A helyzet az 1711-es Szatmári Békéhez hasonlított. Két eltéréssel. Akkor egyezményes kompromisszumot kötöttek a régi rend és hatalmi berendezkedés fenntartása érdekében. Az 1960-as években fokozatosan szintén kompromisszum jött létre. Ez azonban nem volt egyezmény, hanem hallgatólagos volt és éppen a szovjet modelltől történő eltérésnek nyitott utat. A totalitáriánus diktatúra helyett autoriter diktatúra épült ki. A magyarok többsége boldogulni akart és az autoriter hatalom lehetőségeket jelentett a gazdasági haladásra és a kulturális értékek gyarapítására. Ez lehetséges volt akkor, ha tiszteletbe tartottak bizonyos tabukat; a proletárdiktatúrát, a proletár internacionalizmust, az egyetlen párt vezető szerepét, az ország korlátozott szuverenitását.

Csak 1989 után alakult ki plurális, többpártrendszeren alapuló demokrácia, jogállami keretek között. Ennek jogi-intézményi feltételeit megteremtették és 1990-ben szabad választásokon legitimálták. A külső szuverenitást tagságunk különböző nemzetközi szervezetekben (OECD stb.) és felvételünk az Európai Unióba erősítette meg. Magyar polgárosodás bontakozott ki. Civil szervezetek alakultak. Megkezdődött az elmozdulás a gazdasági holtpontról és a multinacionális vállalkozások jelentős tulajdoni részesedést szereztek.

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A MAGYAR ÁLLAMI SZUVERENITÁS, VALAMINT A MAGYAR IDENTITÁS

A jelenlegi komplex kihívás olyan természetű és mértékű, amelyekben az egyes nemzetállamok egyedül, izoláltan nem képesek adekvát és hatékony választ adni. A nemzetállami szuverenitás csak úgy őrizhető meg, ha az állami szuverenitást interdependens szuverenitással bővítik. Csak így lehet kialakítani konstruktív partnerséget a globális erőkkal és képességet a globális veszélyek kezelésére. Azonban az interdependens szuverenitás nem helyettesítheti a nemzetállamét.

Ez a világprobléma Európában is jelentkezik. Az Európai Unió olyan történelmi precedens nélküli intézmény, amely konföderatív és föderatív mozzanatok kombinációja. Az interdependens szuverenitás ezért két irányból, felülről lefelé és alulról felfelé irányuló kezdeményezések eredménye. Kérdés az, hogy a két irány közötti kezdeményezések óhatatlan feszültségeit hogyan mérséklik vagy szüntetik meg. Már Európai Unió tagságunk kezdetén érzékelhető volt, hogy globális erők dolgoznak a föderatív és konföderatív mozzanatok egyensúlyának megbontásán a föderalizmus javára. Ezt a trendet megjósolta egy akkori dán európai parlamenti képviselő a következő mondatokkal: „Az Európai Unió alkotmánya az uniót

a korábbi nemzetközi együttműködésből egy föderációvá alakítja át, megadva neki a jogi személyiséget, elnökkel, külügyminiszterrel személyesítve az európai államot. A nemzeti parlamentek fontossága csökken, hatalmuk azonban nem az európai parlamenthez kerül át, hanem eltűnik valahol a brüsszeli bürokrácia hatalmi játékaiban” (Nemeskürthy, 2003:146-147). Ez a jóslat nem teljesedett ki, de folyamatosan erősödött és ezzel az egyes nemzetállamok védekező helyzetben a föderatív és konföderatív mozzanatok egyensúlyáért küzdenek.

A gazdasági kényszerre, vagy politikai zsarolásra építő Európai Egyesült Államok projekt korlátozza és megsérti az európai nemzetállamok szuverenitását. Ugyanakkor megsérti az Európai Unió alapítóinak szándékát is. Ezt illusztrálta Márai Sándor – napjainkban is időszzerű - intelme, amelyet 1942-ben, a „Röpirat a nemzetnevelés ügyében” című írásában fogalmaz meg – mint írja:” ... Olyan Európa, melynek lakosai közös nyelvet beszélnek, melynek népei elvesztették történelmi öntudatukat, népi becsvágyukat, megszűnne Európa lenni. Európa ereje a sokszínűség, az ellentét, a vita, az emlékezés, a bizonyítás és a különbözés.” (Nemeskürty, 1996:167).

Az európai országok nemzetállami szuverenitását Lord Dahrendorf is alapvető fontosságúnak tartotta- mint írja: „Európa lényege, hogy különböző gazdasági, politikai és kulturális természetű államokból áll össze. Európát nem szabad arra kárhoztatni, hogy valamiféle központosított Egyesült Államok legyen... Sajnos, az unió kezdi figyelmen kívül hagyni az egyedi kultúrákat... A válaszok csak nemzeti jellegűek lehetnek. A különböző országoknak csak saját magukra szabott válaszaik lehetnek”. (Nemeskürthy, 2000).

A válaszadási képesség erősítése csak „alulról-felfelé” irányuló folyamat lehet. Az egyes nemzetállamoknak a kölcsönös tisztelet és célirányos, a tényeket figyelembe vevő és az érdekek kölcsönös ismerete és elismerése alapján folytatott párbeszéd eszközeivel lehet csak olyan összefogást kialakítani, amely közös, koordinált akciókban és stratégiák kidolgozásában egyaránt megnyilvánulhat. Csak ezen alapulhat az állami szuverenitás interdependens dimenziójának kidolgozása.

A magyar nemzetállam az „Alapító Atyák” szemléletét érvényesíti napjainkban, azonban törekvéseit számos nemzetközi hatás veszélyezteti

Az Európai Parlament többségi véleménye szerint a magyarok többsége – kétharmados többséggel – olyan politikai erőt támogatott az elmúlt évtizedben és támogat napjainkban is, amely megszegi a demokráciát, megsérti a jogállamiságot. Vagyis a magyarok döntő többsége diktatórikus politikai hatalmat támogat. Ezt a véleményt rendszeresen kinyilvánítják befolyásos nyugati médiák és magukat civilnek nevező hálózatok. Ezen vélemények szerint a magyarok nem érettek meg a demokráciára. Ez a lenézés tükröződik az Európai Parlament többségi határozataiban, vezető politikusok nyilatkozataiban és befolyásos újságok és folyóiratok írásában, valamint rádió és televízió műsorokban, amelyekben azt a következtetést vonják le, hogy a magyarok helyett nekik kell a politikai nyomás és a gazdasági zsarolás eszközeivel a jogállamot, a demokráciát és a szólásszabadságot kikényszeríteni Magyarországon. Vagyis a magyarokat másodrendű népnek tekintik és ezt fejezik ki 10 éve, rendszeresen. Ez a lenéző-elítélő álláspont lényegében politikai-ideológiai doktrína. Semmilyen nemzetközi jogi vagy Európai

Unió törvénysértés Magyarországra nem rábizonyítható. Nem is ez a célja, hanem az egyes tagországok közvéleményének befolyásolása és ez a törekvés nem hatástalan. Mértékéről a vélemények megoszlóak. Hazánkban is hat ez a vélemény. Egyetértést és elutasítást egyaránt kivált. A magyar kormány ellenzékének törekvései és kritikája bizonyos esetekben koordinálatlanul jelennek meg a hazai és nemzetközi médiában és a politikai véleményekben is.

A közeljövő döntő kérdése, hogy az interdependens szuverenitás – amely a korunk államait és társadalmait érintő komplex kihívásra adott hatékony válasz előfeltétele –, milyen szinteken erősödik és hogyan alakul az egyes szintek egymás közötti viszonya.

A „lépjünk ki az Európai Unióból” hívó szavú identitás erősödését segíti, ha az Európai Unió politikai nyomása, az agresszivitás ereje fokozódik, vagy a tagállamok közötti viták instabillá teszik az Uniót. Szélsőséges esetben olyan centrifugális erők is felerősödhetnek, amelyek az Európai Unió szétesését is kiválthatják. Felvethető viszont, hogy mennyiben illuzorikus a kiszakadási elképzelés és hova vezet?

Az „Európai Egyesült Államok” hívó szavú identitás erősödését segíti, ha a föderatív mozzanatok háttérbe szorítják, vagy másodlagossá teszik a konföderatív mozzanatok az Európai Unióban. Ez a magyar identitás változat előnybe részesíti az Unió szintjén kibontakozó interdependens szuverenitást a regionális, Közép-Európai szintű interdependens szuverenitással szemben, a magyar közéletben pedig szembenállást, vagy belső összezapásokat generál, és ezzel gyengíti a nemzeti összefogás erejét. Felvetődik, hogy hová vezet az abszolutista törekvésekkel kötött kompromisszum és koordinált cselekvés? Elkerülhető-e az asszimiláció, a nemzeti önfeladás veszélye?

A „kultúrnemzet építés” és „magyar állami szuverenitás” hívó szavú identitást erősíti, ha az Európai Unióban alapvetően az „alulról felfelé” irányuló összefogáson alapul az Unió erősödése, a Lengyelország köré tömörült tagállamok regionális interdependens szuverenitása erősödik és a Kárpát-medencében élő magyarság összefogása gazdasági és kulturális területen érvényesül a jószomszédi kapcsolatok alapján. Ha egyedül maradunk, akkor lehetetlen a komplex kihívásokra hatékony választ adni. Kérdés, hogy a kultúrnemzet építése milyen követelményeket támaszt a magyar identitással szemben. Mennyire erősödik a kultúrnemzet társadalmi bázisa, a polgárság (a parasztpolgárokat is beleértve)? Mennyire erősödik egy nemzeti összefogás, amely nem valaminek a tagadásán, hanem pozitív célok közös vállalásán nyugszik? Hogyan alakul a Kárpát-medencei magyarság gazdasági és kulturális együttműködése? A kormány tud-e kedvező feltételeket biztosítani, hiszen nem lehet a folyamat hordozója. Kérdés, hogy mennyiben lesznek a családok, a helyi közösségek, a civil szervezetek hajlandók és képesek a kultúrnemzet erősödésének hordozására? Kérdés, hogy mennyiben terjednek el olyan identitások (pl. a globál-virtuális identitás, amely olyan korlátlan individualitást is kialakíthat, amely semmilyen közösség irányába nem érez felelősséget, mert ezt a felelősséget globális szintre szublimálja), amelyek az etnikai identitást perifériára szorítják?

A kiszakadási, a kompromisszumos és a nemzetépítési identitások erősödésére és gyengülésére egyaránt van esély. Valószínű, hogy a jelenlegi helyzetet jellemző bizonytalanságok, a fenyegető kérdőjelek tartóságok lesznek. A körülmények alakításában a globális és az Európai Unió intézmények befolyásoló hatása mellett egyenrangú tényező a nemzetek, így a magyarság céltudatos és akció központú összefogása is.

Néhány lényeges csomóponton az identitások kölcsönös erőviszonyát meghatározó alternatívák már most előre láthatóak. Az első pont, hogy az Európai Unióban a föderatív mozzanatok alakulását „felülről” kényszerítik-e a tagállamokra vagy a tagállamok interdependens szuverenitása a tagállamok dominanciájával határozza meg a föderatív és a konföderatív mozzanatok viszonyát?

A második pont, hogyan alakul a civil szervezetek karaktere. A civil szervezetek a civil társadalom befolyásán alapulnak-e vagy pedig a globális erők által politikailag és pénzügyileg támogatott nem-kormányzati szervezetek szerepe erősödik-e?

A harmadik pont, hogy a Helmut Schmidt által „ragadozó kapitalizmusnak” nevezett rendszer gátlástalan profithajszája és annak megerősödése – Schmidt Emlékiratában egész fejezetet szentel ennek a problémakörnek, amely a „Ragadozókapitalizmus- mit tehetünk ellene” címet viseli (Schmidt, 2011:278-293) – képes lesz-e növekvő és egyoldalúan meghatározó politikai befolyása alá vonni az euro-atlanti kultúrkör országait az európai bürokrácia gépesített kövületének működésével, vagy a nemzetállamok képesek lesznek-e megújítani a társadalmi közösségek szerepét, új értékek és szociálpolitikai etika érvényesítése alapján és a teljes körű autonómiával rendelkező közösségi szerveződések rendszeres, intézményes bekapcsolásával a közügyek intézésében?

A negyedik pont, hogy folytatódik-e a demokráciának a demagógia irányába történő elfajulása (Arisztotelész ezt az elfajulást szükségyszerűnek tekintette) vagy a népszuverenitás kiteljesedése válik meghatározó tényezővé?

Az ötödik pont, hogy a korlátlan bevándorlás Európába milyen mértékben eredményez munkaerőpiaci integrációt és milyen mértékben eredményez párhuzamos társadalmakat? Milyen lesz a hatása a terrorizmus alakulására?

A hatodik pont, hogy a magyar szuverenitást erős, akcióképes nemzeti összefogás támasztja-e alá vagy a szociális demagógián nyugvó megosztási törekvések képesek lesznek-e a magyar állam szuverenitásának meggyengítésére? A gyűlölködés, valamint az SI faktor (sárga irigység) képes-e szétszabdalni a nemzeti összefogást?

Ezeknek a tényezőknek az alakulása – történelmi távlatban – az európai civilizáció fennmaradását vagy feltartóztathatatlan hanyatlását határozza meg. Mindkét változat lehetséges és tőlünk függ, hogy milyen irányba haladunk a közeli jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agnew, John, Cf. (1994): The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory (*Review of International Political Economy*, 1. In: Christer Jönsson-Sven Tägil- Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (2000), SAGE Publications Ltd. p. 89.
- Beer, S.H. (1965): *Modern British Politics* (Faber&Faber), London.
- Beveridge, William (1942): *Social Insurance and Allied Services* (Beveridge Report). London, His Majesty's Stationery Office.
- Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: *Mi a magyar?* Szerk: Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Goldblatt, D. (1997): Liberal Democracy and the Globalization of Environmental Risks. Ed: Anthony McGrew. In: Transformation of Democracy 78-79. In: Christer Jönsson-Sven Tägil- Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (2000), SAGE Publications Ltd. p. 89.
- Hóman Bálint (1936): Magyar történet. II. kötet. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Jenei György (2008): *Bevezetés a társadalompolitikába*. Budapest, Aula Kiadó
- Jordan, A.G. – Richardson, J.J. (1987): *British Politics and the Policy Process*. (Unwin Hyman) London.
- Marshall, Thomas Humprey (1949): *Citizenship and Social Class*. Cambridge, Alfred Marshall Lectures.
- Myrdal, Alva – Gunnar, Myrdal (1934): *Kris I Befolkningsfragan*. (Crisis in the Population Question). Stockholm, Bonniers.
- Márai Sándor (1954): Válasz Tamási Áronnak. In: Tamási Áron: *Szellemi Őrség*. Palatinus-könyvek Kft, Budapest, 603.
- Mályusz Elemér (2006): A vörös emigráció. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő. Eredeti megjelenés: Mályusz Elemér: *A vörös emigráció. Napkelet*, 1931. (IX. évfolyam)
- Nemeskürthy István (1981): *Parázs a hamu alatt*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Nemeskürthy István (1996): *Meddig várjunk?* Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Nemeskürthy István (2000): *Kis Magyar Művelődéstörténet*. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Nemeskürthy István (2001): *Mi, magyarok*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Nemeskürthy István (2003): *Magyarnak számkivetve*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Schmidt, Helmut (2011): *Nyugállományban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 278-293.
- Schumpeter, J. (1947): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Allen & Unwin, London. 2. kiadás.
- Stopford, J. – Strange, S. (1991): Rival States, Rival Firms: Competition for World market Shares. Cambridge: Cambridge University Press, 4. In: Christer Jönsson-Sven Tägil- Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (2000), SAGE Publications Ltd. p. 88.
- Strange, S. (1996): The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy (Cambridge: Cambridge University Press, 1996)7. In: Christer Jönsson-Sven Tägil- Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (2000), SAGE Publications Ltd. p. 86.
- Szekfű Gyula (1935): Magyar történet. IV. kötet. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szekfű Gyula (1936): Magyar történet.V. kötet. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Tamási Áron (2001): Magyar Fohász. In: Tamási Áron: *Szellemi Őrség*. Palatinus-könyvek Kft, Budapest, 458-459.
- Tamási Áron (2001): Gond és hitvallás. In: Tamási Áron: *Szellemi Őrség*. Palatinus-könyvek Kft, Budapest, 462.

Koncz Katalin

Gender, hatalom és nemzet: eltávolodás a normalitás világától

Gender, Power and Nation: Estrangement from the Normal World

Összefoglalás

A gender kifejezést, de még inkább a tartalmát, hatalmas zavar és káosz övezi. A tanulmány a gender és a gender tudomány felfogásának történeti fejlődését elemzi. Vizsgálja napjaink gender ideológiájának funkcióját és következményeit. Bemutatja a gender különféle felfogását és hatását a társadalmi szocializációs folyamatra, a nemzet jövőjére. Tudományos értelemben a gender a nők és a férfiak biológiai alapú társadalmi meghatározottsága, ami a szocializáció folyamatában érlelődik. Napjainkban a gender tudományos fogalma és tartalma átértékelődött, a politika szolgálatába állították az érdekeltek. A normalitást átíró gender ideológia nemi identitásként, vagy szexuális orientációként értelmezi, ezzel utat nyit a közel száz féle gender számára. Funkciója, hogy lerombolja a nemzet tartópillérét képező, a nőre és férfira épülő családmoddell. Ezzel az egészséges és életképes nemzet fennmaradását lehetetleníti el.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A1, I

Kulcsszavak: biológiai nem, társadalmi nem, gender, szocializáció, sztereotípa, feminista tudomány, nőtudomány, gender tudomány, hatalom, nemzet

PROF. DR. KONCZ KATALIN, közgazdaságtudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár (Budapesti Corvinus Egyetem) (professor.katalin.koncz@gmail.com).

Summary

There is an abnormal chaos concerning the definition and meaning of gender. The study analyses the history of the scientific approach of gender and gender studies, the function and consequences of today's gender ideology. It presents the various definitions of gender as well as the ways in which it affects the socialization process, and the future of the nation. In a scientific sense, gender is the socially and culturally constructed nature of women and men transmitted by the socialization process. Today, the scientific definition and interpretation of gender have been recalibrated, and monopolized by politics for its own purposes. Instead of the ordinary social meaning of women and men, gender ideology interprets it as social identity and sexual behaviour, making way for almost one hundred genders. Its function is to destroy the traditional family model based on woman and man, which represents the pillars of the nation. The consequence of this process is the disintegration of a healthy and viable nation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A1, I

Keywords: sex, gender, socialization process, stereotype, feminist studies, women's studies, gender studies, power, nation

BEVEZETÉS

Zavar, tájékozatlanság, értetlenség, félreértés, félremagyarázás jellemzi a gender kifejezést és a körülötte zajló vitákat. A hazai publicisztikában is nagy vihart kavarnak a gender címszó alatti megnyilvánulások, nélkülözve a fogalom tudományos alapjait, megtevéstve az olvasókat, nézőket. Ismert és felkészületlennek nem mondható vitázók fogalmaznak meg pontatlan, tudománytalan nézeteket. Neves közéleti személyiségek, sőt elemzők is sokféleképpen magyarázzák vagy félremagyarázzák a gender fogalmát, alapvetőnek, avagy éppen mellőzendőnek tekintik társadalmi hatásait, következményét. Pedig az emberek többsége nem tudományos szakfolyóiratokból tájékozódik, hanem média termékekből, hitelesnek vélt „megmondó emberek” véleménye alapján, melyekben alig található tudományosan megalapozott, érthetően megfogalmazott valós tény a genderről, a hallgatók, nézők tájékoztatására. A tudomány pedig nem hallatja a hangját.

A FOGALOM, MINT HATÉKONY MANIPULÁCIÓS ESZKÖZ A HATALOM
KEZÉBEN

A pontos fogalomhasználat rendkívül fontos mind a tudományban, mind a hétköznapi emberi kommunikációban. Csak pontos fogalmak alapján kutatható a társadalmi valóság, vázolható a jövő, fogalmazhatók meg hatékony intézkedések. Csak pontos fogalomhasználat alapján valósulhat meg termékeny eszmecsere az emberek közötti mindennapi kommunikációban, érthető meg a másik álláspontja, tisztelhető, becsülhető a másik véleménye. A pontatlanság

konfliktushoz vezet, káoszt teremtet.

Ennél is mélyebb jelentést tulajdonítanak többen a fogalomnak. Idézik például az Ilés-együttes híres dalának refrénjét: „A szó veszélyes fegyver” (Illés, 1972). Bogár László napjainkra aktualizálja a fogalmi rendszert: „...a narratívák globális háborúja zajlik.” Sőt a felszín alatti mélyrétegekbe hatolva hatalmi konstrukcióként tételezi: „...minél komplexebbé válik a világ, annál inkább annak a kezében van a főhatalom, aki a szavak fölötti ellenőrzést gyakorolja.” (Bogár, 2020; kiemelés: KK). Fogalmakkal közvetíti a szándékát a hatalom az „alattvalók” felé, a szándékosan elferdített fogalommal a maga érdekében közvetít elferdített valóságot.

A gender fogalom körül olyan sok a zavar, hogy komoly erőfeszítést igényel rendet vágni a fogalmi dzsungelben. Csábító lenne, hogy a politikai diskurzust is bevonjam az elemzésbe, de szándékosan kerülöm ezt az irányultságot. Bár a hétköznapiakat és a tudományt is átszövő politikai befolyás kiszűrése nem egyszerű feladat. Nem foglalkozom, sem nem vitázom a gender értelmezés, józan ésszel fel nem fogható, vadhajtsaival (gendersemleges vécék, kisgyermekkorai nemváltó műtétek, kislányok öltözőjének használata felnőtt férfiak által, akik nőnek gondolják/vallják magukat, transznemű egyének indulása női versenysportokban, vagy a mesekincsünk átírása és ajánlása a kisgyermekkorai szexuális tartalmú érzékenyítésre, stb.). Ezeket a megnyilvánulásokat a normalitás határain kívülre helyezem.

A végletesen *eltorzított gender fogalom hatékony eszköz a hatalom kezében*, hogy terelje, befolyásolja az embereket miről és miként gondolkozzanak, hogyan cselekedjenek, milyen értékeket kövessenek és adjanak tovább gyermekeiknek, azaz hatékony eszköz a szocializáció folyamatának irányításában¹ (Koncz, 2020). A gender fogalom tisztába tétele, tudományos értelmezése nélkülözhetetlen a nemi szerepekkel és a nemek közötti munkamegosztással kapcsolatos társadalmi teendők megfogalmazásához, a szocializáció folyamatának megértéséhez, és irányításához. Hozzájárul a mindennapi diskurzus értelmes kereteinek megteremtéséhez.

Mára már kilencvenre vagy ennél is többre tágították az *érdekeltek* a gender fogalmát, ami alapvetően (*szándékoltan*) téves alapokra épül. A gender fogalom kiszabadult a tudományos berkekből és politikai célokat szolgál. Politikai érdekek talaján vitázik a jobb és baloldal (bár ma már ez a megkülönböztetés is nélküli a valós viszonyokat). A tudományosan értelmezhető gender fogalom elferdítése és politikai célra történő kisajátítása, mindenféle vadhajtsának felkarolása akkor érdemel megkülönböztetett figyelmet, ha szétfeszíti a keresztény kultúránk kereteit, beépül a szocializáció folyamatába, az abban alapvető szerepet játszó oktatási rendszerbe, gyermeink egészséges fejlődését, a nemzet fennmaradását veszélyezteti, ezzel átlépi a normalitás kereteit – hogy válaszoljak arra a lebegtetett kérdésre, hogy mit is tekintek normalitásnak.

GENDER², MINT A NŐ ÉS A FÉRFI TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Szakírók a gender kifejezést Robert J. Stoller, az UCLA School of Medicine pszichiáter professzorának tulajdonítják. Stoller a szexuális viselkedéssel és perverziókkal foglalkozott, nemi identitásként definiálta a gendert (Stoller, 1984; Green, 2010). A feminista szakirodalom Simon de Beauvoir-hoz köti a gendert, (még csak tartalmában), aki azt társadalmi szerepként

értelmezi. Beauvoir felfogásában a biológiai nem és a társadalmi nem egymásra épül, a biológiai nem a társadalmi viszonyok közepette szocializálódik, tanul szerepeket, ezzel válik nővé és férfivá az ember (Beauvoir, 1969³). Evelyn Sullerot francia szociológus tágabban értelmezi a gendert, mint társadalmilag meghatározott jelenséget: „A nő igenis nőnek születik, a férfétől eltérő, beprogramozott fizikai sorssal, és az e különbségekhez kapcsolódó összes pszichológiai és társadalmi következménnyel.”- fogalmazza meg egyszerűen (Sullerot, 1983:31). A nőkre és a férfiakra vonatkoztatja a gendert az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja: „A társadalmi nem fogalma tehát azt jelenti, hogy a biológiai értelemben vett nők és férfiak társadalmilag meghatározott szerepelvárásoknak felelnek meg.” (MTA TTK, é. n.) A két nem társadalmi vonatkozásaként definiálja a gendert az Isztambuli Egyezmény is „...társadalmilag konstruált szerepek, viselkedések, tevékenységek és tulajdonságok, amelyeket egy adott társadalom megfelelőnek tekint a nők és férfiak számára.” (Council of Europe I/3, 2011).⁴

AZ EMBER, MINT BIOLÓGIAI ÉS TÁRSADALMI LÉNY

A feminista szakirodalom a feminizmus második hullámában, a hatvanas években helyezi a nők és férfiak közötti biológiai, társadalmi és gazdasági különbségeket a központi beszédterbe. A nők esélyegyenlőségének különböző aspektusait vizsgálva, az elődök nyomán mélyrehatóan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mitől válik nővé a nő, és mennyiben biológiai és mennyiben társadalmi hatások végeredménye az emberi nem. Tanulmányok sokasága vizsgálta a nemek biológiai és/vagy társadalmi különbségeit (Sullerot, 1983). Követve a hazai és nemzetközi érdeklődést, ismert hazai tudósokkal, kutatókkal együttműködve egy kötetben mutattuk be a nemek különbségeit különböző tudományok megközelítésében és vizsgáltuk az eltérések biológiai és társadalmi hátterét (Koncz, 1985). Konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy is-is, *biológiai és társadalmi teremtmény az ember*. Ebben az összefüggésben vizsgálható a nők és a férfiak megjelenése, tulajdonságai, viselkedése, társadalmi megnyilvánulásai.

A hetvenes, nyolcvanas években a nemek közötti különbségek elemzése a kutatókat is mozgósította. A hazai szakirodalom a női egyenjogúság értelmezési tartományában, a hagyományos családon belüli munkamegosztás kritikájának keretében sokoldalúan foglalkozott a gender kérdéssel, mint a nők társadalmi hátrányával és annak forrásával. Széles teret nyert a nemek társadalmi és családon belüli szerepvállalásának elemzése, a nők tömeges munkaerőpiaci integrálódása következtében előálló kettős munkaterhelés magyarázata. Statisztikai adatokra alapozva igazolták, hogy a munkahelyi elfoglaltság és az otthoni feladatok ellátása együttesen a nők férfiakénál nagyobb munkaóra teljesítményében jelenik meg. Ezt jogosan tartották igazságtalannak a feminista szakírók és kétféle irányban tágitották a nők lehetőségeinek terét. Egyrészt a férfiak irányába fogalmazták meg követelményként a családon belüli munkamegosztásban való nagyobb részvállalást, másrészt a munkahelyek irányába a kettős szerep összehangolása megteremtésének igényét. Vizsgálták, hogyan és miként alakult ki és maradt fenn a hagyományos családon belüli munkamegosztás, és ebben a biológiai adottságok és a társadalmi befolyások milyen szerepet játszanak. Pro és kontra érvek tömege jelent meg, elsősorban a nemzetközi szakirodalomban, de ébredtek a hazai kutatók is. Mindez a normalitás keretei között.

GENDER TUDOMÁNY (GENDER STUDIES) A NORMALITÁS JEGYÉBEN

Vannak, akik a feminizmust mozgalomként, mások módszerként, esetleg megkülönböztető hangsúllyal interdiszciplináris módszerként, megint mások szemléleti alapállásként vagy tudományként értelmezik. Még kutatói körökben is elterjedt nézet, hogy feminista tudomány nem létezik, a feminizmus mozgalom, amit ki-ki értékelkötelezettsége alapján minősít. Az igényesebb megközelítés megkülönbözteti a *feminizmus tudományos* (akadémiai, elméleti) és *mozgalmi* (gyakorlati) áramlatát, melyek kapcsolata országok és korok szerint sokféle változatosságot mutat. A tudomány feltárja a szükségleteket, a problémákat, az okokat és megoldási javaslatokat kínál³. A feminizmus, mint mozgalom érdekeket közvetít, kiépíti szervezeti rendszerét, mozgósít a célok megvalósításának érdekében.

A nemek társadalmi helyzetének tudományos vizsgálata különböző szakaszokra osztható, nélkülöz mozgalmi elemeket. A nemzetközi szakirodalom a tudományos és mozgalmi *feminizmus rendkívül sokszínű áramlatát* kínálja az olvasónak (Rosser, 1992; Tong, 1992). Korántsem a teljesség igényével, egy lehetséges csoportosításban megkülönböztethetjük a különféle irányzatokat eltérő ideológiai gyökereik szerint: az egzisztencialista, az esszencialista, a liberális, a marxista, a szocialista, a posztmodern feminizmust; tudományági kötődése alapján pl. a pszichoanalitikus feminizmust; vallási kötődés alapján pl. a keresztény és az iszlám feminizmust; területi sajátosságok alapján az afro-amerikai feminizmust; a férfiakhoz való viszony szerint a radikálfeminizmust és a lesbikus szeparatizmust. A kilencvenes évek közepén megjelennek a vizsgált területek szerinti feminizmusok is, mint például az ökológiai, a helyhatósági feminizmus (Macey, 1995; Warren, 1994), amelyek besorolhatók a fenti áramlatok valamelyikébe. A hazai túlzó leegyszerűsítés a feminizmust a jogosan elutasított férfiellenes radikálfeminizmussal azonosítja.

A tudományos feminizmus fejlődésének állomásai a feminista tudományok, a nőtudományok és a társadalmi nemek tudománya (feminist studies, women's studies, gender studies). A feminista tudomány (feminist studies) a női nézőpontot jeleníti meg a különböző tudományokban. Elsőként a művészetekben, az irodalomban és a történelemben nyert polgárjogot. Legjelentősebb terméke a feminista filozófia, amely ismeretelméleti talajról vonja kétségbe az eddigi tudományok eredményeinek érvényességét, vagy legalábbis korlátozott érvényűnek tartja azokat. Képviselői azzal érvelnek, hogy az eddigi tudományos közelítések kizárólag az emberiség felét kitevő férfiak által kreáltak, az ő sajátos nézőpontjukat, tapasztalatukat érvényesítő megismerési kategóriákkal írják le az ennél sokoldalúbb – az emberiség másik felét alkotó nők nézőpontját, értékrendjét és érdekeit is kifejező – valóságot. A feminista filozófia radikális szárnyának képviselői szerint kizárólag a feminista alapállás talaján (tágabban az elnyomottak nézőpontjából) lehet valódi tudományos megismerésre szert tenni.

A nőtudomány (women's studies) értelmezéséről még napjainkban is viták folynak. Megközelítésemben a nőtudomány a nők helyzetét leíró-elemző feminista résztudományok interdiszciplináris tudománnyá szerveződésének állomása. Tartalmazza a világról alkotott női nézeteket, ezért sokan a nőtudományok részének tekintik a nők által művelt tudományokat és művészeteket is. Vizsgálódásának tárgya a női nem, jóllehet elemzései során minden kérdésben akarva-akaratlanul belebotlik a férfiakba. A kétnemű társadalomban a mindkét nemről

szóló állítás ugyanis csak a másik nemre vonatkoztatott összehasonlítás fényében érvényes. A nőtudomány, jóllehet tudomása van erről, mégis „csak” a női nem társadalmi helyzetének megismerésére koncentrál.

A nőtudomány a kilencvenes évekig szinte kizárólag a nőkre vonatkozott, a férfiak helyzetének elemzése csupán viszonyítási alapként jelent meg, esélyegyenlőségük igénye fel sem merült. A feminizmus – főként annak radikális áramlata – a nők esélyegyenlősége követelésének jegyében férfi érdekeket sért. Ez nem maradhatott visszhang nélkül. A reakciók két irányban teljesedtek ki: az antifeminista férfi mozgalom és a férfi tudományok (men's studies)⁶ kifejlődésének engedtek teret. A hetvenes években Hernádi Miklós a férfiak gyermek-elhelyezési jogáért szállt síkra, az „anyaszívű apák” érdekvédelmi szervezeteként létrehozta az Elvált Apák Egyesületét.⁷ Bíró Dávid (1982) nagy vitát kiváltó cikkében a férfi halandóságot a domináns nők térnyerésére vezette vissza.⁸ 2011. októberben indult a „FérfiHang.hu” antifeminista férfimagazin. Csuzi Attia ötletgazda lapindító elgondolása szerint a magazin olyan író-olvasó közösséggé formálódó portallá válhat, amely a férfi társadalmat érintő és érdeklő társadalmi problémákról is szól. Megfogalmazásában: „nem csak arról kellene szót ejtenünk, hogy miért érezhetik magukat rosszul a férfiak a feministák szájíze szerinti társadalomban, hanem mindazokról a kérdésekről, amelyek minket, férfiakat, általában foglalkoztatnak.” „...hiánypótló szerepet tölthet be egy ilyen portál, hiszen miközben a nyomtatott és online női lapoknak se szeri se száma, a férfiak családi, jogi, mentálhigiénés, szexuális és életmód problémáinak megoldását csak nagyon kevés magazin tűzi a zászlójára.” A lapban való közlés egyetlen feltétele „az alapjaiban férfiközpontú, avagy férfi-pozitív gondolkodásmód.”⁹

A társadalmi nemek tudományának (gender studies) megjelenése a feminizmus kritikájaként a hetvenes évek közepén erősödött meg a legkülönbözőbb tudományterületeken, hasznos, értelmes kérdésfelvetéseket és válaszokat helyezve a diskurzus terébe. A két nemet szimbiózisban kezelte, úgy vélte, hogy biológiai és társadalmi okok nyomán minden „nőkérdés” egyben „férfikérdés” is. A nemek közötti viszony elemzésének szánt megkülönböztetett szerepet, mindkét nem hátrányaira érzékenyen rezonált. Értékszempontú közelítésként, az emberi nem (nők és férfiak) egyenjogúságának igényét, képességeinek kifejlesztését és kiteljesítését fogalmazta meg célként. Ebben a kontextusban a nőemancipáció az általános emberi emancipáció része, amely magában foglalja Buda Béla megfogalmazásában „a férfiak nyomorúságainak felismerését” és felszámolásának szándékát is (Buda, 1985). A nők és férfiak együttes kezelése megjelent a társadalom által közvetített kíváncsi szerepfelfogásban az oktatás és kultúra területén, valamint a családon belüli munkamegosztás kritikájában is. A normalitás talaján álló gender tudomány nem tudta (nem akarta?) – feltételezhetően a mozgalmi hatások nyomán – a nők és férfiak esélyegyenlőségét azonos fontossággal kezelni. A nőmozgalom erőteljesebb volt, mint a férfimozgalom, és ideológiailag befolyásolta/meghatározta a gender tudományok nő-elkötelezettségét. A tudományos és a mozgalmi feminizmus még napjainkban is lényegesen erőteljesebb, mint a férfiak társadalmi helyzetét vizsgáló, és a hátrányaik felszámolására szerveződő férfi tudomány és mozgalom. Sőt a normalitás talaján fejlődő gender tudományok új irányt vettek, a politikai genderizmus felé mozdultak el.

A gender tudományban kezdettől szétváltak a gazdasági, közgazdasági irányultságú kutatások, és a nemi identitásalapú kutatások. A gazdasági szemléletet érvényesítő, elismert tu-

dományos folyóirat a „Gender, Work and Organization” például a nemek (nők és férfiak) munkaerőpiaci helyzetének különböző vetületeit vizsgáló tanulmányokat tesz közzé. „The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies” a nemi identitás, szexuális irányultság kérdéseit vizsgáló egyik elismert folyóirat. Megközelítései teret nyitnak a genderizmus normalitástól eltérő irányzatának.

TUDOMÁNYOS GENDERBŐL POLITIKAI GENDER (GENDERIZMUS)

Az ezredfordulót követően vált érzékelhetővé, hogy a politika igyekszik szétfeszíteni a gender tudomány kereteit, módosítani a tudomány által a normalitás jegyében felfogott gendert. Rátelepült a tudományos gender (társadalmi nem) elméletre. „... jelentéshatalmi szempontból a nemek közötti egyenlőség kifejezés ma már valami egészen mást jelent, mint ahogy mondjuk jó szándékúan és jóhiszeműen gondoltuk volna, amikor maga ez a fogalom, mármint a gender fogalom egyáltalán megjelent.” (Bogár, 2020; kiemelés: KK).

Manapság szinte lehetetlen áttekinteni a gender-ideológia irányzatait és vadhajtasait, erre nem is vállalkozom. Nem csupán a nagyközönség számára értelmezhetetlen, de még a kutatók számára is nagy falat eligazodni útvesztőiben, amely egybemossa, összekeveri a biológiai nem, a társadalmi nem, a társadalmi szerepek, a nemi identitás és a szexuális orientáció jelentését és jelenségeit. A „gender fogalom pályafutását” mutatja be Sípos Írisz (2010) kitűnő tanulmányában: „Gender mint bölcsészeti kategória és eszköz; Gender mint identitás; Gender mint elmélet; Gender mint utópisztikus ideológia; Gender mint a nemiség kultusza; Gender mint az elbizonytalanítás kultúrája.” Az elbizonytalanítás megjelenik a konstruktívizmuson alapuló mozgalmak erkölcsi programjában, amely ... „Az »önkényt« úgy próbálja leleplezni és semlegesíteni, hogy minden mozzanatát – értékeit, normáit, viselkedését – tetszőlegesnek tünteti fel. A nemek közti viszonyban ez – a szerepek semlegesítése ... – a vonzalmak semlegesítése ... az identitás semlegesítése ...” (Sípos, 2010; kiemelés: KK)

Szakítva a gender nő-férfi társadalmi megnyilvánulásaként történő értelmezésével, napjaink nemzetközi szakirodalmában¹⁰, sokféle definícióval találkozhatunk. A gender lehet társadalmi identitás, személyiség vagy magatartás jellemző (Chrisler-Lamer, 2016), a nőiesség, férfiasság pszichológiai megnyilvánulása, tanult szerep (LaFont, 2015) és különféle nemi identitások. Chrisler és Lamer azt is állítja, hogy a gender, mint társadalmi identitás általában, de nem szükségszerűen vonatkozik az egyén biológiai nemére. Sőt vannak megközelítések, amelyek a biológiai nemet is társadalmi konstrukcióként értelmezik.¹¹ És a zavar csak fokozódik. Így állhat elő a kilencven valahány, vagy mára már ennél is több gender, és lehet eljutni a nő és a férfi („bináris”) felfogástól a genderfluid, gendersemleges fogalmakhoz. Nyomuló politikai szándékot fejez ki a genderizmus kisebbségi kérdéskénti értelmezése, ezzel a kisebbségi jogok irányába történő terelése, a lehetőség megteremtése, hogy emberjogi kérdésként kezeljék. Hazai ismert médiaszereplők sem tudnak mit kezdeni a gender fogalmával. „Én ezt a gender kérdést őszintén szólva marginális problémának tartom. Tehát szerintem ez így nagyon szűk kisebbséget érint. Ezt fölöslegesnek is tartom ...” (Fodor, 2020; kiemelés: KK) Az elemző reflexiója: „... lehet, hogy Magyarországon marginális még a gender kérdés ...” (G. Fodor, 2020; kiemelés: KK.)

VISSZA AZ ALAPOKHOZ: BIOLÓGIAI NEM, TÁRSADALMI NEM KAPCSOLATA

A két nem (nők és férfiak) eltérő külső megjelenésének, testi-lelki különbségeinek biológiai hátterét a DNS molekulák, nemi kromoszómák, nemi hormonok és az ebből fakadó sokféle nemi jellegzetességek alkotják, ami meghatározza reprodukciós szerepüket (Czeizel, 1985; Csaba, 1985). Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont megfogalmazásában „A biológiai nem fogalma a reprodukcióban betöltött szereppel kapcsolatos (utódok nemzése és szülése).” (MTA TTK, é. n.)

Napjainkban a gender-ideológia a „nem bináris” felfogást követi, miszerint a két véglet (nő és férfi) között számtalan variáció, közbülső állapot létezik, és ezen a kontinuumon elhelyezhetők a legkülönbözőbb szexuális kisebbségek. A genderfluid „elmélet” szerint a nemek közötti biológiai különbségek korántsem élesek, hanem képlékenyek, formálhatók, ami már messzire vezethet, és megalapozza a soktucat gender megjelölését. A gender tehát fluid, képlékeny, nevezik őket nem „bináris embereknek”, „transzneműeknek”, „harmadik nemnek” (Richards, 2016), a kifejezések tárházát is nehéz feltérképezni. Nem tudok állást foglalni abban a kérdésben, hogy a „nem bináris nem” biológiailag milyen mértékben determinált, mert pro és kontra szakirodalmi forrásokat bőven lehetne idézni.

A „gender” a hazai szakirodalomban a hetvenes években a biológiai nemtől eltérően a társadalmi nemet jelölte, a nőket és a férfiakat a szocializáció során tanult és rögzült jellemzőivel, viselkedésével, szerepeivel jellemezte. A tudományosan igazolt felfogásban a biológiai és a társadalmi nem együttesen alkotja az embert. Ebben a felfogásban értelmezhetetlen a gendert önálló entitásként kezelni, mert nincs társadalmi nem biológiai test nélkül, és a társadalomban szereplő biológia test társadalmilag felruházott jegyek nélkül, mivel nem elszigetelt egyénként, hanem társadalomban élünk. Tehát könnyen belátható, hogy a gender, mint társadalmi nem, önmagában értelmezhetetlen. Csak a fizikai testtel együtt létezik. A biológiailag és a társadalmilag determinált test együttesen jelenik meg, amit a társadalom és az egyén saját értelmezési tartományában érzékel, megél, elhelyez.

A biológiai test meghatározott történelmi, földrajzi, kulturális környezetben szocializálódik, családi, kortárs csoportok és különböző intézmények és szervezetek tagjaként vesz fel szokásokat, szerepeket, őriz tradíciókat, kultúrát. Média közvetítésként éli meg a valóságot. A társadalmi nem (eredeti, tudományos értelemben) több mint társadalmi szerep. Amivé és ahogyan a társadalmi környezet avatja az embert. Ami nyilvánul az értékbeli elkötelezettségében, a kultúrájában, a céljaiban, a motivációban, a választásaiban, a viszonyulásaiban, a viselkedésében, az elvárásaiban, és sorolhatnánk az emberi lét különféle megnyilvánulási tereit.

Ez a biológiai és társadalmi együttes határozza meg az egyes egyént. Hogy a társadalom elhelyezze struktúrájában ezt az egyéni biológiai-társadalmi testet, a családi nevelés, az oktatás és kultúra együttes hatásaként, jó esetben a biológiai adottságok figyelembevételével, különféle szerepekkel ruházza fel. Felépíti sztereotípiáit, megrajzolja a férfiaság (maszkulinitás), nőiesség (feminitás) normáit, amit az intézményrendszerén keresztül közvetít az egyének felé követelményként. Ezzel befolyásolja, irányítja a kíváncsnak tartott szerepmodellt, amely akkor életképes, ha a nemzet fennmaradását, fizikai, és lelki egészségének megőrzését szolgálja.

Mivel a szocializáció társadalmi folyamat, a társadalom, a nemzet joga és kötelessége eldönteni, hogy milyen értékeket kíván átörökíteni. Nem az egyéneké és nem különböző érdekeket követő lobbicsoportoké, nem globalista hatalmi csoportosulásoké.

Az egyén használja, értelmezi, nemi identitásként dekódolja biológiai-társadalmi testét. Követi szexuális és sokféle egyéb orientációját (kulturális érdeklődés, pályaválasztás stb.), elkötelezettségét. Az egyéni választás nyomán kirajzolódnak a különböző szexuális orientációt követő rétegek, egyéni életérzést, törekvést, motivációt követve, amelynek megélése alapvető emberi joguk. Ez az egyéni interpretáció jelenik meg gender fogalomként napjaink gender-ideológiájában, a genderizmusban.

A nemi identitás (az érzés, hogy milyen neműnek véli magát az ember) alapesetben egyezik a születéskori nemmel. A nő nőnek, a férfi férfinak érzi magát. Azt a jelenséget, amikor az egyén nemi identitása eltér a születéskori nemétől nemi diszfóriának (korábban nemi identitászavarnak) nevezi a szakirodalom.¹² A nemi identitás kialakulásának okára és folyamatára különböző elgondolások vannak. Ebben az esetben is tetten érhető a biológiai és társadalmi determináció elmélete. „A biológiai háttér magyarázatában elterjedt egyik hipotézis szerint (developmental mismatch) a méhben a nemi szervek fejlődése és az agy szexuális differenciálódása eltérő ütemben zajlik, és ez lehetővé teszi, hogy eltérő irányba forduljon a test és az agy.” (Dr. K.A., 2018)¹³ A társadalmi okság talaján állók szerint a fiúk és lányok viselkedése azért különbözik, mert „eltérő szociális normák szerint neveljük őket” (u.ott.). A tudomány ebben a kérdésben sem ad kielégítő támpontot. „...a gender diszfória biológiai gyökereinek megértése még messze van, és mint az az emberi tapasztalat számos más területén is jellemző, a nemi identitást meghatározó neurális mechanizmusok továbbra is rejtélyesek, azonban a tudomány már elkezdett kapaszkodókat találni a megértéséhez.” (u.ott; kiemelések: KK.) Valószínű, hogy a nemi identitás mindkét irányzat leegyszerűsítő álláspontját meghaladva, összetett jelenség, ami biológiai, pszichológiai és szociális hatóerők kombinációja következtében alakul ki. A biológiai test a társadalmi szocializáció folyamatában éli meg nemi azonosulását, ami a gender (mint társadalmi nem) egyik vetülete, de nem azonos a genderrel.

A gender-ideológia a gendert (amely tudományos értelemben a biológiai nem társadalmi megnyilvánulása) napjainkban nemi identitásként vagy szexuális orientációként értelmezi. Ekként fogalmaz az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja is: „Vannak olyan csoportok is, amelyek tagjai esetében a társadalmi nem fogalma nem mindig a férfi-nő kettősségen alapul, akiknek nemi identitása vagy szexuális irányultága eltér ettől” (MTA TTK, é. n.). Nemi identitásként írja le a gendert a Transznemű Egyesület is: „Vannak, akik többneműek, vagyis több mint egy nemi identitással rendelkeznek (ez lehet, férfi, nő vagy egyéb) akár egy időben is vagy ez változik náluk. Például: kétnemű, akinek két egymástól elkülönülő nemi identitása van (bigender), háromnemű, akinek három egymástól elkülönülő nemi identitása van (trigender), többnemű, akinek több egymástól elkülönülő nemi identitása van (polygender).” (Transvanilla, é. n.). További gendereket fogalmaznak meg, nem idézve hosszabban: nemtelen (agender), nem nélküli (gender neutral), változó nem (gender fluid), harmadik nem (third gender), köztes nemű (intergender), stb.

Ha a genderizmus a nemi identitást, a szexuális orientációt értelmezi genderként (társadalmi nem), akkor azt a szocializáció eredményeként tételezi. A nem bináris nem társadal-

mi megnyilvánulásaként. A gender ideológia megfosztja a gendert, mint társadalmi nemet tudományos alapjától, hogy a politika eszközrendszerévé tegye. [Ismételjük: „A társadalmi nem fogalma azt jelenti, hogy a biológiai értelemben vett nők és férfiak társadalmilag meghatározott szerepeltvárásoknak felelnek meg.” (MTA TTK, é. n.)] A gender fogalom nemi identitáskénti értelmezése tág teret nyit kiszélesítésének, „a nemi identitás tehát nem a férfi és a nő egymástól különböző, ugyanakkor egymást kiegészítő lényegbeli adottságán alapszik, hanem egyedek egymástól eltérő és számos variációban létező önképén és nem utolsósorban szexuális preferenciáján.” (Sípos, 2010.) Bőséges anyagi erőforrásokra és intézményi háttérre épülő erőteljes érdekérvényesítő képesség és propaganda támogatja a szocializációs folyamatba benyomuló gender-ideológiát.

Ebben a fogalmi forgatagban megválaszolatlan kérdés, hogy a biológiailag „nem bináris” test milyen társadalmi szerepet tölt be? Mert társadalmi szerep nélkül nem létezik biológiai test. Miközben a „nem bináris” test megéli saját, a többségtől eltérő nemiségét, a többségi társadalmi normákkal való azonosulás hiányában, akarva, akaratlanul rést nyit a hagyományos nemi szerepekre épülő szocializációs folyamatban. Amit a hagyományos családi értékek szétrombolására, a népesség fejlődésének korlátozására, a nemzet fennmaradásának akadályozására felhasznál az ebben érdekelt hatalom. Hogy normává tegye a „nem bináris” és az ehhez tapasztott, nemi identitásként interpretált társadalmi konstrukciót. Ezáltal válnak a jelentős társadalmi támogatottság hiányában sérülékeny „nem-bináris” emberek a politika könnyű játékszerévé. Napjainkban vált nyilvánvalóvá a gender ideológiát felhasználó hatalom törekvése, miután teljes nyíltsággal helyet követel magának a gyermekek nevelésében, oktatásában is. A jövő generáció „érzékenyítésében”.

A gender semlegesség a nő-férfi szerepfelfogással szemben a gender ideológia szerves része a jelenlegi hazai és nemzetközi propagandában. A gender semleges nevelés szerint a gyerekek, születéskori biológiai nemétől függetlenül, majd eldönti, hogy mi akar lenni. A gender semleges nevelés a „hagyományos” sztereotípiák szerinti nevelés felszámolását szorgalmazza. Bár számomra ennek gyakorlati kivitelezése felfoghatatlan, annyit az előzmény törekvésekből (nemi sztereotípiák felszámolása az iskolai tankönyvekből) már értek, hogy a kislányok ne csak babákkal játszanak, a kislányok pedig ne csak autókkal, vagy szerelhető játékokkal. Bár normális esetben ezt senki nem tiltja, és az óvodákban az egymással játszó gyerekek szívesen használják a másik játékát is, megfigyelhető, hogy a kisgyerekek ösztönösen a biológiai nemüknek megfelelő játékokhoz fordulnak nagyobb gyakorisággal. A kislányok ringatják, pelenkázzák, nyugtatják a babákat, a kislányok pedig szétszedik a szerkezetet, a belsejét kíváncsiak megtekinteni. Anélkül, hogy erre bárki kényszerítené őket. Arra nem találtam szakirodalmat, hogy a nembináris gyermek (ha van ilyen) ösztönösen milyen játékokhoz nyúl?

A gender semleges elmélet a hagyományos szerepek felszámolását célozza meg, ami a komplementer, sztereotípiának elkönyvelt felnőtt szerepek szétzilálására irányul. Kárt okoz a nemzet számára a folyamat megértésének hiánya. Gerő András, a Habsburg Történeti Intézet igazgatója, felteszi a kérdést: „Mi ezzel a probléma?” (mármint a gender semleges neveléssel). „Egy országban, ha tételezünk egy társadalmat, és azt, hogy a társadalom bizonyos szabadságjogokat biztosít, hát hadd legyen az már a magánjogok birodalmába tartozó, hogy ki hogyan akarja úgynevezett nevelni a gyermekét. Van, aki rasszistának nevezi a gyermekét, van,

aki gender semlegesen, van, aki ...”. „... Ezek ellen lehet társadalmilag valami diszkussziót folytatni, hogy mit tartunk helyesnek, és mit nem, de az államnak ehhez nincs köze.” „... hagyni kell az embereket élni, úgy ahogy akarnak.” (Gerő, 2020; kiemelés: KK)

A SZOCIALIZÁCIÓ SZEREPE A NEMI SZEREPEK KIALAKULÁSÁBAN

A szocializáció a társadalom¹⁴, a nemzet, annak egyes rétegei, csoportjai értékeinek, viselkedési szabályainak, normáinak elsajátítására irányuló folyamat. A szocializáció útján válnak az egyének a társadalom, a nemzet, és annak részegységei tagjává. Az egyes alcsoportok (társadalmi rétegek, kulturális, vallási, politikai közösségek) normarendszere és az azt közvetítő szocializáció folyamata közötti eltérések konfliktusokhoz vezethetnek. Egy nemzet szocializációs folyamata annál eredményesebb, minél nagyobb összhang van az egyes alcsoportok normái és céljai, valamint az azt közvetítő szocializációs alrendszerek között.

A kíváncsnak tartott normák a célrendszerből vezethetők le. (A továbbiakban csak a nemzeti szinttel foglalkozom.) Mi a nemzet célja? Mint egésznek és mint tagjainak a fennmaradása és fejlődése, gazdagabbá válása fizikai, szellemi, lelki értelemben. A fiziológiai, pszichológiai és kulturális normarendszer legfőbb közvetítő közege a család és a társadalmi intézményrendszerek (gyermekintézmények, oktatási és kulturális rendszer, egészségügy, szociális gondoskodás), valamint az ezeket megalapozó gazdaság. A szocializáció a családi, iskolai nevelés és a munkamegosztás gyakorlatában, szervezeti tagozódásában kialakult értékeket, szerepmodelleket örökíti át. Mélyen a társadalom sejtjeibe ivódott tradíciók szabályozzák, hogy mit kell, és mit illik tennie a társadalom szereplőinek.¹⁵

A nemzet fennmaradásának és fejlődésének alapja a gyarapodó népesség fizikai, szellemi és lelki egészségének biztosítása, ami a születések és halálozások dinamikájára épül. A népesség gyarapítására, reprodukciójára a nő és férfi közössége képes.¹⁶ A nemzet fennmaradásának és fejlődésének követelménye ebből következően a nőnek és a férfinak tulajdonított szerepek átörökítése. Ebben a folyamatban a gyermekkori szerepgyakorlásnak igen fontos funkciója van: a felnőtt szerep ellátására készít fel. A nemzet egészséges fejlődésének követelménye a gyermekkori szocializáció női és férfi szerepekre történő felkészítése, mert ez biztosítja a nemzet fennmaradását és fejlődését. A nemek társadalmi szerepei a nemzet fejlődésével változó sztereotípiaként rögzülnek, de a biológiai alapjuk továbbra is a nő és férfi egysége. Ezért a „társadalmilag kreált nemi sztereotípiák” felszámolásának követelése tudományosan nem igazolható felfogás, sanda politikai szándékot közvetít.

SZTEREOTÍPIA A SZEREPTANULÁS SZOLGÁLATÁBAN

A sztereotípiát tudományos megközelítésben „információ-feldolgozási paradigma”, semleges fogalom, „racionális kategória”, absztrakciós modell, amely segíti az információk feldolgozását a közös elemek, a közös sajátosságok csoportosítása és kategorizálása útján – mondja a kutató (Hunyadi, 2001). Ennek hiányában minden egyes egyént meg kellene vizsgálni, hogy tulajdonságai leírhatók legyenek. Nem a sztereotípiát a káros, hanem a sztereotípiákhoz, mint társadalmi-kulturális szerepekhez tapadó hátrányos következmények a nem kívánatosak. Vi-

lágosabban: nem az a probléma, ha a családoorientált férfi vagy nő, vagy mindkettő sztereotíp viselkedésként a családgondozásnak kívánja életét szentelni, hanem hogy ez a választás hátrányos helyzetbe hozza őket.

Nagyon fontos sokszorosan aláhúzni azt a tényt, hogy nők és férfiak annyifélék, ahányan vannak. A sztereotípiák a nők és a férfiak társadalmi csoportjára, tagjaik nagyobb hányadára vagy statisztikai átlagára jellemzők, amiktől az egyes egyének lényegesen különbözhetnek és különböznek. A csoport tagjainak többségére, vagy az átlagra érvényes tulajdonságok, tanult viselkedésminták sztereotípiákká rögzülnek, és meghatározzák a nőkről és a férfiakra alkotott nézeteket, biztosítva a sztereotípiák újratermelődésének közegét. A nők társadalmi helyzetének javítását szorgalmazó mozgalmak gyakran hangsúlyozzák a sztereotípiák felszámolásának igényét, miközben azáltal, hogy a nők társadalmi csoportját hátrányos helyzetű rétegnek tekintik, maguk is sztereotípiák szerint gondolkodnak. Ezt a kettős mércét, váltakozó nézőpontot nevezem sztereotípiacsapdának, amin felülemelkedni csak az egyéni adottságok szintjén lehet. A nem kívánatos sztereotípiákat (pl. állásinterjú esetében az egyének csoportjellemzőként történő megítélése) úgy lehet elkerülni, ha az egyénről szóló döntések során sajátos helyzetüket, körülményeiket, adottságaikat mérlegelik a döntéshozók, és nem statisztikai tömegként kezelik őket.

A komplementer, egymást kiegészítő szerepmodellnek a továbbélése nagyon fontos társadalmi funkciót tölt be, *a jövőbeni családi szerepekre készíti fel a generációkat*. Hogy ezeknek a hagyományos nemi szerepeknek a határai oldódnak, bizonyítja a mai fiatal apák gyermekgondozási részvállalása. A nagy kérdés, hogy meddig lazíthatók (egyesek szerint felszámolandók) a „hagyományos nemi szerepek”? És az új – de meg nem fogalmazott – konstrukciónak mi a funkciója? Kik lesznek a nyertesek vagy vesztesek? „A tudomány még nem adott választ arra a kérdésre, hogy meddig érdemes és szabad a hagyományos komplementer szerepeken lazítani, és ez mikor vezet az emberi képességek, készségek gazdagításához, és mikor vet fel identitás problémát – a maga káros következményeivel együtt. Az bizonyosnak tűnik, hogy az apák nagyobb mértékű bevonása a gyermeknevelésbe az érintettek mindegyikének érdekeit szolgálja, amit a fiatal apák gyakorolnak is. A gyerekek egészséges fejlődése szempontjából fontos, hogy a férfiak nagyobb részt vállaljanak a gyerekek szocializációs folyamatának teljes spektrumában, amiből jelenleg – a munkaerőpiac szegregáltsága miatt is – kimaradnak”. A férfi (apa és tanár) minta hiánya a szocializáció folyamatában mindkét nemű gyermek szerepkészletének tartományát szűkíti (Buda, 1985). A gyerekek (fiúk és lányok) nem sajátíthatják el a családépítéshez nélkülözhetetlen nemi szerepeket, ami felnőtt korukban szerepkonfliktushoz vezethet. Nem túlzó a következtetés, hogy (egyebek mellett) ez is szerepet játszik a szingli lét terjedésében.

A társadalmi munkamegosztás változásából eredő szerepátrendeződés, a nők tömeges – önkéntes és kényszerű – beáramlása a munkaerőpiacra, a férfiak önkéntes és kényszerű részvállalása a családi-háztartási feladatok ellátásában szerepbizonytalanságot okoz férfiak és nők körében egyaránt. A hagyományos szerepfelosztás gazdasági alapja megingott, miközben az új szerepmegosztás társadalmi feltételrendszere még nem épült ki. A hagyományok továbbélésének mély kulturális gyökerei vannak, gyakran racionális családi döntés következménye, és/vagy az egyének prioritásait tükrözi. A külső – főként gazdasági – tényezők által erőltetett

szerepváltozást a nők és férfiak többsége nem fogadja el, annak ellenáll. Ismert, hogy főként az iskolázott, városi, fiatal családokban tapasztalható átrendeződés a családon belüli munkamegosztásban. A külső kényszerből vállalt szerepcserében férfiak és nők nehezen találják meg a helyüket; a szerepbizonytalanság káros következményei az emberi kapcsolatok, a szocializáció, a családi funkciók és a párkapcsolati problémákban, szexuális zavarokban jutnak kifejezésre (Lux, 1982). Világszerte emelkedik a társtalan, magányos emberek tömege.

A nők és férfiak komplementer szerepének lazítása társadalmi és egyéni szempontból nem tűnik eredményesnek, nem lettek az emberek sem hatékonyabbak, sem boldogabbak. A kényszerek ezúttal sem célravezetők, ebben a kérdésben is a párok döntési kompetenciáját célszerű meghagyni. A döntésük megvalósításához szükséges feltételek kialakítása segítheti az egészséges családi és társadalmi kohézió megteremtését. Kérdés, hogy a fogyasztói társadalomban szükség van-e jól működő családokra, vagy inkább atomizált, könnyen manipulálható tömegre? A gyakorlati tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a fogyasztói társadalmat mozgató hatalom nyomására erre mozdul a világ.

CÉLOK ÉS ESZKÖZÖK: ZAVARKELTÉS DIREKT VAGY INDIREKT, SZÁNDÉKOLT VAGY NEM SZÁNDÉKOLT FORMÁBAN

A gender ideológia nem tudatlanság terméke, hanem komplex, célirányos, tudatos rendszert alkot. A „nem bináris” nemre épít, a gendert nemi identitásként értelmezi, és társadalmiként interpretálja, hogy a szocializáció folyamatában normává tegye a „nem-bináris” (biológiai és társadalmi) létet. A szocializációt gender semlegesként javasolja, fellazítva a hagyományos, a társadalom működéséért és a nemzet fennmaradásáért felelős szerepmodelleket. Napjainkra a gender olyan „hamis fogalom” vált, olyan „jelentéshatalmi fegyver”, amely „mesterséges, hamis valóság létrehozására alkalmas” (Bogár, 2020; kiemelés: KK.). Sőt, „az emberiség utolsó identitásháborúja” zajlik napjainkban....”az egész gender.....azt jelzi, hogy az ember legvégső, legmélyebb önazonosságának kulturálisan is, meg az emberi fizikai testének, az önazonosságának a szétverése zajlik.” (Bogár, 2021; kiemelés: KK.)

A nemzet fennmaradása, mint cél

Egy nemzet fennmaradásának feltétele a létszámbeli gyarapodás, valamint egyedei fizikai és szellemi egészségének biztosítása, kultúrájának ápolása, ami visszahat a fizikai és szellemi egészségére. Történelmileg bizonyított tény, hogy a nemzet tartópillére a nőre és férfira épülő hagyományosnak nevezett családmodell. *Minden olyan törekvés, ami ezeket a feltételeket rombolja, a nemzet fennmaradását lehetetleníti el.*

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány alapgondolatainak rövid változata megjelent: Gender és nemzet. Magyar Hírlap, 2020. november 20. <https://www.magyarhirlap.hu/velemenyt/20201120-gender-es-nemzet>
A kézirat lezárásának dátuma: 2021. március
- ² A hivatkozásokat csupán példaként említem. A hatalmas szakirodalom teljes körű feltüntetése meghaladja a tanulmány célját és kereteit.
- ³ Eredeti kiadás éve 1949.
- ⁴ Gender is defined as the socially constructed roles, behaviours, activities and attributes that a given society considers appropriate for women and men.” (Council of Europe I/3, 2011)
- ⁵ Ismertek olyan álláspontok, melyek a megoldás keresését, javaslatok megfogalmazását nem tekintik a tudomány feladatának. Véleményem szerint az öncélú tudomány társadalmilag haszontalan.
- ⁶ Hazai legjelesebb képviselője dr. Tamási Erzsébet.
- ⁷ Az Elvált Apák Érdekvédelmi Egyesületének jelenlegi elnöke dr. Hegedűs István. „Az egyesület célja: - harmonikus családi életet támogató közfelfogás erősítése, - támaszt és segítséget nyújt a gyermeküktől különélő édesapáknak és gyermekeiknek. A kapcsolattartás megszakadása esetén segíti kapcsolatuk helyreállítását, - a jelenleginél kiegyensúlyozottabb családjogi törvény és joggyakorlat szükségességének elfogadtatása a társadalomban, egyenlő szülői felügyeleti jog biztosítása mindkét szülő részére, - kapcsolat hasonló célú nemzetközi szervezetekkel, - ingyenes jogi tanácsadás. Forrás: <http://elvaltapak.hu/> Letöltés: 2021-01-26.
- ⁸ Bíró Dávid a radikálfeminizmushoz hasonló hibát követett el kérdésfelvetésében. Azt a tényszerű megfigyelést, miszerint a hagyományos szerepfelosztás módosulása – a férfiak térszerzése a közszférában, kizárólagos szerepük elvesztése a családfenntartásban, a nők térnyerése a gazdaságban - a férfiak számára egészségi problémákat okozhat és hozzájárul a férfiak halandóságához, kizárólag a nők rovására írta. Holott a szerepváltozásoknak társadalmi háttere van, a szerepcsere okozott problémák társadalmi eredetűek, mindkét nemet érintik, megoldásuk csak a társadalom segítségével, közreműködésével lehet hatékony. Az egyénre, a másik nemre hárított felelősség csupán a nemek szembeállítására alkalmas, mint ahogy teszi azt a radikálfeminizmus és a férfimozgalom radikális szárnya.
- ⁹ Forrás: <http://www.ferfihang.hu/2011/10/19/lapindito-koszonto/>. Letöltés: 2014-02-22. Jelenleg nem található. A lap mára jelentősen bővített profilal működik: <https://www.ferfihang.hu/>
- ¹⁰ A szakirodalmi bőség szinte áttekinthetetlen.
- ¹¹ „...a biológiai nem társadalmi konstrukció, amit egy kulturális autoritás - „orvos»«” - erőltet ránk születésünk-kor, pusztán külső jegyeink alapján.” (Király, 2015) Vagy „a társadalom hatalmi struktúrái kényszerítik rá a cse-csemőkre.” (Laky, 2019)
- ¹² A nemi diszforiát korábban „nemi identitászavarnak” nevezték.”, ami mentális betegség képzetét jeleníti meg. Ezért az Amerikai Pszichiátriai Társaság a „Mentális rendellenességek diagnosztikai és statisztikai kézikönyvében” (2013) nem tekinti betegségnak, az állapotot nemi diszforiának nevezte át. Forrás: <https://www.gre-elane.com/hu/tudom%C3%A1ny-tech-math/t%C3%A1rsadalomtudom%C3%A1nyok/gender-dysphoria-4164855/>. Letöltés: 2021-02-11.
- ¹³ Részletes elemzését lásd a tanulmányban.
- ¹⁴ Különbségek teszek a „társadalom” és a „nemzet” fogalom között. A társadalom az adott intézményi keretek között együtt élő emberek csoportja. A nemzet ennél több: az együtt élő emberek összetartozása a közös nyelv, a közös történelem és közös kultúra tisztelete, az együvé tartozás tudata a nemzeti elkötelezettség talaján.
- ¹⁵ Részletes elemzését lásd Benda-Báger, 2019.
- ¹⁶ Felületes szemlélés talaján akár mulatságosnak is tűnhet az Alaptörvény legújabb módosítása, miszerint az anya nő, az apa férfi. A módosítás igényét az az értékromboló tendencia megjelenése váltotta ki, ami szétzilálja a nemzet alapját képező hagyományos családok rendszerét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beauvoir, Simone de (1969): *A második nem*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 575.
- Benda József – Báger Gusztáv (szerk. 2019): *Jövők a gyermek. Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I.* Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 430.
- Bíró Dávid (1982): A teremtés koronái és a gyengébb nem. *Valóság*, 9. sz. 62-70.
- Bogár László (2020): *Gender awagy a jelentés-hatalmi háború*. <https://www.youtube.com/watch?v=LCLhtmG7kAQ>. Letöltés: 2020. 10. 31.
- Bogár László (2021): Háttérkép. Hír Tv, 2021. február 18. <https://hirtv.hu/hatterkep/hatterkep-az-alapveto-tortelmi-kulonbseg-a-jobboldal-es-a-baloldal-kozott-2517096>
- Buda Béla (1985): Női szerep – női szocializáció – női identitás. In Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 93–110.
- Chrisler, Joan C. – Lamer, Sarah A. (2016): *Definitions of Gender. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. 21 April.
- Czeizel Endre (1985): A nők biológiai „természete” és társadalmi lehetőségei. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 21–50.
- Council of Europe (2011): *The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* (Istanbul Convention). <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence#I>. Letöltés: 2020-10-08.
- Csaba György (1985): A nők biológikuma és társadalmi szerepvállalása közötti ütközések és azok következményei. Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 51-67.
- Dr. K.A. (2018): *A nemi identitás biológiai alapjai*. http://otszonline.hu/cikk/a_nemi_identitas_biologiai_alapjai (Letöltés: 2021-02-11)
- Fodor Gábor (2020): Csörte. Hír TV, december 23. <https://hirtv.hu/csorte/csorte-a-politikanak-az-dolga-egy-demokraciaban-hogy-a-tobbseg-erdekeit-kifejezesre-juttassa-2513949> (Letöltés: 2021-02-11)
- Hunyadi György – Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.) (2001): *Sztereotípiakutatás, hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 499.
- Gender, Work and Organization, Blackwell kiadó
- Gerő András (2020): Csörte. Hír TV, december 23. <https://hirtv.hu/csorte/csorte-a-politikanak-az-dolga-egy-demokraciaban-hogy-a-tobbseg-erdekeit-kifejezesre-juttassa-2513949> (Letöltés: 2021-02-11)
- G. Fodor Gábor (2020): Csörte. Hír TV, december 23. <https://hirtv.hu/csorte/csorte-a-politikanak-az-dolga-egy-demokraciaban-hogy-a-tobbseg-erdekeit-kifejezesre-juttassa-2513949>
- Green, Richard (2010): Robert Stoller's Sex and Gender: 40 Years On. *Archives of Sexual Behavior*, 39. évf. 6. sz. December, 1457-1465. p.
- Illés-együttes (1972): A szó veszélyes fegyver. <https://songbook.hu/lyrics/5089/a-szo-veszelyes-fegyver>, Letöltés: 2020. 10. 31.
- Király András (2015): A nagy genderszótár: minden, sőt, egy kicsit annál is több, amit az idejét múlt bináris férfi-nő meghatározáson túl tudnod kell. !444!!! Életmód, június 11. <https://444.hu/2015/06/11/a-nagy-gender-szotar-minden-sot-egy-kicsit-annal-is-tobb-amit-az-idejet-mult-binaris-ferfi-no-meghatározason-tul-tudnod-kell> Letöltés dátuma: 2021. 07. 04.
- Koncz Katalin (szerk.) (1985): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Kossuth Könyvkiadó, p. 270.
- Koncz Katalin (2020): *Gender és nemzet*. <https://www.magyarhirlap.hu/velemen/20201120-gender-es-nemzet>. Letöltés dátuma: 2021. 07. 04.
- LaFont, Suzanne (2015): *Gender. The International Encyclopedia of Human Sexuality*. 20 April.
- Laky Zoltán (2019): Tényleg elismerte a genderelmélet atyja, hogy kitalálta az egészet? Nem, de igény lenne rá. Válasz online, 11. 12. <https://www.valaszonline.hu/2019/11/12/christopher-dummitt-gender-leleplezes-hatter/>. Letöltés: 2021-02-12
- Lux Elvira (1982): *Női szerepek a szexuálpszichológus szemével*. Minerva, Budapest, 324. l.

- Macey, Marie (1995): The moment of municipal feminism: gender and class in 1980s local government. *Critical Social Policy*, No. 44/45. 126-146. l.
- MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (é. n.): Biológiai nem és társadalmi nem. <https://www.tk.mta.hu/biologiai-nem-es-tarsadalmi-nem>. Letöltés: 2020. 09.11.
- Richards, Christina (2016): *Third Genders. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Rosser, Sue V. (1992): Are the feminist methodologies appropriate for the natural sciences and do they make a difference? *Women's Studies International Forum*, vol.15., No. 5-6, 535-550.
- Sípos Írisz (2010): Gender-ember avagy férfi és nő? *Vigilia*, 74. évf. július. <https://docplayer.hu/27881579-Gender-ember-avagy-ferfi-es-no.html>. Letöltés: 2021-02-03.
- Stoller, Robert J. (1984): *Sex and Gender: The Development of Masculinity and Femininity*. Karnac Books, 401.
- Sullerot, Evelyne (Szerk.) (1983): *A női nem. Tények és kérdőjelek*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 567 l.
- Transvanilla Transznemű Egyesület: <https://transvanilla.hu/genderqueer>. Letöltés: 2020.-11-20.
- Tong, Rosemarie (1992): *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*. Routledge, London, 305 l.
- Warren, Karen J. (1994): *Ecological Feminism*. Routledge. London, New York, 209 l.

Buzás Zsuzsa – Csóka Tamás – Maródi Ágnes

Médiaműveltség és zenetanulás

A hagyományostól a modern módszerekig

Media Literacy and Music Education

From Traditional to Modern Methods

Összefoglalás

Az értékes és igényes médiatartalom az oktatásban az intenzív képességfejlesztés mellett elősegítheti a tanulók motivációját, a flow élmény kialakítását, és formálójá lehet a diákok személyiségének is. Bár a film pedagógiai alkalmazására már a 20. század elején sor került, a filmpedagógia, illetve a megfelelő filmzenei tartalom kevésbé kidolgozott a zenei nevelésben. Az általunk javasolt néhány filmzene egyrészt kapcsolódik a diákok tanulmányaihoz és mindennapjaihoz, másrészt alkalmas a zenei ismeretelemek – hangszerek, hangszercsoportok, kórustípusok, műfajok, stílusok – közvetítésére. Kutatásunkban felsős tanulók filmzenei ismereteit vizsgáltuk (N=94). A tesztben szereplő filmzenéket a tanulók közel 90%-a felismerte, 90%-a ismeri a kapcsolódó filmeket is, melyek zenéit több, mint 80%-uk kedveli. A felsősök 84%-a szívesebben hallgat olyan zenét, amit korábban már hallott egy filmben.

Kulcsszavak: médiaműveltség, filmpedagógia, filmzene, felső tagozat, netgeneráció

Summary

In education, valuable and high-quality media content not only intensively develops students' skills but may also enhance student motivation, promote a flow experience, and shape stu-

DR. BUZÁS ZSUZSA, PHD, főiskolai adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem (csontosne.buzas.zsuzsa@kre.hu), CSÓKA TAMÁS, tanító szakos hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, MARÓDI ÁGNES, PHD hallgató, SZTE Neveléstudományi Doktori Iskola.

dents' personalities. Although the pedagogical use of films began as early as the early 20th century, film pedagogy and the corresponding film music content have been less established in music education. Some of the film scores that we propose are related to students' studies and their everyday lives, on the one hand, and are suitable for conveying musical knowledge elements – instruments, groups of instruments, choral types, genres, styles – on the other hand. In our research, we examined the film score knowledge of students in grades 5–8 (N=94). Nearly 90% of the students recognized the soundtracks in the test, and 90% of them were also familiar with the related films, the music of which was liked by more than 80% of them. 84% of students in grades 5–8 prefer to listen to music that they have heard in a movie before.

Keywords: media literacy, film pedagogy, film music, grades 5–8, net generation

BEVEZETÉS

Kutatásunk témáját a világméretű koronavírus járvány előtt választottuk és kezdtük el tanulmányozni. Az azóta eltelt időszakban a digitális eszközök megfelelő tanórai alkalmazása jelentős mértékben felértékelődött, a tananyagok újragondolása szintén előtérbe került. Rövid idő alatt új tanítási módszerek és technológiai eszközök váltak részeivé a hagyományos iskolai oktatásnak. A tanítás-tanulás folyamata már nem szükségszerű, hogy helyhez kötöten történjen. Az ismeretanyag könnyen elérhetővé vált az iskolán kívül, illetve az IKT eszközök segítségével az iskolán belüli és az otthoni tanulás szervesen összekapcsolódhat (Jakab, 2014).

A Nemzeti Alaptanterv (2020) szerint a művészeti nevelés témakörébe tartozik az ének-zene, a vizuális kultúra, a dráma és színház, a mozgóképkultúra és médiaismeret is. Ezek alapján a pedagógus feladata az, hogy egy egymástól nehezen szétválasztható, egymással szorosan összefüggő, komplex tudáshalmazt milyen módon ad át a jövő nemzedékeinek a tantárgyi kapcsolatok megvalósítását is figyelembe véve.

A médiapedagógiában a különböző képességek intenzív, együttes fejlesztése jellemző. A tanulók nem csupán passzív befogadói a műveknek, hanem ők maguk is alkotnak, ezáltal még motiválóbba és élményszerűbbé válik számukra a tanulás folyamata. A tantárgyak kedveltségében a pedagógus szerepe elsődleges. Egy-egy tantárgy vagy műveltségterület iránti motivációt leginkább a tantárgyat oktató pedagógus személyisége tudja befolyásolni, illetve a tanulási motivációt meghatározzák a tanár-diák kapcsolat jellemzői (Jakobicz et al., 2018). Az IKT eszközök rohamos terjedése miatt az oktatóknak nem egyszerű lépést tartani a legújabb technológiai fejlesztésekkel. A pedagógusok jelentős része még az audiovizuális médiumok – mobiltelefon, audiovizuális sajtó, internet – elterjedése előtt szocializálódott, mégis az egyre inkább teret nyerő mediatisztált társadalmi kommunikációra kell felkészíteniük tanulóikat (Jakab, 2014). Mivel gyakori, hogy a gyerekek jól, sőt jobban ismerik és szeretik a korosztályuk számára készült filmeket, mint az őket oktató pedagógusok, ezért szükséges, hogy a tanáraik az alapvető, széles körű és folyamatosan megújuló szakmai ismeretek és kompetenciák mellett nyitott személyiséggel rendelkezzenek (Mrázik, 2006).

A zenei műfajok széles skálája veszi körül a tanulókat mindennapjaikban, ugyanakkor Janurik (2007) felmérése alapján a tanulók 80 százaléka egyáltalán nem hallgat klasszikus zenét, illetve harmaduk a rádióban véletlenül meghallott klasszikus zene helyett azonnal másik műsort keres. Ezek alapján az ének-zene tanítás nem tölti be a neki szánt szerepet, új utak, új módszerek, eszközök alkalmazása és kipróbálása vált szükségessé.

Ismereteink szerint hasonló jellegű, a filmzenét középpontba helyező empirikus kutatás a felső tagozatos korosztály körében eddig nem történt még hazánkban. Vizsgálatunkkal ezt a hiányt is szeretnénk pótolni.

A NETGENERÁCIÓ JELLEMZŐI

A mai modern korra jellemzővé vált a felgyorsult kommunikáció, az információs túltelítettség. Nemes Orsolya (2019) generációkutató szerint századunkra jellemző, hogy egy nap alatt annyi információ érhet minket, mint egy 15. századi embert az egész élete során. Mindezek alapján problémaként jelenik meg a generációs különbség az oktatásban is. Jelenleg igen kevés a filmzene pedagógiai vonatkozásaival kapcsolatos releváns szakirodalom, annak ellenére, hogy a filmzene több területet is érinthet, például a mai generáció, a netgeneráció jellemzőit és szokásait.

A netgeneráció mindennapjait jellemzően otthonában online tölti, szimultán több médium felhasználójaként. Bátrak, kezdeményezők, kevésbé kételkednek saját képességeikben és korlátjaikban és praktikus szemlélet jellemzi őket. Motivációs struktúrájuk elemei szerint beleszülettek az internet világába, amely az emberi kapcsolataikat és kommunikációjukat és egyben identitásukat is folyamatosan alakítja.

A legtöbb generációkutató a legifjabb, 2010 után született Z és az Alfa generációkat jellemzően kívülállóként szemléli és vizsgálja. A most végzett pedagógusok viszont, vagy a végzéshez közel álló fiatal pedagógusjelöltek a digitális technológia vívmányait már teljes magabiztossággal kezelik. Több kutatás és felmérés bizonyítja azt, hogy a gyerekek elsajátítási motivációjára pozitív hatással van az, ha a tanórákon digitális eszközöket is használhatnak. Ezeket az eszközöket a gyerekek a mindennapjaikban is használják és szeretik, és ezért érdemes beépíteni alkalmazásukat az oktatás folyamatába is (Buzás, 2017). A 2020-as Nemzeti Alaptanterv a zenehallgatáshoz kapcsolódóan már jelzi a megváltozott technológiai igényeket. A zenehallgatás anyagában érdemes törekedni az infokommunikációs társadalomban elérhető gazdag médiatartalmak alkalmazására, például a letölthető multimédiás tartalmak és a különböző interpretációk összehasonlítására, kiválasztására. A fő feladat az lehet, amit a fennálló járványhelyzet is sürget, hogy a pedagógusok sajátítsák el a digitális eszközök helyes alkalmazását. Az interneten számos olyan tartalom érhető el, amelyek segítségével igazán élvezetes tanórákat lehetne tartani.

A 20. században bekövetkezett technológiai változások hatására tehát a tanárszerep, az alkalmazott munkaformák, de a tanulási-tanítási módszerek is megváltoztak, és az elérhető digitális eszköztár is folyamatosan bővül. A jelen generációnál más, új módszereket szükséges alkalmaznunk a zenei órákon is. A tanári szerepváltozáshoz nagymértékben hozzájárul az a tény is, hogy egyre több iskolában van interaktív tábla és egyéb digitális taneszköz, ugyan-

akkor sokszor nemcsak a használatuk jelenthet gondot a pedagógusok számára, hanem már a beüzemelésük is. Az oktatás célja nem csak a tárgyi ismeretek átadása, hanem egy olyan rugalmas gondolkodásmód kialakítása, melynek segítségével a tanuló képes lesz az önálló problémamegoldásra, véleményalkotásra és tanulmányi felelősségvállalásra (Baráth-Bekényi, 2013).

A médiaműveltség

A műveltség koncepciója általánosságban egy egyén széles körű, gazdag ismerettudását jelöli, amely jelentheti egy társadalmi réteg vagy az adott populáció kulturális jellemzőit is. A PISA OECD vizsgálatok „literacy”- fogalma szintén átfogó: egy olyan szükséges eszköz- és ismerettudást jelent, ami alapvető a jól működő és sikeres életvezetéshez, a hétköznapi problémáinak megértéséhez és eredményes kezeléséhez. A műveltség és írástudás értelmezésének bővítéséhez kapcsolódóan új koncepciók kerültek előtérbe, például a vizuális írástudás, a médiaműveltség, a kritikai írástudás, az információs műveltség vagy a technológiai írástudás fogalmai. Segítségükkel a vizuális és digitális kifejezési és kommunikációs formák egyaránt lehetnek a különböző kutatások és elemzések tárgyai (B. Németh, 2003).

A médiaműveltséget és a digitális írástudást is a multimodális műveltség körébe soroljuk, amelynek része a vizuális műveltség is. A médiaműveltség alapvető részei a kritikai gondolkodás, a kommunikáció, a döntéshozatal és a megértés (Koltay, 2009), illetve fejlesztésével felkészíthetőek az oktatás alanyai a média kritikus tartomelemzésére (Dóra, 2017). A filmpedagógia szempontjából hasonló stabil értékítéletre szükséges felkészíteni a tanulókat. Amennyiben ez megvalósul a zenei nevelés folyamatában, a koncert-pedagógia megvalósítását is elősegíthetjük az értékes filmzenei anyag segítségével.

„A koncertlátogató közönség kinevelése, a zenét befogadók, értőn hallók fejlesztése annak érdekében, hogy az ifjúság az általunk értékesnek vélt zenei alkotásokat elfogadja, szeresse. Olyan generációk felnevelése, akik saját koruk divatzenéjében már válogatni is tudnak, és szívesen meghallgatják a régmúlt és kortárs idők klasszikus alkotásait is”. (Nagyné, 2017).

A MOTIVÁCIÓ ÉS A FLOW SZEREPE A ZENEOKTATÁSBAN

Az elmúlt évek számos zenepedagógiai kutatása rámutat arra, hogy amíg alsó tagozatban a tanulási vagy elsajátítási motiváció az ének-zene tantárgy irányába magas (80% körüli), a felső tagozaton drasztikus csökkenés jellemző, hatodikban ez 57%, nyolcadikban 50%, középiskolában pedig a legelutasítottabb tantárggyá válik (ének-zene 41%, ehhez képest az angol 84%) (Józsa, 2013). Az elsajátítási motiváció elsődleges a tanulás folyamatában, enélkül nincs zenetanulás sem. Tehát az értékes zeneműnek a korosztály számára motiválónak is kell lennie.

A zenei nevelés célja, hogy minél érdekesebbé, élvezhetőbbé és élményszerűvé tegyük az ének-zene órákat. Miért is szükséges ez? „Az ének-zene oktatás legfőbb neuralgikus pontját az órákon tapasztalható általános motiválatlanság jelenti. Flow kérdőív alkalmazásával folytatott vizsgálati eredményeink szerint az irodalom- és a matematikaórákkal való összehasonlításakor a legkevesebb pozitív élmény, a legtöbb szorongás, valamint a legtöbb unalom és apátia az

énekórákhoz kapcsolódik.” (Janurik, 2007).

Ahhoz, hogy a tanulók elkezdjenek érdeklődni az ének-zene órák iránt, akkor annak számukra érdekes és értékes tartalmakat lenne jó hordozniuk. Janurik és Józsa (2018) hetedikes tanulókkal (N=140) végzett kutatásának eredménye szerint a tanulók (lányok kevésbé) énekórai attitűdje teljes mértékben közömbös, vagy negatív, ami függ az éneklés, a kottaolvasás, a zenehallgatás anyag kedveltségétől és a zenei fejlődéssel kapcsolatos meggyőződésektől. Ha a tanulókat megfelelő és hatékony módszerekkel motiválttá tudjuk tenni és tevékenykedtetjük, akkor kialakulhat bennük a flow, azaz áramlatélmény. A flow-élményt Csíkszentmihályi (1997) a tökéletes élményként jellemzi. Szerinte bármilyen tevékenység során kialakulhat, melyre kellően koncentrálnunk és belemerülünk, így a különleges élmény elégedettséget, örömeztetést vált ki. Ilyen tevékenységek lehetnek többek között; az olvasás, a sportolás, egy film vagy előadás megtekintése, és természetesen az éneklés, zenélés és a zenehallgatás is.

Véleményünk szerint az énekórán lehetne a legkönnyebben elérni az áramlatélményt, hiszen az éneklés és a zenehallgatás is a leggyakoribb kiváltó okok között van. Ezzel szemben az ének-zene az egyik legkevésbé kedvelt tantárgy a felső tagozatosok körében. A tanulóknak olyan zeneműveket lenne jó bemutatni, melyeket érdeklődéssel hallgatnak és esetleg képanyag, videó is kapcsolódik hozzájuk. Jó módszer lehet a mozgás beiktatása is, nem csak a finommozgás (például a rajzolás), hanem a nagymozgások bevonása főképp az alsó tagozaton, például a testritmus kíséretek vagy egyszerűbb táncok alkalmazása. Az idegrendszer megfelelő fejlődése miatt a gyerekeknek szükséges minél több nagymozgást végezni. Oroszné (1999) szerint lényeges lenne a zenehallgatás és valamilyen mozgásforma összekapcsolása az ének-zene órákon. A mozgás lehet megtervezett, vagy spontán, improvizatív tánc is. Az évfolyamonkénti zenehallgatási anyagot érdemes lenne úgy kiválasztani, hogy a korosztály számára előírt követelményekkel optimálisan haladhassunk, a legjelentősebb tartalmakat megismer-tessük, bemutassuk, és a zenei fejlesztést is biztosítani tudjuk (Nagyné, 2017). Mindemellett a tanulók érdeklődése fennmaradjon, és a flow-élmény lehetőleg biztosított legyen számukra a tanórák folyamán.

FILMZENE A FELSŐ TAGOZATOS ÉNEK-ZENE ÓRÁKON

Az iskolai ének-zenei nevelés fő célja az igényes zene megszerettetése egy egész életre, és kulcsot adni a zeneművészet megismeréséhez és élményt adó megértéséhez. A zenei élmény személyiség- és közösségformáló erejének pedagógiai jelentősége túlmutat a zenélés tevékenységén. A zenei nevelés lényeges része az iskolai tantervnek; a zene az érzelmi intelligencia, az önismeret, az empátia, a figyelemirányítás fejlesztésének eszköze, az érzelmek, a nyitottság és a figyelem iskolája (NAT, 2020).

A Nemzeti Alaptanterv (2020) az alsó tagozaton elsősorban a magyar népzene, a népdalokat, a népi gyermekjátékokat, valamint az ezekre épülő műzenei szemelvényeket ajánlja zenehallgatási anyagnak. Kiseb mértékben más nemzetek népzeneit és programzenéket is (például Antonio Vivaldi: A négy évszak című hegedűverseny sorozatának tételeit), továbbá az elkövetkezendő évek előkészítéseként klasszikus zeneműveket (énekes és hangszeres műveket egyaránt) javasol. Felső tagozaton a népzene kívül jelentős mértékben jelenik meg a klasz-

szikus zene. A felső tagozatos ének-zene órák lehetőséget nyújtanak a művészetek különböző területeinek megismerésén keresztül az érdeklődés felkeltésére, az esztétikai alapfogalmak elsajátítására, ízlésformálásra, másrészt a mérlegelő gondolkodás és a minőségi alkotómunka iránti igény kialakítására (NAT, 2020).

A jól megválasztott zenehallgatási anyag elősegíti a tanulók zenei képességeinek fejlődését, többek között a hangszínhallását. A hangszínhallás intenzív fejlesztése enyhíti az olvasási zavarokat, ami azért fontos, mert a diszlexia az általános iskolások 15%-át érinti (Gyarmathy, 2013). Jelenleg ez a képesség alacsony színvonalat jelöl. Dudás és Buzás (2020) kutatásában többek között a fűvös zenekar hangszínének azonosítását a felső tagozatban tanulók 10% körüli arányban oldották meg helyesen.

Annak ellenére, hogy a film pedagógiai alkalmazására már a 20. század elején sor került (Nagy, 2002), a filmpedagógia, illetve a megfelelő filmzenei tartalom kevésbé kidolgozott a zeneoktatásban. Kiváló magyar zeneszerzők alkottak és alkotnak jelenleg is emlékezetes filmzenéket, mint például Farkas Ferenc, Ránki György, a magyar származású háromszoros Oscar-díjas Rózsa Miklós, vagy Balázs Ádám zeneszerző, aki Deák Kristóf Oscar-díjas *Mindenki* című rövidfilmjéhez komponált filmzenét 2016-ban.

Kutatásunkban azok a filmzeneművek jelentek meg, amelyek véleményünk szerint a felső tagozatos tanulók korosztályának motiváló zenehallgatási anyagot jelentenek.

- John Towner Williams, amerikai zeneszerző és karmester szerezte a *Csillagok háborúja* című film zenéit, emellett számos világhírű filmzene szerzője, ilyenek például a *Schindler listája*, vagy a *Ryan közlegény megmentése*. Négy alkalommal ő szerezte az olimpiai játékok zenéjének főtemáját, ötször nyert Oscar-díjat a legjobb eredeti filmzene kategóriában, melyet 1935-től nyújtanak át.
- A *Karib-tenger kalózái* közismert filmzenéje Hans Zimmer és Klaus Badelt alkotása. Hans Zimmer hétszeres Oscar-, Grammy- és Golden Globe-díjas zeneszerző. Olyan világhírű filmek zenéit szerezte, mint például az *Esőember*, *A Karib-tenger kalózái*, vagy a *12 év rabszolgaság*.
- Az *Oroszlánkirály* zenéjét Elton John szerezte, a szövegét Tim Rice írta. Sir Elton John 1947-ben Londonban született. Háromévesen kezdett el zongorázni, tizenegy évesen pedig felvették a Királyi Zeneakadémiára. Filmzenéiről, musicalekről, és számos nagylemezéről ismert. Hatszoros Grammy-díjas, kétszeres Oscar-díjas, továbbá többszörös Golden Globe-díjas zeneszerző, zenész és énekes.
- Sir Timothy Miles Bindon Rice szintén Angliában született Oscar-, Golden Globe- és Grammy-díjas dalszövegíró. Legtöbbször Andrew Lloyd Webberrel dolgozott együtt. Nevükhöz fűződik például az *Aladdin*, a *Jézus Krisztus szupersztár* vagy a *Szépség és a Szörnyeteg* filmzenéi is. Az Oroszlánkirályból két betétdalt is választottunk, mivel a rajzfilmhez kapcsolódóan ezek különleges karakterűek és hangulatúak. Pumba és Timon szuahéliül éneklük ezt a két szót, a *Hakuna Matata*-t, ami Kenyában mindenre válasz, óhajtól, sóhajtól, gondtól, panasztól, kérdéstől, valamint problémától függetlenül. Prepubertás korban számos gonddal küzdhetnek a tanulók, egy kicsit oldható a feszültségük a jól kiválasztott zeneművek meghallgatásával. A közel 30 éves rajzfilm aktualitása, hogy az elmúlt évben jelent meg 3D-s változata a magyar mozikban.

- *A Gyűrűk ura* világhírű trilógia filmzenéjét Howard Shore szerezte. A szintén számos díjat nyert zeneszerző – három Oscar-, három Golden Globe-, négy Grammy-díj – legismertebb munkái a Hobbit-sorozat zenéi. A filmzene hallgatásakor a szimfonikus zenekar hangszereit is ismételhetjük, beszélhetünk róluk. A zenemű ismertetésekor a kapcsolódó irodalomról is lehet beszélgetni.
- *A Jégvarázs* 2013-ban bemutatott amerikai animációs film, melyet Chris Buck és Jennifer Lee rendezett. A film többek között Golden Globe-díjat, Grammy-díjat nyert, filmzenéje pedig Oscar-díjat a Legjobb Eredeti Dal kategóriában. Az angol nyelvű dalok a nyelvoktatás folyamatában is szerepet kaphatnak.
- Az *X-faktor* az Egyesült Királyság The X Factor című műsorának magyarországi megfelelője. A zenei tehetségkutató 2004-ben debütált az anyaországban, majd 2010-re jutott el hazánkba is. A műsor lényege az, hogy megtalálja az ország legjobb, legtehetségesebb énekeseit. A tehetségkutató Magyarországon az egyik legnépszerűbb tévéműsorra vált, adásonként egymillió fő feletti nézettséggel. A Nem elég című közös számról készült videoklipet eddig közel 4 millióan tekintették meg. Ha zenei tehetségkutatókról van szó, akkor meg kell említenünk néhány magyar kezdeményezésű tehetségkutató műsort is. Különleges a Virtuózok komolyzenei tehetségkutató verseny, mely ma már négy másik országgal működik együtt. Célja, hogy megtalálja a legtehetségesebb fiatal komolyzenészt vagy énekest. A műsort 2014-ben mutatta be az M1 csatorna, ami több, mint 3 millió embert ért el. A másik magyarországi készítésű műsor a Fölszállott a páva, amely szintén különleges és sokszínű, énekes, táncos, hangszeres, népzenei tehetségkutató műsor.

A KUTATÁS

A kutatásunkat két részben mutatjuk be. Az első részben a zenehallgatással kapcsolatos felmérés eredményeit részletezzük. A teszt húsz zeneművet tartalmazott, melyeket a tanulókkal felismertettünk, majd ők a megadott szempontok szerint értékelték őket. A második részben egy 33 kérdésből álló kérdőívet töltöttek ki a felső tagozatos tanulók. A kérdőív segítségével vizsgáltuk a diákok attitűdjét az ének-zene óra egyes részterületeivel kapcsolatban, továbbá kíváncsiak voltunk a tanulók zenehallgatási, filmnézési és digitális eszközhasználatára vonatkozó szokásaira. Kitértünk néhány egyéb, a témához kapcsolódó területre, mint például a műveltség kérdéskörére, vagy a tanórai digitális eszközhasználatra is.

A kutatás hipotézisei:

- A tanulók ismerik a népszerű filmek zenéit, felismerik a filmzenéket.
- A tanulók jobban ismerik a filmzenéket, mint a klasszikus zeneműveket.
- A tanulók jobban szeretik, ha videoklip is társul a zeneműhöz annak hallgatásakor.
- Az ének-zene órákon nem hallgatnak filmzenéket a felső tagozaton és a tanulói vélemény szerint a zenehallgatási anyag kevésbé motiváló.

A KUTATÁS MÓDSZEREI, EREDMÉNYEI

A minta

A kutatásunkban egy megyeszékhelyen ötödiktől nyolcadik közel 100, 10-14 éves tanuló vett részt (1. táblázat). A kutatást 2019 telén végeztük.

1. táblázat: A minta korcsoportonkénti elemszáma és nemek szerinti eloszlása (%)

Évfolyam	N	fiú (%)	lány (%)
5.	26	41	59
6.	22	31	69
7.	25	60	40
8.	21	45	55
Összesen	94	43	57

Forrás: saját szerkesztésű táblázat

A mérőszköz bemutatása

A zenefelismerés teszt 20 általunk kiválasztott zeneművet tartalmazott. A tanulóknak ezt a 20 kompozíciót kellett felismerniük, majd értékelnük a megadott szempontok szerint (ismerős számukra vagy nem ismerős, tetszett nekik a zenemű, vagy kevésbé volt érdekes számukra). A zeneművek közé a korábban részletesen bemutatott filmzenét választottuk, szerepelt ezen kívül videojátékot kísérő zene, aktuális könnyűzene, illetve klasszikus zenemű is.

A zenei teszt eredményei

A zenehallgatási teszt reliabilitásmutatója (Cronbach-alfa=0,785) megfelelő, tehát összességében a teszt alkalmas a zenehallgatás vizsgálatára (2. táblázat). A Cronbach- α értéke a három részesztet esetében a filmzene részesztetnek a legmagasabb (Cronbach-alfa=0,785).

2. táblázat: A teljes teszt és a részesztetek megbízhatósága

Részesztetek	Feladatok száma	Cronbach-alfa
Filmzene	9	0,721
Popzene	6	0,637
Klasszikus zene	5	0,474
Teljes teszt	20	0,785

Forrás: saját szerkesztésű táblázat

A teszt belső összefüggései

A teszt továbbfejlesztéséhez hasznos információkkal szolgál a teszt struktúrájának, belső összefüggésrendszerének elemzése. A korrelációanalízis szerint a teszten és a részteszteken elért eredmények közepes és erős kapcsolatban állnak, tehát a mért ismeretstruktúra homogén (3. táblázat). A legerősebb összefüggést a teljes teszt és a filmzene részteszt között találtuk ($r=0,878$, $p<0,001$).

3. táblázat: A résztesztek közötti korrelációs együtthatók a teljes mintán

Résztesztek	Teljes teszt	Filmzene	Popzene
Filmzene	0,878**		
Popzene	0,820**	0,520**	
Klasszikus zene	0,465**	0,196*	0,267*

Forrás: saját szerkesztésű táblázat

A filmzene részteszt eredményei

A tanulóknak a részteszten elért átlaga 66%, a hozzátartozó szórás érték 19,12. Valamennyi tanuló felismerte a Jégvarázs Oscar-díjas betétdalát. Emellett a többi filmzene jelentős részét is közel magas arányban szinte azonnal felismerték a tanulók; a legmagasabb arányban a következő filmzenéket: Csillagok háborúja: The Imperial March (86%) és Az oroszlánkirály: Circle of Life (92%), vagy a Jégvarázs főcímdalát (98%).

A felsősök az eredmények alapján tehát tisztában vannak az aktuális (illetve a többnyire aktuális) filmekkel és a filmek jellemző zenéivel. A Gyűrűk ura (39%), illetve a Pókember: Hazatérés (14%) a kevésbé ismert filmzenék között található (4. táblázat).

4. táblázat: A filmzenék címének ismerete (%)

Évf.	N	Teljes teszt	Csillag. háborúja	Karib tenger	Harry Potter	Oroszlán király	Gyűrűk ura	Jégvarázs	Marvel
5.	26	75,39	88,89	83,33	83,33	94,44	72,22	100	5,56
6.	22	54,42	80,95	28,57	61,9	95,24	4,76	100	9,52
7.	25	64,76	80	60	86,67	86,67	26,67	93,33	20
8.	21	74,28	100	60	70	90	70	100	30
Telj.	94	65,84	85,94	56,25	75	92,19	39,06	98,4	14,1

Forrás: saját szerkesztésű táblázat

Az évfolyamok eredményei között nem találtunk szignifikáns különbséget, a legjobban, érdekes módon a legfiatalabb évfolyam, az ötödik évfolyam teljesített (78%). Az ötödik évfolyam két filmzenét is szignifikánsan jobban ismer, mint a hatodikosok, melyek a következők: Karib tenger kalózzai ($F=4,637$, $p=0,006$), a Gyűrűk ura főcím zenéjét ($F=11,749$, $p=0,000$).

A tanulók következő feladata az volt, hogy eldöntsék azt, hogy számukra ismerős-e az adott zeneszám, vagy eddig még nem hallották. Várható volt, hogy ez a feladat eredményesebb lesz a pontos címek közlésénél. A legismertebb (100%-ot elérő) filmzenék szintén a Csillagok háborúja: The Imperial Marsh, A Karib-tenger kalózzai és A Jégvarázs filmzenéi voltak. Itt sem volt szignifikáns különbség az évfolyamok eredményei között. Érdekes kiemelni, hogy évfolyamonként átlagosan a tanulók 90% körüli arányban ismerősnek találták a bemutatott műveket.

A tanulók utolsó feladata az volt, hogy értékeljék azt, hogy mennyire áll közel hozzájuk a hallott zenemű. A filmzenei részletekkel kapcsolatban a tanulók közel 90%-a jelölte meg, hogy nagyon tetszik neki. A legkevésbé a Marvel film zenéje állt közel a tanulókhoz, kicsivel több, mint a felének tetszik ez a mű (53%). Összességében átlagosan a tanulók 86%-a kedveli a bemutatott filmzenéket.

A bemutatott digitális játékok kísérőzenéit szintén igen magas arányban ismerték fel a felsősök. Az Angry Birds és a Subway Surfers zenéit egyenlő arányban, 85-85%-ban, A Hill Climb Racing zenéjét viszont kevesebben találták el (55%). Ez függhet attól is, hogy ez a videójáték alapvetően autó-szimulációs játék, és a kitöltők között több lány szerepelt, mint fiú.

5. táblázat: A klasszikus zeneművek címének ismerete (%)

Évf.	Teljes teszt	W. A. Mo- zart: Va- rázsflauta	A. Vivaldi: Négy év.	Beetho- ven: Örö- móda	Kodály Z.: Háry Ján.	Bartók B.: Román n.
5.	10,47	5,56	27,78	0	16,82	2,2
6.	12,74	9,52	47,62	0	6,56	0
7.	17,92	33,33	40	6,67	4,62	5
8.	9,36	0	40	0	4	2,8
Teljes	10,1	21,75	31,08	6,67	32	10

Forrás: saját szerkesztésű táblázat

A kitöltők 95%-a felismerte az akkor éppen aktuális popszámot, ugyanakkor a felmérés során első alkalommal ezt a számat hasonló mértékben elutasították, 92%-uk a nem tetszik kategóriába sorolta. Az X-faktor tévéműsor központi zeneszáma, A Nem elég nem volt igazán népszerű a felső tagozatos tanulók körében. A teszt végén sor került néhány, már az alsó tagozaton megismert, és az alapvető zenei műveltség körébe tartozó komolyzenei darab részleteinek bemutatására is. Az eredmény igen meglepő lett. A diákok közül sajnos csak kevesen tudták megnevezni az öt klasszikus zenemű valamelyikét. A legmagasabb eredményt (40%) a Vivaldi mű felismerésével érték el. Az egyik leggyengébb eredményt Bartók Béla: Román népi táncok című művével kapcsolatban érték el a tanulók, melyet csupán 10%-uk ismert fel (5. táblázat).

A diákok kétharmada ismerősnek találta a komolyzenei zeneműrészleteket, annak ellenére, hogy csak kevesen tudták azokat megnevezni. Érdekes azonban megemlítenünk, hogy Bartók Béla művét ismét csak kisebb arányban (45%) találták csak ismerősnek.

A KÉRDŐÍV EREDMÉNYEI

Kérdőívünkben feltettük azt a kérdést, hogy a tanulók mennyire kedvelik az ének-zene órákat. A felső tagozatos tanulók inkább kedvelik (45%), harmaduk nem kedveli (32%) vagy közömbös (23%) számukra az ének-zene óra. Az ének-zene órák részterületeit is vizsgáltuk, azt, hogy milyen mértékben kedvelik azokat a tanulók. Az eredmények alapján a szolmizálást és a kottaolvasást közel hatvan százalékuk kevésbé kedveli. Az éneklés (49%) és az új dal tanulását (55%) inkább szeretik. Kutatásunk központi elemét, a zenehallgatást ugyanakkor nagyon kedvelik (86%).

A tanulók az énekórát leginkább a pedagógus személyisége miatt kedvelik (43%). Arra a kérdésre, hogy jobban szeretik-e a maguk által választott zenét, az iskolainál, egyértelmű válasz született. A tanulók 70%-a igennel válaszolt erre a kérdésre. A következő kérdésre, azaz, hogy a tanulók tartottak-e már megragadónak és élvezetesnek klasszikus zenét, a tanulók kicsivel több, mint fele válaszolta azt, hogy tartott már szépnek klasszikus zenét (52%). Az, hogy az általános műveltség része-e, és fontos-e a zenetanulás, a tanulók harmada közömbösen áll hozzá (31%), viszont a tanulók közel fele szerint (46%) igenis számít a műveltségben a zene jelenléte. A következő két kérdésben hasonló eredmények születtek. A tanulók többsége (63%) érzi úgy, hogy nem énekel szívesen az órákon, illetve, hogy szívesebben énekelnek akkor, ha társukkal együtt kell azt tenniük (76%).

A tanulóknak ötfokozatú Likert-skálán kellett jelölniük azt, hogy milyen gyakorisággal hallgatnak zenét az ének-zene órákon. A válaszadók fele szerint sokat hallgatnak zenét az énekóra keretein belül. A tanulók 37%-ának véleménye szerint pont elegendő időt töltenek az énekórákon zenehallgatással.

A tanulók közel 70%-a minden nap hallgat zenét. A válaszadóknak kevesebb, mint negyede (13%) hetente többször és ugyanennyien (13%) csak havonta hallgatnak zenét a szabadidejükben. A tanulók közel 80%-a szokott a családjukkal közösen zenét hallgatni. Énekelni a válaszadók 23%-a, hangszeren játszani pedig a tanulók 18%-a szokott a családjával együtt. Koncertre körülbelül ugyanannyi tanuló jár családjával (46%), mint ahány százalék nem jár (54%).

A következő kérdésünk arra irányult, hogy a tanulók milyen rendszerességgel látogatják a YouTube zenei megosztó weboldalt. Az eredmények szerint a tanulók közel 70%-a minden nap, többek (16%) pedig hetente többször is ránéznek az oldalra. Összességében a diákok 86%-a használja legalább heti rendszerességgel a YouTube-ot. Az eredmények alapján igen népszerű az oldal, és a zeneoktatás segítésére bizonyára könnyen be lehetne építeni az oldalt.

Arra a kérdésre, hogy járnak-e moziba a tanulók, azt a választ kaptuk, hogy igen, mindenki jár moziba. A válaszadók több, mint fele (54%) gyakran, 46%-a pedig ritkán jár moziba. A következő kérdésben a diákok kedvenc filmjeire kérdeztünk rá. A kérdés nyitott volt, a legjellemzőbb válaszok a *Karib-tenger kalózzai*, *Kincsem*, *Star Wars*, *Jurassic world*, *Marvel* filmek,

Nagyfiúk, stb. mozifilmek voltak. Többnyire az aktuális, jelenleg játszott mozifilmeket szeretik a tanulók, melyek ugyanakkor nem feltétlenül értékes filmalkotások, és lehet, hogy nem is minden korosztály számára javasoltak. Az iskola és a szülők felelőssége is, hogy rávezessék a tanulókat arra, hogy felismerjék, keressenek és nézzenek értékes és tartalmas, a korosztályuk számára forgatott filmeket. A művészeti nevelés lényege és célja lenne az, hogy megtanítsuk a fiatalokat felismerni az értékes művészeti alkotásokat, melybe a 21. században a média és filmművészet is beletartozik.

Arra a kérdésre, hogy mely zenei stílusokat szeretik a diákok, kiderült, hogy igen sokirányú az érdeklődésük. A pop (92%), a rock (87%), a rap (72%), metal (54%), jazz (54%), reggae (33%), klasszikus (33%) és még a mulatós műfaja (52%) is szerepelt a kedvencek között.

A következő kérdés az volt, hogy az iskolában milyen gyakran használtak okos/ digitális eszközöket (laptop, interaktív tábla, tablet stb.). A tanulók kétharmada (72%) azt válaszolta, hogy soha vagy ritkán használnak ilyen eszközöket. A tanulók csupán egyharmada (28%), válaszolta azt, hogy gyakran használnak IKT eszközöket.

A másik, kapcsolódó kérdés az volt, hogy szeretnék-e többet használni a digitális eszközöket a tanórán. A tanulók többsége, szinte valamennyien azt választották, hogy szeretnék többet használni a digitális eszközöket (92%). Az IKT eszközök bevonása a tanórákon még mindig komoly nehézségeket okoz. Véleményünk szerint a pedagógusok talán nem eléggé képzettek és sok lehetőséget nem is ismernek, melyekkel megkönnyíthetnék az oktatást és az órák színvonalát, valamint a tanulási motivációt is emelhetnék.

A következő kérdés a zenehallgatásról szólt, miszerint, ha a tanuló már hallotta egy filmben az adott zeneművet, akkor szívesebben hallgatja-e meg újra. A válaszolók 74%-a igen, szívesebben hallgat meg olyan zenét, amit korábban már hallott egy filmben. A következő kérdésre is hasonló eredményű válaszok születtek. 68%-a a tanulóknak azt válaszolta, hogy szívesebben hallgat meg egy zenét akkor, ha ahhoz videoklip is társul. A fiatalok tehát szeretik, ha kép/video kapcsolódik a zenéhez.

A kérdőív végén azt kérdeztük meg a tanulóktól, hogy milyen digitális játékokkal szoktak játszani rendszeresen. A felsorolásban volt számos számítógépes játék, de volt néhány telefonos játék, alkalmazás is. A válaszok nem voltak meglepőek számunkra, hiszen a játékokat a legnépszerűbbek közül választottuk ki. Így tehát a válaszadók több, mint 64%-a a megadott telefonos játékokból több, mint négyet használ rendszeresen. (A megadott játékok voltak többek között: Pubg, Lol, CS, Fortnite, Angry Birds, Subway Surfers, stb.) Ezekkel a népszerű digitális játékokkal is fel kell vennie a versenyt az oktatásnak a diákok figyelméért, motivációjáért. Törekednünk kell tehát arra, hogy minél érdekesebben, izgalmasabban és változatosabb formában tanítsunk. A tanulók a digitális játékokat többféle IKT eszközön is játszhatják, leggyakrabban okos telefonokra telepítik fel őket.

Utolsó kérdéseink a tévézés gyakoriságát vizsgálják. A megkérdezettek 59%-a minden nap, 24%-a heti rendszerességgel néz tévét. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a tanulók, mely aktuális zenéhez kapcsolódó tévéműsorokat követik figyelemmel. A tanulók 57%-a rendszeresen nézi valamelyik zenés tévéműsort. Mivel a tanulók 83%-a legalább heti rendszerességgel néz tévét, így a tévéző diákok több mint fele a zenés, tehetséggutató műsorokat nézi rendszeresen.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásunkban általános iskolás, felső tagozatos tanulók zenehallgatáshoz kapcsolódó ismereteit vizsgáltuk saját teszttel. A teljes teszt (20 feladat) és valamennyi résztesztje megbízhatónak bizonyult, tehát alkalmas a terület vizsgálatára. A legmegbízhatóbb módon a filmzenei ismereteket méri (Cronbach alfa=0,785). A felső tagozatos tanulók átlageredménye a filmzene részteszten 66%. Nem találtunk szignifikáns különbséget a felső tagozatos évfolyamok átlagteljesítményei között. Ugyanakkor két filmzenét érdekes módon a legfiatalabbak, az ötödik évfolyamos tanulók ismertek szignifikánsan jobban, mint a felsőbb évfolyamok. A zenehallgatási teszthez kapcsolódó hipotézisek beigazolódtak, így az első hipotézis is, mely szerint a tanulók ismerik a népszerű filmzenéket. Továbbá a kérdőív eredményeiből is megtudtuk, hogy a tanulók szintén 90% körüli arányban ismerik a legnépszerűbb filmeket. A második hipotézisünk, hogy a tanulók kedvelik a filmzenéket, szintén beigazolódtott. A zenehallgatási tesztben a 9 filmzenéből 8-at 80% feletti arányban minősítettek kedveltnek. A hipotézisünk az volt, hogy a tanulók nem ismerik jobban a klasszikus zenehallgatási anyagot, mint a filmzenéket szintén beigazolódtott, hiszen a legnépszerűbb, legismertebb klasszikus zenékből kiválasztott öt művet a diákok alacsony arányban ismerték fel.

A kérdőíves kutatáshoz kapcsolódóan a tanulók szerint az ének-zene órák zenehallgatási anyaga kissé elavult. A tanulók 44%-a szerint ez így van. A kérdőív eredményei szerint a tanulók szívesebben hallgatnának az énekórákon modern, kortárs zenei műfajokat, például filmzenéket is. A következő hipotézis, mely szerint a tanulók jobban szeretik, ha videoklip is társul a zeneműhöz, szintén beigazolódtott. A tanulók közel 70%-a válaszolta azt, hogy szívesebben hallgat meg egy zeneművet akkor, ha ahhoz videoklip, audiovizuális élmény is társul. A tanulók 74%-a pedig szívesebben hallgatja meg azt a zenét, amit előtte már hallott egy filmben. Az utolsó hipotézis, mely szerint a pedagógusok nem foglalkoznak könnyűzenével az ének-zene órákon, részben igazolódtott be. Több mint a diákok fele (51%) azt válaszolta, hogy ritkán foglalkoznak vele, ugyanakkor a diákok számára maga a könnyűzene fogalma kevésbé tisztázott. A könnyűzene definíciójával, jellemzőivel és stílusával is érdemes lenne foglalkozni az órákon. A tanulóknak olyan új zeneművekre, zenei ingerekre, új zenei anyagra van szükségük, melyek közel állnak hozzájuk. A diákok figyelmét és tiszteletét pedig el tudjuk azáltal is nyerni, ha hozzájuk közelálló zeneművekkel is foglalkozunk azokon a tanórákon, ahol erre van lehetőség, jelen esetben az ének-zene órákon a filmzene műfajával.

Meggyőződésünk, hogy az új, még nem annyira ismert és elfogadott filmzenék (és szerzőik) is képviselnek olyan valódi művészi értéket, mellyel érdemes többet foglalkoznunk, kiválasztásukra, órai előkészítésükre időt és energiát fordítanunk. Fontos lenne már az alsó tagozaton folyó zenehallgatást is úgy megvalósítani, hogy arra épülve, annak kialakult módszereivel és eszköztárával majd felsőben is igazi, örömteli élményt nyújtsanak a klasszikus zeneművek. A filmpedagógia, a digitális technológia és a zeneművészet gazdag és jól megválasztott eszköztára a tanulók számos képességét hatékonyan fejlesztheti, valamint igényes zeneművekkel hozzájárulhat a diákok médiaműveltségének elmélyítéséhez is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- B. Németh Mária (2003): A természettudományos műveltség mérése. *Magyar Pedagógia*, vol. 103., no. 4., 499-526.
- Baráth Zoltán – Bekényi József (2013): A zeneoktatásról – bevezetés. In: Bekényi, J (szerk.): *Tanulmányok a zeneművészeti ág módszertani fejlesztéséhez*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet (OFI), Budapest.
- Buzás Zsuzsa (2017): *Testing the music reading skills of 10- to 14-year-old students*. PhD értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- Dóra László (2017): Médiaműveltség az USA-ban – egy bostoni példa. *Neveléstudomány: oktatás – kutatás – innováció*, Vol. 5., no. 2., 5-13.
- Dudás Eleonóra – Cs. Buzás Zsuzsa (2020): *Felső tagozatos tanulók hangszerismeretének vizsgálata online tesztkörnyezetben*. https://www.parlando.hu/2021/2021-3/Dudas_Eleonora-Buzas_Zsuzsa.pdf (2021. 06. 06.)
- Csikszentmihályi Mihály (1997): *Flow – Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyarmathy Éva (2013): Diszlexia, a tanulás/tanítás és a tudományok a digitális kultúrában: egy tranzien korszak dilemmái. *Magyar Tudomány*, vol. 174., no. 9., 1086-1093.
- Jakab György (2014): *A médiaoktatás értelmezési kereteiről*. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-media-oktatasi-ertelmezesi-kereteirol> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 09.)
- Jakobicz Dorottya – Wamzer Gabriella – Józsa Krisztián (2018): Motiválás az ének-zene órákon. *Gyermekevelés*, Vol. 6., no. 2., 18-31.
- Janurik Márta (2007): Áramlatélmény az iskolai ének-zeneórákon. *Magyar Pedagógia*, Vol. 107., no. 4., 295-320.
- Janurik Márta (2018): Az ének-zene oktatás megújulásának lehetőségei. *Magyar tudomány*, vol. 179., no. 6., 818-825.
- Janurik Márta – Józsa Krisztián (2018): Kihívások és lehetőségek a gyermekkori zenei nevelésben: Bevezető a tematikus számhoz. *Gyermekevelés*, vol. 6., no. 2., 1-4.
- Józsa Krisztián (2013): *Az elsajátítási motiváció*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Koltay Tibor (2009): *Médiaműveltség, média-írástudás, digitális írástudás*. https://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/08_mediamuveltesg_digitalis_irastudas (2021. 06. 09.)
- Mrázik Julianna (2006): Médiumpedagógia. In: Bárdossy Ildikó, Forray R. Katalin, Kéri Katalin (szerk.): *Tananyagok a pedagógia szakos alapképzéshez*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Intézete Kiadó, Pécs.
- Nemzeti alaptanterv (2020): https://ofi.oh.gov.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf (2021. február 8.)
- Nagy Andor (2002): A média és a nevelés. *Módszertani közlemények*, vol. 42., no. 4., 145-150.
- NagynéRápli Györgyi (2017): *Módszertani ötletek Gondolatok az ének-zene tanításáról*. <http://docplayer.hu/105012470-Modszertani-otletek-gondolatok-az-enek-zene-tanitasarol.html> (2021. 06. 06.)
- Nemes Orsolya (2019): *Generációs mítoszok: Hogyan készülünk fel a jövő kihívásaira?* HVG Könyvek, Budapest.
- Oroszné Tornyai Lilla (1999): *Énektanítói alapismeretek*. Kecskeméti Tanítóképző Főiskola, Kecskemét.

Sárai-Szabó Kelemen – Fekete Dávid

A győri bencés gimnázium működése a II. világháború végétől 1949-ig

The Operation of the Benedictine Secondary Grammar School in Győr from the end of World War II to 1949

Összefoglalás

A második világháború befejeztét követően az ország mindinkább sodródott a szovjet befolyás erősödése és a kommunista pártállam kiépülése felé. A koalíciós éveket követően 1948-tól teljesen világossá vált, hogy az ország társadalmi, politikai- és gazdasági berendezkedését a szovjet mintára kiépülő kommunista diktatúra és az azt fenntartó nomenklatúra által meghatározott keretek fogják megszabni. Az új kommunista hatalom a társadalom- és a gazdaság minden szegmensét irányítása alá akarta hajtani, amihez szükséges volt a társadalmi intézmények- és a teljes gazdaság államosítására, valamint a javak kollektivizálására. Az új vallásellenes és ateista államhatalom fő ellenségnek a különböző felekezeteket és egyházakat jelölte meg, amelyek anyagi és szellemi javai minél hamarabb kisajátítandók, eszmei értékei elpusztítandók. 1948 nyarán megtörtént az ország oktatási intézményeinek jelentős hányadát kitevő egyházi fenntartású iskolák államosítása, új állami tantervek kidolgozása, amely folyamatnak a győri bencés gimnázium is áldozatul esett. 1948 szeptemberében az intézmény Állami Czuczor Gergely Általános Gimnázium néven kezdte meg a tanévet és lett két évig ezáltal a város egyik szekularizált oktatási intézményévé. A tanulmány elsősorban levéltári for-

SÁRAI-SZABÓ KELEMEN, perjel, Szent Mór Bencés Perjelség, Győr (kelemosb@gmail.com), DR. FEKETE DÁVID PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék (fdavid@sze.hu).

rások alapján, hiánypótló módon bemutatja a gimnázium államosításának fő mozzanatait és az 1948/1949-es első „államosított” tanévet. A győri gimnázium példájából fel tudjuk vázolni azokat a bel- és kultúrpolitikai technikákat, melyeket a pártállam az egyházak visszaszorításában és intézményeik, javaik államosítása során alkalmazott. A két tanév a gimnázium történetének is fontos időszaka, hiszen 1948 nyarán úgy tűnt, hogy a bencések végleg elhagyják az intézményt és vele együtt Győrt, de a későbbi események másképpen alakították a történelem pályáját és 1950 szeptemberében visszatértek a bencések őszi intézményükbe.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I21, N34, N94, O34, Z12

Kulcsszavak: oktatás, egyház, államosítás, társadalom, Győr

Summary

After the end of World War II, Hungary drifted more and more towards growing Soviet influence and the establishment of a communist party state. After the years of the coalition, from 1948 it became quite clear that the social, political and economic system of the country would be determined by the framework set by the communist dictatorship based on the Soviet model and the nomenclature that maintained it. The new communist power wanted to bring all segments of society and the economy under control, which required the nationalization of social institutions and the entire economy, as well as the collectivization of goods. The new anti-religious and atheist state power identified the various denominations and churches as the main enemy, whose material and spiritual possessions should be expropriated, and their ideological values should be destroyed as soon as possible. In the summer of 1948, church-maintained schools, which constituted a significant proportion of the country's educational institutions, were nationalized, and new state curricula were developed, a process to which the Benedictine grammar school in Győr also fell victim. In September 1948, the institution began the school year under the name of Gergely Czuczor State High School and became one of the city's secularized educational institutions for two years. The study, being a stopgap, presents the milestones of the nationalization of the grammar school and the first “nationalized” school year in 1948/1949, primarily on the basis of archival records. From the example of the grammar school in Győr, we can outline the domestic and cultural policy techniques that the party state used in repressing churches and in the nationalization of their institutions and assets. The two school years are also an important period in the history of the grammar school, as in the summer of 1948 the Benedictines seemed to leave the institution and Győr with it for good, but later events changed the course of history, and in September 1950 they returned to their ancient institution.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I21, N34, N94, O34, Z12

Keywords: education, church, nationalization, society, Győr

BEVEZETÉS: AZ 1945-TŐL KIALAKULÓ POLITIKAI HELYZETKÉP

A második világháborút Magyarország a vesztes oldalon, a szovjet hadsereg által megszállt országgént fejezte be 1945 májusában. A szovjet szuronyokra támaszkodó Szövetséges Ellenőrző Bizottság irányító hatalma révén a szovjet befolyás fokozatosan növelte erejét, és szép lassan dolgozott azon, hogy az állam berendezkedését egypártrendszerre alakítsa és kiépítse a diktatúra rendszerét. A két világháború közötti társadalmi – politikai rend alapjai összeborultak és már 1945 nyarára gyökeresen új társadalmi és politikai helyzetkép alakult ki Magyarországon, amely a népbíróági ítéleteknek, a közigazgatásban zajló kádercseréknek és a lezajlott földreformnak egyenes következménye volt (Romsics, 2010). A koalíciós éveknek is nevezett három esztendő követően – mely során a magyar kommunisták folyamatos hatalom kiépítése zajlott – 1948-ra a Kommunista Párt a hatalom kizárólagos birtokosává vált a parlamentarizmus minden maradványát felszámolva. A folyamat „csúcsaként” 1949. augusztus 18-án a parlament új alkotmányt fogadott el, amelyhez mintát az 1936-os szovjet alkotmány nyújtott. A kommunista hatalomátvételt követően – a marxista gazdasági ideológia jegyében – került sor a nagy horderejű államosítási folyamatokra, amely az ipart, a kereskedelmet és a szolgáltató szektort egyaránt érintette. Az államosításokkal egyidejűleg alakultak ki a tervgazdálkodás szervezeti formái, melyek erőteljes központi irányításra, centralizált hierarchiára épültek (Romsics, 2010). Ez természetesen érintette a mezőgazdasági termelés szovjet típusú átalakítását is, mely a falusi paraszti társadalom szétzilálását volt hivatott elérni. Fontos megjegyezni, hogy a kollektívizálás és központosítás a komoly atrocitások mellett a társadalom számára amiatt volt még megrázóbb, mert a folyamat párosult a koncentrált egyház- és válásellenességgel (Ö Kovács, 2009).

A társadalom, marxista ideológiájú „hatékony” átalakításához a kommunista hatalomnak szüksége volt a kulturális, az oktatási és a vallási élet szegmenseit is felügyelete alá vonni és azt saját ideológiai céljainak megfelelően alakítani. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány irányításával már 1945-től megindultak az oktatásügyet érintő reformok, amely folyamat természetszerűleg nem ment egyik napról a másikra. Az intézményi struktúra átalakításával párhuzamosan az oktatás tartalmának a módosítása is zajlott, amely a demokratikus szellem jegyében célul tűzte ki a vallásos világnézet kiszorítását az oktatás területéről, az ifjúság neveléséből (Romsics, 2010). Ennek az ideológiai megfontolásnak a sarkalatos pontját a felekezeti oktatási intézmények államosítása jelentette, mely nyélbe ütését 1948-ban – a fordulat évében – a kommunista hatalom már reálisnak és szükségesnek érezte. Az 1947-1948-as tanévben az általános iskolák 63%-a, a középiskolák 49%-a, az óvónőképzők 60%-a, valamint a tanítóképzők 74%-a egyházi fenntartású oktatási intézmény volt (Barkó, 2014; Romsics, 2010). A nem állami fenntartású iskolák államosításáról szóló XXXIII. tc. törvényt végül az Országgyűlés 1948. június 16-án szavazta meg, melynek értelmében 6.500 felekezeti és községi iskola került állami tulajdonba (Romsics, 2010; Barkó, 2014; Mészáros, 1994). A katolikus egyház fenntartásában nem maradt egyetlen oktatási intézmény sem, míg a reformátusok, az evangélikusok és az izraeliták 1948 folyamán megállapodásokat kötöttek az állammal (Barkó, 2014; Romsics, 2010). Az iskolák elvételével a különböző felekezetek lelkeszeit és papjait a hatalom ily

módon igyekezett a templom falai közé „szorítani” és tevékenységüket a végletekig redukálni (Balogh – Gergely, 1999).

Az 1948-as törvény értelmében – mint katolikus keresztény középiskolák – államosították a Pannonhalmi Szent Benedek Rend által fenntartott nyolc gimnáziumot is. Ezek a gimnáziumok meghatározó intézményei voltak otthon adó városaiknak, az oktatásban elért színvonaluk országos szinten is kimagaslónak bizonyult. A nyolc intézmény között, az 1626-ban a jezsuiták által alapított, majd 1802-től a bencések fenntartásában működő, az 1921/1922-es tanévtől kezdve Czuczor Gergely Bencés Gimnázium néven ismert győri gimnázium élete is merőben megváltozott 1948 nyarán (Bánhegyi, 1977; Tóth, 2011). Az államosítás következtében két tanéven keresztül 1950 nyaráig Győri Állami Czuczor Gergely Általános Gimnázium néven működött az oktatási intézmény (Barkó, 2014). 1950 szeptember 7-én kelt megegyezés értelmében a győri gimnáziumot visszakapta a Pannonhalmi Szent Benedek Rend és lett így a 40 év államszocializmusában működő nyolc felekezeti gimnázium egyikévé és ezáltal a keresztény oktatás „lángörzőjévé” (Bánhegyi, 1977).

Jelen írás a győri bencés gimnáziumnak eme két évig tartó állami intézményi működését megelőző tanév folyamatait, valamint az első „államosított” tanév működését tekinti át. Elsődleges forrásként a gimnáziumi jegyzőkönyveket, különböző intézményi feljegyzéseket, számbavételi dokumentumokat, valamint a különféle propagandisztikus hangulatjelentéseket, ideológiai szempontú igazgatói- és szaktanári jelentéseket használtuk fel. Minden bizonnyal érdekes és bizonyos fókig hiánypótló a gimnázium életének ezen két esztendejét áttekinteni, hiszen a nagy múltú, és a magyar középfokú oktatási rendszer bástyáját jelentő győri bencés gimnázium történelmi kontinuitása e két év során „megszakadni” látszott és már úgy tűnt 1948 nyarán, hogy a bencések győri története ezzel lezárult és a gimnázium egy „átlagos” városi oktatási műhellyé fog nivellálódni. Kulturális, történelmi és oktatástörténeti szempontból is érdekes e belpolitikai értelemben zavaros esztendők tanulmányozása, mivel a magyar történelemben példa nélküli intézményrendszerek életének ily drasztikus megváltoztatása, egyházi- és kulturális szervezetek ilyen fokú diszkriminálása. A győri bencés gimnázium államosításának folyamata, valamint a már állami irányítás alatt működő első tanév történései közelebbről rávilágíthatnak arra, hogy a kommunista államhatalom milyen hatalmi technikákkal és bürokratikus – jogi eszközökkel manipulálta az ország belpolitikai eseményeit, társadalmi folyamatait.

A GYŐRI GIMNÁZIUM TÖRTÉNETE 1945-1948

A második világháborút a gimnázium épületei nagyobb károk nélkül vészelték át, így az oktatás hamar megindulhatott. Az államosítást megelőző utolsó, 1947/1948-as tanévben az iskola tanári kara 17 főből állt, munkájukat 3 altiszt¹ segítette (GYBGL, 1947-1948, 1. köteg). Dr. Holenda Barnabás igazgató mellett tizenkét további gimnáziumi tanár, egy hittanár és két testnevelőtanár alkotta a tantestületet (1. táblázat). A tanévben az iskolának 380 tanulója volt, 190 győri és 190 vidéki, összesen 8 osztályban² folyt az oktatás (GYBGL, 1947-1948, 1. köteg).

1. táblázat: A Győri Állami Czuczor Gergely Gimnázium tanári kara, az 1947/1948-as tanévben

Név	Minősítés
Dr. Holenda Barnabás	igazgató
Dr. Pammer Odiló	rendes tanár
Borossay Juszti	rendes tanár
Frey Kasszián	rendes tanár
Dr. Kelemen Atanáz	rendes tanár
Bálint Béla	rendes tanár
Gaál Lajos	rendes tanár
Dr. Bánhegyi Jób	rendes tanár
Kemény Dózsa	rendes tanár
Dr. Magasi Artúr	rendes tanár
Maros Ciriák	rendes tanár
Dr. Németh Bódog	rendes tanár
Dr. Orbán Dezső	rendes tanár
Orovits Mihály	rendes tanár
Szigeti Paulin	rendes tanár
Pápai Nárcisz	rendes tanár
Schmuk Paskál	rendes tanár

Forrás: GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. kötet alapján saját szerkesztés

1947-ben a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság (KTF) alá tartozó egyházi iskolák sok esetben kaptak fenntartói utasításokat és felhívásokat. A KTF által küldött üzenetek vizsgálata alapján látható, hogy egyszerre közvetítették az egyházi szervek kéréseit, továbbá a minisztériumból érkező, a változás, az „új rend” előszelét képviselő kéréseket.

A KTF által továbbított üzenetekből is egyértelműen lezűrhető, hogy az 1947-48-as tanévben két fontos, országos programsorozatra történő kapcsolódást követeltek meg a gimnáziumtól: egyrészt az 1947. augusztus 15-én megkezdődött Boldogasszony Éve (Nemzeti Mária Év) ifjúsági rendezvényein, másrészt az 1848-as forradalom centenáriumi ünnepségein történő aktív részvételt. A Mária-évhez kapcsolódva az iskola figyelmébe ajánlották az Actio Catholica által kiadott Regnum Marianum c. munkafüzetet is, mely kifejezetten az ifjúság számára tartalmazott információkat (GYBGL., 1947-1948, 1. kötet). A KTF továbbította azt a hercegprímási rendelkezést is, miszerint kívánatos, hogy az egyházi iskolák a helyi városi/települési centenáriumi megemlékezéseken részt vegyenek (GYBGL., 1947-1948, 1. kötet). Az iskola nagy volumenű programsorozattal készült a tanévben mindkét eseményre: a november 5-i ünnepélyt a tiszta magyar ifjúságért célkitűzés szolgálatába állították, december 8-án színdarabot mutattak be „A császár és a komédiás” címmel, később az iskolai szabadegyetem

témájául „Mária a magyar költészetben” címet választották. A rajzkiállítás és az énekkari fellépések is a Mária-kultusz jegyében valósultak meg, továbbá az osztályokban Mária szobrokat állítottak fel és a diákok maguk is kivették részüket az új kiskúti Mária kápolna felépítésében. 1848 centenáriumaához kapcsolódva március 15-én tartottak nagy ünnepélyt, melyhez kapcsolódva néptáncokat, népdalokat elevenítettek fel, az önképzőkör pedig 1848 győri eseményeit dolgozta fel (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg). A KTF 1947 szeptemberében továbbította Mindszenty hercegprímás rendeletét, miszerint amennyiben valamely iskolába bekerült volna dr. Ligeti Magda Gyermekeknek felnőttekről c. (egyébként szexuális felvilágosításról szóló) könyve, úgy azt haladéktalanul gyűjtsék össze és semmisítsék meg.

Az 1947-ben Braziliába távozott Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát helyett – miután a pápa mind a tizenegy alkalommal elutasította annak lemondását (Somorjai, 2014) –, Sárközy Pál bakonybéli apát járt el kormányzó főapátként 1950-ig, így a győri gimnázium irányába is többször fogalmazott meg feladatokat, főként a bencés szerzetesekkel kapcsolatban. Így kaphatunk részletes információkat a szerzetesrendeket sújtó egyszeri vagyondézsmáról gyakorlati alkalmazásáról (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg). Nyomatékosan felhívják az érintettek figyelmét, hogy az 1947. január 1-jei állapotok szerint beszédendő vagyondézsmáról alapjául szolgáló érték megállapításakor a lehető legkörültekintőbben szükséges eljárni, mert bizonyos tételek kimaradása esetén jelentős állami retorziók várhatók. Az adatszolgáltatásnak ki kellett terjednie pl. a rendházak, iskolák lakás céljára használt, illetve bérbeadott részeire, a be nem épített városi telkekre, értékpapírokra, stb.

A KTF részére megküldött jelentésből kiderül, hogy az 1946/47-es tanévben a bencés rend az állami hozzájáruláson (96.302 Ft) felül további 62.144 Ft-ot fordított az iskola működtetésére, melyben főként az állam által nem fizetett pedagógusok fizetése, továbbá a rezsi-költségek jelentős hányada szerepelt (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg).

Az egyházi szervezetekre, szerzetesrendekre nehezedő pénzügyi problémákról egyre-másra értesülhetünk a legkülönbözőbb forrásokból. A KTF 1948 márciusában nyomatékosan kéri az iskolákat, hogy az Actio Catholica-tól kapott kiadványokért cserébe valamilyen minimális összeget utalványozzanak a szervezetnek, mert „minimális anyagi támogatás hiányában az A.C-nak nem állna módjában a kiadványok folytatása, ami a kat. nevelésügynek nagy hátrányt jelentene” (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg). Noha felmerült a Boldogasszony évéhez kapcsolódva iskolai zárandókat Pannonhalmára, a főapát arról értesítette a gimnázium vezetését, hogy sem szálláshelyet, sem anyagi támogatást ahhoz biztosítani nem tudnak (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg).

Az 1947/48-as tanévben a cserkészmozgalommal kapcsolatban is jelentős változások történtek. A kommunisták a magyar cserkészmozgalmat is fokozatosan irányításuk alá vonták, folyamatosan szorították ki a nemzeti, keresztény erőket a cserkészszövetségből (Ring, 2017). A pannonhalmi főapát 1948. április 15-i leveléből kiderül, hogy felkéri a gimnázium igazgatóját az iskolai cserkészmunka megszüntetésére. Döntését azzal indokolja, hogy a szövetségben bekövetkezett változások nem teszik lehetővé a cserkészmozgalom bizonyos alapelveinek (pl. önkéntesség, testvériesség, önkormányzat) érvényre juttatását, melyek nélkül katolikus cserkészmunka nem folyhat (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg).

Az egyházi iskolák államosításának előszele már 1948 tavaszán érezhető a levéltárban

fellelhető anyagokból. A KTF által küldött májusi tájékoztató nyomtatékosan felhívja a gimnázium igazgatójának figyelmét, hogy a 3800/1948. számú hercegprímási rendelkezés értelmében kötelessége tájékoztatni a tantestület valamennyi tagját: az egyházi iskolák államosításával foglalkozó gyűléseken nem vehetnek részt (GYBGL, 1947-1948, 1. köteg). A pannonhalmi főapát külön tájékoztatót adott ki „Jogaink anyagi és személyi ügyekben” címmel, melyben hangsúlyozza: a rendi gimnáziumokban dolgozó összes alkalmazott feletti munkáltatói jogokat a pannonhalmi főapát gyakorolja, ugyanígy kizárólag ő engedélyezheti a rendtársak állami állásban történő esetleges elhelyezkedését. Hangsúlyozza, hogy a diákok pártmozgalmakban nem vehetnek részt. Az anyagi vonatkozásokban megerősíti, hogy az iskola és felszerelése a főapátság tulajdona, egyedül ő rendelkezhet felette, a rendi vagyon szintén. Az iskolaépületben politikai gyűlést nem lehet tartani (GYBGL, 1947-1948, 1. köteg). A gimnázium igazgatóját az állami tankerület főigazgatója 1948. június 11-én tájékoztatta, hogy a 6500/1948. számú kormányrendelet értelmében a nem állami iskolák, tanulóotthonok épületei, berendezése, felszerelése, kapcsolódó vagyona az 1948. január 1-jén fennállott leltári állapot szerint zár alá vételre kerül, további rendelkezésig azt elidegeníteni nem szabad (GYBGL., 1947-1948, 1. köteg).

Az államosítást megelőző tanévben tehát az iskola igyekezett megfelelni a KTF előírásainak, ezzel párhuzamosan pedig alkalmazta azokat a kényszerű intézkedéseket, melyekre az egyre inkább kiépülő diktatúra miatt volt szükség. A „vihár előtti csend” évében még jelentős hitéleti munka zajlott az iskolában, s látható, hogy az államosításról megszülető döntés előtti hetekben még javában tervezték a nyári lelkigyakorlatokat, zárándoklatokat. Ugyanakkor a hercegprímási, főapáti intézkedésekből már érezhető a változás szele, ám azt is láthatjuk, hogy a kiadott rendelkezésekből sugárzik: elképzelhetetlennek tartják, hogy ingatlanjaikról, ingóságukról esetleg mások döntsenek.

A GYŐRI GIMNÁZIUM ÁLLAMOSÍTÁSA, AZ ELSŐ TANÉV 1948/1949

1948. június 16-án az országgyűlés 230:63 arányban megszavazta az 1948: XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák fenntartásának átvételéről, vagyontárgyaik állami tulajdonba vételéről. A katolikus egyház részéről a rendelkezés 3.148 intézményt érintett.³

A bencés gimnázium irattárában fellelhető anyagok alapján 1948 nyara az államosítást követően elsősorban a tanárok és a dolgozók személyének összeállításával, az országos, állami utasítások végrehajtásával telt. Az inntól a székesfehérvári tankerület illetékességébe tartozó iskola új elnevezését a tankerületi főigazgató 1948. július 22-i levelében közölte, így a bencés gimnázium új neve: Állami Czuczor Gergely Gimnázium (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Az iskola helyébe lépő Győri Állami Czuczor Gergely Gimnázium ideiglenes igazgatójának Zalai Józsefet, a Győri Állami Révai Miklós Gimnázium tanárát nevezték ki. Az államosított iskolák munkavállalóinak 1948. július 10-ig kellett írásban nyilatkozniuk arról, hogy elfogadják-e állami átminősítésüket. Amennyiben nem nyilatkoztak, az az állásukról való, minden jogigény nélküli lemondással volt egyenértékű (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

A tantestület összeállításának nehézségeire a megbízott igazgató több intézkedése is felhívta a figyelmet. Az első kihívást az augusztus végére meghirdetett osztályozóvizsgák, magán-

vizsgák bizottságainak megszervezése jelentette. Zalai József kisegítő bizottsági tagokat kért a Révai gimnázium igazgatójától, aki nyolc kollégáját haladéktalanul kirendelte a bizottságba (GYBGL, 1947-1948, 2. köteg).

2. táblázat: *A Győri Állami Czuczor Gergely Gimnázium tantárgyfelosztása az 1948/1949-es tanévre*

Név	Minősítés	Szaktárgy
Zalai József	mb. igazgató	latin-görög-történelem
Bálint Béla	rendes tanár	testnevelés
Dr. Bolla Józsefné Kiss Rózsa	rendes tanár	mennyiségtan
Frank Emilné Keresztes Nagy Rózsa	főhivatású óraadó	német-francia
Gaál Lajos	rendes tanár	testnevelés
Dr. Horváth Edit	rendes tanár	latin-német-angol
Makkos Jenő	rendes tanár	magyar-latin
Molnár Endre	rendes tanár	történelem-földrajz
Ónodi Milán	rendes tanár	magyar-német
Szlavonits Ferenc	rendes tanár	mennyiségtan
Arros Jenő	óraadó	földrajz-természetrájt
Horváth Dezső	óraadó	rajz
Kiss György	óraadó	ének-zene
Dr. Mithay Antal	óraadó	latin-német
Polesinszky Béla	óraadó	vegytan-természetrájt
Sebők Jenő	óraadó	földrajz
Groó Gyula	önálló hitoktató	hittan
Dr. Vönöczky Fábrián	önálló hitoktató	hittan
Sáhó Andor	önálló hitoktató	hittan
Federmayer István	kisegítő óraadó	latin-magyar

Forrás: GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948, 2. köteg

A tantárgyfelosztásból világosan látszik, hogy a megbízott igazgatóval együtt, a testnevelőtanárokat nem számítva (akiknek személye változatlan maradt) mindösszesen hét rendes, főállású tanár alkotta az iskola tantestületét, míg az előző tanévben a rendes tanárok száma 13 volt, tehát jóval kisebb létszámmal indult útjára az oktatás. Az előző tantestületből a testnevelőtanárokat leszámítva senkit nem találunk az új tanári karban, ez nyilvánvalóan nagyban összefügg a püspöki kar azon döntésével, hogy egyházi személyek nem lehetnek állami iskolák tanárai. Érdeemes persze hozzátenni, hogy ennek hiányában sem valószínű, hogy a szerzeteseket megtartotta volna oktatóként az állami gimnázium (2. táblázat). A megbízott igazgató kimutatásából kiderül, hogy az óraadók nagy része nyugalmazott pedagógus, a Ré-

vai gimnázium, illetve más győri iskolák tanára (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Az iskola altisztjei (Bertal Ferencné, Horváth Lajos, Látó Kálmán) hivatalos nyilatkozatot tettek arról, hogy elfogadják állami átminősítésüket (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

Az államosítással összefüggésben a gimnázium megbízott igazgatóját az állami tankerület vezetője 1948. július 23-án felszólította, hogy haladéktalanul intézkedjen az iskola állami jellegét hangsúlyozó felirat elhelyezéséről a gimnázium homlokzatán, továbbá a korábbi, egyházi fenntartásra vonatkozó jelek eltüntetéséről, az új pecsétek, bélyegzők elkészítéséről (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

Noha Zalai József már július 24-én megbízta Sikos Gyula építészt az iskola régi feliratának eltávolításával, új feliratának elkészítésével és homlokzati felszerelésével, az építész késlekedése miatt a régi felirat augusztus 19-én még mindig kint volt az iskola homlokzatán. Az igazgató újból nyomatékosan felszólította az építészt, hogy legalább a régi feliratot mielőbb távolítsa el, különben az építészre lesz kénytelen hárítani minden felelősséget (GYBGL., 1947-148, 2. köteg). Őt ez valószínűleg nem nagyon hatotta meg, ugyanis szeptember 16-i keltezéssel az igazgató 48 órás ultimátumot adott neki feladatának elvégzésére, ugyanis a miniszteri rendelkezések ellenére, „városszerte most már feltűnést keltőleg” továbbra is az iskola régi elnevezése díszleg a homlokzaton (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

1948. augusztus 3-án került sor az állami gimnázium és a szerzetesrend közötti vagyonmegosztásra, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter 184.291/1948. sz. rendeletének értelmében kellett megtenni az államosított iskolákkal egybeépített egyházi épületek vonatkozásában. A megosztás jegyzőkönyve szerint a rendet az iskola volt helyettes igazgatója, Maros Církák képviselte. Jelen voltak továbbá az állami tankerület képviselői, valamint a megbízott új igazgató is. A telek megosztásánál a bizottság arra törekedett, hogy az telekkönyvileg is értelmezhető legyen, ám felhívja a figyelmet, hogy a telekkönyvi kereszttulvitelhez későbbi műszaki beavatkozások szükségesek. A megosztás értelmében az iskola épülete az államé, a templom és a rendház pedig a bencés rendé lett. Bonyolította a helyzetet, hogy az iskola földszintjén lévő tornatermi szertár, a dísztermi szertár, továbbá az ifjúsági könyvtár egy része a templom épületében, illetve telkén van. Ezek tulajdonjoga a bencéseket illeti, ám az államnak örökös és ingyenes használati jogot biztosítottak a helyiségekre. A dísztermi vészkijáratokra, melyek a rendi folyosóra, illetve udvarra nyílnak, szolgalmi jogot létesített az állam. A jegyzőkönyvben rendezték továbbá a közüzemi költségekkel kapcsolatos megoldásokat is. A bizottság döntése értelmében a rend tulajdonát képező feszületek (15 db), igazgatók és főapátok képei (10 db), egyházi szobrok és szentképek törlésre kerültek az iskolai leltárból és a megbízott igazgató azokat átadta a rend képviselőinek, míg a rend az ideiglenesen a rendház épületében működő tanulóotthon korábban állami támogatásból vásárolt 15 asztalát és 30 székét adta át az iskolának. Arra hivatkozva ugyanakkor, hogy a gimnáziumnak nincs udvara, a Püspökvár alatti 2315 m²-es telket és a rajta álló 274 m²-es csónakházat állami tulajdonba vették (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). A jegyzőkönyvezést követően jelezte a rend az állami fenntartónak, hogy a fizikaszertárban Ferenczy Viktor bencés tanár által saját kezűleg készített fizikai eszközök vannak, melyek tulajdonjogának elismerését kérték (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

Nem várt nehézséget jelentett a megbízott igazgatónak a vagyonleltár határidőre történő elkészítése. 1948 decemberében a tankerületnek címzett levelében Zalai József már fegyelmi

eljárás megindítását kérte saját maga ellen, ugyanis sem az előzőleg megadott határidőre, sem pedig a december 18-án kézhez vett miniszteri rendelet értelmében 24 órán belül nem volt képes pótolni a hiányosságot (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). A problémát részletesen is kifejtette a tankerület vezetőjének, miszerint „a szertárak dús, gazdag gyűjteményállománya miatt” nem tud eleget tenni a feladatának. Mivel leltárat a gyűjteményekhez az előző fenntartótól nem kapott, így szakértő bizottság kijelölését kérte és természetesen további halasztást (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). A miniszter 174.962/1948. számú rendelete felhívta az átvett iskolák vezetőinek figyelmét arra, hogy írják össze a birtokukban lévő muzeális értékeket, így a tanári könyvtárak, illetve a kiemelkedő történeti, régészeti, képzőművészeti, iparművészeti vagy néprajzi – nem könyvtári – értékeinek listázására kötelezték az intézmények vezetőit (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Zalai igazgató a városi múzeum szakembereit hívta segítségül a feladathoz, levelében közölte, hogy az átvételkor a gyűjteményeket tartalmazó régiségtár ajtaját lepecsételték, mindezidáig pedig a „tulajdonjogi bizonytalanságok miatt” nem is vette át azokat hivatalosan (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Ez azért is érdekes, mert a városi múzeum vezetője már 1948 júniusában jelezte, hogy régóta tárgyalásokat folytatnak a gyűjtemény átvételéről, mellyel kapcsolatban az egyházi iskolák államosítása új fejleményt jelentett (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

3. táblázat: *Kimutatás a bencés Rómer Flóris gyűjtemény tárgyairól 1949. április 8-án*

Régészeti tárgyak
Mezolit kőeszközök (a megye különböző helyeiről)
Neolit kőbalták (a megye különböző helyeiről)
Neolit edények (a megye különböző helyeiről)
Bronzkori leletek (Koroncó, Likócs, Rábacsécsény területéről)
Hallstatt-kori leletek (Nagybarátfaluból)
La Tene-kori leletek (Győr területéről)
Római telephelyek és temetők anyaga: pénzek, edények, eszközök, téglák (Győr és a megye különböző helyeiről)
Avar leletek (Győr-Grábgyári temetőből)
Honfoglaláskori sírok anyaga
Középkori leletek (Győri homokgödörből)
Újkori anyag (üveg, porcelán, céhiratok)
Numizmatikai anyag
Kelta, római, középkori és újkori nagy pénzgyűjtemény
Néprajzi tárgyak

Forrás: GYBGL, *Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg*

A 3. táblázatban olvasható a bencés gyűjtemény első gyors összegzése, melyet Dr. Mithay Sándor, a városi múzeum igazgatóhelyettese készített. A gyűjtemény sorsát a 212.593/1949. sz. május 2-i miniszteri rendelet pecsételte meg, mely a gyűjteményt a győri városi múzeum tulajdonába adta és felhívta az igazgatót, hogy adja át azt a múzeumnak, mivel ott addigra már megoldották a gyűjtemény befogadását. 1949 nyarán a Rómer Flóris gyűjteményt átszállították a múzeumba.⁴ Jól mutatja a helyzet súlyosságát a miniszteri ügyosztályvezető megállapítása, miszerint „a gyűjtemény halasztást nem tűrő elszállításának szükségességére nyomatékkel annál is inkább rá kívánok mutatni, mert a legújabbban kapott értesüleim szerint jelenlegi helyén a teljes pusztulás veszélyének van kitéve” (GYBGL., 1947-1948, 2. kötet). A városi múzeum megbízott igazgatója már 1949 tavaszán, készülve a gyűjtemény átvételére kérte, hogy a volt bencés gimnázium értesítőinek egy sorozatát az iskola küldje meg a múzeumnak, hiszen anélkül nem lennének képesek megszerezni az átvett gyűjteményt, továbbá az értesítők „Győr régészeti és történeti ismeretének oly adathalmazát tartalmazzák, amelyet” múzeumi munkák közben nem nélkülözhetnek (GYBGL., 1947-1948, 2. kötet). Az iskola márciusban megküldte értesítőinek egy-egy példányát 1852-től kezdve összesen 83 db-ot (GYBGL., 1947-1948, 2. kötet).

Zalai József több, a tankerület irányába történő adatszolgáltatásnak is eleget tett. Így jelezte, hogy az iskola birtokában nem áll 1945 után megjelent külföldi tudományos folyóirat, továbbá részletes jelentést adott az „Augusztus az iskoláké” mozgalommal kapcsolatban is (GYBGL., 1947-1948, 2. kötet). A beszámolóból kiderül, hogy az államosítást követően a diákok és a szülők meglehetősen passzivitást mutattak az új rend társadalmat átalakító törekvéseivel kapcsolatban. A mozgalom lényege az lett volna, hogy a diákok, szülők önkéntes társadalmi munkában vegyenek részt augusztusban az iskolaépületek felújításában, takarításában. A megbízott igazgató összegzése rámutat, hogy miután előzőleg sem a diákokkal, sem a szülőkkel semmilyen kapcsolata nem volt, így csak az augusztus 18-i szülői értekezleten tudta bejelenteni a mozgalomhoz való csatlakozás lehetőségét. A szülők érdemi részvétel helyett inkább diákonként 10 Ft-tal járultak hozzá a takarításhoz, míg „a tanulóifjúság, valószínűleg a közvetlen ráhatás hiánya miatt (...) elég helytelenül nem vett részt ezekben a munkákban”. Ráadásul az iskola két testnevelőtanára a nyáron szabadságon, illetve testnevelőtanári átképző tanfolyamon volt, így ők sem tudtak részt venni a mozgalomban. Az „MND SZ helyi szervének ígérete a segítségre még várat magára”. Az első társadalmi mozgalmi kísérlet tehát sikertelen maradt a szülők, diákok passzív ellenállása, továbbá a helyi pártszervek segítségének elmaradása miatt. Kiderül ugyanakkor, hogy a városi tanács 4.600 Ft-os dologi költségtérítést ítélt meg az iskolának, melyet ki is utaltak.

A miniszteri utasításra hivatkozó állami tankerület kérésére az új igazgató kéthetente jelentést tett az iskola és az egyház egymáshoz való viszonyáról. Az első, hosszabb beszámoló 1948. december 6-án kelt, az első két-három hónap történéseit foglalja össze. Megtudhatjuk belőle, hogy különösen az első hetekben jelentkeztek olyan tünetek, melyek arra engedtek következtetni, hogy egyes tanulók nem akarják elfogadni az államosítás tényét és továbbra is kapcsolatot tartanak korábbi szerzetes tanáraikkal, akár szervezett tanulókör formájában, akár csak utcai találkozások keretében. Az igazgató ezért elrendelte, hogy az ellenőrző könyvébe minden diák jegyezze be minden „mellékfoglalkozását”, az így kiderült szervezkedéseket

pedig célzottan betiltotta, és a szülők figyelmét is felhívta, hogy hassanak oda a fiatalokra az ügyben. Értékelése szerint ezek a kapcsolatok az eltelt hetek alatt folyamatosan gyengültek. Ugyanígy kezdeti nehézséget jelentett az énekkar kérdése, mely több próbát is tartott a templomban szeptemberben, ám az igazgató tájékoztatta az énekkar szerzetes vezetőjét, hogy a diákok azon való részvételét megtiltja. A püspök által kijelölt katolikus hitoktató az igazgató szerint megfelelően végezte munkáját, a kongregáció pedig alacsony részvétel miatt megszűnt. Helyi sajtóértesüléseket cáfolva jelentette az igazgató, hogy illetéktelen egyházi személy sohasem járt az iskola épületében, továbbá nem várták szerzetesek a diákokat tanítás után az iskola előtt. Egyébként pedig „maguk a volt bencés tanárok is nagy önuralommal húzódtak vissza” (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). December 11-én az iskola tantestülete és a diákság részt vett a helyi ifjúsági szervezetek által szervezett tüntetésen, mely Mindszenty bíboros „demokráciaellenes reakciós politikája” ellen irányult. A gyűlés végén szintén részt vettek a győri püspökhöz történő vonulásban is (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Miután a karácsonyi szünet után Vönöczky Fábán hitoktató, aki bencés szerzetes is volt, nem tért vissza állomáshelyére és elérhetetlennek bizonyult, a megyéspüspök új, az egyházmegye papságához tartozó atyát jelölt ki hitoktátónak, ezzel az iskola bencés szerzetesekkel való kapcsolata teljesen megszűnt, „ami jelentős lépésnek mutatkozik az iskola munkájához megkívánt nyugodt légkör teljességéhez” (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Ugyanakkor az új hitoktató, Bányász Károly azzal váltotta ki az igazgató rosszallását, miszerint az iskolai köztársasági ünnepről a Mindszenty bíborossal kapcsolatos említések alatt egyszerűen eltávozott (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Az áprilisig fennmaradt jelentések ezt követően mindenhol hangsúlyozzák, hogy nincs jelentősebb változás az egyház és az iskola viszonyában, az igazgató gyakran látogatja a hit-tanórákat, semmilyen nem kívánatos jelenséget nem észlel.

Az új iskola elfogadottságának nehézségeiről számol be a diákszövetség munkáját értékelő jelentés is. Felhívja a figyelmet, hogy a teljesen új tanári karral szemben a diákok idegenkedéssel viseltettek, „szinte reménytelennek” tűnt a helyzet. A diákszövetség élére ugyanakkor találtak egy „ideológiailag pompásan képzett” vezetőt, aki köré „a népi kollégistákból egy pompás kis káder alakult”. Megindult a kultúrgárda tevékenysége, a választási agitációból nagyban kivették a részüket a népfront listája mellett kardoskodva (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg).

Hogy nem ment egyik pillanatról a másikra a tanulók átállítása, jól példázza Háy Dezső esete. Az V. B osztályos tanulót a fegyelmi bizottság demokráciaellenes felfogás vádjában találta bűnösnek, büntetése pedig az ország összes középiskolájából történő kizárása volt. 1949. február elsején ugyanis az iskolában a köztársaságról szóló megemlékezést tartottak, melyen a diákok szónoka rávilágított Mindszenty József népi köztársaság ellen irányuló kísérleteire, s felvetette a kérdést: „Mit jelentene nekünk, diákoknak Mindszenty József törekvésének sikerre?” Mire a kicsapott diák hangosan így felelt: „Jobb volna!”. A szigorú büntetés még aznap megszületett a tanári kar egyhangú döntése alapján (GYBGL., 1947-1948, 2. köteg). Az iskola egy diákja már korábban is belekeveredett egy büntetőügybe, melynek tárgya demokráciaellenes izgatás volt. Adamovich Domonkosnál ugyanis ilyen jellegű iratokat találtak. Noha a büntetőtárgyalás előtt a diákot édesapja kivette az iskolából, a fegyelmi bizottság ennek ellenére kizárta (GYBGL., 1947-1948).

KONKLÚZIÓ

Az államosítást követő első tanévben tehát gyakorlatilag teljes egészében lecserélődött a tanterület, az iskolát megpróbálták „besimítani” az állami iskolák rendszerébe. Szorosan nyomom követték a diákok és egykori tanáraik kapcsolatrendszerét, folyamatosan jelentették az egyházi személyekkel történő esetleges kapcsolattartást. Az iskolában is érvényre juttatták a kiépülő diktatúra társadalomformáló törekvéseit. Az iskola államosításával párhuzamosan a vagyonmegosztás is megtörtént, a bencéseket ekkor fosztották meg a sok esetben ma már felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeiktől. A kommunista államhatalom az élet minden szegmensét így az oktatás, a nevelés ügyét is igyekezett teljes ellenőrzése alá vonni. Ez az 1948-as intézményi államosításokkal kezdődött el, és valamelyest ekkor érte el csúcspontját is, hiszen 1950-ben részleges megállapodás született az államvezetés és a püspöki kar között. A győri gimnázium államosítására mondhatjuk, hogy „sikeresen” zajlott le, hiszen mindenfajta atrocitás és incidens nélkül, állami felügyelet mellett indulhatott meg az 1948/1949-es tanév. Ha nehézkesen is, de az új tanári gárda „felkészültsége” következtében a Czuczor Gergely Állami Gimnázium ideológiai értelemben kezdett felzárkózni a város (és az ország) többi oktatási intézményéhez, melyhez a bencés múlt „kitörleszt” és az intézménynek a bencés renddel való kapcsolatának teljes megszakítását látták elsődlegesnek. Hogy ez miként folytatódott a következő, 1949/1950-es tanévben, azt a cikk folytatásaként dolgozzuk fel és vonunk majd le következtetéseket, megállapításokat.

JEGYZETEK

- ¹ Bertal Ferencné, Horváth Lajos, Látó Kálmán
- ² IV. A 45 fő, IV. B 39 fő, V. A 48 fő, V. B 45 fő, VI. A 43 fő, VI. B 45 fő, VII. 57 fő, VIII. 58 fő
- ³ Ld. bővebben: (<https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1948-az-egyhazi-iskolak-allamositasa-szazezrek-a-katolikus-rendezyenyeken>)
- ⁴ Tévedünk, ha azt hisszük, ezzel megnyugtatóan rendeződött a gyűjtemény sorsa. A 2011-ben az akkor a megyei önkormányzat fenntartásában működő Xantus János Múzeumban kiállított érmék közül sokat eltulajdonítottak, kisebb értékű példányokra vagy hamisítványokra cseréltek ki. Napjainkban is erőteljes nyomozás zajlik az ügyben, nem tudni, hogy az 500 millió Ft-ra becsült éremgyűjtemény mekkora részét lophatták el. Bővebben: <https://www.kisalfold.hu/kozelet/helyi-kozelet/kiloptak-es-hamisra-csereltek-az-ermeket-a-gyori-muzeum-gyujtemenyben-6550848/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Margit – Gergely Jenő (1999): Az egyházak „államosítása”. *Historia*, 2. sz., pp. 43-47.
- Barkó Gábor Ágoston OSB (2014): *Változások a Győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium életében 1950-től napjainkig*. Szakdolgozat SSZHF. Hittanár-nevelő szak, ELTE PPK., Történelemtanár, Budapest, p. 88.
- Bánhegyi Miksa OSB (1977): Gimnáziumunk mai élete. In: *A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Évkönyve* (szerk.: Bánhegyi Miksa OSB). Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, pp. 13-15.
- Mészáros István (1994): *...Kimaradt tananyag ... Diktatúra és az egyház 1945-1956*. Márton Áron Kiadó, Budapest, p. 128.
- Ö. Kovács József (2009): A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948-1953). *Aetas* 24, pp. 32-46.

- Ring Orsolya (2017): A cserkészzet felszámolása (1948). In: Tabajdi, Gábor (szerk.), „*Illegális ifjúsági munka*”: Cserkészközösségek a diktatúrában. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, pp. 56-60.
- Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 688.o.
- Somorjai Ádám (2014): *Kélemen Krisztoftom pannonhalmi főapát emigrációs évei, 1947-1950: különös tekintettel a Magyar Bencés Kongregáció jogfeloldására*. METEM Kiadó, Budapest
- Tóth Konstantin OSB (2011): A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium életében bekövetkezett legfőbb változások az 1980-as évek végétől napjainkig. In.: *Heggyel az ég egybeesődik. Ünnepi kötet Korzenszky Richárd 70. születésnapjára*. (szerk.: Barkó Ágoston OSB – Somorjai Ádám OSB), Tihanyi Szent Gergely Alapítvány, Tihany, pp. 218-240.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- 189-2./1947-8. Levél az Áll. Czuczor G. Gimnázium igazgatóságának. Győr, 1948. augusztus 25., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 113-1948. A városi múzeum igazgatójának levele. Győr, 1948. június 24. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 1500/1947. A pannonhalmi főapát levele. 1947. október 9., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 1620/1947-48. KTF-közlemény, Budapest, 1948. március 22. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 1828/1947-48. KTF-közlemény, Budapest, 1948. február 10., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 1829/1947-48. KTF-közlemény, Budapest, 1947. szeptember 25., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 1948 - Az egyházi iskolák államosítása, százazrek a katolikus rendezvényeken. <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1948-az-egyhazi-iskolak-allamositasa-szazazrek-a-katolikus-rendezvenyeken>
- 208-1/1948-49. Levél a tankerületi igazgatónak. Győr, 1948. december 6. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 208-2/1948-49. Levél a tankerületi igazgatónak. Győr, 1948. december 21. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 208-7/1948-49. Levél a tankerületi igazgatónak. Győr, 1949. január 25. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 208-8/1948-49. Levél a tankerületi igazgatónak. Győr, 1949. február 7. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 215-4/1948-49. Jegyzőkönyv, Győr, 1948. december 23. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 261/1947-47. Kimutatás a győri bencés gimnázium és ált. iskola fenntartói kiadásairól. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 2800/1948/49. Székesfehérvári tankerület főigazgatójának levele. Székesfehérvár, 1949. április 2., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 312/1948-49. Jegyzőkönyv. Győr, 1949. február 1. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 3299/1948-49. A tankerületi főigazgató levele, Székesfehérvár, 1949. június 19., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 35-1/1948-49. Levél Sikos Gyulának. Győr, 1948. szeptember 16. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 38-1949. A városi múzeum igazgatójának levele. Győr, 1949. január 24., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 3988/1947-48. A tankerületi főigazgató levele, Székesfehérvár, 1948. június 11., Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 409-1/1948-49. A megbízott igazgató levele. Győr, 1949. április 7. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 432/1948. A pannonhalmi főapát levele. 1948. április 11., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 437/1948. A pannonhalmi főapát levele. 1948. április 15., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg
- 4409/1947-48. Székesfehérvári tankerület főigazgatójának levele. Székesfehérvár, 1948. július 22., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg
- 4457/1947-48. Székesfehérvári tankerület főigazgatójának levele. Székesfehérvár, 1948. július 23., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

náziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

44-6/1948-49. A megbízott igazgató levele. Győr, 1948. december 19. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

44-9/1948-49. A megbízott igazgató levele. Győr, 1948. december 30. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

50-2.áll./1947-48. Nyilatkozat. 1948. július 16., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

56-2.áll./1947-48. Levél Sikos Gyulának. Győr, 1948. augusztus 19. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

6060/1947-48. KTF-közlemény, Budapest, 1948. május 10., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg

66-3./1947-48. Levél a tankerületi igazgatónak. Győr, 1948. augusztus 31. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

7-2. áll. /1947-48. Győr, 1948. július 14. Levél az Országos Könyvtári központ vezetésének. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

72/1948-49. Jegyzőkönyv. Győr, 1948. augusztus 3. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

85.700/1948. Másolat. Budapest, 1948. június 26. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

85-3/1947-48. Levél a Révai Miklós Gimnázium igazgatóságának. Győr, 1948. augusztus 24., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

95-1/1949-49. Kimutatás a gimnázium és tanulóotthon alkalmazottairól. é.n. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

A diákszövetség munkája. Győr, 1949. május 25. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

A pannonhalmi főapát levele. Pannonhalma, 1948. május 19. Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg

A vallás és közoktatásügyi miniszternek 212.593/1949. V. 2. ü.o. szám alatt a győri Múzeum igazgatójához intézett rendeletének másolata. Budapest, 1949. május 24. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

Átvételi elismervény, 1949. március 23., GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

Az 1947-48. tanévi kat. főigazgatói látogatás jegyzőkönyvéhez szükséges adatok. 1948. február 17. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg

Jegyzőkönyv, Győr, 1948. október 27. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 2. köteg

Kimutatás a tanári kar összetételéről. Győr, 1948. június 25. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg

Tervezet a Boldogasszony éve és a 48-as centenárium megünneplésére. 1947. november 18. GYBGL, Gimnáziumi iratok 1947-1948. 1. köteg

Barkó Gábor Ágoston

„Puha” és „kemény” diktatúra – a Kádár-korszak szakaszai és a győri bencés gimnázium diáksága az 1970-es években

*„Senkit hátrány nem érhet amiatt, hogy egyházi iskolába jár,
vagy gyermekét oda járattja.”*

“Soft” and “Hard” Dictatorship – the Phases of the Kádár Era and the Student Community of the Benedictine Grammar School in Győr in the 1970s

*“No one should be disadvantaged for attending a church school
or sending their child to it.”*

Összefoglalás

A tanulmány először a magyar katolikus közoktatás, majd a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium 1950-től a rendszerváltásig terjedő történetét, működésének kereketeit ismerteti. A vizsgálódás fókuszában az 1970-es évek állnak. A szerző ezt három jelenségkör vizsgálatán keresztül mutatja be: (1) az intézménybe jelentkező diákok számának, (2)

BARKÓ GÁBOR ÁGOSTON, plébániai kormányzó, múzeumigazgató, tanár, Tiha-
nyi Bencés Apátság (hierotheosz@gmail.com).

földrajzi származásának és (3) társadalmi háttérének változásán keresztül. Forrásként a győri bencés gimnázium igazgatói irattárában található anyakönyveket, törzslapokat és tantestületi értekezleti jegyzőkönyveket használta fel. Utóbbiakhoz – sokszor, de nem mindig – csatolták a félév végi, év végi létszámalakulást és tanulmányi statisztikákat. A változások okait egyrészt a köztörténetre vonatkozó szakirodalom segítségével, másrészt hivatalos és nem hivatalos iskolai dokumentumokból nyert információk felhasználásával, harmadrészt idősebb szerzetes-társaktól nyert adatok alapján, negyedrészt (mint az intézmény öregdiákja) saját tapasztalatai segítségével próbálta megvilágítani. A három tényező változását vizsgálva jól kirajzolódnak a diktatúra (1950-1990) idejének belső korszakhatárai (puhulás és bekeményítés), majd a '70-es évek végétől, a '80-as évek elejétől a magyar társadalom lelki igényei.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I21, N34, N94, O34, Z12

Kulcsszavak: Győr, Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium, oktatásszociológia, vonzáskörzet, katolikus oktatás-nevelés

Summary

The study first describes the history of the Hungarian Catholic public education, then the Gergely Czuczor Benedictine Grammar School and College in Győr from 1950 to the regime change, and the framework of its operation. The focus of the study is the 1970s. The author presents this through the study of three phenomena: the changes in the number of students applying to the institution, their geographical origin and their social background. As a source, he used the vital records, registry sheets and minutes of staff meetings found in the school-master's archives of the Benedictine grammar school in Győr. The latter were often, but not always, accompanied by mid-year, year-end headcount changes and study statistics. He tried to shed light on the reasons for the changes, first, with the help of the literature on public history, second, with the use of information from official and unofficial school documents, and third, with data from older monks. Examining the changes in these three factors, the internal boundaries of the eras during the period of the dictatorship (1950-1990) (softening and hardening), and later, from the late 1970s and the early 1980s, the spiritual needs of the Hungarian society are well outlined.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I21, N34, N94, O34, Z12

Keywords: Győr, Gergely Czuczor Benedictine Grammar School and College, sociology of education, catchment area, Catholic education

BEVEZETÉS

A Győr főterén álló Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium Győr legrégebbi oktatási intézménye, amelynek jogelődjét a Jézus Társasága alapította 1626-ban. 1777-ig volt a jezsuiták kezén. 1802-től 1948-ig, majd 1950-től kezdve 2012-ig a Pannonhalmi Szent Be-

nedek-Rend, újabb nevén Magyar Bencés Kongregáció, 2012-től annak önálló monostora: a Szent Mór Bencés Perjelség a fenntartója. A Szent Mór Bencés Perjelség 2015-től kezdődően jelentős szemléletváltáson ment keresztül: a 2016-ban hivatalba lépő Sárai-Szabó Kelemen perjel úr vezetésével erőteljes városi és térségi kapcsolatépítésbe, támogatói és szponzorációs kör kiépítésébe, a „Győri Bencések”, mint komplex intézmény lelkipásztori, vallásturisztikai és hivatásturisztikai központtá történő fejlesztésébe kezdett. A gimnáziumban pedig 2008 – a koedukáció bevezetése – óta elkezdett növekedni a Győr városban és az agglomerációban élő jelentkezők száma, amely az elmúlt években rekordokat döntött a Pannonhalmi Bencés Gimnáziummal és a hasonló profilú győri oktatási intézményekkel való összehasonlításban. A reformok, az új irányok meghatározásához és megvalósításához Tóth Konstantin igazgató úr elszántsága és munkabírása volt szükséges. A Perjelség legfőbb érintkezési pontja a várossal és a térséggel a saját iskolája, amely szervesen kapcsolódik a monostorhoz, igazából egy vele. A Perjelség vallásturisztikai és hivatásturisztikai célcsoportja, illetve a gimnáziumba jelentkező diákok ugyanabból a társadalmi rétegből kerülnek ki: nagyrészt a Győr városi és Győr környéki középpolgárságból, felsőpolgárságból. Emellett természetesen hátrányos helyzetű diákjaik is vannak, akiknek a felzárkóztatására, szociális körülményeinek javítására különös gondot fordítanak. A város, illetve „Győri Járműipari Körzet” fejlődése (Fekete, 2018, Fekete-Rechnitzer 2019) összefügg a Győri Bencések felívelésével.

A Győri Bencések kibontakozását tovább segítő, a Széchenyi István Egyetem és a Gróf Bethlen István Kutatóközpont munkatársai átfogó kutatásba kezdtek a helyi szerzetesközösség, illetve általában a magyarországi szerzetesrendek szerepével: a velük kapcsolatos társadalmi elvárásokkal, az adott település és a térség fejlesztésében való részvételükkel kapcsolatban (Fekete, 2020). Ebbe illeszkedik a mostani tanulmány, amely egy átfogó oktatásszociológiai vizsgálat egy szelete. Reményeink szerint segíteni fogja a jövőtervezést, a stratégiai célok meghatározását a közel 400 esztendőes győri bencés gimnázium következő évtizedeire nézve.

A szerző a tanulmányhoz forrásként használta az összes elérhető hivatalos iskolai dokumentumot, nem-hivatalos dokumentumot (pl. feljegyzések, véleménycsere), továbbá az intézmény egyházi, később állami fölöttes hatóságainál (például a néhai Állami Egyházügyi Hivatalnál és a megyei egyházügyi titkárságnál) lévő iratokat, azonkívül tanárok és öregdiákok visszaemlékezéseit. A hivatalos iratok közé tartoznak a győri bencés gimnázium igazgatói irattárában lévő anyakönyvek, törzslapok, adatlapok és a félév végi – év végi tanári értekezletek – sokszor, de nem mindig részletes statisztikai kimutatással kiegészített – jegyzőkönyvei.

EGYHÁZI ISKOLÁK MAGYARORSZÁGON 1948 ÉS 1990 KÖZÖTT

Az 1947-48-as tanévben az általános iskolák 63%-a, a középiskolák 49%-a, az óvónőképzők 60%-a és a tanítóképzők 74%-a volt keresztény egyházi – elsősorban katolikus – fenntartású (Romsics, 2005). 1948. június 16-án, szavazta meg az Országgyűlés a nem-állami iskolák államosításáról szóló törvénytervezetet (Mészáros, 1994). A katolikus egyház kezében nem maradt egyetlen oktatási intézmény sem. A hatalom az iskolai hitoktatást 1949-ben tette fakultatívvá, a következő évtizedekben pedig adminisztratív eszközökkel igyekezett azt elszorvasztani.

A Magyar Népköztársaság kormánya és a Magyar Püspöki Kar képviselői közötti tárgyalások az iskolákról 1950. június 28-án kezdődtek meg. A megállapodást 1950. augusztus 30-án írták alá, amely szerint a Népköztársaság kormánya az Alkotmány értelmében biztosítja a teljes vallásszabadságot és a katolikus egyház működési szabadságát. A későbbiekben összesen nyolc katolikus egyházi iskola (hat fiú- és két lányiskola) kerül vissza, illetve át az egyháznak, és csak annyi szerzetes működhet az országban, amennyi az intézetek tanerővel való ellátásához feltétlenül szükséges (Gergely, 1990).

Az iskolák helyzetének gyakorlati rendezéséről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint Sík Sándor piarista tartományfőnök vezetésével a katolikus egyház képviselői között 1950. szeptember 7-én született meg az 1990-ig érvényben lévő megegyezés. Az 1. pont szerint a bencéseknek a pannonhalmi gimnázium és a győri Czuczor Gergely gimnázium; a piaristáknak a kecskeméti Katona József gimnázium és a budapesti piarista gimnázium; a ferencseknek az esztergomi gimnázium és újonnan a szentendrei gimnázium; a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánövérkek Kongregációjának a budapesti Rozgonyi Piroska gimnázium (korábbi és újabb névadója a Patrona Hungariae) és a debreceni Svetits Intézet gimnáziuma kerül vissza-, illetve átadásra. Kollégiummal 6 iskola rendelkezhet: Pannonhalma, Győr, Kecskemét, Esztergom, Budapest–Patrona Hungariae, Debrecen–Svetits. Az 1. pont azzal a biztosítékkal végződik, melyre az 1970-es években, amikor az egyházi középiskolákból a legalacsonyabb volt a felsőoktatási felvételi arány, oly sokszor hivatkozott a győri bencés gimnázium igazgatója is: „Az egyházi iskolák növendékeiket részint azokból toborozhatják, akik az állami iskolákban nem tudtak elhelyezkedni, részint az állami iskolákból szabadon átlépő tanulókból. Senkit hátrány nem érhet amiatt, hogy egyházi iskolába jár, vagy gyermekét oda járattja” (Kemenes, 1988:258-274).

A 2. pont értelmében mindegyik iskolában működhet egy reál és egy humán tagozat (1962-ben szűnt meg a tagozatos oktatás). Az egyes osztályok létszáma maximum 40 tanuló lehet, tehát iskolánként maximum 80 diákot lehet felvenni első osztályba. (A – felekezettől független – 80-as korlátozás alól kivételt jelentett a debreceni református gimnázium, ahol mindig 3 osztály indulhatott, arra hivatkozva, hogy a sárospataki kollégiumot tulajdonképpen beolvastották a debreceni intézetbe.)

A rendelkezéseket egészen az 1980-as évek végéig szigorúan betartatták. 1950-ben a magyar bencés rend teljes létszámát 80 főben, a növendékség létszámát 14 főben állapították meg. E mögött az az elképzelés állt, hogy egy-egy intézményben évi egy-egy új munkaerő felvételére lesz szükség (Somorjai, 1996). A tanároknak esküt kellett tenni a Népköztársaság Alkotmányára és minden tanév elején az Állami Egyházügyi Hivatal adta meg az egyes tanárok számára a működési engedélyt. A szerzetestanárok a tanévnyitó konferenciáig nem tudták biztosan, hogy szeptemberben ismét katedrára állhatnak-e.

A Magyar Állam államsegély néven folyósított juttatást az osztályonkénti 2 tanár részére, továbbá dologi államsegélyt a munkabéreken túli kiadások fedezésére. A diákok szüleinek kezdettől fogva komoly összeget kellett fizetni az oktatásért és a kollégiumért. Mivel az államsegély egyre inkább kevésnek bizonyult az iskolák fenntartására, 1976-tól február egyik vasárnapján országos gyűjtést tartottak a katolikus iskolák javára. Jelentős külföldi adományok is érkeztek (Kemenes, 1988).

A NYOLC KATOLIKUS ISKOLA DIÁKJAINAK LÉTSZÁMA ÉS TÁRSADALMI
HÁTTERE (1950-1990)

A katolikus iskolákban évente maximum 640 fő érettségizhetett. A lemorzsolódás és több diák eltávozása miatt ez a szám valójában 400 és 500 között mozgott (Drahos, 1992). A jobb továbbtanulási lehetőségek miatt gyakori volt, hogy egyes diákok a harmadik (tizenegyedik) és a negyedik (tizenkettedik) évfolyamból átmentek állami iskolába, hogy ott érettségizzenek. Miközben a katolikus intézmények létszámának keretet szabott a megállapodás, addig 1945-től kezdve elindult Magyarországon a középfokú oktatás expanziója. A magyarországi felnőtt népességnek 1972-ben 46%-a, 1990-ben pedig 51%-a tekintette önmagát valamilyen formában vallásosnak. Az egyház tanítása szerint a vallásosok aránya 1978-ban a népesség 8%-át tette ki, 1991-ben pedig 16%-át. Tehát a legalább 1 millió fős egyházasan vallásos népesség középiskolát kezdő gyermekeire, mindössze legfeljebb 640 hely jutott a katolikus egyház iskoláiban (Valuch, 2005).

Az 1950-es, 1960-as években magas volt a jelentkezők száma: a 60-as évek közepéig növekedett, utána közel egy évtizedig stagnált. Például az 1955-56-os tanévre Pannonhalmára több mint 400 diák jelentkezett. A bőséges „gyerekanyag” miatt 1955 tavaszán rendezték meg az első szóbeli felvételit. Abban a tudatban irányították ide a szülők gyermekeiket, hogy az 1951-1955 között érettségizettek közül mindössze 13 diákot vettek fel felsőoktatásba. Az 1956-ban érettségizett és felvételre jelentkezett 47 diákból is csak 8-at vettek fel. Igen nagy volt a pannonhalmi nevelő munkába vetett bizalom, továbbá több családban már mindkét szülő dolgozni kényszerült, és megfelelő felügyeletet kerestek gyermekük számára (Mészáros, 1990).

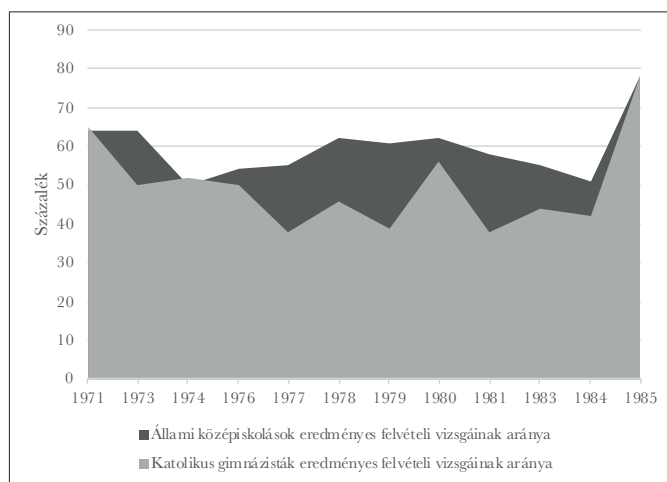
Ugyanakkor volt olyan időszak, amikor nem tudták kitöltetni a 640-es keretet. Az 1970-es évek második harmadában mélypontra jutott az újonnan beiskolázottak száma (Drahos, 1992). Sőt szinte minden jelentkezőt fel kellett venni, hogy el tudjon indulni a két vagy a legalább egy osztály. Bár az 1970-es években általánosan csökkent a gimnáziumba jelentkező tanulók száma, a vallásos lakosságra jutó igen csekély számú és jó hírű egyházi iskolán nem kellett volna meglátszódnia ennek a folyamatnak. Az Állami Egyházügyi Hivatal (a továbbiakban: ÁEH) is pont az ellenkező tendenciára számított: „1970-71 körül országos viszonylatban a gimnáziumi tanulók létszáma kb. 30%-kal csökken. Ennek következménye az egyházi gimnáziumok tanulói létszámának relatív növekedése. Ezért felül kell vizsgálni az egyezmény létszámokra vonatkozó pontjait: helyes-e katolikus gimnáziumokban az eddig engedélyezett osztálylétszámok fenntartása, vagy célszerű lenne-e, hogy a jelenleg engedélyezett 2 tanuló csoportot egyre csökkentjük...” Feljegyzés a katolikus középiskolák helyzetéről és javaslat egyes elvi és gyakorlati kérdések eldöntésére” (ÁEH, KE, MMKF, 1967). A szakirodalomban ezt egyrészt azzal szokták indokolni, hogy felnőtt az a szülői generáció, mely iskolás korától már nagyrészt a templomtól (beleértve a hitoktatást, ministrálást, egyházközségi életet) távol szocializálódott. A templomba járók az 1950-es évek közepe és az 1960-as évek közepe között morzsolódtak le leginkább, lényegesen nagyobb mértékben, mint a dinamikusan fejlődő, jólétben növekedő, szabad, szekularizálódó Nyugat-Európában. Míg – becslések szerint – az 1950-es évek elején a katolikus népesség talán 80%-a rendszeres vasárnapi szentmiselátogató volt, addig 1965-ben Győrött már csak a katolikusok 6,6%-a látogatta minden vasárnap a

szentegyházakat (Tomka, 1988). A lakosság körében a materialista–ateista „hit” is a 70-es évek második felében volt a legerősebb. 1978-ban a magyarországi felnőtt népességnek csak 36,6%-a vallotta magát vallásosnak (Valuch, 2005).

De egyúttal a 78-as esztendő volt a trendforduló ideje is. A másik ok nyilván az, hogy az 1970-es évek közepén is erős volt az egyházak elszigetelésére irányuló politikai propaganda, annyira, hogy a 640-es lehetséges létszámot is lejjebb tudta apasztani (Drahos, 1992). A harmadik ok, hogy az 1970-es években annyira bekeményített a hatalom, hogy az egyházi iskolákból jelentkezőket alig-alig vették fel felsőoktatási intézményekbe (1. és 2. ábra). Győrnél látjuk majd a konkrét – megdöbbentően alacsony – számokat: például 1973-ban csak 2 fő nyert felvételt az 50 jelentkezőből. A negyedik ok, hogy az emberek a kádári konszolidáció eredményeként felhagytak az ellenállással, „berendezkedtek” arra, hogy egy ateista államban kell leélni az életüket (Drahos, 1992).

Az 1970-es évtized ugyanis sok szempontból a gazdasági fejlődés, a gyarapodás jeleit mutatta. Tíz esztendő alatt közel 1 millió lakás épült, nőttek a szociális ellátások (1967-ben bevezették a GYES-t), az óvodai ellátottság és az iskolázottsági arány. Az életszínvonal lendületesen emelkedett (Tomka, 2005). A városokba való tömeges vándorlás pedig a hagyományos falusi közösségtől és annak hagyományaitól, közösségi szokásaitól, így a vallásgyakorlástól való eloldódást eredményezte. Az 1. ábra azt mutatja, hogy Magyarországon a felsőoktatásba jelentkező középiskolások hány százaléka tett eredményes egyetemi vagy főiskolai felvételi vizsgát.

1. ábra. A felsőoktatásba jelentkezők közül a felvételi vizsgán megfelelték aránya

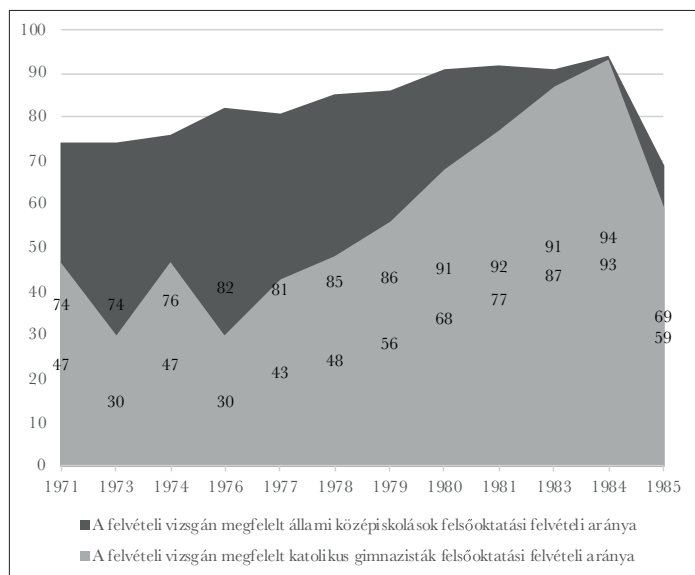

Forrás: Saját Szerkesztés, Korzenszky Richárd OSB pannonthalmi gimnáziumi igazgató (1979-1989) archívuma alapján

Az 1970-es évek közepétől 1984-ig az egyházi középiskolákból érkező felvételizők körében jóval alacsonyabb volt az eredményes felvételik aránya az állami középiskolából jelentkezők-

höz képest. Fontos tudni, hogy ebben az időszakban nem lehetett beletekinteni a felvételi dolgozatokba, tehát a hatalom részéről „adminisztratív eszközök” alkalmazásáról volt szó. A 2. ábra az egyházi iskolásokra nézve még kedvezőtlenebb képet mutat: az eredményes felvételi vizsgát tett jelentkezőknek 1973-ban és 1976-ban csak 30-30%-át vették fel.

2. ábra. A felsőoktatási felvételi vizsgán megfelelték felvételi aránya

Forrás: Saját Szerkesztés, Körzenszky Richárd OSB pannonhalmi gimnáziumi igazgató (1979-1989) archívuma alapján

1979-től ismét emelkedni kezdett a jelentkezők száma, azonban érdekes változást figyelhetünk meg az iskolafelhasználók társadalmi státuszát tekintve. Az 1950-es szeptemberi induláskor, de végig az 50-es években nagyon sok, az előző rendszerben vezető államigazgatási, közigazgatási, belügyi tisztséget betöltő, illetve földbirtokos, nagykereskedő, de most már „osztályidegennek” minősített személy található a gondviselők között. Egyrészt tehát a „b-listás” egykori köztisztviselők és közalkalmazottak menekítették gyermekeiket egyházi iskolába, főleg az elitté váló egyházi iskolákba, például Pannonhalmára (Pusztai, 2004).

Egyes püspökök kis szemináriumoknak is gondolták a visszakapott egyházi iskolákat, így a buzgó ministránsfiúkat – akiket „kiszemeltek” a papi pályára – az egyes egyházmegyéek főpásztorai anyagilag és kapcsolataikkal is támogatták a középiskolai továbbtanulásban. Kapcsolataikkal: vagyis kérték, vagy csak támogatták felvételüket Pannonhalmára és más egyházi gimnáziumba – anyagilag: vagyis átvállalták a szülőktől a jelentős tanítási díj befizetését. Ők voltak az „egyházmegyei támogatottak”. A szociológiai vizsgálatok is kimutatták, hogy a vidéki katolikus iskolák diákjainak igen jelentős részét tették ki a hívő katolikus vidékekről, kis falvakból érkező diákok, vagyis a „parasztygyerekek”. Ezeknek a lassan-lassan termelősövetkezetekbe szervezett, de részben még önálló gazdálkodói mivoltát megőrizni képes mező-

gazdasági fizikai dolgozóknak, továbbá az ipari fizikai dolgozóknak (például az alkalmazott szakmunkásoknak) a gyermekei adták a vidéki egyházi gimnáziumok legfőbb utánpótlását az 1970-es évekbeli recesszióig.

Az 1960-as években bizonyos társadalmi rétegek már kimaradtak: a „régí rend” leszámazottainak száma a minimálisra csökkent, főként az 1956-os forradalom utáni kivándorlás eredményeként. Kimaradtak azoknak a gyerekei is (pedagógusok, katonatisztek, vállalati vezetők), akik a munkahelyi retorziók miatt nem tudták felvállalni az egyházi iskoláztatást.

Pannonhalmán azonban már az évtized végére, az 1969-70. tanévben 50% fölél emelkedett a szellemi foglalkozású (vezető, felső- és középszintű értelmiségi, irodai dolgozó) apák (gondviselők) aránya, míg Esztergomban 33,8%, Kecskeméten pedig csak 28,4% volt (ebben az időben országosan az aktív keresők 20,1% volt szellemi foglalkozású) (Bójtös, 2000). Győrött az 1974–75. tanévben az elsősek (kilencedikesek) 42%-a volt szellemi foglalkozásúak gyermeke.

Az 1970-es évekbeli mélypont utáni fellendüléskor az értelmiség még nagyobb számban adta gyermekeit egyházi iskolába, míg a mezőgazdasági fizikai munkások gyermekei lassan eltűntek, az ipari munkásokéi pedig erősen megfogyatkoztak. 1989-1990-ben az aktív keresők 23,2%-a végzett szellemi munkát, míg Pannonhalmán az apák 64,7%-a volt szellemi foglalkozású (Drahos, 1992). Az 1978-tól kezdődő fellendülés mögött az a főleg értelmiségi város-lakókban megfogalmazódó igény állt, hogy gyermeiknek valamilyen világnézeti és erkölcsi tartást szeretnének adni. Az 1970-es évek végére hiányérzet jelentkezett az emberekben az egymással való törődés, az emberiség és az erkölcsi rend iránt (Drahos, 1992). A katolikus ifjúsági közösségek fejlődésnek indultak. 1972-re abbamaradtak a koncepciós perek. Az első nagymarosi ifjúsági összejövetelt 1971-ben tartották. Az egyházpolitika kezdett puhulni, de a felsőoktatási felvételi arányok csak 1984-ben érték el az állami iskolákkal azonos szintet.

A 80-as évek végére túljelentkezés alakult ki az egyházi iskolákba, amelyeknek már számolniuk kellett az elitiskolákkal szemben támasztott elvárásokkal. A jelentkezők bősége és jobb felkészültsége miatt az egyházi iskolák eredményességi mutatói jelentősen javultak (Drahos, 1992). A Köznevelés című folyóirat 1991. január 25-i számában Neuwirth Gábortól jelent meg a középiskolákat egyetlen kiemelt szempont – a felsőoktatási felvételi arány – szerint rangsoroló lista. Az arányt úgy számították ki, hogy az egyetemekre és főiskolákra abban az évben felvettek és az érettségizettek számát viszonyították egymáshoz. A vizsgálati időszak 7 évre terjedt ki (1984-1990). Három szerzetesi gimnázium – vizsgálandó iskolánk, a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, a debreceni Svetits Gimnázium és a budapesti Patrona Hungariae Gimnázium – a legdinamikusabban fejlődő iskolák közé került. A győri bencés az 1984. évi 132-136. helyről az 1990. évre a 32-34. helyre, a Svetits a 159-161. helyről a 76-81. helyre, a Patrona a 159-161. helyről a 82-84. helyre küzdötte fel magát. Hét év átlagát tekintve az első 100 magyarországi középiskola között szereplő egyházi iskolák (Neuwirth, 1991):

- 18. hely: Budapesti Piarista Gimnázium,
- 54. hely: Pannonhalmi Bencés Gimnázium,
- 64. hely: Czuczor Gergely Bencés Gimnázium,
- 76. hely: Kecskeméti Piarista Gimnázium,
- 91. hely: Patrona Hungariae Gimnázium.

Tehát a 8 engedélyezett középiskola közül 5 szerepelt az első százban. Neuwirth Gábor ugyanakkor megjegyzi, hogy a Köznevelésben rendszeresen megjelenő sorrendek csak egyetlen szempontot vizsgálnak, ezért lehetséges, hogy egy, a listán hátrébb szereplő iskolában sokkal jobb erkölcsi, testi, esztétikai stb. oktató-nevelő munka folyik, mint az előrébb szereplőkben. Lehetséges, hogy egy, a lista alján elhelyezkedő iskolában a tanulók jobban érzik magukat és jobban kibontakoztathatják képességeiket (Neuwirth, 1994).

A rendszerváltásra a „régí” egyházi iskoláknak, de az újonnan nyílóknak is, új társadalmi szerep adódott: váljanak elitiskolákká. Ennek az igénynek a kialakulásához hozzájárult az is, hogy az értelmiség egy jelentős része körében egy kis időre ismét „divatossá vált” templomba járni, illetve közeledni az egyházhoz. Az újrainduló egyházi iskolarendszer azonban nem vált csak az elitgyerekek képzési helyévé. Az egyházi iskolák tanulói mind a világban, mind Magyarországon relatíve magasabb tanulmányi teljesítményt nyújtanak (Neuwirth, 2005). Általában a Budapesten kívüli egyházi iskolákban a regionális vagy lokális társadalmi összetétel képeződik le, tehát nem az elit gyűjtőhelyei az egyházi iskolák. A felekezeti intézmény többletét, a hozzáadott értékét a vallási és erkölcsi nevelés, az iskola vallásos légköréből fakadó humánus és biztonságos légkör és az a „képesség” adja, hogy a kulturálisan hátrányosabb helyzetű fiatalok iskolai esélyegyenlőtlenségét eredményesen tudja mérsékelni (Pusztai, 2005). Kozma Tamás szerint „az értéktudattal párosult szociális felelősségvállalás” teszi sikeressé az egyházi oktatást (Kozma, 2005).

A GYÓRI BENCÉS GIMNÁZIUM 1950-2008 KÖZÖTT

1950 szeptemberében került tehát vissza az iskola a Pannonhalmi Szent Benedek-Rend tulajdonába és szeptember 18-án kezdődött el a tanítás ebben a fiúiskolában. Az 1989-1990-es tanévig mindig két, maximum 40 fős osztály kezdte meg a tanulmányait. Humán- és reáltagozat 1962-ben indult utoljára az iskolában, utána csak általános gimnáziumi osztályok működtek. Az intézmény városi iskolából regionális, majd egyre inkább országos beiskolázásúvá vált. Évről-évre növekedett a diákotthonosok (iskolai hivatalos dokumentumokban: internisták) száma, a főtéren álló épületegyüttes (monostor, templom, gimnázium) újabb és újabb részeit kellett a kollégium részére átengedni. Az 1950-51-es tanévben 30 fő körüli, az 1952-53-as tanévben már 50 fő, az 1958-59-es tanévben 59 fő, az 1960-61-es tanévben már 120 fő volt a kollégisták létszáma. Az 1970-es évek elejére 160-ra emelkedett ez a szám, az állami keret felső határáig. 1980-1984-ben végül a gimnázium tetőterét is be kellett építeni, mert 220 főre emelkedett a létszám. A diákotthoni kvóta emeléséhez hozzájárult az ÁEH, de harmadik osztályt nem engedélyezett. Az 1958-59-es tanévben az akkori viszonyok között kiugróan magas – 4,14 – volt a kollégisták összesített tanulmányi átlaga. Bukás sem volt. Ehhez a szép eredményhez az akkori társadalmi hangulat is hozzájárult: az egyházi iskolába járás valóban ellenállást, bátor kiállást, további csendes küzdelmet jelentett a kezdődő Kádár-korszakban. Amíg az 1980-as évek közepéig nem tudtak minden kollégistának a bencés épületben helyet biztosítani, működött az externátus intézménye. A kollégiumi felvételnél ugyanis előnyt élveztek a munkás-paraszt származású diákok. Akik egyrészt ezen pozitív diszkrimináció miatt, másrészt – de ezzel összefüggésben – szüleik jobb anyagi helyzete miatt, harmadrészt rosz-

szabb magaviseletük okán nem kerültek be a diákotthonba, azoknak győri belvárosi családoknál keresett helyet az intézmény. Az externista diákok a reggelitől a vacsoráig, tehát egész nap, az iskolában és a kollégiumban tartózkodtak, az ott lakókkal azonos felügyelet alatt, és csak aludni jártak a szállásadókhöz. A befogadók általában győri nyugdíjas házaspárok voltak. Az externátusi felügyelő rendszeresen látogatta őket, informálódva a diákok fegyelemi helyzetéről. 1984-re szűnt meg az externátus. A diákok további kategóriáját jelentették a bejárók. Ők voltak azok, akik minden nap tömegközlekedéssel jöttek iskolába, tehát Győr maximum 50 km-es körzetében laktak. A legtávolabbi bejárók nyugati irányban Kapuvárról (50 km), déli irányban Gyarmatról (40 km), keleti irányban pedig Komáromból (40 km) látogatták az iskolát. A hivatalos iskolai dokumentumokban a negyedik csoportot a győriek alkották. Az 1989-90-es tanévben indult először 3. párhuzamos osztály az I. évfolyamon. Az 1994-95-ös tanévtől a harmadik I. osztály helyett 7. osztályt indítottak. 1950-től 2006-ig hatnapos munkarendben folyt a tanítás, mert a diákok nagy többsége kollégista volt, és nehezen tudott volna hazautazni az ország különböző tájaira. 2006 szeptemberétől ötnapos munkarendben folyik a tanítás. 2008 szeptemberétől bevezették a koedukációt olyan módon, hogy azonos osztályban tanulhatnak együtt lányok és fiúk.

A GYŐRI BENCÉS GIMNÁZIUM DIÁKJAI AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Míg az 50-es, 60-as évekre bizonyos szempontból az állandóság volt a jellemző (magas a jelentkezők száma, hasonló arányban reprezentáltak a különböző foglalkozási csoportok), addig a 70-es években gyors és kiugró változásokat figyelhetünk meg a gimnázium iránt érdeklődők létszámában, társadalmi összetételében. A rendelkezésre álló forrásanyag (tantestületi értekezletek jegyzőkönyvei, statisztikák) segítségével jobban bepillantathatunk az intézmény belső életébe, oktató-nevelő munkájába.

Az 1967-68-as tanévtől az 1976-77-es tanévig folyamatosan csökkent a jelentkezők száma. Az előbbi tanévre 145 fő, az utóbbira pedig mindösszesen 41 fő jelentkezett. Ebben az iskolai évben csak egyetlen osztályt tudtak indítani. A trendforduló az 1977-78-as tanév, amikor 10 fővel több jelentkezett, majd 1980-81 és 1987-88 között 100-120 főre emelkedett a jelentkezők száma. Somorjai Ádám bencés szerzetes, volt győri tanár (1980-1984) 1983-ban írt kis rendtörténeti összefoglalásában ezért fogalmaz így: „... Pannonhalma országos jó híre, Győr szolidan stabilizálódott híre kötelezi a gyér számú rendtagok [...] lelkiismeretét” (Somorjai, 1996). Mert ismét 200 fő magasságába, sőt jóval afölé csak a rendszerváltozás után emelkedett a jelentkezők száma.

Az 1970-es években leginkább a Győr városiak és a Győr-Moson-Sopron megyeiek (közük a mindennap tömegközlekedéssel érkező és távozó bejárók) száma apadt le. Míg az 1966-67-es tanévben 24-22 (Győr-Győr-Moson-Sopron megye), az 1970-71-es tanévben 20-15, addig az 1974-75-ös tanévben már csak 9-11 volt a számuk. A legkevesebb győri városi diák (6-8 fő) 1976-79 között járt az intézetbe. Ugyanakkor a potenciális kollégisták (tehát a kollégiumot igénylő, de nem kapó externisták és a valóban kollégiumban lakók) száma is csökkent. Az évtized végére már nem volt szükség a diákotthonon kívüli plusz szálláshelyek igénybevételére (Cz. G. B. G., 1971, I. a., anyakönyv; Cz. G. B. G., 1971, I. b., anyakönyv; Cz. G. B.

G., 1975, I. A., anyakönyv; Cz. G. B. G., 1975, I. B., anyakönyv; Cz. G. B. G., 1979, I. A., anyakönyv; Cz. G. B. G., 1979, I. B., anyakönyv).

Az iskola összlétszáma 8 év alatt 90 fővel csökkent. A mélypontot az 1977-78-as tanévben érte el (191 fő). Az 1978-79-es tanévtől a 2004-2005-ös tanévig (410 fő) viszont folyamatosan emelkedett.

Bánhegyi Miksa igazgató (1973-77) először az 1974. június 20-án tartott tanévzáró értekezleten foglalkozott részletesen a csökkenő létszám problémakörével. A lemorzsolódási adatok elemzésével kezdte a recesszió lehetséges okainak számbavételét. Megállapította, hogy az intézmény az 1972-73-as és az 1973-74-es tanévben minimálisra csökkentette a lemorzsolódást. Míg a pedagógusok korábban a 40-es osztályokból csak 24-25 fős osztályokat hagytak meg az érettségire, addig az említett két tanévben már 30 fölötti osztályok érettségiztek. Ez a tendencia tehát jó, nem emiatt csökken az iskola összlétszáma, és talán a jelentkezők sem emiatt riadtak vissza hirtelen. Az igazgató kérte a kollégákat, hogy akadályozzák meg a lemorzsolódást, azok okait (diákotthoni beilleszkedési problémák jobb kezelése, több kapcsolat a diákok ösztönző szülőikkel) (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv 1-2.).

Bánhegyi Miksa a beiskolázási statisztikákra térve, felhívta a figyelmet arra, hogy míg az 1973-74-es tanévben az elsősök (73) között 44 fiú volt fizikai dolgozók gyermeke (60%), addig az 1974-75-ös tanévben csak 30 nebuló lesz ebből a foglalkozási csoportból (45%). A legmeglepőbb ebben az, hogy nem arányosan csökkent az ipari-mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek száma, hanem csupán az agrármunkások fiai tűntek el – szinte teljesen. A 30 főből csak 2 fiú mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermeke és 28 ipari munkásoké. Míg az utóbbiak a korábbi évben 26-an voltak, most még 2 fővel emelkedett is a számuk. Arra is felhívta a meglepett tanárok figyelmét, hogy nem utasított el senkit a felvételin, egyszerűen csak 2 parasztygyerek jelentkezett (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv 2.). Tehát első körben Győrött vagy Győr-Moson-Sopron megyében és a mezőgazdasági munkások között kell keresnünk a jelentkezések visszaesésének okát.

A másik feltűnő jelenség, hogy Győrött és közvetlen környékén kívül, a megyéből összesen 2 jelentkező akadt: Lövőből és Mihályiból. Ez rendkívül szokatlan, hiszen a Rábaköz, amelyet a Győri Egyházmegye „paptermő” vidékeként tartanak számon, és az egyik legerősebb rekrutációs területe a győri bencés gimnáziumnak, teljesen elmaradt. A sok kispapot is kibocsátó területről a győri püspök az 1974-75-ös tanévre egyetlen egyházmegyei támogatottat sem tudott ajánlani. De a többi egyházmegye is messze elmaradt a korábbi szintjétől: Szombathely 1 főt, Eger 2 főt küld, Veszprém egyet sem tud (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv 2-3.).

A „rábaközi rejtély” még érdekesebbé válik, ha fellapozzuk az 1971. évi vallásszociológiai vizsgálat eredményeit. Ez a kutatás az ország egyes területeinek és városainak katolikus vallásossági indexét vizsgálta. A százalékos értéket úgy kapták meg, hogy az ország egyes területeire számított katolikus egyházi keresztelesek, esketések és temetések számát egy naptári évre vonatkozólag összevetették az illető terület összes élveszületésének, házasságkötésének és halálesetének számával (Csanád, 1976).

Az index értékei Nyugat-Dunántúlon, Dél-Dunántúlon, valamint Nógrád és Heves megye egyes területein a legmagasabbak. Az ország legvallásosabb járása a Kapuvári járás, utána jön a Keszthelyi, Szombathelyi, Tapolcai, Sárvári, Letenyei, Zalaszentgróti, Zalaegerszegi,

Barcsi és Marcali járás. A Rábaköz egészében 77% fölötti a vallásossági index (Csanád, 1976). Tehát a vallástalanság térnyerése a térségből érkező gyermekek eltűnésében nem játszik szerepet, bár – nem találván magyarázatot a hirtelen csökkenésre – az igazgató utal erre. Pusztán ezen tendencia miatt azt a következtetést is levonja, hogy az ipari munkások körében nem tapasztalható a vallásosság csökkenése.

További okként a falusi lakosság előregedését, a tsz-tag-családok középiskolás korú gyermekeinek alacsony számát, illetve általában a 14 évesek korosztályának egy évtized alatt történt jelentős csökkenését sorolja fel (220.000-ről 120.000-re). Egyéb magyarázatként utal a szakközépiskolák elszívó hatására, pedig – teszi hozzá – ezek nem adnak sem technikus oklevelet, sem szakmunkás-bizonyítványt, és a felsőoktatásra is inkább a gimnáziumok készítenek fel. Számba veszi a gimnáziumokba jelentkezők számának országos csökkenését. Bánhegyi Miksa szerint az is közrejátszik a kedvezőtlen folyamatokban, hogy az intézmény nem tud minden távol lakó diákot kollégiumban elhelyezni. Bár ennek ellentmond, hogy eddig is csak a tanulók fele lakhatott diákotthonban, mégis összejött minden évben a 80 elsős. A hosszas fejtegetés végén pedig egyetlen mondatban a következőt állapítja meg: „Ennél talán erősebben hat a felsőoktatási felvételek nagyon rossz aránya, éppen a mi iskolánkban” (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv 1.).

A következőkben a tennivalókról beszélt. Egyrészt jelteni fog egy kis emelkedést a korosztály létszámának növekedése a 70-es évek második felében. Aztán fontos lenne nagyobb propagandát adni a katolikus iskoláknak, elsősorban a püspöki körleveleken és a katolikus sajtón keresztül. Ezek ne csak a papi hivatást érzőknek ajánlják a gimnáziumokat, hanem írják meg az egyházi iskoláztatás anyagi terheit, a továbbtanulásra való kilátásokat, vagyis reálisan tájékoztassák a közvéleményt. Az igazgató szerint lényeges arról is informálni az embereket, hogy nem csak a kitűnők nyerhetnek felvételt, és nem „csupa előkelőség” gyermeke jár egyházi iskolába, akik ráadásul ott még előnyben is részesülnek. A győri bencés gimnázium számára pedig a jobb tanulmányi eredmények, a tanulmányi versenyeken való sikeresebb részvétel, a felsőoktatási felvételek megfelelő aránya, a jobb pályairányítás, több külső szereplés, újságcikkek lennének a jó propaganda (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv, 1.).

A gimnáziumi létszámok valóban csökkentek a 70-es években. A kezdő évfolyamos tanulók létszáma az 1970-71-es tanévben közel 49.000 fő volt, míg az 1980-81-es tanévben már csak alig több mint 35.000 fő. Az 1974-75. tanévben nem tudott egyetlen osztály sem indulni a lébénymiklósi és pannonhalmi állami gimnáziumokban (a községi gimnáziumok alapítása egyébként is meggondolatlan lépés volt). Így összesen a 11 állami és a 2 bencés gimnáziumban indultak első osztályok. Nem küzdött létszámproblémával a győri Révai, a győri Kazinczy, a Zrínyi és a pannonhalmi bencés: ők teljesen fel tudták tölteni az első osztályokat. A legkisebb létszámú osztályok azokon a településeken indultak, ahonnan korábban a győri bencés diákok többsége is érkezett: Hegyeshalom (15 fő), Kapuvár (2 osztály, 37 fő), Csorna (3 osztály, 67 fő), Magyaróvár (5 osztály, 144 fő) (Cz.G.B.G., 1975, Jegyzőkönyv, 2.). Ugyanakkor, amint a bevezetőben említettem, ez csak akkor adna összehasonlítási alapot, ha nem csupán 8 egyházi iskola lenne az egész országban, melyek közül 6 országos beiskolázású. Gondolhatunk esetleg arra, hogy a rábaközi vallásos, de már téjeszesített falvakban valamilyen kampány folyt az egyházi iskolák ellen. Egy 1967 januári ÁEH-dokumentumban,

az egyházi iskolákról szóló jelentés után, a tennivalók között a következő mondat szerepel: „Távlati célunk, hogy a nagy hírű, nagy hagyományokkal rendelkező katolikus gimnáziumok – elsősorban Pannonhalma, Győr, Esztergom, Budapest Piarista Gimnázium – vonzóerejét csökkentsük” (ÁÉH., KF, 1967, Feljegyzés).

A tanulmányi eredményeken mindig lehet javítani, de panaszra nincs oka a győri igazgatónak. Annak ellenére, hogy az állami gimnáziumokénál magasabb az alacsonyabb társadalmi státuszú diákok aránya (míg az 1973-74-es tanévben a megyei gimnáziumokban átlagosan 46,4% fizikai dolgozók gyermeke, addig a Czuczorban 56,9%), az iskola pedig nem egy nagyváros iskolája, hanem – többek között – dunántúli aprófalvas, fejletlen térségek fiataljainak iskolája, a Győr-Sopron megyei rangsorokban előkelő helyet foglal el (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv, 2.). Az 1972-73. tanévben a megyei gimnáziumok átlaga 3,4 volt. A Czuczor gimnáziumé 3,7. Ezzel az eredménnyel az intézet a Pannonhalmi Bencés Gimnázium és a győri Révai Miklós Gimnázium után következik, bár a bukások aránya – „iskolánk sajátos helyzete és adottságai” miatt – magas (4,7%). Az igazgató hozzáteszi, hogy csökkenteni kell ezt a számot, de nem liberális osztályzással, hanem a ténylegesen rászorulóknak nagyobb fokú segítségével (Cz.G.B.G., 1973, Jegyzőkönyv). Itt a sokszor még osztatlan iskolákból érkező falusi diákokról van, akiken sokféle módon segít az iskola (a későbbiekben lesz szó erről). Az 1973-74. tanévben az intézet a fontosabb tárgyakban szintén a megyei 3-4. helyet foglalta el. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium mindenben az első, utána következik a győri Révai Miklós Gimnázium és harmadikként általában a Czuczor. Az elmúlt két tanévben megforduló tendencia ellenére még mindig nagy a lemorzsolódás az adott intézményből – de nem a középfokú oktatás egészéből (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv, 2.). Ebben szerepet játszott a már említett „átértéktelítés”, továbbá sok korabeli gitáros, hosszú hajú süvölvény számára nehéz volt megszokni az internátusi rendet.

A tantestület véleménye szerint az egyházi iskolából érkező diákokat a felvételi vizsgákon leosztályozzák. Az igazgató az Egyetemi Számítóközpont 1970-73 közötti kiadványaiból vett adatok segítségével bemutatja, hogy valóban alacsonyabb a szerzett pontok értéke, mint a vitt pontoké, ám ennek okát abban látja, hogy a diákok a megérdemelnél magasabb vitt-pontszámmal indulnak a felvételi vizsgákon. 1973-ban országos egyházi viszonylatban a helyhiány miatt elutasítottak aránya a győri bencésben volt a legalacsonyabb: 24%. A budapesti piaristáknál 49%, Pannonhalmán 42%. Viszont az eredménytelen vizsga miatt elutasítottak aránya Győrött volt a legmagasabb: 68%. Pannonhalmán 33,87%, a budapesti piaristáknál 34,69%, a kecskeméti piaristáknál 43,33%. Megyei viszonylatban a helyhiány miatt elutasítottak átlaga 25,2% (Révai: 20%). Tehát ebben a tekintetben a győri bencés megfelel az átlagnak. Győr-Sopron megyében az érettségizettek közül felsőoktatásba jelentkezők aránya a pannonhalmi bencésben a legmagasabb: 89,85%, utána következik a győri bencés 75,75%-kal, majd a győri Révai 68,72%-kal, noha az állami gimnáziumokban általában 50% alatti az arány (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv, 1.). Összességében tehát az igazgató az 1974. tanév végén még racionális okokat igyekezett keresni arra, hogy az 1973-as esztendőben jelentkezők közül az azonos esztendőben (ugyanis sokan próbálkoztak a későbbiekben is) az 50-ból miért csak 2 diákot vettek fel felsőoktatásba (a kiugróan negatív értékeket pirossal jelöltem), pedig a többség orvosi és mérnöki pályákra jelentkezett, tehát nem „ideológiailag problémás” terü-

letekre, például bölcsésznek. A 2/50-es eredmény lesújtóan tragikus, bizonyára széles körben híre ment a dolognak. Az 1974. esztendőben is – első körben – csak 7 diákot vettek fel a 47 jelentkezőből. Pannonhalmáról viszont 26-ot.

Az 1974-75. tanévben indított két osztály (67 jelentkezőből 67 diákot vettek fel és 66 kezdte meg az iskolát) főnöke arról panaszkodott, hogy tanulmányilag igen gyengék a diákok. Ruttmayer Ince atya ezt írja: „Az I.a osztály tanulmányi téren szomorú képet mutat. 8 tanuló, tehát az osztály 24%-a megbukott [...] Az első félév [...] bebizonyította azt is, hogy nem érdemes felvenni a gimnáziumba azokat, akik egészen gyenge bizonyítvánnyal jönnek ide.” Még egy érdekes dolog szerepel az osztályfőnöki beszámolóban: kitér a „győri huligánok” agresszivitására diákjai ellen, ami azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy egyes jó tanuló diákok itt hagyják az iskolát (Cz.G.B.G., 1974, Jegyzőkönyv, 2.). A korabeli jegyzőkönyvekből kiderül, hogy „huligánok” alatt nem feltétlenül bűnözőket kell érteni, hanem általában a hosszú hajú fiúkat. Az előbbi szövegrész azt illusztrálja, hogy az iskola nem tudott már válogatni a diákok között, mindenkit felvettek, akármilyen eredménnyel érkezett is. Utóbbi szövegből pedig számomra az derül ki, hogy valamilyen módon zaklatni próbálták a bencés diákokat egyes vagányabb győri fiúk. Mindkét ténynek további negatív hatása lehetett a jelentkezők számára (a bencésbe mindenkit felvesznek; bántják a diákokat). A gyenge diákok közé tartoztak az egyházmegyei támogatottak. A főpásztorok – a plébánosok javaslatára – elsősorban nem a tanulmányi eredmények vagy a felsőoktatási aspirációk miatt ajánlottak diákokat felvételre, hanem vélt hivatásuk kibontakoztatása miatt. Az 1975-76-os tanév elsősei közötti győri diákokat is a rosszabb tanulók közé sorolja az igazgató (Cz.G.B.G., 1975, Jegyzőkönyv, 1.).

Az igen kedvezőtlen felsőoktatási felvételi eredmények minden valószínűség szerint tehát visszahatottak a jelentkezők számára és minőségére – és gondolkodására. Az igazgató – hivatkozva Kádár János egyik „aki nincs ellenük, az velünk van”-típusú beszédére – a nevelési célok között említette, hogy „meg kell szüntetni a sok tanulónkban lévő, még hazulról hozott félelemérzetet, hogy a vallásos meggyőződésű ember csak a társadalom peremére szorultán élhet, hogy szégyellni és titkolni kell a meggyőződést, és ki kell fejleszteni bennük a szocializmust igénylő és építő, annak társadalmi és gazdasági tanaival egyetértő embereszményt” (Cz.G.B.G., 1975, Jegyzőkönyv, 2.). Ez nem olyan könnyű, ha a felsőoktatási felvételik szóbeli részén a bencésből érkező diákokkal „gúnyos, támadó, ledorongoló” hangnemben beszélnek. Az 1975-76. tanév kezdetén az igazgató beadvány készítésére határozta el magát, hacsak a fellebbezések elbírálása nem változtat lényegesen a lesújtó képen (Cz.G.B.G., 1975, Jegyzőkönyv, 1.). Azt nem tudjuk, hogy elkészült-e a beadvány – további, erre vonatkozó utalást nem találtam a Bánhegyi Miksa igazgatósága alatt készült jegyzőkönyvekben –, de az 1975-ben felsőoktatásba jelentkezett 26 főből az azonos és a következő esztendőben már összesen 17 diákot vettek fel. Vajon mi lehetett ennek az oka?

Egy tanári értekezleti jegyzőkönyvből legalább 4 példányt kellett eljuttatni a hatóságokhoz: Rendfőnöki Hatóság, Állami Egyházügyi Hivatal, megyei művelődési osztály, megyei egyházügyi titkárság. Feltételezhetjük, hogy a szálakat a háttérből mozgató Állami Egyházügyi Hivatal lépett a probléma megoldása terén. A Kádár János beszédeiből való – esetenként féloldalas idézetek –, melyek a „szocialista nemzeti egységről”, a „szocialista társadalom” minden tagjának közös építőmunkájáról szoltak és az 1950-es egyezményre való gyakori hi-

vatkozás rejtett üzenetek voltak. Egyrészt elvárás volt ilyeneket beleírni a hivatalosságokhoz is eljutó dokumentumokba, de néhol igen hosszan szerepelnek ezek a szövegek. Egyszer egy direkt üzenetet is megfogalmazott az igazgató: „Ezúton is szeretném felhívni a Katolikus Közepiskolai Főhatóság figyelmét arra a megkülönböztetésre, amellyel volt tanulóink a felvételi vizsgákon találkoznak. Kérjük, tegyék ezt szóvá illetékes helyeken, mert homlokegyenest ellenkezik a megegyezés szellemével és betűjével” (Cz.G.B.G., 1977, Jegyzőkönyv 2.). Egy másik feltűnő dolog, hogy az 1976-ban végzett évfolyamból 10 fő jelentkezett papi szemináriumba. Ez a szám szokatlanul magas. Ebben az időben évente maximum 2-4 fő jelentkezett a győri és pannonhalmi érettségizők közül egyházmegyei papnevelő intézetbe. A hivatás komolysága mellett, illetve annak egyik mélyben megbúvó motivációjaként, nem lehetett szó egy nagyon erős üzenetről, egy belső tiltakozásról a rendszer, a felvételi eljárások során tapasztalt adminisztratív és verbális „prés” ellen? Másrészt a szemináriumba lépés feltétele az érettségi és (a nem ellenséges) felvételi elbeszélgetés volt, és a tanulmányi eredmény kevésbé számított.

Az 1970-es évek végétől lassan, de biztosan emelkedett a felsőoktatásba felvettek és a bencésbe jelentkezők száma is. Leginkább a kollégisták (tehát a távolabbról érkezők) száma nőtt, de az 1979-80-as tanévtől emelkedést mutatott a győriek és a bejárók (Győr környékiek) száma is.

FORDULAT 1978-TÓL

Az 1978-79-es tanévre már több mint 80 diák jelentkezett, melyből 67-et vettek fel. Győr városi 8 fő (vagy 7), Győr-Moson-Sopron megyei 13 fő. Utánuk következnek Veszprém (9 fő), Somogy (8 fő), Zala (6 fő), Budapest (4 fő), továbbá Borsod-Abaúj-Zemplén (3 fő), Tolna (3 fő) és Vas (3 fő) megye. A veszprémiek és somogyiak jelentős számára Jáki Zénó igazgató (1977-1982) következő megállapítása derít fényt: „Nem ad aggodalomra okot a két osztály indítása. Különösen hatásos volt a veszprémi püspök úr propagálása, amelyért az igazgató a nevelőtestület nevében is köszönetet mondott” (Cz.G.B.G., 1977, Jegyzőkönyv 2.).

A diákok szüleiről: az értelmiségi apák között 1 üzemmérnököt, 2 orvost és jogtanácsost, 2 kertészmérnököt és agronómust találunk. Az értelmiségi anyák csoportját egy tapolcai ideg- és elmeorvos, egy másik orvos, két kertészmérnök és egy pedagógus alkotja. A 4 budapesti család közül csak 1 értelmiségi: a pedagógus anyja és egy jelölés nélküli apa. A 8 győri szülő között egyetlen értelmiségi foglalkozású akad: egy agronómus, a többiek főként szakmunkások és segéd- vagy betanított munkások. Jelentősen csökkent az otthon dolgozó anyák száma: míg az 1966-67-es elsősöknél a 79-ből még 56 fő (71%) volt háztartásbeli, addig 12 évvel később már a 67-ből csak 14 fő (21%). Az értelmiség, de főként a városi értelmiség, még jórészt kimaradt a diákok szüleinek sorából.

A HOZZÁADOTT ÉRTÉK

A középiskolák oktató-nevelő munkájának eredményességét általában nagymértékben befolyásolja a családi háttér, az otthoni környezet és természetesen a felkészültség. Vannak azonban – igaz kis számban – olyan iskolák, melyek diákjai jobb vagy rosszabb eredményeket pro-

dukálnak, mint azt a beiratkozott tanulók családi háttere és kezdeti felkészültsége indokolná. Azokat a hatásokat nevezzük hozzáadott értéknek, melyek ebben a kis számú oktatási intézményben érik a diákokat és előzetes feltételek alapján nem bejósolhatóak (Neuwirth, 2005).

Láttuk, hogy a vizsgált évtizedben a győri bencés gimnázium a Pannonhalmi Bencés Gimnázium és a győri Révai Miklós Gimnázium után mindenben a harmadik helyen áll, noha a Révaiba leginkább győri városi értelmiségi szülők diákjai járnak, míg a bencésben minden évben 50% fölötti a fizikai dolgozók gyerekeinek aránya. Ezek a főként távolabbi vidékekről, illetve a közeli falvakból a Czuczorban tanuló fiatalok – így Danczi Villebald igazgató (1963-73) – „kiejtésükben magukkal hozzák a táj nyelvjárási sajátosságait – ami helyes –, de helyesírási nehézségeket okoz, sőt a palócos kiejtésűeknél a köznyelvi kiejtést is szorgalmazni kell; át kell alakítani artikulációs bázisukat. [...] A fizikai dolgozók gyermekeinél mutatkozik a nehézség matematikából is: főként a mezőgazdasági fizikai dolgozók nagy része falusi iskolákból jön, osztatlan iskolákból is. Velük szakkörökön foglalkoznak, speciálisan az első osztályokban – s évek multával, sőt már az I. osztály végére is a legjobbak közé emelkednek egyesek (Cz.G.B.G., 1972, Jegyzőkönyv).

Az alacsonyabb kulturális tőkével rendelkező diákok felzárkóztatásáról részletesen a 1973. június 15-i tantestületi értekezleti jegyzőkönyvben olvashatunk. A munkás-paraszt diákok segítése azzal kezdődik, hogy a diákotthoni felvételnél előnyben részesítik őket. Az igazgató a hivatalos iskolai foglalkozások elé helyezi a diákotthon nyújtotta helyzeti előnyöket, amely abból adódik, hogy „a fizikai dolgozók legnagyobb része a diákotthonban lakik, s ez egy épületben van az iskolával és a tanárok lakásával. Így a rászoruló tanuló mindig megtalálja a tanárt, s a tanárok ily értelemben is foglalkoznak a tanulókkal, azokkal is, akiket osztályban nem tanítanak. Ez a tanulók számára nagy előnyt jelent, s kevés kivétellel, élnek is a lehetőséggel” (Cz.G.B.G., 1973, Jegyzőkönyv, 1.). A további rendszeres foglalkozások közé tartozik a korrepetálás – különösen idegen nyelvekből, matematikából és helyesírásból –, melybe különösen az elsősokeket vonják be, akik „gyorsan pótolják hiányaikat; a kevésbé tehetségeseket a szorgalom vagy a tanári erélyes ráhatás juttatja előre.” (Cz.G.B.G., 1973, Jegyzőkönyv, 1.). A szakkörök közül kiemelkedik a Nádasi Alfonz bencés tanár vezette „terminus technikus szakkör”, amely kifejezetten a „kevésbé kulturált környezetből” származó tanulókat segíti az idegen szavak és kifejezések és a magyar kifejezések értelmezésében, etimológiájának feltárásában. Az igazgató megállapítja, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek nagy része részt vesz a szakkörök munkájában. Az 1971-72. tanévben félévkor az iskola összegzett tanulmányi átlaga az osztályok tanulmányi átlaga alapján 3,5 volt. A diákotthoné 3,7. (Cz.G.B.G., 1972, Jelentés). Ez bizonyítja a környezet pozitív hatását.

Az 1972-73-as tanévben, a két első osztályban, a rendszeres igazgató kezdeményezések (felzárkóztatási csoportok, szakkörök) révén sikerült elérni, hogy a fizikai dolgozók szüleinek gyermekei, a felsorolt nehézségek ellenére (korábbi iskolai és otthoni környezet), jobb eredményt érjenek el. A III. és IV. osztályosok rosszabb eredményének magyarázata az lehet, hogy a korábbi években még nem szorgalmazták úgy a felzárkóztatást, mint az 1972-73-as tanévtől. A fiatalok tanulmányi eredményének növelése mögött ott van az a megfontolás is, hogy az egyházi iskolából felvettek csökkenő számát, eredménytelenség miatti elutasítását ne a rossz tanulmányi teljesítmény okozza, ezt ne az iskola oktató-nevelő munkájának alacsony

hatásfokára vezessék vissza. Az iskola vezetése részéről egy „kor-szerű” lépésről van szó: ha növekszik az ellenszél, akkor jobban kell a biztos pontokba kapaszkodni.

ÖSSZEGZÉS

A győri bencés gimnázium 1970-es évekbeli diákjainak oktatásszociológiai elemzése jól ki-rajzolta a korabeli történelmi események (a puha és a kemény diktatúra, majd a rendszerből való kiábrándulás) hatásait. Amíg a „bekeményítés” éveiben általában (erősen) csökkent a jelentkezők létszáma, és alig-alig volt értelmiségi származású a diákok között, addig a 70-es évek végétől kezdődő „felpuhulás”, kiábrándulás időszakában szolidan, majd a rendszerváltáshoz érkezve lendületesen növekedett a jelentkezők száma. Összetételük a korábbi falusi földműves, ipari munkás rétegektől az értelmiségi, felsőértelmiségi rétegek felé mozdult el. A közel 400 esztendő intézmény végül az 1990-es években néhány évre, bizonyos mutatókat tekintve, elitiskolává vált: a jelentkezők létszáma, társadalmi háttere, a tanulók tanulmányi és felsőoktatási felvételi eredménye megfelelt a budapesti elitgimnáziumok szintjének. A 2010-es évek végétől ismét ez a helyzet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bójtös Zsuzsanna (2000): *Egyházi gimnáziumok vonzáskörzet-vizsgálata 1950-től napjainkig, Pécs, 2000. [Gépirat. A Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Karának Földrajzi Intézetében benyújtott szakdolgozat.]*
- Csanád Béla (1976): A katolikus vallásosság mérése hazánkban, *Vigilia* 41 (1976/5) 294–303.
- Drahoš Péter (1992): Katolikus iskolák az államosítás után. *Educatio* 1 (1992/1) 46–64.
- Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Fekete Dávid (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Terrületi Statisztika* 58: 6 pp. 638–658.
- Fekete Dávid (2020): Szerzetesrendek szerepe a 21. században a társadalmi elvárások alapján Egy magyar esettanulmány tanulságai. *Polgári Szemle: gazdasági és társadalmi folyóirat* 16: 1–3 pp. 254–273.
- Gergely Jenő (1990): *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon.* Dokumentumok, Budapest, Vigilia Kiadó
- Kemenes László (1988): A mai katolikus középiskolák. In TURÁNYI László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II. A Magyar Katolikus Egyház élete 1945–1985.* Budapest, Szent István Társulat, 1988, 258–274.
- Kozma Tamás (2005): Egyházi iskolák – interkulturális nevelés. Az egyházi oktatás átalakulása az 1990-es években. *Educatio* 15 (2005/3) 465–474.
- Mészáros István (1994): *...Kimaradt tananyag...* Diktatúra és az egyház 1945–1956. Budapest, Márton Áron Kiadó
- Mészáros István (1990): *Iskola Szent Márton hegyén. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium története.* Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Gimnázium, 1990 (Magyar Bencés Gimnáziumok 2.)
- Neuwirth Gábor (2005): *A felekezeti iskolák eredményességi és „hozzáadott érték” mutatói.* *Educatio* 15 (2005/3) 502–518.
- Neuwirth Gábor (1994): *A gimnáziumok az 1993. évi felsőoktatási felvételek tükrében.* *Köznevelés* 50 (1994/19) 12–15.
- Neuwirth Gábor (1991): *Gimnáziumok a felsőoktatási felvételik tükrében.* *Köznevelés* 47 (1991/3) 7–10.
- Pusztai Gabriella (2005): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón,* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004
- Pusztai Gabriella (2005): Társadalmi háttér és iskolai pályafutás. *Educatio* 15 (2005/3) 534–553.
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005. (Osiris Tankönyvek)
- Somorjai Ádám OSB (1996): *A magyarországi bencés rend XX. századi történetének rövid vázlata 1983-ig.* Magyar Egyház-történeti Vázlatok 8 (1996/1–2) 137–148.
- Tomka Ferenc (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés.* Budapest, Szent István Társulat

- Tomka Miklós (1988): *A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája*. In Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II. A Magyar Katolikus Egyház élete 1945–1985*. Budapest, Szent István Társulat, 1988, 510–577.
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó

JEGYZŐKÖNYVEK

- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Győr I. a. osztályának anyakönyve az 1970/71. iskolai évben, Győr, 1971. [kézirat]
- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Győr I. b. osztályának anyakönyve az 1970/71. iskolai évben, Győr, 1971. [kézirat]
- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Győr I. A. oszt. 1974/75. tanév, Győr, 1975. [kézirat]
- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Győr I. B. oszt. 1974/75. tanév, Győr, 1975. [kézirat]
- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium. Anyakönyv általános iskolák és középiskolák nappali tagozata számára. I. A. oszt. 1978/79. tanév, Győr, 1979. [kézirat]
- Czuczor Gergely Bencés Gimnázium. Anyakönyv általános iskolák és középiskolák nappali tagozata számára. I. B. oszt. 1978/79. tanév, Győr, 1979. [kézirat]
- Feljegyzés a katolikus középiskolák helyzetéről és javaslat egyes elvi és gyakorlati kérdések eldöntésére, Budapest, Állami Egyházügyi Hivatal – Katolikus Főosztály – Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztálya, 1967. január 23. [gépirat]
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1972. június 16-án megtartott tanévzáró értekezletéről, Győr, 1972. június 16. [gépirat]
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1973. június 15-én megtartott tanévzáró értekezletéről, Győr, 1973. június 15. [gépirat] 1.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1973. szeptember 1-én tartott tanévnyitó értekezletéről, Győr, 1973. szeptember 1. [gépirat] 2.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1974. évi június 20-án tartott tanévzáró értekezletéről, Győr, 1974. június 20. [gépirat] 1.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban 1974. év augusztus hó 31. napján tartott tanévnyitó értekezletről, Győr, 1974. augusztus 31. [gépirat] 2.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban 1974. december 23-án tartott félévi értekezletről, Győr, 1974. december 23. [gépirat] 3.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1975. évi június hó 14-én tartott tanévzáró értekezletéről, Győr, 1975. június 14. [gépirat] 1.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban 1975. év augusztus hó 30. napján tartott tanévnyitó értekezletről, Győr, 1975. augusztus 30. [gépirat] 2.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1977. évi június hó 20-án tartott tanévzáró értekezletéről, Győr, 1977. június 20. [gépirat] 1.
- Jegyzőkönyv a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium 1977. évi december hó 22-én tartott félévi értekezletéről, Győr, 1977. december 22. [gépirat] 2.
- Jelentés a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium félévi tanulmányi eredményeiről az 1971/72. iskolai évben, Győr, 1972. január 14. [gépirat]

ORAL HISTORY

Csóka Gáspár, Kerekes Hubert Korzenszky Richárd, Tóth Konstantin bencés atyák

Vincze János

A Nobel-díjas nemes Hevesy György munkastílusa

**The Work Style of Nobel Laureate
George de Hevesy**

Összefoglalás

Jelen dolgozatban Hevesy György (1885–1966) jeles magyar kémikus, sokoldalú kutató és egyetemi tanár életének és munkásságának rövid összefoglalóját közöljük. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. Manchesterben Rutherford laboratóriumában dolgozott, amikor a világhírű fizikus a következőt mondta neki: „Nos, fiam, ha megérdemled a sót a levesbe, a sugárzó RaD atomokat különítsd el ettől a sok piszkos ólomtól!”. Hevesy noha rutinos vegyész volt, nem sikerült, de fölfedezte a radioaktív nyomjelzést és emiatt Hevesy, napjainkban a nukleáris medicina megalapozójának tekintik. Koppenhágában Costerrel felfedezték a periódusos táblázat hiányzó 72. elemét, melyet Hafniumnak neveznek. E felfedezésről 1922. december 9-én telefonon értesítették a Stockholmban tartózkodó Niels Bohrt, aki 1922. december 10-én a Nobel előadásában jelentette be e szenzációs felfedezést, amely egyik kísérleti bizonyítéka az ő kvantum számokon nyugvó elvének. 1943-ban, Hevesyt kémiai Nobel-díjjal tüntették ki „a kémiai folyamatok kutatása során az izotópok indikátorként való alkalmazásáért”.

Kulcsszavak: nemes Hevesy György, radioaktív nyomjelzés, Niels Bohr, hafnium, kémiai Nobel-díj

Summary

In this paper, a brief summary of the biography and the professional career of the famous Hungarian scientist George de Hevesy (1885-1966) is presented. He studied science at the University of Budapest, but he soon left for Berlin. It is said that once Rutherford met young Hevesy in the corridor of his laboratory in Manchester, and the famous professor told the young man, "My boy, if you are worth your salt, you separate Radium D, from all that nuisance lead." Hevesy, an experienced chemist was unable to do so, but he discovered radioactive tracing, and today he is considered as the founder of nuclear medicine. In Copenhagen, Hevesy co-discovered with Coster element No. 72. missing from the Periodic Table. The new element was named Hafnium. On 9th December, 1922 Bohr was notified of the discovery on the phone in Stockholm, and he announced it in his Nobel lecture delivered on 10th December, 1922, calling it one of the strongest proofs for his interpretation of the Periodic Table based on the quantum numbers. George de Hevesy was awarded the Nobel Prize in Chemistry in 1943 "for his work on the use of isotopes as tracers in the study of chemical processes".

Keywords: George de Hevesy, radioactive tracing, Niels Bohr, Hafnium, Nobel Prize in Chemistry

A MUNKA

A munka az embernek – szükséglete, kielégítésére irányuló – tudatos, célszerű tevékenysége (Magyar Értelmező Kéziszótár, 2003:948). A munkavégzéssel kapcsolatosan nagyon sok fogalommal találkozhatunk: munkaalkalmasság, munkaalkalom, munkabér, munkaerő, munkahely, munkaidő, munkamódszer, munkanélküliség, munkanorma stb. A munka fogalma – az utóbbi évszázadok során – hosszú utat járt be, míg korábban a munkátlanság volt a kiváltság, ma a jó minőségű munka a privilégium. A munka fogalma az ókortól kezdődően (ahol a társadalmi státusz és a munka még elvált egymástól) nagyon sokat változott, a társadalmi struktúrát, rétegződést, konfliktust és integrációt alakító fizetett munkáig, amelynek döntő szerepe volt a „bérmunka társadalmának” kialakulásában és elterjedésében. A munkának a változó jelentései alapvetően nem felváltották egymást, hanem inkább egymásra rakódtak, változatos és néha egymásnak ellentmondó értelmezések színes palettáját hozva létre az ókortól a XXI. századig. A munka fogalma így jutott el a büntetést, kényszert, szegénységet, szükségletet hordozó tartalmaktól a kötelességen át egészen az értékteremtést, a képességek kibontakoztatását, a fejlődést és az önmegvalósítást jelentő tevékenységig. A modern társadalmakban az emberi tevékenységek egyre szélesebb körét tekinthetjük fizetett munkának. Az elmúlt évtizedekben az atipikus (részmunkaidőben, határozott időben és önfoglalkoztatási formában) foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott körén belül 50% fölé nőtt, ami alapvetően a részmunkaidős foglalkoztatottak arányának a növekedésével magyarázható. Ez különösen megugrott a 2020-as és a 2021-es esztendőkből, a világméretű koronavírus járvány miatt.

A munka megvalósulása folyamán két lényeges formát különböztetünk meg: a fizikai és

a szellemi munkavégzést. Viszont a rugalmasság követelményének felerősödésével és a szubjektivizálódás folyamatával jutunk el a munka határainak lebontásáig: a „határtalanná” vált munka társadalmához, ahol az emberi tevékenységek minden korábbinál szélesebb körét értelmezik fizetett munkaként. A „fontos”, a „hasznos”, az „értelmes” és az „emberhez méltó” tevékenységek értelmeződnek munkaként – egyre kizárólagosabban – minél „határtalanabb” ez a munka, annál inkább és a társadalmi elismerés anyagi és szimbolikus formái változatlanul szinte teljes kizárólagossággal kötődnek a munkához. A XXI. században a számítógépek rohamos elterjedése miatt, a fizikai és szellemi munkavégzés között is elmosódik a határ. A munkaszociológiai tanulmányokban csak olyan munkavégzésekről tárgyalnak, amelyek bizonyos csoportokra jellemzőek (Bücher, 2005; Sík, 1999).

Jelen tanulmányunkban viszont a kivételes szellemi kapacitással bíró személyiségtől (a Nobel-díjas Hevesy György) kiindulva, – aki életében több mint 400 tudományos cikket publikált magyar, német, francia és angol nyelveken és több mint egy tucat könyvnek volt szerzője vagy társszerzője –, óhajtjuk bemutatni, hogy a legkülönbözőbb vezetői stílusok mellett és a legkülönbözőbb munkahelyeken, a kutatói egyedi munkavégzés, hogyan válhat példaképévé, a jelenleg felnövekvő generációk számára.

A STÍLUS

Buffontól¹ származik a következő szállóige: „A stílus maga az ember.” A stílus sajátos, egyéni munkamódszer (Magyar Értelmező Kéziszótár, 2003:1199). Az egyén munkastílusa összhangban kell álljon, a foglalkozás által megkívánt munkamóddal; nagyobb eltérés esetén a pályán maradás vagy a foglalkozás sikeres végzése foroghat kockán. A munkastílus nagyon sokféle lehet: személyközpontú, csoportos, strukturált, laza, rögzített idejű rendezett, kötetlen, gyors, lassú. A munkastílus értelmezésének típusai.

- Az ideológiai értelmezés szerint a stílus értelme nem önmagában van, de önmagán túlmutató holisztikus összefüggésből adódik.
- A pozitívista értelmezés tényként rögzíti a stílus értelmezését igazinak, valódinak, objektívnek, immanensnek, axiomatikusnak tünteti fel.
- Az interdiszciplináris látószögben a stílus – az értelemadó szubjektum – által konkretizálódik, mert a tevékenységi formáknak általában nincs, értelmezésüktől, leírásuktól független strukturális helye, értelme, jelentése vagy értéke.

A hétköznapi értelemben is a kultúrában tevékenykedő festőknek, íróknak, zeneszerzőknek sajátos egyedi stílusa van. Véleményünk szerint ugyanez érvényes a tudományos kutatókra is. Ha az idő longitudinális tengelyén végigkísérjük egy kutató tevékenységét, akkor meggyőződhetünk arról, hogy mindenki másképp csinálja és más munkamódszerrel ér el kiváló eredményeket. A modern társadalmakban az átlagemberek munkastílusát a következő hétköznapi szlogen jellemzi: „Nyolc óra munka, nyolc óra szórakozás, nyolc óra pihenés.” A kutató munkastílusára ez a hétköznapi szlogen egyáltalán nem érvényes. Ha egy kísérlet 2-3 napot vesz igénybe, akkor annyi ideig nem hagyja el a laboratóriumát, de tudunk olyan kísérletről is, amelyik 3 hétig tartott egyfolytában és a kísérletező csoport tagjai végig a laboratóriumban tartózkodtak. Az ilyen fajta elkötelezettségi munkastílus csakis a szellemi kutatókra

érvényes.

Az elmúlt négy évtizedben az információs társadalom az intellektuális kreativitást virágoztatta fel. Nő a szellemi vagy a pszichológiai és a humán képességeket igénylő munkára a kereslet, amelynek mind nagyobb hányada számítógépes „szimbólum-feldolgozásból” áll. Ugrásszerűen megnő a szellemi munka értéke és területe. Dominánssá válik a „tanulás-társadalma” és az ebből fakadó „tudás-társadalma”. A munkastílus új formáiról van szó immár, melyek az emberi élet értelmét, célját segítik elő és az emberi életnek magasabb hatásfokú minőségéhez járulnak hozzá.

A MAGYAR ARISZTOKRÁCIÁNAK A TUDÁS IRÁNTI IGÉNYE

Hazánkban a II. világháborút követően az a valótlan nézet vált uralkodóvá, hogy a magyar arisztokrata családok tanulatlan, primitív emberek voltak. A legnagyobb probléma, hogy az ilyen nézetű szocialista történészek uralják írásaikkal, könyveikkel, szemléletükkel az 1990-es követő évtizedeket is. Az iskolák történelem könyveiben is, a XIX. század jeles magyar képviselőiről – Széchenyi, Petőfi, a két Eötvös – de a XX. század képviselői Hóman, Klebelsberg, Teleki stb. nem lehet azt olvasni, hogy széles látókörű, kulturált és magas műveltséggel rendelkező személyiségek voltak. Tudatosan, e személyeket nem ruházzák fel a képességüknek megfelelő jelzőkkel. Jellemző, hogy napjaink történészeit a legjobban a grófi, bárói és nemesi címek zavarják. Mind a mai napig, domináns az az 1947-es szemlélet², amikor a magyar személyiségeket törvényileg megfosztották e címek használatától.

Hevesy György nemesi származású és élete végéig elvárta, hogy írásban és szóban is őt nemesnek szólítsák (Csernay, 2012). Francia nyelvterületen George de Hevesy; angol vagy német nyelvterületen Georg von Hevesy volt az általa használt saját neve (Bakos, 1999). Az arisztokrata családok arra törekedtek, hogy gyermekeiket a legjobb oktatásban részesítsék és a legjobb hazai iskolákba adják.

Hevesy oktatása magánúton, otthon történt, gyakran napi 10–12 órán át. Ezen idő alatt elemi iskolai kiképzést kapott, de ezen kívül német, angol és francia nyelvoktatásban is részesült (Palló, 1986). Felnőtt korában megtanult dánul is. Hevesy György ezek után a budapesti Piarista Gimnáziumban³ tanult és itt érettségizett 1903-ban (Csernay, 2012). E gimnáziumnak volt a tanulója többek között: Eötvös Loránd (1848–1919), ifj. Horthy Miklós (1907–1993), Hüttl Hümér (1868–1940) (orvos), Lehár Ferenc (1870–1948), Teleki Pál (1879–1941) és még sokan mások.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az arisztokrata családok gyerekei sokkal iskolázottabbak voltak, mint az átlag magyar családok gyerekei, ebből kifolyólag, sokkal magasabb műveltséggel és intelligenciával rendelkeztek. Már kisgyerek korukban, kiválóan elsajátítottak idegen nyelveket.

Véleményünk szerint, kisgyermekkorban a tanulást lehet tekinteni Hevesy számára a munkának. Érdemes megjegyeznünk, hogy a magánúton történt tanulásra 10–12 órát fordított, ami sokkal több, mintha iskolába járt volna. A kis Hevesy komoly fizikai megterhelésnek volt kitéve, mert a házi tanítója egyedülként csak vele foglalkozott egész nap. Valószínűleg felüdülés lett számára a gimnázium, ahol csak napi 6–7 órát töltött és a tanárok az osztályban

másokkal is kellett foglalkozzanak nemcsak vele, mint kisiskolás korában a házitanító.

„A TUDÓS HÁZA, A TUDÁS HÁZA LETT”

Ezt a címet Zemen Pálnétól¹ kölcsönöztem, aki a sülysápi helytörténész és egy cikkében használta ezt a mondatot. Ha társaságban, hosszabb beszélgetést folytatunk, akkor gyakran előfordul, hogy valaki beszél az iskolájáról. Számomra az iskola felemlítése, erőteljesebb hűrokat rezzentett meg bennem, ha az adott iskolát valamelyik magyar személyiségről nevezték el. Úgy vagyok ezzel, hogy többre értékelem azon iskolai vezetőséget, akik törekedtek, hogy az általuk vezetett iskola valamilyen magyar személyiséghez kötődjön. Nem tartom szimpatikusnak, ha csak az utca nevével jelzik az iskolát és még kevésbé, ha csak egy számmal.

Legtöbbször, ha egy adott személyről neveztek el iskolát, akkor valamilyen formában kötődése van az iskolához és ez igaz a Nobel-díjas Hevesy Györgyről elnevezett két iskoláról is. Két Általános iskola viseli a Hevesy György nevet: a turai és a sülysápi.

A Hevesy család egy gazdag polgári család volt a XIX. századi Magyarországon, komoly vagyonnal rendelkezett, mert volt egy lakásuk Budapesten és két kastélyuk: Turán és Sülysápon. A család télen elsősorban Budapesten tartózkodott, míg a nyarak jó részét valamilyen vidéki kastélyukban töltötték. Így e két vidéki iskola, úgy kapcsolódik a Hevesy György nevéhez, hogy mindkettő a család vidéki kastélya volt. A család 1943 végéig e két kastélyban lakott.

Tehát a Hevesy család közvetett módon, konkrétan segíti a magyar oktatási rendszert 1990 után, hogy a család kastélyaiban iskolákat tudtak megszervezni. Ezt egy nagyon érdekes színfoltjának tartjuk a jelenlegi vidéki iskolarendszerünknek, mert 1945 utáni államosítás után, sajnos az akkori vezetés nem tartotta érdemesnek a kastélyok megfelelő karbantartását.

1. ábra: A Hevesy család címere

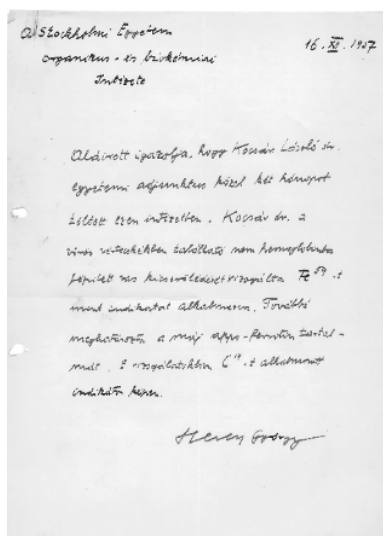
Forrás: Hevesy Anna ajándéka, fotó: Zemen Pálné

Mindkét iskola tanárai és diákjai nagyon ódaadóan őrzik Hevesy György emlékét. Sülysápon megmutatták, hogy az épületben állandó Hevesy György emlékkiállítás van. Turán az iskolában rendszeresen évente tartanak Hevesy napot. Sülysápi látogatásunk alkalmával találkoztunk Zemen Pálné helytörténésszel, aki elmesélte, hogy ő személyesen találkozott Hevesy Györgynek egy külföldön élő leszármazottjával, aki még a kastélyban lakott kislánykorában és meglátogatta az iskolát, az elmúlt években. Sikerült egy olyan családdal is megismertetni minket, akinek a birtokában van, Hevesy Hannától kapott egy olyan üveg tál, amelyen látható a Hevesy címer (1. ábra).

A MAGYAR NYELV EGYEDISÉGE

Hevesy a Budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett és ez akkor abban az időben azt jelentette, hogy az érettségizett úgy szóban, mint írásban tökéletesen bírta az anyanyelvét: a magyar nyelvet. A magyar nyelv egy nagyon szilárdan kiforrott nyelv. Íme, mit állít erről Sir John Bowring⁵: „A magyar nyelv eredete nagyon messzire megy vissza. Rendkívül különleges módon fejlődött és struktúrája visszanyúlik arra az időre, mikor még a jelenleg Európában beszélt nyelvek nem léteztek. Egy olyan nyelv, mely szilárdan és határozottan fejlesztette magát, matematikai logikával, harmonikus összeilleszkedésekkel, ruganyos és erős hangzással. ... A magyar nyelv, egy tömör kódarab, melyen a viharok a legcsekélyebb karcolást sem hagyták. Nem olyan, mint egy naptár, mely a korral változik. Nincs szüksége senkire, nem kölcsönöz, nem von vissza, nem ad és nem vesz el senkitől. Ez a nyelv a legrégibb és legdicsősebb monumentje egy nemzeti egyeduralomnak és szellemi függetlenségnek.”

2. ábra: Levél Hevesytől (1957)

Forrás: A levél Kocsár Ilona birtokában van

A magyar nyelv egyértelmű, ahogy mondják úgy is írják. Így ez nem igaz pl. az angol nyelvre; s emiatt a számítógépben a szövegrész nyelvénél egyetlen magyar nyelvet találunk, míg angolt sokat: egyesült királysági, ausztráliai beliziai, dél-afrikai, fülöp-szigeteki, honkongi, indiai, indonéziai, írországi, jamaikai, kanadai, karibi, malajziai, szingapúri, USA-beli új-zélandi. E sokféle angol erőteljes korlátot jelent a szerződések egyértelmű megfogalmazásakor, de még a tudományos cikkek szövegében is a mondatok kevésbé árnyaltak, mintha magyar nyelven fogalmaznánk meg.

Az anyanyelvnek óriási jelentősége van a gondolkodásban, mert gondolatainkat a nyelv segítségével fejezzük ki. Hevesy a házi tanítóitól és a gimnáziumban tökéletesen megtanulta az anyanyelvét és félévszázados külföldi tartózkodása után is tökéletesen használta azt. Hevesy, élete végéig fejben magyarul számolt. Íme, egy – hibátlan szövegű – magyar nyelven kézzel írott levele 1957-ből, amikor már 72 éves volt (Kocsár – Vincze, 2015a).

DIKTATÓRIKUS VEZETÉSI STÍLUS

Hevesy egyetemi tanulmányai befejezése után 1911-ben került Manchesterbe, Rutherford⁶ mellé. Itt ismerkedett meg a radioaktivitás legfontosabb tanaival, itt került az akkor legmodernebbnek számító tudomány felsőházába. Feltűnően széles körű kémiai ismeretei nagy segítséget nyújtottak egy éppen ott tartózkodó fiatalember számára, aki életre szólóan legjobb barátjává vált. A fiatalembert Niels Bohrnak⁷ hívták.

Itt, Rutherford laboratóriumában abban a három évben dolgozott, amikor az atom szerkezetére vonatkozó alapvető kísérletek folytak és Rutherford atommodelljét felváltotta a Bohr-féle atommodell. Hevesy is Rutherfordtól kapott feladatot: egy uránérc-küldeményben válassza szét az ólmot és a radioaktív sugárzás egyik bomlástermékét, a rádium D-t. A visszaemlékezések ezt a mondatot így idézik (Kovács, 2000): „– Nos, fiam, ha megérdemled a sötét leveleket, a sugárzó RaD atomokat különítsd el ettől a sok piszkos ólomtól!”. Hevesynek, noha rutinos vegyész volt, nem sikerült a különválasztás, hiszen a rádium-D egy sugárzó ólom-izotóp, azaz a különválasztás kémiai eszközökkel lehetetlen. Rutherford diktatórikus vezetési stílusáról volt ismeretes, de Hevesy fölmerte vállalni a vitát, hogy a kért és kívánt eredmény kísérletileg megoldhatatlan, de közben tovább gondolkodott a sikertelenség értelmezésén.

Az izotóp fogalma azonban akkor nem volt ismert, a felfedezés hónapokkal előzte meg Soddy⁸ fogalomalkotását. Kimutatható, hogy az izotóp fogalma a radioaktív bomlások vizsgálata, az eltolódási szabály fokozatos felismerése és megfogalmazása Bohr, Soddy, Fajans⁹ és Hevesy vitáiban, gondolatmenetük egymáshoz igazítása során alakult ki. Ám a nyomkövetéses eljárás megszületése Hevesynek a bécsi Institut für Radiumforschungba Panethhoz¹⁰ küldött 1913 januári leveléhez köthető: ...a következőt szeretném javasolni Önnek: mivel a RaD-t nem lehet az ólomtól szeparálni, tekintsük a RaD-t az ólom indikátorának, és vizsgáljuk meg például a PbCrO₄ oldékonyságát vízben, különböző hőmérsékleteken. Hevesy tehát rájött arra, hogy a nem sugárzó ólom nyomon követhető a mellette fellelhető sugárzó rádium-D detektálásával (Marx, 1988).

Hevesy György szerint, ha két különböző ólomvegyületet állítunk elő, az egyiket közönséges, a másikat radioaktív ólomból, úgy módunkban van az egyik vegyület ólomatomját a

másik ólomvegyület bármely ólomatomjától megkülönböztetni, minthogy az atomokat úgy szólván megjelöltük – magyarázta el Hevesy egy későbbi, magyarul írt cikkében. A radioaktív nyomkövetés alapelve készen volt, ám a gyakorlat számára csak akkor lett használható, amikor két évtizeddel később a mesterséges radioaktivitás szinte tetszőleges elem radioaktív nyomon követését lehetővé tette. A háborút megelőző években Hevesy főleg Manchesterben volt, sokat dolgozott Bécsben is, de arra is volt ideje, hogy Budapesten habitáljon, miután több cikke jelent meg magyar szaklapokban az aktíniumemanáció vizsgálatáról és a radioaktív elemek elektrokémiájáról.

Egy érdekes történet a manchesteri időből és azt Hevesy nagyon szerette elmesélni, mert az az esemény, mint az általa fölfedezett (és később kémiai Nobel-díjjal jutalmazott) radioaktív nyomjelzés legelső alkalmazásáról szólt (Varga, 2017). Manchesterben történt, hogy a többi fiatal asszisztenssel egy nagyobb lakást béreltek, ahol egy bejárónő takarított és készítette a vacsorákat, vasárnap az ebédet is. Vasárnaponként marhasült volt, és a következő hétköznapiakon marhahús jelent meg az asztalon, különböző módokon elkészítve. Hevesy gyanút fogott és vasárnap délből sok marhasültet hagytak a tányérjukon – radioaktív anyaggal enyhén megfűszerezve. Azután Geiger-számlálóval kimutatta: a hét folyamán ezt a maradék marhát többször viszontlátták fasírt, pörkölt stb. formájában.

LAZA, DE IGÉNYES VEZETŐI STÍLUS

Hevesy a II. világháborús nagyon zűrzavaros hazai állapotok miatt, úgy döntött, hogy – 1920-ban – elfogadja Niels Bohr koppenhágai meghívását. Bohr intézete fontos központja és találkozóhelye volt az európai, főleg német atomkutatóknak. Koppenhágában Hevesy a zavaros háborús évek után újra kedvező viszonyok közé került. A háborús emlékektől és nehézségeitől megszabadulva, egészségileg felújulva, visszanyerte munkakedvét. Ismét erősen dolgozott, évente 4–6 dolgozata jelent meg európai szaklapokban.

A Bohr körül kialakult szellemi műhely világhírű volt. Különösen híresek lettek 1922 nyarán Göttingenben tartott kollokviumai arról, hogy számos, később világhírűvé vált fizikus ezen jutott el a kvantummechanika lényegének felismeréséhez. A kvantumelmélet úgynevezett koppenhágai interpretációja vált annak leghatásosabb értelmezésévé; a koppenhágai iskola kutatói nemcsak gyakorlati részproblémákat oldottak meg sikeresen, de magát az elméletet is jelentősen továbbfejlesztették. 1927-ben Comóban ismertette az általa bevezetett komplementaritási elvet, amellyel lényegében a Heisenberg-féle határozatlansági reláció ismeretelméleti formája. Ezt ő maga közérthetővé egyszerűsített módon a következőképp fogalmazta meg: „A részecske és a hullám, mint fogalmak, kiegészítik egymást, miközben ellentmondanak egymásnak: a történés komplementer képei.”

Bohr egy kissé visszahúzódo természet volt, Hevesyvel ellentétben, aki könnyedén barátkozott meg környezetével, de Bohr ugyanakkor nagyon igényes volt, a tudományos cikkeit többször átírta, amíg mindenik mondata pontosan azt fejezte ki, amit ő elvárt a mondanivalótól. E két tudós, Bohr és Hevesy, a rendkívül ellentétes munkastílusuk ellenére is, egy életre szóló barátságot kötöttek egymással.

A PERIÓDUSOS RENDSZER ÉS A HAFNIUM FÖLFEDEZÉSE

A periódusos rendszer a kémiai elemeknek egy táblázatos megjelenítése, amelyben az elemek rendszámuk (vagyis protonszámuk), elektronszerkezetük, és ismétlődő kémiai tulajdonságaik alapján vannak elrendezve. A táblázatot széleskörűen használják a kémiában, fizikában, biológiában és az iparban. D. I. Mengyelejev¹¹ orosz kémikus tette közzé az első szélesebb körben elismert periódusos rendszert 1869-ben. Felismerte, hogy az akkor ismert elemek tulajdonságai a rendszámuk alapján periodikusan váltakoznak. Mengyelejev emellett megjósolta a táblázat akkor még üres helyeire kerülő elemek néhány tulajdonságát. Előrejelzései a kérdéses elemek felfedezése után többnyire beigazolódtak.

3. ábra: A periódusos rendszer

Group→	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
↓Period																		
1	1 H																	2 He
2	3 Li	4 Be											5 B	6 C	7 N	8 O	9 F	10 Ne
3	11 Na	12 Mg											13 Al	14 Si	15 P	16 S	17 Cl	18 Ar
4	19 K	20 Ca	21 Sc	22 Ti	23 V	24 Cr	25 Mn	26 Fe	27 Co	28 Ni	29 Cu	30 Zn	31 Ga	32 Ge	33 As	34 Se	35 Br	36 Kr
5	37 Rb	38 Sr	39 Y	40 Zr	41 Nb	42 Mo	43 Tc	44 Ru	45 Rh	46 Pd	47 Ag	48 Cd	49 In	50 Sn	51 Sb	52 Te	53 I	54 Xe
6	55 Cs	56 Ba	57 La	* 72 Hf	73 Ta	74 W	75 Re	76 Os	77 Ir	78 Pt	79 Au	80 Hg	81 Tl	82 Pb	83 Bi	84 Po	85 At	86 Rn
7	87 Fr	88 Ra	89 Ac	* 104 Rf	105 Db	106 Sg	107 Bh	108 Hs	109 Mt	110 Ds	111 Rg	112 Cn	113 Nh	114 Fl	115 Mc	116 Lv	117 Ts	118 Og
				* 58 Ce	59 Pr	60 Nd	61 Pm	62 Sm	63 Eu	64 Gd	65 Tb	66 Dy	67 Ho	68 Er	69 Tm	70 Yb	71 Lu	
				* 90 Th	91 Pa	92 U	93 Np	94 Pu	95 Am	96 Cm	97 Bk	98 Cf	99 Es	100 Fm	101 Md	102 No	103 Lr	

Forrás: Internet, szerző emelte ki a 72-es elemet, a hafniumot

Koppenhágában Hevesy Costerrel közösen kutattak és a kőzetmintákat feloldották és kikristályosították belőlük a cirkónium-difluoridot. Ez igen kis mennyiségben tartalmazta a hafniumot. Ha pl. szulfátokat választottak volna, akkor nem tudták volna szeparálni a hafniumot a cirkóniumtól, mert nincs lényeges különbség a cirkónium- és a hafnium-biszulfát oldékonysága között (Hilde, 1985).

1922-ben Niels Bohr kapta meg a fizikai Nobel-díjat és december elején Bohr és Hevesy is Stockholmban tartózkodtak. Coster 1922. december 9-én este telefonon közölte velük is a jó hírt, a 72-es rendszámú elem felfedezését. 1922. december 10-én Bohr a Nobel előadásának végén bejelentette a szenzációs hírt: a hafnium felfedezését, mindössze 16 órára rá, hogy Koppenhágában azt felfedezték.

Hevesy György, Dirk Coster¹² dán tudóssal együtt a cirkónium tartalmú ásványok vizsgálatakor azok feloldása után röntgenspektroszkópiai módszerrel kimutatták a 72. rendszámú kémiai elemet, amit Koppenhága régi latin neve után Hafniumnak neveztek el és az eredményt

a Nature-ben publikálták (1923). Ezen felfedezésével egyszerre világhírű lett. Rutherford az elsők között gratulált Hevesynek és azt írta, hogy Biztos vagyok abban, hogy az Ön neve maradandó lesz.” 1923–25 között Hevesy 30 munkát közölt a hafniummal kapcsolatban, a nemzetközi szakirodalomban, többször Costerrel, az ismert holland kutatóval, valamint dán, japán és francia szerzőkkel. Hevesy, 1944-ben, amikor megkapta a kémiai Nobel-díjat megjegyezte hogy szerinte a Nobel-díjat már 20 évvel ezelőtt, 1923-ban kiérdemelte, amikor felfedezte a hafniumot.

A felfedezés a Bohr-elmélet egyik állítását igazolta. E szerint a ritkaföldfémek száma 14-re korlátozódik, amiből az következett, hogy a 72. elem nem lehetett ritkaföldfém, hanem csak a titánhoz¹³ és a cirkóniumhoz¹⁴ hasonló kémiai tulajdonságokkal rendelkező elem. Ezt meg is találta.

Ezzel a felfedezésével, Hevesy György a második magyar tudós, Müller Ferenc¹⁵, a Tel-lúr¹⁶ erdélyi felfedezője (1784) után, akinek sikerült a periódusos rendszer új elemét felfedezni. Az első 94 elem megtalálható a természetben, a maradék 24 elemet eddig csak mesterségesen állították elő.

HEVESY INTÉZETVEZETŐI MUNKASTÍLUSA

A pszichológiai kutatások alapján leszögezhető, hogy a személyiségi összetevők nagy részét (kb. 90%-át) a környezeti hatások determinálják. Minden személyiségkutató határozottan állítja, hogy a jogilag felnőtté vált 18 éves személy személyisége még képlékeny szerkezeti formát mutat, mely ingadozó tevékenységi funkciókat eredményez. Éppen ezért nemzetközi mércével mérve is a személyiség kikristályosodása 26–28 éves korra tehető. E folyamat hosszan tartó jellege miatt, mely közel 3 évtizedet foglal magába a személyiség olyan merev struktúrává alakul át minden embernél, melyre a későbbi környezeti hatások gyakorlatilag képtelenek minőségi változást létrehozni.

A tudományos kutatások kiderítették azt a meglepő és váratlan jelenséget, hogy a személyiségben visszafordíthatatlan változások állnak be, ha valaki hosszabb időn keresztül vezetői funkciót tölt be (Vincze, 2020). Ha egy személy vezetővé válik, a vezetővé válás formájától függetlenül, „pillanatok alatt” átalakul az addig nagyon szilárdnak hitt személyisége. Ez csakis úgy következhet be, hogy a személy váratlanul birtokol és birtokosává válik egy olyan tulajdonságnak, amellyel addig nem rendelkezett. Ez az új tulajdonság a hatalom. A hatalom azt jelenti, hogy a vezetőt olyan jogosítvánnyal ruházza fel, amely lehetővé teszi felelősségre vonás nélküli és hozzá nem értő döntések meghozatalára, sőt döntéseit a környezeti struktúra segítségével képes rákényszeríteni más ember társaira. A hatalom birtoklása a legsúlyosabb „pszichikailag fertőző betegség”, mert akit megfertőzött, azt gyógyítani nem lehet. Bármilyen rangú vezető esetében alapvető probléma, hogy a közösség ellenőrző szerepe nem működik, mert ez ellentmond a vezető funkciójából eredő hatáskörnek. Az eddig elmondottak egyenes folyomódványa, hogy a vezető funkciót betöltő személy „megrészedik a hatalom gyakorlásától” és bármilyen eszközzel – rágalmazás, korrupció – igyekszik hatalomban maradni, a vezetői birtoklását megtartani.

1926–27 telén nagy változás következett be Hevesy életében, mert intézetvezető megbí-

zást fogadott el a Freiburgi Egyetemen. A Freiburgi Egyetem kis egyetem volt, régi német tradíciókkal. Hogy Hevesy folytathassa kutató munkásságát, intézetének felfrissítése vált szükségessé. Terveihez az aktuális hatóságok, állam, megye és város hozzájárultak és a kivitelezésben ő szabad kezet kapott.

1933-ban Németországban a társadalmi helyzet feszültté vált és ekkor újra döntés előtt állt Hevesy. Arra való tekintettel azonban, hogy felesége és gyermekei dánok, elhatározta, hogy ismét áttelepül Koppenhágába. Hevesy azonban bizonytalan volt abban, hogy bevárja-e a „hivatalos elbocsátást” vagy „ő maga” mondja fel professzúráját. Ez nehéz kérdés volt Hevesy részére. Hevesy ugyanis Freiburgot második hazájának tartotta. Itt doktorált, itt lett fiatalon professzor, jó kapcsolata volt egyetemével, kollégáival és tanítványaival. Szorgalmas, eredményes kutatómunkásságával intézete rövidesen európai, sőt világhírnevet kapott. S most mindezt el kell hagynia! 1933 őszén közölte a baden-badeni tartományi kormánnyal, hogy ő a következő évben, a nyári félév befejezése után felmondja professzúráját a Freiburgi Egyetemen és áttelepül Koppenhágába.

Az elavult freiburgi intézet, a vezetése alatt, egy modern fizika-kémiai intézetté fejlődött, ahol magas színvonalú kutatás folyt. Ez alatt a 6 év alatt, nem kevesebb, mint 41 dolgozata jelent meg, ismert fizikai és kémiai szaklapokban, különböző munkatársakkal. Kiváló eredményei alapján széles körű levelezésbe került ismert európai és tengerentúli kutatókkal. Boldog családi életet élt dán feleségével és három gyermekével. Most mindent fel kellett adni és ismét a vándorbotot kellett kezébe venni.

A munkastílus szempontjából leszögezhetjük, hogy Hevesy kiváló vezető volt. Nem adott meg neki csupán mindössze 6 esztendő, mint intézetvezető, de ezalatt a személyiségi struktúrája nem torzult. Kutatási módszerének egyik jellegzetes sajátossága volt, hogy rendkívül egyszerű eszközökkel, zseniális eleganciával vitte keresztül a kísérleteit. Igazi kísérletező tudós volt. Hevesyt a kémiai ipar elárasztotta anyagilag nagyon kedvező ajánlatokkal, hogy az ipar részére folytassa kutatásait a kémiai ipar laboratóriumában. Ő azonban nem volt hajlandó lemondani az egyetemi oktatásról és tanítványaival való együttlétről. Ő nagyon szerette és megbecsülte tanítványait. Hevesy életében az oktatás mindig fontos szerepet töltött be. Ha volt ideje, szívesen elbeszélgetett tanítványaival. Hevesy igazi egyetemi tanár volt.

1935 nyarán családjával együtt áttelepültek Koppenhágába. Az itteni viszonyokkal teljes mértékben tisztában volt, első koppenhágai tartózkodásából. A Koppenhágai Egyetem szerves-kémiai intézetében lett tanszékvezető tanár, ahonnan ő 1927-ben települt át Freiburgba. A berendezkedés gyorsan és simán ment, dán felesége segítségével. Rövidesen felvette a kapcsolatot tanártársaival és azokkal a dán intézetekkel, amelyekkel ő előző koppenhágai tartózkodása során együtt dolgozott. Niels Bohr, Hevesynek nagy segítségére volt. Az átköltözködés első három napján a Hevesy-család a Bohr-család vendége volt a pompás Bohr-palotában. Hevesy kiváló munkaképességének bizonyítéka az, hogy az átköltözködés évében, 1935-ben nem kevesebb, mint 8 dolgozata jelent meg nemzetközi szaklapokban. Következik azonban egy újabb költözés. 1943 szeptemberében Hevesy magyar útlevéllel¹⁷ – tájékozáds végett – könnyen átjutott Stockholmba, ahol kollégája és barátja, Hans von Euler¹⁸ Nobel-díjas professzor és többszörös munkatársa volt segítségére. Ő tette lehetővé azt, hogy a Stockholmi Egyetem meghívta Hevesyt a szerves kémia professzorának és tanszékvezetőjének. A Wennes-

gren Alapítványi Intézet pedig a Kísérleti Biológiai Osztály vezetőjének hívta meg Hevesyt.

A svéd tudományos körök a magyar kémikus-fizikust jól ismerték és örömmel fogadták. Hevesy felesége, mint született dán, biztosabbnak érezte magát a semleges Svédországban, mint a németektől megszállt hazájában. Hevesy Dániában is élvezte több nemzetközi alapítvány anyagi támogatását. Hevesynek sikerült átirányítani az említett támogatásokat, minden nehézség és veszteség nélkül stockholmi intézetéhez. Energikus és gyors átszervezés és berendezkedés után, szinte idővesztéség nélkül folytatta eredményes kutatómunkásságát.

KÉMIAI NOBEL-DÍJ 1943-BAN – ÁTADVA 1944-BEN

A Nobel-díj jelenleg a legnagyobb nemzetközi elismerése a kivételes szellemi teljesítménynek és a díj világraszóló tudományos elismerést jelent nemcsak a díjazott, hanem nemzete számára is. Magyarország kis méretéhez képest kiemelkedő szerepet játszottak a magyar vagy magyar származású tudósok a világ természettudományi fejlődésében. Jelen cikk szerzője legújabb kötetében 20 magyar vagy magyar származású Nobel-díjasról számol be (Vincze, 2020)

A Nobel-díjat a svéd kémikus és feltaláló Alfred Nobel alapította. Nobel 1895. november 27-én kelt végrendeletében rendelkezett úgy, hogy vagyonának kamataiból évről évre részesedjenek a fizika, kémia, fiziológia és orvostudomány, továbbá az irodalom legjobbjai és az a személy, aki a békéért tett erőfeszítéseivel a díjat – és a vele járó, jelenleg kilencmillió svéd koronát (körülbelül 305 millió forintot) – kiérdemli. 1968-ban a tudományos munkásság nobeli elismerése kiegészül a Közgazdasági Nobel-éremmel.

Hevesy György az 1943-as kémiai Nobel-díjat 1944-ben kapta: „a kémiai folyamatok kutatása során az izotópok indikátorként való alkalmazásáért”.

Hevesy György magyar állampolgárként kapta meg a Nobel-díjat, mert külföldi tartózkodási idején mindig meghosszabbította a magyar állampolgárságát (Szalay, 1966). Hevesyn kívül még magyar állampolgárként és Magyarország területén elvégzett kutatásokért kapták ezt a rangos nemzetközi kitüntetést: Lénárd Fülöp¹⁹ (fizikai Nobel-díj 1905-ben), Bárány Róbert²⁰ (orvosi Nobel-díj 1914-ben), Szent-Györgyi Albert²¹ (orvosi Nobel-díj 1937-ben) és Nemes Békésy György²² (orvosi Nobel-díj 1961-ben).

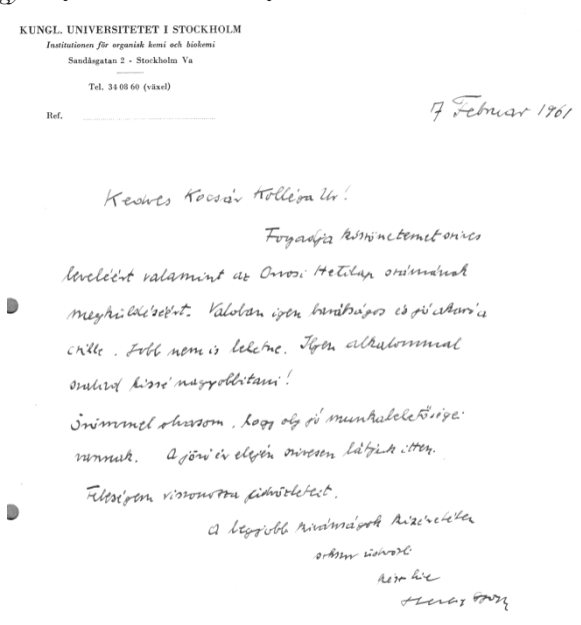
Hevesy munkássága a stockholmi évek alatt mindinkább a nukleáris medicina irányába tolódott. A mesterséges radioizotópok szerepe jól bevált mind az orvosi diagnosztikában, mind pedig a gyógykezelésben. A nagyobb kórházak izotóplaboratóriumainak mind nagyobb szerepe lett a rákos daganatok eredményes kezelésében. Hevesy felfedezései ezen a téren mind közelebb vitte őt az orvosi rákkutatáshoz és az orvostudományok új ágához, a radiobiológiához (Kunfalvi, 1981) Hevesy ezzel előkelő helyet foglalt el az orvostudományokkal foglalkozók körében is (Palló, 1988). Hevesy ezirányú munkásságával kiérdemelte az Egyesült Nemzetek Szövetsége az „Atom a békéért” nevű kitüntetését, amelyet 1959-ben az Egyesült Nemzetek főtitkára, Dag Hammarskjöld²³ adott át Hevesynek, ünnepélyes keretek között.

A MAGYAR NEMESI CSALÁDOK TRADÍCIÓJA – A TÁMOGATÁS

Mecénásnak azokat a nagyrészt jómódú embereket nevezzük, akik arra (is) felhasználják vagyonukat, hogy jó képességű, ámde szegény diákokat támogassanak. Esetenként cserébe annyit kértek a diákoktól, hogy bizonyos könyveket (melyek hazánkban nem beszerezhetőek) ők vegyenek meg és hozzanak haza. Magyarországon a legismertebb mecénás családok: Eszterházy, Batthyány, Széchenyi, Festetics, Teleki, Rádai. Több ezer nemes család segítette környezetét, iskolát, templomot építettek, például Nemes Békésy György élete végén ösztöndíjat ajánlott fel a Debreceni Orvosi Egyetem egy kutatójának. Az Egyetem Dr. Kocsár Lászlót²⁴ küldte ki tanulmányútra Stockholmba Hevesy Györgyhez, aki két hónapot töltött Stockholmban, 1957 novemberében és decemberében.

Hevesy György nagyon megkedvelte a nála ösztöndíjasként tartózkodó Kocsár Lászlót. Hétvégeken rendszeresen meghívta magukhoz vacsorára a fiatal „Kolléga Urat”, mindig így szólította és szívesen megosztotta vele tudását. Ez a barátság fennmaradt Kocsár László hazatérése után is, számos levelet váltottak egymással. Sőt Hevesy meghívta még egyszer Kocsár Lászlót Stockholmba, de a magyar hatóságok erre nem adtak engedélyt számára. Kocsár László az Orvosi Hetilapban köszöntötte a 75 éves Nobel-díjas Hevesy Györgyöt (Kocsár, 1960). Az Orvosi Hetilapnak e cikkét Kocsár László elküldte Hevesy Györgynek, aki egy levélben köszönte azt meg (Kocsár – Vincze, 2015a)

4. ábra: Hevesy György köszönő levele Kocsár Lászlónak

Forrás: Kocsár Ilona tulajdona

Kocsár László főtitkári minőségében javasolta, hogy Hevesy György emlékérmét alapítson a Magyar Nukleáris Társaság. Közzöljük a jóváhagyó dokumentumot.

Budapest, 1981. január 29.

Előadó: Orbán Józsefné

Dr. Kocsár László
c. egyetemi tanár úrnak,
a Magyar Orvostudományi
Nukleáris Társaság főtitkára
B U D A P E S T

Tisztelt Főtitkár Úr!

Értesítem, hogy az Egészségügyi Minisztérium 1981. január 26.-i 1857/1980. számú levelében, a pénzösszegre vonatkozó szövegrész kihagyásával jóváhagyta a Magyar Orvostudományi Nukleáris Társaság „Hevesy György” emlékérmének alapító okiratát.

Az engedély száma: 1857/7/1980.

Fentieknek megfelelően az emlékérem alapító okiratából a 20.000.-os jutalomdíjra vonatkozó szövegrészt kérjük törölni.

Tisztelettel:

Dr. Nyerges Gábor

c. egyetemi docens
a MOTESZ főtitkára

TISZTELGÉS NEMES HEVES GYÖRGY EMLÉKE ELŐTT

Hevesy György emlékét több alkotás őrzi Magyarországon. Emléktábla jelöli egykori szülőházát Budapesten az Akadémia utcában. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Puskin utca 5. sz. alatti épületében emléktábla hirdeti, hogy Hevesy György itt végezte radioaktivitási kutatásait és a Fizika Tanszék vezetője is volt 1919-ben. Az egyetem új kémiai tömbjében, a Gömb-aulában a névadó Eötvös Loránd szobra mellett állnak a híres tanárok és tanítványok szobrai, közöttük Hevesy Györgyé is. Békásmegyeren, a Zsigmond Király Főiskola aulájában (Kelta u. 2. sz.) a magyar Nobel-díjasokat bemutató szoborparkban Kampfl József 2006-ban felavatott Hevesyt ábrázoló mellszobra áll. Egy másik mellszobra (1995) a Paksi Atomerőmű

szoborparkjában található, valamint egy harmadik Egerben, a Wigner Jenő Középiskola szoborparkjában (II. Rákóczi Ferenc utca 2. sz., Farkas Pál alkotása, 1999). Budapesten a XI. kerületben (Újbudán) utcát neveztek el róla, hasonlóképpen a Pest megyei kisvárosban Turán és a Fejér megyei Polgárdiban is (Vallasek, 2016). Süllysápon, az egykori Hevesy kastély közelében egy park viseli Hevesy György nevét, a Szent István Általános Iskola régi épületének falán pedig 2003-ban tiszteletére emléktáblát avattak. 2000 októbere óta Hevesy nevét viseli a turai Általános Iskola, amelynek udvarán emlékművet is avattak a nagy tudós tiszteletére. A Semmelweis Egyetem Elméleti Orvostudományi Intézetében egy előadótermet neveztek el róla. A nukleáris medicinával foglalkozó orvosok tudományos társaságának, a Magyar Orvostudományi Nukleáris Társaságnak is Hevesy György a névadója. A társaság kongresszusain 1968 óta Hevesy Emlékérmet adományoz a szakma legkiválóbb képviselőinek. 2001-ben a Német Orvostudományi Társaság is Georg von Hevesy díjat alapított. Az általános iskolai oktatásban résztvevő VII. és VIII. osztályos diákok számára az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság valamint a Magyar Természettudományi Társulat 1991-től kezdve minden évben megszervezi a nagy elismertségnek örvendő Hevesy György Országos Kémia Versenyt magyarországi és erdélyi részvétellel. Hevesy György emlékét őrzi a világűrben a de Hevesy nevet viselő 10444 számú kisbolygó, valamint egy holdkráter az égitest északi sarkának közelében.

JEGYZETEK

- ¹ Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707–1780) enciklopédikus tudású szakember: biológus, matematikus, fizikus, csillagász, író, műfordító.
- ² A ma is hatályos 1947. évi IV. törvény egyes címek és rangok megszüntetéséről a második világháborút követő magyarországi társadalmi változások egyik fontos dokumentuma. Ez az egyébként igen rövid törvény mondja ki az örökletes nemesi rangok és más címek, így a vitézi cím megszüntetését és használatuk tilalmát. A törvényt 1947. január 14-én hirdették ki, s attól a naptól hatályos. 1990 után számosan támadták a törvényt, amely kiállta a próbát, és hatályos maradt.
- ³ Budapesti Piarista Gimnáziumot 1717-ben hozták létre és 1883-tól állami tanterv szerinti nyolcosztályos főgimnáziumként működött.
- ⁴ Zemen Pálné helytörténész, Süllysápon él, és kutatja a helyi emlékeket. A süllysápi iskolában tanított és személyesen találkozott Hevesy Hannával, aki egy alkalommal felkereste az ősi kastélyukat.
- ⁵ Sir John Bowring (1792–1872) angol nyelvész. Az első angol nyelvű magyar versantológia (Poetry of the Magyars, 1830) összeállítója. Ő fordította angolra a Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet című, 240 oldalas könyvet is.
- ⁶ Ernest Rutherford (1871–1937) az atomfizika egyik megalapítója, a róla elnevezett atommodell kidolgozója. A radioaktív sugárzáson belüli alfa- és béta-sugárzás felfedezéséért 1908-ban kémiai Nobel-díjat kapott.
- ⁷ Niels Bohr (1885–1962) aki az atomszerkezet és a kvantummechanika kutatója. 1922-ben elnyerte a fizikai Nobel-díjat. Bohr körül kialakult szellemi műhely világhírű volt. 1931-ben, Harald Haffding halála után a Dán Akadémia úgy döntött, hogy Bohr-család kapja meg a Varl Jacobsen által 1914-ben az Akadémiára hagyományozott Eresbolígot. Bohrék 1932-ben költöztek át ebbe az épületbe.
- ⁸ Frederick Soddy (1877–1956), kémiai Nobel-díjas (1921). Ő vezette be az izotópia fogalmát.
- ⁹ Kasimir Fajans (1887–1975). Soddyval közösen felfedezte a Soddy-Fajans-féle eltolódási szabályt. 1913-ban O. H. Göhringgel közösen fedezték fel a protaktinium néven ismert kémiai elemet.
- ¹⁰ Paneth bécsi fizikus, Hevesy közvetlen munkatársa.

- ¹¹ D.I.Mengyelejev (1834–1907) orosz kémikus, a periódusos rendszer megalkotója. A 101-es rendszámú kémiai elem, a Mendelévium és a Holdon található Mengyelejev-kráter róla kapta a nevét.
- ¹² Dirk Coster (1889–19509 holland fizikus, Hevesyvel együtt dolgozott.
- ¹³ A titán a periódusos rendszer 22. eleme.
- ¹⁴ A cirkónium a periódusos rendszer 40. eleme.
- ¹⁵ Müller Ferenc (1742–1825) erdélyi bányafelügyelő, a tellúr ellem felfedezője..
- ¹⁶ A tellúr a periódusos rendszer 52. eleme.
- ¹⁷ Hevesy György, 1944-ben, az 1943-as kémiai Nobel-díját magyar állampolgárként vette át.
- ¹⁸ Hans von Euler (1873–1964). 1929-ben Arthur Hardennel megosztva elnyerte a kémiai Nobel-díjat „a cukor erjedésének és az erjesztő enzimek terén végzett kutatásaiért”. Távoli rokona volt a Leonhard Euler svájci matematikusnak.
- ¹⁹ Lénárd Fülöp (1862–1947). A fizikai Nobel-díjat 1905-ben kapta: „a katódsugarakkal kapcsolatos munkásságáért”.
- ²⁰ Bárány Róbert (1876–1936). Az 1914. évi fiziológiai vagy orvostudományi Nobel-díj kitüntetettje: „a vesztibuláris apparatus (egyensúlyszerv) fiziológiájával és kórtanával kapcsolatos munkáiért”.
- ²¹ Szent-Györgyi Albert (1893–1986). A fiziológiai vagy orvostudományi Nobel-díjat 1937-ben kapta „a biológiai égfésfolyamatok terén tett felfedezéséért, különösen a C-vitamin, valamint a fűmár-katalízis vonatkozásában”.
- ²² Nemes Békésy György (1899–1972). a fiziológiai vagy orvostudományi Nobel-díjat 1961-ben kapta: „a fűl csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért”.
- ²³ Dag Hammarskjöld (1905–1961) Az ENSZ második főútkára. 1961-ben repűlőgép-szerencsétlenség áldozata lett. Abban az évben posztumusz Nobel-békédíjat kapott.
- ²⁴ Dr. Kocsár László (1924–1988) orvos professzor, Hevesy György ösztöndíjasa Stockholmban.

nemes Hevesy György

1885. augusztus 1-én született nemes Hevesy György
1903: a Budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett
1908: Doktori fokozatot szerez a Freiburgi Egyetemen
1911–1914: Tudományos munkatárs Manchesterben
1913 áprilisában Paneth-tel közösen felfedezik a radioaktív nyomjelzés módszerét
1920–1926: a Koppenhágai Egyetemen Niels Bohr munkatársa
1923: Costerrel közösen felfedezik a 72. elemet: a Hafniumot
1926–1934: Freiburgban intézetvezető
1935–1943. Koppenhágában intézetvezető
1943-ban kémiai Nobel-díjjal tüntetik ki
1944-től családjával Koppenhágába telepszik le
1945-től többé nem jön Magyarországra
1966-ban Freiburgban hunyt el.
2001. április 19-én helyezték hamvait végső nyughelyére a Fiumei-úti Nemzeti Sírkertben

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakos Károly (1999): Hevesy György élete. *Fizikai Szemle*, XLIX. évf. 1999., (1):16.
- Bücher, Karl (2005): A munkamegosztás típusai. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Corvinus Egyetem.
- Coster, D. – Hevesy György (1923): On the new element hafnium. *Nature*. vol. 111., pp. 182.–183.
- Csernay László (2012): A nukleáris medicina megalapítója. [In: Vincze J. (szerk.) *Emlékezünk orvosainkra* 13.] NDP K., Budapest, pp. 192–196.
- Hevesy György (1924): The hafnium content of some historical zirconium preparations. *Nature*. vol. 113., pp. 384–385.
- Hilde Levi (1985): *George de Hevesy Life and Work*. Rhodos, Copenhagen.
- Kocsár László (1960): *Hevesy György 75 éves. Orv. Hetil.* 1864–1866.
- Kocsár Ilona – Vincze János (2015a): Hevesy György. [In: Vincze J. (szerk.) *Emlékezünk orvosainkra* 20.] NDP K., Budapest, 2015; pp. 73–80.
- Kocsár Ilona – Vincze János (2015a): Prof. Dr. Kocsár László (1924–1988) és a Nobel-díjas Hevesy György (1885–1966) kapcsolata. [In: Vincze J. (szerk.) *Emlékezünk orvosainkra* 24.] NDP K., Budapest, pp. 157–162.
- Kovács László (2000): Hevesy György:1985–1966. In: *Studia Physica Savariensia* Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely
- Kunfalvi Rezső (1981): Hevesy György. *Fizikai Szemle*. 31. évf., 137–151.
- Magyar Értelmező Kéziszótár (2003): *Munka*. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 948. -1199.
- Marx György (1988): *George de Hevesy 1885–1966 Festschrift*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Palló Gábor (1986): Egy tudósnek csak gondolatai vannak... *Fizikai Szemle*. 36. évf., 137–140.
- Palló Gábor (1998): *Hevesy György, a múlt magyar tudósai*. Akadémiai K., Budapest.
- Sík Endre (1999): *Megközelítések a munka szociológiájához*. BKE Közgazdasági Továbbképző Intézet, Bp.
- Szalay Sándor (1966): Dr. Hevesy György. *Fizikai Szemle*. 12., pp. 353–356.
- Vallasek István: (2016): Hevesy György (1885 – 1966) Nobel-díjas tudós munkássága. Előadás elhangzott Kolozsvár, EMT (a szerző az alulírott rendelkezésére bocsátotta az előadás szövegét)
- Varga János (2017): Tavaly volt 50 éve, hogy meghalt a radioaktív nyomjelzés és a hafnium Nobel-díjas felfedezője, Hevesy György kémikus. *Valóság*, 12. sz., 57–71.
- Vincze János (2020): *Magyar Nobel-díjasok*. NDP K., Budapest.
- Vincze János (2012): Georg Hevesy – Nobel-prize (1885–1966). [In: Vincze J. (szerk.) *Emlékezünk orvosainkra* 13.] NDP K., Budapest, pp. 189–191.
- Vincze János – Kocsár Ilona (2020): A Nobel-díjas Hevesy György kapcsolata Kocsár László orvosprofesszorral. *Orv. Hetilap*, 161(30):1266–1268.
- Vincze-Tiszay Gabriella (2020): *Pszichológiai breviárium III. kötet*, NDP K. Budapest, 852–856.
- Zemen Pálné (2019): Múlt(t)6-tatlan. *Súlysápi Hírforrás*, (3):6–8.

Tőreki Milán

Az európai gazdasági integráció rendszere

Recenzió Halmai Péter akadémikus új könyvéről

The System of the European Economic Integration

Book Review about Professor Peter Halmai's New Book

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen recenzió Halmai Péter Európai gazdasági integráció című (2020) több száz oldalas, nagyon részletes és adatgazdag művének ismertetésére vállalkozik. A könyvismertetés a mű összefoglalásán túl értékeli a monográfia legfontosabb fejezeteit, de azokat elsősorban a saját témája, a pénzkibocsátás jogának szempontjából elemzi. A recenzió írója külön is foglalkozik a közös valutával kapcsolatos részekkel, továbbá kitér azokra a nemzetközi forrásokra, amelyekre Halmai Péter művében támaszkodik. Mivel Halmai Péter műve tankönyv is, külön ki kell emelni a szöveg magas színvonalú megszerkesztettségét és a közérthetőségét. A recenzió szerzője törekszik arra, hogy saját hozzászólásait szakirodalmi hivatkozásokkal támassza alá, ezzel is bővítve a monográfia szakirodalmi spektrumát.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A12, E02, G28

Kulcsszavak: EU, közös valuta, pénzkibocsátás, gazdasági integráció, euró

SUMMARY

This review aims to present the hundreds of pages of very detailed and data-rich work by Péter Halmai entitled European Economic Integration. Beyond the summary of the work, the book review evaluates the most important chapters of the monograph but analyzes them primarily in terms of its own topic, the right to issue money. The author of the review specifically dwells upon the parts related to the common currency; furthermore, he gives an account of the international sources on which Péter Halmai also relies in his work. As the work of Péter Halmai is also a textbook, the high-quality construction of the text and its comprehensibility should be highlighted. The

TÖREKI MILÁN, PhD hallgató, Nemzeti Közszerződési Egyetem (torekimilan@gmail.com).

author of the review seeks to support his own contributions with literature references, thus expanding the bibliographic spectrum of the monograph.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: A12, E02, G28

Keywords: EU, common currency, money issuance, economic integration, euro

BEVEZETÉS

Halmi Péter Európai gazdasági integráció című munkája 2020-ban a Scientia Rerum Politicarum nevű sorozat elemeként, a Dialóg Campus gondozásában jelent meg Budapesten. A kötetet megalapozó széleskörű kutatások „A modern állam gazdasági szerepének legújabb dimenziói” elnevezésű, a szerző vezetése alatt működő Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében folytatott munkák részeként valósultak meg. A könyv alapvető erénye a bonyolult témakör átfogó, logikus rendszerezése (lásd részletesen Halmi, 2020g). A 11 fő téma (fejezet) számos altémára (alfejezetre) épül. A kötet alapvetően közgazdaságtudományi profillal rendelkezik, azonban számos további tudományterületet érint, többek között a közgazdaságtanon túl a gazdaságtörténeti kérdéseket is. A könyv eredeti funkciója szerint rendszerező kézikönyv, egyben tankönyv, amelyből könnyedén tanulhatják meg a hallgatók az európai integráció gazdaságtanának alapjait. Különösen elismerést igényel, hogy a szerző minden fejezet végén az ún. „áttekintő fogalmak” alatt összegyűjti a téma megértéséhez szükséges legfontosabb fogalmakat.

A GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ ALAPJAI, UNIÓS POLITIKÁK

Az első fejezet a gazdasági integráció elméleti alapjait tárgyalja. Az egykori Római Szerződés rendelkezett az európai vámunióról, amely aztán 1968-ban megszüntette az Európai Gazdasági Közösség tagjai közötti határokon kivetett vámokat. Ma olyan egszges kereskedelmi tér-

ségről beszélhetünk, amelyen belül minden áru szabadon mozog, függetlenül attól, hogy az EU mely tagállamában állították elő. 1993. január 1-től létrejött az egszges piac és megvalósult a négy alapszabadság, az áruk, a szolgáltatások, a személyek és a tőke szabad áramlása. 1986 óta több mint 200, az adópolitikára, az üzleti szabályozásra, a szakképesítésekre és az átjárható határok előtti egyéb akadályok megszüntetésére kiterjedő jogszabály harmonizációjára került sor (Európai Bizottság, 2018).

A második fejezet nagyon sok szempont alapján vizsgálja meg a közös kereskedelempolitikát, többek között azt, hogy miért van szükség közös kereskedelempolitikára, mi a jelentősége a nemzetközi kereskedelemnek az Európai Unióban, melyek az alapelvei és céljai a közös kereskedelempolitikának, s melyek az eszközei mindennek. Az EU kereskedelempolitikája magában foglalja az áruk és szolgáltatások kereskedelmét, a közvetlen külföldi befektetéseket, a szellemi tulajdon kereskedelmi vonatkozásait és a közbeszerzéseket. Három fő elemből áll: kereskedelmi megállapodások az EU-n kívüli országokkal; a piac szabályozása az uniós vállalatok és termelők védelme érdekében; részvétel a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) munkájában. Utóbbinak az uniós tagállamok egyenként is a tagjai, de a nemzetközi szinten az EU képviseli az érdekeiket. A kereskedelmi egyezményeket az EU az Unió kívüli országokkal köti, hogy jobb feltételekben állapodjon meg a tagállamok számára, és ösztönözze a beruházásokat (Piti, 2019; Európai Parlament, 2019). Külön kiemelést igényel: a szerző e fejezetben önálló alfejezetet szánt a dezintegráció témakörére. Abban kitért a brexit hatásaira¹ a közös kereskedelempolitika kapcsán. Mivel a brexit hatásai még napjainkban is formálódnak, ezért fontos lenne, hogy a könyv újabb kiadása külön figyelmet fordítson ezen folyamatok értékelésére, mivel azok hosszú távú hatásai csak korlátozottan láthatóak előre.

Az ötödik fejezetben kiváló összegzést és körképet kapunk a közös agrárpolitikáról. Miképpen a kötet többi fejezete is, e rész is objektív és beható módon tárgyalja e témakört (Halmi,

2020c, d, e). E sorok írójának véleménye szerint az EU-val szembeni esetleges fenntartások éppen az uniós mezőgazdasági politika miatt merülhetnek fel. Az 1962-ben létrehozott közös agrárpolitika partneri viszonyt teremt a mezőgazdaság és a társadalom, valamint Európa és az európai gazdálkodók között. A KAP arra irányul, hogy támogassa az agrártermelőket és javítsa a mezőgazdaság termelékenységét, és ezáltal biztosítsa, hogy a fogyasztók folyamatosan és megfizethető áron hozzájussanak a szükséges élelmiszerekhez. Fontos cél, hogy e tevékenység tisztességes megélhetést biztosítson az uniós gazdáknak, legyenek azok nyugat-európai vagy kelet-középeurópai termelők. A fejlesztések, a közös mezőgazdasági politika megvalósítása során alapvető szempontként figyelembe veszik a klímaváltozást is. Ennek a politikának a célja, hogy életben tartsa a vidéki kistérségeket, bírjon népességmegtartó funkcióval, azaz képes legyen munkahelyeket biztosítani az ott lakók számára. Itt nemcsak a szűken vett mezőgazdasági termelésre kell gondolni, hanem a szolgáltató szektorra is, azon belül pedig a falusi és gasztronómiai turizmusra, amelyre szintén komoly fejlesztési kereteket biztosít az Európai Unió. A KAP az összes uniós tagország közös szakpolitikája. Irányítása és finanszírozása uniós szinten, uniós költségvetési források felhasználásával történik. Itt meg kell említeni a két „tábor”, akik meghatározhatják a KAP jövőjét. A szerző ezt a két „tábor” radikális reformistákban és a status quo védelmét képviselőkben határozza meg. Ugyanakkor a reformirányzatok között jelentős különbségek is kimutathatók. A lopakodó renacionalizáció lehetősége a KAP háttérében mindvégig jelen volt, ám azt nyíltan senki sem vállalta. Felmerülhet a közvetlen támogatások részben renacionalizált („visszanemzetiesített”) rendszerének lehetősége, de a teljes, a finanszírozásra is kiterjedő renacionalizáció igénye is. A radikális reform alapvető célja lehet, hogy az uniós mezőgazdasági politikát minél inkább összehangolják a világkereskedelmi előírásokkal, és a további mezőgazdasági integráció egyúttal – a belső piac sérelme nélkül – rugalmasabb tagál-

lami implementációval kapcsolódhasson össze. Annak érdekében, hogy az európai mezőgazdaság jövőjét biztosítsa, a KAP az évek során továbbfejlődött, igazodva a változó gazdasági viszonyokhoz, valamint a polgárok elvárásaihoz és szükségleteihez. 2018. június 1-jén az Európai Bizottság előterjesztette a KAP 2020 utáni jövőjére megfogalmazott javaslatait. Azáltal, hogy az Európai Bizottság meghatározza a KAP jövőbeli prioritásait, megindulhat a vita arról, hogyan lehetne rugalmasabban megvalósítani a szakpolitikai intézkedéseket annak érdekében, hogy jobb eredmények szülessenek.

A hatodik fejezet (Regionális politika) a regionális fejlettségből adódó különbségek – a „gazdag” és „szegény” régiók – elemzésével indul, amelyek jelenleg is komoly problémák forrása az Európai Unióban. Részletes és szemléletes elemzésre kerülnek az egy főre jutó reál GDP konvergencia időbeli és térbeli változásai, valamint kiváltó okai (Halmi, 2009; 2019a, b; Halmi–Vásáry, 2010a; 2012). Az EU regionális politikája fejlődésének ismertetését követően a strukturális politika és alapelvei, valamint az ezzel kapcsolatos támogatások rendszere, a strukturális és beruházási alapok, illetve a kohéziós politika és annak szerkezeti változásai kerülnek bemutatásra.

GAZDASÁGI ÉS MONETÁRIS UNIÓ, MONETÁRIS POLITIKA AZ EURÓÓVEZETBEN

Különösen érdekes és hasznos a hetedik fejezet, ami a Gazdasági és Monetáris Unió, ezen belül az egységes valuta, az euró kérdéskörét tárgyalja (Halmi, 2013, 2017, 2018c, 2020d, g, 2021). Történetiként nagyon fontosnak gondolom a kibocsátott pénzekben (érmékben, bankjegyekben) rejlő szimbolizmust, annak tudatos, felülről irányított folyamatát. Ennek bizonyítására szeretném idézni Brozovic horvát politikus és nyelvész álláspontját, aki 1990-es évek elején így vélekedett a nemzeti valuta fontosságáról: „A pénz a nemzetgazdaság alapköve, viszont egyúttal a nemzeti szuverenitás egyik legfontosabb jelképe is, és mindez az adott pénzt használó országot tükrözi. A

pénz szimbolikus szerepének több összetevője is van, az egyik ilyen alapvető karakter, maga a valutának a neve. Emellett, azon államok számára, akik csatlakoztak, vagy csatlakozni kívánnak az Európai Unióhoz, és valutájukat majd euróra cserélik, csupán a nemzeti önkifejezés egy rövidke pillanatára van lehetőségük.” (Tim, 2017). A pénzek tökéletes lenyomatai az adott kor társadalmának, gazdaságának és politikai állapotának. Az 1992. februárjában Maastrichtban aláírt Maastrichti Szerződés 1993. november 1-jén lépett hatályba, amely az euró bevezetéséhez szükséges feltételekről rendelkezett. 1995. december 15-én és 16-án az Európa Tanács madridi ülésén elfogadták az euró bevezetésének forgatókönyvét és az új valuta neve az euró lett. Az euró elnevezéssel a pénz nemzetek feletti, közös európai és egységes voltát kívánták hangsúlyozni, szemben más történelmi valutanevekkel; illetve az minden tagállami nyelven könnyen kimondható és leírható. Szemben az euró elődjével az ECU-val, ami csupán számolási egység volt, ám emlékeztetett egy régi, középkori eredetű francia pénznemre. Az euró bankjegyek minden eurót bevezető országban azonosak. Az érmék előoldala szintén azonos, kizárólag az érmék hátoldalán jelennek meg nemzeti sajátosságok. 1998. május 3-án az Európa Tanács 975/98/EK rendeletének 10-es pontja így fogalmaz: „mivel az, hogy az érméknek egy európai és egy nemzeti oldala lesz, megfelelő kifejezése a tagállamok közötti európai monetáris unió gondolatának, és jelentősen növelheti az érmék elfogadottságát az európai polgárok körében”. Éppen ezért felértékelődik a pénzek szereplő szimbolika szerepe is. Egyrészt, ez az egyetlen felület, amelyet saját jogkörében befolyásolhat a kibocsátó ország, másrészt az adott veret tüntet a kibocsátó ország határain. Minden euróvezetői tagállam által – az EKB által előzetes jóváhagyásával – előállított forgalmi euró érme törvényes fizetőszköz valamennyi eurót használó országban. Azaz egy adott ország euró veret nem csak a saját országában, hanem 19 másik európai országban is használható. Így megközelítőleg közel 338 millió emberhez jut el. Érdekesség továbbá,

hogy 2012 óta az Európai Központi Bank évi két jubileumi forgalmi euró érme kibocsátását engedélyezi a tagországoknak, de hogy ne váljon teljesen kaotikussá az éremkibocsátás, ezért a darabszámot a hagyományos forgalmi érmék darabszámának 5%-ában határozta meg (Európai Unió). A legelső ilyen érmét 2004-ben Görögországban bocsátották ki az athéni olimpiai játékok alkalmából. Ennél az érménél még nem volt meghatározva az 5%-os kvóta, éppen ezért közel 50 millió darab készült belőle.

Ez a fejezet kitér arra, hogy milyen előnyekkel járhat a kollektív központi bank valamely valutaközösség számára. Fontos szempont és kihívás viszont, hogy a központi bankok milyen viszonyban vannak az országuk kormányával és a közös kollektív bankkal. Itt érdemes lehet összehasonlítani az EKB-t a magyar pénzkibocsátás és a magyar jegybanki szabályozás szerkezetével. A magyar pénzkibocsátás mindig az állam közjogi feladatai közé tartozott.

A pénz szerepe és megjelenése a történelem során folyamatosan átalakult: a kezdetleges materiális árupénztől fokozatosan fejlődött, míg végül a hangsúly az immateriális pénzeszközökre tolódott. Erre kiváló példa lehet Svédország, ahol a jelenlegi adatok szerint 2% alatt van a készpénzes fizetések aránya: ezzel az értékkel a világon az első helyen van a készpénzmentesség tekintetében. A legtöbb bank már nem fogad el készpénzt, sőt a templomokban és a hajléktalanoknak is már kártyával lehet adakozni (Internet-1, 2018). A svédországi jelenségnél sokkal meghökkentőbb folyamat játszódik le Kínában. 3 év leforgása alatt, 2016-ban a mobillal történő fizetések 5,5 billió dollárt tettek ki, ami nagyjából az amerikai piac ötvenszeresének felel meg. „Kínában a változás a telefonokon történt. Volt olyan ember, aki mindaddig észre sem vette, mennyire függővé vált a mobilfizetésektől, amíg a bankja fel nem hívta, hogy három héttel ezelőtt egy ATM automatában hagyta a bankkártyáját és ez fel sem tűnt neki.” (Internet-2, 2017). Ez a fajta tendencia több, biztonságpolitikai, gazdasági és kulturális kérdést fog felvetni, ugyanis már a bankszámlapénz sem kizárólagos, mivel rengeteg új al-

ternatív fizetési mód, kriptovaluta jelent meg, amelyek függetlenek nemzeti kormányoktól és a kontrollált bankrendszert megkerülve kínálnak új lehetőségeket. Véleményem szerint fel kell készülni ezekre a változásokra, mivel már gyakorlatilag a mindennapjaink részeivé válnak. A fő kérdés az, hogy ebben a modern világban az állam pénzkibocsátási joga hogyan fog átalakulni. A különböző kriptovaluták előretörésével egyre inkább növekszik az online valuták népszerűsége (2021. január elején az egyik legnépszerűbb kriptovaluta, a bitcoin új történelmi csúcstól döntött. Egy egység bitcoin 40 ezer USA dollárba került!) és kereslete, ezzel egyenes arányban nő az aggodalom, hogy a szabályozatlanság milyen hatással van a gazdaságra globálisan. A kriptovaluta-hálózat jelentős hiányokat mutat a szabályozások területén. Sok olyan felhasználó számára jelent vonzó alternatívát, akik a decentralizáltságból adódó előnyöket próbálják kihasználni. Nem beszélve a bűnözőkről, adókerülőről, pénzmosókról. Kifejezetten nehéz a tranzakciók nyomon követése, néhány esetben szinte lehetetlen. Ugyanakkor az EKB is és az EU is szabályozási hálót szeretne a kriptovaluta világában, de ez átfogó és a nemzetállamokon átnyúló egyezményt igényelne. A könyv esetleges fejlesztése esetén fontos lenne erre a témakörre is kitérni. Ez a kérdés már csak azért is aktuális, mert az EKB új elnöke Christine Lagarde személyében olyan vezetője lett az EKB-nak, aki nem idegenkedik e témától, sőt támogatója a különböző kriptotechnológiák kifejlesztésének. Ezzel paradigmaváltás történt az EKB történetében, ugyanis Lagarde elődje Mario Draghi többször felszólalt a kriptopénzek ellen, sőt utolsó megszólalásaiban is az észteket ostromozta leendő nemzeti kriptovalutájuk, az Estcoin miatt.

A pénzmosás és a közös európai valuta kapcsolatainak érdekes aspektusa: az 500 eurós bankjegyet a fekete pénzmozgások forgatói jobban szeretik és jobban is váltják, mint a kisebb címletű euró bankjegyeket. 2016-ban többek között ezért is döntött úgy az Európai Központi Bank, hogy kiveti a forgalomból Európa egyik legnagyobb címletű bankjegyét, mivel

azok többségében a feketegazdaságban forognak, azt táplálják. Ez a hír a magyar közvéleményben a sajtó által úgy csapódott le, mintha kivonták volna a forgalomból az 500 euróst, pedig erről szó sincs. Mindössze megszüntetik annak további gyártását és forgalmazását, azaz amennyiben bekerül az EKB valamely bankfiókjába azt már a Központi Bank teaurálja, és nem adja már ki a forgalom részére. Ezentúl viszont „az 500 eurós bankjegy törvényes fizetőeszköz marad, és soha nem veszíti el értékét, továbbá a többi címlethez hasonlóan az 500 eurós is korlátlan ideig meg fogja őrizni értékét, és az eurorendszer nemzeti központi bankjainál bármikor beváltható.” (Európai Központi Bank, 2016). Amikor a fent részletezett kétes használat ténye jobban elterjedt, az EU Pénzmosás-elleni Hivatala már azt képviselte, hogy az ötszáz eurós bankjegyeket ki kellene vonni a forgalomból. Ezek ugyan darabszámba csak a forgalomban lévő bankjegyek 3 százalékát képviselték, értékben azonban az összes bankjegy értékének 28 százalékát. További érdekesség, hogy minden negyedik ötszáz eurós Spanyolországban van. Az ebből adódó következtetések komoly munkát adtak a spanyol és az EU-s pénzmosás elleni rendőri egységeknek (Brückner, 2017).

EURÓPAI NÖVEKEDÉSI PROGRAMOK

A könyv utolsó fejezete foglalkozik a különböző európai növekedési programokkal és célkitűzésekkel (Az európai növekedési modellel és annak fő problémáival részletesen foglalkoznak az alábbi művek: Halmai – Vásáry, 2010b, 2011, 2012; Halmai, 2011, 2014, 2015, 2018a; Elekes – Halmai, 2013a, b). E témakör egyik alapvető eleme a spanyol EU elnökség alatt elfogadott Európa 2020 Stratégia a növekedés három pillérét fogalmazta meg. Célul tűzte ki az intelligens, fenntartható és befogadó növekedést, melyeknek együttesen kell érvényesülnie. Az EU2020 stratégia a különböző célok mentén célértékeket határozott meg, amelyekkel egységes szerkezetben és kibővíve rögzítette a külön-

böző stratégiák célkitűzéseit. Ennek érdekében 2020-ig az alábbi célokat kellett elérni: 75%-os foglalkoztatottság a 20-64 éves korosztályban, az EU GDP-jének 3%-át kutatás-fejlesztésre kell fordítani, az energiahatékonyságot 20%-kal kell növelni, a megújuló energiaforrások arányát 20%-ra kell emelni, az üvegházhatású gázok kibocsátását 20%-kal kell csökkenteni, a korai iskolaelhagyók arányának 10% alatt kell lennie és a fiatal generáció 40%-ának felsőfokú végzettséggel kell rendelkeznie, illetve legalább 20 millió fővel kell csökkenteni a szegények számát.

Nilvánvaló, hogy ezeket a célokat a különböző országokban és különböző fejlettségű régiókban eltérő eséllyel lehetett megvalósítani, tehát a területi sokszínűség ismerete és a területi szempontok figyelembevétele nagyon fontos a Stratégia végrehajtásában. A stratégia eredetileg összesen nyolc (később kilenc) kiemelt mutatót rendelt a fejlődés monitorozásához. A legutolsó ilyen értékelés (amely 2017. és 2018. évi statisztikákkal dolgozott, s amelyet nemrég mutattak be) egyelőre vegyes képet mutat. A károsanyag-kibocsátás vagy a felsőfokú végzettségre vonatkozó célszám esetén az EU összességében már elérte a kitűzött célokat. Az éghajlatváltozási és energiaügyi célkitűzések vagy a foglalkoztatásra vonatkozó célok még teljesíthetőnek tűntek, ugyanakkor a kutatás és innováció területén jelentős volt az elmaradás. A hazai célokat tekintve Magyarország kicsit jobban áll: három célszámot már teljesítettünk, a kibocsátáscsökkentésre, a megújuló energiaforrások használatára, valamint a szegénységi küszöb alatt élőkre vonatkozót (Internet-3, 2019). E recenzió a kényszerű terjedelmi korlátokat betartva törekedett e nagy és nagyon összetett, számos területre komplexen kitérő mű e sorok írója számára legfontosabb fejezeteit és értékeit kiemelni. A könyv ismeretanyaga, ábrái és diagramjai naprakészek, azok könnyen használhatók. Bátran ajánlhatók nem csak egyetemi hallgatóknak, hanem a témakörrel foglalkozó szakembereknek és további érdeklődőknek is. Utóbbiak között az érdeklődő laikusoknak is, mivel nyelvazata könnyen érhető, témája pe-

dig minden magyar állampolgárt alapvetően érint, hiszen az Európai Unió állampolgárai vagyunk, azaz mindennapi életünket és jövőnket nagyban meghatározzák az Európai Unió keretében meghatározott szabályok, létrehozott intézmények. A kötet szakirodalmi mértéke kiváló, területenként a legfrissebb, külföldi írásokat használja, amely a kutatók számára hasznos iránymutatás lehet. A legtöbb külföldi hivatkozás Richard Baldwin műveire történ². A fentiekből következtetően joggal feltételezhető, hogy Halmai Péter alaposan lábjegyzetelt könyve nemcsak mondanivalója, hanem a hivatkozott szakmunkák gazdagsága miatt is minden bizonnyal gyakran forgatott munka lesz.

Halmai Péter: Európai gazdasági integráció. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020. ISBN 9786156020321 Terjedelem: 318 oldal

JEGYZETEK

- ¹ A szerző számos művében behatóan vizsgálta a Brexit problémakörét. Ld. Halmai (2018b, 2020a, b, g, h) A ténylegesen megvalósulttól eltérő forgatókönyvek megvalósítására lehetőséget nyújtott volna) a differenciált dezintegráció valamelyik változata. Ld. Halmai (2019c, d).
- ² R. Baldwin az Egyesült Államokban született és a nemzetközi gazdasági folyamatok professzora, aki az 1990-es évektől számtalan saját könyvet is írt, amelyek fő témája a globalizáció és a világkereskedelem elmúlt 30 éve. Továbbá széles körben publikált a regionalizmus, az európai integráció, a gazdaságföldrajz, a politikai gazdaságtan és a növekedés témakörében. A globalizáció gazdasági mozgatórugóinak és kockázatainak nemzetközileg is elismert szakértője. Sajnos magyarul még nem jelentek meg művei, éppen ezért kiemelkedően fontos, hogy a szerző sokszor hivatkozik rá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Tanács 975/98/EK rendelete: *a forgalomba hozatalra szánt euro-érmék címleteiről és technikai jellemzőiről*, (1998. május 3.)
- Brückner Gergely (2017): *A legértékesebb bankjegy a világon*: [https://index.hu/gazdasag/2017/10/29/az_otsz-](https://index.hu/gazdasag/2017/10/29/az_otsz)

- az_eurost_kivonjak_a_forgalombol_a_svajci_ezer_frankos_vizont_marad/(Utolsó elérés: 2021. 01. 18.)
- Elekes Andrea – Halmi Péter (2013a): Growth Model of the New Member States: Challenges and Prospects, *Interconomics: Review of European Economic Policy* 48: 2 pp. 124-130.
- Elekes Andrea - Halmi Péter (2013b): Az új tagállamok növekedési modellje: Kihívások és kilátások, *Külgazdaság* 57: 7-8. pp. 32-66.
- Európai Bizottság (2018): *A vámunió ünneplése: 50 éves a világ legnagyobb kereskedelmi övezete.* https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_18_4265 (Letöltés dátuma: 2021.01.13).
- Európai Központi Bank (2016): Kommunikációs Főigazgatóság sajtóközleménye, 2016. május 4.: *Az EKB beszünteti az 500 €-s bankjegy gyártását és kibocsátását* <https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2016/html/pr160504.hu.html> (Utolsó elérés: 2021. január 5.)
- Európai Parlament (2019): *A globalizáció kiaknázása: minden, amit érdemes tudni az EU kereskedelmi politikájáról.* <https://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/economy/20190528STO53303/a-globalizacio-kiaknazasa-amit-erdemes-tudni-az-eu-kereskedelmi-politikajarol>. Utolsó letöltés dátuma: 2021. 07. 02.
- Európai Unió: *Az euró.* http://europa.eu/european-union/about-eu/money/euro_hu
- Halmi Péter (2011): Válság és potenciális növekedés az Európai Unióban, *Közgazdasági Szemle*, 58/12, 1059-1081.
- Halmi Péter (2013): Európai integráció és szuverenitás. A gazdasági kormányzás új dimenziói. *Magyar Tudomány* 174(4), 411-421.
- Halmi Péter (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Halmi Péter (2015): Az európai növekedési potenciál eróziója és válsága, *Közgazdasági Szemle* 62/4 sz. 379-414.
- Halmi Péter (2017): Új geometria: „teljes” gazdasági és monetáris unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány* 178(1), 6-17.
- Halmi Péter (2018a): Az európai növekedési modell ki- fulladása. *Közgazdasági Szemle* 65(2), 122-160.
- Halmi Péter (2018b): A Brexit lehetséges gazdasági hatásai. Gazdaságtani alapok, módszertani lehetőségek, *Európai Tükör*, XXI:2 sz., 7-32.
- Halmi Péter (2018c): Európai reformok: Többsebes- ségű Európa? Differenciált gazdasági integráció ver- sus átfogó reform. *Európai Tükör*, 21/3, 21-44.
- Halmi Péter (2019a): Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle* 66/6. sz. 687- 712.
- Halmi Péter (2019b): Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében. In: *Közlet Európa tá- vol*, Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 189-230.
- Halmi Péter (2019c): Bevezetés: tagállami integrációs modellek, 15-27. o.; In: Halmi Péter (szerk.): *Tagál- lami integrációs modellek. A gazdasági kormányzás új dimen- ziói az Európai Unióban*, Dialóg Campus, Budapest, 2019.
- Halmi Péter (2019d): Differenciált integráció: gazdasá- gi integrációs modellek, 67-142. o. In: Halmi Péter (szerk.): *Tagállami integrációs modellek. A gazdasági kor- mányzás új dimenziói az Európai Unióban*, Dialóg Cam- pus, Budapest, 2019.
- Halmi Péter (2020a): A brexit gazdaságtana, 85-212.; In: Halmi Péter (szerk.) (2020e) *A BREXIT forgató- könyvei és hatásai*, Budapest, Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó, 2020.
- Halmi Péter (2020b): A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete. *Közgazdasági Szemle*, 2020. 67/9 sz. 837- 877.
- Halmi Péter (2020c): Közös Agrárpolitika. In: Kengyel Ákos (szerk.) *Európai uniós politikák.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020
- Halmi Péter (2020d): GMU 2.0: felelősség versus szo- lidaritás? *Külgazdaság*, LXIV. évf., 2020. szeptember- október, 3-34.;
- Halmi Péter (2020e): A Közös Agrárpolitika rendszere, In: Halmi Péter (szerk.) (2020) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2020.
- Halmi Péter (2020f): A Közös Agrárpolitika rendszere, In: Halmi Péter (szerk.) (2020) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2020. 338 o.,
- Halmi Péter (2020g): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Mone- táris Unió ökonómiaja*, Akadémiai kiadó, Budapest
- Halmi Péter (2020h): A populizmus ára: a Brexit adó, *Magyar Tudomány*, 2020, 181/12. sz., 1621-1635.
- Halmi Péter (2021): Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyítésének egyes tényezői, *Pénzügyi Szemle* 2021. 1. sz.
- Halmi Péter - Vásáry Viktória (2010a): Real conver- gence in the new Member States of the European Union (Shorter and longer term prospects), *European Journal of Comparative Economics* 7: 1 pp. 229-253.

- Halmai Péter – Vásáry Viktória (2010b): Growth Crisis in the EU: Challenges and Prospects, *Intereconomics: Review of European Economic Policy* 45: 5 pp. 329-336.
- Halmai Péter – Vásáry Viktória (2011): Crisis and economic growth in the EU: Medium and long-term trends, *Acta Oeconomica* 61/4. sz. 465-485.
- Halmai Péter – Vásáry Viktória. (2012): Convergence crisis: economic crisis and convergence in the European Union, *International Economics and Economic Policy* 9(3), 297-322.
- Internet-1 (2018): *Svédországból végleg száműzhetik a készpénzt:* <http://kitekinto.hu/2018/05/03/europai-ugyek/svedorszagbol-vegleg-szamuizhetik-a-keszpenzt/126966/> Letöltés dátuma: 2021.01.15.
- Internet-2 (2017): *Kínában a készpénzt lassan felváltják az okostelefonok:* <http://kitekinto.hu/2017/07/18/europan-kivul/kinaban-a-keszpenzt-lassan-felvaltjak-az-okostelefonok/> (Utolsó letöltés dátuma: 2021. 01. 15.)
- Internet-3 (2019): *Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy*, 2019 edition, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/KS-04-19-559> (Utolsó elérés: 2021. 01.16.)
- Piti Enikő (2019): *Minden, amit érdemes tudni az EU kereskedelmi politikájáról*, <https://csmkik.hu/een/hirek/min-den-amit-erdemes-tudni-az-eu-kereskedelmi-politikajarol>. (Letöltés dátuma: 2021.01.13.)
- Tim Unwin (2017): *Banknotes and National Identity in Central and Eastern Europe*: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/sites/default/files/22-unwin.pdf>

Hrecska-Kovács Renáta

Szociális biztonság a nemzetközi és a hazai közszolgálatban

Social Security in International and Domestic Public Service

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány célja azon munkavállalói juttatások bemutatása, amelyek a nemzetközi és a hazai közszolgálatban egyaránt meghatározzák a tisztviselők szociális biztonságát. A cikk kiindulópontja a nemzetközi közszolgálat egyik szereplőjének, az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) Személyzeti Rendeletek és Szabályok (UN Staff Regulations and Rules, továbbiakban: személyzeti szabályzat) nevű belső „munka törvénykönyvén” alapuló sajátos gyakorlata. Rendszertanilag követi a személyzeti szabályzat dogmatikai felépítését, és ehhez teszi hozzá összehasonlító jogi értékelésben a hazai jogtechnikai megoldásokat. A leírtakat értékelve arra a következtetésre jutunk, hogy a szociális ellátások terén nincsenek nagyobb különbségek sem aközött, hogy nemzeti vagy nemzetközi foglalkoztatásról van szó, sem pedig aközött, hogy pontosan milyen jellegű juttatásokhoz férhetnek hozzá az érintett tisztviselők. Minderre kézenfekvő magyarázat, hogy az elismerendő szociális igények nem függenek a foglalkoztatás formájától, az olyan, az Euró-

pai Unió által is elismert alapelvek, mint az egy társadalombiztosítási rendszer alá tartozás, a diszkriminációtilalom vagy az exportálhatóság, általánosan érvényesül a vizsgált alanyok esetében.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: K15, K31, K33

Kulcsszavak: szociális biztonság, támogatási rendszer, közszolgálat

SUMMARY

The purpose of this study is to present the employee benefits that determine the social security of civil servants in both the international and domestic civil service. The starting point of this article is the specific practice of the United Nations, one of the actors in international civil service, based on the internal “labour code” of the organization (UN Staff Regulations and Rules). It systematically follows the dogmatic structure of the Staff Regulations and adds domestic legal solutions in comparative legal assessments. Assessing the above, we conclude that there are

DR. HRECSKA-KOVÁCS RENÁTA PhD, kutató munkatárs, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet (renata.hrecska@mfi.gov.hu).

no major differences in the field of social benefits, either between national or international employment, or regarding what kind of benefits are available to the officials concerned. The obvious explanation for this is that the social needs to be recognized do not depend on the form of employment and that principles recognized by the European Union, such as affiliation to one social security scheme, non-discrimination or exportability, are generally applicable to the subjects examined.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: K15, K31, K33

Keywords: social security, support system, public service

A SZOCIÁLIS BIZTONSÁGGAL KAPCSOLATOS GYAKORLATOK ÁTTEKINTÉSE

A tágabb értelemben vett foglalkoztatási jognak mindig is része kell, hogy legyenek olyan szociális biztonságteremtő munkáltatói juttatások, amelyeknek célja a foglalkoztatottaknak egzisztenciális kiszámíthatóságot nyújtani. Ezen a területen nincs igazán nagy különbség a privát-szféra munkajoga és a közszféra foglalkoztatási joga között, hiszen a szociális biztonság iránti igény megvalósulás ilyen szempontból nem függhet a foglalkoztatás formájától. Minden jogállamban és az államokat összefogó nemzetközi szinten is egyeztetések folynak arról, hogy a munkavállalók helyzete milyen módon mozgatható elő, hiszen ők magukról korlátozottan tudnak gondoskodni bizonyos élethelyzetekben, így különösen betegség és gyermekszülés idején. Szakpolitikai intézkedéseivel az Európai Unióban is azt látjuk, hogy a magas foglalkoztatási ráta mellett erős szociális védelmet törekedett biztosítani a jogforrásaival, illetve ezen intézkedésen keresztül javítani kívánta az élet-színvonalat és a munkakörülményeket, illetőleg védelmezni a társadalmi kohéziót, ahogyan az az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés preambulumból kötelezettsége is.¹

Az Unió jogalkotási törekvéseknek is köszönhetően a kelet-közép-európai és nyugat-eu-

rópai államokban e szociális háló többé-kevésbé biztosított, hatásfoka inkább az adott állam mindenkor gazdasági-társadalmi állapotától függő, a jogintézmények viszont mindig is megtalálhatóak a maguk helyén. Amint arra Jakab Nóra is rámutat, az európai munkajoghoz szorosan kapcsolódik az európai szociálpolitika fejlődése, hiszen az Európai Unióban a foglalkoztatási és szociálpolitikai célok, azaz a gazdasági és szociális dimenzió az 1970-es évektől kezdődően egymást kiegészítik és kiteljesítik (Jakab, 2018:7).

A nemzetközi szervezetek körében jelen tanulmány az ENSZ intézményét emeli ki. Az ENSZ-ben azt tapasztaljuk, hogy az Unióban elkészített Wim Kok jelentés² és a Szociális Jogok Európai Pillére³ tartalmával megegyezően helyezik a hangsúlyt belső foglalkoztatási jogukban a nők teljes szerepvállalásának elősegítésére a munka világában, a szükséges gyermek- és idősellátás fejlesztésére, illetve az élethosszig tartó tanulás igényével alkották meg a regisztrált tanulmányi szünet jogintézményét is, amely a tisztviselőknek rugalmas munkaszervezés révén teszi lehetővé az önképzést.

A nyugdíjalap működése

Az Európai Unió tagállamaiban alapvető szociálpolitikai irány, hogy a nyugdíjba vonult munkavállalók és önálló vállalkozók az általuk befizetett járulékokkal arányos, megfelelő jövedelmet biztosító nyugdíjra jogosultak, emellett a nők és a férfiak számára egyenlő esélyeket kell biztosítani a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez és végezetül idős korban mindenkinek joga van a méltósággal élhető élethez szükséges erőforrásokhoz (Jakab, 2018:64). Állami szinten a nyugdíjreformok számos közös ponttal rendelkeznek. Rendszerint sor kerül a nyugdíjjogosultsági feltételek, valamint a fizetett nyugdíjak indexálásának szigorítására, valamint néhány nyugdíjrendszerben összekapcsolódik az ellátások szintje a várható élettartam változásával. Számos ország teret engedett a magántulajdonban lévő nyugdíjpénztáraknak is, ahol a nyugdíjellátás a befizetett összegtől és a befektetési

hozamtól függ.

A nyugdíjjogosultsággal kapcsolatosan alapvetően elismerendő munkavállalói igényeket az ENSZ-ben szolgálatot teljesítők is érvényesíthetik a szervezet belső szabályainak megfelelően. A személyzet azon tagjai, akiknek kinevezése legalább hat hónapra szól, vagy akik rövid időtartamú határozott kinevezésekkel legalább hat hónapos szolgálatot teljesítenek 30 naptári napnál hosszabb megszakítás nélkül, az Egyesült Nemzetek Közös Személyzeti Nyugdíjalapjának (United Nations Joint Staff Pension Fund, UNJSPF⁴) tagjává válnak – feltéve, hogy a részvételt megbízólevelük nem zárja ki. Az 1990. január 1. előtt kinevezett tisztviselők 60, az 1990. január 1-én vagy azután kinevezett tisztviselők 62, a 2014. január 1. után kinevezettek pedig 65 éves korukban nyugdíjazhatók,⁵ és számukra már öt év szolgálati jogviszony után járnak az ellátások.⁶

Ebben a tekintetben a szervezet más szabályozást követ, mint amit állami szintű szabályozások írnak elő. Magyarországon a nyugdíjjogosultsághoz szükséges szolgálati időbe minden foglalkoztatási jogviszony beleszámít, nincs külön előírva, hogy bizonyos minimális időtartamú jogviszonyt teljesítsen a tisztviselő ahhoz, hogy egyáltalán elkezdjen számítani a jogosultságot megalapozó időszak, ugyanakkor lényegesen hosszabb szolgálati idő szükséges ahhoz, hogy a nyugdíjjogosultság megállapítható legyen. Hozzá kell tenni: az ENSZ nyugdíjalapja sokkal inkább egyfajta kötelező magánnyugdíjpénztár működéséhez hasonlítható, semmint az állami fenntartású társadalombiztosítási rendszerhez. Olyannyira igaz ez az állítás, hogy a szervezet egy, a viszontbiztosítás jogintézményéhez hasonló megoldást alkotott meg azzal, hogy amennyiben az UNJSPF fizetéseképtelenné válna, úgy a tagintézményeknek⁷ kötelessége kipótolni a hiányzó összeget a szervezeti egység konszolidációja céljából.

Eltérés az is az állami szabályozással szemben, hogy az ENSZ esetében nem érvényesül az összevonhatóság elve, azaz az UNJSPF ténylegesen csak azon időszak után teljesít nyugdíjkifizetést, amelyet a tisztviselő a szervezetnél

szolgált. Ezzel szemben Magyarországon és az Unió tagállamok mindegyikében az illetékes hatóságok szükség esetén figyelembe veszik azokat az időszakokat, melyek során a tisztviselő más országokban élt, vállalt munkát, illetve rendelkezett biztosítással. Jelen van tehát egyfajta folytonosság a biztosítási jogviszonyban, ami viszont az ENSZ-nél nem valósul meg.

Az 1948-ban életre hívott Nyugdíjalap célja, hogy az ENSZ-hez és további huszonhárom szervezethez kötődő tagok, nyugdíjas tisztviselők és egyéb kedvezményezettek számára nyugdíjat, rokkantsági ellátást, halállal kapcsolatos költségviselést biztosítson. Működési motorja a hosszú távú befektetésekben rejlik⁸: a szervezeti egység a tisztviselők béréből eszközölt levonásokat és a Közgűlés által biztosított forrásokat különböző eszközosztályokba fekteti be, így például globális nyilvános részvényekbe, kötvényekbe, ingatlanokba, magántőkébe, infrastruktúrába, fa- és mezőgazdasági földterületekbe, valamint készpénzbe és rövid lejáratú értékpapírokba. Az Alap az eszközosztályok, földrajzi régiók és országok, devizák, szektorok és iparok, értékpapírok, befektetési stratégiák és piaci kapitalizáció diverzifikálásával enyhíti a kockázatokat. A szervezeti egység legutóbbi jelentése 2020. szeptember 29-én készült el⁹, ebben a 2019-es év fenntartható befektetéseiről írnak a szakértők. A fenntarthatóság jegyében és a Párizsi Éghajlatvédelmi Egyezmény (2015) értelmében a tervezett 2020. december 31. helyett már 2020. szeptember 1-től kivonta a Nyugdíjalap befektetési eszközeit a szénenergia szektorból.¹⁰ A befektetésekért az Alap Befektetési Menedzsment Irodája felelős, amelynek a Főtitkár teljes jogosultságot biztosít arra nézve, hogy milyen módon alakítja ki a befektetési portfóliót.¹¹ A befektetési irányelveket a szervezeti egység négy évente vizsgálja felül, ez legutóbb 2019-ben történt meg.¹²

A szakértői és annál magasabb kategóriákban évi 78 000-300 000 USD (kb. 22 millió-88 millió forint), a terepszolgálatot teljesítőknél évi 68 000-200 000 USD (kb. 20 millió-60 millió forint) között mozog a nyugdíj összege. Magyarországon a 2,6 millió ellátott 2019 ja-

nuárjában – nyugdíjmelés után – átlagosan 122 614 forintot kapott teljes ellátásként (fő- és kiegészítő ellátás együttes összege), ami éves szinten 1 471 368 forintot jelent. Látható, hogy a Flemming-elv érvényesülése ellenére az ENSZ-alkalmazottakat jóval erősebb szociális háló védi, mint a hazai közszolgálatot ellátó tisztviselőket.

Egészségtámogató programok

A munkavállalók egészségi állapotával összefüggő kockázatok komoly károkat okoznak világszerte. A működési kockázatok ezen változatának kezelésére nyújtanak eszközt a vállalati egészségprogramok, amelyek kiépítésének folyamata és a működtetése nagyon sok párhuzamot mutat a vállalati kockázatkezelési programokkal. Bár az ilyen jólléti programok a nemzetközi gyakorlatban – különösen a multinacionális cégeknél – nagyon népszerűek, itthon egyelőre gyermekcipőben járnak (Szabó-Juhász, 2019:154), beszéljünk akár a magán-, akár a közsféráról. Az ENSZ esetében többféle olyan lehetőséget is találunk, amellyel a tisztviselők egészségmegőrzéséhez kívánnak hozzájárulni, illetve a betegség vagy egészségkárosodás bekövetkezése esetén a negatív következményeket töreksenek mérsékelni.

Az ENSZ személyzeti szabályzata alapján¹³ a rövid időtartamú megbízatással rendelkező tisztviselők havonta két nap, a határozott idejű kinevezéssel rendelkezők és azon tisztviselők, akik három év folyamatos szolgálatnál kevesebbet teljesítettek, tizenkét hónapos időintervallumon belül három hónapon át teljes fizetésüket kapják, három hónapig pedig félhavi fizetésüket utalja ki a foglalkoztató szerv. Azon tisztviselők, akik folyamatos szolgálatot látnak el, vagy legalább három éve megszakítás nélkül dolgoznak a szervezetnél, bármely négy éves periódus során kilenc hónap teljes fizetéssel és kilenc hónap félhavi fizetéssel ellátott betegszabadságra jogosultak. A megjelölt időszakokat túllépni kizárólag a Főtitkár engedélyével lehetséges, amennyiben ez nem teljesül, a tisztviselő személyével szemben engedély nélküli távollétet állapítanak

meg. A tisztviselők éves viszonylatban hét munkanap igazolatlan betegszabadságot vehetnek igénybe, amelyet az érintett a családi szükséghelyzetekben (pl. beteg gyermek ápolása) is felhasználhat.

Munkával kapcsolatos egészségi okok miatt az Európai Unióban évente 600 millió munkanapvész el. A legtöbb gondot a balesetek, a váz- és izomrendszeri megbetegedések, valamint a munkahelyi stressz okozza (Szabó-Juhász, 2019:155). Nincs ez arányaiban másként az ENSZ esetében sem,¹⁴ ezért a szervezet rendelkezik Közös Orvosi Szakszolgálattal (Joint Medical Service) Nairobiban,¹⁵ illetve világszerte működtet ellátási pontokat annak érdekében, hogy szinte bármely szolgálatteljesítési helyszínen közvetlen ellátást kaphasson a tisztviselő szükség esetén.¹⁶ Amennyiben egy helyszínen még sincs kirendeltsége az orvosi szakszolgáltatnak, úgy a megfelelő kapacitással rendelkező helyi szolgáltatókkal állapodik meg a szervezet, hogy tisztviselőit soron kívül fogadják (ilyen delegált ellátóhelyeket általában az afrikai kontinensen találunk¹⁷).

A stressz és a terepszolgálattal járó tipikus kockázatok mellett az ENSZ tekintetében – a nagyméretű adminisztratív apparátust figyelembe véve – tipikus probléma az ülőmunka és a mozgás hiánya. A folyamatos testmozgás pillanatnyilag és tartósan is javítja a koncentrációs képességet és a hangulatot, emellett védelmi hatása is van: a hippocampust és a prefrontális kérget nagyobbá és erősebbé teszi, ezáltal megvéd olyan gyógyíthatatlan betegségektől, mint az Alzheimer-kór vagy a demencia. Mindezen jótékony hatások ellenére részben az ezzel járó többletköltségek, részben az időhiány miatt a 2010-es Eurobarometer-felmérés (2010) adatai szerint például a magyar lakosságnak csupán 5 százaléka végzett heti öt alkalommal sporttevékenységet, de a nem napi rendszerességgel mozgók aránya is csak 18 százalék volt (Szabó-Juhász, 2019:160).

Magyarországon a közsférában nincs olyan kiterjedt és folyamatos egészségügyi ellátás, mint amelyet az ENSZ-nél tapasztalhatunk. A közsféra nem hivatásos állományú tisztviselői

ellátásként nem kötelező jellegű kontrollvizsgálatokra jelentkezhetnek, megbetegedésük esetén azonban a foglalkoztató közigazgatási szervezeti egységek nem garantálják a szükséges ellátás biztosítását. Jóllehet ez a kérdés nem csak arról szól, hogy Magyarország vagy az ENSZ költségvetése biztosít-e arányaiban nagyobb összeget az egészségügy számára – ugyanis amíg egy államban a tisztviselő béréből levonják az irányadó társadalombiztosítási összeget, és ebből következően az államnak kötelezettsége van az ellátásra, addig az ENSZ esetében semmilyen állami szervhez nem kerül befizetésre az egészségügyi ellátás költsége, ebből következően pedig természetesen a szervezetnek kell gondoskodni a szükséges szolgáltatásokról.

A felsoroltakon túlmenően a szervezeten belül létezik egy¹⁸ egészség- és életbiztosítási program¹⁹ is a juttatási csomag részeként. A programban kinevezés típusától függetlenül minden tisztviselő részt vehet, aki legalább három hónapig tartó szolgáltatást teljesít a szervezetnél. Ilyen típusú juttatási csomagelem szintén nem jellemző az állami közszolgálatokon belül.

Szülési szabadság

Az ENSZ belső szabályzata nem a szabadság különböző típusai között sorolja fel a szülési szabadságot, hanem elhelyezte e jogintézményt a szociális biztonság és kapcsolódó juttatások körében. Nem áll azonban dogmatikailag messze ez a megoldás a hazai szabályozástól sem, hiszen, ha a Kit. szerkezetét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy e jogintézmény hasonló helyet foglal el, hiszen a gyermeket nevelő és családot alapító kormánytisztviselőkre vonatkozó kiegészítő rendelkezések sorában kapott helyet.

Jakab Nóra (2018) álláspontját elfogadva emeljük ki, hogy a munkavégző személyi viszonyai bizonyos mértékig a munkaviszony során is figyelembe veendő, amelyre az államoknak nemzetközi jogi és európai uniós jogi kötelezettségük is van. Ennek megfelelően munkavégzéshez kapcsolódó állapotként fogható fel többek között a várandósság, szülési szabadság, a gyer-

mek otthoni ápolása miatt igénybe vett fizetés nélküli szabadság, egyedülállóság, az életkor a fiatal munkavállaló és a védett korba lépő esetében, az egészségkárosodás, a fogyatékos, a megváltozott munkaképesség, a betegség miatti keresőképtelenség, a közeli hozzátartozó ápolása, szoptatás, gyermek melletti munkavégzés és végül, de nem utolsó sorban a cselekvőképtelenség. Mindezek a munkáltató egyoldalú teljesítés meghatározása során jelentőséggel bírhatnak (Jakab, 2018:101).

A nyugat-európai jogfejlődésben a szülői szabadságot először az anyák részére biztosították, majd pedig az egyenlő bánásmód, illetve az esélyegyenlőség elve alapján az apák részére is biztosításra került és így egymást felváltva vehetik ki (Mélypataki-Prugberger, 2018:14). Célját tekintve – a szovjet-orosz reálszocialista jogfejlődéssel ellentétben – nem csupán a gyermek gondozása, ápolása kerül középpontba, hanem a gyermek egészséges nevelése. A Tanács 2010/18/EU irányelve (2010. március 8.) a **BUSINESSEUROPE**, az **UEAPME**, a **CEEP** és az **ESZSZ** által a szülői szabadságról kötött, felülvizsgált keretmegállapodás végrehajtásáról és a 96/34/EK irányelv hatályaon kívül helyezéséről rendelkezik Uniós szinten arról, hogy a munkavállalók gyermek születése, illetve örökbefogadása esetén szülői szabadságra jogosultak. A szülői szabadságot a gyermek nemzeti jogszabályokban és/vagy kollektív szerződésekben meghatározott életkoráig, de legkésőbb a gyermek 8 éves koráig lehet igénybe venni. Ez az irányelv a munkaszerződésük típusától (határozatlan idejű, határozott idejű, részmunkaidős vagy kölcsönzött munkaerő) függetlenül egyformán alkalmazandó valamennyi női és férfi munkavállalóra. A szülői szabadság mindkét szülő egyéni joga, időtartama legalább 4 hónap. A szabadságot fő szabály szerint minden munkavállalónak teljes mértékben ki kellene tudni használni, vagyis az egyik szülő nem ruházhatná át az őt megillető szabadságot a szülőtársára. Az átruházás engedélyezhető azonban, ha az átruházó szülő legalább egy hónapot igénybe vesz az őt megillető négy hónap szabadságból annak ösztönzése céljából, hogy

a szabadságot a két szülő egyenlőbb mértékben vegye igénybe. Az irányelv a minimumkövetelményeket határozza meg, így az uniós országok kedvezőbb rendelkezéseket is alkalmazhatnak vagy vezethetnek be (Jakab, 2018:55).

Tekintettel arra, hogy a szülési szabadsághoz kapcsolódó alapjogok nemzetközileg elismertek, az ENSZ az európai standardokhoz képest nem sokban tér el a saját belső szabályzatának tartalmában. A szülési szabadság időtartama 16 hét, amelyből a tényleges születés tervezett időpontja előtt legfeljebb hat hetet, de legalább kettőt²⁰ ki kell vennie a tisztviselőnek. A tisztviselő teljes bért kap a szülési szabadsággal érintett időszakra. Az édesapák négy hetes szabadság igénybevételére jogosultak, amely nem családbarát helyszíneken szolgálók vagy a Főtitkár által meghatározott különleges körülmények fennállása esetén legfeljebb nyolc hétre meghosszabbítható. Az apa a gyermek születését követő egy éven belül egyben vagy szakaszonként is felhasználhatja a biztosított pótszabadságot, amelynek idejére a teljes illetménye jár. A távollét jogcímeinek összesződését elkerülendő, mint az anyai, mind az apai szabadság idejére az éves szabadság igénybevételének lehetősége szünetel (ENSZ Személyzeti Rendelet és Szabályok, 6.3. szabály). Az ENSZ egyértelműen a nyugat-európai jogfejlődések megfelelő szabályozást alakított ki, ez alól kivétel Svájc, ahol nem ismert az apasági szabadság, amint az Európai Unió irányelvben szereplő és a germán jogrendszer jellemző azon szülői szabadság sem, amely minkét szülőnek jár a gyermek meghatározott életkoráig (Mélypataki-Prugberger, 2018:19). Kiemelendő, hogy az ENSZ belső jogi rendszere teljes mértékben védi a szülés utáni szabadságról visszatérő tisztviselők álláshelyét (ENSZ Személyzeti Rendelet és Szabályok, 5.3. szabály (a) bekezdés iii/b) pont).

Helytállás a foglalkoztatásból eredő károkért

Az ENSZ, mint foglalkoztató a személyzeti szabályzat alapján két nevesített speciális kártérítési felelősséggel tartozik az alkalmazottak

felé, ám ezek kategóriái nem teljesen egyeznek meg azzal, amit a hazai szabályozásban látunk. Magyarországon a munkáltató egyfelől köteles helyt állni a munkavégzéssel összefüggésben a munkavállalónak okozott kárért, másfelől pedig a munkavállaló által a munkahelyre bevitt tárgyakért. A szervezet felelősségének alapja abban keresendő, hogy a kifejezetten adminisztratív tevékenységet végző hivatalnokok kivételével a tisztviselők élete gyakorta veszélybe kerül, és ezt kompenzálendő, valamint a hozzátartozói igényeket kielégítendő alakították ki a szabályokat. Az ENSZ esetében tehát a munkáltató az üzemi baleset, foglalkozási megbetegedés vagy a foglalkoztatásból eredő haláleset után, illetve a tisztviselő személyes tárgyaiban a foglalkoztatásból eredő hiány vagy kár bekövetkeztéért köteles kártérítést biztosítani.

Az egészségsromlással, balesettel, halállal kapcsolatos esetekben a kártérítési felelősséggel kapcsolatos kérdések elbírálására a Főtitkár egy Kártérítési Tanácsadó Testületet (Advisory Board on Compensation Claims) hozott létre, amelynek összetétele követi a munkavállalói és a munkáltatói érdekképviseléssel kapcsolatos nemzetközi standardokat: így a Főtitkár által kinevezett szavazó tagság három-három fő arányban oszlik meg a munkáltatói képviselők és a munkavállalói érdekképviselői szervezetek által delegált személyek között (Személyzeti szabályzat, D függelék, 1.4. cikk). A de minimis igények esetén a Testület helyett kinevezett delegált határoz, azonban, ha később mégis túllépi a csekély összegű igény fogalmát a követelés, akkor az ügy a Testület elé kerül új elbírálásra (Személyzeti szabályzat, D függelék, 1.6. cikk). Az egészséggel és halálesettel kapcsolatos ügyekben tanácsadói és véleményalkotói szereppel bír az Egészségügyi Ellátások Osztálya (Medical Services Division), amely szakértői állásfoglalásaival segít a Testületnek a döntéshozatalban (Személyzeti szabályzat, D függelék, 1.7. cikk). Az Osztály gyakorlatilag azt a funkciót tölti be egy ilyen eljárásban, mint amelyet az állami igazságszolgáltatási rendszerekben az orvosszakértő vagy munkabiztonsági szakértő.

A munkavállalók munkahelyre bevitt dol-

gaiban bekövetkező kárt illetően a személyzeti szabályzat igen szűkszavúan nyilatkozik, annak értelme szerint az ilyen károkért a szervezet ésszerű keretek között köteles helyt állni (Személyzeti szabályzat, D függelék, 6.5. szabály). Magyarországon ez a custodia jellegű felelősségi alakzat akkor áll fenn, ha a munkáltató által rendelkezésre bocsátott lezárt helyen tárolja az adott tárgyat a munkavállaló, azt a munkáltatónak őrzésre kifejezetten átadja, illetve, ha a munkáltató által a munkahelyre bevinni nem tiltott tárgyról van szó (Prugberger, 2000:9. melléklet).

A témában egy 1993-ban készült igazgatási utasítás részletezi az ENSZ felelősségét (ST/AI/149/Rev.4). Eszerint a felelősségi forma a hazai megoldástól eltérően feltételekkel áll fenn, jellegében nem custodia, azaz a munkáltató megőrzésébe nem kell kerülnie az értéknek a felelősség fennállásához. A károkozó eseménynek vagy a tisztviselő hivatali feladatainak ellátása közben kell bekövetkeznie, vagy akkor, ha a tisztviselő a Szervezet által veszélyesnek vagy kockázatosnak minősített helyszínen tartózkodik kijelölt munkavégzés céljából és az itteni kockázat miatt következik be a hiány vagy kár, vagy ha a kár, hiány hivatalos utazás alatt jelentkezik (ST/AI/149/Rev.4, 3. pont). Felelősséget kizáró tényező, ha a kárt a károsult okozta, illetve, ha magánjárműben lép fel a károsodás (ST/AI/149/Rev.4, 4. pont). A kártérítés mértéke nem csupán vétkességtől vagy közrehatástól függ, hanem a vonatkozó igazgatási utasítás tételesen felsorolja, hogy az egyes tárgyak esetében mekkora a maximálisan adható kártérítési összeg. Tekintettel azonban arra, hogy a szabályt 1993-ban tette közé a Főtitkár és azóta is változatlan tartalommal van hatályban, problémák merülhetnek fel az inflációs érték követés tekintetében az összegek alkalmazhatóságánál.²¹

Kiküldetési és áthelyezési költségek

Kiküldött tisztviselőnek számít, akit a szervezet egy másik szolgálati helyszínre küld ki, hogy ott ideiglenes jelleggel, munkakörébe tartozó

feladatokat lásson el. Ezen felül megkülönböztetjük a szolgálati helyszínek közötti áthelyezést és a szervezetek közötti átirányítást, amelyek mindegyike arra szolgál, hogy a fellépő munkaerő- vagy szaktudáshiányt gyorsan orvosolhassa a szervezet.

Az európai jogban kiküldetés esetén dogmatikai értelemben a munkaszerződés átmeneti, ideiglenes módosításának olyan két esetéről beszélünk, amikor a munkavállaló felett továbbra is az eredeti munkáltató gyakorolja a munkáltatói utasításadási jogokat. Ugyanakkor annál fogva, hogy a munkaszerződés eme ideiglenes módosítására a munkáltató egyoldalú akaratából kerül sor, a kiküldetés egyértelműen munkáltatói utasításon nyugszik (Prugberger, 2013:99-100). Ez nincs másként az ENSZ-nél sem, éppen ezért is indokolt, hogy a szervezet számos költséget viseljen a kiküldetéssel és áthelyezéssel kapcsolatban felmerülő kiadások közül, így különösen biztosítja a tisztviselő és meghatározott körülmények fennállása esetén házastársa és gyermekei utazási költségét, beilleszkedési támogatást nyújt, illetve gondoskodik a kiküldetésben vagy az áthelyezés során esetlegesen elhunyt tisztviselő vagy házastársa, gyermeke lakóhelyre szállításáról. A szervezet e téren érvényesülő gyakorlata alapvetően meg egyezik azokkal a szolgáltatásokkal, amelyeket az államok nyújtanak kiküldött vagy áthelyezéssel érintett tisztviselőik számára.

Kiküldetés

Az Európai Unióban a személyek szabad mozgása és a munkavállalás szabadságának elve miatt a munkavállalók kiküldetése egy nagyon elterjedt és beváltan alkalmazott jogintézmény, amelyet az Európai Parlament és a Tanács a munkavállalók szolgáltatások nyújtása keretében történő kiküldetéséről szóló 96/71/EK irányelve (1996. december 16.) szabályoz. Az irányelv módosítását hét forduló egyeztetést követően 2018 májusában fogadta el az Európai Parlament, a módosító 2018/957/EU számú irányelv átültetésének határideje 2020. július 30. volt. Leginkább az a probléma az Unió

joggyakorlattal, hogy a kiküldetések rotálásával vagy ún. postafiók cégek²² létrehozásával például a foglalkoztatási és szociális biztonsági jogszabályok megkerülhetők, ezért volt nagyon szükséges, hogy a módosítás előírja a kiküldött munkavállalók bérének a helyi munkavállalók béréhez való igazítását.

Míg az Európai Unió tagállamaiban a kiküldetés egy elterjedt gyakorlat, ami sok esetben rendeltetésellenes joggyakorláshoz vezet, addig az ENSZ esetében a kiküldetés egy olyan esszenciális elem a működésben, amellyel kapcsolatban nem engedheti meg magának a szervezet az ambivalens jogalkalmazást. Ennek láthattuk lenyomatát a bérekről szóló fejezetben, ahol bemutattuk a Noblemaire-elvet és a Flemming-elvet, amelyek révén garantált a tisztviselők számára, hogy bármely kiküldetési helyszínre is osztja be őket a Szervezet, a foglalkoztatóra jellemző minimális standardok megőrzésre kerülnek.

Ami a költségek viselését illeti, rövid és hosszú távú²³ kiküldetések, hivatali utazások esetén állami szinten általánosságban azt látjuk, hogy a minimálisra szorítkoznak a közszférabeli foglalkoztató szervek, amely gyakorlat alól azon esetek tekintendők kivételesnek, amelyek során valamilyen reprezentációs feladata van az államnak. Az ENSZ szintűgy a minimálisan szükséges szintet jelöli meg, a költségek részének pedig az utazást, a transzfert, a napidíjat és a járulékos egyéb szükséges költségeket (pl. telefonhasználat, helyi közlekedés, speciális felszerelés, poggyász megőrzése) tekintik, ahogyan az az államok esetében is általános gyakorlat (Személyzeti szabályzat, 7.6. szabály)

Beilleszkedési támogatás

A támogatás célját tekintve professzionális és magasabb szintű kategóriákban dolgozó, terepszolgálatos, illetőleg nemzetközileg toborzott – nem ideiglenes megbízással rendelkező – tisztviselő számára nyújt segítséget, amennyiben egy éves vagy annál hosszabb kinevezést kap az addigi szolgálati helyétől eltérő, ingázási távolságot meghaladó helyszínen, a lakóhely

megváltoztatásának szükségességével. A támogatás kétkomponensű: egyfelől áll egy harminc napos napidíjból, másfelől egy havi nettó bérnek megfelelő összegből (Személyzeti szabályzat, 7.6. szabály, 7.14. szabály). Amennyiben a Főtitkár megítélése szerint arra szükség van, a napidíj mértékére az általánostól eltérő összeget állapíthat meg, illetőleg speciális körülmények között a beilleszkedési támogatás folyósításának időtartama legfeljebb kilencven napra meghosszabbítható azzal, hogy harminc napon túl az eredetileg járó összeg 60%-a utalható ki. Ilyen nevesített támogatást a hazai közszolgálat nem ismer, tartós külszolgálat esetén a képviselőkéről és a tartós külszolgálatról szóló 2016. évi LXXIII. törvény, valamint a tartós külszolgálaton lévőknek járó deviza-alapilletmény és költségterítés kiszámításának részletes szabályairól szóló 3/2017. (II. 28.) KKM rendelet tartalmaz jellegében hasonló támogatási lehetőségeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Mind a magánszférában, mind a közszféra munkajogában elsődleges szempontként kell jelen lennie a foglalkoztatott személyek jóléti támogatásának, amelynek eszköze a kiszámítható nyugdíjrendszer, az egészségtámogató programok megléte, a gyermek születésével kapcsolatos szabadidő biztosítása, az egészségkárosító tényezőkért való munkáltatói helytállás jogintézményeinek kialakítása, illetőleg a munkaszervezéssel összefüggő kiküldetési és áthelyezési támogatások fenntartása. Az ENSZ, mint a nemzetközi közszolgálat egyik legmeghatározóbb foglalkoztatója jellegükben azonos intézményeket alakított ki az évtizedek folyamán, mint amelyek a nemzeti közszolgálat szociális biztonságát jellemzik, amely jelenség oka a szociális igények univerzalitásában található meg.

JEGYZETEK

- ¹ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=157&langId=hu>
- ² https://ec.europa.eu/research/evaluations/pdf/archive/fp6-evidence-base/evaluation_studies_and_reports/evaluation_studies_and_reports_2004/the_lisbon_strategy_for_growth_and_employment_report_from_the_high_level_group.pdf
- ³ https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_hu
- ⁴ UN Joint Staff Pension Fund (<https://www.unjspf.org/>)
- ⁵ Regulations, Rules and Pension Adjustment System of the United Nations Joint Staff Pension Fund, Art. 1. (n).
- ⁶ Uo. Art. 28. (a).
- ⁷ A tagintézmények listájához lásd: Regulations, Rules and Pension Adjustment System of the United Nations Joint Staff Pension Fund (1 January 2020), Art. 3. A deficit kompenzálására vonatkozó előírás a szabályzat 26. cikkének a) pontjában található.
- ⁸ Az Alap minden körülmények között a hosszú távú befektetésekben bíz, hiszen ez a módszer garantálja, hogy az aktuális piaci folyamatoknak, mint amilyen például a 2020-ban kezdődött COVID-19 világjárvány okoz, nincs negatív hatása a kifizetésekre. Ld. bővebben: UNJSPF – Covid-19 FAQ (https://www.unjspf.org/wp-content/uploads/2020/05/COVID-19-FAQ_COMPLETE_Participants-and-Beneficiaries_May-2020.pdf)
- ⁹ <https://oim.unjspf.org/wp-content/uploads/2020/09/UNJSPF-2019-Report-on-Sustainable-Investing.pdf>
- ¹⁰ <https://oim.unjspf.org/report/united-nations-joint-staff-pension-fund-fully-divested-from-coal-energy-sector/>
- ¹¹ UNJSPF Office of Investment Management (<https://oim.unjspf.org/>)
- ¹² UNJSPF Investment Policy Statement (<https://oim.unjspf.org/wp-content/uploads/2019/08/IPS-2019.pdf>)
- ¹³ ENSZ Személyzeti szabályzat 6.2. szabály
- ¹⁴ Az ENSZ külön prioritásként kezeli a tisztviselők mentális egészségének megőrzését, már csak azért is, mert 2017-ben az alkalmazottak 35%-a számolt be valamilyen mentális kondícióról, közülük pedig elenyésző volt azok száma, akik szakember-től kértek segítséget. (ld. <https://hr.un.org/article/mental-health-workplace-priority-organization>)
- Az ENSZ ilyen irányú törekvései igazán fontosak a munkahelyi egészség megőrzése érdekében, hiszen bár napjainkban már ismert és elismert betegséginformátor a stressz, azt bizonyítani munkahelyi ártalomként és a következményekért a munkáltatót felelősségre vonni a mai napig nehézségekbe ütközik. A magyarországi munkavédelmi törvény a stresszt, mint a pszichoszociális kockázat egyik fajtáját 2008. január 1. óta tartalmazza 87. § 1/H) pontjában. Eszerint „pszichoszociális kockázat a munkavállalót a munkahelyén érő azon hatások (konfliktusok, munkaszervezés, munkarend, foglalkoztatási jogviszony bizonytalansága stb.) összessége, amelyek befolyásolják az e hatásokra adott válaszreakcióit, illetőleg ezzel összefüggésben stressz, munkabaleset, lelki eredetű szervi (pszichoszomatikus) megbetegedés következhet be.”
- ¹⁵ UN HR Portal: <https://hr.un.org/page/joint-medical-service>
- ¹⁶ UN HR Portal: *Medical Services around the Globe* (<https://hr.un.org/page/medical-services-around-globe>)
- ¹⁷ UN Medical Services Global Directory of UN Clinics (https://hr.un.org/sites/hr.un.org/files/MSD_Dir_Webpg_2020-8_UN_Clinic_0.pdf)
- ¹⁸ A genfi és bécsi központnak saját egészség- és életbiztosítási programja van, a többi kirendeltségre nézve univerzális feltételek teljesülnek.
- ¹⁹ ST/IC/2019/14 – Kórelvél az ENSZ központi kirendeltségek által vezetett egészségbiztosítási programról (<https://www.undocs.org/ST/IC/2019/14>) és ST/AI/2015/3 – Igazgatási utasítás a helyileg toborzott alkalmazottak egészségbiztosítási tervéről (<https://www.undocs.org/ST/AI/2015/3>).
- ²⁰ Annak érdekében, hogy a foglalkoztató szervezet teljesíteni tudja az egészséges és biztonságos munkavégzés követelményeinek érvényesülését, amennyiben a foglalkoztatott tisztviselő nem kíván hamarabb elmenni szülési szabadságra, úgy szakorvosi vagy ápolói véleményt köteles benyújtani az ENSZ Egészségügyi Igazgatójának, ebben pedig arról kell nyilatkoznia a tisztviselőt kezelő orvosnak vagy szülészónak, hogy egészségügyi állapota megengedi a munkavégzés folytatását. (ld. ST/AI/2005/2 – Igazgatási utasítás a családi eltávozás, a szülési szabadság és az apasági szabadság tárgyában, 6.2. pont)
- ²¹ Az ENSZ esetében megfigyelhető az a jelenség, hogy miután a jogforrások egy része tartalmukban

alapvetően értelmezhető, és nem igényel különösebb aktualizálást az adott jogkérdés, a forrást magát nem módosítják. Ennek következtében sajnos több esetben előfordul hibás hivatkozás például magára a személyzeti szabályzatra, annak egy régebbi változatát jelölve meg.

- ²² Postafiók céget azért alapítanak, hogy kiaknázzák a kiküldetési szabályokból fakadó előnyöket. Például francia vállalat céget alapít Magyarországon vagy Portugáliában és munkavállalóit onnan "küldi ki" Franciaországba munkavégzésre. (ld. https://www.parlament.hu/documents/10181/1789217/Infojegyzet_2019_1_kikuldetesi_iranyelv.pdf/a4c4281e-202c-e5e3-6f09-bdb5bfd24d2c)
- ²³ A hosszú távú kiküldetés megfizethető az itthon hatályos korábbi terminológia szerinti átirányításnak, a rövid távú pedig maga a tulajdonképpeni kiküldetés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EC High Level Group (2004): *Facing the challenge The Lisbon strategy for growth and employment* – Report from the High Level Group chaired by Wim Kok. (https://ec.europa.eu/research/evaluations/pdf/archive/fp6-evidence-base/evaluation_studies_and_reports/evaluation_studies_and_reports_2004/the_lisbon_strategy_for_growth_and_employment_report_from_the_high_level_group.pdf)
- ENSZ Személyzeti Rendeletek és Szabályok
- Európai Bizottság: *A szociális jogok európai pillérének 20 alapelve* (https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_hu)
- Európai Bizottság: *Foglalkoztatás, szociális ügyek és társadalmi befogadás* (<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=157&langId=hu>)
- Jakab Nóra (2018): *Európai és magyar munkajogi szabályozás a változó gazdasági viszonyok között, különös tekintettel a magyar munkajogi kodifikációra*. Bíbor Kiadó, Miskolc. (http://real.mtak.hu/88655/1/kuld_kiadonak_europai_munkajogi_valtozasok.pdf)
- Mélypataki Gábor – Prugberger Tamás (2018): A szülői szabadság rendezésének kérdése az európai irányelv-módosítások és a tagállami szabályozások tükrében. *Európai Jog*, XVIII. évfolyam, május.
- Országgyűlés Hivatala (2019): *Kiküldetési irányelv*. (https://www.parlament.hu/documents/10181/1789217/Infojegyzet_2019_1_kikuldetesi_iranyelv.pdf/a4c4281e-202c-e5e3-6f09-bdb5bfd24d2c)

- a4c4281e-202c-e5e3-6f09-bdb5bfd24d2c)
- Prugberger Tamás (2000): *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Prugberger Tamás (2013): *Magyar munka- és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel*. Novotni Kiadó.
- ST/AI/149/Rev.4 – Igazgatási utasítás a szolgálatból eredő személyi károsodásokért és veszteségeikért járó kompenzációkról. [https://hr.un.org/sites/hr.un.org/files/1/documents_sources-english/09_administrative_instructions/1996_and_earlier/ai_149rev4____\[personal_effects-loss_or_damage\].doc](https://hr.un.org/sites/hr.un.org/files/1/documents_sources-english/09_administrative_instructions/1996_and_earlier/ai_149rev4____[personal_effects-loss_or_damage].doc).
- ST/AI/2005/2 – Igazgatási utasítás a családi eltávozás, a szülési szabadság és az apasági szabadság tárgyában
- ST/AI/2015/3 – Igazgatási utasítás a helyileg toborzott alkalmazottak egészségbiztosítási tervéről
- ST/IC/2019/14 – Körlevél az ENSZ központi kirendeltségek által vezetett egészségbiztosítási programról
- Szabó Ágnes–Juhász Péter (2019): A munkahelyi egészségprogramok, mint kockázatkezelési eszközök. *Gazdaság és Pénzügy*, 6. évf. 2. szám (DOI: 10.33926/GP.2019.2.2)
- UN HR Portal (2017): *Mental Health in the Workplace: a priority for the organization* (<https://hr.un.org/article/mental-health-workplace-priority-organization>)
- UNJSPF (2019): *Report on Sustainable Investing* (<https://oim.unjspf.org/wp-content/uploads/2020/09/UNJSPF-2019-Report-on-Sustainable-Investing.pdf>)
- UNJSPF (2020): *United Nations Joint Staff Pension Fund fully divested from Coal Energy Sector* (<https://oim.unjspf.org/report/united-nations-joint-staff-pension-fund-fully-divested-from-coal-energy-sector/>)

Horváth Klaudia Gabriella

Az innovációs ökoszisztéma folyamatok fejlesztésének lehetőségei

Egy online innovációs fórum koncepciója

Opportunities of Developing Processes of Innovation Ecosystems

The Concept of an Online Innovation Forum

ÖSSZEFOGLALÁS

Az innováció és innovációs ökoszisztéma kifejezéseket gyakran halljuk a médiában, akadémiai, valamint munkahelyi közegben egyaránt, ugyanakkor arról kevés szó esik, hogy a fenti fogalmak pontos jelentésében nincs konszenzus a tudományos szférában. Ezzel összefüggésben a tanulmány egyik célja, hogy bemutassa a fenti fogalmak koncepcionális kereteit, rámutatva arra, hogy a fogalmak értelmezése az új kutatási eredmények nyomán dinamikusan változik és bővül. A szerző másik célkitűzése, hogy a tanulmányban ismertesse a civil szféra komplex szerepét a Triple Helix és Quadruple Helix ökoinnovációs modellekben, kiemelve az állami szféra szerepét és feladatait az együttműködések menedzselésében. Az olvasó a tanulmány utol-

só részében a KINCS (Közösségi Innovációs Csatorna) applikáció tervével ismerkedhet meg, amellyel a szerző egy online közösségi innovációs fórum kialakítását javasolja a Quadruple Helix modell gyakorlati megvalósításaként.

Journal of Economic Literature (JEL)
kódok: O1, O3, P4

Kulcsszavak: innovációs rendszerek, innovációs ökoszisztéma, civil szféra, versenyképesség, digitális fórum

SUMMARY

The terms 'innovation' and 'innovation ecosystem' are often used in media, the academic and business spheres; however, little is known about the lack of consensus in scientific circles on the

HORVÁTH KLAUDIA GABRIELLA, doktoranduszhallgató, Nemzeti Közszerológati Egyetem Közigazgatástudományi Doktori Iskola (horvath.klaudia.gabriella@uni-nke.hu).

exact meaning of these concepts. In this context, one of the aims of the study is to present a conceptual framework of these concepts, pointing out the fact that the interpretation of the concepts has been dynamically changing and expanding in view of new research findings. Another objective of the author is to describe the complex role of the civil sphere in the Triple Helix and Quadruple Helix eco-innovation models, highlighting the role and duties of public administration in managing these collaborations. Lastly, the reader can get acquainted with the design of the CIC (Community Innovation Channel) application, with which the author proposes the development of an online community innovation forum as a practical implementation of the Quadruple Helix model.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: O1, O3, P4

Keywords: innovation systems, innovation ecosystem, civil sphere, competitiveness, digital forum

BEVEZETÉS

Az innováció és innovációs ökoszisztéma manapság igen divatos, gyakran használt fogalmak többek között a nemzetgazdasági és nemzetközi versenyképesség, a tudásalapú gazdaság és ipar 4.0 kifejezésekkel összefüggésben. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a fenti fogalmak pontos meghatározásáról és azok koncepcionális kereteiről nincs egyetértés sem az akadémiai szférában, sem a tudományos eredményeket megvalósító intézmények és vállalatok gyakorlatában.

A fentiekkel összhangban jelen tanulmány célja az innovációs ökoszisztéma fogalom koncepcionális keretének bemutatása, kiemelve az Etzkowitz-féle innovációs hurkok elméletét, a Triple Helix és Quadruple Helix modelleket, valamint az ökoszisztémákban résztvevő aktorok közötti kapcsolatok és bizalom erősítése érdekében a KINCS (Közösségi Innovációs Csatorna)¹ applikáció ötletének felvázolása.

AZ ÖKOSZISZTÉMA, MINT KOMPLEX JELENSÉG

Az ökoszisztéma, vagy más néven szervezetrendszer minden tudományterületi értelmezésben komplex jelenségre utal. Maga az ökoszisztéma szó görög eredetű, etimológiailag az „oikos”, mint otthon és a „systema”, mint rendszer jelentésű szavakból képezzük. Először a természettudományok, ezen belül is a biológia és ökológia területén jelent meg a fogalom tudományos értelemben véve vett használata az 1940-es években. Ezen a tudományterületen az ökoszisztéma legismertebb példája a tápláléklánc, amelynek lényege a rendelkezésre álló erőforrások ciklikus összekapcsolódása, a mindennapi élet input és output oldalának hálózatszerű együttműködése (Godó, 2011). A fogalom alapvetően tehát a résztvevő aktorok közötti többirányú együttműködésre utal.

Gazdaságelméleti kontextusban a kifejezést az 1980-as évek végén kezdték el használni, először Frosch és Gallopoulos 1989-ben írt cikkükben az ipari termelés folyamatát egymásból következő tevékenységek hálózataként írták le, kiemelve a környezeti terhelés mértékének fenntarthatatlanságát, lényegében a ma ismert körforgásos gazdaság fogalom elődjeként megalkották az ipari ökoszisztéma fogalmát (Frosch – Gallopoulos, 1989). Az innovációs szervezetrendszer-kutatások aztán az 1990-es években kaptak lendületet és azóta számos, különböző tudományos megközelítés vált ismertté (Granstrand – Holgersson, 2020).

Mielőtt azonban rátérek az innovációs rendszerek fogalmának elemzésére, érdemes kiemelni, hogy az ökoszisztéma, mint szervezetrendszer alkotó elemei közötti interakcióknak számos formáját és minőségét különböztetjük meg. Így az interakció a kölcsönös viszonyt és egymásra utaltságot jelenti, míg az együttműködés már egy szorosabb kapcsolatot feltételez a felek között, közös, de legalább koordinált munkát vetít előre. A kooperáció célja pedig általában már egy közös cél tényleges megvalósítása. Formáit tekintve az együttműködés szintje társadalomtudományi szempontból általában lehet egyéni, csoportos, intézményi, ágazati, re-

gionális, nemzeti és nemzetközi (Inzelt, 2004).

A továbbiakban a legfontosabb szerzők munkái segítségével felvázolom az innovációs ökoszisztéma kifejezés általános fogalmi kereteit.

AZ INNOVÁCIÓS RENDSZER(EK)

Az innovációs rendszer fogalmának egyik korai és egyben legismertebb értelmezése Edquist „Systems of Innovation” című munkájához köthető, amely szerint minden olyan gazdasági, szociális, politikai és intézményi szereplő, amely hat az általános gazdasági fejlődésre, az innovációs szervezetrendszer részének tekinthető (Edquist, 1997). Az innovációs rendszer univerzális értelmezése nagyon átfogó, a szervezetrendszer lényegében nem a technológiai újdonságokra, innovációkra korlátozódik, az aktorok végső célja a gazdasági fejlődés előmozdítása. Mivel a definíció lehetőséget ad a szereplők igen széles körének bevonására, a szervezetrendszer makro, mezo és mikro szinten is értelmezhető, így általánosságban megkülönböztünk nemzeti, regionális, szektorális/iparági és vállalati innovációs rendszereket (Granstrand – Holgersson, 2020).

A nemzeti innovációs rendszer

A nemzeti innovációs rendszer fogalmának megalkotója Freeman, aki Japán II. világháború utáni ipari teljesítményét vizsgálta. Kutatása Japán nemzeti szintű szakpolitikáira koncentrált, valamint vizsgálta a vállalatok magatartását alakító társadalmi és intézményi tényezőket, illetve azok egymásra gyakorolt hatását. Freeman tehát elsősorban országtanulmány formájában a nemzeti szereplőkre jellemző sajátos kapcsolatrendszerre fókuszál, csak úgy, mint Nelson, aki munkájában tizenöt ország nemzeti innovációs rendszerét hasonlította össze (Freeman, 1987; Nelson, 1993). A fenti művek tudományos kritikája, hogy a vizsgálatot a szerzők esettanulmányi formában, nemzeti szinten végezték el, a kapott eredményeket így minden esetben meghatározzák a kiválasztott ország innovációs rendszerének specifikus jel-

lemzői. Emellett a szerzők értelmezése szerint az innovációs rendszer határai egybeesnek a tényleges nemzeti (fizikai) határokkal, amely azonban a globalizálódó világban (már) nincs így. Freeman és Nelson nyomán, holisztikusabb megközelítéssel a nemzeti innovációs rendszer Lundvall szerint: az állami és versenyszféra szereplőinek olyan hálózata, amely kapcsolatrendszer ösztönzőleg hat új technológiák megalkotására és azok terjesztésére, valamint keretet ad a nemzetgazdaság fejlődését ösztönző szakpolitiká(k)nak (Lundvall, 1992). Látható, hogy utóbbi értelmezés már egy sokkal átfogóbb jelenséget ért a nemzeti innovációs rendszer kifejezés alatt, így a kormányzati szféra és vállalatok, illetve egyetemek közötti többoldalú kapcsolatrendszer, amely már nem csak az intézményi összeköttetéseket, hanem az innovációt ösztönző közeg egészét, így a szakpolitikai irányokat, szabályozásokat és a szereplők attitűdjét jelenti. A fogalom komplexitását jelzi az is, hogy az innovációs rendszer kifejezésnek a mai napig nincs egységes definíciója. Az OECD a témában elismert szerzők munkái alapján a következőképpen definiálja a nemzeti innovációs rendszer fogalmát: Az innovációs rendszer azoknak a tudás előállító, terjesztő és felhasználó intézményeknek a köre, amelyek külön-külön és együttesen hozzájárulnak az új technológiák fejlesztéséhez és elterjesztéséhez. Az egyes intézmények képességei és a köztük lévő kapcsolatrendszer határozzák meg egy nemzet, egy régió vállalatainak innovatív teljesítményét. Ezek az intézmények adják annak a keretét, amelyen belül a kormányzatok kialakítják és megvalósítják az innovációs folyamat előmozdítása érdekében folytatott politikájukat. A kölcsönös kapcsolatban működő intézmények rendszere elősegíti az új technológiát meghatározó új tudás, új képességek és új termékek előállítását, megőrzését és átadását (Inzelt – Bajmóczy 2013:11.; OECD, 1997).

A regionális innovációs rendszer

A nemzeti szint alatt elhelyezkedő regionális innovációs rendszer kifejezés az 1990-es évek

végén jelent meg a szakirodalomban. Az innovációs szervezetrendszerben a regionális szint/régió a folyamatosan fejlődő, közmegegyezően alapuló, kollektív társadalmi/szociális rendszer egyfajta mikro-intézményi keretének tekinthető (Cooke, 2001). A regionális, tehát a résztvevőkhöz a nemzeti szintnél közelebbi szinten megvalósuló szakpolitikai kezdeményezések a szereplők közötti hálózatos kapcsolatokat kihasználva aktivizálja a társadalmi tőkét, amely növeli az innovációs teljesítményt. A régió, mint entitás tehát értelmezhető statikusan, mint a nemzeti innovációs teljesítményt „megtermelő” kisebb egység, de értelmezhető dinamikus közösségként is, mint erős kulturális gyökerekkel és szervezeti potenciállal rendelkező innovációs mikrokörnyezet (Cooke et al., 1997). Lényegében tehát egy olyan földrajzilag meghatározott innovációs rendszerről beszélünk, amely legfontosabb funkciója a lokációs előnyöket kihasználó K+F együttműködések előmozdítása a meglévő regionális hálózati kapcsolatok segítségével. Érdekes, hogy számos szakirodalmat elemző tanulmány rámutat arra a kérdésre, hogy még a leggyakrabban idézett szerzők sem foglalkoznak azzal, hogy a fenti kontextusban mit tekinthetünk pontosan régióknak, illetve mi és ki alkotja a régiókat, azonban azt fontos kiemelni, hogy a regionális sajátosságok jelentik az innovációs teljesítmény alapját, így nehéz általánosítani a problémakört (Tödtling – Trippel, 2005).

A szektorális innovációs rendszer

Szintén még a mezo szinthez kapcsolható az ún. szektorális innovációs rendszerek fogalma. A kifejezés alatt olyan vállalatok csoportja értendő, amelyek előállítják és aktívan fejlesztik adott szektor termékeit és szolgáltatásait, a rendszerben résztvevő vállalatok pedig kapcsolatban állnak egymással. A kapcsolat két irányú lehet, egyrészt alapulhat a közös K+F tevékenységen, beszállítói hálózaton stb., tehát bizonyos vállalati tevékenységek összehangolásán, aktív együttműködésen. Másrészt viszont mivel az innováció egyfelől a folyamatos meg-

újulni tudás képessége, a versenytársak és a piaci szelekció is együttműködésre készítheti a szektor, vagy a szektorhoz lazábban kapcsolódó iparágak vállalatait (Malerba, 2002; Porter, 1980). A kifejezés koncepcionális kereteit már egy 1991-es tanulmány lefedette, azonban Carlsson és Stankiewicz ekkor még technológiai rendszerként definiálták a fogalmat. Ezt a rendszert olyan dinamikus hálózatként írják le, amelyben az aktorok egy speciális ipari/gazdasági területen együttműködnek egy erre a célra kialakított intézményi struktúrában a technológia hasznosítása, terjesztése céljából (Carlsson – Stankiewicz, 1991). A szektorális innovációs rendszerek vizsgálata gyorsan változó területe az innovációs ökoszisztéma kutatásoknak, hiszen az iparágak összefüggéssrendszere is minduntalan változik. Kiváló példa erre az autóipar, amely harminc-negyven évvel ezelőtt még a szénhidrogén bányászat és acéltermelés stratégiai iparágának számított, az elmúlt években viszont egyértelművé vált, hogy az „okosodó” autók, egyre okosabb megoldásokat igényelnek, így az autóipar új partnerei a technológiai vállalatok közül kerülnek ki szerte a világon (WIPO, 2019).

Az intézményi szintű innovációs rendszer

A vertikálisan legszűkebb, mikro szint esetében egy vállalatot vagy bármilyen más intézményt belüli innovációs szervezetrendszert értünk. A fogalom azon szereplők, tevékenységek, erőforrások és intézmények összességét jelöli, amelyek valamilyen értelemben befolyásolják egy vállalat, vállalatcsoport vagy más érintett intézmények innovációs képességét. Fontos tehát, hogy a vállalati innovációs rendszer alapját nem a technológiai innováció adja, hanem lényegében bármilyen, az adott szervezet számára hasznos újítás a szervezeti kultúrától egy új termék bevezetéséig (Granstrand, 1998).

Természetesen az innovációs rendszerek a cikkben bemutatott kategorizálása csak egy, a tudományos szakirodalomban fellelhetők közül, azonban a legfontosabb szerzők és koncepciók bemutatásával az volt a tanulmány célja, hogy

rávilágítson azokra az attribútumokra, amelyek az innovációs ökoszisztéma komplex fogalmát együttesen jellemzik.

MI AZ AZ INNOVÁCIÓS ÖKOSZISZTÉMA?

Mivel a szakirodalomban nincs konszenzus az innovációs ökoszisztéma kifejezés pontos meghatározását illetően, a következőkben a fogalom legfontosabb koncepcionális kereteit azonosítom a fent elemezett alapfogalmak segítségével.

Az innovációs rendszer és az ökoszisztéma fogalma azon az elven kapcsolódik össze, hogy lényegében bármilyen szinten megvalósuló és működő rendszer alapfeltétele, hogy legyenek résztvevői, meghatározott célja, a tevékenységének valamilyen eredménye és mindez valamilyen jellegű intézményes, de legalább is egyfajta koncepcionális keret alapján valósuljon meg. Az ökoszisztéma kifejezés mindezt annyiban árnyalja, hogy a vizsgálatban nagyobb hangsúlyt kap a rendszerben/szervezetben résztvevők együtt-fejlődése, együttműködése és természetesen, csak úgy, mint a korábban említett táplálékláncnál, a szereplők közötti verseny, ha úgy tetszik egymás kihívása, és jobbitásra ösztönzése is (Granstrand – Holgersson, 2020). Lényegében tehát innovációs ökoszisztéma kialakítására valóban a szervezeti, mikro szinttől egészen a makro, nemzetközi szintig van lehetőség, sőt, a való életben a különböző vertikális szinteken egyidőben is megvalósulnak ökoszisztémás együttműködések, emellett pedig a résztvevők egyszerre több szervezetrendszernek is résztvevői lehetnek. Egy olyan hálózatos együttműködési formáról van tehát szó, amely nagyon dinamikus, folyamatosan változik, így a szereplőktől kifejezetten nagy rugalmasságot igényel (Nielsen, 2007). Nincsenek nemzeti vagy regionális határai, a vállalati, üzleti célú ökoszisztéma működési keretét a fogyasztók termékekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos igényei és visszajelzései jelentik (Tsujimoto et al., 2018).

Az innovációs ökoszisztéma, mint fogalom értelmezése a vezetés- és szervezésemélet, vala-

mint az innovációmenedzsment tématerületén:

- Olyan önszerveződő vagy meghatározott céllal létrehozott,
- többretegű társadalmi hálózat,
- amelynek résztvevői különböző jellemzőkkel, attitűddel, szervezeti és döntési rendszerrel, valamint adott esetben eltérő meggyőződéssel és célokkal bírnak (Tsujimoto et al., 2018; Adner, 2016).

Mindez azt jelenti, hogy az innovációs ökoszisztéma egy komplex, akár alulról és felülről is megszervezhető együttműködési rendszer, amelyben a szereplők köre nem korlátozódik a szoros értelemben vett profitorientált, üzleti szereplőkre. Külön kiemelendő, hogy utóbbi miatt a résztvevők saját működési rendszere, de még a kitűzött céllal kapcsolatos meggyőződésük is eltérő lehet. Így például az állami szervezetek vagy felsőoktatási intézmények, illetve az üzleti szereplők között kialakított ökoszisztémás rendszerben nem ugyanazzal a céllal vesz részt minden szereplő. Felmerülhet persze a kérdés, hogy amennyiben az innovációs ökoszisztéma valóban ennyi szinten, ilyen különféle aktorok és diverz célok között jelent együttműködést, akkor mégis mi működtet egy ilyen bonyolult rendszert. A kulcsfogalom a koherencia. Egy innovációs szervezetrendszer akkor lesz működő és ellenálló, ha olyan szereplők vesznek részt benne, akik attitűdje természetes módon illeszkedik az ökoszisztéma döntéshozatali és szervezeti elveihez. Angolul a kifejezőbb, „level of fitness” szókapcsolattal írják le a szereplők ökoszisztémába való illeszkedésének, megfelelőségének mértékét (Tsujimoto et al., 2018).

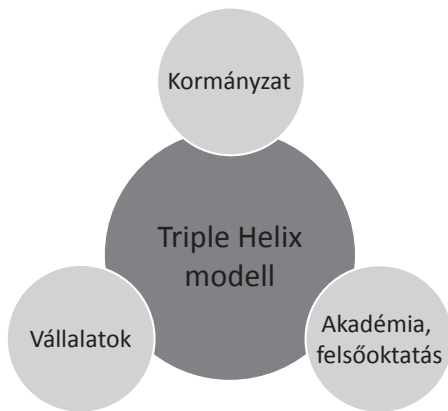
AZ ÁLLAM SZEREPE AZ INNOVÁCIÓS ÖKOSZISZTÉMÁKBAN

Az állam, mint gazdasági szereplő vizsgálata az innovációs rendszerek és ökoszisztémák kontextusában összetett kérdés, mert az állami dotációval/támogatással sikeresen felfuttatott vállalatok és innovációk általában egy idő után az adóoptimalizálás érdekében olyan országokba települnek, ahol az adókulcs alacsonyabb, így tehát az állami „befektetések” egyáltalán

nem biztos, hogy adóforintok formájában később megtérülnek (Mazzucato, 2013).

Jelenleg a gazdaságban egy olyan folyamatnak lehetünk tanúi, mikor is az államok és vállalatok egyaránt csökkenő K+F költségei nyomán a befektetések kockázatait a piaci szektor megosztani próbálja az állami szektorral, a profitot azonban privatizálni igyekszik, így az állam/állami szektor/nemzetgazdaság minél kevésbé részesülhet belőle (Akgiray, 2019). Mindez jól alátámasztja, hogy miért szükséges, hogy egy állam hatékonyan és egyenrangú partnerkapcsolatban tudjon együttműködni a gazdasági szereplőkkel. Ahogyan a kérdésre Mazzucato nagy sikerű művében rávilágít, téves az a feltételezés, hogy a 2008-as világgazdasági válságot a magas államadósság váltotta ki, a válság a piaci szektorban (egészen pontosan a bankszektorban) alakult ki, majd minden szereplő az államoktól és központi bankoktól várt segítséget (Mazzucato, 2013). A tanulság tehát az, hogy az államnak és a piacnak szimbiózisban kell (együtt)működnie, máskülönben nem érhető el fenntartható gazdasági és társadalmi prosperitás, amely végeredményben mindkét szféra érdeke.

1. ábra: A Triple Helix modell résztvevői

Forrás: (Etzkowitz – Leydesdorff, 1996) alapján saját szerkesztés

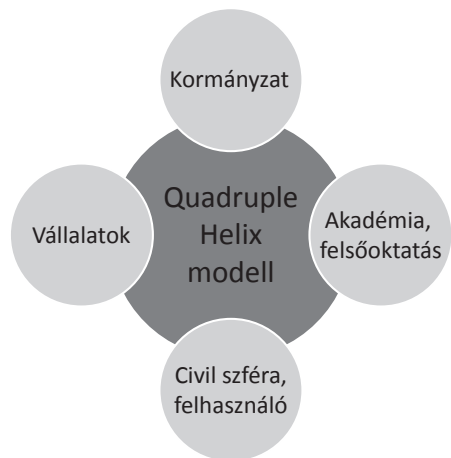
Az Etzkowitz-féle innovációs hurkok elmélete az állami és felsőoktatási intézményeket is aktívan bevonja az innovációs folyamatokba, ökoszisztémás rendszert alkotva a résztvevők között. Ezek az ún. Triple Helix és Quadruple Helix modellek.

A Triple Helix modellt az 1990-es évek végén alkotta meg Etzkowitz és Leydesdorff. A modell lényege, hogy a tudásalapú gazdaságban és társadalomban az innovációra és gazdasági fejlődésre való potenciál egyrészt az egyetem megváltozott szerepében rejlik, másrészt az egyetem, ipar és kormányzat kapcsolatrendszerében, amely új intézményi és társadalmi formák megjelenését generálja, elősegítve a tudás teremtésének, transzferének és alkalmazásának folyamatát (Etzkowitz – Leydesdorff, 1996; Vas – Bajmóczy, 2012) (1. ábra).

A Quadruple Helix modell a fenti, három-szereplős koncepció továbbgondolása, amely a három szereplő mellett már a társadalommal, a civil szférával is szoros együttműködést feltételez (Carayannis – Campbell, 2009) (2. ábra).

A modellek résztvevői között többirányú és többoldalú, folyamatos együttműködés figyelhető meg, így alkotnak különböző vertikális szín-

2. ábra: A Quadruple Helix modell résztvevői

Forrás: (Carayannis – Campbell, 2009) alapján saját szerkesztés

teken működő innovációs ökoszisztéma(ka)t. Az innovációs szervizrendszer fő mozgatórugója azonban a már korábban kiemelt koherencia és tudatosság. A szereplők részvételének és értékteremtő tevékenységének tehát egy koherens folyamatba kell illeszkednie.

A Quadruple Helix modellben a negyedik helix, vagy hurok a média és kultúraalapú közösségi tér és civil szféra. A civil szférával azonban igen nehéz tudatos módon tervezni, hiszen maga a civil szféra, illetve annak szereplői/képviselői is nehezen azonosíthatóak, szólíthatóak meg. Továbbá felmerülhet a kérdés, hogy vajon demokratikusnak kellene lennie a részvételnek, vagy a másik három helix szereplőinek kellene szisztematikus/véletlenszerű mintavétellel egyéneket bevonnia az ökoszisztémás együttműködésbe? A következőkben ezzel a dilemmával kapcsolatban vázolom fel, egy a civil szféra bevonását megkönnyítő applikáció koncepcióját.

A KINCS (KÖZÖSSÉGI INNOVÁCIÓS CSATORNA) APPLIKÁCIÓ KONCEPCIÓJA

A fent leírt elméleti háttér alapján, a Quadruple Helix modell gyakorlati megvalósításaként a következőkben bemutatásra kerül a KINCS (Közösségi Innovációs Csatorna) applikáció terve, amelynek célja a kormányzati és akadémiai szféra, a vállalatok és a polgárok, egyben felhasználók bevonása az innovációs folyamatokba. Mivel a civilek széles körű bevonása, illetve a részvétel módja több szempontból is nehézkes lehet egy-egy nagyon gyorsan változó innovációs folyamatnál, indokolt egy ilyen céllal létrehozott platformot online formában megvalósítani.

Florian Schütz és szerzőtársai a témában készített kérdőíves felméréssel és ötven mélyinterjú elkészítésével arra a következtetésre jutottak, hogy a civil szféra hatékony részvételének kulcsa az önkéntesség. A lényeg tehát nem az, hogy a társadalom minél szélesebb körű bevonása megvalósuljon, hanem éppen az, hogy minden olyan civilnek lehetősége legyen részt venni az innovációs folyamatokban, akiknek erre igénye,

érdeklődése van (Schütz et al., 2019).

Mivel Magyarországon jelenleg az Innovációs és Technológiai Minisztérium elsődleges feladata Magyarország nemzeti és nemzetközi versenyképességének javítása, az applikáció fő feladatának a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatalt javaslom. A vonatkozó kormányzati oldalról elérhető applikációt a telefonjára letöltő felhasználó először kiválaszthatja, hogy milyen minőségben regisztrál. A következő négy lehetőség áll rendelkezésére:

- magánszemély, felhasználó (magán e-mail címmel),
- vállalat (vállalati e-mail címmel),
- oktatási intézmény, kutatóintézet (intézményi e-mail címmel),
- kormányzati szerv (intézményi e-mail címmel).

Mivel az egyes kategóriákba a vonatkozó magán, vagy hivatali e-mail címmel regisztrálhatnak a felhasználók, egy személy akár több minőségben is használhatja az applikációt. Ez azért fontos, mert ilyen módon az egyének egyszerre vehetnek részt párhuzamosan futó azonos vagy különböző projektekben a munkavégzésük keretén belül és mint a civil szféra képviselői.

A regisztrációt követően, az applikációba belépve kiválaszthatóak a véleményezni kívánt projektek. Itt érdemes olyan szűrőket alkalmazni, amelyek segítik a célirányos választást, például érdeklődési köre szerint, természettudományi, műszaki vagy társadalomtudományi jellegű projekteket választhat ki a felhasználó. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy melyik projekt milyen széles közönség előtt legyen nyitott, illetve, hogy egyáltalán hogyan kerülnek fel a kiválasztható projektek a rendszerbe.

A részvétel elve szerint alapvetően az lenne a cél, hogy bármilyen projekt/kezdeményezés felkerülhessen a KINCS applikáció rendszerébe, a projekt gazdája lehet vállalat, civil közösség, de akár kormányzati szerv is. Mint egyént, azért nem javaslom potenciális projekt gazdának, mert a platform nem „start-up inkubátorként” funkcionál, hanem éppen olyan innovációs folyamatokhoz csatornázná be – elsősorban

– az érdeklődő polgárok véleményét, amelyek mögött már van egy szervezet/tőkeerős vállalat, megvalósításuk pedig nagy valószínűséggel már megkezdődött. Kifejezetten tehát olyan egyéneket céloz meg az applikáció, akiknek alapvetően nincsen affinitása/érdeklődése/ideje stb. egy saját vállalat vagy civil kezdeményezés létrehozására, azonban szabad idejükben szívesen megosztanák kreativitásukat másokkal, továbbá érdekli őket, hogy mi folyik körülöttük a világban. A tervek szerint tehát egy projekt gazdája kormányzati szerv, vállalat vagy oktatási intézmény, illetve kutatóközpont lehetne.

Lényeges, hogy az applikáción a projektek tulajdonosai nem pénzügyi forrásokat próbálnak gyűjteni, és a résztvevők sem kapnak anyagi juttatást. Ez azért kulcsfontosságú elem, mert a KINCS applikáció rendeltetése szerint nem egyfajta tőkevonzó, a tulajdonost a potenciális befektetőkkel összehozó platform. Ennek egyik okát már említettem, miszerint itt alapvetően már quasi kiforrott, pénzügyi forrásokkal rendelkező projekteket tudnak a résztvevők véleményezni. A másik fő ok pedig az, hogy a KINCS applikációt semmiképpen sem érdemes más, piactérként funkcionáló alkalmazások konkurenseként pozicionálni a piacon, mert ez hosszú távon azzal fenyegethet, hogy elvész az applikáció közösségi, egyéni bevonásra fókuszáló szelleme.

A projektek jellegüket tekintve lehetnek profitorientált, közfinanszírozású de karitatív kezdeményezések is. Minden olyan szervezet, intézmény, amely szeretné, ha innovatív belső vagy más együttműködési partnerekkel megvalósuló ötleteiről mások is véleményt alkothassanak, regisztrálhatja a projektjét. A regisztrációkor a projekt gazdának meg kell adnia a projekt rövid leírását, jelenlegi állását, résztvevőit, illetve azokat a problémafelvető kérdéseket, amelyekre szeretné, ha az applikáció felhasználói válaszolnának. Ezt követően a regisztráló szervezet bejelölheti, hogy ki számára legyen látható, tehát kiválasztható a projekt. Ez azért is nagyon fontos lépés, mert ilyen módon főleg vállalatoknál kizárható az a veszély, hogy a konkurencia a KINCS applikáció felületét kihasználva olyan

információkhoz jusson, amelyek esetleg a piactorzítás, vagy tisztességtelen előnyszerzés lehetőségét vetnék fel. A projekt rögzítését követően a vonatkozó kormányzati szerv munkatársai hagynák jóvá azt a rendszerben, miután megbizonyosodtak a projekt valódiságáról.

A projekteket tehát a projekt gazdák által kiválasztott szféra képviselői, illetve magánszemélyek láthatják. A felhasználók pedig érdeklődési körüknek megfelelően, a projektleírás elolvasása után válaszolhatnak a kezdeményező által felvetett problémákra, kérdésekre, amennyiben vannak ötleteik a megoldásukra. Ezeket a válaszokat a beküldésük után a projekt gazda szervezet értékeli és visszajelzést küld róluk az applikáció felhasználójának, amelyet követően – amennyiben a szervezet a választ megvalósíthatóság szempontjából megfelelőnek találja – beveheti a kollégát egy zárt csoportba. Ez a zárt csoport egyfajta tartalommegosztó oldalként funkcionálna, amelyet a projektben résztvevő, illetve véleményével bekapcsolódó minden egyén és szervezet látna. Ezzel az applikációt használó lényegében csatlakozna a projekt „online agytrösztjéhez”, mert a projekt gazda által felvetett kérdéseket, felvetéseket, egymás hozzászólásait a közösség tagjai egyszerre láthatják, így a platform alkalmas lenne a vélemények, ötletek szintetizálására. Az első véleményezés lenne tehát a szűrő, amely alapján a projekt gazda szervezet mérlegelheti, hogy az adott egyént vagy szervezetet szeretné-e bevonni a szűkebb projektcsoportjába.

A KINCS applikáció lehetőséget ad arra, hogy az egyes kisebb-nagyobb léptékű innovatív ötletekhez becsatornázza az érdeklődő egyének, szervezetek véleményét. Mindezt nagyon gyorsan, online formában. Ezzel a projekt gazda intézmények, szervezetek lényegében hozzáférést kapnak egy saját maguk által létrehozott, folyamatosan bővíthető online problémamegoldó és innovatív közösségi hálózathoz, amelynek tagjai a projekt ügye iránt elkötelezett résztvevők. Ezt mi sem biztosítja jobban, minthogy a projektekhez megadott kérdésekre, problémákra nagy valószínűséggel csak azok válaszolnak, akiket valóban érdekel a téma, de legalább is

szívesen megosztanák az ötleteiket, tapasztalataikat. További előnye az applikációnak, hogy nagyon nyitott, úgy a közigazgatás, mint a profitorientált vállalatok és karitatív kezdeményezések számára. Ezzel a legfőbb cél, hogy a KINCS applikáció valóban a jó ötletek és érdekes problémák „kincsestára” legyen. Az applikáció mozgatórugója az önkéntesség, a részvétel és az innovatív szellem. A fentiek mellett az applikáció a Quantiple Helix modell gyakorlati megvalósításaként nagy mértékben elősegítheti az akadémiai szféra tudományos eredményeinek a gyakorlati életbe való becsatornázását is.

Összességében véve tehát a KINCS applikáció segítségével problémaközpontúan hozhatóak létre mikroinnovációs ökoszisztémák az online térben. Ezzel elősegítve a közszféra, a vállalatok, az oktatás és a civil szféra közötti hatékony kapcsolatok kialakítását, fejlesztését és fenntartását, menedzselését.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az innovációs ökoszisztémák jó lehetőséget kínálnak a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok erősítésére és a bizalom elmélyítésére, amelyek hosszú távon hozzájárulnak az ország társadalmi tőkéjének növeléséhez, ezzel pedig a versenyképességi pozícióink javításához.

A tanulmányban felvázolt KINCS applikációval az Etzkowitz-féle innovációs hurkok mentén az érdeklődő polgárok is aktívan bekapcsolódhatnak az innovációs folyamatokba. Mindemellett az applikáció erősítené az állami intézmények koordinatív szerepét az innovatív jellegű együttműködésekben. Az applikáció segítségével az állami szektor is követheti, munkatársai révén pedig aktívan is bekapcsolódhat egy-egy szervezet, projekt működésébe. A közszféra számára talán legfontosabb előny pedig nem más, mint a folyamatos visszacsatolás lehetősége. Az innovációs együttműködések nagy fokú rugalmasságot igényelnek, így a versenyképesség növelésére koncentrálnak szakpolitikai intézkedések is csak úgy lehetnek hatékonyak, ha – leegyszerűsítve – az állam azt biztosítja, amire valóban szükség van.

Az applikáció lényegében, mint innovációs csatorna működne a felregisztrált projektek gazdái és az általuk felvetett problémákra választ kínáló egyének és szervezetek között. Fontos leszögezni, hogy a platform nem egyfajta „start-up inkubátorként” funkcionál, a célja pedig ezzel összefüggésben nem pénzügyi források gyűjtése. A KINCS applikáció alapvető célkitűzése egy olyan platform biztosítása, amelyen a felhasználók kiépíthetik saját innovációs civil hálózatukat, online és egyszerűen.

JEGYZETEK

- ¹ A KINCS betűszó az egész tanulmányban a szerző által bemutatott Közösségi Innovációs Csatorna applikációt jelöli. A Kopp Mária Intézet a Népese-
désért és a Családokért intézménnyel nem áll semmilyen kapcsolatban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adner, Ron (2016): Ecosystem as Structure: An Actionable Construct for Strategy. *Journal of Management*, vol. 43., no. 1., 39–58. <https://doi.org/10.1177/0149206316678451>
- Akgiray, Vedat (2019): *Good Finance: Why We Need a New Concept of Finance*. Bristol University Press, Bristol.
- Carayannis, Elias G. – Campbell, David F. J. (2009): Mode 3' and 'Quadruple Helix': Toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management*, vol. 43., no. 3–4., 1–63.
- Carlsson, Bo – Stankiewicz, Rikard (1991): On the nature, function and composition of technological systems, *Journal of Evolutionary Economics*, vol. 1. no. 2., 93–118. <https://doi.org/10.1007/BF01224915>
- Cooke, Philip – Uranga Mikel G. – Etxebarria, Goio (1997): Regional innovation systems: Institutional and organisational dimensions. *Research Policy*, vol. 26., no. 4–5., 475–491. [https://doi.org/10.1016/s0048-7333\(97\)00025-5](https://doi.org/10.1016/s0048-7333(97)00025-5)
- Cooke, Philip (2001): Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. *Industrial and Corporate Change*, vol. 10., no. 4., 945–974. <https://doi.org/10.1093/icc/10.4.945>
- Edquist, Charles (1997): *Systems of innovation: Technologies, Institutions and Organizations*. Routledge, London and New York.
- Etzkowitz, Henry – Leydesdorff, Loet (1996): *The Triple*

- Helix of University-Industry-Government, Implications for Policy and Evaluation*. Science Policy Institute, Stockholm.
- Etzkowitz, Henry (2003): Innovation in Innovation: The Triple Helix of University-Industry-Government Relations. *Social Science Information*, vol. 43., no. 3., 293–337.
- Freeman, Christopher (1987): *Technology Policy and Economic Performance: Lesson from Japan*. Pinter Publisher, London.
- Frosch, Robert A. – Gallopoulos, Nicholas E. (1989): Strategies for manufacturing. *Scientific American*, vol. 189., no. 3., 144–152. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0989-144>
- Granstrand, Ove – Holgersson, Marcus (2020): Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition. *Technovation*, vol. 90–91., no. February–March, 1–12, <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098>
- Granstrand, Ove (1998): Towards a theory of the technology-based firm. *Research Policy*, vol. 27., no. 6., 465–489. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(98\)00067-5](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(98)00067-5)
- Inzelt Annamária – Bajmóczy Zoltán (szerk) (2013): *Innovációs rendszerek. Szereplők, kapcsolatok, intézmények*. Jate Press, Szeged.
- Inzelt Annamária (2004): Az egyetem és a vállalkozások kapcsolata az átmenet idején. *Közgazdasági Szemle*, vol. 51., no. 9., 870–890.
- Lundvall, Bengt-Åke (1992): *National Systems of Innovation: Toward a theory of innovation and interactive learning*. Pinter Publishers, London. <https://doi.org/10.7135/UPO9781843318903>
- Malerba, Franco (2002): Sectoral systems of innovation and production. *Research Policy*, vol. 31., no. 2., 247–264.
- Mazzucato, Mariana (2013): *The Entrepreneurial State*. Anthem Press, United Kingdom.
- Nelson, Richard – Fagerberg, Jan – Mowery, David C. (2004): *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford University Press, London.
- Nelson, Richard R. (1993): *National Innovation Systems: a comparative analysis*. Oxford University Press, Oxford.
- Nielsen, Søren N. (2007): What has modern ecosystem theory to offer to cleaner production, industrial ecology and society? The views of an ecologist. *Journal of Cleaner Production*, vol. 15., no. 17., 1639–1653. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2006.08.008>
- OECD (1997): *National Innovation Systems*. OECD. Online: <https://www.oecd.org/science/inno/2101733.pdf>
- Porter, Michael E. (1980): *Competitive Strategy*. Free Press, New York.
- Schütz, Florian – Heidingsfelder, Marie L. – Schraudner, Martina (2019): Co-shaping the Future of Quadruple Helix Innovation Systems: Uncovering Public Preferences toward Participatory Research and Innovation. *The Journal of Design, Economics and Innovation*, vol. 5., no. 2., 128–146.
- Tödtling, Franz – Tripl, Michaela (2005): One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy*, vol. 34., no. 8., 1203–1219. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.01.018>
- Tsujimoto, Masaharu – Kajikawa, Yuya – Tomita, Junichi – Matsumoto, Yoichi (2018): A review of the ecosystem concept – Towards coherent ecosystem design, *Technological Forecasting & Social Change*, vol. 136., no. 17., 49–58. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.06.032>
- Vas Zsófia – Bajmóczy Zoltán (2012): Az innovációs rendszerek 25 éve. *Közgazdasági Szemle*, vol. 59., no. 11., 1233–1256.
- WIPO (2019): *The Geography of Innovation: Local Hotspots. Global Networks*. Online: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4467&plang=EN>

Legárd Ildikó

Játék a jövőért

Az információbiztonsági tudatosság fejlesztési lehetősége egy gamifikált applikáció segítségével

A Game for the Future

Possibility of Developing Information Security Awareness with the Help of a Gamified Application

ÖSSZEFOGLALÁS

Az információbiztonsági tudatosság napjainkban egyre nagyobb jelentőséggel bír. Már régóta közhelynek számít, hogy az információbiztonság területén a humán faktor, tehát a felhasználó maga a leggyengébb láncszem. Hiába védjük rendszereinket a legmodernebb és legerősebb fizikai és logikai védelmi intézkedésekkel, ha az elektronikus információs rendszereket használók nem tartanak lépést a technológiai fejlődéssel, illetve nem kellően tudatosak és elővigyázatosak a rendszerek használata során. A felhasználók digitális és információbiztonsági tudásának, kompetenciáinak fejlesztésére a tudatosítási programok nyújtják a leghatékonyabb megoldást. Számos vizsgálat megerősíti azt a tényt, hogy a tudatosítás módszerei közül azok a technikák bizonyulnak a leghatékonyabbnak, amelyek gyakorlatias, élményszerű tanulási lehetőséget biztosítanak a felhasználók

számára. Egyetlen magyar nyelvű tudatosító applikációként, a 9-13 éves korosztály számára fejlesztett Mongu for Teen sikeressége is bizonyítja, hogy egy gamifikált alkalmazás képes pozitív irányba befolyásolni a felhasználók biztonság tudatosságát. A tanulmány végén ajánlasként megfogalmazásra és bemutatásra kerül egy olyan magyar nyelvű tudatosító applikáció, a „Célpont vagy” terve, amely tartalma és felépítése szempontjából a legfrissebb tudományos eredményekre, valamint a már működő applikációk tapasztalataira támaszkodik, és alkalmas lehet a társadalom széles körű, élményszerű tudatosítására.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I250, O31, Y8

Kulcsszavak: információbiztonság, IT biztonság, információbiztonsági tudatosítás, gamifikáció, applikáció

LEGÁRD ILDIKÓ, PhD hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (ildiko.legard@gmail.com).

SUMMARY

Information security awareness is becoming increasingly important these days. Many experts agree that the weakest link in the field of information security is the human factor, namely the user. It is pointless to protect our systems with the strongest, state-of-the-art physical and logical measures, while the users of these systems do not keep up with technological development and are not sufficiently aware or cautious when using the systems.

Information Security Awareness Programs provide the most expedient way to improve the digital and information security knowledge and competence of users. Numerous studies confirm that the most efficient awareness raising techniques are those which provide practical and experiential learning opportunities for users. The success of Mongu for Teen, developed as a single Hungarian-language awareness raising application for 9-13-year-olds, also proves that a gamified application can positively influence users' security awareness. At the end of the study, a Hungarian-language awareness raising application plan, the so-called 'You are Target', is presented as a recommendation. The content and structure of the application rely on the latest scientific results as well as the experience of existing applications and may be appropriate for raising the awareness of a wide segment of society in an experiential manner.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: I250, O31, Y8

Keywords: information security, IT security, information security awareness, gamification, application

BEVEZETÉS

A kibertámadások az elmúlt években egyre összetettebbé, kifinomultabbá és kiszámíthatatlanabbá váltak, melyek jelentős fenyegetést jelentenek a digitális technológia által átszőtt világunkra. A támadók folyamatosan újabb technikákat alkalmaznak céljaik elérése érdekében. A Trend Micro 2020. évi jelentése¹ is

megegyezően a szakemberek által régóta hangsúlyozott tény, mely szerint továbbra is az emberi hizkékenységre és együttműködési képességre épülő social engineering típusú támadások a legelterjedtebbek.

Aszerint, hogy a támadó milyen módszereket használ, humánalapú és számítógép-alapú technikákat különböztethetünk meg (Muha–Krasznay, 2014:54). A humánalapú technikák alkalmazása a támadó és áldozata között közvetlen kapcsolatot feltételez, ugyanakkor nem igényli feltétlenül informatikai eszközök használatát. Humán módszerek például: segítség kérése; segítség nyújtása (fordított social engineering); megszemélyesítés, vagyis az identitás lopás; thumbstone theft, azaz a „sírkő lopás”, mely a megszemélyesítés egy speciális fajtája. További technikák például a shoulder surfing (képernyő lelesése); az irodai hulladék átvizsgálása, azaz a dumpster diving; tailgating, vagyis a szoros követés módszere a bejáraton történő bejutáshoz; illetve piggybackin, azaz, amikor a támadó az áldozat segítségével és tudtával jut át a bejáraton (Deák, 2017a; Bányász, 2018).

A számítógép-alapú technikák esetében a kapcsolat közvetett, a támadó valamilyen informatikai eszközön keresztül lép kapcsolatba az áldozattal. Számítógép-alapú támadások például: adathalászat – phishing; kártékony programok (például trójai programok, veszélyes csatolmányok, billentyűzetnaplózás); Wi-Fi hálózaton keresztül kivitelezett támadások; okostelefon alkalmazások általi hozzáférés – alkalmazásengedélyekből eredő kockázatok (Deák, 2017b; Bányász, 2018).

A kibertámadásokra vonatkozó nemzetközi statisztikák is megerősítik a social engineering típusú támadások népszerűségét és eredményességét. Az Interpol 2020. augusztus 4-én megjelent, az év első négy hónapját vizsgáló jelentése kifejezetten az adathalászat, a malware-ek (rosszindulatú alkalmazások), a rosszindulatú domáinek (tartomány nevek), valamint az állhírek számának növekedésére figyelmeztet, mely támadások közös jellemzője, hogy minden esetben a sikerességhez nélkülözhetetlen a felhasználó aktív közreműködése.

A támadások sikeressége nem csak az igénybe vett logikai és fizikai védelmi intézkedésektől függ, hanem nagy mértékben a felhasználók biztonságtudatosságától is. Amennyiben ismerik a lehetséges támadási és védekezési alternatívákat, a megfelelő biztonsági követelményeket és eljárásokat, illetve azokat képesek alkalmazni is, akkor a támadások bekövetkezésének valószínűsége is csökkenthető.

A TUDOMÁNYOS PROBLÉMA MEGFOGALMAZÁSA

Az Európai Unió és hazánk is az elmúlt években kiemelt figyelmet fordít a biztonságtudatosításra, és tudatosító kampányok sorával, plakátokkal, videókkal igyekeznek felhívni a felhasználók figyelmét a kibertér felől érkező fenyegetésekre. Minden erőfeszítés ellenére, az Európai Bizottság által 2020. júniusban nyilvánosságra hozott, a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató, a Digital Economy and Society Index (DESI) alapján Magyarország a 28 uniós tagállam között a 21. helyen áll.² A humán tőkét illetően a DESI megállapítja, hogy a lakosság több mint fele nem rendelkezik alapvető digitális, és a szoftverek használatához szükséges készségekkel, mely nem csak hazánkban jelent kihívást a kormányzat számára, mivel az EU lakosságának közel felénél még mindig hiányoznak az alapvető digitális ismeretek, és így a szükséges információbiztonsági tudatosság is. A 2020-ban elfogadott Nemzeti Biztonsági Stratégia is kiemeli, hogy általános jelenség „a felhasználók információbiztonsági tudatosságának alacsony szintje, holott a felhasználók megfelelő információbiztonsági tudatossága a kiberc incidensek megelőzésének egyik kulcseleme.”³ Az elektronikus információs rendszerek biztonságát a jogalkotók jogszabályokkal igyekeznek garantálni, azonban jelenleg nem léteznek olyan tartalmi és módszertani ajánlások, tudatosítási megoldások, amelyek érdemileg biztosítanák az áttörést az átlagfelhasználók biztonságtudatosságának növelésében.

A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSEI

A tanulmány célja, hogy a bevezetést követően bemutassa az információbiztonság-tudatosság és tudatosítás fogalmának koncepcionális kereteit, rámutatva arra, hogy tartalmuk különféle-képpen értelmezhető más-más aspektusokból, és azok tovább gazdagíthatók, bővíthetők újabb tudományos eredményekkel. Az írás külön kitér a biztonságtudatosság magyarországi helyzetére, jogszabályi vonatkozásaira, valamint röviden bemutatja a tudatosításban kiemelkedő szerepet betöltő Nemzeti Kibervédelmi Intézet tevékenységét. A tanulmány vizsgálja a gamifikáció, valamint a gamifikált applikációk szerepét a biztonságtudatosításban, valamint esettanulmány segítségével elemzi az egyetlen magyar nyelvű, hazai fejlesztésű alkalmazás működési tapasztalatait. A kutatás eredményei alapján végezetül ajánlasként megfogalmazásra kerül a „Célpont vagy” applikáció terve. Az alkalmazás bemutatásával a szerző egy olyan játék fejlesztésére tesz javaslatot, amely a legfrissebb tudományos eredményekre támaszkodik és tartalmazza a legújabb kibertámadás típusokhoz kapcsolódó ismereteket is. Az applikáció célja, hogy minél szélesebb körben megismertesse az elektronikus információbiztonság alapjait, a potenciális kockázatot jelentő kiberc fenyegetéseket, valamint a megelőzéshez, a védekezéshez és a kockázatok kezeléséhez szükséges ismereteket.

KUTATÁSI HIPOTÉZISEK

A kutatás céljainak megvalósításához az alábbi kérdések részletes vizsgálata és megválaszolása szükséges.

- H1. Egy gamifikált applikáció képes biztosítani a hatékony tudástranszfert és a megszerzett tudás magabiztos alkalmazását, ezáltal pozitív irányban befolyásolja a felhasználók biztonságtudatosságát.
- H2. Az egyetlen magyar nyelvű, hazai fejlesztésű biztonságtudatosító applikáció hatékonyan növeli a célcsoport biztonságtudatosságát.

- H3. A biztonságtudatosság fejlesztéséhez szükséges, hogy az applikáció tartalmilag az általános elektronikus információbiztonsági és informatikai ismeretek átadására, a kapcsolódó készségek kialakítására, valamint a megfelelő eszközhasználat biztosítására koncentráljon.
- H4. A tudatosság naprakészen tartásához szükséges, hogy az applikáció nyomon kövesse és folyamatosan hírt adjon a legfrissebb, kiberbiztonságot érintő kérdésekről.
- H5. Az applikáció által alkalmazott, tudástranszfert biztosító módszerek, csatornák változatos alkalmazása pozitív irányban befolyásolja a felhasználók biztonságtudatosságát.

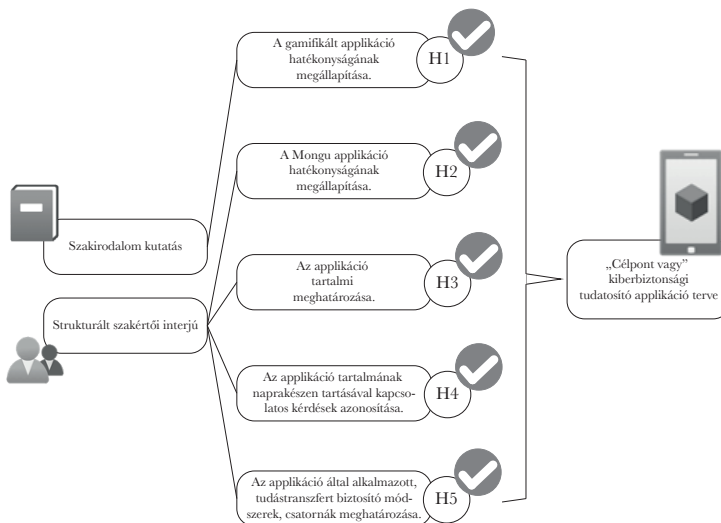
KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A kutatás szekunder és primer vizsgálatokra épül. A szekunder kutatás széleskörű nemzetközi és hazai irodalomkutatásra, illetve a hazai

jogszabályok, a nemzetközi ajánlások, valamint a kibertér felől érkező fenyegetésekkel, támadásokkal kapcsolatos statisztikák vizsgálatára, elemzésére és rendszerezésére támaszkodik. A szekunder kutatás célja egy konzisztens fogalomkészlet létrehozása az információbiztonság-tudatosság, a biztonságtudatosítás és a gamifikáció fogalmait tekintetében, valamint az első hipotézis megválaszolása.

A primer kutatás során strukturált szakértői interjú segítségével, esettanulmány keretében kerülnek elemzésre a Mongu for Teen magyar nyelvű, hazai fejlesztésű biztonságtudatosító applikáció működési tapasztalatai és eredményei. A szakértői interjú célja a H2-H5 hipotézisek megválaszolása, továbbá a H2 hipotézis igazolásával a H1 hipotézis validálása, majd a vizsgálat eredményei alapján egy a szerző által megtervezett, tudományos alapokon nyugvó applikáció tervének felvázolása.

1. ábra: A hipotézisek bizonyításának módszerei

Forrás: a szerző szerkesztése

INFORMÁCIÓBIZTONSÁG-TUDATOSSÁG
(INFORMATION SECURITY AWARENESS)

Az információbiztonság-tudatosságnak (information security awareness) nincs egy általánosan elfogadott fogalma, annak összetevőit több magyar és nemzetközi kutatás is megkísérelte meghatározni (Legárd, 2020:95), Veseli (Veseli, 2011), Chen és társai (Chen et al., 2009). Aldawood és Skinner (Aldawood et al., 2018; 2019:73) a fogalom egyéni aspektusait hangsúlyozzák, míg Nemeslaki és Sasvári (Nemeslaki–Sasvári, 2014), valamint Bulgurcu és társai (Bulgurcu et al., 2010) annak szervezeti vonatkozásait emelik ki.

Összességében az információbiztonság-tudatosság fogalmát úgy lehetne összefoglalni, mint amely a tudás, a képességek és a viselkedés olyan hármasa, amely biztosítja az egyén számára a megfelelő szintű informatikai és információbiztonsági ismereteket, az ezekre épülő és alkalmazásukat biztosító képességeket, valamint e két elemnek megfelelő, belső igényként megjelenő, az információbiztonság jelentőségét elismerő viselkedést (Legárd, 2020:95). Ugyanakkor az információbiztonság-tudatosság a szervezet kultúrájának része, olyan gondolkodás- és magatartásmód, amely biztosítja, hogy a szervezetek alkalmazottai elkötelezettségből elismerik a biztonsági intézkedések jogosságát, betartják azokat, és másokkal is megismertetik, illetve betartatják (Nemeslaki–Sasvári, 2014:169).

A biztonságtudatosság helyzete Magyarországon

A kiberbiztonságra vonatkozó magyarországi dokumentumokban, szabályozásokban kiemelt figyelmet fordítanak a tudatosság és a tudatosítás jelentőségének hangsúlyozására. A 2013-ban elfogadott Nemzeti Kiberbiztonsági Stratégia a kiberbiztonság fogalmi elemeként határozza meg a tudatosságnövelő eszközök folyamatos és tervszerű alkalmazását⁴. Az állami és önkormányzati szervek elektronikus információbiztonságáról szóló 2013. évi L törvény (továbbiakban Ibtv.) kimondja, hogy az

elektronikus információs rendszerek védelme érdekében a szervezet vezetője köteles gondoskodni „az elektronikus információs rendszerek védelmi feladatainak és felelősségi köreinek oktatásáról, saját maga és a szervezet munkatársai információbiztonsági ismereteinek szinten tartásáról”⁵. Magyarország 2020-ban kiadott Nemzeti Biztonsági Stratégiája kiemeli, hogy „elsődleges feladat a kibertérben ténylegesen jelentkező vagy potenciális kihívások, kockázatok és fenyegetések azonosítása és nyomon követése, a kormányzati koordináció erősítése, a kibertér jogi szabályozásának fejlesztése, a felhasználók biztonságtudatos viselkedésének elősegítése (...)”⁶.

A 2015. október 1-jén alakult, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat irányítása alatt működő Nemzeti Kibervédelmi Intézetnek (továbbiakban: NKI) kiemelkedő szerepe van az információbiztonság-tudatosság növelésében. Tevékenysége számos réteget céloz: a döntéshozókat (szervezeti vezetőket, akik a rendszerek védelméért felelősek), az üzemeltetőket (akik ellátják a rendszerek működtetését) és a felhasználókat, akiket pedig meg kell tanítani az internet és az információs technológiák biztonságos használatára, a saját és a rájuk bízott adatok felelős és szakszerű kezelésére. Az NKI szakmai anyagokat és útmutatókat tesz közzé, oktatási vagy képzési tevékenységet folytat, valamint a médiában megjelenő tudatosítási kampányokkal segíti a cél elérését.⁷

BIZTONSÁGTUDATOSÍTÁS

A megfelelő biztonságtudatosság kialakításához számos út vezethet, módszerek és technikák széles választéka áll rendelkezésre.

Az Aldawood és Skinner által alkalmazott kategorizálás alapján megkülönböztethetjük a hagyományos és a modern módszereket (Aldawood et al., 2019:7-8). Az előbbihez olyan eszközök tartoznak, mint a belső vagy külső képzések, tréningek, posztterek, emlékeztetők és az online kurzusok. Meglátásuk szerint a hagyományos tréningek eszköztára általában unalmas, fárasztó, nem tartják fenn a figyel-

met, túl általánosak, formálisak és a tartalmat túl komoly környezetben közvetítik, valamint a módszerek egyáltalán nem alkalmazkodnak a résztvevők egyéni tanulási képességeihez. Ezek a tréningek egyszerűen csak elmondják a tudnivalókat a támadásokról, ugyanakkor nem mutatnak be valódi, megtörtént eseteket és nem adnak praktikus tanácsokat, hogy hogyan ismerjenek fel, illetve kezeljenek a résztvevők egy ilyen támadást. Ezzel szemben a modern módszerek, mint a szimulációs technikák, interaktív játékok, virtuális laboratóriumok, valamint tematikus videók és modulok, kreatív, gyakorlatias megközelítést alkalmaznak, élményszerű tanulási segítségével mutatják be a social engineering típusú támadásokat, valamint a megelőzésükhöz és kezelésükhöz szükséges intézkedéseket.

Parsons és társai vizsgálata megerősíti azoknak a módszereknek a hatékonyságát, amelyek a napi rutinhoz, feladatokhoz kapcsolódó ismereteket, közérthetően és szemléltetve közvetítenek a felhasználók felé, mivel szerintük csak így biztosítható a mindennapi munkát támogató, jól hasznosítható tudás megszerzése, és a megfelelő motiváció az ismeretek alkalmazására (Parsons et al., 2010). A tréningeknek helyzetorientáltaknak, gyakorlatiasnak kell lenniük, valamint esettanulmányokat kell alkalmazni annak érdekében, hogy a felhasználók megértsék az információbiztonság jelentőségét (Parsons et al., 2014).

Pattinson és társai a forgatókönyvalapú szerepjáték tudatosításban betöltött hatékony szerepét hangsúlyozták, adathalász e-mailek felismerésében végzett vizsgálatuk során (Pattinson et al., 2012).

Szász Antónia és Kiss Gábor jelszó-vissafejítő programok oktatási célú felhasználásával kapcsolatos mérése szintén bebizonyította, hogy a programhasználatlal kiegészített, interaktív tevékenykedést támogató módszernek nagyobb hatása volt a hallgatók információbiztonsági attitűdjére, gyakorlatára és tudatosságára, mint a csak videóval támogatott módszernek (Szász–Kiss., 2018).

GAMIFIKÁCIÓS APPLIKÁCIÓK ALKALMAZÁSA A BIZTONSÁGTUDATOSSÁG NÖVELÉSÉRE

A gamifikáció alapjai azon az elven nyugszanak, hogy az ember alapvető természetéhez hozzátartozik a „játékos én” is, így a játék segít az információk megszerzésében, feldolgozásában és továbbításában (Pacsi–Szabó, 2017:59). Ugyanakkor a játékosítás nem pusztán a játékok alkalmazását jelenti, hanem a játékmecchanizmusok beépítését a hétköznapi gyakorlatába, a munkahelyi folyamatokba vagy az oktatásba. A gamifikációs technikák alapvetően a belső motivációs mechanizmusra hatnak, és azt aktiválják az újdonságokkal, az ismeretlen területek felfedezésével, a kihívásokat jelentő izgalmas kalandokkal és az ún. flow élmény biztosításával, amikor az öröm forrása és így a motivációs eszköz nem más, mint a játék élménye, vagyis maga a tevékenység (Fromann–Damsa, 2016:77).

A gamifikáció meghatározására több tanulmány is kísérletet tett, azonban a legelfogadottabb definíció szerint a „játékosítás” nem más, mint a játékok és játékelemek alkalmazása az élet játékon kívüli területein, célja pedig, hogy az ott zajló folyamatokat érdekesebbé és eredményesebbé tegye (Fromann–Damsa, 2016; Deterding et al., 2011; Domínguez et al., 2013).

A játékosítás egyre szélesebb körben terjed és kiválóan alkalmazható számos területen, mint például az oktatás is (Kovács–Várallyai, 2018; Fromann–Damsa, 2016; Pacsi–Szabó, 2017). Ez utóbbi körben végzett vizsgálatok egy része kifejezetten a gamifikált applikációk biztonság-tudatosításban betöltött szerepét vizsgálja.

Scholefield és Shepherd egy jelszóhasználati tudatosság növelését célzó szerepjáték kvíz applikációt fejlesztettek ki és mérték annak hatékonyságát. Vizsgálatuk megállapította, hogy a résztvevők nagyon élvezték az applikáció használatát és a segítségével történő tanulást. Az alkalmazás használata folytán a jelszavak biztonságával kapcsolatos tudás is jelentős fejlődést mutatott (Scholefield–Shepherd, 2019).

Volkamer és társai 2014-ben létrehoztak egy Android alapú interaktív játékot, az úgyneve-

zett NoPhish applikációt, melynek célja, hogy az adathalász oldalakat az átlagfelhasználók könnyebben tudják azonosítani. Az elvégzett mérések alapján elmondható, hogy az applikációt használók sikeresebben detektálták az adathalász weboldalakokat és tudásuk hosszú távon is tartósnak bizonyult (Canova–Volkamer et al., 2014; Canova–Volkamer et al., 2015). 2016-ban a tapasztalatok alapján tovább fejlesztették az applikációt, és pre-, illetve poszttesztel mérték annak hatékonyságát. A vizsgálat megállapította, hogy a résztvevők a játék használatát követően hatékonyabban felismerték az adathalász weboldalakokat, növekedett a felhasználók biztonságtudatossága, tehát az applikáció elérte a kitűzött célt (Kunz et al, 2016).

Idegen nyelven, jellemzően angolul, számos applikációt találhatunk, amely a biztonságtudatosság egy-egy specifikus területére fókuszál. A Trend Micro által kifejlesztett „Targeted Attack: The Game” applikáció⁸ segítségével informatikai igazgatóként hozhatunk döntéseket arról, hogy hogyan védjük meg érzékeny adatainkat, a „Cybersecurity Lab” játékban⁹ pedig egy közösségi hálózatot létrehozó vállalat kiberbiztonsági felelőseként kell megerősíteni a védekezést és kivédeni a növekvő számú, szofisztikált támadásokat. A „Keep Tradition Secure” applikációban¹⁰ egy „Bad Bull” elnevezésű hacker által, a Texas A&M’s egyetemi hagyományait veszélyeztető fenyegetéseit kell felderíteni komoly kiberbiztonságot érintő kérdések megválaszolásával. A „Zero Threat” app¹¹ olyan kockázatokat szimulál a játékosok számára, mint az adathalász e-mailek, social engineering támadások, káros weboldalak és fertőzött USB-k. A „Game of Threats”¹² a PWC (PricewaterhouseCoopers) által kifejlesztett szimulációs játék, mely a támadó vagy a szervezet védekezésért felelős személye bőrébe bújva segít meg tapasztalni azokat a legfontosabb döntési helyzeteket, amelyekre fel kell készülnünk egy kibertámadás során.

A nemzetközi szakirodalom és a vizsgált alkalmazások alapján megállapítható, hogy a gamifikációnak helye van a biztonságtudatosításban, és egy megfelelő modulokkal ellátott

játékosított applikáció hatékonyan növelheti a felhasználók tudatosságát.

ESETTANULMÁNY – A MONGU FOR TEEN APPLIKÁCIÓ

A Mongu for Teen az egyetlen hazai fejlesztésű, magyar nyelvű alkalmazás, amely egyedülálló megoldást nyújt a 9-13 éves korosztály számára mobil eszközük és a közösségi média megfelelő és biztonságos használatához.¹³ Az alkalmazás segít a gyermekeknek, hogy felismerjék a közösségi médiában rejlő veszélyeket, és képesek legyenek azokat kikerülni.

A korosztály kiválasztása elsősorban azon az elgondoláson alapult, hogy a 9-13 évesek ebben az időszakban kezdik el használni a közösségi médiát, de még nyitottak a felnőttektől érkező útmutatásra. 15-16 évesen már inkább a leválás történik, így ott már nagyon nehéz rájuk hatni. A gyerekek online védelme érdekében ugyan számos szülői felügyeleti megoldást fejlesztettek ki a kiberbiztonsággal foglalkozó cégek, azonban ezek elsősorban a korlátozásra építenek, illetve adatokat gyűjtenek a gyermek mobilhasználatáról, amiket mi szülők „kielemezhetünk”. Az alkalmazás megálmodója és fejlesztője, dr. Dóra László, valamint a fejlesztő csapatban részt vevő szakértők, szülőként, a folyamatos ellenőrzés és korlátozás helyett egy olyan tudatosító módszer fejlesztésében gondolkodtak, amely a gyermekek megfelelő eszköz, és biztonságos internet használatát biztosítja. Így jött létre, a jelenleg még csak iOS operációs rendszer számára elérhető Mongu for teen alkalmazás.

A Mongu a szülők számára szülői, a gyermekek számára pedig gyerek nézetet biztosít, egy applikációhoz több gyermek profilját is hozzá lehet adni. A szülők az egyes gyermekeik profilja alatt nyomon követhetik, hogy milyen alkalmazásaik vannak, illetve milyen oktató feladatokat oldhatnak meg az egyes alkalmazásokhoz kapcsolódóan. Azt is láthatják a szülői nézetben, hogy gyermekeik milyen feladatokat, milyen eredménnyel végeztek el (pl.: maximális ponttal, vagy sem). Amennyiben a gyerekek egy ideje nem használják a Mongut, erről is értesí-

tést kapnak a szülők.

A Mongu alapkonceptiója, hogy olyan alkalmazásokkal kapcsolatban nyújtson technikai és informatív segítséget a gyerekeknek, amelyeket ők maguk valóban használnak, így az ezekkel kapcsolatos tudás ténylegesen releváns és hasznos számukra. Az alkalmazás a telepítést követően felméri az eszköz által használt applikációkat, így az egyes tudatosítási modulok kizárólag ezen appok esetében jelennek meg a telefonon. A fejlesztő a tananyagokat előzetesen prioritálta, így a telefon által használt applikációk és a prioritizált ismeretek kombinációjából alakul ki a Mongu által javasolt tudatosító feladatok sorrendje.

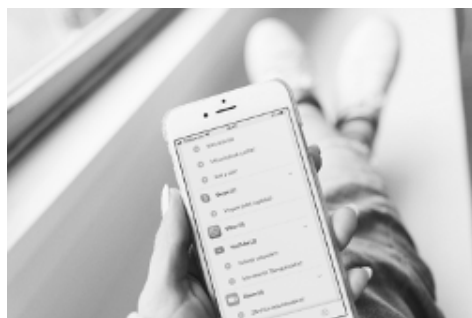
Az átadandó ismeretek között számos olyan terület van (pl. jelszókezelés), amely szinte minden alkalmazás használatához szorosan kapcsolódik. Természetesen ezeket a területeket is érintik a tudatosító anyagok, azonban a fejlesztő elsősorban arra törekszik, hogy az általuk kínált megoldások alkalmazás-specifikusak legyenek, az ismeretekben ne legyen ismétlés, hanem mindig a való élethez igazodó, kézzelfogható és releváns tudással gazdagodjanak a gyerekek. Például a posztolás is általános kér-

désként merül fel az alkalmazások használata során, mégis a Mongu nem általánosítva közelíti meg a témát, hanem minden egyes applikáció esetében (Facebook, Instagram, Snapchat stb.) kontextusba helyezi azt, és specifikus, gyakorlatias ismereteket igyekszik közvetíteni. A Mongu fejlesztése során kiderült, nem egyszerű feladat ezen ismétlődő, de mégis alkalmazásonként eltérő feltételek szerint működő témáknak a feldolgozása, megfelelő közvetítése a gyerekek felé.

Az egyes alkalmazásokhoz kapcsolódó tananyagot a gyerekek több – jellemzően 4-5 db –, rövid, összefüggő részre osztva kapják meg, játékok formájában. Az egyes részekhez kapcsolódó ismeretek átadására alapvetően kétféle módszert alkalmaznak (videók és párbeszédek), melyre azért van szükség, mert tapasztalataik alapján a tudatosítás során a módszerek megfelelő kombinációja biztosíthatja a hatékony tudástranszfert. A fejlesztő szerint, a videók alkalmazása alkalmas lehet egy kérdés felvetésére, bemutatására (pl. életből vett példa), ugyanakkor a probléma megoldására, kezelésére már nem biztosít megfelelő lehetőséget.

A gyerekek tetszőlegesen tudják kiválasztani

2. ábra: A Mongu applikáció képernyőképe az egyes alkalmazásokhoz kapcsolódó játékokról

Forrás: Mongu for Teen

3. ábra: Mongu for Teen alkalmazás – posztszerűen megjelenő játék

Forrás: Mongu for Teen

az egyes applikációhoz kapcsolódó játékok sorrendjét.

Minden játék két részre tagolódik: az első ún. kaland rész az ismeretek átadását, az oktatást célozza, míg a második részben kihívások teljesítésével mélyíthetik el a gyerekek a megszerzett tudásukat.

A játékok posztszerűen jelennek meg. A játék maga pedig üzenetküldő alkalmazáshoz hasonlóan folyik. A közös, hogy a közösségi média elemeit használják fel.

A kaland rész valamely kérdés felvetésével indul például egy rövid, kb. 40 másodperces videóval, vagy az említett beszélgetéssel. A játék ezen részének célja a tudásátadás, így a gyerekek a kaland során egyre több ismeretet sajátítanak el és folyamatos visszajelzést kapnak az adott témával kapcsolatban.

A játék második részében megjelenő kihívások segítségével a gyerekek tovább mélyíthetik és ellenőrizhetik a kaland rész során elsajátított tudásukat. A kihívások során olyan gyakorlatias feladatokat kell megoldaniuk a gyerekeknek, mint például (a http süti kapcsán): „Keress rá, hogy néz ki egy http süti!”, „Ezek közül melyek nem http süti?”, „Hogyan tudsz cookie-t kitörölni?”. Mindezt természetesen ki is próbálhatják és az applikáció iránymutatásai alapján saját magukat ellenőrizni is tudják. Amennyiben azonban rosszul válaszolnak az ellenőrző kérdésekre, újra kell kezdeniük az adott feladatot. Számos feladat az egyéni felfedezés örömeire épít, így például ahhoz, hogy egy küldetést teljesítsenek, utána kell nézniük az interneten néhány információnak és egyénileg kell a megoldást megtalálniuk. (Ezzel elkerülhető, hogy a gyerekek csak egyszerűen addig kattintgassanak a lehetséges megoldások között, amíg a helyes választ meg nem találják.) Nem véletlen, hogy a fejlesztő tapasztalatait és a visszajelzések alapján a leghatékonyabb tudástranszfert a kihívások képesek biztosítani.

Az adott játék végén motiváló, gratuláló üzenet és digitális jutalom (pl. arany skorpió) fogadja a gyerekeket, illetve lehetőségük van a beszélgetés újraindítására, és a játékok ismétlésére, vagy a kilépésre.

A visszajelzések a „beszélgetés” első felében, a kaland során folyamatosan jelen vannak, hiszen ez a rész az alapvető ismeretek átadására, az oktatásra irányul, így a feltett kérdésekre és válaszokra folyamatosan érkezik reakció és magyarázat. Azonban a játék második, kihívás részében már nem kap a gyermek visszajelzést arról, hogy miért nem jó az adott válasz, annak saját magának kell utánajárnia az internet segítségével. Ennek a módszernek a kétségtelen erőssége az önfelfedezés élménye, ellenben hátránya lehet, hogy esetleg a gyermekek megunták, elveszi a kedvüket, és felhagynak a válaszok keresésével.

Az applikáció kiemelten foglalkozik az általános informatikai ismeretek fejlesztésével is, mivel ha a felhasználók értik, mi, hogyan működik, ennek birtokában képesek megérteni azt is, hogyan tudnak „jól cselekedni” az online térben. Az általános informatikai ismereteket játékos formában, a használt alkalmazásokhoz kapcsolódva továbbítják a gyerekek felé. Például a megfelelő eszközhasználat biztosításához olyan kérdésekről is tanulhatnak, mitől lesz jó egy fénykép az Instán? A hatékony tudatosításban egyébként is kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a biztonság kérdését, ne egyfajta „vészmadárként” kommunikáljuk a gyermekek és szüleik felé, sokkal hatékonyabb és motiválóbb, ha az érdekességeket is kiemeljük és hozzákapszoljuk az adott témához. Ezzel elérhetjük, hogy „akit esetleg annyira nem érdekel a biztonság, az is azt érezze, hogy kap valamit”!

A fenti tapasztalatokból kiindulva, elkerülendő, hogy folyamatosan negatív hírekkel terheljük a felhasználókat, a legfrissebb kiberbiztonságot érintő kérdésekről az applikáció jelenleg nem küld értesítéseket a szülőknek, gyerekeknek. A jövőben azonban a nagy nyilvánosságot kapott, széles körben terjedő, gyermekeket érintő esetekről (pl. Kék bálna, Momo) szeretnénk egy riasztórendszer részeként értesítéseket küldeni, de kizárólag csak ezekről az esetekről. Fontos szempont maradna továbbra is, hogy „a biztonság ne csak a negatív hírekről szóljon”.

Az applikáció nem tartalmaz kifejezett teszt-

rendszer a tudatossági szint változása mérésére, ugyanakkor objektív visszajelzési pontok a sikeresen elvégzett modulok és a megszerzett pontok száma. Jelenleg az applikáció által alkalmazott ellenőrző kérdések, melyek megválaszolásához önálló munkára, utánajáráásra van szükség, csak a gyerekek számára biztosítanak visszajelzést, „önbevalláson” alapulnak. Későbbi fejlesztési cél például az ellenőrzési lehetőségek bővítése. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy alapesetben is, de egy applikáció esetében kifejezetten nehéz kérdés annak megválaszolása, hogy hogyan lehetne a tudatossági szint változását mérni.

A fejlesztő hangsúlyozza, hogy az applikáció jelenleg is fejlesztés alatt áll, elsősorban a játékelményt, valamint a párbeszédet átalakítása segítségével az ismeretek átadását szeretnék javítani.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összességében elmondható, hogy a 9-13 éves korosztály tekintetében a Mongu applikáció jelentősen hozzájárul mobil eszközük és a közösségi média megfelelő és biztonságos használatához, mellyel bizonyítást nyert a H2 hipotézis.

Az esettanulmány alátámasztja és validálja a nemzetközi kutatások által megfogalmazott eredményeket, melyek szerint egy gamifikált applikáció képes biztosítani a hatékony tudástranszfert és a megszerzett tudás magabiztos alkalmazását, ezáltal pozitív irányban befolyásolja a felhasználók biztonságtudatosságát (H1 hipotézis). Ugyanakkor Dr. Dóra László hangsúlyozza, hogy „bár egy gamifikált applikáció mindenképpen hozzátesz a biztonságtudatossági szint növekedéséhez”, azonban tapasztalatai szerint „a megfelelő tudatosság kialakítását kizárólagosan egy applikáció nem tudja biztosítani. Elsősorban a gyerekeknél igaz az, hogy egy alkalmazás képes informatív tudást átadni, azonban az igazi alapokat, a valós biztonságérzetet, a pszichológiai eredetű veszélyekre való reagálás képességét a biztonságos háttér, egy közösségnek (család, barátok) a biztonsága tudják megadni. Általában azok reagálnak rosszul,

ahol ez a biztonságos környezet nem biztosított. Nagyon sok mindent meg lehet tanulni egy applikáció segítségével, ha rendkívül tudatos az illető, technikailag védeni is tudja magát, de ez nem helyettesíti a pszichológiai támogatást. A támadható emberekből pont az a fajta stabilitás hiányzik, amely alapján támadható.” Így összességében bár a H1 hipotézis helyesnek bizonyult, a biztonságtudatosítás tervezése során nem szabad elfeledkezni a tudatosítás egyéb módszereiről és a biztonságtudatos környezet kialakításáról, legyen az a család, vagy egy szervezet biztonságtudatos kultúrája.

A H3 hipotézis az esettanulmány alapján igaznak mondható, tehát nagyon fontos tényező a biztonságtudatosság fejlesztése szempontjából, hogy az applikáció ne csak elektronikus információbiztonsági ismereteket, hanem általános informatikai, valamint a megfelelő eszközhasználatot biztosító tudást is közvetítsen a felhasználók felé. A fejlesztő hangsúlyozza, hogy az alkalmazásnak „a megcélzott személyek számára releváns, gyakorlatias és legfőképpen az őt érdeklő, valódi problémákra választ nyújtó tudást kell nyújtani” annak érdekében, hogy a felhasználó valóban hasznosnak érezze az applikáció használatát.

A H4 hipotézis a vizsgálat alapján csak részben bizonyult helyesnek. A legfrissebb, kibert biztonságot érintő kérdésekről történő tájékoztatás egyúttal azt is jelenti – a kibertámadások nagy számára tekintettel –, hogy folyamatosan negatív, olykor félelmet keltő híreket kommunikálunk a felhasználók felé. Dóra László szerint kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a biztonság kérdését, ne egyfajta „vészmadárként” kommunikáljuk, sokkal hatékonyabb és motiválóbb, ha az érdekességeket is kiemljük és hozzákapcsoljuk az adott témához.

A H5 hipotézis megerősítést nyert az interjú során. A Mongu applikáció tapasztalatai szerint a tudatosítás során a módszerek megfelelő kombinációja biztosíthatja a hatékony tudástranszfert, tehát az ismeretek átadását biztosító módszerek, csatornák változatos alkalmazása szükséges a biztonságtudatosság pozitív irányú befolyásolásához.

A fejlesztő véleménye szerint, az alkalmazás sikeressége és eredményessége szempontjából a gamifikáció maga másodlagos tényező, önmagában kevés, „csak egy picit tud hozzátenni” a hatékony tudatosítás biztosításához. Természetesen motiváló erővel bírnak a játék során megszerezhető pontszámok, digitális jutalmak, díjak, ezek számszerűsíthető visszajelzést is nyújtanak arról, hogyan halad előre a felhasználó. Azonban az egész alkalmazás csak akkor lesz működőképes és eredményes, csak akkor éri el a célját, ha a célcsoport számára releváns, gyakorlatias tudást olyan formában nyújtja, hogy a felhasználó az applikáció használatát közben élvezzi, amit csinál, ezért magával ragadja a használatát.

„CÉLPONT VAGY” – KIBERBIZTONSÁGI
APPLIKÁCIÓ

A hipotézisek vizsgálata során bizonyítást nyert, hogy egy gamifikált applikáció alkalmas az átlagfelhasználók biztonságtudatosságának pozitív irányba történő befolyásolására. Dóra az interjúban kiemelte, hogy egy applikáció technikailag is megfelelő lehet a szélesebb körű

biztonságtudatosítás megvalósítására, mivel telefonra letöltve gyakorlatilag olyan mintha az alkalmazás „beköltözne a lakásunkba”, azáltal, hogy folyamatosan mutatja a jelenlétét, üzeneteket küld a feladatokról, emlékeztet az előttünk álló „kalandokra”, így sokkal inkább képes szem előtt tartani és elérni a használatát.

Dóra szerint a felnőttek tudatosítása egyébként is nehezebb feladat, mint a gyerekek esetében. A gyermekek még rugalmasabbak, sokkal nyitottabbak az új irányába. A felnőttek jellemzően azt a tudást mélyítik el, ami felé már amúgy is nyitottak, így sokkal nehezebb azokat edukálni, akik a leginkább „rászorulnának”. Éppen ezért e csoportot megszólítani és egy önkéntes alapon működő applikáció használatára ösztönözni őket nagyobb kihívás, mint akik érdeklődők az online biztonság iránt.

Ahhoz, hogy a felnőtt lakosság körében szignifikáns javulás legyen kimutatható a biztonságtudatosság terén, egy, a társadalom széles körét – az internetező átlagfelhasználókat – érintő kérdésekre választ nyújtó, gyakorlatias, a mindennapi internethasználatot segítő tudást közvetítő és bárki számára könnyen hozzáférhető applikáció komoly támogatást jelenthet.

4. ábra: „Célpont vagy” applikáció tudatosítási területei

Forrás: a szerző szerkesztése

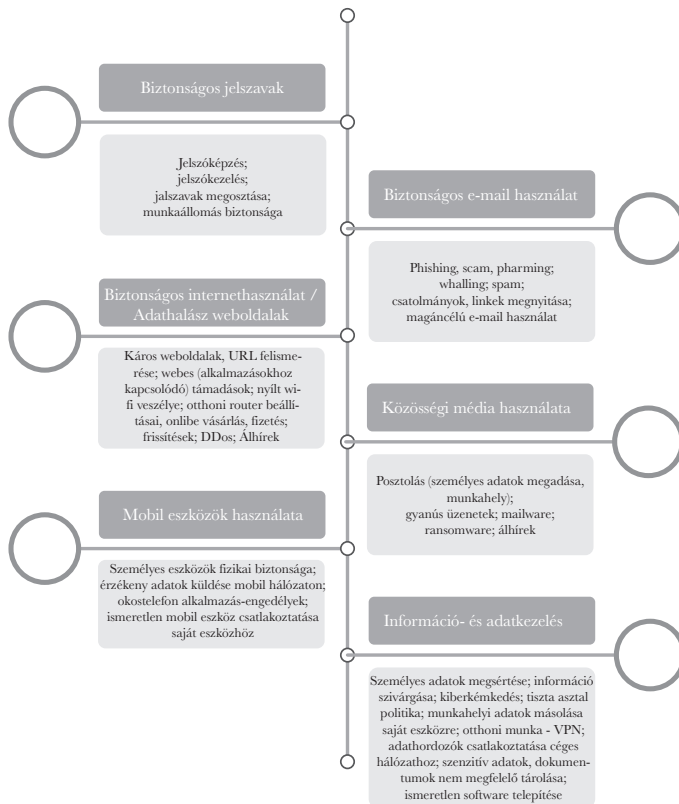
A tanulmány ezen része bemutatja a „Cél-pont vagy” tudatosságnövelő applikáció tervét, mely egy olyan magyar nyelvű, tudományos alapokon nyugvó kezdeményezés, melynek segítségével a résztvevők játékos módon ismerkedhetnek meg az elektronikus információ-biztonság, valamint a biztonságos internet- és eszközhasználat alapjaival, illetve sajátíthatják el a kibertámadások megelőzéséhez és a védekezéshez szükséges legfontosabb ismereteket. Az applikáció célja az átlagfelhasználók bevonása egy fejlesztési programba, mely képes biztosítani a hatékony tudástranszfert és a megszerzett tudás magabiztos alkalmazását. Mivel a meg-célzott felhasználói réteg teljes körű bevonása és azonos szintű képzése nem egyszerű feladat, indokolt egy olyan platform létrehozása, mely

egységes szempontrendszer alapján biztosítja a szükséges ismereteket és a lehető legegyszerűbb módon elérhető minden felhasználó számára.

A felvázolt applikáció alkalmas lehet arra, hogy állampolgárok biztonságtudatosságának növeléséhez, akár egy ingyenesen, például a magyarorszag.hu-n keresztül biztosított eléréssel, ezáltal gondoskodva az elektronikus közigazgatás vívmányainak biztonságos és magabiztos használatáról.

Az applikáció az elmúlt évek nemzetközi és hazai szakirodalmára, a legjobb gyakorlatok (best practice), valamint a nemzetközi statisztikákban megjelenő legújabb támadás típusok alapján, hat különböző, a mindennapi használat során gyakori kérdéseket felvető területre koncentrál,

5. ábra: Az egyes tématerületek által érintett részkérdések

Forrás: a szerző szerkesztése

melyek a 4. ábrán láthatók.

A hat terület, hat önálló küldetés formájában jelenik meg az alkalmazásban. A játékos egy titkos ügynök, akinek egy számítógépbe rejtett bombát kell hatástalanítania. A hatástalanításhoz egy 6 jegyű kódra van szükség. A kód egyes elemeinek megszerzéséhez teljesíteni kell mind a hat küldetést, melynek jutalma a felfedett egy-egy kódrészlet. Ha a játékos megszerzi mind a hat kódrészletet, hatástalaníthatja a bombát és oklevelet kap a kiváló teljesítményéért.

Minden egyes modul, azaz küldetés azonos felépítésű. A küldetések megkezdésekor, az adott témát érintő rövid ismertetésre, videó vagy animáció megtekintésére kerül sor, majd egyenként érkeznek a feleletválasztós kérdések. Néhány kivételes esetben azonban a feleletválasztós kérdés helyett komplexebb feladat megoldására kerül sor: például adathalász levelek, vagy weboldalak felismerése céljából a játékos két képet kell, hogy összehasonlítsa, megtalálja a hibákat, majd megjelölje, hogy mely levél, vagy URL céloz adathalász tevékenységet. Az egyes kérdések megválaszolását követően minden esetben információk, magyarázatok, további segítségk jelennek meg a témához kapcsolódóan, melynek elolvasását egy „OK”-kal szükséges igazolni. Hibás válasz esetén a kérdés újra megválaszolására van lehetőség. Helyes válaszok esetén minden esetben azonnali pozitív visszajelzés történik (pl. Jól csináltad!, Szép munka volt!), a küldetések teljesítését követően a kódrészleten kívül egy serleget is megszerez a játékos. A megszerzett serlegek száma egyenlő

a teljesített küldetések számával. A modulok végén rövid áttekintés jelenik meg arról, hogy mit tanultunk az adott küldetés során.

Az egyes küldetések a 5. ábra szerinti rész-kérdéseket dolgozzák fel játékos formában (a teljesség igénye nélkül)¹⁴.

A küldetések sorrendje tetszőlegesen választható, azonban az adott küldetés csak az összes kérdés helyes megválaszolása esetén teljesített, így a hiányzó kódrészlet csak ebben az esetben szerezhető meg.

A játékosnak öt élete van, minden egyes rossz válaszért elveszít egyet. Ugyanakkor az egyes küldetések végén lehetőség van extra nehézségű, bónusz feladatért járó további élet megszerzésére, küldetésenként egyre. Azonban, ha a játék során elfogynek az életek, a játéknak vége.

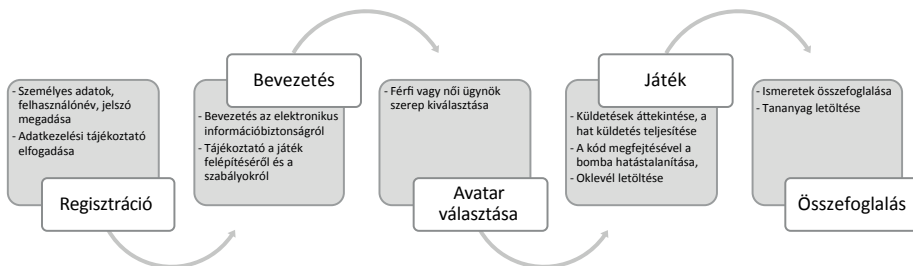
A küldetések teljesítésére időkorlát nélkül van lehetőség. Amennyiben a játék megszakítására kerül sor, az automatikusan menti a teljesített feladatokat és újabb belépés esetén, tovább folytatható a játék az előző állapotról.

A játék végén röviden bemutatásra kerülnek a küldetések során elsajátított legfontosabb ismeretek, valamint lehetőség nyílik egy összefoglaló tananyag letöltésére is.

ÖSSZEGZÉS

Magyarországon az elektronikus információbiztonsági tudatosítás különböző formáira számos piaci cég kínál változatos lehetőségeket. A hagyományos tréningek, képzések, online és

6. ábra: Áttekintő ábra a „Célpont vagy” alkalmazás szerkezeti felépítéséről

Forrás: a szerző szerkesztése

blended learning kurzusok mellett már találkozhattunk a tudatosítás modern formáival is, mint a szimulációs technikák, szabadulószober, vagy tematikus videók alkalmazása, valamint a Nemzeti Közszoalati Egyetem által üzemeltett Probono felületen létrehozott, „IT Biztonság Angyalai” elnevezésű önfeljesztő csatorna. Ez utóbbi a közösségi oldalak „hírfolyamához” hasonlóan működő felület, melyen a feliratkozók kommentelhetnek, vagy like-olhatják a megjelent cikkeket, blogokat, és szabadon kérdezhetnek a csatorna szerzőitől. A gamifikált applikációk használata ugyanakkor még nem terjedt el hazánkban, magyar nyelvű applikációként csupán a tanulmányban bemutatott Mongu for Teen-nel lehet találkozni.

Az elmúlt években bár egyre többet hallani a tudatos online jelentlétről, és előremutató tudatosító tevékenység indult el mind a privát, mind pedig a közszférában, számottevő áttörést nem sikerült elérni a felhasználók biztonságtudatosságának növelésében. A kibertámadások elkövetői és az átlagfelhasználók tudása között egyre nagyobb hézag jelentkezett, az internethasználók nagyobb százaléka sajnos nem tart lépést a digitális világ felől érkező fenyegetésekkel, ezért egyre nagyobb igény jelentkezik a társadalom jelentős részét átfogó tudatosításra. A Mongu for Teen applikáció működési tapasztalatait bemutató esettanulmány is megerősíti a gamifikált applikációk hatékonyságát a biztonságtudatosítás területén, azonban az interjúból az is kiderült, hogy megfelelő, tartalmilag a felhasználók számára hasznos és élményszerű tanulást nyújtó alkalmazást fejleszteni nem egyszerű folyamat.

A kutatási kérdések megválaszolását követően, az interjú tapasztalatait felhasználva, valamint az írásban bemutatott, az elmúlt évek biztonságtudatosságot, illetve tudatosítást érintő hazai és nemzetközi vizsgálatok eredményeire, a gamifikációs kutatások megállapításaira támaszkodva ajánlasként megfogalmazásra kerül egy magyar nyelvű tudatosító applikáció terve, mely alkalmas lehet a biztonságtudatosság társadalom szintű növelésére. A „Célpont vagy” applikáció segítségével a társadalom széles kö-

réhez eljuttathatók a legfontosabb elektronikus információsbiztonsági ismeretek játékos és élményszerű formában.

JEGYZETEK

- ¹ Securing the Pandemic-Disrupted Workplace - Trend Micro 2020 Midyear Cybersecurity Report <https://documents.trendmicro.com/assets/rpt/rpt-securing-the-pandemic-disrupted-workplace.pdf> (Letöltve: 2020. október 31.)
- ² <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/human-capital> (Letöltve: 2020. 12. 29.)
- ³ A Kormány 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról, 32. pont
- ⁴ Magyarország Nemzeti Kiberbiztonsági Stratégiájáról szóló 1139/2013. (III. 21.) Korm. határozat
- ⁵ Az állami és önkormányzati szervek elektronikus információbiztonságáról szóló 2013. évi L törvény 11. § (1)
- ⁶ A Kormány 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról, 159. pont
- ⁷ <https://nki.gov.hu/intezet/tartalom/szolgáltatások/> (Letöltve: 2020. 10.31.)
- ⁸ <http://targetedattacks.trendmicro.com/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ⁹ <https://www.pbs.org/wgbh/nova/labs/lab/cyber/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ¹⁰ <https://keeptraditionsecure.tamu.edu/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ¹¹ <https://leolearning.com/leo-grc-academy/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ¹² <https://www.pwc.co.uk/issues/cyber-security-services/game-of-threats.html> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ¹³ <https://monguforteen.com/hu/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ¹⁴ „Célpont vagy” – kiberbiztonsági applikáció tartalmi elemeinek tudományos megalapozottsága:
 - Biztonságos jelszavak: Aldawood – Skinner (2018); Aldawood – Skinner (2019); Illéssy et al. (2014); Kruger- Kearney (2006); Nemeslaki – Sasvári (2014); Parsons et al. (2014); Pattinson et al. (2012); Prah et al. (2016); Som – Papp (2016); Stephanou et al. (2008); Szász – Kiss (2018);
 - Biztonságos e-mail használat: Aldawood – Skinner (2018); Aldawood – Skinner (2019); Bányász – Krasznay (2019); Deák (2019); Il-

- Illéssy et al. (2014); Kruger – Kearney (2006); Nemeslaki – Sasvári (2014); Parsons et al. (2014); Pattinson et al. (2012); Prah et al. (2016); Stephanou et al. (2008);
- Biztonságos Internet használat/Adathalás weboldalak: Aldawood – Skinner (2018); Aldawood – Skinner (2019); Bányász – Krasznay (2019); Deák (2019); Illéssy et al. (2014); Kruger – Kearney (2006); Nemeslaki – Sasvári (2014); Parsons et al. (2014); Prah et al. (2016);
 - Közösségi média használata: Aldawood – Skinner (2018); Aldawood – Skinner (2019); Bányász (2015); Bányász (2017); Bányász (2018); Bányász – Krasznay (2019); Deák (2017); Deák (2018); Parsons et al. (2014);
 - Mobil eszközök használata: Aldawood – Skinner (2018); Aldawood – Skinner (2019); Deák (2017); Deák (2019); Illéssy et al. (2014); Kruger – Kearney (2006); Parsons et al. (2014);
 - Információ- és adatkezelés: Aldawood – Skinner (2019); Bányász – Krasznay (2019); Deák (2019); Illéssy et al. (2014); Nemeslaki – Sasvári (2014); Parsons et al. (2014).
- FELHASZNÁLT IRODALOM**
- Aldawood, Hussain – Skinner, Geoffrey (2018): A critical appraisal of contemporary cyber security social engineering solutions: measures, policies, tools and applications; Conference paper: 2018 26th International Conference on Systems Engineering (ICSEng), p. 6, https://www.researchgate.net/publication/330661441_A_Critical_Appraisal_of_Contemporary_Cyber_Security_Social_Engineering_Solutions_Measures_Policies_Tools_and_Applications
- Aldawood, Hussain – Skinner, Geoffrey (2019): Reviewing Cyber Security Social Engineering Training and Awareness Programs – Pitfalls and Ongoing Issues, *Future Internet*, vol. 11, no. 3, p. 16.
- Bulgurcu, Burcu – Cavusoglu, Hasan – Benbasat, Izak (2010): Information Security Policy Compliance: An Empirical Study of Rationality-Based Beliefs and Information Security Awareness, *MIS Quarterly*, vol. 34, no. 3, 523–548, DOI: <https://doi.org/10.2307/25750690>
- Bányász Péter (2015): A közösségi média, mint a nyílt forrású információszerezés fontos területe, *Nemzetbiztonsági Szemle (Online)*, 3. évf. 2. szám, 21–36., <http://real.mtak.hu/72506/>
- Bányász Péter (2018): Social engineering and social media, *Nemzetbiztonsági Szemle (Online)*, 6. évf. 1. szám, 59–77., http://real.mtak.hu/94335/1/EPA02538_nemzetbiztonsagi_szemle_2018_01_059-077.pdf
- Bányász Péter – Krasznay Csaba (2019): Kiberbiztonsági incidensek a magyar közigazgatásban, In: *A jó állam mérhetősége III.*, Szerk.: Kaiser Tamás, Budapest, 249–270.
- Canova, Gamze – Volkamer, Melanie – Bergmann, Clemens – Borza, Roland (2014): NoPhish: An Anti-Phishing Education App, International Workshop on Security and Trust Management, 2014. https://www.researchgate.net/publication/300021202_NoPhish_An_Anti-Phishing_Education_App
- Canova, Gamze – Volkamer, Melanie – Bergmann, Clemens – Reinheimer, Benjamin: NoPhish App Evaluation (2015): Lab and Retention Study, Workshop on Usable Security, https://www.researchgate.net/publication/300925099_NoPhish_App_Evaluation_Lab_and_Retention_Study (Letöltve: 2020.11.03.)
- Deák Veronika (2019): Kártékony programok terjedése social engineering technikákon keresztül, *Hadménkö* 14. évf. 2. szám, 256–271.
- Deák Veronika (2017a): A social engineering humán alapú támadási technikái, *Biztonságpolitika*, 2017. április 10., <https://biztonsagpolitika.hu/publikacio-2017/deak-veronika-a-social-engineering-human-alapu-tamadas-technikai>
- Deák Veronika (2017b): A számítógép alapú social engineer támadási technikák, *Biztonságpolitika*, 2017. április 28., https://biztonsagpolitika.hu/wp-content/uploads/2017/04/biztpol_IT_Deak_Veronika.pdf
- Deterding, Sebastian – Dixon, Dan – Khaled, Rilla – Nacke, Lennart (2011): From game design elements to gamefulness: defining gamification. In Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference, 9–15., https://www.researchgate.net/publication/230854710_From_Game_Design_Elements_to_Gamefulness_Defining_Gamification
- Domínguez, Adrián – Saenz-de-Navarrete, Joseba – de-Marcos, Luis – Fernández-Sanz, Luis – Pagés, Carmen – Martínez-Herráiz, José-Javier (2013): Gamifying learning experiences: Practical implications and outcomes; *Computer & Education* vol. 63., no. 1., 380–392.
- Fromann Richárd – Damsa, Andrei (2016): Digitális pedagógia – A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban; *Új Pedagógiai Szemle* 2016/3-4., 76–81.

- Illéssy Miklós – Nemeslaki András – Som Zoltán (2014): Elektronikus információbiztonság-tudatosság a magyar közigazgatásban; *Információs Társadalom* 2014/1., 52–73.
- Kovács Tamás – Várallyai László (2018): Gamifikáció, avagy a játékosítás szerepe napjainkban; *International Journal of Engineering and Management Sciences* vol. 3, no. 3, 171-180.
- Kruger, Hennie A. – Kearney Wayne D (2006): A prototype for assessing information security; *Computers & Security*, vol. 25, no. 4, 289-296.
- Kunz, Alexandra – Volkamer, Melanie – Stockhardt, Simon – Palberg, Sven – Lottermann, Tessa – Piegert, Eric (2016): NoPhish: Evaluation of a web application that teaches people being aware of phishing attacks; In: Mayr, H. C. & Pinzger, M. (Hrsg.), *Infomatik 2016*. Bonn: Gesellschaft für Informatik e.V., 509-518.
- Legárd Ildikó (2020): Célpont vagy! – A közszolgálat felkészítése a kiberfenyegetésekre, *Hadmérnök*, 15. évf., 1. szám, 91-105.
- Muha Lajos – Krasznay Csaba (2014): *Az elektronikus információs rendszerek biztonságának menedzselése*, Budapest: NKE, Vezető- és Továbbképzési Intézet
- Nemeslaki András – Sasvári Péter (2014): Az információbiztonság-tudatosság empirikus vizsgálata a magyar üzleti és közszférában, *Infokommunikáció és Jög*, 60. sz., 169–177.
- Pacsi Diána – Szabó Zoltán (2017): A gamifikáció fejlődése és a magyar gamifikációs trend alakulása; *Studia Mundi – Economica*, vol. 4., no. 1. 57-68.
- Parsons, Kathryn – McCormac, Agata – Butavicius, Marcus – Ferguson Lael (2010): *Human factors and information security: Individual, culture and security environment*; Published by Command, Control, Communications and Intelligence Division DSTO Defence Science and Technology Organisation, Edinburgh South Australia, p. 54., <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a535944.pdf>
- Parsons, Kathryn – McCormac, Agata – Butavicius, Marcus – Pattinson, Malcolm – Jerram, Cate (2014): Determining employee awareness using the Human Aspects of Information Security Questionnaire (HAIS-Q), *Computers & Security* 42 (2014), 165-176.
- Pattinson, Malcolm – Jerram, Cate – Parsons, Kathryn – McCormac, Agata – Butavicius, Marcus (2012): Why do some people manage phishing e-mails better than others?, *Information Management & Computer Security*, vol. 20, no. 1, 18-28.
- Scholefield, Sam – Shepherd, Lynsay A. (2019): Gamification Techniques for Raising Cyber Security Awareness, In: Moallem A. (eds) *HCI for Cybersecurity, Privacy and Trust. HCII 2019. Lecture Notes in Computer Science*, vol 11594. Springer, Cham, 191-203.
- Shaw, R. S. – Chen, Charlie C. – Harris, Albert L. – Huang, Hui-Jou (2009): The impact of information richness on information security awareness training effectiveness, *Computers & Education*, vol. 52, no. 1, 92–100, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2008.06.011>
- Som Zoltán – Papp Gergely Zoltán (2016): Információbiztonsági alapok és jelszóhasználati statisztikák. A jelszó, a bízalom és az e-befogadás összefüggései napjainkban, Nemzeti Köszolgálati Egyetem; *Hírvillám-Signal Badge* 2016/1., 47-59., https://www.puskashirbaje.hu/index_html_files/hirvillam_7evfolyam_1szam.pdf
- Szász Antónia – Kiss Gábor (2018): Jelszóvisszafejtő programok oktatási célú felhasználása és hatásuk az információbiztonsági tudatosságra, *Információs Társadalom*, 18. évf. 3–4. szám, 82–104.
- Veseli, Ilirjana (2011): *Measuring the Effectiveness of Information Security Awareness Program*, M. S. thesis, Gjovik University College, Gjovik, p. 87., <https://www.semanticscholar.org/paper/Measuring-the-Effectiveness-of-Information-Security-Veseli/4105e146d3e0d13afe62960db6f1157722d824c9>

Kupi Marcell - Tóthné Kardos Krisztina

Target Audience Differentiation through 3 Rivers, 1 Island Total Art Happening in Győr

SUMMARY

Today's urban policies in Central and Eastern Europe place an increasing emphasis on cultural and creative activities, as the industrial activity is not always sufficient for the development of cities – and thus the regions run by them – and needs to be supported by tourism, especially cultural tourism. Organising cultural events, art festivals and happenings has a major impact on the development of the urban milieu.

Today, events and festivals make a significant contribution to shaping the cultural image of a city. The key to the successful organization of festivals is the knowledge of the target audience, the differentiation, the most accurate segmentation of consumer groups. The present study showcases a detailed and comprehensive visitor analysis through 31! - 3 Rivers, 1 Island Total Art Happening organized by Győr in Hungary. The organizers aimed to rethink and consciously use the genre (happening instead of festival) to differentiate the event effectively, and to create a unique image, consciously building on the needs of a young target group, with a new emphasis on visuality.

Journal of Economic Literature (JEL)
codes: R1; Z1, Z32; Z33

Keywords: Eastern and Central Europe, Győr; tourism; festival; happening, event, cultural and creative city; culture; total art.

THE EFFECTS OF CULTURAL FESTIVALS AND HAPPENINGS

In the field of cultural tourism, cities can gain major achievements in the field of event management (Kundi, 2012). For many destinations, festivals can act as a catalyst, helping to revitalize lesser-known areas by enhancing their image and developing tourism (Smith, 2009). The role of festivals in urban development has been the subject of intense and critical discourse both domestically and internationally since the 1990s, and despite their many and often voiced negative effects, their role in urban development continues to increase (Pachaly, 2008:16).

Cultural festivals, the so-called urban festivals, became widespread in Europe after World War II. Their characteristic was that they usually did not involve performers from a single field of art, but, from the outset, presented several forms of performing arts (initially mainly choir, music, and theatre). The choice of names of urban festivals in Western Europe was mainly determined by the place where the festival

DR. KUPI MARCELL, PhD student, Széchenyi István University, (kupi.marcell@sze.hu), TÓTHNÉ DR. KARDOS KRISZTINA PhD, director, Győri Művészeti és Fesztiválközpont, (kardos.krisztina@mufegyor.hu).

was held (e.g., Lucerne Festival (1938), Dutch Festival (1947), Berlin Festival (1951)), and the type was also included in the name next to the venue, e.g. opera festival (e.g., Verona Opera Festival, 1913) or music festival (e.g. Strasbourg Music Festival, 1932) (Szabó, 2011).

Eastern and Central Europe chose other means to identify festivals. It was not the name of the arts field or the city that determined the name of the festival and its function, but it deliberately focused on the target group, especially young people. Initially, the Association of Young Communists, later the World Federation of Democratic Youth organized the World Festival of Youth and Students. The first such meeting took place in Prague and then every 2-7 years it was always held in different countries. Of course, the hippie movement also appeared in this area in the 1960s, intending to contrast the young people's own culture with the prevailing lifestyle, customs and artistic trends. The organization of rock festivals began in the 1970s, and then folk music and amateur festivals came to the fore. Pop and rock festivals started in the 1980s, later the festivals gave way to the formation of ever larger sub-cultures in Eastern and Central Europe. With the easing of the dictatorship, cultural urban development ideas came to the fore, new types of festivals emerged (e.g., spring, summer, winter festivals). In the 1980s and 1990s, new types of festivals appeared in the Central and Eastern European region, based on popular music. Festivals were organized primarily to entertain the urban population because of the political message of the liveable city (Szabó, 2014).

Today, the demand for cultural tourism has increased to such an extent that we can also refer to it as an independent sector of tourism. This is also contributable to the fact that festivals are branded and have a complex supply profile, and the festival atmosphere also provides a unique experience that can be felt throughout the event area and promotes well-being. The atmosphere of festivals is the element that defines and distinguishes them from other musical events, and it also gives them outstanding

attractiveness (Jászberényi et al., 2017). Today, the festival phenomenon has grown into a megatrend of cultural tourism. The number of festivals has grown exponentially over the past decade and a half (for example, 900 new small and large festivals were registered in Britain as early as 2007 (Long, 2008)).

The importance of festivals and happenings is unquestionable; today, it is a basic need of the young generation (experience society), a cool leisure programme, a competitive product that can be put on the market (Szabó, 2014). Most festivals held in cities are free of charge, which provides an opportunity to cultivate community relations, strengthen local patriotism, and in many cases, they bring significant tourism benefits (Tóthné, 2016; Jászberényi et al., 2016).

In Győr, home to 31!, an exemplary cooperation model has been established in the recent period, which called for a partnership of economic, cultural, scientific, regional, etc. actors interested in the city in the spirit of the concept of integrated urban development (Fekete, 2018). The 31! happening takes place in one of the most economically important cities in Hungary, where significant revenues are generated through the key role of the automotive industry, which the city also recycles for the development of its cultural life (Fekete-Rechnitzer, 2019).

The development of cultural tourism undoubtedly contributes to the social and economic well-being of the city. Nowadays, the spread of COVID-19 has drastically hampered the activities of the cultural sector. Evidently, culture is an important complement to the economic activities of urban regions, and we are now seeing good examples across Europe of being able to play a counterbalancing role to losses caused by traditional industrial and other economic activities.

Examining the new trends, events as a strategic tool are still much needed in the life of cities. Due to the coronavirus, the content of event as a term also changed by 2020, as it also received a new meaning due to the epidemic. Our study covers the findings of 31! - 3 Rivers,

1 Island All Art Happening, drawing from events requiring personal offline participation, and it does not include the virtual and hybrid forms of the happening.

THE IMPORTANCE OF GROUPING EVENT VISITORS

Cities are different in terms of size, geography, role, image, cultural and historical heritage. It should be borne in mind that each city also has different endowments in Europe, for example, historic cities offer a rich cultural heritage (e.g. Prague, Vienna, Brno, Kosice, etc.). Cultural, historical cities are already more attractive to visitors interested in culture. On the other hand, some cities can build less on their historical or cultural heritage in the field of tourism, so tourists visit them for completely different reasons, e.g. because of their natural attractions (Borg, 1994).

Urban events of increasing importance have emerged since the 1990s, and the new millennium has highlighted the importance of differentiation and diversification for organizers of urban events (Peters – Pikkemaat, 2005). Since urban tourism products are complex and consist of many elements, differentiation procedures can be diverse, requiring a clear division of interest groups in cities. There are three main interest groups in cities: residents, economic actors, and tourists.

Residents of different ages, as the largest local consumer group, not only look for everyday services and products but also become tourists of their settlement themselves when attending an event. At the same time, urban entrepreneurs also have a direct influence, for example through their social role. Finally, domestic and international tourists are a third important group of stakeholders, who are specifically looking for unique products and services as well as local culture and attractions, and therefore come to the given settlement (Peters – Pikkemaat, 2005). A combination of different factors is required for tourists to gain an urban tourism experience, with which the urban service pack-

age is assessed qualitatively (Haywood – Muller, 1995).

More than 70% of Europe's population lives in cities. As a result, the majority of potential travellers who provide tourist demand are themselves urban dwellers, so they have a daily experience of how to utilize urban leisure spaces, how to “consume” the city, urban festivals. Urban spaces can be interpreted as a special cultural hub, where, in addition to the built heritage, cultural events are the most important attraction.

EXAMPLES IN EASTERN AND CENTRAL EUROPE

In recent decades, cities in Eastern and Central Europe have sought to catch up with the economic development of Western European countries mainly through the forced pace of industrial development and related programmes (Szirmai, 1996), while Western countries have invested in research and development, innovation, human capital and the cultural economy instead of fixed capital. In Western Europe, attempts have been made to offset the decline of the industrial pull sectors in a new way, through cultural and creative investments and the creation of research centers (Enyedi, 2005). Launched in 1985 as the European Capital of Culture (ECOC) initiative, the award-winning cities have been able to embark on cultural and creative renewal as a means for cities to embark on urban development processes, including the modernization of cultural infrastructure and the reinterpretation of the creative and cultural economy, but this included the organization of events and happenings (European Communities, 2009).

There are several cities in Central and Eastern Europe, some 120, with a population of between 70,000 and 500,000. This distinction is also important for cultural events, after all, the festival market is of an atomized nature, with a few international and national events with a particularly high number of visitors, as well as a small number of regional and local events that often attract fewer people due to their nature.

The possibilities of grouping visitors, the importance of exploring the needs of tourists, and the importance of differentiation have been recognized by many event organizers in Eastern and Central European cities, who have been able to provide a more successful festival experience for their audiences, directly and indirectly in shaping cultural tourism.

For example, Ruda Slaska in Poland (population 139,412) organized the Festival of Colours in 2019 by appealing to a very wide age group, thanks to a targeted programme offer, and invited families and groups of friends to spray colorful powders on their guests while dancing at an outdoor music concert.

In Maribor, Slovenia (population: 94,370), the knowledge of the target audience also resulted in the successful Lent Festival, which offered a series of events of various genres, yet harmonized, with its gap-filling programme. Opera and ballet, theater and dance performances, jazz concerts, classical music, world music concerts, singer-songwriting concerts, ethno music concerts, folklore evenings, street theater performances, summer cinema, sports activities and children's programs appeal to a genre-sensitive audience.

Brno (population: 381,346 people) in Czechia hosted an event called PonavaFest despite the coronavirus. Although the event was held only for the 5th time in 2020, it has been already so intertwined with the city's cultural values that despite the pandemic, a significant portion of the community has been in demand for the festival. The festival attracts several generations from families with small children to older music-loving audiences.

Sziget Fesztivál (Island of Freedom) in Budapest (population: 1,752,286), almost adherent to foreign young people, cannot be left out of the list either.

It was first organized in 1993 primarily for young, more open-minded Hungarian audiences who are passionate about cultural and musical events, but today the festival has been targeting international, higher-spending foreign visitors, also through marketing activities.

In order to be successful, event organizers aim to reach the widest possible target group and the highest number of interested people through their programmes. Perhaps one of the most important things to do at the beginning of organizing events is to clarify who they are primarily for, who will visit them and for what purpose, that is, to clarify the purpose of the event and its message to its target audience. Whatever the event is, it is essential to identify the target group(s), because if the target group whom we want to address is determined, the fundamentals of compiling an event theme are well defined and given.

When organizing events, the needs and trends of the primary target groups must always be considered, and this also applies to the structure of marketing communication. Integrated marketing communication, online and offline channels, and conscious coordination of tools is the primary goal in order to get the event's existence and message to the target audience as effectively as possible. It is fortunate to have the opportunity to conduct indicator-based research during and after the event, because feedback will help the event organizers' work. The aim of the research is for the organizers to get to know the target audience, to be able to differentiate, to segment the consumer groups as accurately as possible to further increase the access to the main target group and their satisfaction at the next event.

31! - 3 RIVERS, 1 ISLAND, TOTAL ART HAPPENING

Before 2018, one of the major regional centres of Hungary, Győr (population: 129,435), had a large market gap due to the lack of an event with artistic synergies for the Generation Y and Z target audiences, thus, recognizing the needs of the audience, the city event organizing office, the Győr Art and Festival Centre, designed the 31! - 3 Rivers, 1 Island, Total Art Happening (hereinafter: 31!).

The happening aims to tear young people out of cyberspace and strengthen social rela-

tionships, making generations Y and X sensitive to culture and cultural consumption.

The riverbanks of Győr are the scene of social life of young people, so it was the perfect scene for 31! as well. With this, the organizers take the happening directly to the selected “consumer” group and make the cultural experience with unique visual elements that are not available on a smartphone.

The 31! is a very young event: it was held for the first time in 2018, so it took place only twice until the article was published. On both occasions, 7 branches of art were given the opportunity to introduce themselves: music, dance, photography, literature, architecture, fine arts and light art.

What made the event special was that the programme of each branch of art was working as an independent microfestival itself. The involvement of local artists or local professionals was a prerequisite when selecting the contributors.

The event is built around a specific theme every year; in 2018, in the year of the European

Capital of Culture 2023 competition, in connection with the competition, it was “FLOW / Győr, the city of rivers”.

In 2023, a Hungarian city will become the European Capital of Culture, and in 2018, the international jury decided in favour of Veszprém against Debrecen and Győr in the second round of the selection process.

In 2019, the theme of the happening was “SECRET”, which was chosen because shared secrets connect people most closely through their experiences, exactly as art leaders connect this theme to the 7 branches of art. The organizers are committed to the environment and sustainable development, so the theme planned for 2020 would have been “NATURE”. As for the happening in 2020, due to organizational problems and in accordance with the decision of the Hungarian government, the 2020 event was cancelled following the guidelines related to the global health emergency.

Despite its young age (2 years), the event already boasts of two trademarks: the EFFE Label, a quality stamp for remarkable arts festivals

Picture 1: The 31! happening

Source: <http://31gyor.hu>, downloaded: 29/09/2020

awarded by the European Festival Association, and a double City Marketing Diamond Award.

The basic mission of the event is to make young people open and receptive to the cultural and creative “industry” and remain interested in culture and arts as adults. The long-term impact of the 31! event on culture and its role as catalyst in the social relations of the young generation was measurable for the first time.

The Győr Art and Festival Center has recognized the market niche and the importance of the above-mentioned differentiation since the early days of 31st!. In our present study, the 31! presents a cluster analysis of its visitors based on two questionnaires.

PRESENTATION OF THE SAMPLE

For a better understanding of the audience and potential audiences, and to be able to differentiate more precisely, we examined the attitudes, motivations and preferences of the subjects during our research.

The questionnaire, as a data collection tool, ensured non-interference with personal space, anonymity, the processability of a large number of items and controllable probability sampling.

Our research was based on the distribution of two questionnaires. The questionnaire for the local, targeted sample was completed by 235 people during the event from 12 to 14 July 2019 in the presence of volunteer interviewers, on paper, coded in the week following the event.

The second questionnaire was filled in online, on the platforms of the organizing Győr Art and Festival Centre, on the social media channel of 31!, and on the official website and Facebook site of the City of Győr. This opportunity was given for 5 days from the second day of the event. The statistical population in this case consisted of 210 people.

CLUSTER ANALYSIS - ONLINE QUESTIONNAIRE

In order to get to know the habits of the con-

sumer segments as much as possible, to map them, and thus devise the strategy of the 31! happening in a more conscious manner, we performed a cluster analysis.

Namely, if we know the habits of the consumer segment, it is possible to plan the introduction of a product in a targeted way, the demand for a new product can be estimated, and the audience can be further differentiated into smaller segments. Cluster analysis helps to accomplish such tasks. The task of the procedure is to identify individuals, products, or their characteristics, etc. and group them with the least possible overlapping between them (Lehota, 2001).

During the development of the questionnaire, we made scaling questions and attitude statements so that the main segments could be identified and outlined accurately. The main procedure for this was hierarchical cluster analysis, in which we grouped each respondent based on squared Euclidean distance, and we grouped each cluster member using Ward's method.

Based on the leading distances, we had the opportunity to create four separate clusters, so based on the data of the online questionnaire, we can distinguish the following cluster groups: a group of real lovers of art, a group of emerging lovers of art, a self-seeker group, and re-tractable people.

- Real lovers of art: They are interested in art festivals / happenings, go to festivals rather than theatre, prefer live art, like to build community life and relationships.
- Emerging lovers of art: Their interests are quite similar to the previous category, but their attitudes towards art are still developing. For each statement, the standard deviation of the responses is almost the double of that of the first cluster.
- Self-seekers: Although they are interested in art, they have a hard time choos-

Table 1: 31! happening cluster statistics by the year of birth (n=209)

Group Statistics					
Ward Method		Mean	Std. Deviation	Valid N (listwise)	
				Unweighted	Weighted
1	Year of birth	1990,17	8,881	42	42,000
2	Year of birth	1983,75	13,895	63	63,000
3	Year of birth	1980,41	11,785	64	64,000
4	Year of birth	1986,60	10,495	40	40,000
Total	Year of birth	1984,56	12,185	209	209,000

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

ing between theater and festival, even cinema; they love book shows and community building programmes.

- Retractable: They are not really open to festivals, prefer to go to the cinema, do not like to be in a community, do not like book presentations, find them presumably boring, prefer pop music.

Table 1 shows the mean year of birth and summarizes standard deviations. As it can be seen, in the first cluster – the group of Real lovers of art – young people can be found; taking the ages (~ years of birth) into account, the lowest standard deviation can be seen here. Based on the above data, Real lovers of art are surprisingly open to arts, which is also indicated in the description of their cluster characterization. Based on these aspects, we can call this

the “strongest” cluster; it is worth continuing to target their group. The Self-seeker camp has the highest average age. In this camp, it is not worthwhile to focus on communication, because the people who belong here do not have a really developed attitude, they have a more attitude-forming effect on the 31! happening, so marketing and programming should also be addressed with this in mind.

The proportion of women in the total sample population is outstanding, which affects all clusters due to the composition of the sample, so gender could serve as a distorting factor in the analysis, but as Table 2 shows, the significance level is above 0.05, i.e. belonging to a cluster is not significantly affected by gender.

Table 2: Gender and cluster membership Chi-Square test (n=209)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	1,860 ^a	3	,602
Likelihood Ratio	2,018	3	,569
Linear-by-Linear Association	1,248	1	,264
N of Valid Cases	209		

^a 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 7,66.

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

Table 3: Cross-tabulation of clusters and education (n=209)

			Ward Method Clusters' No. (col.)				Total
			1	2	3	4	
Educa- tional at- tainment (row)	1	Count	5	2	2	3	12
		% within row	41,7%	16,7%	16,7%	25,0%	100,0%
		% within col.	11,9%	3,2%	3,1%	7,5%	5,7%
	2	Count	0	7	2	3	12
		% within row	0,0%	58,3%	16,7%	25,0%	100,0%
		% within col.	0,0%	11,1%	3,1%	7,5%	5,7%
	3	Count	10	15	8	10	43
		% within row	23,3%	34,9%	18,6%	23,3%	100,0%
		% within col.	23,8%	23,8%	12,5%	25,0%	20,6%
	4	Count	1	1	2	1	5
		% within row	20,0%	20,0%	40,0%	20,0%	100,0%
		% within col.	2,4%	1,6%	3,1%	2,5%	2,4%
	5	Count	4	3	2	6	15
		% within row	26,7%	20,0%	13,3%	40,0%	100,0%
		% within col.	9,5%	4,8%	3,1%	15,0%	7,2%
	6	Count	22	35	48	17	122
		% within row	18,0%	28,7%	39,3%	13,9%	100,0%
		% within col.	52,4%	55,6%	75,0%	42,5%	58,4%
Total		Count	42	63	64	40	209
		% within row	20,1%	30,1%	30,6%	19,1%	100,0%
		% within col.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

A cross-examination of education and clusters (Table 3) shows that the proportion of real lovers of art (cluster group 1) is extremely high among those with primary education. However, this is not due to illiteracy, but rather to the younger average age found above, so presumably, most of them have not yet completed secondary education.

The proportion of graduates represents the highest proportion of all “festival-goers” visiting the happening, whose number is the highest in the 3rd cluster.

As their attitude cannot be clearly inter-

preted, they need to be offered the widest range of programs. Vocational school graduates / secondary school graduates and those with a secondary school leaving qualification are most likely to be found in cluster group 2, emerging lovers of art, and those currently pursuing higher education can be found in cluster 4, among retractable people.

These correlations are also confirmed by the Chi2 test, which confirms that belonging to the cluster is significantly influenced by educational attainment.

However, the test did not show a significant

correlation in terms of the financial situation. Although we cannot talk about a correlation, it can be shown that 66.7% of real lovers of art can not make a living from their income, 25.9% of them do not have an independent income. The latter income category characterises 37% of emerging lovers of art, 36.7% of them live well and have savings, and 33% can not make a living. In the Self-seeker camp, 46.2% can make a living from their income, 40% make a living from their income but cannot save, and 30% are well off and can put some money aside. The largest proportion of retractables did not want to answer the question (26.8%), the other categories had roughly the same proportion (average: 18.5%).

As far as the relationship is concerned, 33.8% of those living without children are emerging lovers of art, 22.5% are real lovers of art and retractables respectively, and 21.3%

are self-seekers. Singles are mostly self-seekers (32.8%) or emerging lovers of art (31.3%), while a smaller proportion (20.9%) are real lovers of art or (14.9%) retractables. An outstanding percentage of people with children (41.4%) came from the category of self-seekers, 20.7% -20.7% from emerging lovers of art and retractables, and finally 17.2% from the real lovers of art group.

Table 4 shows the average responses of the four clusters about the programmes. In the first case, when surveying modern dance, we can see that those belonging to cluster 1 are most interested and the members of group 4 are the least. However, the majority of real lovers of art come from the younger age group, so this line-up is also logical. Interest in modern dance is most scattered in cluster 3 (1,807), which may also be due to the fact that the members of this cluster do not yet have an acquired taste.

Table 4: Mean value and standard deviation of programmes in cluster breakdown (n=209)

Program	Cluster	Mean value	St. dev.	Program	Cluster	Mean value	St. dev.
Modern dance	Real lover of art	4,51	1,675	Performance by young poets / poets / slam-mers	Real lover of art	4,63	1,496
	Emerging lover of art	4,05	1,745		Emerging lover of art	4,27	1,537
	Self-seeker	4,19	1,807		Self-seeker	4,70	1,560
	Retractable	3,95	1,782		Retractable	2,90	1,646
Art outdoors (E.g. open painting work-shop, community painting, mosaic painting)	Real lover of art	4,59	1,612	Book presentations	Real lover of art	4,00	1,803
	Emerging lover of art	4,73	1,358		Emerging lover of art	4,63	1,195
	Self-seeker	4,86	1,479		Self-seeker	5,08	1,276
	Retractable	3,15	1,688		Retractable	2,78	1,544
Photo exhibition	Real lover of art	5,00	1,396	Literary productions	Real lover of art	4,12	1,706
	Emerging lover of art	4,90	1,254		Emerging lover of art	4,46	1,378
	Self-seeker	5,06	1,344		Self-seeker	4,84	1,371
	Retractable	3,83	1,838		Retractable	2,58	1,394

Program	Cluster	Mean value	St. dev.	Program	Cluster	Mean value	St. dev.
Detective games	Real lover of art	4,24	1,700	Sand animation / UV felt paint-ing	Real lover of art	4,78	1,458
	Emerging lover of art	4,22	1,453		Emerging lover of art	4,65	1,405
	Self-seeker	3,91	1,659		Self-seeker	4,72	1,506
	Retractable	3,28	1,867		Retractable	3,63	1,628
Board games	Real lover of art	4,05	1,788	Light ins-talla-tion	Real lover of art	5,15	1,424
	Emerging lover of art	4,37	1,324		Emerging lover of art	5,29	,974
	Self-seeker	4,06	1,680		Self-seeker	5,42	1,096
	Retractable	3,13	1,786		Retractable	4,28	1,739
Music concerts	Real lover of art	5,68	,879	Light painting / Light animation	Real lover of art	5,29	1,188
	Emerging lover of art	5,56	,736		Emerging lover of art	5,29	1,069
	Self-seeker	5,47	1,007		Self-seeker	5,42	1,152
	Retractable	4,93	1,474		Retractable	4,40	1,823

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

In the analysis of variance, the above statement showed a significant correlation between belonging to a cluster and interest in the programme in all cases, with the exception of modern dance.

CLUSTER ANALYSIS - LOCAL QUESTIONNAIRE

Like the questionnaire shared online, the local questionnaire also identifies four different cluster groups:

- “Light” art lovers: They have a well-established, definite taste, they like live art, popular music, community programmes and music festivals, but at the same time they don’t particularly like book shows and don’t prefer theatre.
- Super art lovers: They are much more

likely to choose theatre over both music festivals and cinema. Compared to the previous cluster, they have a much higher interest in live art, community programmes, they especially love book presentations, their hearts also draw in the direction of classical music.

- Open-minded: Their personalities are extremely open. They have an interest in everything, be it a book presentation, art or light entertainment, but they like popular music and music festivals.
- Style finder: Their interest is more difficult to describe, they are not characterized by clear openness. They do not have an established system of preferences or a definite opinion about artistic directions.

Table 5: Cluster analysis summary table based on online questionnaires

				
	Real lover of art	Emerging lover of art	Self-seeker	Retractable
Average year of birth	1990	1983	1980	1986
Highest level of education	Primary schools	Vocational training / vocational school	Graduate	Currently a student
Financial situation	Has no income	Can makes a living from his income and can put it aside	Just makes a living from his income	Unclear
Marital status	Single	In a relationship	Has a child	In a relationship
Attitude	Interested in the art festival	Interested in the art festival	Loves the community	Doesn't like the community, prefers to go to the cinema
Main interests	Music concerts	Music concerts	Music concerts	Music concerts
	Loves music festivals	Also likes music and festivals	Have no specific preference system	Not interested in art
	Community and art are im-portant	His point of view can be shaped, his personality is open	His point of view can be shaped, his per-sonality is open	Personality is not open
	Light painting / Light animation	Light painting / Light animation	Light painting / Light animation	Light painting / Light ani-mation
	Light installation	Light installation	Light installation	Light installation
Least interest		Modern dance	Board games	Literary productions
				Book presentations
				Young poet

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

Light art lovers are typically graduates (30.9%), but many younger visitors of the happening who have completed elementary school (20.6%) are also included. Among Super art lovers, there are even more graduates (46.9%) and people who finished vocational training / vocational school (21.9%). University graduates are represented in the Open-minded community at the same rate (25%) as secondary school graduates (25%). Most of Style finders finished vocational education (29.5%) or are secondary school graduates (25%). The distribution of the most typical marital status is as follows:

- Light art lovers: 36.4% single; 27.3% without a child in a relationship; 21.2% have children.
- Super art lovers: 28.1% raising children, 25% living in a relationship, 18.8% single.
- Open-minded: 44.4% single, 22.2% married or in a relationship, 16.7% in a relationship.
- Style finders: 29.5% in a relationship, 27.3% single, and 25% raising a child.

As for the average year of birth of the cluster groups determined by the data of the local questionnaire, the average year in which both Light art lovers and Style finders were born was 1989 (for the former the standard deviation was 12.61, while for the latter it was 13.56); for Super art lover it was 1979 ($\sigma = 16, 47$), and 1975 for the Open-minded ($\sigma = 16.85$).

Table 6 explains the assessment of the programmes. The data presented are relevant to show the scores of those who actually participated in specific programs. 106 of the local questionnaire respondents ($n = 235$) attended the dance performance. This programme captured the Open-minded the most, while the average value of the other clusters is below 4 (minimum 1 and maximum 6), so we cannot talk about clear satisfaction in their case. The light painting / light installation (107 participants) became the favourite of Super art lovers with an average value of 5.24, and they also have the lowest standard deviation; however, the examined programme performed above 3

in all cases, so overall its assessment tends to be more positive. Also, the second cluster is most passionate about sand animation and UV felt-ing (5.00 with an average of 1.48 standard deviation), but in both cases it performed below an average of 3 with 107 also present. Surprisingly, perhaps only about half of the respondents (110 people) were present at the concerts, as this met the needs of almost everyone, but it should be noted that the survey took place during the day, so it is possible that not all respondents had the opportunity to listen to music. 103 of them participated in literary / poetic programmes, from which of course Super art lovers gained the highest satisfaction (average 5.12), but this figure was significantly lower among Style finders, with an average of 1.83. (although the standard deviation is above 2). According to the 107 participants in the community programmes surveyed, its positive mood was also a primary option for the Open-minded (average 4.50). The relatively low number of spectators in the photo exhibition (106 people) is also surprising, as it is almost impossible to enter 31! without seeing exhibited images. It is also interesting that in this case Super art lovers do not belong to the forefront, but it rather caught the attention of Light art lovers (average: 4.28) and the Open-minded (average: 4.66). Architectural installations attracted clusters with an overall average of 3.41 and 107 participants. The fine arts workshop was attended by 108 people, but shows numbers below 4 for each cluster, so it is definitely worth emphasizing the development of the programme in the coming years.

Overall, local respondents are more interested in the following programmes offered by 31!:

- dance performances (on average $\Sigma = 4,60$, at the happening $\Sigma = 3,94$),
- photo exhibition (on average $\Sigma = 4,59$, at the happening $\Sigma = 4,00$),
- music concerts (on average $\Sigma = 5,06$, at the happening $\Sigma = 4,58$),
- light painting (on average $\Sigma = 3,94$, at the happening $\Sigma = 4,81$),
- literary productions (on average $\Sigma = 3,48$, at the happening $\Sigma = 4,09$).

It is a positive result that visitors had a good time at 31!. The most enthusiastic ones were Light art lovers, who gave an average score of 5.63 to the question ("Overall, how much do you enjoy yourself at 31!?") They were followed by Super art lovers with a mean of 5.61

($\sigma = 0.77$), followed by the Open-minded (5.27 mean, 0.86 standard deviation). Style finders were a bit more uncertain about this question as well, but they also had a positive result with an average of 4.75 (standard deviation 1.29).

Table 6: Assessment of the programmes offered by 31! by clusters based on participation (n=215)

Prog- ram	Cluster	Mean	St. dev.	Prog- ram	Cluster	Mean	St. dev.
Dance performances	Light art lover	3,47	2,555	Dance performances	Light art lover	3,53	2,458
	Super art lover	3,37	2,565		Super art lover	4,16	2,455
	Open-minded	4,17	2,230		Open-minded	4,50	2,162
	Style finder	2,95	2,368		Style finder	2,85	2,231
	Σ clusters	3,56	2,438		Σ clusters	3,79	2,379
Light painting / light in-stalla- tion	Light art lover	3,93	2,454	Light painting / light in-stalla- tion	Light art lover	4,28	2,271
	Super art lover	5,24	1,480		Super art lover	3,83	2,526
	Open-minded	3,80	2,578		Open-minded	4,66	1,738
	Style finder	3,10	2,553		Style finder	2,65	2,412
	Σ clusters	3,94	2,437		Σ clusters	4,00	2,293
Sand an- imation / UV felt painting	Light art lover	2,90	2,604	Sand an- imation / UV felt painting	Light art lover	3,05	2,724
	Super art lover	5,00	1,572		Super art lover	4,72	2,218
	Open-minded	3,26	2,543		Open-minded	3,73	2,377
	Style finder	2,16	2,167		Style finder	2,45	2,328
	Σ clusters	3,22	2,496		Σ clusters	3,41	2,551
Concerts	Light art lover	4,69	2,0539	Concerts	Light art lover	3,38	2,569
	Super art lover	5,00	1,1547		Super art lover	3,50	2,640
	Open-minded	4,61	1,9609		Open-minded	3,67	2,604
	Style finder	3,93	2,0575		Style finder	2,30	2,203
	Σ clusters	4,58	1,9084		Σ clusters	3,28	2,539
Lit-erary / po-etic lectures	Light art lover	3,34	2,464				
	Super art lover	5,12	1,536				
	Open-minded	3,70	2,437				
	Style finder	1,83	2,036				
	Σ clusters	3,48	2,429				

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

Table 7: General assessment of programmes based on clusters (n=215)

Program	Cluster	Mean	St. dev.	Program	Cluster	Mean	St. dev.
Modern dance	Light art lover	5,03	1,349	Young poets / poets / slamers	Light art lover	4,47	1,588
	Super art lover	4,23	1,612		Super art lover	5,03	1,224
	Open-minded	4,86	1,079		Open-minded	4,63	1,238
	Style finder	3,74	1,761		Style finder	3,12	1,942
	Σ clusters	4,60	1,478		Σ clusters	4,33	1,632
Art outdoors	Light art lover	4,54	1,440	Book presentations	Light art lover	3,75	1,652
	Super art lover	5,03	1,295		Super art lover	5,45	,624
	Open-minded	4,78	1,078		Open-minded	4,59	1,305
	Style finder	3,49	1,696		Style finder	2,98	1,752
	Σ clusters	4,48	1,455		Σ clusters	4,12	1,652
Photo exhibition	Light art lover	4,72	1,337	Literary productions	Light art lover	3,94	1,650
	Super art lover	5,10	1,165		Super art lover	5,16	1,098
	Open-minded	4,85	1,159		Open-minded	4,52	1,340
	Style finder	3,58	1,607		Style finder	2,81	1,742
	Σ clusters	4,59	1,407		Σ clusters	4,09	1,669
Detective games	Light art lover	4,13	1,714	Sandblast-ing / UV felting	Light art lover	4,38	1,526
	Super art lover	4,48	1,703		Super art lover	4,94	1,315
	Open-minded	4,24	1,439		Open-minded	4,68	1,339
	Style finder	2,88	1,841		Style finder	3,48	1,890
	Σ clusters	3,96	1,734		Σ clusters	4,38	1,585
Board games	Light art lover	3,96	1,731	Light installation	Light art lover	4,69	1,569
	Super art lover	4,87	1,477		Super art lover	5,28	1,170
	Open-minded	4,30	1,448		Open-minded	4,92	1,230
	Style finder	3,07	1,827		Style finder	4,09	1,688
	Σ clusters	4,03	1,711		Σ clusters	4,73	1,472
Music con-certs	Light art lover	5,34	1,109	Light painting / light animation	Light art lover	4,87	1,495
	Super art lover	5,34	1,096		Super art lover	5,32	1,137
	Open-minded	5,17	,862		Open-minded	5,04	1,250
	Style finder	4,25	1,767		Style finder	3,95	1,834
	Σ clusters	5,06	1,268		Σ clusters	4,81	1,505

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

Table 8: Cluster analysis summary table based on local questionnaires

				
	Light art lover	Super art lover	Open-minded	Style finder
Average year of birth	1989	1979	1975	1989
Highest level of education	Graduate	Graduate	High School / Graduate	Vocational training / vocational school
Financial situation	Single	Has a child	Single	In a relationship
Marital status	Doesn't like book shows, but interested in art festivals	They love the arts, book shows, serious music, theatre	Extremely open all in the direction of easy entertainment and the arts as well	They are not characterized by openness, they have no definite interest
Attitude Main interests	Music concert	Book presentation	Music concerts	Music concerts
	Modern dance	Music concerts	Light painting / Light animation	Light installation
	Light painting / Light animation	Light painting / Light animation	Light installation	
	Light installation	Literary productions		
		Light installation		
Least interest	Book presentation			Book presentations
	Literary production			Literary productions
				Community programs

Source: IMB SPSS output table (created by own analysis)

SUMMARY

The constructive role of festivals and happenings in community development cannot be neglected in the development of cities and raising awareness about them. Nowadays, it

is important to pair up culture with entertainment; the goal is to be unique, to provide an experience, and to be able to adapt to today's fast-paced lifestyle. Creating cultural value is a social interest, perhaps never before has it been so necessary to influence the cultural habits of young people to become culture lovers and

consumers in adulthood.

Undoubtedly, the 31! happening in Hungary plays a major role in connecting and mediating different art genres and elements, helping to preserve local culture and traditions. 31!, which takes place in 3 venues, is a great opportunity, especially for young people, to get closer to the fun, and an abundance of it. However, it is also an excellent opportunity for Győr to strengthen its regional role, to occupy a more prominent place in the hierarchy of settlements, and to develop the city using well-established methods at the international level. The consciously applied programme offer, the well-known and identifiable target audience, and the attention of stakeholders through 31! helps urban development, sets an example of successful differentiation, and also joins international trends.

LITERATURE

- Borg, J. v. d. (1994): Demand for city tourism in Europe: tour operators' catalogue. *Tourism Management*, 15(1), 66-69.
- Enyedi György (2005): A városok kulturális gazdasága. In: Enyedi, Gy. – Keresztély, K. (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága* pp. 13–22., MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- European Communities (2009): *European Capitals of Culture: The road to success*. From 1985 to 2010. Luxembourg, Luxemburg https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/capitals-culture-25-years_en.pdf Letöltés: 2020. 09.25.
- Fekete Dávid (2018): Latest Results of the Győr Cooperation Model. *Polgári Szemle*, 14, pp. 195-209.
- Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Haywood, K. M. – Muller, T. E. (1988): The urban tourist experience: evaluation satisfaction. *Hospitality Education and Research Journal*, 453-459.
- Internet-1: <https://brnodaily.com/2020/05/20/events-in-brno/luzanky-parks-ponavafest-to-return-as-a-series-of-smaller-concerts-from-may-to-august/> downloaded: 2020.09.21
- Internet-2: <https://www.visitmaribor.si/en/what-to-do/events-and-shows/calendar-of-events/5951-lent-festival-international-multicultural-festival> downloaded: 2020.09.21.
- Internet-3: <https://rudaslaska.naszemiasto.pl/tag/holi-festival-ruda-slaska> downloaded: 2020.09.21.
- Internet-4: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/iv-eletmod-41AA/telepules-41D4/telepules-es-telepuleskutatas-41D5/a-telepules-fogalma-a-telepulesek-fajtai-41D6/> downloaded: 2020.09.21.
- Jászberényi Melinda – Ásványi Katalin (2016): A Fesztiválturizmus és annak társadalmi-kulturális hatása a helyben lakó közösségre, In: *Turizmus és Innováció: VIII. Nemzetközi Turizmus Konferencia 2016: Tanulmányok* ISBN:9786155391811 pp. 331-338.
- Jászberényi Melinda – Zátori Anita – Ásványi Katalin (szerk.) (2017): *Fesztiválturizmus*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kundi Viktória (2012): Fesztiválok gazdasági hatásmérésére alkalmazott nemzetközi és hazai modellek bemutatása, *Tér és Társadalom*, 26. évf., 4. szám, p. 93 – 108.
- Lehota József (2001): *Marketingkutató az agrárgazdaságban*, Mezőgazda Kiadó, Budapest, pp. 148.
- Pachaly, C. (2008): *Kulturhauptstadt Europas Ruhr 2010 – Ein Festival als Instrument der Stadtentwicklung*, Institut für Stadt- und Regionalplanung, Berlin 2008, pp. 16-23
- Smith, M. (2009): Fesztiválok és turizmus: lehetőségek és konfliktusok, In: *Turizmus Bulletin*, XIII. évf. 3. szám, Budapest, pp. 23-27.
- Szabó János Zoltán (2011): *Kulturális fesztiválok mint a művelődés új formái*, Doktori Értekezés, Debrecen, downloaded: 2020. 09.25. https://dea.lib.uni-deb.hu/dea/bitstream/handle/2437/129798/Szabo_Janos_Zoltan_Ertekezes.pdf;jsessionid=450290C4C5B920883065BDE3A8DA-5FC2?sequence=5
- Szabó János Zoltán (2014): *A fesztiváljelenség*, Kultindex Nonprofit Kft., Budapest
- Szirmai Viktória (1996): Közép-európai új városok az átmenetben. *Szociológiai szemle*. 3-4., 181-205.
- Tóthné Kardos Krisztina (2016): A győri turizmus elemzése a lakosság véleményének figyelembevételével, *Polgári Szemle Gazdasági és Társadalmi Folyóirat* 12:4-6 pp. 352-368.

Diana Kucherenko – Olena Martyniuk

The European Green Deal: Challenges for Ukraine in Implementing the Circular Economy Model

SUMMARY

Climate change and the depletion of natural resources are the two most pressing global problems of our time. Finding ways to solve the problem of climate change and conservation of natural resources has led to the creation of a global business model with a very fast growth rate – a circular economy. In a circular economy, the most important thing is not material flows or waste, but much more valuable methods, such as maintenance, reuse and recycling of equipment. The circular economy creates new and unprecedented opportunities for wealth and prosperity and is a major driver for achieving the UN 2030 agenda and the goals of sustainable development.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: O33

Keywords: circular economy, green transition, EU Green Deal, sustainable development, waste disposal and recycling, UN sustainable development goals

INTRODUCTION

In 2014 in Davos, the Ellen MacArthur Foundation (the main initiator of the idea of a circular economy) presented a second report on the "circular economy", which estimated that the average OECD citizen annually buys for consumption 800 kg of food and beverages, 120 kg of packaging and 20 kg of new clothes and shoes, and almost 80% of these goods are not reused (Global Ekolabelling Network). The purpose of the article is to reveal the peculiarities of formulating the paradigm of circular thinking and the concept of circular economy, to consider the features of the green transition in the European Union in order to determine the implementation of a sustainable, ecological, climate-neutral economy in Ukraine.

PRESENTING THE MAIN MATERIAL

The concept of the circular economy appeared in literature in the 60s of the twentieth century

DR. DIANA KUCHERENKO, Ph.D. in Economics, Associate Professor, Science and Research Institute of Social and Economic Development (diannaa@ukr.net),
DR. OLENA MARTYNIUK, Ph.D. in Economics, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

in connection with the transition from an industrial society and economy to a post-industrial (information, digital) one. A systematic study of the theoretical foundations of the circular economy was carried out in the works of British economists David W. Pearce and R. Carrie Turner in 1989. Their concept is based on the assertion that the traditional linear economy does not have its inherent built-in mechanisms to stimulate businesses to recycle waste and extend their life cycle, but on the contrary – leads to the formation of huge landfills, which has an extremely negative impact on the environment. The principles of the circular economy were formulated by Ellen McArthur in 2015. According to the Global Environment Forum (2014, Tokyo), the circular economy (closed-loop economy) is defined as a concept aimed at eliminating material loops and extending the life of materials through longer use and increasing the use of secondary raw materials (Global Ekolabelling Network). This concept applies to the following components:

- product design – improved design can make products stronger or easier to restore, upgrade or recycle. This will help to better recover valuable materials and components by waste management companies;
- production processes – inefficient use of resources in production processes can lead to loss of business opportunities and significant waste generation. Primary raw materials, including renewable materials, continue to play an important role in production processes, even in the circular economy. In addition, it is necessary to promote innovative production processes. For example, the formation of industrial clusters makes it possible to attract waste or by-products of one industry as resources for another;
- waste management – plays a central role in a closed-loop economy. The waste management hierarchy establishes a priority order from prevention, preparation for reuse, recycling and recovery

of energy to disposal (as a final option). This approach aims to encourage those production processes that provide the best overall environmental result. Adherence to or non-compliance with the hierarchy can lead to a high level of recycling of valuable materials that will be returned to the economy, or an inefficient system where waste is disposed of in landfills or incinerated in a potentially harmful manner;

- from waste to resources – strengthening the development of secondary raw materials markets and water reuse. In a cyclical economy, recyclable materials are reintroduced into the economic cycle as new raw materials, increasing the security of supply of resources.

In 2015 the European Commission also adopted a Circular Economy Action Plan and developed a system of recommendations for the implementation of the BREFs (Best Available Techniques Reference Documents) process for 32 economic activities (Internet-1). In general, EU economic policy measures aimed at enterprises that include reuse, treatment or recycling of materials in the production cycles include: minimum requirements for waste sorting, reuse and recycling, as well as taxation / bans on landfills and incineration; developing requirements for products, building or sharing infrastructure, as well as communication campaigns; minimum requirements or prohibitions on the product, environmental permits and taxes in the development of production technology or in the implementation of the production process; when ensuring the transportation, distribution or spatial development of products, the focus should be on transport taxes, mandatory recommendations for spatial development, obligations for the distribution and co-organization of waste collection; enterprises advanced in the field of waste processing are entitled to subsidies to launch pilot projects, exemption from taxes on innovative areas of activity and exceptions in legislation that allow for conducting experiments; "green" public procurement.

The European "green course" was presented by Ursula von der Leyen, President of the European Commission on December 11, 2019. It is a roadmap to a "climate-neutral" economy, in which growth is not tied to resource consumption. The EC estimates that the circular economy could further increase the EU's GDP by 0.5% by 2030 creating around 700,000 new jobs. The EU has set for itself the goal of transforming European countries into the world's first climate-neutral region by 2050. To achieve this goal, the European Green Agreement and related documents have been developed.

According to this plan, goods on EU markets should be designed for long-term operation, reuse, repair and recycling, and contain as much recycled materials as possible instead of primary raw materials. Disposable use will be limited, destruction without disposal of unsold durable goods is prohibited. Consumers will receive reliable information on the maintainability and durability of products to make environmental choices.

Today, the European Commission is developing a wide range of regulatory measures in such areas as increasing the service life of electronic devices, batteries and vehicles, improving waste collection and recycling. New mandatory requirements for packaging of goods, plastic composition, possibilities of secondary use of textiles, construction of buildings are introduced. The new legislative initiative is aimed at replacing disposable packaging, utensils and cutlery in the field of catering, minimising waste.

The European Green Agreement investment plan (InvestEU) has three main objectives:

- First, it will increase funding for the transition to a climate-neutral economy and mobilize at least €1 trillion to support sustainable investment over the next decade through the EU budget and relevant instruments, including InvestEU.
- Second, it will create favourable conditions for private investors and the public sector to promote sustainable invest-

ment.

- Third, it will support public administrations and project promoters in identifying, structuring and implementing sustainable projects.

Some European companies have already been able to successfully "embed" these principles in the modernization of industrial production, while ensuring a level of profitability that guarantees a timely return on investment and further business growth. They partially refuse to use products made of materials that are difficult to process, or use a trade-in system – the exchange of goods that have already been used for new ones. H. Nguyen, M. Stachtey and M. Zils (Nguyen – Stuchtey – Zils, 2014) analyzed the activities of global clothing retailer H&M, which abandoned the use of plastic packaging for consumers and launched a programme to collect old customers' clothes in exchange for discounts on new clothes. The received clothes are sent through a partner company for further processing and cascaded uses until they can be no longer used as materials. Renault's plant in Choisy-le-Roi is renovating car engines, transmissions, pumps and other components for resale. The plant's remanufacturing operations use 80% less energy and 90% less water than comparable new production does, while the plant's operating profit is higher than corporation's as a whole (Nguyen et al., 2014).

Sweden uses waste-to-energy technology. 99% of garbage in the country is used as fuel for power plants or raw materials for production. At the same time, the country imports garbage from Norway, Great Britain and Germany, which pay extra for the use of their waste. Austria has turned a waste incinerator plant into a thermal power plant, disposing 265,000 tons of waste per year for the production of thermal energy. Belgium has introduced its innovation, the Ecolizer, which allows to estimate the amount of production waste, its impact on the environment and the costs of transportation and disposal.

More than 100 waste processing plants have been built in Poland. Alternative fuels and se-

condary raw materials (plastic, metal, aluminum) are produced from waste. In the Netherlands, the introduction of the principles of the circular economy has become a leading strategy for sustainable development: it saves 7 billion euros annually and creates about 54 thousand jobs (Kocheshkova – Trushkina, 2017).

In recent years, SITRA, the Finnish Innovation Fund of the Future, has established the FISU network of Finnish communities, which has helped create sustainable business ecosystems among companies (industrial symbiosis) in the mining sector; the Finnish Renewable Energy Association and the Climate Aid Council (CLC), and industrial sectors to understand and maximize the opportunities associated with combating climate change.

In Belgium, about 30% of solid waste is burned (150 kg per person per year). At the same time, incineration is carried out by large high-efficiency complexes with a capacity of more than 500,000 tons per year with the production of significant amounts of energy (48% of energy in the country is obtained from renewable sources). More than 23% of MSW is composted in anaerobic plants in Belgium. Composting is mainly carried out in small plants with a capacity of 20,000-65,000 tons per year. Most aerobic composting plants are also designed to produce biogas, which is used to generate electricity.

The state of waste management in the EU-28 shows that most countries, especially those with higher GDP per capita, are expanding their programmes and recycling projects, but the share of landfilling remains significant. The reprocessing and reuse of products is largely driven by EU programmes, communiqués and strategic documents, as a result of which countries even acquire their own specialization in the global circular economy (Deineko, 2018):

In general, we can identify the following targets for the transition towards the circular economy of the EU as a whole:

- recycling 65% of household waste by 2030;
- recycling 75% of packaging waste by

2030;

- reducing landfilling to a maximum of 10% of household waste by 2030;
- promoting economic instruments to combat landfilling;
- simplified and harmonized calculation methods for processing rates throughout the EU;
- specific measures to promote reuse and industrial symbioses – transformation of a by-product of one industry into raw materials of another industry.

It is not only European countries that are implementing the principles of a green renewable economy. In 2013, the United States passed a law banning the use of disposable polystyrene packaging for food and beverages in restaurants and grocery stores. Colorado has a Green Building and Green Points programme, which requires that at least 50 percent of construction waste is recycled.

China passed a law to promote a circular economy back in 2009, which focusses on reducing resource use, reuse and recycling. According to experts, the circular economy in China is in practice more a topic of interest than a target of action. However, China is expected to become a major player in the circular economy in the future.

In Australia, 75-80% of landfills are being recycled, with greenhouse gas emissions falling below 1990 levels, although the economy has grown by more than 60% over the same period. Almost 40% of the state's energy is wind and solar energy. Also, according to experts in this country, the circular economy can create 25,700 more jobs by 2030, as well as reduce greenhouse gas emissions by 7,700 tons (carbon dioxide equivalent), which is 27% less compared to the linear model of the economy.

Along with the long-term benefits of the transition to a circular economy, there are also short-term obstacles along the way. Such challenges and threats can be:

- the difficulty of promoting systemic change;
- economic challenges (a circular eco-

- nomy can be unprofitable in the short term);
- imperfect markets (lack of necessary products and infrastructure, competition, knowledge and / or incentives in the market);
- imperfect regulation (imperfect legislation and / or its implementation);
- social factors (insufficient knowledge and skills related to the circular economy);
- insufficient waste sorting;
- difficulties in obtaining adequate funding;
- lack of agreed procedures in various areas.

These factors have different effects depending on the industry and the value chain.

At the same time, the benefits of introducing a circular economy will not be evenly distributed among all sectors of the economy. Businesses, regions or social groups incurring losses will remain, while others will make a profit. Examples are jobs in the extractive industries, which are declining, and in activities that produce cheap consumer goods. The full benefits of the circular economy also depend on how quickly and efficiently skills can be acquired and educated for the circular economy, which is important to ensure the modernization of the industry with the necessary qualifications. In addition, modernization of production will require changes in the business processes of enterprises, the establishment of new connections and, probably, the rupture of old ones.

Thus, the topic of the European Green Deal today is one of the most pressing issues on the agenda in the European Union. The roadmap provides a set of measures to increase energy efficiency, transition to a "clean" circular economy, reduce pollution and prevent climate change. All this will improve the quality of life of people and the state of the environment. Quite strict environmental requirements for products to be imported into the EU are planned. This is the so-called "Carbon Border Tax". This means that "dirty" carbon-intensive

products may not be allowed on EU markets. Therefore, Ukraine should already take into account the new EU strategy and accelerate the issue of improving energy efficiency and the circularity of the economy.

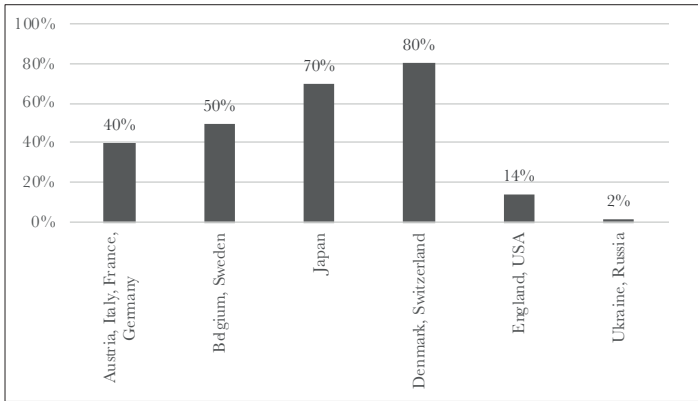
But today a gap is emerging and widening between the EU climate policy, which has been formed and developed significantly over the past 20-25 years, and the state of constant uncertainty in Ukraine.

The annual generation of industrial waste in Ukraine is approximately 420 million tons (including 250 million tons of coal and 100 million tons of metallurgical slag). Every year in Ukraine more than 13 million tons of solid household waste are generated. More than 95% of this waste is sent to landfills and dumps. For example, in the EU, slags generated as a result of energy generation at thermal power plants (removed ash) or in metallurgical industries are not classified as waste. Slag materials are successfully used in construction and can be placed in the landfills of enterprises only for temporary storage. In Ukraine, these materials are still considered "industrial waste". We lag far behind the EU in terms of their disposal. More than 15% of landfills are overloaded and do not meet sanitary standards. Opportunities to expand existing landfills are significantly limited. According to the State Statistics Committee, the volume of accumulated industrial waste in specially designated places or facilities is ~ 14 billion tons. Figures 1 and 2 show the levels of waste recycling in the world compared to Ukraine.

Thus, the high level of waste generation and low rates of its use as secondary raw materials have led to the fact that in Ukraine every year industry and utilities accumulate significant amounts of solid waste, of which only a small part is used as secondary material resources; the rest ends up in landfills. Industrial waste has a different morphology, depending on the type of industrial production.

The difference between the situation with waste in Ukraine compared to other developed countries is the large volume of waste genera-

Figure 1: Proportion of municipal solid waste incineration in different countries of the world

Source: Home, Sustainable Development (un.org)

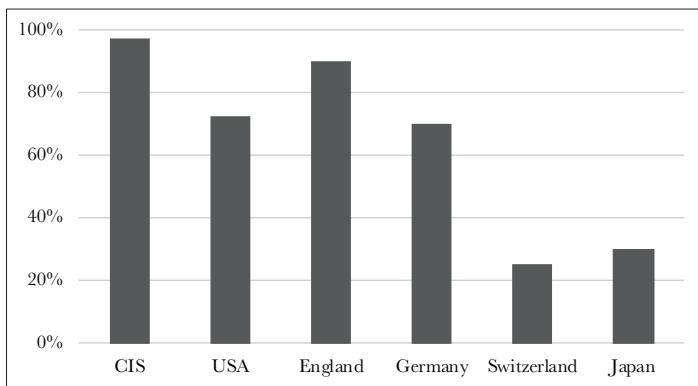
tion and the lack of waste management infrastructure.

In our opinion, in order to implement the industrial strategy for the circular economy in Ukraine, it is necessary to abandon the very concept of "waste" as such. There is no waste; there are unusable goods and raw materials that have not yet been involved in production. The technologies of 100% reusability need to

be developed.

According to the European Investment Bank (2018), in the period between 2013 and 2018, the European Investment Bank financed 622 energy projects worth 56.4 billion euros, 93 solid waste projects worth €1.8 billion, and 234 projects in the field of water supply and sewerage worth 19.6 billion euros. The Bank co-finances not only projects from the Europe-

Figure 2: Proportion of solid waste disposed of in landfills in different countries of the world

Source: Home, Sustainable Development (un.org)

an Union, but also other countries, including Ukraine. Thus, in 2013, the Ukrainian project for the development of alternative energy sources received co-financing (credit) of 2.5 million euros. In 2015, the programme for the development of Ukrainian municipal infrastructure in terms of urban energy supply, solid waste management and water supply and sewerage received 360 million euros (Internet-1).

Ukraine, as a Party to the Kyoto Protocol and the Paris Agreement, has also committed itself, in particular, to measures to limit greenhouse gas emissions and adapt to climate change. In the first Nationally Determined Contribution (NDC) submitted in 2016, Ukraine independently set its goal of limiting GHG emissions – not to exceed 60% of the 1990 level in 2030. This level of GHG emission reductions is not ambitious in the context of the Paris Agreement, as it envisages a 75% increase in national GHG emissions by 2030 compared to 2017.

Major pieces of current legislation on public policy and governance in the field of climate change include: Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine until 2030, the Concept of Public Policy in Climate Change for the period up to 2030 and the corresponding Action Plan.

The Low Emission Development Strategy identifies three key objectives (Zvarych – Iryna, 2016):

- transition to an energy system that provides for the use of low-carbon energy sources, development of sources of clean electricity and heat energy, improving energy efficiency and energy saving in all sectors of the economy and housing and utilities infrastructure facilities, encouraging the use of alternative petroleum products to oil motor fuels, and the transition of freight and passenger transport systems to cleaner modes of transport;
- increase carbon sequestration and retention through the application of best practices in agriculture and forestry

adapted to climate change;

- reduction of greenhouse gas emissions, such as methane gas and nitrogen oxide, related mainly to fossil fuel production, agriculture and waste.

The strategy states that Ukraine will make efforts to reduce greenhouse gas emissions in 2050 to the level of 31-34% of the 1990 level.

As noted above, achieving the ambitious goals of the European Green Deal will require the EU to introduce protection for its own markets and producers, such as the carbon import adjustment mechanism. This may reduce the competitiveness of Ukrainian goods in the EU market. First of all, this applies to energy and resource-intensive goods, which occupy a significant share in the structure of Ukrainian exports: products of metallurgy, agriculture, food industry, energy, heavy chemicals, mechanical engineering and more. The transport infrastructure, such as gas pipelines, may also be under the pressure of such mechanisms taking carbon emissions for logistics into account, which will affect their competitiveness.

CONCLUSIONS

A closed-cycle economy, or circular economy, is a model of economic development based on the recovery and rational use of resources; an alternative to the traditional, linear economy. The closed-loop economy is focused on products and services that minimize waste and other types of pollution, and is designed to change the classic linear model of production. The basic principles of the circular economy are based on extending the life cycle of products, the recovery of resources, recycling, a transition from fossil fuels to the use of renewable energy sources and other renewable resources, so as to reproduce within man-made civilization natural mechanisms for waste disposal at different levels and stages of human life.

The strategic priority for the development of the Ukrainian economy is sustainable growth, which is based on a closed-loop economy (circular economy), which not only improves the

environmental situation, but also increases customer confidence and the operational efficiency of the business. The introduction of a circular economy should be based on basic market laws – in the absence of demand for recycled waste and products, it loses its economic viability. Therefore, to justify investment, it is necessary to stimulate market demand, to create new value chains within the country. This will inevitably lead to the extinction of certain activities and enterprises engaged in them and the reorientation from old activities to new ones or the creation of new businesses. As a result, the system of economic relations and relations inside and outside the country will change, and so will the design of the country's economy.

Circular transformation of industrial production, and the introduction of a circular economy in general require further steps to develop public economic policy, study the most promising sectors of the economy in terms of including waste processing in production chains, and identify possible sources of investment to finance projects using best practices in waste disposal.

The main prerequisites for the transition to a circular economy in the world are, first, resource problems – uneven distribution and consumption, irrational use, a significant reduction in resource requirements requires a mixture of non-renewable resources in production; and second, the problem of environmental pollution – the accumulation of garbage in cities, environmental problems, climate change problems today require immediate action and a paradigm shift in consumption.

The problems that may hinder Ukraine's transition to a circular economy include the following: insufficient knowledge of the circular economy; possible short-term unprofitability of the circular economy; the presence of certain barriers that limit access to bank financing; insufficient waste sorting; lack of necessary infrastructure, competition, knowledge and incentives in the markets; expensive transportation of raw materials for recycling; quality of roads; and in general, imperfect legislation and

its implementation when addressing the problems of the circular economy.

Solving the problems of transformation of social reproduction in Ukraine on the basis of a circular economy requires systematic action at state, regional and local levels. One of the key areas of the circular economy is to identify and eliminate significant bottlenecks that affect supply chains and manufacturers.

Thus, the circular economy is an approach based on the recycling of almost any materials. By developing and further implementing innovative business models in Ukraine, it will be possible to ensure that technical and biological materials continue to actively "participate" in the economy, and valuable reserves and natural resources are preserved.

LITERATURE

- Kocheshkova, I.N. – Trushkina, N.V. (2017): *Development of recycling logistics in the context of the circular economy: foreign experience*. Trushkina N.V.// ScienceandPractice: innovativeapproach. Collectionofscientificarticles. – Paris, LesEditionsL'Originale, 2017. 19-23
- Deineko L. V. (2018): Circular economy as a route to industrial modernization: the European experience / L. V. Deineko, O. O. Tsyplitska. In: *Economics: time realities. Scientific Journal*. 5 (39). – P. 30-40. DOI: 10.5281/zenodo.2568944.
- Hanh, Nguyen – Martin Stuchtey – Markus Zils (2014): *Remaking the industrial economy*. McKinsey Quarterly, February 2014. – Access mode: <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability-and-resource-productivity/our-insights/remaking-the-industrial-economy>
- Internet-1: Reference documents under the IPPC Directive and the IED [Електронний ресурс]. Joint Research Centre "Circular Economy and Industrial Leadership". – Access mode: <http://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/>
- Internet-2 (2019): Law of Ukraine "On the basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period up to 2030" of February 28, 2019 № 2697-VIII – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>
- Internet-3: The European Investment Bank. Financed Projects [Електронний ресурс]. – Access mode: <http://www.eib.org/en/projects/loan/list/index>

- Internet-4: Global Ecolabelling Network (GEN) – Access mode: <https://www.globalecolabelling.net/>
- Internet-5: Order of the Cabinet of Ministers of December (2016): № 932-r "On approval of the Concept of implementation of state policy in the field of climate change until 2030" - Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2016-%D1%80>
- Internet-6: Order of the Cabinet of Ministers of December 6, 2017 № 878-r "On approval of the action plan for the implementation of the Concept of implementation of state policy in the field of climate change until 2030" - Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua>
- Internet-7: Strategy of low-carbon development of Ukraine until 2050 – Access mode: <https://menr.gov.ua/news/31815.html>
- Internet-8: Strategy for Sustainable Development of Ukraine - 2030– Access mode: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=160&Itemid=501
- Internet-9: Department of Economic and Social Affairs. Sustainable Development – Access mode: <https://sdgs.un.org/>
- Internet-10: MacArthur Foundation: Towards a Circular Economy; Business Rationale For An Accelerated Transition. – Access mode: https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/TCE_EllenMacArthur-Foundation-9-Dec-2015.pdf
- Internet-11: Ukraine: 2050 Low Emission Development Strategy – Access mode: <https://unfccc.int/node/181275/>
- Internet-12: A circular economy can be a 2.5billion euro opportunity for Finland [Electronic resources]. – Access mode: <http://www.sitra.fi/en/ecology/circular-economy>
- Internet-13: Closing the loop - An EU action plan for the Circular Economy [Electronic resources]. – Access mode: http://ec.europa.eu/environment/circulareconomy/index_en.htm
- Internet-14: European Commission. Eurostat – Access mode: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/home>
- Internet-15: Municipal solid waste in Ukraine: development potential. Scenarios for the development of solid waste management - IFC in Ukraine, 2015. – Access mode: <https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/>
- Pearce David (1989): *Economics of Natural Resources and the Environment* – Access mode: <https://www.amazon.com/Economics-Natural-Resources-Environment-Pearce/dp/0801839874>
- Zvarych Iryna (2016): Global circular economy as way of building a new sustainable ecological society Introduction – *Світ фінансів* 4(49) pp148-155

Balogh Fruzsina

Oktatás a mindennapokban a rákosi-, és a kádár-korszak idején

Everyday Education of the Rákosi and Kádár Era

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja végigjárni a diákok mindennapjait a Rákosi-, és Kádár-korszakban, egészen kisgyermekkortól az egyetemistákig, megvizsgálva a szocialista ideológia hatását az oktatásukra. A diákok mindennapjai gyökeresen megváltoztak a szocialista diktatúra hatásá-

ra, legfőképp, mivel a legtöbb intézmény állami kézbe került, az oktatást pedig az ideológia terjesztésének szolgálatába állították. A dolgozat kitér az oktatási intézményrendszeren túl a tananyagokra, a kisdobos és úttörő mozgalmak jellegzetességeire, de elemzi az iskolás élet tanulmányokon túli körülményeit, mint az öltöz-

BALOGH FRUzsINA, MA hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, nemzetközi tanulmányok szak, Pázmány Péter Katolikus egyetem, jogász szak (balogh.fruzsina00@gmail.com).

ködés vagy az étkeztetés, valamint a nyári szünet tevékenységeit is. A dolgozatnak nem célja a törvényi szabályozás vizsgálata, sokkal inkább a gyakorlatban megvalósuló, mindennapi oktatás jellemzőit taglalja, korabeli visszaemlékezések és tudományos, szakmai elemzések alapján.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: B24, I20

Kulcsszavak: szocializmus, oktatási rendszer, mindennapok, ideológiai oktatás

SUMMARY

The paper's aim is to examine the students' days in Hungary of the Rákosi and Kádár era, from toddlers to university students, looking after the impact of the socialist ideology on their education. As a result of the socialist dictatorship, the everyday of the pupils have changed radically, especially because most of the institutions were secularized and the education were set to service of spreading the ideology.

Besides the system of the socialist education, the essay includes the curriculum, moreover, it analyses other aspects of school life: after school activities, especially the pioneer movement, but the clothing, the school meals, and summer break activities as well. The essay does not mean to inform about the legislation, but preferably about the education in practice, based on contemporary reminiscences and scientific sources.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: B24, I20

Keywords: socialism, educational system, everyday, ideological education

AZ ÁLLAMOSÍTOTT OKTATÁS

INTÉZMÉNYRENDSZERE

Ahogy az élet többi része, úgy az oktatás sem mentesült a szocialista államosító törekvések alól. A drasztikus szocializálás évéig, 1948-ig, már megtették az első lépéseket: a dolgozók gyerekei számára új iskolák létesültek, megkezdtek az egységes, állami tankönyvkiadást, feloszlatták a korábbi diákszervezeteket, köztük

a Magyar Cserkész Szövetséget is. Korábban a magyar iskolák többsége még egyházi kezekben volt, és egy ideig a két struktúra létezni tudott egymás mellett. A fordulat évében azonban szélsőségesebb változtatások következtek: az egyházi iskolákat államosították, és az oktatást is a szocializmus építésének szolgálatába állították (Fehér, 1996).

A különböző felekezeti iskolákból összesen néhány tíz maradt fent, ellenben 6505 oktatási intézményt zártak be vagy államosítottak koncepciók perei, és durva propaganda kíséretében. Nem csak az iskolák, a hozzájuk tartozó tanulóotthonok, az óvodák, és minden, ami a tulajdonukat képezte, az állam kezébe került (Horváth, 2016). Az egyházi iskolák korábbi pedagógusai munka nélkül maradtak, a szülőknek pedig nem volt döntésük ezután arról, milyen vallási nevelésben részesüljön a gyermekük: az államosított intézmények ateista szellemenben kezdték meg működésüket, amelyek fő célja a marxista-leninista ideológia átadása lett.

„A Magyar Népköztársaság ezt a jogot a népművelés fejlesztésével és általánossá tételével, az ingyenes és kötelező általános iskolával, közép- és felsőfokú oktatással, a felnőtt dolgozók továbbképzésével és az oktatásban részesülők anyagi támogatásával valósítja meg.” - mondja ki az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmányának 48. §-a, amely értelmében tehát az oktatás ingyenessé vált a dolgozók gyermekei számára. Ez azért volt fontos, mert a szocialista vezetőség a műveltség képviselte felsőbbrendűséget fenn akarta tartani, növelni kívánta az értelmiség arányát, azonban ezt gátolta a dolgozó családok szűkös megélhetése (Horváth, 2016). Mindez azt eredményezte, hogy a közoktatásban jóval többen vettek részt, mint korábban – bár nem feltétlen önszántukból, hiszen a kötelező oktatás korhatára 14 évre emelkedett. Továbbá a felsőoktatásba is nagyobb létszám kerülhetett be, olyanok is, akik ezt megelőzően erre esélytelennek számítottak volna (Kardos, 2003).

Az oktatási rendszerhez, mint első szint, tartozott ezentúl az óvoda is, ami korábban szinte csak a gyerekefelügyelet funkcióját töltötte be.

Azonban fokozatosan kialakult az intézmény iskola-előkészítő szerepe, amivel a szociális intézmények köréből az oktatási intézmények körébe került. Szabályozták az óvodába járást, hangsúlyozták fontosságát, ezt mutatja az, hogy míg korábban mindössze az óvodás korúak 21,7%-a járt ténylegesen óvodába, addig 1975-ben már a kisgyerekek 71,8%-a töltötte mindennapjait óvodában, ami később még tovább nőtt (Fehér, 1996). Ez azért kiemelendő, mivel a szocialista életmód egyik legjellegzetesebb vonása volt a nők tömeges munkába állása. Az anyukák így tehát a gyárakban töltötték idejüket, nem pedig otthon, a háztartásban, kisgyermeküket nevelve. A kisgyerekek felügyeletét az állam bölcsődék és óvodák által biztosította (Aczél, 2012). A szocializmus idején alakultak meg az általános iskolák, felváltva a népiskolákat. Ide jártak 8 évfolyamon keresztül a 6 és 14 év közötti diákok, akik számára kötelező volt az iskolába járás. A kötelező oktatás felső korhatára 1961-ben 16 évre módosult (Fehér, 1996). Az általános iskolák körzeti iskolák voltak, azaz a szülők többnyire nem választhatták ki a gyerekük melyik iskolába járjon, hanem a lakóhelyükhöz tartozó intézménybe sorolták a tanulókat (Kelemen, 2015).

A középszintű oktatás esetén már több választási lehetőségük volt a diákoknak. Az egyik opció a négy év alatt érettségit adó, kifejezetten továbbtanulásra felkészítő gimnázium volt. Itt kezdetben humán és reál tagozat volt, ahol az előbbinél nyelvi, társadalomtudományi és művészeti, míg az utóbbi esetében természettudományi és technikai oktatásra fektették a hangsúlyt. Ez rövidesen specifikusabb tagozatokra bomlott, pl. különvált a nyelvi vagy a művészeti tagozat, majd pedig a fakultációk lehetőségét vezették be, azaz a diákok választhatták ki, melyik tantárgyat szeretnék emelt óraszámban tanulni. A másik lehetőség a technikumok voltak – kezdetben ezeket is gimnáziumnak nevezték –, amelyek ipari, mezőgazdasági vagy közgazdasági képzést nyújtottak, és egyszerre érettségire és szakma elsajátítására is tanítottak. Ezekből alakultak ki később a szakközépiskolák. A szocializmus végén ehhez a technikusai lehetősé-

get is bevezették, amely a 4. év végén érettségi vizsgát, majd további egy év után technikus oklevelet adott. Az utolsó opciót az ipariskolák jelentették, ami később a szakmunkásképző iskola nevet viselte: a képzés itt 3 éves volt, és szakmunkás oklevéllel végeztek. Egy időben elérhető volt úgynevezett emelt szintű szakmunkásképzés is, ahol az elvégzett 3 éves képzés után, további két év alatt érettségit is lehetett szerezni. Ez utóbbiban inkább elméletre alapuló szakmákat tanulhattak (Fehér, 1996). Ezen a téren érdemes kitérni arra, hogy a bármilyen fakultatívást a korszak kezdetén az ideológia teljesen elvetette, így például a különböző tagozatok választására sem volt lehetőség, az egység szempontját figyelem előtt tartva. Az 1961-es III. közoktatási törvény volt az, amely a tagozatok lehetőségét bevezette, és amely az alternatívnak utat engedett a korábban szigorúan központosított oktatásban (Sáska, 2005).

A felsőfokon továbbtanulni vágyók lehetőségei folyamatosan bővültek. Tanulhattak például az újonnan alapított Miskolci Egyetem egyre több karán, a budapesti Állatorvostudományi Főiskolán, de óvónő-, és tanítóképző főiskolák (később egyetemek) is nyíltak számos városban. Ezen kívül karok váltak ki korábbi egyetemekből, újat alapítva, mint például az orvosi karok több városban, vagy a Műszaki Egyetemből kiváló Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Fehér, 1996). A tanulmányi eredmény azonban közel sem volt egyensúlyban azzal, ki tanulhat tovább a felsőoktatásban. Egy munkás paraszt családból származó diák, akármilyen osztályzatokkal végzett a középiskolában, szinte biztosan felvették, azonban az osztályidegen szülők, pl. kulákok gyermekének akkor sem volt sok esélye bejutni az egyetemre, ha kitűnő tanulmányi eredménye volt (Horváth, 2016). A munkás származású diákok bekerülését a felsőoktatásba főként olyan felvételi bizottságok felállításával biztosították, amelyben helyet kapott a MEFESZ egyik képviselője is. Ennek hatására az 1948-1949-es tanév I. egyetemi évfolyamára bekerülők körülbelül 30%-a munkás-paraszt származású lehetett (Ladányi, 1970). 1946-tól kezdve azonban már a nők is

ugyanúgy részt vehettek a felsőoktatásban Magyarországon, mint a férfiak (Pukánszky – Nóbik, 2013).

TANANYAGOK AZ IDEOLÓGIA SZOLGÁLATÁBAN

Érdemes megjegyezni, hogy a szocialista vezetőség által teljeskörűen szabályozott oktatás minősége rengeteget veszített, főként azért, hogy az ideológia terjesztése központi szerepűvé vált (Kardos, 2003). Ennek egyik aspektusa volt, hogy az egyházi iskolák államosítása miatt elbocsátott egyházi oktatók helye sok esetben betöltetlen maradt. A nagyfokú pedagógus hiány azt eredményezte, hogy gyakran képzettség nélküliek kerültek a tanári pozíciókba (Horváth, 2016). Másrészt a tananyag központilag szabályozott lett, melynek legjellegzetesebb vonása a szocializmus beleerőltetése volt. Ez kifejezetten az 50-es években volt erős, későbbiekben enyhült, de végigkísérte a korszak tanítását (Kardos, 2003).

A közoktatásban a diákok testnevelés órán vettek részt, orosz, matematikát, magyar nyelv és irodalmat, történelmet és kis mennyiségben természettudományokat, valamint művészeteket (rajz, ének) tanultak. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a szocializmus idejében a tanterv többször változtatásra került, így előfordult, hogy a művészetek egyáltalán nem kaptak helyet, míg máskor a természettudományokat indokolatlanul magas óraszámokban tanították (Fehér, 1996). A tananyag irrealitását adta az is, hogy míg minden tananyagra megpróbálták ráhúzni a kommunizmus alapvető ideológiai tanításait és elveit, mint a kapitalizmus és a Nyugat elítélése, a tervgazdálkodás és az államosítás éltetése, addig az alapvető műveltséget képező irodalmi művekkel, vagy más művészeti alkotásokkal nem ismertették meg a diákokat (Horváth, 2016). Az ideológia által hirdetett társadalmi egyenlőség tehát a központi tantervben is megjelent, amely olyannyira szigorú volt, hogy az iskolában használatos tankönyvekből fajtákként egy állt rendelkezésre, választási lehetőség nem volt (Sáska, 2005).

Magyar irodalomból a tanároknak a korszakban készített segédletekben számos, a kommunizmus átadását segítő vonást találhatunk. Petőfi Sándor A XIX. század költői című versében megfogalmazott költői programot a kommunizmus és szocializmus törekvéseivel állítja párhuzamba, A nemzethez című művében, pedig a kommunista értelmezés arra mutat rá, hogy úgy kell jelenleg az ideológiai ellenségek ellen harcolni, mint korábban az 1848-as forradalmat akadályozó „bitangok” ellen. De nem csak Petőfi, hanem más költők, mint például Ady verseiben is találtak hasonló értelmezési lehetőséget. A költő Csák Máté földjén és Hogy ma vagyunk című verseivel az imperializmussal szembeni ellenségképet kívánták erősíteni (Kardos, 2003). A történelem oktatásban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom feldolgozására nem kevesebb, mint nagyjából 7 tanórát szántak általános iskola 8. osztályában, még az 1980-as években is, lévén a legújabb kor talán legfontosabb sorsfordulója (Feketéné Cselényi, 1982).

Földrajz órán kihangsúlyozták a szocialista országok és a „tőkés kizsákmányolás” alatt álló országok szembenállását. Ez alapján a gyerekek azt tanulhatták, hogy a nyugati országok jóval fejletlenebbek, pl. nincs megfelelően kiépített tömegközlekedési hálózat, amely információk sok esetben kifejezetten hamis képet mutattak. A matematika példáknak pedig gyakori eleme volt a gyárak, tsz-ek, vagy dolgozó parasztok termelésének kiszámítása (Horváth, 2016). A Szovjetunióval ápolt kapcsolat miatt az orosz nyelv oktatása kötelezővé vált az általános iskolák felsőtagozatán, annak ellenére, hogy korábban az idegennyelv tanulás fakultatív volt. A középiskolák összes formájában folytatódott az orosz nyelv oktatása, ugyanakkor a gimnáziumokban a második nyelv szabadon választható volt. A felsőoktatásban a saját szakhoz kapcsolódó tudás elsajátításán kívül, szintén kötelezően számot kellett adniuk a hallgatóknak a tudásukról orosz nyelvből, valamint a marxizmus-leninizmus elméletét illetően is (Fehér, 1996).

A hittanoktatás viszont fakultatívvá vált – de

ez az opció csak az általános iskolákban és gimnáziumokban volt elérhető, a többi intézményben nem –, és mindent megtettek azért, hogy ezzel a lehetőséggel ne éljenek. Ha például a diák igazolatlanul nem jelent meg a hittanórán, akkor sem részesíthették figyelmeztetésben. Ezáltal míg 1949-ben még a diákok 80%-a iratkozott be hittanoktatásra, addig 1987-ben ez az arány drasztikusan lecsökkent, már csak a tanulók 3,18%-a vette igénybe a lehetőséget (Horváth, 2016). A tananyag, főként a korszak első felében, hatalmas volt, a diákok túlterheltek voltak. Ezt fokozta a 5+1-es tanítási modell bevezetése is, ami azt jelentette, hogy a nagyobb gyerekek öt iskolában töltött nap után egy napon termelőmunkát végeztek, vagy üzemben dolgoztak. Ennek célja, hogy a műveltségi tudás átadásán túl a fiatalokat a munka világával is időben megismertessék. A rendszer azonban nem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek, így 1965-ben meg is szüntették (Dettai, 2010). A szombati tanítás viszont alapvetően az egész korszakban, minden korosztály tekintetében jellemző volt (Fehér, 1996). Ezek nagyszámú bukást is eredményeztek. Az ötvenes években az első osztályosok nagyjából fele fejezte be a tanulmányait nyolcadik osztályig. A tananyag mennyiségét az évek során a lemorzsolódás elkerülése miatt fokozatosan csökkentették, így a tanulmányi eredmények is javulni tudtak, többben végezték el az elkezdett iskolát (Pukánszky – Nóbik, 2013).

INFRASTRUKTÚRA, ÖLTÖZKÖDÉS ÉS ÉTKEZTETÉS

Az oktatás mindennapjainak elemzésekor a tanuláson túl érdemes kitérni a diákok iskolában töltött idejének más aspektusaira is. Ahogy az korábban említésre került, az ingyenes oktatás megjelenésével, valamint a kötelező tanítatás korhatárának 14, majd 16 évre emelkedésével, a tanításban résztvevők létszáma nőni kezdett, ráadásul nemsokára a Ratkó-gyerekek is iskolás korúvá értek. Ennek ellenére mégis bezártak számos általános iskolát az évek során, ami az intézmények túlterheltségét eredményezte

(Horváth, 2016). A helyzetnek nem kedvezett a gazdasági reformok hatására növekedő belső vándorlás, városiasodás. Az iskolák ugyanis körzetesítve voltak, tehát a diák lakóhelyétől függött melyik iskolába fog járni, nem volt választási lehetőség. A városi iskolák így még inkább telítettek lettek (Kelemen, 2015). Ez nagy létszámú osztályokat eredményezett, akár heti 35-40 órát tartottak a tanárok, és sokszor a felszerelés sem volt elegendő (pl. nem jutott elég tankönyv, két személyes padban pedig olykor hárman-négyen ültek). A felszerelési hiány helyzete ugyanakkor a korszak végére szintén fokozatosan javult (Kardos, 2003).

A tantermek sem maradhattak ki a szocialista hatások sorából. A tábla felett, vagy ritkábban máshol a teremben, szinte minden esetben Lenin és/vagy Sztálin képe került elhelyezésre, valamint kezdetben Rákosié is. De a falakat gyakran más szocializmusra buzdító plakátok, festmények, feliratok is díszítették (Viczián, 2017).

Az iskolákban általánossá vált, az általában sötétkék színű, egyenköpeny használata. A szocializmus jellegéből adódóan ennek egyik indoka a különbségek felszámolása az egyes társadalmi rétegek között. Ám valószínű, hogy ennél fontosabb ok volt a praktikum, a köpeny alatt viselt ruha ugyanis így nem koszolódott olyan mértékben. A köpenyek kezdetben vászonból készültek, és csak egy fajta fazonút lehetett viselni. Az évek múlásával azonban megjelent a nejlon és műszálas anyagból készült köpenyek sora, amit a bevásárló központokban is már több szabásban be lehetett szerezni. Többször előfordult azonban, hogy maguk a diákok, kifejezetten a tinédzserek, vagy az ő kérésükre a szüleik, nagyszüleik egyedibbé tették a darabokat, feldobták azokat. A személyiségük, az egyediség kifejezése akkor is fontos szempont volt, így nem csoda, hogy a diákok jó része nem kedvelte a kötelező köpenyviselést (Múlt-kor, 2012).

Ünnepségeken jellegzetes viselet volt az úttörő vagy kisdobos egyenruha, valamint a lányok esetében a matrózbóluz (Valuch, 2013). A kisdobos és úttörő ingnek vagy blúznak elengedhetet-

len tartozéka volt a síp a nyakukban, a kék vagy piros színű nyakkendő, valamint a különböző rangjelzések (szeretlekmagyarorszag.hu, 2019). Torna órára is kötelezően egységes viselet volt megszabva: a lányoknak kék vagy piros tornadressz, a fiúknak hasonló színű magasra húzott tornanadrág, fehér atlétával, mindkét nem esetében fehér zokni és tornacipő (Petrás, 2018). Érdemes kitérni rá azonban, hogy az iskolai ruházkodás biztosítása a gyerekek számára a szülőknek viszonylagosan nagy költséget jelentett. A ruhákat egyébként is hamar kinövő gyerekeknél, néhány elengedhetetlen ruhadarab, a köpeny és egy pár cipő megvásárlása a 80-as években akár egy félhavi fizetést is jelenthetett, ami jelentős megterhelés volt a többnyire szűkösen élő munkáscsaládoknak (Valuch, 2013). A napközisek napi háromszori étkezésben részesültek az iskolában. Jellemző reggeli/tízórai volt a zsíros, lekváros vagy vajjas kenyér, esetleg péksütemény, ami mellé teát vagy kakaót is kaptak. Ebédre a hús szinte mindig disznó volt, mellé köretként leggyakrabban krumplit kaptak valamilyen formában, de tipikus étel volt a különböző feltétű tészta, vagy valamilyen főzelék hússal. Az egyik legikonikusabb menza menü a gulyásleves-tejbegríz párosítás volt. Uzsonnára a gyerekek vajjas, mézes, lekváros, felvágottas, zsíros vagy májkrémes kenyeret ehettek. A menzákon való étkezés lehetősége fokozatosan épült ki a korszakban, 1975-ben már a gyerekek 55%-a vette igénybe a lehetőséget.

A gyerekek gyümölcsfogyasztása nem volt mindennapos, déligyümölcsöket pedig még ritkábban láthattak, azonban a konzervfogyasztás drasztikusan megnőtt a szocializmusban (Valuch, 2013). Az osztálykirándulásokon például tipikus volt, hogy a diákok konzervet vittek magukkal a túrára, és akár egy lönchúst vagy sertésmájkrémet fogyasztottak el ennek során (Csorba, 2020).

ISKOLA UTÁNI PROGRAMOK, ÜNNEPSÉGEK

A szocializmus éltetése különböző iskolán kívüli programok keretében is megjelent. Megszüntetett diákszervezetek helyettesítendő,

megalakult a kisdobos és az úttörő mozgalom. A mozgalmakba való bekapcsolódásra már az óvodáskorúakat is elkezdték ráhangolni, a kisdobos és úttörő gyerekek gyakran látogattak el a kisebbekhez e célból. Ezután a kisdobossá válás következett. A felavatás, amire általában első osztály végén került sor, a közösséghez tartozás és az iskolás korúvá érés érzését hordozta magában. Ennek során a gyerekek megkapták a kék színű nyakkendőjüket és felesküdték a kisdobosok hat pontjára (Somogyvári, 2014). A kisdobosok pontjainak központi tartalma a megfelelő magatartásra nevelés, a hazához való hűség tanítása, és talán a legfontosabb, a kitűzött cél, ami az úttörő mozgalom tagjává válás volt (szeretlekmagyarorszag.hu, 2015). A 6-10 évesek így pajtáscsaládokba csoportosultak, az egész alsó tagozat pedig együtt egy kisdobos rajt alkotott.

A felső tagozatossá váló kisdobosokat úttörökké avatták. Az úttörők őrsöket és rajokat alkottak, a forradalmiságot kifejező, piros színű nyakkendőt kötöttek és az úttörők 12 pontjára esküdtek fel (Somogyvári, 2014). Az úttörők 12 fogadalmi pontjának tartalma a kisdobosokéhoz hasonlóan a jó magaviseletre, a hazaszere tetre való nevelés, és célként itt már a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséghez (KISZ) (az 56-os forradalom előtt pedig a DISZ-hez) való csatlakozást jelölik ki. Érdemes kiemelni a negyedik pontot, amely már az ideológiai nevelést is kihangsúlyozza: „Az úttörő gyarapítja és védi a szocialista társadalom értékeit.” (szeretlekmagyarorszag.hu, 2015).

A kisdobos és az úttörő mozgalom elsődleges célja a szocializmus eszme erősítése az iskolákban, amely tevékenységet a tinédzserré, később felnőtté váló gyerekek a KISZ-ben és a kommunista szervezetekben, akár a Kommunista Pártban folytathattak majd. A mozgalmak sok jellegzetességet átvettek a megszűnő Cserkész Szövetségtől: megfelelő felkészülés után a gyerekek itt is próbatételeket hajthattak végre, amiért csillagokat és jelvényeket szereztek, így léphettek előre. Ennek során hely-, környezet-, és társadalomismerettel foglalkoztak, kiegészülve az ideológiai neveléssel (Somogyvári, 2014).

A 14 évesnél idősebb fiatalok, középiskolások, majd akár egyetemisták az ideológiai programot a DISZ-ben (Dolgozó Ifjúság Szövetsége), az ország kommunista és egyben egyetlen ifjúsági szervezetében folytathatták. A DISZ minden fiatalnak szólt, kivételt csak az osztályellenségek képeztek ez alól. Gyakran a 8. osztályt befejező diákokat kötelező jelleggel vették fel a DISZ-be, azonban a szervezet tényleges életében nem feltétlen vettek részt. Az alapszervezetek, mint a DISZ egységei lazának bizonyultak, az általuk szervezett programokon, mint például sportrendezvényeken vagy táncmulatságokon, nem volt elvárta a tagok részvétele, ahogy a taggyűléseken sem. A DISZ 1956-ban fontos szerepet játszott a forradalmi megmozdulásokban, így annak leverése után a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) vált a kommunista káderutánpótlás biztosítójává. Az új ifjúsági szervezet feladatköre már kibővült a vezetőszerpek betöltésével az úttörő mozgalomban (Gergely, 2012).

A szocialista ünnepek napjain iskolai vagy városi szinten tartottak ünnepségeket, amikből a gyerekek, - főként a kisdobos és az úttörő mozgalom -, is kivették részüket. A május 1-i, munka ünnepének tiszteletére rendezett jellegzetes felvonuláson kívül (Nemes, 2020), március 21-én az 1919-es Tanácsköztársaságra emlékeztek, április 4-e a felszabadulás ünnepe, míg november 7-e a Nagy Októberi Szocialista Forradalom emléknapja volt (Kántor – Rigó, 2013). Az iskolai és városi ünnepségek jellegzetessége volt az úttörők énekei, amik egyben mozgalmi daloknak számítottak, és gyakran tartalmaztak szocialista eszmékkel, vagy a személyi kultusszal kapcsolatos sorokat, amiket a gyerekek gondtalanul énekeltek – például:

*„Köszönjük néked Rákosi elvtárs,
Kiért a hálánk tiszta lángja ég.
Reád ha nézünk, büszke a arcunk,
Virágot hintünk amerre mész.
Fogaadjuk néked Rákosi elvtárs,
Utadra lépünk, Te vezess tovább!
Tavasza nyíló gyermeki nőtánk,
Elébed hajlik, mint virágos ág”²¹*

Az ünnepélyek is intenzívebbek voltak Rákosi személyi kultuszának idején. 1952. március 9-én, Rákosi Mátyás 60. születésnapját ünnepelte, amelyet az egész ország ünnepségekkel kísért, így az iskolák is. Az iskolák számára utasításként volt kiadva, hogy készüljenek az ünnepségre, és azontúl, hogy ünnepélyt szervezzenek ennek tiszteletére, ajándékot kell készíteni, kiállítás rendezni, vagy dolgot kell írni a jeles nap témájában (Kardos, 2003).

Más egyszeri, az úttörők számára fontos ünnepségek közé sorolható például 1967-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója, amelyre a győri diákok a forradalom eseményeinek eljátszásával készültek, vagy 1970-ben Lenin 100. születésnapja. Az említett szocialista ünnepeken kívül az Úttörőszövetség létrejöttének kerek évfordulóit is megünnepelték június 2-án. Ennek keretében került sor Budapesten az országos úttörő-találkozóra, amire gyakran más országok úttörői is ellátogattak (Somogyvári, 2015).

ÚTTÖRŐTÁBOROK A NYÁRI SZÜNETBEN

A nyári szünet akkor is június közepén kezdődött. A gyerekek felügyeletét azonban ritkán látta el a szülő a szünetben: gyakran voltak egyedül otthon, a nagyobbak vigyáztak a kisebbekre, míg a szülők munkába mentek. A házkörüli teendőkből az otthon lévő gyerekek rendszeresen kivették a részüket, legyen szó kerti munkáról vagy főzésről, hamarabb önállósodtak ezáltal. Ettől függetlenül belefért a szórakozás a mindennapokba, a testvérek vagy a szomszéd gyerekek együtt labdáztak, számháborút játszottak, bicikliztek, vagy elmentek fürdeni a közeli vízpartra.

Az úttörőtáborok tették emlékeztetessé a gyerekeket nyarát. Ilyen nagyobb úttörőtábor volt például Zánkán, vagy Csillebércen. A táboroknak meg volt a maga szigorú rendje, ideértve a zászlófelvonást, a reggeli tornát, vagy a mozgalmi dalok közös éneklését, de a kikapcsolódásra is volt kijelölt idő: sportolás, mint például labdajátékok, a Balatonban való fürdőzés vagy az esti tábortűz klasszikus programok voltak

a táborban (Dubóczky, 2019). A táborokban gyakran részt vettek más szocialista országból érkező úttörő gyerekek is, velük a társalgási nyelv természetesen az orosz volt. A gyerekek számára étkezés is biztosítva volt, ami az iskolai menzakeresethez hasonló kínálatot adott (Ujvári, 2015).

Az úttörőtáborokban való részvétel azonban jó magaviselethez és kiemelkedő tanulmányokhoz volt kötve, valamint általában elmondható, hogy főként városi gyerekeknek volt lehetőségük eljutni egy-egy táborba, a falusiaknak jóval kevesebb (Dubóczky, 2019).

Csillebércet jelölték ki az első úttörőtábor felépítésére, és az építkezések megkezdése után néhány héttel már meg is kezdte működését a komplexum 1948-ban – érdemes megjegyezni, hogy végleges formáját viszont csak a 70-es évekre érte el. A tábor felépítésével és megnyitásával párhuzamosan tervezték meg az Úttörővasutat, melynek egyik állomása volt a tábor; az úttörőket szállította ide az ország több pontjáról (Somogyvári, 2015).

Zánka a másik táborhely, amely kiemelkedett az úttörőtáborok között – ide valóban csak a legjobbak juthattak el, például versenyek győztesei. A zánkai tábor 1968-ban kezdték építeni, és 1975-ben adták át hivatalosan – bár a még épülő táborba már 1972-től kezdve üdültek gyerekek (Zöldi, 2020) –, alapvetően úgy tervezték, hogy szálloda jellegű épület legyen, ugyanakkor a berendezés egyszerű volt. A hozzá elkészülő étkező egyszerre akár 1500 gyerek étkeztetésére is alkalmas volt. Az épületkomplexum a Balatontól rövid séta távolságára helyezkedett el (Ujvári, 2015).

Érdemes megemlíteni az úttörőtáborok „köztársaság” jellegét is. A jövő társadalmát megalapozandó az úttörőtáborok a köztársaság sajátosságait imitálták: a diákok önkormányzatosságára épült, a diákok részt vettek az altáborok vezetésében, de például posta is működött, vagy az egészségügyi ellátásban segédkeztek a gyerekek – felnőtt segítségével, vagy anélkül (Somogyvári, 2015).

Táborozásra az idősebbeknek is nyílt lehetőség, a KISZ tagok önkéntes ifjúsági építőta-

borokba utazhattak az ország több pontjára. Ezekben az elsődleges elfoglaltság önkéntes munka volt, így többek között üzem-, vagy csatornaépítésnél, mocsárlecsapolásnál segítettek a fiatalok – elsősorban fiúk. A Sztahanovista-mozgalom stílusát áttemelve a táborokban is jellemző volt a munkaverseny (MTVA Archivum A-C., 2021). Máskor a diákok gyári futószalag melletti munkában vettek részt, vagy a termelőszövetkezetekben segítettek gyümölcs vagy zöldség szedésben. Ezekből már a lányok is rendszeresen kivették részüket. Azonban itt is idejük adódott a középiskolásoknak, egyetemistáknak a közösségi elfoglaltságokra, szórakozásra a munkaidő letelte után (Bakró-Nagy, 2020).

A szocializmusban számos SZOT (Szakszervezetek Országos Tanácsa) üdülő is nyílt, ahova a szülők munkahelyi jutalomként, kiegészítésként kaptak lehetőséget a kapcsolódásra. Így a szerencsésebb gyerekeknek családi nyaralásban is lehetett részük (Dubóczky, 2019). A SZOT üdülők is főként a Balaton környékén kaptak helyet, ahol az úgynevezett SZOT-beutalóval a családok kedvezményes áron tölthettek el 1-2 hetet nyaranta (szeretlekmagyarorszag.hu, 2018).

ÖSSZEGRÖZÉS

A kommunista párt totalitárius törekvései miatt nem meglepő, hogy az iskolarendszer sem maradt szocialista hatások nélkül. Az ideológiai sajátosságok nagyban érintették a diákok mindennapjait az iskolában, kihatással volt az oktatásukra, valamint iskolán túli tevékenységeikre is.

A Szovjetunió befolyása egyértelművé válik az orosz nyelv kötelező oktatásával, míg más tantárgyakban az ideológia egyéb sajátosságai kerülnek hangsúlyozásra: a Nyugat és a kapitalizmus, valamint a kizsákmányolás elleni védekezés, a gyárakban dolgozó munkások és a tsz-beli parasztok szerepének kiemelése meghatározó volt a magyar nyelv és irodalom át egészen a matematikáig. A vallásoktatás pedig a szocializmus egyház ellenes törekvései miatt fakultatívvá vált. Az ideológiai nevelés szem-

pontjából ezenkívül fontos volt a kisdobos és az úttörő mozgalom létrehozása. Ez a diákok bevezetését jelentette a szocialista világba, amely tevékenységet várhatóan a KISZ-ben, majd egyéb szocialista szervezetek tagjaiként, vagy akár párttagként folytattak felnőtt korukban.

A szocializmus egyenlőséget hangsúlyozó elve megjelenik az oktatás ingyenessé tételével, az egységes tananyagnál, vagy a kötelező köpeny viselésnél, hiszen ezzel a különböző társadalmi rétegek közti különbségeket próbálták kiegyenlíteni. A gyakorlatban azonban az egyenlőség sok szempontból látszólagos volt, a munkás származású diákoknak kedvezett az intézkedések és eljárások többsége. A gyárak és tsz-ek szerepének növekedésével a nők munkába állása is tömegessé vált, ami szintén kihatással volt az oktatási rendszerre: az állam a bölcsődék és óvodák működtetésével segítette az anyákat, így ez vált az oktatási rendszer első szintjévé. A személyi kultusz is hangsúlyossá vált az oktatásban, a tantermekben Lenin, Sztálin, valamint az érintett korszakban Rákosi portréja került elhelyezésre. Az úttörők mozgalmi énekei és ünnepségei is gyakran épültek a Rákosi-korszakban a pártfőtitkár személye köré.

A Rákosi-, és Kádár-korszak oktatásába azonban jóval kevesebb beleszólása volt a szülőknek vagy a nagyobb diákoknak. Számos eleme az iskolának, így az említett köpeny viselés, az orosz nyelv tanulása, vagy a kisdobos és úttörő mozgalomban való részvétel kötelezővé vált. A szülők általában arról sem dönthettek, melyik óvodába vagy általános iskolába íratják be a gyerekeiket, azok ugyanis körzetileg voltak a lakhelyhez osztva. A fakultatív lehetőségek esetében, mint például a vallásoktatás kérdése, a döntést erősen befolyásolták.

JEGYZETEK

¹ https://www.youtube.com/watch?v=pjP_G7jkQnA

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között.

Iskolakultúra, 2012/5. szám, 37-55. oldal

Bakró-Nagy Ferenc (2020): A Hanság lecsapolásától a meztelen kapálásig. *Index* elérhetőség: https://index.hu/fortepan/2020/06/07/epitotabor_kisz_nyolcvanas_evek/ (letöltés dátuma: 2021. 04. 29.)

Csorba Edit (2020): A menzás csokis piskóta maga volt a mennyország – A Kádár-kori gulyás-kommunizmus gasztronómiája. *Képmás magazin* elérhetőség: <https://kepmas.hu/hu/a-menzas-cso-kis-piskota-maga-volt-a-mennyország-a-kadar-kori-gulyaskommunizmus-gasztronómiaja> (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)

Dettai Mária (2010): Fiúk – lányok – gyermekek a pedagógiai sajtóban 1960 és 1969 között. *Iskolakultúra*, 2010./9. szám (melléklet), 14-23. o.

Dubóczky Krisztina (2019): Számháború, Balaton, úttörőtábor: így élvezték dédszüleink a nyári szünetet. *Sokszínnű vidék / 24.hu* elérhetőség: <https://sokszinuvidek.24.hu/életmod/2019/07/02/dedszulok-nyari-szunet-balaton-uttorotabor-szamhaboru/#> (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)

Fehér Katalin (1996): Kultúrpolitika és közoktatásügy 1945–1989 között. *Magyarország a XX. században, V. Kötet Tudomány 2. Társadalomtudományok*, szerk. Kollega Tarsoly István Babits Kiadó, Szekszárd, 469-477.

Feketéné Cselényi Zsuzsanna (1982): Történelmi sorsfordulók a történelemtanításban. *Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, Tom. 16., 353-362.

Gergely Ferenc (2012): A magyar ifjúság a 20. században. *Új pedagógiai szemle*, 62. évfolyam, 11-12. szám

Horváth Attila (2016): A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. *Polgári Szemle*, 12. évfolyam, 1-3. szám

Kántor Judit – Rigó Róbert (2013): Kompetenciafejlesztési lehetőségek a hon- és népismeret területén. Szegedi Tudomány Egyetem, Mentor(h)áló 2.0 Program elérhetőség:

http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/Kompetenciafejlesztési_lehetsgek_a_hon-s_npismeret_terletnV2/index.html (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)

Kardos József (2003): Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra*, 2003/6-7. szám, 73-80.

Kelemen Elemér (2015): Fordulópont a magyar oktatás történetében – 70 éves az általános iskola. *Educatio*, 2015/4. szám, 36-47.

Ladányi Andor (1970): A felsőoktatás szocialista átszer-

- vezetésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform. MP, 10. évfolyam/2. szám, 170-184.
- Múlt-kor (2012): Az iskolaköpeny emléke. *Múlt-kor történelmi magazin* elérhetőség: https://mult-kor.hu/20121004_a_z_i_s_k_o_l_a_k_o_p_e_n_y_e_m_l_e_k_e_p_id_x=1 (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)
- MTVA Archívum A. (2021): *Belpolitika - Építőtábor a Bodrog és a Tisza mocsarainak lecsapolására*. Birgés Árpád fotója elérhetőség: <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-NEFZbmdMSEsxcH-huQ3pFeXBhbTRBdz09> (letöltés dátuma: 2021. 04. 29.)
- MTVA Archívum B. (2021): Vakáció - KISZ építőtábor Berentén. Birgés Árpád fotója elérhetőség: <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-YnlMeERFOVNp-N2xqcXFydjFONU5UQT09> (letöltés dátuma: 2021. 04. 29.)
- MTVA Archívum C. (2021): Ifjúság - Építőtábor - Övcsatorna épül a Keleti Főcsatorna mellett. Vigovszki Ferenc fotója elérhetőség: <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-VlhOOS81K3FZK-zQ0a0pZRzNBRHBZZz09> (letöltés dátuma: 2021. 04. 29.)
- Nemes Nóra (2020): Éljen május elseje! – így ünnepeljük régen a majálist Budapesten. *We love Budapest* elérhetőség: <https://welovebudapest.com/cikk/2020/4/30/eljen-majus-elseje-igy-unnepele-tuk-regen-a-majalist-budapesten> (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)
- Petrás Gabriella (2018): Ilyen volt a tornaóra régen! *nlc*. elérhetőség: <https://nlc.hu/magyarorszagkul/20180212/retro-tornaora-iskola/> (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)
- Pukánszky Béla – Nóbik Attila (2013): A magyar iskoláztatás története a 19-20. században. Szegedi Tudomány Egyetem, Mentor(h)áló 2.0 Program elérhetőség: http://www.jgyphk.hu/mentorhalo/tananyag/Magyar_isk_tortenete/index.html (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)
- Sáska Géza (2005): *A szocialista és polgári nevelés radikális alternatívái*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- Somogyvári Lajos (2014): Az iskolán belüli és kívüli nevelés szinterei az 1960-as évek Magyarországon – beavatás az úttörőmozgalmi életbe. *Iskolakultúra*, 2014/3. szám, 51-59.
- Somogyvári Lajos (2015): Az úttörőmozgalom ikonikus helyei- Sajtófotók hasznosíthatósága a múlt feltárá-sában. *Történelemtanítás Online történelemdidaktikai folyó-irat*, (L.) Új folyam VI. – 2015./ 1–2. szám
- szeretlekmagyarorszag.hu (2015): Emlékez-tek még az úttörők 12 pontjára? elérhetőség: <http://t.szeretlekmagyarorszag.hu/emlekeztek-meg-uttorok-12-pontjara/> (letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)
- szeretlekmagyarorszag.hu (2018): A balatoni nyara-lás elmaradhatatlan kellei - emlékszel rájuk? elérhetőség: <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/a-balatoni-nyaralas-elmaradhatatlan-kellei-emlekszel-rajuk/> (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)
- szeretlekmagyarorszag.hu (2019): Mozgalmi egyen-ruha, iskolaköpeny, első osztály 6 évesen – ilyen volt az iskolakezdés a rendszerváltás előtt. elérhetőség: <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/mozgalmi-egyenruha-iskolakopeny-elso-osz-taly-6-evesen-ilyen-volt-az-iskolakezdes-a-rendszer-valtas-elott/> (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)
- Ujvári Éva (2015): Ilyen élet folyt valójában egykor nyáron az úttörőtáborokban. *szeretlekmagyarorszag.hu* elérhetőség: <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/ilyen-élet-folyt-valojaban-egykor-nyaron-az-ut-torotaborokban/> (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapiak - Fejezetek a min-dennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfor-dulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Viczián Zsófia (2017): Becsöngetés! – em-lékképek Budapest iskoláiból. *PestBuda* elérhetőség: http://pestbuda.hu/cikk/20170907_becsongetes_emlekkepek_budapest_iskolaibol (letöl-tés dátuma: 2020. 11. 03.)
- Zöldi Anna (2020): Úttörőnek kedve mindig jó... – A Zánkai Úttörőtábor múltja és jelene (A Pioneer's Mood is Always Good – The History and Pre-sent of the Pioneer Camp of Zánka). *Építészforum* elérhetőség: <https://epiteszforum.hu/uttoronek-kedve-mindig-jo--a-zankai-uttorotabor-mult-ja-es-jelene> (letöltés dátuma: 2020. 12. 05.)
- A címlapon lévő fotó: Magyar zászlót lengető kisdobosok és út-törők 1973-ban*
- Forrás: <https://mult-kor.hu/mint-a-mokus-fenn-a-fan---ilyen-volt-uttoronek-lenne-a-szocializmusban-20160226?openI-mage=7421&pId=x=2>